

1997

מסע חינוכי
לילדים

ՄԱՍԻՆԵՆԵՆ
ԼՈՒԿԱՆԻ ԺԱՌՈՒԿԱՆԻՄ-ՔՆՆԱՐԻՄ,
ՊՐԻՆԵՆԵՆԵՆ

891.54

9-83

LEONARD BLOOMBERG

Կազմեցին և ծանոթագրեցին՝

Լ. ԶՈՐՅԱՆ և Կ. ԶՈՐՅԱՆ

Խմբագրական կոլեգիա՝

Ս. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ

Վ. ԲԱՒՅԱՆ

Գ. ԲԱՒՍԱՆՅԱՆ

Ս. ԽԱՆՁԱԿՅԱՆ

Գ. ՀԱՅՐՅԱՆ

Մ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հասարի խմբագիր՝

Ս. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ

203 168

SU0087635

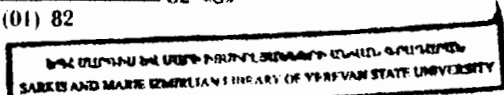
Զորյան Ստ.

Զ 834 Երկերի ժողովածու 12 հատորով (Կազմ. և ծանոթագր. Լ. Զորյան և Կ. Զորյան: Խմբ. կոլեգիա՝ Ս. Աղաբաբյան և ուրիշ.)— 2. 7 (հատորի խմբ.՝ Ս. Աղաբաբյան) Եր., Սովետ. գրող, 1982. 560 էջ:

Ստ. Զորյանի տասներկուհատորյակի յոթերորդ հատորում գետեղված է հեղինակի պատմական եռապատումի առաջին գիրքը՝ «Հայոց բերդ» վեպը:

Չ 4702080200 (779) 82 «S»
705 (01) 82

ԳՄԴ 84 7
Apr2

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, կազմելու, ծանոթագրությունների և ձևավորման համար, 1982

LES FETTES

ԳՐՈՒՄ ԵՌԱԶԻՆ

Սկսենք, որտեղից արժանի է սկսել պատմությունն այն քաղաքի, որի կառուցումն այնքան հուղում ու խոռվք բերեց մեր Աշխարհին Հայոց:

Արևոտ կեսօր էր:

Երասխաձորը թնդում էր գարնան աղմուկով. հորդացած Արաքսը մի տեղ եռում էր ժայռեղեն հունի մեջ սեղմված, և ալիքներն ասես խեղդում էին միմյանց գազանների մոլուցքով. մի այլ տեղ սուրում էր տենդագին խշշոցով. ամամոտ հղեգնուտներն ու մարգերը լիքն էին բազմատեսակ հավքերով. ճիչ, կոհնչ, ճուլող ու գեղգեղանք խառնվել էին իրար. և տարբեր այդ ձայներից օդը զրնգում էր ձորում... Թվում էր երգում է յուրաքանչյուր թուփ ու ծառ ջրերի հետ միասին:

Հորդացած գետի աջ ափով, հոսանքին հակառակ, ձորընթաց նեղ ճանապարհով գնում էին հինգ հեծվոր՝ մի իշխան իր շորս թիկնապահներով: Առջևից իշխանը՝ կապտորակ նժույգի վրա, հետևից՝ թիկնապահները հարգալիր հեռավորությամբ: Սրանք երիտասարդներ էին՝ կորովի վզերով, խուզարկու աչքերով, ու բոլորը զինված՝ ոմանք սրերով, ոմանք նետ-աղեղով ու նիզակով: Ձիերը վարելով տիրոջ հետևից՝ նրանք երբեմն խոսակցում էին, երբեմն ծիծաղում, բայց այնպես շափավոր ու զգուշ, որպեսզի տերը չստի, որովհետև նկատում էին, որ նա մտահոգ է այսօր և անգամ տխուր, ինչ անսովոր, արտակարգ բան էր նրանց համար:

Այդ իշխանը Գաբեղենից տեր Սահակն էր, որի հարուստ կալվածները տարածվում էին Արշարունիքից մինչև Բասեն՝

քարեքեր հողերով ու մեծ շեներով: Սակայն նա հայտնի էր ոչ այնքան իր կալվածներով, որքան իր մշտազվարթ բնույթով ու կենցաղով. նշանավոր տոներին, երբեմն էլ ոչ տոներին, տարեկան մի քանի անգամ, նա ունենում էր մեծ խընջույքներ, որոնց, նրա հատուկ հրավերով, մասնակցում էին շատ նախարարներ՝ հարեան և հեռու գավառներից: Եվ նրա այդ խնջույքները տևում էին օրեր, երբեմն շաբաթներ՝ կերուխումով ու որսով, որ կատարվում էին նրա անտառներում ու սարերում...

Այսօր սակայն այդ զվարթ մարդը մտահոգ էր: Նրա կալվածի հարեանը՝ իշխան Ներսես Կամսարականը, սուրհանդակի միջոցով հրավիրել էր նրան «գալ անհապաղ», և այժմ Սահակ իշխանը գնում էր ու մտածում, թե ի՞նչ է նշանակում այդ օտարոտի հրավերը, որ նման էր հրամանի. «գալ անհապաղ»... Ծձմարիտ է, իշխան Կամսարականը մեծ է, ազդեցիկ, տեր է ամուր բերդերի, սակայն ինչո՞ւ է հրավիրում այդպես չոր բառերով, դժգոհ է իրենից, թե... և Սահակ իշխանը, խորհելով այդ բառերի վրա, անում էր զանազան ենթադրություններ:

Խորհում էր Սահակ իշխանը երկար և ոչինչ կոահեղ չէր կարողանում: Միայն թուղնների գեղընթաց չուն էր, որ նրան թվում էր բարեգուշակ, ուստի և առանձնապես չէր տարվում մռայլ մտքերով:

Նա հագել էր նախարարական իր սև կապան և մեջքը պնդել կամարով, որից կախված էր նրա կարճ սուրը ձախ կողքին. ոտքերին դեղնավուն մույկեր էին, որոնց ճտքերը հասնում էին մինչև ծնկները, իսկ գլխին զրել էր սրածայր գդակ, որ կարված էր գառան սևազանգուր մորթուց: Նա միջին տարիքի տղամարդ էր՝ տակավին թուխ մազերով. մորուքի մեջ միայն երևում էին մի քանի արծաթ թելեր, որոնք թակայն ավելի էին ընդգծում նրա մազերի սևությունը, որ փայլում էր սաթի պես:

Բավական ժամանակ այդպես մենակ առաջ ընկած գնալով՝ նա ձին կանգնեցրեց մեկեն՝ աջ կողմից եկող ճանապարհի հեռվում նկատելով հեծյալների մի խումբ, որ սրընթաց, նծուզների ամբողջ թափով գալիս էին դեպ իրեն:

Սահակ իշխանը ակամա նայեց ետ՝ իր թիկնապահներին

և ապա զննական հայացքն ուղղեց եկողների կողմը. ուլքե՞ր են և ո՞ւր են շտապում այսպես սրարշավ. վտանգավոր մարդիկ շե՞ն արդյոք... Մինչ այդ թիկնապահները, մոտենալով, նույնպես կանգնեցրին իրենց ձիերը. նրանց աչքերում նույնպես կարդացվում էին իրենց տիրոջն զբաղեցնող մտքերը, ուստի և նրանց ձեռքերը բնազդաբար գնացին դեպի զենքերը:

Եվս մի քանի վայրկյան՝ հեծվորները մոտեցան, բոլորի առջևից մի ամրակազմ տղամարդ՝ նույնպես կապա հագած և գանգուր գդակ դրած:

— Ա՛, բարեողջո՛ւյն, տեր Վանանդա, բարեողջո՛ւյն,— բացականչեց Սահակ իշխանը, ուրախությունից ձին խթանելով:— Բարեողջո՛ւյն...

— Բարի հանդիպում, Սահակ իշխան, բարի տեսություն,— և եկվորը ձեռք, նախ հարգանքով սրտին դնելով, նժույգի վրայից մեկնեց Գաբեղենից տիրոջը, որ փոքր-ինչ տարիքով էր իրենից: Եվ երբ բարեել էր ակնածանքով՝ հետաքրքրվեց.— Սակայն առա՞ջ բարի, Սահակ իշխան:

— Տեր Կամսարականի ամրոցը:

— Ուղեկից ենք ուրեմն,— ուրախացավ նորեկը:— Ես նույնպես այնտեղ. հատուկ հրավեր ունեմ Կամսարականաց նահապետից:

— Ինչպիսի՞ հրավեր,— հետաքրքրվեց Սահակ իշխանն ակամա:

— Որ այսօր իսկ լինեմ իր ամրոցում:

— Հրավեր, որ նման է հրամանի. «գալ անհապաղ»... այնպե՞ս է:

— Ճիշտ այդպես, Սահակ իշխան: Այդ իսկ բառերով է գրված և իմ հրավերս:

— Եվ սակայն շի՞ ասված ինչո՞ւ համար և ի՞նչ նպատակով է հրավիրում մեզ Կամսարականաց տերը...

— Ո՛ւ, իշխան, ոչ մի այլ բառ:

— Հույժ զարմանալի է,— և Սահակ իշխանը քմծիծաղ տարուբերեց գլուխը:— Գնանք այնուամենայնիվ և տեսնենք պատիվ է սպասում մեզ, թե պատիժ: Խիստ է հրավերը՝ արքունի հրամանի նման...

Վանանդի տերը Սահակ իշխանի խոսքի մեջ դժգոհու-

թյուն նկատելով, որ իրեն կանչել են այդպես արքունի հրամանի ձևով, հետաքրքրվեց հանկարծ.

— Իսկ դու, իշխան, երբևէ եղե՞լ ես արքայի մոտ:

— Արքայի՛ մո՞տ... Երբեք,— և Սահակ իշխանը գլուխը շարժեց բացասաբար:— Չեմ եղած, սիրելիդ իմ, և շանացել եմ հանապազ հեռու մնալ արքայից և արքունիքից:

— Եվ ինչո՞ւ, եթե իրավունք կտաս հարցնելու:

Սահակ իշխանը ձին կանգնեցրեց:

— Հարցնում ես՝ ինչո՞ւ: Ամենքին ոչ, բայց քեզ, որպես բարեկամի, կարող եմ ասել: Չեմ եղել և չեմ լինելու, վասնզի թագավորին մոտիկ՝ կնշանակե մահին մոտիկ... Եթե թագավորն ինքը շսպանի քեզ, թագավորի թշնամիները կսպանեն: Ահա ինչո՞ւ... Ո՛չ, բարեկամս, հեռու մնանք այդպիսի կապերից ու կապանքներից: Աստված մեզ տվել է կալված, ժառանգ, ապրենք և վայելենք... Կապերը արքունիքի հետ թերևս պատվաբեր են, բայց վտանգաշատ: Ո՛չ, իշխան, լինենք ազատ և հանգիստ. կյանքը հավիտյան չէ տրված մեզ, որ տանենք նետենք վտանգների մեջ:

— Ծշմարիտ է, յուրաքանչյուր ոք պետք է պաշտպանի իր անձը, իշխան, բայց կապերը անհրաժեշտ են: Իսկ մերձավորությունը արքային և արքունիքին՝ բերում է միշտ և՛ փառք, և՛ պատիվ:

— Մուխ ու մոխիր: Ամենը շարժի ուրախ մի երգ և կթղա մի գինի: Իսկ մահը մոռանալու համար՝ խմիր աստվածների ըմպելի՛ն, երգիր և ուրախ արա ամենքին:

Նա լռեց մի փոքր, ապա ավելացրեց.

— Կապերը, թերևս, անհրաժեշտ են, այո, բայց երբ այդ կապերը դառնում են կապանքներ՝ ծա՛նք է:

— Հուսամ՝ այս նոր հրավերը ծանր չի լինելու,— խոսքը փոխեց Վանանդի տերը:

— Իցե և հրավեր է գարնան,— ժպտաց Սահակ իշխանը:— Գուցե՞ն իշխան Կամսարակունը խրախճան է տալու մեզ:

Եվ երկուսն էլ ժպտացին բազմախորհուրդ ու խթանեցին նժույգները՝ շուտ տեղ հասնելու: Նրանց թիկնապահները իրար խառնվելով հետևեցին նրանց՝ նույն ընդունված հարգալիր հեռավորությունը պահած:

Ճանապարհը դարձյալ գնում էր Երասխաձորով, ուր մերթ քարձր ժայռերից ջրեր էին գահավիժում Արաքսը՝ ահագին աղմուկով. մերթ քարայծեր էին մագլցում այդ ժայռերն ի վեր, կամ ժայռերի կրծքին բուսած մենավոր ծառերը անվերջ դողում էին ջրերի հոսքից, ինչպես քամուց: Իսկ ներքևում երբեմն վարազներ էին երևում և հապճեպ թաքնըվում շամբուտներում... Բայց և այնպես ոչինչ չէր խանգարում հորդացած Արաքսի հեղին ընթացքը, և թռչունների շուն, որ զույգերով կամ երամներ կապած թևածում էին ձորից վեր՝ գարնանձ ջինջ օդում:

* * *

Կամարականի դղյակը հեռու չէր. նա գտնվում էր մի գեղադիր և անմատչելի վայրում: Այնտեղ, ուր Արաքս և Ախուրյան գետերը խառնվում են իրար և կազմում փարթամ բուսականության հարուստ ու պտղաբեր այգիների մի հարթ թերակղզի, այդտեղ էր գտնվում Հայոց Աշխարհի այդ անվանի, մեծազդեցիկ նախարարներից մեկի՝ Ներսես իշխանի ապարանքը, որ հիմնադրել էր նրանց տոհմի առաջին նահապետը և վերաշինել էին հետագա սերունդները՝ իրենց պահանջի ու ճաշակի համեմատ: Դա մի երկհարկանի քարաշեն կառուցվածք էր թերակղզու կենտրոնում՝ բարձրության վրա: Շենքը իր շորս կողմը ուներ մեծ ու փոքր նեղ լուսամուտներ և քարե պատշգամներ, որոնց վրա տոն օրերին կախում էին դրոշներ ու գորգեր: Երկու կամարակապ մուտքերի վերևը քանդակված էր կամարականների տոհմանիշը՝ վիզը լարած մի ցուլ, որ ասես պատրաստվում է մեկին հարվածելու:

Ապարանքի շուրջը շուրջ քարե հաստաբետ բարձր պարիսպ էր՝ աշտարակներով և երկաթյա դռներով, որոնց ճակատները նույնպես զարդարված էին տերերի տոհմանիշով: Աշտարակներում և առանձնապես պարսպադռների գլխին բարձրացող բուրգերի վրա գիշեր-ցերեկ հսկում էին պահակներ՝ հագուստները գոտեպնդած, ոտներին՝ մինչև արունքները պատիճներ և տեգերով ու նետ-աղեղներով զինված: Պարսպադռներից մինչև ապարանքի մուտքերը գնում էին սալարկած լայն ուղիներ, իսկ պարսպի ներսը մնացած ամբողջ

տարածութիւնը ծածկված էր պտղածառերով, խաղողի որթերով և ծաղկող թփերով, որ այժմ դարնան արևի տակ փթթել էին վարար փաղթամությամբ: Ապարանքը, շինված լինելով երկու գետերի արանքում, շրջապատված էր ջրերի աղմուկով, շառաշաձայն մի աղմուկ, որ չէր դադարում զօր ու գիշեր, ինչ նորեկ մարդու համար անսովոր էր անչափ, անգամ խլացուցիչ: Զրբրի այդ անդու խշշանքին բնտելանալու համար պետք էր ապրել այնտեղ գեթ մի շաբաթ և թերևս ավելի, բայց թերակղզու բնակիչները դա չէին զգում բնավ:

Շենքն ուներ մի քանի հարկաբաժին և բազմաթիվ սենյակներ ու մեծ սրահներ՝ խորաքանդակ խոյակներ ունեցող սյուներով. պատերին ու հատակներին կաշին մեծագին գորգեր, որոնք տարածվում էին պատից պատ՝ սրահների լայնքով ու երկայնքով: Իսկ պատնկախ գորգերի վրա, գրեթե բոլոր սրահներում, կախված էին հին ու նոր զենքեր. պատյանով և առանց պատյանի մերկ սրեր, դաշույններ, աշտներ ու պես-պես տեգեր, աղեղներ և անպայման եղջերուի, վարազի գլուխներ, որ իշխում էին զենքերի վրա:

Այդ ապարանքում բնակվում էին Կամսարական հինգ եղբայրները միասին, և օրը երեք-չորս անգամ սեղան էին նստում իրենց կանանցով, զավակներով ու հարսներով մի սրահում, որ քսան կանգուն երկարութիւն ուներ և մեջը երկշարք սյուներ: Սեղանին ոչ ոք իրավունք չուներ խոսելու, բացի տոհմի նահապետից և նրա տիկնոջից: Եվ ամեն օր գրեթե նրանց սեղանին մասնակից էին լինում շատ հյուրեր հեռու հարազատներից կամ հարևան նախարարութիւններից, որովհետև Կամսարականները խնամիական կապերի մեջ էին նախարարական նշանավոր շատ տների հետ, անգամ հարևան ազգերի՝ վրաց և աղվան մեծ տոհմերի հետ: Առհասարակ Կամսարականները առաջնակարգ տեղ էին գրավում հայոց նախարարների մեջ ոչ միայն իրենց հարուստ կալվածներով, որ Շիրակից տարածվում էին մինչև Արշարունիք և Սուրմարի և ավելի դեռ, այլև իրենց քաջությամբ, մանավանդ իրենց Արտագերս և Կապույտ բերդերով, որոնց նմանը չուներ և ոչ մի հայ նախարար, անգամ ինքը թագավորը...

Ահավասիկ այս իսկ բերդերից սկսվեց ամեն ինչ... Բայց
ուր մասին հետո:

Իշխան ներսեհ Կամսարականը, որ այժմ տոհմի նահապետն էր, միայն ինքը ունեւր յոթ որդի և երեք ամուսնացած դուստր: Տղաները բոլորը նման էին հորը՝ բարձրահասակ ու թիկնեղ, իրենց տոհմին հատուկ անուններով՝ Արշավիր, Հրահատ, Փազավոն... և այլն: Որդիները, սրանց հետ և նրանց հորեղբոր որդիները, տան նահապետի կարգադրությամբ, մշտապես, որպես ավանդական կարգ, մարզվում էին զենքի գործածության, և այդ վարժությունը չէր կատարվում միայն որսագնացությամբ, այլև ամենօրյա զբաղումով, երբեմն հայրերի ներկայությամբ, հատուկ մի զինավարժի ղեկավարությամբ:

Այո, որպես խոշոր բերդերի տեր, Կամսարականները մեծ խնամք էին տանում թե՛ բերդապահների և թե՛ իրենց իսկ զինական կրթության վրա, և իզուր չէր, որ նրանք ունեին ռազմունակ նախարարների համբավ: Ինքը ներսեհ իշխանը, ասում էին, ձուռն դնում է իր որդիներին մեկի գլխին և թուրքնում նետով: Ըշմարիտ է, հեթանոսական ժամանակի սովորություն էր, որ բոլոր նախարարական տները պահում էին մեծ խմբերով աղավնիներ՝ սրբերին գոհաբերելու համար, բայց Կամսարականները իրենց աղավնիները պահում էին նաև իրենց երիտասարդների ռազմական ուսումնառության համար, նշան էին բռնում թուած աղավնուն և արձակում նետը:

— Ով նետով ցած բերի աղավնին՝ նա կլինի նետածիգ անվրեպ,— խրախուսում էր վարժեցնողը:

Այսօր էլ, երբ գարնան կեսօրյա արևը հաճելի ջերմությամբ ողողել էր Կամսարականների ապարանքը, նրա ծառաստանը և բարձր, ամրակուռ պարիսպներն իրենց աշտարակներով և առհասարակ այգիներն ու հեռուն գտնվող անտառը, ապարանքի պատանիները խմբերով ճերմակ աղավնիներ էին թուցնում և նետեր արձակում նրանց վրա... Երբ ձյունաճերմակ հեզ թռչունը քնքուշ թևբախումներով բարձրանում էր բավական՝ պատանիները աղեղները լարած նշան էին բռնում նրան և միանգամից հինգ-վեց նետ ուղարկում հետևից... և ում նետը ցած էր բերում նրան՝ վարժե-նը-ր մոտենում էր գոհունակ և ձեռքը զարկում նրա

թիկունքին, որպես խրախույսի նշան: Ինչպե՞ս էր նկատում այդ՝ դա արդեն նրա սրատեսությանն էր վերաբերում:

Մինչ պատանիներն ու երիտասարդները տարված էին այս խաղով՝ տոհմի նահապետ ներսեհ իշխանը ծանրաբայլ երթևեկում էր մեծ սրահում. երթևեկում էր խոշոր ձեռքերը հտեր դրած և, ժամանակ առ ժամանակ կանգ առնելով, մռայլ նայում էր լուսամուտից դուրս, կամ, սրահից ելնելով քարե պատշգամբ, մերթ դիտում էր պարսպադուռը, մերթ աղավնիներին նշանող պատանիներին... Որքան էլ աղավնիներով նետավարժութունը ամենօրյա երևույթ էր դղյակի բակում՝ այնուամենայնիվ իշխանն այսօր տհաճությամբ էր նայում այդ խաղին. թվում էր տղաների կանչերը անախորժ էին նրան, որովհետև նայում էր հոնքերը կիտած, աչքերը բացխփելով ու կրկին մտնում սրահը: Ի դեպ. կամսարականի անունը թեև ներսեհ էր, բայց շատերն ասում էին Նարսեհ, ավելի մոտիկները՝ Նար իշխան:

Նար իշխանը հիսունն անց տղամարդ էր՝ բարձրահասակ, տակավին ձիգ ու պինդ կազմվածքով: Չնայած տարիքին՝ մազերի մեջ չկար և ոչ մի ճերմակ թել: Մորուքը կարճ էր, բեղերը հաստ ու երկար. խոսելիս, թվում էր, բառերը դիպչում են բեղերին և նա, դրա համար կարծես, շուտ-շուտ ետ էր տանում դրանք, ուղղում, որ պառկեն իրենց տեղերում, բայց նրանք գալարուկների պես նորից ընդունում էին իրենց նախկին դիրքը և ավելի մռայլում իշխանի տեսքը:

Վերջերս, պետք է ասել, նա ոչ միայն մռայլ էր, այլև զայրացած. ամսից ավելի նա չուրայիների հետ չէր խոսում գրեթե. մենակ ելնում էր զբոսանքի կամ առանձնանում իր սրահում և խորհում, խորհում...

Թե ի՞նչ էր խորհում՝ ոչ ոք չէր կարող իմանալ, վասնզի իշխանը սովորութուն չունեիր իր խոհերը հաղորդելու հարազատներին՝ եղբայրներին, որդիներին, կնոջը: Սակայն մի քանի օր առաջ, երբ նրանք իշխանի մի սուրհանդակից իմացան, որ նա հրավերներ է ուղարկել հարևան նախարարներին, կռահեցին, որ ուրեմն լուրջ հոգսեր են զբաղեցնում Նար իշխանին: Իսկ թե ինչ հոգսեր՝ դարձյալ չիմացան, որովհետև սուրհանդակն ինքը չգիտեր: Ուստի և, երբ նախարար-

ներն սկսեցին գալ, իշխանուհին ուզեց իմանալ նրանց գալու նպատակը:

— Ինչո՞ւ կգան, իշխան:

Նար իշխանը պատասխանեց միայն.

— Գալիս են իմ հրավերովս:

Ու պատասխանը եղավ այնպիսի եղանակով, որ իշխանուհին հրաժարվեց նոր հարցումից և միայն փութաց կարգադրություններ անելու:

Հրավիրված նախարարներից առաջժմ եկել էին շորսհինգը՝ ոմանք իրենց որդիներով, ոմանք թիկնապահներով, ինչպես Պապակ Պալունին, ինչպես վարձա Ապահունին, ինչպես Անգեղ տան հանգուցյալ նահապետի որդին՝ Սուրակ իշխանիկը, որ հագիվ 22—23 տարեկան պատանի էր, բայց հոր մահից հետո նա էր մնացել հոր կալվածների միակ տերը: Սրանք բոլորն այժմ, ճանապարհի հոգնությունից հետո, հանգստանում էին ապարանքի հյուրասրահներում:

Չնայած եկել էր այդքան մարդ է բայց Նար իշխանը անհանգիստ էր դարձյալ. նա անհամբեր սպասում էր մյուս հրավիրյալներին. կժամանե՞ն արդյոք, թե ոչ... Այս էր պատճառը, որ սրահում քաջելով, շուտ-շուտ նայում էր դեպի պարսպադռանը աշտարակը, թե պահակը ճերմակ լաթ չի՞ ճոճում արդյոք, մի բան, որ վաղուց ընդունված կարգ էր: Աշտարակի պահակը, եկող նկատելով, կամ սուլեր պիտի հատուկ սուլիչով և, կամ, բակի կողմը ճերմակ կտավ ճոճելով իմացներ, թե ամբոցը մարդ է գալիս (հյուր կամ օտար), և տան սպասավորների մի խումբ անմիջապես նետվում էր դեպի պարսպադռուը՝ եկողին դիմավորելու կամ նրա ո՞վ լինելը պարզելու: Եթե եկողը լինում էր սպասվող հյուր՝ դիմավորելու էին գնում իշխանի եղբայրները կամ իր և նրանց որդիները, նայած եկողի կարգին ու աստիճանին:

Բայց կեսօրն անցել էր արդեն՝ նոր եկողներ չէին երևում. մի՞թե այլևս չեն գալու,— սրտնեղում էր Նար իշխանը և, վերջապես, երրորդ անգամ պատշգամ դուրս գալով, նա նկատեց ճերմակ քաթանի ճոճում, որի վրա բակում գտնվող սպասավորները և զինախաղով զբաղված պատանիներից մի քանիսը զնացին դեպի պարսպադռու: Իշխանը պատշգամում լարված հետևեց՝ տեսնելու, թե ո՞վ է լինելու... Ու ոչ

թե վայրկյաններ, այլ բավական ժամանակ անցավ, մինչև որ պարսպամուտքից սև նժույգի վրա ներս մտավ եկվորը՝ աջ և ձախ կողմը հեծյալ երիտասարդներ ու թիկնապահներ, որոնց շքշապատել էին իշխանի սպասավորներն ու որդիները:

— Վահևունյաց տերը,— բացականչեց Նար իշխանը և պատշգամից արագ, ներքին քարե աստիճաններով իջնելով, դուրս եկավ բակը: Մյուսների համար նա չէր իջել, բայց այժմ ոչ միայն իջավ, այլև ձեռքերը տարածելով գնաց հյուրին ընդառաջ:

— Վահե իշխան,— Կամասրականը գրկելով, ողջագուրեց ձիուց իջնող տարեց հյուրին, որ կեռ քիթ ուներ, դուրս ընկած աչքեր և բարակ վիզ, որոնցով հիշեցնում էր պառավ անգղի:— Ուրախ եմ անշափ, որ ժամանեցիր... և զավակներովդ հանդերձ...

Նար իշխանը գրկեց և հերթով համբուրեց նաև Վահևունի սևպուհներին, որ տարիքն առած երիտասարդներ էին՝ զարմանալի նման իրար և իրենց հորը՝ կեռ քթեր, դուրս ընկած գորտային աչքեր և բարակ վզեր: Ինչպես հոր, այնպես էլ նրանց դեմքերը թեթևակի այրվել էին արևից ու քամուց:

— Ուրախ եմ, այո, որ ժամանեցիր,— կրկնեց Նար իշխանը՝ նորից Վահևունյաց նահապետին մոտենալով:

— Եթե հրավերդ շլինեք անգամ, իշխան,— խոսեց ծեր Վահևունին մի ձայնով, որ լիովին համապատասխանում էր նրա արտաքինին՝ կռիւնով,— ինքս պիտի գայի:

— Կլինեք, իշխան, առավել հաճելի:

— Պիտի գայի թագավորի նոր հրովարտակի մասին իմ վիշտը և դժգոհությունը հայտնելու: Մեր բողոքը, մեր նամակը հավանաբար համարել է առ ոչինչ և շարունակում է իրենը:

— Կխորհենք, տեր Վահևունի, կխորհենք:

— Կարո՞ղ ենք սակայն զսպել նորան և նորա միտումները շար,— տնքաց Վահևունին:— Վերջին այս հրովարտակից նորից քանիսը իմ ծառաներից փախան այդ անիծյալ ավանը...

— Կխորհենք, տեր Վահևունի, կխորհենք,— կրկնեց Կամ-

սարականը գրեթե ուրախ, որ ծերունին զայրանում է թագա-
վորի դեմ:

Հագիվ էին ներս տարել Վահևունի իշխանին իր որդիների
հետ, երբ Կամսարականի սպասավորներն ու որդիները նո-
րից նետվեցին դեպի պարսպադուռը. պահակը կրկին ճոճում
էր ճերմակ լաթը:

Այս անգամ պարսպադռներից տեգավոր թիկնապահներով
բակը մտան երկու հաղթամարմին հեծյալներ՝ գորշ թիկնոց-
ներով: Դրանք Համունի եղբայրներն էին՝ մեկն ալեխառն,
մյուսը՝ թուխ մորուքով. մեծը Կամսարականի քեռայրն էր՝
քրոջ ամուսինը: Սա, նժույզից իջնելով, մտերմաբար, իբրև
յուրայինի, բարևեց Նար իշխանին, ապա նրա եղբայրներին
ու նրանց զավակներին:

— Հուսամ քաջառո՞ղջ են ամենքը, — հարցրեց նա մի
ձայնով, որի մեջ կար մտերմական և բնտանեկան շեշտ:

— Գոհու՞թյո՞ւն, — ասաց Նար իշխանը և հարցրեց իր
հերթին: — Ինչպե՞ս են զավակներդ, քույրս: — Ապա, քեռայրի
պատասխանը տակավին չլսած, մոտեցավ փեսայի եղբորը և
բարևեց նրան: — Շնորհ արա, իշխան: Դու մեր տանը կար-
ծյոք առաջին անգամ ես լինում:

— Հրամանքդ, իշխան, — խպնելով ասաց երիտասարդ
Համունին: — Սակայն վտանգավոր գետ ունեք, իշխան: Կա-
տաղի՞... Կամուրջը խախտել է արդեն:

Նա խոսում էր Ախուրյանի մասին, որ սրընթաց գալիս էր
վերևից, թափով զարկում փայտե կամուրջին և գնում թրի
պես մխրճվում Արաքսի կուրծքը:

Երբորդ եկողը եղավ Բասենի իշխան Մանեճը՝ մի կորովի
տղամարդ, որ արծաթ գոտուց կախել էր արծաթապատյան
թուր: Նրա թիկնապահները նույնպես զինված էին միայն
թրերով և ունեին միատեսակ թուխ անհանգիստ նժույզներ,
որոնց աչքերից աստղեր էին թափվում ասես:

Նոր էին տեղավորել դրանց, երբ եկան վերջին հյուրերը՝
Գաբեղենից տեր Սահակը և Վանանդա տեր Զաքարեն... Ե-
կողները բոլորն էլ թիկնապահներով էին կամ մեկ-երկու հա-
րազատի հետ, ինչպես ընդունված էր հեռու տեղ հյուր գնա-
լիս: Եվ որովհետև ամենքն էլ հոգնած էին երկար ճանապարհ
կտրելուց, ուստի, նրանց ընդունելով, առաջնորդում էին յու-

րաքանչյուրին իրեն հատկացված հյուրասրահը, որ լվացվեն, հագուստ փոխեն և հանգիստ առնեն:

Չնայած տասի շափ նախարարներ էին ժամանել արդեն, բայց և այնպես Նար իշխանը տակավին սպասում էր մեկին, և ավելի անհամբեր, քան մինչև այժմ. թվում էր այդ մեկը նրա համար առավել էր, քան բոլորը միասին: Նորից, նույն մեծ սրահում երթևեկելով, նա անվերջ նայում էր դեպի պարսպադուռը և, ոչ մի նշան չտեսնելով այնտեղ, գլուխը տարուբերում էր մնայլ և շշնջում:

— Մի՞թե չի ստացել հրավերս, թե ստացել է... մոռացե՞լ է, որ պիտի գար այսօր... Նա այր է ճշտապահ, սակայն... ուշացումը անշուշտ կունենա մի պատճառ...

Մինչև իրիկնաժամ, մինչև մութն ընկնելը Կամսարականն սպասում էր նրան՝ այն մեկին և ամեն վայրկյան նրան թվում էր, թե հաա աշտարակից նշան կտեսնի կամ սուպոց կլսի... Բայց երբ մութն ընկավ՝ նա կարծես հուսահատվեց. անխոս նստեց իր գորգապատ ընդարձակ գահավորակին՝ պատին ամրացված զենքերի և եղջերուի գլխի ներքո: Առժամ նստելով այդպես անխոս՝ նա մեկին ծափ զարկեց: Կից սենյակից ներս մտավ նրա սենեկապետը՝ ձեռքերը կրծքին դրած մի երիտասարդ:

— Հայտնիք հյուրերին, — ասաց Կամսարականը, առանց դիրքը փոխելու, — որ սպասում եմ իրենց. թող շնորհ բերեն:

Երիտասարդը խոնարհումով դուրս գնաց և... շատ շանցած, իրար հետևից ներս մտան հյուրերը՝ արդեն ճանապարհի վերնազգեստները փոխած, լվացված ու սանրված, բայց անզեն. բուժ մատներին ոսկե խոշոր կնքամատանիներ, որոնց վրա փորագրված էին նրանց նախարարական տոհմանիշները, որով և կնքում էին կարևոր գրություններ:

Հյուրերի մուտքը տեսնելով՝ Կամսարականը ելավ տեղից և գլուխ իջեցրեց ընդհանուր:

— Կրկին բարի գալուստ, տեր նախարարներ, — ասաց նա հյուրընկալի պատշաճ եղանակով: — Իմ հարկը համարեցեք ձերը և հաճեցեք նստել:

Երեց հյուրերը տեղ բռնեցին գահավորակների ու բարձերի վրա, երիտասարդները՝ եռտանիների. մեծերն սկսեցին հետաքրքրվել միմյանց առողջությամբ, երիտասարդները,

պատշաճը պահած, թե՛ լսում էին նրանց և թե՛ դիտում մերթ իրար, մերթ տանտիրոջը, մերթ նրա սրահի կահերն ու զարդերը: Եվ երբ թեթևակի դիտել էին ամեն ինչ, սկսեցին հետևել ավագների զույգին, որը դառնում էր առայժմ ճանապարհի տպավորութունների շուրջը:

Փոխադարձ հարց ու պատասխանը և թեթև զույգը շարունակվում էր, երբ իրար հետևից ներս եկան, նախ, առջևից, ապարանքի տիրուհին՝ Կամսարականաց տիկինը, ապա Կամսարական եղբայրների կանայք և դուստրերը՝ հյուրերին, ընդունված կարգով, բաբի զալուստ ասելու: Հյուրերի գալու առթիվ նրանք հագեղ էին գույնզգույն մետաքս ու կերպաս հագուստներ՝ արծաթ, ոսկի կոճակներով, ճարմանդներով, իսկ ճակատներն ու պարանոցները զարդարել էին մարգարտյա և սաթյա շարերով: Այդ բոլորից զատ, տիրուհին իր մուգ կապույտ մետաքս հագուստի վրա, մսեղ ուսերին կրում էր բյուզանդական վառ գույնի ծոպավոր մի շալ, մատներին՝ մեծաքար մատանիներ: Ավելի վաղ հագնված էին նրա հարսները և ամուսնացած աղջիկները՝ Մարիամը, Մարթան և Մագթաղիները: Ներս մտնելով՝ նրանք հերթով մոտեցան յուրաքանչյուր հյուրի և, խոնարհում անելով, բարևեցին անխոս... Դա մի մունջ արարողութուն էր և թվում էր հնօրյա մի ծես: Իսկ երբ այդ ամենը վերջացավ, տանտիրուհին, սրահի մեջտեղը կանգնելով, ձեռք պարզեց դեպի դուռը.

— Հարգո հյուրերիս խնդրում եմ ճաշակել մեր սեղանից:

— Սիրով, իշխանուհի. քո խնդրանքը հրաման է մեզ համար,— ասաց ավագ Համունին՝ Կամսարականի քեռայրը, որ գուրկ շէր զվարճախոսելու շնորհից:

— Հաճո է հրավերդ, մեծ տիրուհի,— հաճոյախոսեց նաև ծեր Վահուստին՝ իր կոնչուն ձայնով:

Եվ բոլորը ելան ու հերթով, ավագության կարգ պահելով, անցան կից սրահը, ուր հատակին փռված գորգի վրա, նրանից կես կանգուն բարձր երկաթ սեղան էր բացված, երկու կողմը բարձեր շարած: Սեղանը ծածկված էր առատ ուտելիքներով, որոնց մեջ նախ երևում էին խորոված ամբողջ գառներ: Նար իշխանը, որպես տանտեր, բազմեց սեղանի գլխին՝ կապան հագած ու գլուխը բաց, իսկ հյուրերը տեղավորվեցին դարձյալ ավագության կարգով: Հագիվ նստել էին՝

ներս մտավ խոպան մորուքով մի քահանա և, առանց խոսքի, սկսեց սեղանն օրհնել՝ շուրթերը միայն շարժելով և ձեռքով ուտելիքները խաշակնքելով: Վերջացնելով՝ ինքն ևս նստեց մի ազատ բարձի, և հացկերույթն սկսվեց:

Մինչ հյուրերը կարճ խոսքեր փոխանակելով ուտում էին և ըմպում, Կամսարականը պահպանում էր արտաքին պատշաճից կարգը՝ հյուրընկալ-տանտիրոջ բարեհամբույր դեմք, բայց ներքուստ նա տխուր էր դարձյալ և դժգոհ: Բանն այն էր, որ նա հրավիրել էր նաև Վասպուրականի տեր Մերուժան Արծրունի իշխանին, բայց նա չկար... չեկավ: Այնինչ Կամսարականը նրան սպասում էր բոլորից շուտ, ինչպես և պայմանավորվել էին:

Այս մասին նա տակավին չէր հայտնել ոչ ոքի և տակավին հույս ուներ, թե կգա, եթե ոչ հիմա, գեթ գիշերը կամ առավոտյան, և այնժամ կսկսեն իշխանաժողովը: Բայց օրը մթնեց՝ նա դարձյալ չեկավ... Ի՞նչը կարող էր խանգարել Մերուժանին գալու... Դժբախտ մի պատահա՞ր, թե... Եթե ի վիճակի չէր գալու, համենայն դեպս կարող էր լուր հղել այդ մասին: Մի երկու օրվա ճանապարհ է ընդամենը... Այս մտքերով տարված՝ Կամսարականը գրեթե չէր մասնակցում հացկերույթին, այլ միայն կրկնում էր մեքենաբար.

— Ճաշակեցեք, խնդրում եմ, և զգացեք, ինչպես ձեր հարկի տակ:

Սովորաբար հրավերքի ճաշերը Կամսարականի տանը լինում էին նվազով, բայց այս անգամ, երբ տան տիրուհին հիշեց նվագի մասին՝ իշխանը ձեռքը թափ տվեց միայն. «Ուրախ հրավեր չէ»... Բայց հյուրերը առանց նվագի ու խնդրանքի էլ ճաշակում էին, քանի որ երկար ճանապարհը բացել էր բոլորի ախորժակը. մսի պատառների վրա խմում էին գավաթներով գինի և շարունակում ուտել կրկնապատկված ախորժակով:

Սակայն, որքան էլ այդ զբաղումով տարված, նրանց յուրաքանչյուրի պիտում մի հարց էր դառնում, թե արդյոք ինչո՞ւ է հրավիրել իրենց Կամսարականաց տերը: Այս մասին էր մտածում շարունակ գոնե Գաբեղենից Սահակ իշխանը և, երբեմնակի նայելով Կամսարականի մտահոգ ճակատին, ցանկանում էր ասես կռահել այդ:

Բայց Կամսարականի ճակատի մուսուլմանները էր հասկանալ մի բան. թվում էր ուշքը այլ տեղ էր, ակառնջը դրսի ձայների, կամ խորհում էր ինքն իր մեջ: Ու այդպես էլ մնաց երկար, մինչև այն պահը, երբ ղգուշավոր քայլերով ներս մտավ երիտասարդ սենեկակապետը և կոացավ նրա ականջին.

— Վասպուրականից սուրհանդակ, տեր,— շնչաց նա:

— Սուրհանդակ... Կանչի՛ր,— ասաց Կամսարականը և, թափով ելնելով, անցավ իր առանձնարանը: Փոքր անց ներս մտավ կարճ մորուքով գլխաբաց մի երիտասարդ՝ ոտքերին երկար մուկեր: Ներս մտնելով՝ նա գոտեպնդած բաճկոնի գրպանից հանեց գլանած մի նամակ և խոնարհումով մեկնեց իշխանին:

Կամսարականը, նամակը բացելով, կարգաց մտասույզ: Ընթերցելով մինչև վերջը՝ նա գոհունակ ոլորեց այն և, սենեկակապետին պատվիրելով կերակրել սուրհանդակին, ինքը պայծառացած գնաց մասնակցելու հացկերույթին, որ տակավին շարունակում էր գինիներով ու զվարթ զրույցով:

ՉՈՒՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ

Երբ հացկերույթն ավարտվեց և մասնակի զրույցներ սկսվեցին սեղանի շուրջը, Գաբեղենից Սահակ իշխանը, նայելով Կամսարականին, շարունակ մտածում էր, թե ինչո՞ւ նա չի հայտնում իր հրավերի նպատակը, ինչի՞ է սպասում արդյոք:

— Սեպուհները կարող են գնալ զբոսնելու կամ զվարճանալու, իսկ մենք՝ երեցներս, կմնանք զրուցելու,— խոսեց վերջապես Նար իշխանը, երբ նկատեց, որ հյուրերից շատերը իրեն են նայում սպասողական:

Երիտասարդները հասկացան իշխանի միտքը և անմիջապես վեր կացան աշխույժ խմբերով դուրս գնալու և միմյանց ավելի ծանոթանալու: Անգեղա իշխանիկը նույնպես ելավ գնալու. Կամսարականն այդ նկատելով, ձեռը բարձրացրեց.

— Դու մնացիր, իշխանիկ, իբրև... Անգեղա տեր:

Երիտասարդ իշխանը, որ թուխ գանգուր մազեր ունեւր և սև թաւիշի նման փոքրիկ, փափուկ մորուք, համակերպեց և նորից գրաւից իր տեղը: Երբ երիտասարդները բոլորովին դուրս եկան ճաշարահից, մնացող իշխանները տանտիրոջ հրաւերով անցան նրա առանձնարանը, որ նույնպես զարդարւած էր գորգերով, զենքի տեսակներով ու որսի կենդանիների գլուխներով: Դրանց կենտրոնում իշխում էր եղջերուի մի խոշոր գլուխ, որի տարածուն եղջուրների ճյուղերից կախւած էին երկու լայնալիճ աղեղ, պատշանով մի սուր, իսկ նետերով լի փայտե փորագիր կապարճները շարւած էին դրանց տակ գամերից կախած:

Երբ նախարար հյուրերը, թվով ինը-տասը հոգի, եկան նստեցին այդ սրահի գահավորակների ու բարձերի վրա՝ Կամսարականը ձեռքը, ընդունւած կարգով, ճակատին մոտեցնելով՝ նախ շնորհակալութիւն հայտնեց, որ շմերժեցին իր հրաւերը և ժամանեցին փութով, ապա ավելացրեց, որ ինքը նրանց կանչել է հույժ կարևոր մի խնդրի վրա միասնաբար խորհելու:

— Սակայն, տիարք,— շարունակեց նա ընդհանուր մի հայացք գցելով հյուրերի վրա, — զգուշացնելու եմ նախապես, որ մեր զրույցը պիտի մնա գաղտնածածուկ:— Նա նորից հապաղեց մի վայրկյան, թաւ հոնքերի տակից նայելով:— Ամենքդ կուհում եք անշուշտ հրաւերիս նպատակը. Արշակ թագավորի հրովարտակը անտարակույս ծանոթ է բոլորիդ և գուշակում եք հավանաբար, թե ի՞նչ նոր աղետ է բերելու մեզ, ուստի և կամեցա, որ խորհենք մեր անելիքը...

Հյուրերը լարվեցին. ումանք նշանակալից նայեցին իրար, ապա՝ Կամսարականին, իսկ ծեր Վահևունին կոնշաց բարձրաձայն.

— Պիտի խորհել, այո... Իր գահակալութեան առաջին իսկ օրից Արշակը արքա շեղաւ մեզ, այլ պատուհաս:

— Այո, պատուհաս,— կրկնեց Կամսարականը և, շարունակելով իր խոսքը՝ հիշեցրեց, թե ինչպես Արշակը իր թագավորութեան առաջին տարում մարդ պահանջեց արքունի գորքի համար՝ հայոց նախարարները համաձայնեցին, որ չվիրավորեն նոր թագավորին: Այնուհետև նա պահանջեց, որ

յուրաքանչյուր նախարար ներկայացնի իր մարդոց և անասունների քանակը... Թեև այդպիսի բան չէր արել և ոչ մի արքա, սակայն նախարարները այդ ևս կատարեցին անտըրտունք:

— Ապա,— Կամսարականի ձայնը դողաց և խստացավ,— Արշակ թագավորը, խախտելով ավանդական ամեն կարգ ու օրենք, պահանջեց, որ ես իմ Արտագերս և Կապույտ բերդերը հանձնեմ իրեն... Ես այդ չկատարեցի հարկավ: Այդ գիտեք ամենքդ: Չհանձնեցի, վասնզի չէի կարող մերկանալ իմ զենքերից... Չէի կարող զրկել ինձ ինքզինքս պաշտպանելու միջոցներից:

Կամսարականը թեև հուզված, բայց դիտմամբ խոսում էր ձայնն իջեցնելով, որպեսզի իրեն լսեն ուշադիր: Խոսում էր և միաժամանակ աչքի տակով նայում, թե ի՞նչ տպավորութուն է թողնում իր խոսքը: Նկատելով լսում են կլանված՝ նա հիշեցրեց թագավորի նոր հրովարտակը, որ արձակել էր մի ամիս առաջ՝ իր հիմնած քաղաքի համար մարդաժողով անելու... Չնայած իրենք զգուշացրին Արշակին հատուկ մի նամակով՝ ետ վերցնել իր հրովարտակը, բայց նա թողեց անուշադիր:

— Այդ ամենը հավանաբար քիչ համարելով՝ իր վերջին հրովարտակով կատարում է ավելի վրդովիչ գործ,— Կամսարականը թափով շտկվեց իր բարձի վրա:— Նա սուտ արտոնություններով մեր ծառաներին հրապուրում է իր քաղաքը... Արդ, տեր նախարարներ, թողնե՞նք, որ նա գայթակղի մեր ծառաներին, թե՞ դիմենք արգելող միջոցների... Ես բնավ չեմ կարծում, թե Արշակը կամենում է վրեժխնդիր լինել միայն ինձնից՝ բերդերս իրեն չհանձնելու համար: Ո՛չ. ես այնպես եմ կարծում, որ նա ցանկանում է խլել մեզնից՝ ամենքիցս, մեր ունեցվածքը և դարձնել իր սեփականութունը:

— Այո, հնոց խոսք է. իշխանութունը հարբեցնում է,— չհամբերեց ծեր Վահուտին՝ անզղային աչքերը շողացնելով:— Արշակը ջանում է ոչ միայն տկարացնել մեզ, այլև՝ կործանել իսպառ...

— Այլ ինչ կարելի է սպասել մի թագավորից, որ կույր հորը վտարեց Կավաշ և դատապարտեց ճգնակեցության,— միջամտեց Բասենի նախարար Մանեճը:

— Այո, տեր նախարարներ,— հոնքերը կիտեց Կամսարականը, որ հյուրերից ոմանք ընդմիջելով թույլ շեն տալիս շարունակելու։— Արշակը կամենում է լինել միահեծան։ Ես իրազեկ եմ, որ նա հար և հանապազ մի միտք է կրկնում, թե պետք է «ամրացնել Աշխարհը Հայոց»... Ամրացնել... սակայն ինչո՞ւ մեր բերդերով, մեր ծառաներով... Թո՞ղ ամրացնի իր մարդերով... Ու կրկնում է անվերջ, թե «Շապուհը թշնամի է»... Այո, նա թշնամի է իրեն՝ Արշակունիներին։ Շապուհը մեզ չի անի ոչինչ, եթե հնազանդենք... Իսկ Արշակը... թեև հնազանդ ենք առաջին օրից, բայց շարունակ ջանում է վնասել մեզ, ստորացնել մեզ...

— Հարկավ, առավել լավ է Շապուհը. նա չի խլի մեզինք ոչ մեր ծառաները և ոչ իրավունքները,— բացականչեց Կամսարականի քեռայր Համունի Դավիթ իշխանը։

— Վասնզի մեր արքայի գլխով մեծություններ են անցնում,— շարախնդաց դարձյալ Վահևունյաց նահապետը։— Տավակին ոչինչ չարած երկրի համար՝ խորհում է անմահություն։ Կամենում է քաղաք շինել մեր ծառաների ձեռքով և իր անունը դրոշմել վրան։

Կամսարականը թեև դժգոհ էր, որ ընդմիջում են իրեն, բայց իբրև հյուրընկալ տանտեր, հարմար շհամարեց որևէ ձևով ընդհատել նրանց, այլ միայն ուզեց իմանալ, թե շա՞տ ծառաներ են հեռացել նրանց տիրություններից, և առաջինը դիմեց Վահևունուն։

— Այո, տեր Կամսարական,— գլուխը շարժեց ծերունին դառնացած։— Յուրաքանչյուր օր լուր եմ առնում, թե այս և այն շենից, թագավորի հրովարտակից գայթակղված, փախել է հինգ մարդ, տասը մարդ, շնայած տարածայնել եմ, թե փախուստի փորձ կատարողը կպատժվի խստիվ՝ ծեծով, բանտարկությամբ։

— Նույնն արել եմ ես, տեր Վահևունի,— խոսեց Բասենի Մանեճ իշխանը մի թանձրաթավ ձայնով, որ միանգամայն համապատասխանում էր նրա լեցուն, մսեղ կազմվածքին։— Արել եմ. սակայն հեռանում են գիշերանց, անհայտ ճանապարհներով, անտառներով... Իսկ երբ պատահաբար կալանում են դրանց և բերում ինձ, անիծյալներն իսպառ ուրանում են, թե փախչելու ցանկություն են ունեցել։ Սակայն երբ

դոցա շոշափում են գավազանով՝ նոր միայն խոստովանում են, որ խարվել են արքայի հրամանից և...

Կամսարականը գլուխը տարուբերեց մռայլվելով:

— Ահավասիկ, տեր նախարարներ, ինքս նույնպես, որքան հասու եմ լինում, Արշակ թագավորն ինքն է խախտում կարգը Հայոց Աշխարհի...:

— Ճշմարիտ է, իշխան, ճշմարիտ է, թագավորն ինքը, ինքը՝, — կրկնեցին մի քանի ձայներ միասին: — Թագավորն անտեսում է մեզ և խախտում ավանդական օրենքները սուրբ:

— Մեր նախահայրերը չէ՞ որ Արտաշեսի և Տրդատի օրոք եղել են ազատ, շեն նեղվել երբեք...

— Եվ մեր ծառաներին նոքա շեն խլել մեզնից: Իսկ սա՞... իր հրովարտակով...

— Դա հրովարտակ չէ, — նորից խոսեց Կամսարականի քեռայր Համունի Գավիթ իշխանը, — դա շարության հայտարար է: Արշակը դրանով խոռովեց, գայթակղեց մտքերը: Թվում է ինձ, թե բոլոր իմ ծառաներս պատրաստվում են հեռանալ, փախչել ծածուկ: Ես ամենքին կասկածում եմ:

— Իսկ ես, տիարք, — նորից միջամտեց Բասենի Մանեճը, — ես մինչև իսկ երկյուղ ունեմ, որ իմ մարդերը սպանեն ինձ, որպեսզի իրենց փախուստն արգելող չլինի:

Կամսարականը նորից դառնացած շարժեց գլուխը.

— Ահավասիկ վիճակ, որ ստեղծել է թագավորը հայոց, — բացականչեց նա հեզնոտ: — Եվ պիտի թո՞ւյլ տանք, որ շարունակվի այս...

Լուսթյուն իջավ մի վայրկյան. թվում էր՝ յուրաքանչյուրը որոնում է մի ելք, մի միջոց... Եվ այդ լուսթյունը խզեց դարձյալ ծեր Վահևուհին.

— Ի՞նչ կարելի է անել սակայն, տեր Կամսարական:

— Ահա այդ իսկ նպատակով հրավիրել եմ ձեզ, տեր նախարարներ, որպեսզի խորհենք միասնաբար մեր անելիքը: Խոսեք համարձակ և վստահ:

Վանանդի իշխան Զաբարեն կոկորդը մաքրեց խոսելու համար:

— Ես խորհել եմ, իշխան, — ասաց նա: — Առավել բնական և օրինական՝ կլինենք, եթե ինքներս հսկեինք մեր մաշդոց և շթողնեինք...

— Իսկ ինչպե՞ս շքողներնք,— թավաձայնեց Բասենի տւրը:— Ինչպե՞ս հսկենք, երբ նորքա գնում են գիշերները, ծածուկ ուղիներով, և ոչ թե իրենց կացարաններից, այլ պարզապէս դաշտից, սարից, աշխատանքի վայրից: Ես, ահալա-տիկ, կարգել էի պահակներ, որ հեռացողին կալանեն և բերեն ինձ: Եվ սակայն...— ու Մանեճը կանգ առավ գլուխը տխրորեն շարժելով:

— Եվ սակա՞յն,— հարցրեց Վանանդի տեր Զաքարեն:

— Սակայն պահակներն իրենք հեռացել էին հետները,— պատասխանեց Մանեճը հին զայրույթից հեալով:

— Ուրեմն պահակները պիտի լինեն վստահելի,— վրաբերավ նույն Զաքարեն:— Եվ կամ՝ փախչել փորձողին պետք է պատժել այնպես, որ լինի խրատ այլոց, որպեսզի չհամարձակվեն այսուհետև... Պատժել խստիվ:

— Ես այդպես էլ անում եմ, իշխան,— տնքաց Մանեճը:— Զի օգնում սակայն: Շարունակում են փախչել:

— Եթե դա ևս չի օգնում, հարկ է ուրեմն դիմել խստագույն միջոցի,— ձեռքը բռունցք շինած խոսեց Դավիթ Համունի իշխանը:

Մինչ ամենքը, խոսելով և խոսակցությանը միջամտելով, հուզվում էին, տաքանում, Գաբեղենից իշխան Սահակը մտածում էր. «Ինչո՞ւ են բորբոքվում, տեր աստված... Մի՞թե արժե այդքան հուզվել մի քանի ծառայի, մի քանի շինականի համար և գծտվել թագավորի հետ»: Նկատելով, որ հուզումը կարող է ծավալվել, նա խոսելու իրավունք խնդրեց և ասաց.

— Տեր Կամսարական, թերևս գրենք մի նոր նամակ և կրկին խնդրենք, որ արքան խաշար հանի արքունի շեներից. չէ՞ իր շեները ավելի մեծաթիվ են, քան մերը:— Այստեղ Սահակ իշխանը շուրջը նայեց՝ տեսնելու և ստուգելու, թե ինչպես է ընդունվում իր առաջարկը, որ ըստ այնմ շարունակի կամ ընդհատի: Բայց նա ասելիքը չէր ավարտել տակավին, երբ ավագ Համունին շտկվեց բարձի վրա և ձեռքը բարձրացրեց:

— Դու ասում ես, իշխան,— դարձավ նա Գաբեղենից Սահակին,— «թերևս գրենք նոր նամակ»: Ապարդյո՞ւն ջանք: Պարզ չէ՞ միթե, որ նամակը շունի զորութուն: Քանզի Արշակը արհամարհեց մեր վերջին նամակը, արձակելով իր վերջին հրովարտակը գայթակղիչ, ուստի և նոր նամակ գրելու կարի-

քը չեմ տեսնում... Դիմե՛լ պետք է առավել զորավոր միջոցի, որպեսզի սանձահարենք Արշակին:

Նրա կրթութ խոսքը հաճելի եղավ ոմանց, չաւ-կամասարականին, որ սակայն հարցրեց աչքերը կփկելով.

— Իսկ ո՞րն է քո զորավոր միջոցը, տեր Համունի:

— Այն,— վրա բերավ Համունին անմիջապես, կարծես այդ հարցին սպասելով,— ա՛յն, որ մեզ հարկ է միաբանել և ցույց տալ Արշակին ու աշխարհին, որ մեր նախնիների արյունը չի սառել մեր սրտում, որ մենք կարող ենք պաշտպանել մեր իրավունքները զինու զորությամբ: Հասել է, այո, արիության ժամը, տեր նախարարներ... Մեր ծառաներին թագավորին զիջելու փոխարեն՝ ինքներս կազմենք մեր զորքը, և դա կլինի մեր փրկութունը: Եթե յուրաքանչյուրս ունենանք երեք-չորս հարյուր այրուծի՝ այնժամ, վստահ եմ, համարձակ կպաշտպանենք մեր իրավունքը, մեր պատիվը նախարարական և մեր ինչքը...

Հավաքվածները, բացառությամբ մեկ-երկուսի, թեև ինքնավստահ էին, հանդուգն, բայց միաժամանակ և մոռյլ, որովհետև նրանց զոռոզության տակ թաքնված էին ծածուկ երկյուղներ: Եվ ահա, երբ Համունու խոսքից հետո լուռություն իջավ, ոմանք թերահավատ, ոմանք կասկածով հարցրին, թե կարո՞ղ են արդյոք հաջողել այդպես. չէ՞ որ թագավորը բանակ ունի, նախարարների մեծ մասը տակավին համակիր է նրան. իսկ իրենք սակավ են, ուստի և չեն կարող ելանել թագավորի դեմ:

— Մենք սակավ չենք բնավ,— բարձի վրա վեր թռավ Համունին, որ ինչպես երևում է, սովոր չէր առարկության:— Ոչ, սակավ չենք: Նախարարաց մեծ մասը հույժ դժգոհ է Արշակից: Եթե ամենքս՝ Հայոց Աշխարհի բոլոր նախարարներս, լինենք համախոհ ու համախորհուրդ, այնժամ թագավորը կլինի անզոր...

Գաբեղենից Սահակ իշխանը, որ սկզբից ձանձրանում էր սկսված զրույցից, ասված ծանր խոսքերից, համարելով դրանք մարդու հանգիստը խոռովող պարագա, մանավանդ ճաշից հետո, այժմ տհաճութուն էր զգում Համունու խոսքերից: Նա այն կարծիքին էր, որ իշխանութունը հոգս է, ընդհարումը գլխացավանք ու անհանգստություն: Ի՛նչ կարիք

հուզվելու թող փախչեն ևս մի քանի ծառա, արժե՞ դրա համար գծտվել թագավորի հետ: Թող Արշակ թագավորը հոգա երկրի համար, իսկ իրենք ապրեն ուրախության, զվարճություն մեջ, երկրորդ անգամ աշխարհ չե՞ն գալու... Այս իսկ պատճառով Համունու առաջարկը նրան թվաց անհեթեթ, և նա նորից միջամտեց տարակուսով.

— Որքան էլ, տեր Համունի, նախաբարները կամենան զորք կազմել, միևնույն է, այդ զինյալ ուժը չի գերազանցի արքունի բանակին: Բախումի դեպքում մենք չենք հաղթի, եթե մեզ օգնություն չգան ուրիշ նախարարներ, զորեղ նախարարներ: Կա՞ այդպիսի հույս:

Այս ասելով՝ Սահակ իշխանը կարծում էր կզգաստացնի բորբոքված նախարարներին. կզգան, որ ամենը, ինչ ասում են, ապարդյուն է և ավելորդ, ուստի և կհրաժարվեն զորք կազմելու մտքից: Բայց որքան անսպասելի էր նրա հարցը, նույնքան անսպասելի եղավ պատասխանը:

— Կա՞, տեր Գաբեղենից, կա՞, — ասաց Կամսարականը ընդհանուր վարանքը տեսնելով:

Վարանած դեմքերը մեկեն աշխուժացան հետաքրքրությունից, ու միաժամանակ լսվեցին մի քանի ձայներ.

— Եվ ո՞րն է այդ հույսը...

— Ո՞վ է այդ...

Ու բոլորի հետաքրքիր հայացքները կախվեցին նար իշխանի շուրթերից:

— Վասպուրականի տեր Մերուժանը, — հանդարտ ու ծանրաշեշտ ասաց Կամսարականը: Նա, ըստ երևույթին, չէր ցանկանա առայժմ հիշել այդ անունը, բայց երբ պահանջեցին հարցումներով՝ շուզեց թաքցնել, մանավանդ որ դա անհրաժեշտ էր նկատվող տարակույսները փարատելու և թերահավատներին ոգի ներշնչելու համար:

— Բայց կա՞ երաշխիք, որ նա անվարան համակիր լինի մեր ձեռնարկության, — հետաքրքրվեց ժևր Վահևունին:

— Երաշխի՞ք, — բառը երկարաձգեց նար իշխանը և զրուպանից հանեց քիչ առաջ սուրհանդակի բերած նամակը ու, բարձր բռնելով, ասաց, — Արժրունյաց տերը նույնպես հրավիրված էր, սակայն ժամանել չկարողացավ արգելադրած պատճառով և ահավասիկ գրել է իր գիրը համախոհության:

Ու այս բավական եղավ: Իշխանները մեկեն ոգի առան և սկսեցին խոսել իրար հետևից՝ այժմ առավել վստահ, քան առաջ:

— Եթե Մերուծանը համախոհ է... պարզ է...

— Հարկավ, Արծրունյաց տերը ազդեցիկ է. ունի շատ ավելի մարդեր, քան ամենքս միասին:

— Նաև մեծ համարում Տիգրանում. վտանգի ժամին կանի անհրաժեշտը: Ուստի և կարելի է լինել վստահ...

Զրուցով տարված նախարարները չէին նկատել, որ մութն արդեն մտել է ներս և իրար լավ շեն տեսնում. այդ զգացին այնժամ, երբ սպասավորները բերին երկու վառած եռաստեղ աշտանակներ և դրին գրուցողների շրջանի մեջտեղը: Եվ լույսն աշխուժացրեց գրույցը:

Խոսում էին դարձյալ իրար ընդմիջելով, կարծես իրար սիրտ տալով, ու ոչ միայն խոսքով, այլև սրտով ուրախացան. որ Վասպուրականի մեծազդեցիկ տերը իրենց հետ է. այդ պարագային կարող են արդեն թույլ չտալ Արշակ թագավորին՝ իր ցանկացածը կատարելու: Միայն Գաբեղենից Սահակն ուրախ շեղավ, որ գործն այդ ընթացքն ստացավ. այսուհետ ուրեմն կխանգարվի հանգիստ կյանքը և շեն կարող այլևս ուրախանալ անհոգ որսագնացություն և զվարճություններ կազմակերպելով... Որքան էլ անհաճո էր դա Սահակ իշխանին, բայց նա բարվոք համարեց լռել: Նրա կյանքի կանոնն էր. այնտեղ, ուր շես կարող համոզել խոսքով, լռիր խոհեմության ոսկով...

Սակայն նրա փոխարեն խոսեց ուրիշը:

Երբ ամենքը խանդավառ էին Մերուծանի նամակի հայտնությունամբ՝ Անգեղաց երիտասարդ իշխանը, որ նստած էր անկյունում մի բարձի և ոչ մի բառով չէր մասնակցում մեծերի գրույցին, հանկարծ խոսելու իրավունք խնդրեց.

— Խոսիր, իշխանիկ,— ասաց Կամսարականը սիրալիր:

— Ամենեն առաջ, տեր Կամսարական, կցանկանայի, որ պարզես ինձ, թե ի՞նչ է արքայի նպատակը, երբ պահանջում է բերդեր, պահանջում է մարդեր իր բանակը գորացնելու և քաղաքը կառուցելու համար:

Կամսարականը քմծիծաղ նայեց նախ հյուրերին, ապա ներողամիտ ժպտով՝ երիտասարդ իշխանին: Սկսելով իր

խոսքը՝ նա համոզված էր, թե ամենքը լիովին կըմբռնեն իրեն, սակայն պարզվում էր ահա, որ իշխանիկը չէր ըմբռնել, ուստի երիտասարդի հարցումին պատասխանեց հարցով.

— Ինքդ, իշխանիկ, ի՞նչ նպատակ ես տեսնում թագավորի վարմունքների մեջ:

Երիտասարդը շառագունեց. թվաց հարցումն անսպասելի էր, և նա վարանեց. բայց փոքր հապաղումից հետո ասաց.

— Ես, տեր Կամսարական, իշխանաց ժողովում լինում եմ առաջին անգամ. սակայն թե՛ այստեղ, թե՛ դուրսը, լսելով արքայի մտադրությանց մասին, խորհում եմ, թե առավել բարվոք չէ՞ր լինի թագավորի դեմ միաբանելու փոխարեն միաբանենք թագավորի հետ, և այդպես կլինենք առավել ապահով, քանզի միաբանելով նորան՝ հնար կտանք արքային մեծ բանակ պահելու և թշնամիներին դիմագրավելու: Այդ պարագային, խորհում եմ, արքայի համար բնավ շահավետ չէր լինի կտրել իրեն օգնող ձեռքը, տկարացնել մեզ... Թվում է ինձ, որ արքայի նպատակը Հայոց Աշխարհի զորացումն է...

Այս անգամ Կամսարականը նայեց նրան հոնքերի տակից. երիտասարդի խոսքն այնքան անսպասելի և տհաճ էր նրան, որ մեկ կամեցա՞վ կշտամբելով ընդհատել, բայց, իբրև հյուրընկալ, և թե նրա տրամադրությունը պարզելու համար, ջանաց լսել մինչև վերջը: Նա մինչև իսկ մտածեց, թե եկել է գուցե թագավորի բարեկամներից ներշնչված... Համենայն դեպս բարվոք համարեց լռել և լսել, իսկ երբ նա ավարտեց՝ շուգեց խիստ լինել, նկատեց միայն խրատական եղանակով.

— Երիտասարդ ես, իշխանիկ, և տակավին անհաղորդ արքայի շար մտադրությանց: Ուստի և սխալվում ես, կարծելով, որ եթե միաբանենք և օգնենք թագավորին՝ նա կպաշտպանի մեզ: Բնավ: Նա առավել մեծ եռանդով կավերի մեզ և կդարձնի ամենքիս իր ծառաները և կհրամայի՝ ի՛նչ կամենա... Ո՛չ, իշխանիկ, հակառակը. մեր իրավունքները, մեր տիրույթներն ու ինչքը պաշտպանելու համար մենք պիտի միաբանենք Արշակ թագավորի դեմ, նրա հրամանների ու հրովարտականքի դեմ, որպեսզի շղառնանք կամավոր ստրուկներ: Թագավորը կամենում է սեփականել միայն մեր հո-

դերը, մեր բերդերը, մեր մարդերը, իսկ մեր կարիքը — ..
զգում: Նա խորհում է, իշխանիկ, թե որքան քիչ նախարար՝
այնքան լավ. բյուրապատիկ լավ. վասնզի այդպիսով դյուրին
կլինի իշխել և հրամայել...

Իշխանիկը ուշադիր լսում էր նար իշխանին և սպասում,
որ նա վերջացնի. թվում էր նորից խոսելու ցանկություն ու-
նենք—այնպես անհանգիստ էր. ուստի, երբ Կամսարականն
ավարտեց իր ասելիքը, նա հարցրեց.

— Դու ասում ես, իշխան, թագավորը մեր կարիքը չի
զգա, բայց մի՞թե թագավորը կարիք չունի զորավարների,
պաշտոնատարների... և մենք կլինենք ահա...

Կամսարականը քմծիծաղ ընդհատեց նրան, գլուխը տա-
րուրեբեկով.

— Օ, երիտասարդ, երիտասարդ, որ անունդ է անփոր-
ձություն,— ասաց նա մեղմաձայն:— Եվ մի՞թե փրոք հաճո
կլինի քեզ, իշխանիկ, կորցնել կյանքդ անկախ և դառնալ
թագավորի սոսկ ծառա, թեկուզ զորավարի պաշտոնով: Եվ,
վերջապես, Արշակն ունի իր սիրած նախարարները՝ Մամի-
կոնյանք, Գնունիք, Բագրատունիք և այլք: Նոցա է տալիս Ար-
շակը թե՛ պալատական և թե՛ զորական պաշտոնները, իսկ
քեզ, իշխանիկ սիրելի, նա չի տա և ոչինչ: Իմ տոհմը ահա-
վասիկ, որ Գահնամակում գրավում է տասներկուերորդ
տեղը, Արշակը անտեսում է ինձ: Արքային հարկավոր են
միայն շողոքորթներ:

— Ըջմարի՛տ է, տեր Կամսարական, ճշմարի՛տ է,— հա-
վանություն տվեցին ծեր վահևունին և Դավիթ Համունին
միասին, ակնհայտ ընդգծելով իրենց դժգոհությունը երիտա-
սարդից: Նույնպիսի դժկամություն երևում էր և մյուս նախա-
րարների դեմքին, բացի Սահակ իշխանից, որը յուրաքանչյուր
խիստ ելույթից հետո մտածում էր, թե արդյոք լավ չէ՞ր լինի
թագավորի պահանջը կատարելն—տային նրան քաղաքի շի-
նություն համար մարդիկ և ապրեին հանգիստ: Բայց իր մըտ-
քերը չէր ուզում հայտնել՝ հակաճառություն լսելու անախոր-
ժությունից խուսափելու համար: Մինչդեռ Անգեղա իշխանիկը
չկամեցավ տեղի տալ. չգիտես հակառակելու ավյո՞ւնը, թե
ի՞ր համոզումը հայտնելու ցանկությունը՝ դրդում էին նրան
խոսել:

— Ես այնուամենայնիվ, տեր Կամսարական,— նորից խոսելու իրավունք խնդրեց նա,— երկար խորհելով խորհում եմ, որ մենք՝ ամենքս շենք կորցնի ոչինչ, եթե հակառակ շգնանք արքայի կամքին, հետևաբար և, նա չի խլի մեր ինչքն ու իրավունքը: Հակառակ դեպքում՝ այո...

— Իշխանիկ սիրելի, դու, իբրև պատանյակ, տակավին հասու չես, թե որրա՛ն սնափառ են արքսոները: Միահեծան լինելու համար, իրենց մտադրությունը իրագործելու համար նորա սպանում են անգամ իրենց իսկ հարազատին, ինչպես և վարվեց Արշակը իր եղբորորդի Գնեկի հետ:

— Սակայն դա թյուրիմացություն է, իշխան: Ասում են, որ դավը նյութել էր արքայազն Տիրիթը:

— Իսկ թագուհու թունավորումը նույնպես Տիրիթն էր դավել, — գայրացած կռնչաց ծեր վահևունին՝ նստած տեղից բարձրացնելով իր ոսկորոտ ձեռքը, որի մատները նման էին թռչնի վեր պարզած մադիլներին:

Երիտասարդ իշխանը տարակուսով նայեց բարկացած ծերունուն:

— Որքա՛ն ճշմարիտ է, որ արքան է թունավորել:

Ավագ Համունին վշտացած գլուխն օրորեց իր բարձին նստած:

— Մի՞թե հայտնի չէ քեզ, իշխանիկ, որ Արշակը Փառան-ձեմին սեփականելու համար սպանեց արքայազն Գնեկին և ապա մահադեղ տվեց իր Օլիմպիային,— ասաց Համունին գրեթե գայրացած:— Այնուհետև, Գնեկից հետո սպանեց Տիրիթին, որ մեղքը դնի նորա վրա և թաքցնի հետքը իր առաջին:

— Սպանեց նաև Վարդ Մամիկոնյանին, որ չխոսի իր հանցավոր սիրո գաղտնիքներից,— նկատեց Բասենի Մանեճը թանձրաշունչ հեքով:

— Ոճրածին մարդ և ո՛չ թագավոր,— բացականչեց Վահևունին:

Ուրիշ երկուսը ձայնակցեցին նրան:

Ու մի քանի վայրկյան նրանք, իրար ընդմիջելով, խոսեցին բարկացած: Իշխանիկը նրանց լսում էր շառագունած. նա լսել էր, որ այդ ամենը զրպարտություն է՝ թագավորի թշնա-

Մինեքից հորինված, բայց չէր կամենում խոսել այդ մասին՝ նախարարներին շարժելու համար: Այլ միայն նկատեց.

— Բայց որքա՞ն ճշմարիտ է այդ ամենը:

Կամսարականը նորից տարուբերեց գլուխը.

— Ախ, երիտասարդութիւն, երիտասարդութիւն. միշտ դուրահավատ և լավատես: Երբ քո տարիքին էի, իշխանիկ, ես նույնպէս կարծում էի, թե թագավորները սուրբ են. բայց տարիքիս հետ համոզվեցի, և բազում փաստերով, որ արքաները ոչ միայն սուրբ չեն, այլ ոճրագործ են հաճախ: Կարող են նոքա ամենքիս զոհել իրենց իշխանութիւնն ու փառքի համար, առավել ևս՝ Արշակը:

— Բայց, տեր Կամսարական, — շհամբերեց իշխանիկը, — չէ՞ որ թագավորը ցանկանում է հզորացնել մեր աշխարհը, որպէսզի ամենքս ասլրենք ապահով: Նա շանում է ամբացնել սահմանները, զորացնել բանակը:

— Այդ անում է, իշխանիկ, ի՛ր՝ իշխանութիւն համար, — ասաց Կամսարականը բեղերը կրծելով, ինչ անում էր նա հուզված պահերին, — անում է ի՛ր փառքի համար և մեզ ամենիս ի՛ր ստրուկը դարձնելու համար: Միայն ի՛ր համար, բայց ոչ երբեք մեզ համար: Այդ Արշակավանը մի խաբեութիւն է: Դա կառուցում է մեզ կողոպտելու համար:

Անգեղա երիտասարդ տերը նորից շառագունեց.

— Իսկ քաղաքը, տեր Կամսարական, մի՞թե քաղաքը ևս կառուցում է իր համար: Զէ՞ ամենքը կարող են ասլրել այնտեղ:

Հլուրերը, որ մինչև այդ վրդով զարմանքով էին նայում երիտասարդին և ակներև համակիր չէին նրան, իշխանիկի վերջին խոսքի վրա դարձյալ միշամտեցին խոսակցութիւն, առանձնապէս ավագ Համունին և ժեր Վահևունին: Առաջինը նկատեց, որ կառուցվող քաղաքը բացարձակ վնասում է իրենց, որ Արշակը սուտ խոստումներով տանում է իրենց ծառաներին, ապա մեղմաբար կշտամբեց երիտասարդին, որ նրա հանգուցյալ հայրը քաջ ըմբռնում էր արքայի ձգտումները և լիովին համամիտ էր իրենց, սակայն ինչո՞ւ ինքը խորհում է ներհակ... Իսկ ժեր Վահևունին, իրեն զսպնւով, հարցում արավ միայն.

— Այժմ, իշխանիկ, եթե թագավորը քեզնից պահանջի կարգից դուրս մարդեր, ծառաներ՝ չե՞ս մերժի:

— Բնավ, եթե մեր ապահովության, Հայոց Աշխարհի ապահովության համար է, տեք Վահևունի: Ես արդեն իսկ տվել եմ հիսուն մարդ...

Լոռիքուն իջավ, որ տեղց մի քանի ըռպե, երիտասարդի կողքին նստող Բասենի տեր Մանեհը ծանրաշունչ հևքով ելավ տեղից և, ճակատը սրբելով, նստեց հեռու մի բարձի: Նույնպես վարվեց և կրտսեր Համունին, որ լսում էր միայն և ոչ մի բառով չէր միջամտում զրույցին: Իշխանիկը մնաց մենակ և առանձնացած և այնուհետև ամենքը կարծես խուսափում էին նրան նայելուց: Ի՞նչ անձնապատան և հանդուգն երիտասարդ, — ասես խորհում էր յուրաքանչյուրը: Իսկ Կամսարականը մտածում էր, թե ով է արդյոք երիտասարդին ներշնչել այդ մտքերը, և իշխանիկի ներկայությունը նրան թվաց վտանգավոր... Ի՞նչ պետք էր անել. հակաճառե՞լ նրան, թե արհամարհել նրա մտքերը: Հակաճառելով, միևնույն է, չէր կարելի խելամիտ դարձնել նրան, արհամարհել՝ նույնպես չէր կարելի: Եվ Կամսարականը բարվոք համարեց հայտարարել.

— Այսքանս բավ համարենք, տիարք, և ավարտենք, մալավանդ գիշեր է արդեն:

— Եշմարիտ է, տեր Կամսարական, ուշ է իրոք, բայց պետք է գանք մի համախոհության, — խոսեց Վանանդի տեր Զաքարին, որ մինչ այդ լուռ էր: — Ես հարկ չեմ տեսնում առայժմ դիմել ծայրահեղությանց. բարվոք է խոսել ներսես քահանայապետի հետ. թող նա լինի միջնորդ և պարզի թագավորին, թե իր քամահրող և թշնամական վերաբերումը առ մեզ կունենա ծանր հետևանքներ, եթե շարունակվի հարկավ...

— Ես համամիտ եմ Վանանդի տիրոջը, — ասաց Բասենյի Մանեհը: — Վաղածամ է խոսել ապստամբության մասին. մանավանդ անպատրաստ ենք, և ոչ բոլոր նախարարներն են այստեղ: Հարկ է, որ նախ քահանայապետը համոզի արքային, որպեսզի նա խաղաղությամբ ետ առնի իր հրովարտակը: Եթե թագավորը չհոժարի, այնժամ մենք ազատ ենք պաշտպանել մեր իրավունքը:

— Սակայն քահանայապետը հանձն կառնի՞ խոսել արքայի հետ, — կասկած հայտնեց վահեուունին: — Չէ՞ որ նա, որքան իրազեկ եմ, չի գնում արքունիք:

— Այո, ճշմարիտ է, տեր վահեուունի, — ասաց Կամսարա-կանը: — Վեհը վշտացած է Արշակից, որ նա կեռության է առել իր եղբորորդու՝ արքայազն Գնեկի կնոջը, սակայն նա է Հայոց Աշխարհի վեհագույն դատավորը: Ուստի պարտավոր է... Եթե անհրաժեշտ է խոսել արքայի հետ, այդ միայն նա կարող է անել:

— Թող լինի այդպես, լինի այդպես, — կրկնեցին մի քանի ձայներ: — Դիմենք Ներսեսին. եթե հրաժարի՝ այնժամ կխորհենք մեր անելիքը:

Երբ մեծ մասը հավանեց այդ առաջարկը, խնդրեցին, որ Նար իշխանն ինքը խոսի վեհի հետ, և որքան շուտ՝ այնքան լավ:

— Բարի, — համաձայնեց Կամսարականը: — Փորձենք և այդ...

Երբ իշխանները միմյանց «գիշեր բարի» մաղթելով գնացին իրենց հյուրասրահները հանգիստ առնելու, Համուեի ավագը բռնեց Կամսարականի թևը և շշնջաց.

— Այդ Անգեղա իշխանիկը չի՞ վնասի մեզ... եթե հեռանա:

— Կխորհենք անհրաժեշտը, — հոնքիրն իրար բերեց Նար իշխանը:

Մի քանի ժամ հետո, երբ հյուրերին հրավիրեցին ընթրիքի, և ամենքը նորից գնացին նույն ճաշասրահը, Անգեղաց իշխանիկը մտավ Կամսարականի առանձնարանը և հայտնեց, թե ինքը կամենում է մեկնել իր ոստանը, եկել է հրաժեշտ առնելու... Բայց տանտեղը բռնեց նրա ձեռքը և՝

— Ոչ, իշխանիկ, — ասաց, — ես քեզ թույլ չեմ տա մեկնել այս տարածամիտ, թեկուզև քաջ թիկնապահներով: Մի-րում եմ, որ հյուրերս գիշերեն իմ հարկի տակ և մեկնեն լույսով:

Հնար չկար հրաժարվելու: Որքան էլ տհաճ էր այդ իշխանիկի համար, այնուամենայնիվ նա հարկադրվեց ընթրել ամենքի հետ՝ առանց մի բառ փոխանակելու. և այդպես էլ

անխոս, ընթրիքից հետո գնաց քնելու: Բայց ննջել չկարողացավ իսպառ, հիշելով, թե ինչպես ընդունվեց իր հակառակությունը և ինչպես ամենքը հոնքերի տակից էին նայում իրեն...

ԳՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Այդ գիշեր քնել չկարողացավ նաև իշխան Կամսարականը. նա շարունակ մտածում էր Անգեղաց իշխանիկի մասին, նրա խոսքերի մասին. որտեղի՞ց էին երիտասարդին այդ մտքերը. մի՞թե նրա մարդիկ չեն փախչում Արշակի նոր քաղաքը, թե՞ չի ըմբռնում թագավորի հրովարտակի աղետավոր հետևանքը... Եվ արդյոք ճի՞շտ են նրա խոսքերը, թե ինքնակամ ծառաներ է ուղարկել այդ քաղաքում աշխատելու... Ի՞նչ էր նշանակում այդ... Մի՞թե կան նախարարներ, որ այդպես են մտածում...

Դառնացած խորհում էր Կամսարականը և շէր կարողանում քնել. նրան զայրացնում էին անտարբեր նախարարները, որ քիչ էին հուզվում թագավորի արարքներից: Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Կամսարականին, նա ամենը շատ ցողովում, անչափ հուզված էր թագավորի հրովարտակից: Բավական չէր անցածը, Արշակ թագավորը նորից արտոնություն խոստումներով մարդիկ էր գրավում դեպի իր քաղաքը, ի՞նչ էր կամենում այդ անհանգիստ մարդը. ինչո՞ւ էր արհամարհում նախարարներին և նրանց սեփականությունը... Վաղուց նա իշխանին տհաճ էր, որ Արշակ թագավորը արքունիքում բարձր դիրք ու պաշտոններ էր տալիս Մամիկոնյաններին, Գնունիներին և մյուս, անզամ երկրորդական նախարարներին— իրեն՝ ոչ... ընդհանրապես Արշակի վերաբերումը, պահանջներն ու հրովարտակները տհաճ էին Կամսարականին: Ավելի. նրան թվում էր, թե դա ուղղված է հատկապես իր դեմ, իր համախոհների դեմ... Թե ի՞նչ էր Արշակ թագավորի բուն նպատակը՝ Կամսարականը շէր կարողանում հասու լինել, բայց ենթադրում էր, որ ամենն արվում է շար դիտավորությանմբ, իրեն և իր բարեկամներին վնասելու համար... Թագավորի վերջին հրովարտակը նրան թվում էր ավելի գայթակրողիչ, քան նախորդները... և դա հաստատվեց տխուր փաս-

տերով... Նար իշխանը, թագավորի հրովարտակի տոթիւլ, մի տասն օր առաջ կանչեց Արշարունիքի և Սուրմարիի իր վերակացուներին և հարցրեց, թե կարո՞ղ են ասել՝ իր ծառաներից (շինական թե ուսմիկ) քանի՞սն են հեռացել կամ փախել թագավորի խոստումներով հրապուրված: Թեպետև լսել էր, որ եղել են փախչողներ մյուս նախարարների կալվածներից, բայց երբ իմացավ, որ իր ծառաներից հեռացել են մոտ երկու հարյուր հոգի, նա ոտքը զարկեց հատակին և պոռաց.

— Եվ դուք թույլատո՞ւ եղաք... անզգամներ...

Վերակացուները գունատվեցին և միայն կարողացան ասել.

— Նրանք, տեր, փախել են գաղտագողի:

Իշխանը նայեց նրանց խստահայաց, նայեց ոտից գլուխ և գոռաց.

— Դո՞ւրս, ապիկարներ...

Վերակացուները ոչ թե դուրս ելան, այլ երկուսը միասին մեկեն ծունկի հեկան իշխանի առնչ: Բայց կամսարակառնը այս անգամ ոչ թե խոսեց նրանց հետ, այլ յուրաքանչյուրին մի աքացի տալով՝ ինքը դուրս եկավ սրահից, հրամայելով.

— Ամենը կհանձնեք նոր վերակացուի... Դուք այլևս չի՛ք:

Նոր նշանակված վերակացուները նույնպես շկարողացան անել այն, ինչ ցանկանում էր իշխանը. նա լուրեր էր առնում դարձյալ, թե շինականները նորից լքում են իր կալվածները և խմբերով անցնում Կոզովիտ՝ Արշակի նոր քաղաքը կամ Ալվանը, ինչպես կոչում էին ումանք:

Նկատ առնելով այս ամենը՝ իշխանը հատուկ սուրհանդակների միջոցով իր ամրոցն էր հրավիրել համախոհ նախարարներին՝ թագավորի վերջին հրովարտակի վրա խորհելու և դիտավորյալ շէր հայտնել հրավիրելու նպատակը, որովհետև կամենում էր նախ իմանալ, թե ի՞նչ է կատարվում նրանց կալվածներում, ի՞նչ են խորհում նրանք, ասլա, թե ի՞նչ կարելի է նախաձեռնել թագավորի դեմ... Եվ այժմ ահա պարզվեց, որ ամենիկ կալվածից էլ շինականներ են փախչում այդ «անիծյալ քաղաքը», ու բոլորը դժգոհ են թագավորից, բայց Անդեղա իշխանիկը...

Ա՛հ, այդ իշխանիկը...

Երկար խորհելով՝ Նար իշխանը գտնում էր, որ երկա-

ասարդի մտքերը ոչ միայն տհաս են, այլի վտանգավոր. ուստի և զղջում էր, որ հրավիրել էր նրան.. Քայք միևնույն ժամանակ արդարացնում էր իրեն, թե, անժանոթ լինելով նրան, առաջուց չէր կարող իմանալ, որ նա օտարոտի մտքերի տեր է և ոչ մի բանով չի հիշեցնում հորը՝ հանդուցյալ Արտեմին, որը չէր համարում Արշակին:

Մտածում էր իշխանը դառնացած և շուտ-շուտ կրկնում.

— Վիժժ՛ուկ և ոչ թե իշխան:

Մյուս կողմից Կամսարականին անհանգստացնում էր մի տաղանապալի միտք, թե ի՞նչ աղետավոր բան կլինի, եթե այդ իշխանիկը իրենց՝ համայնո՞հ նախարարների, այս հանդիպումն ու դրույցը հասցնի թագավորին: Եվ դա նրան թվում էր ո՛չ անհավանական և ո՛չ անսպասելի. չէ՞ որ երիտասարդները միշտ երազում են ունենալ և՛ դիրք, և՛ անուն, և խտիր չեն դնում միջոցների մեջ դրանց հասնելու: Այս իշխանիկն էլ ահա, մտածում էր Նար իշխանը, կցանկանա հաճոյանալ Արշակին՝ նրա արքունիքում կամ բանակում պաշտոն ունենալու համար... Եվ նա կանի ամեն բան, եթե չկանխես... Ո՛չ, չլիտք է թույլ տալ այդ: Երբե՛ք...

Քավական միջուց խորհելուց հետո Նար իշխանը քննց վերջապես և առավոտը արթնացավ սովորականից շուտ, որ հյուրերի հետ լինի... և հազիվ հագնվել էր՝ հայտնեցին, թե Անդեղաց իշխանիկը նրա տեսութունն է խնդրում:

— Հրավիրի՛ր. — կարգադրից նա սենեկասյետին, կանգնելով սենյակի մեջտեղը՝ մտալլ դեմքին մեղմ արտահայտութուն տված:

Ներս մտավ իշխանիկը ճանապարհորդական թիկնոցով, թուրը մեջքին կապած:

— Ներիր, տեր իշխան, անժամանակ այցս, — ասաց նա շառագունելով: — Եկա մեկնելուց առաջ հրածեշտ առնելու:

Կամսարականը, իր պինդ ձեռքով նրա աչք բռնելով բարեմաղթեց, որ նա հոր նման խիզախ լինի, որ շառառա հարևանութունը, և լինի հավատարիմ, ինչպես հավատարիմ էր հանդուցյալ հայրը, և շուտ-շուտ այցելի իրեն: Ապա հայտնեց, թե ինչը կտա ապահով ուղեկիցներ, չի թողնի մենակ մեկնելու: Երիտասարդը փորձեց հրաժարվել, ասելով, թե ինրը թիկնապահներ ունի և թե իր կալվածքը շատ հեռու չէ:

— Ոչ, ոչ, իշխանիկ: Հյուրասիրութեան կարգը պահանջում է, որ թիկնապահներս ճանապարհեն իմ հյուրին:

— Շնորհակալութիւն, իշխան. դուք շատ բարի եք: Սակայն ճանապարհս ապահով է և ըստ ամենայնի անվտանգ:

— Ոչ, իշխանիկ, հյուրերիս ճանապարհում են իմ թիկնապահները:

Եվ երբ երիտասարդը, հրածեշտ առնելով, դուրս գնաց, Կամսարականը թիկնապահներից երկուսին կանչեց իր առանձնարանը և կարգադրեց, որ Անգեղաց իշխանիկին ուղեկցեն մինչև նրա կալվածի սահմանը... ապա՝ ինչ-որ շնչաց:

— Հրամանքդ, տեր,— և թիկնապահները՝ երկու թիկնեղ երիտասարդ, թափով գլուխ իջեցնելով, դուրս եկան Անգեղաց տան ժառանգին, տիրոջ պատվերի համաձայն, ուղեկցելու:

Այդ և հետևյալ օրը մեկնեցին նաև մյուս հյուրերը:

Սովորաբար նախարար կամ սեպուհ հյուրերը Կամսարականի ապարանքում մնում էին մի քանի օր, որովհետև տանտերը չէր թողնում՝ հյուրասիրութեան կարգը լրիվ չկատարած. բայց այս անգամ հանգամանքներն այլ էին. հյուրերը պետք է մեկնեին, և շտապ, քանի որ ոչ միայն ժառանգը, այլև երբեմն շինականներն ու ռամիկները լքում էին իրենց բնակավայրը և փախչում Արշակի ավանը, ուստի պետք էր գնալ որքան կարելի է շուտ և հսկողութիւն սահմանել՝ խափանելու ամեն տեսակ փախուստ ու խմորում, մինչև որ քահանայապետը կխոսեր արքայի հետ և կհամոզեր վերացի: Իզայթակղիչ հրովարտակը: Նախաճաշելով հետզհետե մեկնեցին Վանանդի իշխան Զաքարեն և Գարեղենից տեր Սահակը իրենց թիկնապահներով, երկուսը միասին, որովհետև սրանց ճանապարհը նորից պիտի անցներ Երասխաձորով: Մյուսները գնացին այլ ճանապարհներով. Պապակ Պալունին և Վահուտին իրենց սեպուհներով ճանապարհ ընկան կեսօրին, Բասենի Մանեճը և Վարձա Ապահունին՝ փոքր հետո: Իսկ ամենից վերջը մեկնեցին Համունի եղբայրները՝ Դավիթ և Գանիել իշխանները:

Սկզբում Կամսարականը սրանց, որպես մերձավորների, ճանապարհ դրեց մինչև պարսպադուռը: Ու հենց այդտեղ էլ կանգնեցրեց քեռայրին և ասաց.

— Ես, Դավիթ, կցանկանայի՛ր, որ դու նս ընկերաճառս ինձ՝ վեհօր մշտ գնալու: Չէի ցանկա լինել մեհակ: Գնանք միասին:

— Սիրով:

— Գնա ուրեմն և կարգի դիր գործերդ. մանավանդ սահմանիր խիտո հսկողութիւն, որպեսզի չլինի նոր փախչող: Իսկ ես կգամ երեք օրից, և կճանապարհովեմք:

— Բարի: Իմ միակ հոգսը նույնպես այն է, որ հավատարիմ մարդերից խստագույն հսկողութիւն կարգեմ, որպեսզի այսուհետև մեկը չկարենա փախչել: Իսկ եթե նկատեն փախչող մեկին՝ գանահարեն այնպես, որ յուրաքանչյուր ծառա սարսափի փախուստի մտքից:

— Իրավացի ես,— գլխի ծանր շարժումով հավանութիւն տվեց Կամսարականը:— Պետք է ահ ազդել, որ չհամարձակվեն... Պարտ է այնպես անել, որ մինչև մեր վերադարձը չլինի և ոչ մի փախուստ:

— Լիահույս եմ և վստահ,— ասաց Համունի Դավիթը:— Երեք օրից կսպասեմ քեզ:

— Այո, հրեք օրից:

— Բարի է, նար իշխան,— և ավագ Համունին, հեծնելով նժույզը, կոացավ և նորից խոսեց կիսաձայն.— սակայն ինձ և ամենքիս մտահոգում է Անդեղաց իշխանիկը: Գնա հանկարծ և...:

— Եղիր անհոգ: Նա կդառնա անվտանգ,— Կամսարականը հանգստացնող մի շարժում արավ, որից Համունին թեև չհասկացավ ոչինչ, բայց գլխով առավ:

— Խաղաղութիւն,— ասաց Դավիթը որպես հրաժեշտի խոսք և մտրակը բարձրացրեց, որից նրա կարմիր նժույզը վեր առավ առաջին ոտները և մեկնեց պարսպադռնից սուրաց դուրս: Նրան հետևեցին Դանիել եղբայրը և տեղավոր շորս թիկնապահները՝ սկզբում միատեսակ քայլքով, ապա ավելի ու ավելի արագընթաց: Ու մի վայրկյան հետո, Ախուրյանի խախտված կամուրջն անցնելով, բռնեցին իրենց տիրույթի ճանապարհը:

Մի ժամի չափ նրանք գնում էին՝ ավագ եղբայրն առաջ բնված, կրտսերը նրա հետեւից, իսկ թիկնապահները բավա-

կան ետ: 'Չետո եղբայրները հավասարվեցին, ավելի ճիշտ՝ մեծը ձին կանգնեցրեց, որ կրտսերը մտտենա, և սկսեցին զրուցել:

— Ինձ այնպես է թվում,— սկսեց ավագը,— թե այդ Անգեղա իշխանիկը վնասելու է մեզ և մեր գործը: Վատ մի նախազգացում է ծանրացած սրտիս: Ինչպե՞ս է զգուշավոր նար իշխանը հրավիրել այդ անփորձ պատանուն, առանց նրա մտքերը ստուգելու:

— Իսկ ի՞նչ կարող է անել այդ իշխանիկը,— հարցրեց կրտսերը:

— Ամեն ինչ: Բավական է մեր խորհրդածողովի խոսքերը հասցնի արքունիք, և Արշակը դաժան դատաւտան կտեսնի... Ավա՛ղ, երիցս ավաղ... նար իշխանը, որ զգույշ է Ֆիշտ, այս անգամ գործեց մեծ սխալ, հրավիրելով խնկմիտ մեկին, որ հանդգնեց ներհակել մեզ, չհամաձայնել մեզ: Ըշմարիտ է ասում նար իշխանը. վիժո՛ւկ և ոչ թե իշխան:

— Մոռացիր, եղբայր իմ, և վանիր մտքերդ տխուր,— ասաց կրտսերը:— Լավագույնս է՝ ինքներս միջոցներ խորհենք, որ մեր դրան մարդիկ և շինականները չփախչեն...

Խոսելով հասան մի ճամփաբաժանի, ուր մի փոքր արահետ թեքվում-մտնում էր անտառ: Ավագ եղբայրը ձին թեքեց դեպի այդ արահետը: Զարմանալի սովորութուն ուներ Գավիթ իշխանը. տուն դառնալիս, որտեղից էլ լիներ, միշտ շտապում էր և սիրում էր վերադառնալ կարճ ճանապարհով. այս անգամ էլ ընտրեց անտառի արահետը: Սկզբում եղբայրներն իրենց նժույզները վարեւմ էին իրար կողքի, հանդարտ քայլքով. ու երկու ժամից ավելի գնում էին զրուցելով: Չետո, երբ մտան անտառ, ճանապարհը նեղացավ, դարձավ շավիղ: Եվ նրանք ստիպվեցին, այդ շավիղը բռնած, գնալ նորից իրար հետևից: Իսկ շավիղը մերթ նեղանում էր, մերթ լայնանում... Ծառերի արանքով գնալով՝ նա կամ դուրս էր դալիս մի փոքրիկ արևողող բացատ, կամ սեղմվում էր թփերով ու ծառերով, և այդ ժամանակ ծառերի ճղները դիպչում էին հեծվորների գլխին, ուսերին, ու անտառի համատարած լուսթյան մեջ լսվում էին միայն նրանց նժույզների փափուկ ոտնատրոփը ու դրանց արձագանքը հեռվում:

Օրը պարզ էր. ամպի կտոր անգամ չէր երևում երկնքում:

հետևազյա արևը շոալլորեն ոսկեվորել էր ծառերի կատարները, բացատների թփերն ու կանաչը. և չգիտես դրանի՞ց էր արդյոք, գարնան նորաբաց տերևների՞ց, թե ծաղիկներից՝ անտառը լցված էր բուրմունքներով, որ հաճելիորեն ուռցնում էր մարդու կուրծքը և թեթևացնում շնչառությունը: Հեծվորներն այժմ գնում էին անխոս, ասես այդ բուրմունքով հարբած. ձիերն անգամ փնչացնում էին հաճույքով և քայլում թարմացած:

Մի տեղ, երբ արահետը ծառերի արանքից անսպասելի դուրս եկավ մի փոքր, երեք նիզակաչափ բացատ՝ առջևից գնացող Գավիթ Համունու նժույգը վրնջաց հանկարծ: Իշխանը, փորձով իմանալով, որ ձին վրնջում է մի բան զգալիս կամ նկատելիս, շուրջը նայեց՝ տեսնելու ինչ կա: Ու նայելով առաջ՝ տեսավ շինական մի կին ու մի մարդ, որ ինչ-որ կապոցներ շալակած գնում էին մի փոքրիկ տղայի հետ, որը քայլում էր նրանց առջևից: Այդ նկատելով՝ Գավիթ իշխանը ձին խթանեց ինքնաբեր և առաջ անցավ: Նրան հետևեց եղբայրը:

Ձիերի ոտնաձայնից շինականն ու կինը կանգ առան և ետ նայեցին վախեցած, ապա գրեթե ցատկելով հեռացան շավղից, որ ճանապարհ տան ձիավորներին:

— Այս առա՞ջ բարի, — մոտենալով և նժույգը կանգնեցնելով՝ հեզնոտ ասաց ավագ Համունին, միաժամանակ ուշադիր դնելով նրանց:

Եինականները, անակնկալի՞ց թե՛ ամաչելուց, չկարողացան իսկույն պատասխանել. առաջինը կինն սթափվեց և ասաց.

— Ուխտի, տեր, ուխտի կերթանք...

Համունին նորից զննաբար նայեց նրանց ոտից գլուխ, նայեց նրանց շալակի կապոցներին և հարցրեց դարձյալ հեզնոտ.

— Ուխտի... Բայց ինչո՞ւ հին հազուստների կապոցով: Այս անգամ պատասխանեց շինականն ինքը.

— Ծանապարհին, գիշերը հագնելու համար, — ասաց նա խեղճ, բռռերը հատ-հատ արտաբերելով:

— Այդպե՞ս, — երկարեց Համունին մտաժողովների մեջ: — Իսկ ո՞վ է քո տերը:

— Իշխան Կամսարականը:

— Իշխան Կամսարականը,— նորից բառերը ձգեց նա:— Ինչպես տեսնում եմ՝ դու ճշմարիտ չես խոսում, մա՛րդ:

— Ինչո՞ւ, տեր: Ընտանիքով կերթամ Վարդիկ-Հայր՝
ուխտի:

Այս անգամ Համունին նշանակալից նայեց կրտսեր եղ-
բորը և գլուխն օրորեց:

— Ոչ, մարդ, դու ճշմարիտ չես խոսում,— ասաց նա դի-
տավորյալ մեղմ և կարծես անտարբեր:— Ծա գիտեմ՝ դու
գնում ես Արշակավան: Եթե այդպես է՝ կարող ես գնալ. այն-
տեղ կյանքը դյուրին է, գիտեմ:

Շինականի և նրա կնոջ սառած, մաշված դեմքերին գո-
հունակութուն երևաց: Եվ մարդն ասաց ներողամտութուն,
հայցող ձայնով.

— Այո, տեր, կուզեմ գնամ...

Համունու դեմքը մթնեց մեկեն:

— Կուզես գնա՞ս... Ստամբա՛կ:— պոռաց նա անսպասե-
լի և մտրակը բարձրացրեց:— Վերադարձիր անմիջապես քո
շենք, սինլթո՛ր:

Շինականը բեռը գցեց գետին և ծունկի եկավ, իսկ նրա
կինը վախից բռնեց տղայի ձեռք և շալակի կապոցով նստեց
կանաչների վրա:

— Ներիր, տեր, զթա և մի դարձուր... Երկու օր ճանա-
պարհ ենք կտրել...

Մինչ այդ մոտեցան թիկնապահները և ձիերը կանդիկներին
հետաքրքրված:

— Փախչում է Արշակավան և սառում է, թե գնում է Վար-
դիկ-Հայր՝ ուխտի...

Համունին այս խոսքերն ասում էր կարծես նրա համար,
որ թիկնապահները նույնպես իմանան, թե ինչ մարդ է շի-
նականը: Ու այդ ասելով՝ նա մտրակը իջեցրեց ծունկի եկած
շինականի թիկունքին:— Ե՛լ և իսկույն դարձիր քո շենք, ապա
ոչ, ինքս կտեսնեմ քո դատաստանը:

— Ներիր, ողորմիր, տեր,— խնդրեց շինականը առանց
տեղից ելնելու:

— «Ողորմի՛ր»,— հեզնեց իշխանը:— Դուք արժանի չեք

բնավ ողորմության, երբ փախչում եք այդպես... Ձեզ պետք է պատժել ոչ միայն մտրակով, այլ մահով անխնա:

— Տեր իմ,— ճշաց հանկարծ շինականի կիներ և, շալակի կապոցը թողնելով, շոքեչոք սողաց դեպի իշխանը:— Գթա՛:

— Ձայնդ, անառակ,— և իշխանը մտրակը օդի մեջ շրջակացնելով, դարձավ թիկնապահներից երկուսին:— Սեթ, և դու՛ Հաբեթ, այս ապիրատին ու իր կնոջը,— նա մտրակը մեկնեց դեպի ամուսինները, — տարեք և հանձնեք իշխան Կամսարականին, նաև ասացեք, որ կալանել եմ ես... Տարե՛ք, երբ չի կամենում վերադառնալ ինքը:

Այս լսելով՝ շինականը վեր թռավ տեղից:

— Ներիբ, տեր, կերթամ ինքս,— և նա ետ գնալու քաջ արավ ինքնաբեր:

Բայց իշխանը շսեց նրան և կրկին հրամայեց, որ թիկնապահները կատարեն իր կարգադրությունը, և նրանք, կապոցներն ամուսինների շալակը տալով, տարան նրանց ետ՝ եկած ճանապարհով: Կինը և փոքրիկ տղան, որոնց աչքերում մահու սարսափ կար, լալիս էին. իսկ մարդը, շարողանալով մի խոսք ասել, տնքում էր զուսպ և գդակով սրբում ճակատի, երեսի քրտինքը:

Երբ մի քանի քայլ հեռացան նրանք՝ Դավիթ իշխանը, նորից «սինյորոներ» բացականչելով՝ հայհոյեց և աղմուկով թքեց նրանց հետևից, որից հետո եղբայրները շարունակեցին ճանապարհը մյուս երկու թիկնապահի ուղեկցությամբ: Չնայած բարկացած՝ նրանք այնուամենայնիվ գոհ էին, որ աստիճան իսկ օրը հաջողվեց ի կատար ածել խորհրդածողովի պատվերը՝ հսկել, որ ծառաները չփախչեն:

— Հուսամ, որ Նար իշխանը դժգոհ չի մնա մեզնից,— խոսեց Համունի կրտսերը առժամ լուսթյունից հետո, երբ նորից մտել էին սնտառը և բռնել նույն արահետը, որին այժմ հովանավորում էին բարձր, թանձրստերև ծառեր:

Երիտասարդ Համունին խոսում էր մի եղանակով, որ ասես նպատակ ուներ հուղված եղբորը հանգստացնելու:

Բայց ավագ Համունին դեռ տարացած էր: Ավելին. նա բորբորված էր:

— Իշխանածողովում այնքան խոսեցինք փախուստների մասին, որ ես այժմ թիկնապահներիս անգամ չեմ հավա-

տում,— ասաց նա մոռալիս:— Կտանե՞ն արդյոք Կամսարու-
կանի ապարանքը, թե իրենք ևս կփախչեն դոցա հետ միասին:

— Իրավացի ես, իշխան եղբայր,— նորից հանգստացնող
եղանակով խոսեց Դանիել իշխանը:— Սուտը և խարդավան-
քը բույն է դրել ամենքի մեջ. վստահել դժվարին է իրոք: Երբ
արքան ինքը իրավունք է տալիս ծառաներին՝ դառնալ տիրա-
դրուծ, չի մնում այլևս ոչ մի հավատ: Սակայն քո կասկածը,
եղբայր իմ, իզուր է մեր թեկնապահների մասին: Նոքա,
վստահ եմ, չեն փախչի: Չէ՞ որ նոցա վիճակը բարվոք է:

Ավագ Համունին միտոժամ լուռ էր. հետո շարունակեց
ավելի դառնացած.

— Արքա՛ն... նորից մի բորբոքի ինձ: Արքա, որ գողա-
նում է իր նախարարների ծառաներին...— Նա տնքաց:—
Արքա՛, որ ոչ միայն սնափառ է, այլև անբարո... Վա՛յ մեզ,
եթե մի փրկություն չլինի, եթե մի մահ տարածամ շտանի
դորան...

Այս խոսքի հետ ավագ Համունին խթանեց նժույզը, որը
մեկեն ոստնելով առաջ ընկավ. կրտսերը հետևեց եղբորը,
իսկ երկու թեկնապահը մնացին փոքր-ինչ ետ:

Ու այդպես գնացին նրանք երկար՝ իրարից հեռու և ան-
խոս: Անտառը շարունակվում էր և հետզհետե խտանում.
Ժառերը պատնեղում էին ճանապարհի երկու կողմը: Արևը
գնալով թեքվում էր դեպի մայրամուտ, և անտառը լցվում էր
մի տեսակ կիսամութով, որ ասես բարձրանում էր գետնից,
ու այդ իրիկնամութի մեջ արահետը թվում էր ավելի նեղ,
իսկ երբեմն շէր էլ կրկում կանաչների մեջ. ձիերը միայն
բնագոգով գտնում էին այն և գնում անսխալ, շփոխելով իրենց
ընթացքը: Վերևից ինչ-որ թռչուններ էին անցնում խմբերով,
որ թվում էր գնում են գիշերելու, իսկ ազոավների մի խումբ
երբեմնակի կոխնշով շտապում էր առաջ, կրկի նույնպես
ուպաստանելու վերահաս գիշերից վախեցած: Բայց անտառը
հանդարտ էր և անշարժ: Տեղ-տեղ միայն տերևները խաղում
էին անձայն, ասես ծածուկ մի հրճվանքով:

Ավագ Համունին բավական տեղ գնալով մենակ՝ նժույզը
կանգնեցրեց հանկարծ և գլուխը թեք նայեց՝ մի դիրքով,
երբ մարդ կամենում է լավ լսել մի բան կամ լսածը ստուգել:

— Ի՞նչ է,— հարցրեց կրտսերը մոտենալով:

— Դու շարժում չես ցուցի՞ր,— հարցրեց ավագը զգուշ, ձայնը իջեցնելով գրեթե շշուկի:

Դանիելը գլուխը տարուբերեց միայն:

— Ունկն դիր հապա, — գլուխը նորից թեքեց ավագը:— Ինձ թվաց, թե մեկը հազաց մոտիկ:

Եվ եղբայրները անշարժացան ձիերի վրա՝ համակ լսողութուն դարձած:

— Այո, ինչ-որ խշրտյուն կարծյոք... և մոտիկ,— շնչաց կրտսերը քիչ հետո, վիզն ավելի ձգելով:

— Ի՞նչ կարող է լինել,— և ավագն ավելի լարվեց՝ ակներև պարզելու, թե ի՞նչ շարժում է դա: Բայց ըստ երևույթին պարզել չկարողանալով՝ մատով կանչեց թիկնապահներին մեկին, և երբ նա մոտեցավ, կարգադրեց կիսաձայն.

— Գնա, Մեսրոպ, այս ուղղությամբ և տես ի՞նչ կա անտառում. մա՞րդ է, ո՞րս, ու վերադարձիր արագ:

Եվ որովհետև ծառերը խիտ էին և դյուրին չէր գնալ հեծյալ, թիկնապահը ձիուց իջնելով իրեն նետեց ձախակողմը տարածվող անտառը՝ կատվային զգուշ ու ճկուն շարժումներով: Համուռի եղբայրները, նրանց հետ և մյուս թիկնապահը, որ բռնել էր ընկիրոջ ձիու սանձը, մնացին լարված կանգնած: Միառժամ լսվում էր հեռացող թիկնապահի ոտնաձայնը, այսինքն՝ գետին ընկած շոր ոստերի կոտրվելու ձայն. հետո ամեն ինչ լսեց, անգամ տերևները դադարեցրին ասես իրենց սոսավյունը... Բայց ահա կրկին կոտրվող ոստերի ձայն ու... փոքր անց երևաց թիկնապահը:

— Ի՞նչ էր,— անհամբեր առաջ թեքվեց ավագ Համուռին:

— Մի խումբ մարդիկ՝ շինականներ իրենց կանանց հետ:

— Եվ ի՞նչ են անում այնտեղ:

— Նստած են փոքրիկ բացում:

— Ուղևորներ են, ի՞նչ:

— Հասու շեղա, տեր: Նայեցի հեռվից և դարձա:

Համուռի ավագը մտածեց մի վայրկյան, ապա հետաքրքրվեց.

— Հեռո՞ւ են...

— Ոչ, տեր, հազիվ մի երկու հարյուր կանգուն:

— Պետք է տեսնել: Գնա՛նք:

Եվ Դավիթ իշխանը ձին քշեց առաջ, իսկ կրտսերը, երևի

Տեղտ քայլելու համար, հապճեպ իջավ ձիուց, սանձը տվեց մյուս թիկնապահին, որ պահում էր ընկերոջ ձին, և հետևեց եղբորը, ու երկուսը միասին առաջ գնացին թիկնապահ Մեսրոպի առաջնորդությամբ: Ծանապարհը, ճամարիտ է, հաճելի չէր— ծառերի կախված ճղները դիպչում էին նրանց երեսին, գլխին, բռնում էին հագուստներից, մանավանդ ձիավոր Գավիթ իշխանի, բայց հետաքրքրությունն ավելի մեծ էր՝ տեսնել ի՞նչ մարդիկ են այդտեղ նստածները... Եվ իրոք. մի երկու հարյուր քայլ գնալով՝ Համունի եղբայրներն իրենց թիկնապահի հետ միասին նկատեցին ծառերի տակ, կանաչների վրա նստոտած շինականների նմանող մարդիկ, կանաչ՝ ինչ-որ կապոցներով ու թեթև բռններով: Նկատեցին նաև ութ-ինը տարեկան մի տղա, որ խոտի ցողունը բերանը դրած, փորձում էր սուլել. նաև երեսան գրկած մի կին և ճերմակամորուս մի ծերունի: Գրանցից մի քանիսը, երևի ոտնաձայն լսելով, վեր էին կացել և նայում էին եկողների ուղղությամբ. ականերև էր, որ նրանք հետաքրքրված էին, անզամ լարված... Բայց լուռ էին և ունեին սպասողական տեսք:

Մոտենալով՝ ավագ Համունին նախ ձին կանգնեցրեց մի վայրկյան ու զննարար նայեց նրանց, ապա առաջացավ և հետաքրքրվեց.

— Ո՞վ եք:

— Շինականներ...

— Եվ ո՞ւր եք գնում:

— Մենք, տեր, գնում ենք Վարդիկ-Հայր՝ ուխտի,— բոլորի փոխարեն պատասխանեց կանաչներից նստած ճերմակամորուս ծերունին՝ ոտքի կանգնելով ու գլխարկը վերցնելով, ինչպես կարգն էր իշխանի հետ խոսելիս:

«Գարձյալ ուխտի»,— մտածեց Համունին, և դա կասկածի մեջ գցեց նրան. թվաց պայմանավորված խոսք:

— Իսկ ո՞վ է ձեր տերը: Ո՞ւմ ծառաներն եք,— հետաքրքրվեց նա:

Հարցումները մի վայրկյան կարծես վարանքի մեջ դրին հավաքվածներին, թվում էր մտածում են՝ հայտնե՞ն, թե ոչ...

Այդպես զոռաց Գավիթ իշխանը և ասաց անհամբեր.

— Լռե՛մ եք... Հասկանալի է: Եթե չեք հայտնում ձեռ

տիրոջ անուեր, ուրեմն փախստական եք: Այո՞,— շարունակեց նա դյուրագրգիռ և, այլևս պատասխանի չսպասելով, մտրակը բարձրացրեց:— Հասկանալի է. դուք փախչում եք Արշակավան:

— Ո՛չ, տեր, մենք գնում ենք ուխտի,— ասաց նորից ծերունին:

Իսկ մի տարիքով կին, սովոր լինելով իշխան մարդկանց հետ խոսել կանգնած, նույնպես վեր կացավ և չգիտես վախից, թե շփոթված վրա բերավ.

— Այդպես է, տեր. միայն թե...

Նրա փեշերը ձգեցին կողքի կանայք և տղամարդկանցից մեկը, և նա լռեց շփոթված... Համուսնի իշխանը նկատեց այդ և գլուխն օրորեց.

— Դուք ճշմարիտ չեք խոսում: Դուք գնում եք Արշակավան,— ասաց նա կտրուկ:— Դժգո՞հ եք ձեր տիրոջից:

Նրան ոչ ոք չպատասխանեց, բայց այս անգամ բոլորը ստի կանգնեցին՝ կանայք մոտեցան իրենց մարդկանց, իսկ մի ղեռատի աղջիկ փարվեց քիչ առաջ խոսող պառավին և նայեց մեկուսի կանգնած մի երիտասարդի, որը հոնքերի տակից, շուրթերը սեղմած նայում էր ձիավոր իշխանին:

— Կարծում եք այդ Արշակավանում դուք կլինեք ազա՞տ: Խաբվում եք,— շարունակեց Համուսնին ոտներն անհանգիստ դոփող ձիու վրա:— Թագավորը ծանր աշխատանքով տանջելու է ձեզ շարաշար:

Մարդիկ դարձյալ չպատասխանեցին. ոմանց աչքերում վախ կար և տարակույս: Այդպես էին մանավանդ կանայք և ութ տարեկան տղան: Իսկ մեկուսի կանգնած երիտասարդը, որ հոնքերի տակից նայում էր իրենց հանդիմանող իշխանին, հանկարծ առաջ եկավ շառագունած:

— Մենք քո ծառաները չենք, իշխան,— ասաց նա մի տեսակ դուսպ, հերք պահած:— Ի՛նչ ես կամենում մեղնից...

— Այո, մենք քո ծառաները չենք,— կրկնեց ծերունին մեղմաբար, կամենալով կարծես հանգստացնել և հեռացնել բարկացած իշխանին:

Բայց, հանգստանալու փոխարեն, Համուսնին մտրակը բարձրացրեց:

— Լռի՛ր, պառաված շուն: Ես գիտեմ ո՛վ եք դուք: Կամ-

սարական իշխանի ծառաներն եք և անշուշտ նրան կողոպտելու փախչում եք ձեզ փրկելու։ Վերադարձեք, սինլքորներ, և անմիջապես, — հրամայեց նա ու, թիկնապահին դառնալով, կարգադրեց. — ժողովիր ստրանց և տար։

Թիկնապահը, որ ձեռքին միայն նիղակ ուներ, մոտեցավ խմբված կանանց ու տղամարդկանց և պահանջեց, որ կապոցները վերցնեն և շարժվեն։ Բայց ոչ ոք չշարժվեց։ Այդ ժամանակ թիկնապահը մոտեցավ ծերունուն և նրա մոտ կանգնած խեթ նայող երիտասարդին, որպեսզի նրանք շարժվեն և մյուսներին օրինակ տան։ Ու իր խոսքի հետ թիկնապահը ձգեց երիտասարդի թևը։

— Հեռու, — գոռաց երիտասարդը թիկնապահին հրելով։

Այդ տեսնելով՝ Համունին մոայլվեց ավելի։ Նա սովոր էր, որ իր խոսքը լսեն և հնազանդեն անխոս, և ահա մեկը համարձակվում է... և նա անմիջապես ձին շրջեց դեպի երիտասարդը ու մտրակը բարձրացրեց։

— Սինլքոր...

Նրբ իշխանի մտրակը շաշկով զարկեց երիտասարդի ուսին ու մեջքին, կանայք, որ շորսն էին, ճշացին մեկեն, իսկ տղամարդիկ քնազղաքա՞ր, թե օգնելու համար գնացին դեպի երիտասարդը։ Բայց մինչ նրանք կմոտենային կամ կաննին մի բան՝ զաղված երիտասարդը, որ ջլապինյ տղա էր խոշոր, թուխ աչքերով, մի ոստյունով բռնեց իշխանի մտրակը և առամենբը սեղմած քաշեց դեպ իրեն։

Դա ավելի գայրացրեց Համունի իշխանին. նա թափով ձգեց մտրակը՝ նրա ծայրը երիտասարդի ձեռքից ազատելու, բայց տեսնելով նա չի թողնում, գոռաց.

— Թո՛ղ, ապիրա՛տ, և դարձի՛ր անմիջապես։ Նույնպես և դուք, — հրամայեց նա մյուսներին։

— Շարժվեցե՛ք, — արձագանքի պես կրկնեցին կրտսեր Համունին և թիկնապահը։

Բայց ոչ ոք չլսեց նրանց, որովհետև կանայք լաց էին լինում, իսկ տղամարդիկ դառնում էին երիտասարդի շուրջը, շփտես նրա՞ համար, որ չհակառակի իշխանին ու բաց թողնի մտրակը. թե՞ նրա համար, ոչ չկոպի հետք։ Այնքան ավագ Համունին սաստիկ զայրացել էր արդեն երիտասարդի հանդեգնությունից։ Համոզվելով, որ նա չի թողնում մտրակը՝

իշխանը ձին բռնց երիտասարդի վրա, կամենալով ասես կենս֊
դանուս ոտներով տրորել նրան, բայց տղան, ոչ ոք չիմացալ
ինչպես, մի ակնթարթում ուժգնապես ձգեց-խլեց իշխանի
մտրակը և զարկեց այն ձիու գլխին: Ու նժուլզը դրանից այն-
պես ծառս եղալ հտին ոտքերի վրա, որ քիչ մնաց տապա-
լեր տիրոջը: Ծվ Համուսին անշուշտ կտապալվեր գետին,
եթե իսկույն չգրկեր ձիու պարանոցը: Բայց երբ կենդանին
շտկվեց, նա, վտանգն անցած համարելով, գոռաց կոկորդի-
ամբողջ ուժով.

— Կալանե՛լ ստամբակին և կապել:

Թիկնապահը, նրա հետ և Համուսի կրտսերը, որ գունատ-
վել էր եղբոր ընկնելու երկյուղից, միասին թափով, գրեթե
վրժժխնդիր ցասումով նետվեցին դեպի երիտասարդը՝ շփ-
տես նրան իսկապես կալանելու՞, թե մտրակը նրա ձեռից
առնելու համար: Բայց երիտասարդը, որ ստացած հարվածից
նույնպես գրգռված էր, մտրակով արգելեց նրանց իրեն մո-
տենալ:

— Հեռո՞ւ Չմոտենա՛լ: Կզարկե՛մ,— կրկնում էր նա և
մտրակը շաշուենով տարուբերում առջև:

— Թո՞ղ, Թորգոմ, թո՞ղ,— ճշում էր խմբի մեջ եղած պա-
ռավ կինը. իսկ մի ուրիշ դեռատի կին թե աղջիկ և երկու
տղամարդ նույնպես թե՛ խոսքով, թե՛ ձեռքով խնդրում էին,
որ զգուշ լինի, որ մտրակով չխփի իշխան մարդկանց:

Բայց հուզված մարդիկ կարո՞ղ են զգուշ լինել: Այդպես
էլ Թորգոմ երիտասարդը. ինքնապաշտպանության համար
տարուբերվող մտրակը դիպալ Համուսի կրտսերի ձեռքերին...
և դա բավական եղալ. սկսվեց այնուհետև մի տարօրինակ
իրարանցում, գրոհ. Համուսի եղբայրները իրենց թիկնապա-
հի հետ միասին, երիտասարդին շրջապատելով, կամենում
էին ձերբակալել նրան, բայց տղան պաշտպանվում էր շա-
րունակ մտրակը փոքրիկ բացատում տարուբերելով իր առջև
ու իր շուրջը: Իսկ նրա հարազատներից թե բարեկամներից
մեկ-երկուսը հտ էին քաշում նիզակավոր թիկնապահին,
չհամարձակվելով մոտենալ իշխաններին, որոնց մեկն ար-
դեն ձիավոր էր՝ մոտենալ անկարելի էր: Ու միաժամ նրանք
դառնում էին այդպես՝ ամենք զայրալից խոսքերով, ոմանք
վախեցած, աղաչական բացականչերով. բայց քիչ հետո, երբ

թիկնապահը ետ դառնալով հրեց թե խփեց իր թևը քաշող ծերունուն, և սա ընկավ գետին— այդ ժամանակ կատարվեց անսպասելի բան. ծերունու մոտիկները՝ վաչ կանչեցին և մի երկուսը, գետնից շոր ճղափայտեր վերցնելով, հարձակվեցին թիկնապահին խփելու...

Այդ տեսնելով՝ Համունի Դավիթը նժույգով ծառացալ փայտավորվածների առաջ: Բայց դա չգուցեց նրանց. ընդհակառակը, կոխվր տաքացավ ավելի: Թիկնապահը, մի կողմից՝ ստացած հարվածներից գայլացած, մյուս կողմից՝ տերերից խրախուսված, գուցե և ինքնապաշտպանություն բնազդից մղված, սկսեց նիզակի կոթով խփել աչ ու ձախ՝ թե՛ մարդկանց, թե՛ կանանց: Սրանք պատասխանում էին նույնպես փայտերով և սչ պակաս գայլացած, և թիկնապահը պարզապես նեղվում էր... Բայց իշխան տերերը դարձյալ խրախուսում էին նրան՝ առանց մոտենալու. «Ձա՛րկ, գա՛րկ»... Սակայն երբ թիկնապահը նեղն ընկավ և իշխան Համունուն էլ շթողին իր նժույգով առաջ գնալու՝ նրան օգնելու համար, իշխանը մեկեն սուրը հանեց պատյանից և առաջ խոչացավ.

— Սինդորեն՛ր շնաբերան...

Սուրը տեսնելով՝ կանայք ետ քաշվեցին և վախվորած խմբվեցին իրենց կապոցների մոտ, դրանց հետ և ինր տարեկան տղան, բայց մյուսները, որոնց ոգևորում էր Թորգոմ անունով երիտասարդը, պատրաստվեցին փայտերով պաշտպանվելու և այնժամ ահա, երբ իշխանը սուրը ճոճելով գնաց դեպի նրանց, Թորգոմը ձեռի երկար ձողը բռնեց սրի դեմ, ապա, նկատելով իշխանը կամենում է հարվածել, նշան բռնեց նրա մերկ սուրը՝ խփելու և գցելու, բայց... ձողը, շեղելով սրի հարվածը, թափով իջավ ավագ Համունու գլխին ու... նախ ընկավ իշխանի մորթե գդակը, ապա և սուրը, իսկ ինքը իշխանը հանկարծ շրջվեց ու կախվեց ձիուց...

Սա եղավ այնքան արագ և անսպասելի, որ բոլորը ցրնցվեցին ու մնացին սառած: Դա ըստ երևույթին անսպասելի էր և ձիու համար. հեծվորի անկումն զգալով՝ նա վիզը թեքեց, ասես ընկնողին նայելու, և փախավ ծառերի միջով... Այդ տեսնելով թիկնապահը նույնպես վազեց. նրան հետևեց և մյուս իշխանը:

Շինական տղամարդիկ, այս տեսնելով, կանգ առան շնչած զուսպ, իսկ Քորզոմն ուզեց վազել կարծես, բայց պառավը ձայն տվեց ահաբեկ.

— Թո՛ղ, Քորզոմ, արյունի տեր մի՛ լինի...

Քորզոմը կանգ առավ, և երբ նա ետ եկավ, խմբի մյուս անդամները՝ տղամարդիկ, կանայք խուճապով հավաքեցին ինչ ունեին և կապոցները շալակած, երեսան գրկած պատ-բաստվեցին հեռանալու, վախենալով, թե ընկած, գուցե և ուշակորույս իշխանը կելնի հիմա և կգա վրեժխնդիր լինելու... Մինչ մեծերն զբաղված էին այդ հոգսով, ինը տարեկան փոքրիկ տղան վազեց վերջրեց իշխանի ընկած թուրը կանաչների միջից.

— Թող, Հուսիկ, պետք չէ նզոված բանը,— պողաց մայրը վախեցած:

Տղան սակայն չթողեց:

— Չէ՞ կգան նորից կվերցնեն մեզ զարկելու,— ասաց:

— Բե՛ր, բեր, տղա, հարկավոր կլինի,— ասաց Քորզոմը տակավին հուզված ձայնով, և փոքրիկ տղան, դրանից խրախուսված, քարշ տվեց մերկ թուրը նրա դաստակից բռնած:

Երբ վերջապես շարժվեցին բացատից, նրանք քայլեցին արագ, հեալով, շտապելուց առաջ կոացած. ու առժամ մեկը չէր արտասանում մի բառ: Բավական տեղ գնալուց հետո, վերջապես, երիտասարդ Քորզոմն ասաց.

— Պետք էր ամենքին սատակել, որ լուր շտանեն և հետապնդում չուղարկեն:

— Պետք չէ, զավակս,— հևաց ծերունին:— Պետք չէ: Ամենը իմ պատճառով եղավ: Պետք չէ՞...— նա լռեց մի փոքր և ապա ասաց խզված.— Որ եղավ այդպես, հեռանանք շուտ, այլապես կգան և ամենքիս կսատակեն անիրավները...

Ու բոլորը ահաբեկ արագացրին քայլերը:

Գնում էին անտառի խիտ ծառերի միջով, իրար հետևից և անխոս. հուզված էին, և այնքան, որ չէին նկատում, թե Հուսիկը մնացել է բոլորի վերջում և հանդիստ քարշ է տալիս մերկ սուրը, որը մերթ խրվում էր կանաչների մեջ, մերթ շո-ղում արծաթ փայլով...

Վախը մեծ զգացում է. նա երբեմն անդամալույծ է անում մարդուն, բայց հաճախ մղում է հնարագիտության ու խիզախության:

Այսպես կատարվեց և անտառի մարդկանց հետ: Սկզբում, տեսնելով իշխաններին՝ դիմված թիկնապահներով, նրանք ընդարմացան վախից, սակայն զգալով իսկույն իրենց կյանքին սպառնացող վտանգը, այն, որ եկողները կամենում են կալանել իրենց և ետ ուղարկել, ոգի առան, և երբ ընկավ հարձակվողներից մեկը, իսկ մյուսները փախան, խումբն շտապեց հեռանալ բացատից այնպիսի արագությամբ, որ անսպասելի էր հոգնած մարդկանցից:

Օրը մթնում էր, անտառը խոժոռում էր և մոայլվում. բարձրացած քամին տարուբերում էր ծառերը, նրանց ճղները զարկվում էին իրար ու իշշում մերթ մեղմ՝ սարսուռով, մերթ բարձր՝ տագնապահար, անտառը լցնելով բազմաձայն ժխորով:

Սվայժմ փախստական մարդկանց այդ խումբը հետզհետե խորանում էր անտառում, ձգտելով, որքան կարելի է հեռունալ այնտեղից, ուր երևացին իշխաններն իրենց թիկնապահներով: Ու որքան առաջ էին գնում՝ անտառն ավելի էր խտանում ու մթնում քայլեր դառնում էր դժվարին: Մի կողմից՝ խանգարում էին բեռները, կապոցները, որ դեմ էին առնում ծառերին, ճղներին, մյուս կողմից՝ թփերը, մացառներն էին կտրում ճանապարհը:

Իշխանին զարկող երինասարդը, որին թորգոմ էին ասում, ծերունուն տանում էր թևանցուկ արած և շուտ-շուտ ետ էր նայում տեսնելու, թե խմբի մարդիկ բոլորը գալիս են, ետ մնացող չկա՞: Նրբամյն էլ դառնում-խրախուսում էր մորը և նրա հետ եկող աղջկան, որ ծերունու դուստրն էր:

— Արի՛, մարե... Զգո՛ւյշ, Մինա, այստեղ փշոտ թփեր կան:

Անտառում շէր երևում ոչ մի արահետ և ոչ մի կածան, դա կարծես մարդու երես շտեսած անկոխ անտառ էր, և փախչողներին թվում էր, թե առաջին ոտքն իրենք են դնում, ու երբ շոր ճղները երբեմն ճարճատյունով կտարվում էին

նորիքի տակ, նրանք աճից կանգ էին առնում, շիմանալով
ինչ անելի. առաջ գնալ, թե սպասել... Եվ մի պահ կանգ
առնելուց հետո նորից էին շարունակում իրենց երթը:

Բայց քանի մթնում էր, քայլելն այնքան դառնում էր
ծանր. ծառերն առջևում երևում էին պատի պես. չէր նկատ-
վում ոչ լույս, ոչ հորիզոն. երբեմն միայն ծառերից վեր
երևում էր կապույտ, մթնակապույտ երկնքի մի շերտ և իս-
կույն շքանում: Բայց պետք էր գնալ, և գնում էին... Գնում
էին, շիմանալով ո՛ր են գնում, ինչի կհանդիպեն և ո՛ր դուրս
կգան. արդյոք նորից ետ չէի՞ն դառնա նույն քացատը, ու-
տեղից ճանապարհ ընկան կամ շե՞ն հանդիպի այն մարդ-
կանց, որ փախան-գնացին գուցե հետապնդողներ բերելու...
Ինչ էլ լիներ սակայն՝ ավելի լավ էր քայլել, քան կանգնել:
Ու քայլում էին ճիգով, քրտնամխած, երբ մեկը կամ մյուսը
պատահաբար սայթաքում էր ընկնում, իսկույն վեր էր կե-
նում արագ ու նորից շարունակում անհայտ, անորոշ ուղին:
Եվ առջևից գնացողները հաճախ կանչում էին զգուշը.

— Եկե՛ք... Այսպես եկեք...

Հետևից գնացողները պատասխանում էին.

— Գալիս ենք...

Իսկ պառավը մորմոքում էր շարունակ ինքն իրեն, եր-
բևմն և լսելի ձայնով:

— Թորգո՛մս... Զո՛ւր մեղապարտ դարձավ... Եթե մեր
հարևանն ու իր կինը ետ չմնային՝ մենք իշխան մարդոց
չէինք հանդիպի ու կոխվ չէր լինի... Բայց տեսնես ի՞նչ եղան,
ո՞ւր մնացին ողորմելիք...

— Այո, այո, — հաստատում էր նրա կողքին քայլող աղ-
ջիկը: — Երբ էտ մնացին, հայրս, իմ պապոն ասաց. «Ծտ
մնալը վատ է, կուշանաք, փորձանքի կհանդիպեք»: Այդպես
էլ եղավ, մարե:

— Բայց ի՞նչ եղան անբախտները, — շարունակեց պա-
ռավը փոքր հետո: — Մուրեցի՞ն, մեզ կորցրի՞ն, ուրիշ մի
ճանապարհո՞վ գնացին, թե նորից իշխանների հանդիպան
ու նրանց ձեռքն ընկան...

— Հիմա մտածելով ի՞նչ կարող ենք անել, մարե, —
ասաց աղջիկը: — Նրանց գտնել կարո՞ղ ենք:

Մյուսները չէին խոսում: Փոքր երեխա ունեցող կինը շա-

նում էր, որ ծծկերը ձայն չհանի, ու քայլում էր ստիները նրան տված, մարդու հետևից, որը գնում էր թուրը քարշ տվող տղայի ձեռքը բռնած: Մյուս ջահել կինը և մարդը քայլում էին սրանց հետքով և ոչ մի բառ չէին արտաբերում... Սերունին էր միայն, որ ժամանակ առ ժամանակ ասում էր կիսաձայն, ասես ինքն իրեն.

— Վատ եղավ, որ հանդիպեցինք անիրավներին... Այո՛, Բայց լավ եղավ, որ ընկավ և ձին փախցրեց... Հիմա կհետեվե՞ն մեզ. կհասնե՞ն...

— Եթե այդ քայե՛նք, շեն հասնի: Երբե՛ք... անտառը խիտ է. ձիերը հեծվորենբրով այս անտառում չեն շարժվի,— պատասխանում էր ժերունուն՝ նրա թևը բռնած Թորգոմը:

Ու նրանց զույցին, իբրև արձագանք կարծես, պատսվն ասում էր շուտ-շուտ.

— Աճապարե՛նք... աճապարե՛նք...

Քոլորն էլ զգում էին, որ կատարվածը լավ բան չէր, ուստի պետք էր զգույշ լինել և որ միայն հեռանալը կփրկի իրենց, ու քայլում էին, որքան կարող էին արագ. քայլում էին արդեն ոմանք իրար թև ու փեշ բռնած. մի կենդանի շվիթ կազմած, որովհետև այնպես էր մթնել, որ իրար չէին տեսնում. գնում էին կույրերի նման: Թեպետև քայլելը թվում էր փրկություն, կանգնելը՝ մահ, բայց մի երկու տեղ այնուամենայնիվ կանգ առան ակամա՝ շունչ առնելու, բռնները շտկելու և լսելու, թե հետապնդում չկա՞ արդյոք:

Մութի մեջ ոչինչ չէր երևում, շուրջը ծառերի սևապանգաված շարժուն պատերն էին. սկսվել էր գարնան մի զով քամի, որ թեթևակի օրորում էր ծառերը՝ տերևների մերթ մեղմ, մերթ ծավալուն շրջյունով: Բայց փախչողները, շնայած տաքացած ու քրտնած, քամու զովությունը համարյա չէին զգում:

Քամու հերից բացի, անտառում լսվում էին ինչ-որ մընչյուն, թռչնային մի ճիչ կամ թեթև թևաբխում, ու նորից ամեն ինչ լռում էր և միայն ծառերի շրջյունն էր լեցնում միջոցն ու գիշերը: Ոչ մի ոտնաձայն, մարդկային ոչ մի կանչ, ոչ մի վրնջյուն: Բայց դա չէր հանգստացնում նրանց. հետապնդողը մի՞թե ձայն կհանի: Ոչ. նա կմոտենա գաղտա-

գողի, անձայն, աննկատ, որ ապահով հասնի իր նպատակին:

— Կարող է պատահել, որ շրջապատեն անտառը, — ասաց կանանցից մեկը շշուկով, որպեսզի շարժանցնի գրկին քնած մանկանը, և մի ձայնով, որի մեջ ոչ այնքան հարցում կար, որքան վախ:

— Դա հնար չէ, — պատասխանեց ըստ երևույթին նրա ամուսինը նույնպես շշուկով, բայց ակներև կնոջ վախը փարատելու համար: — Թագավորի զորքն էլ չի կարող անտառը շրջապատել:

— Բայց այդ իշխանները, ո՞վ գիտի, ինչքան հեռու են ապրում, — վերջապես խոսեց մյուս տղամարդը: — Մինչև գնան, մինչև մարդիկ բերե՞ն... Մուժը նրանց էլ չի թողնի շարժվել... իսկ մինչև նրանց գալը՝ մենք կլինենք հեռու:

Օրնում էր, որ բոլորի զգայարաններն այնքան էին սրված, որ ամենամեղմ շշուկն անգամ լսում էին և արձագանքում:

— Բայց չէ՞ որ գիտեն ո՛ւր ենք գնում. ճանապարհը կրոնեն, — շշնջաց նորից երեխան գրկած կինը ի պատասխան:

— Այդ չի լինի. նրանք մեզնից շուտ շեն հասնի, — լսվեց Թորոմի ձայնը:

— Աստված հասնի մեզ, — բարեմաղթեց ծերունին:

Վանայք հառաչեցին:

Ու նորից գնում էին անխոս, երբեմն միայն նայելով երկրնքին, ուր այժմ ծառերի միջով մեկ-մեկ երևում էին մանուու մեծ աստղեր, որ ցուում էին Պեռու՝ հանգարտ թարթող աչքերի նման: Գիշերվա մթնում միակ բանը այդ աստղերն էին, որ կարծես ինչ-որ հույս էին ներշնչում նրանց:

Մուժը գնալով թանձրանում էր, դրա հետ խորանում էր և լռությունը, որը երբեմն խախտվում էր ինչ-որ անսպասելի մի բանով: Մի տեղ նրանք լսեցին ճյուղեր կոտրվելու ձայն: Եւ կանգ առան սառած: Ականջ դրեց յուրաքանչյուրն իր տեղում անշարժացած:

— Անասուն էր, — ասաց ծերունին: — Գնանք:

Ոմանք չհավատացին, բայց կասկած հայտնելու ժամանակ չէր: Ու քայլեցին իծաշարուկ, թանձրացող մութի մեջ:

Այսպէս անցան բաժնական տնէդ, Երբ Մինան շշնջաց հան-
կարծ.

— Մարե, մեռելը կարո՞ղ է զարթնել:

Այս խոսքերից պառաւը սարսուռ զգաց, բայց ասաց.

— Չէ, աղջիկս, չէ: Մեռելը բնավ չի զարթնի: Բնա՛վ...
Իսկ հարցնում ես ինչո՞ւ:

— Ինձի կթվա, մարե, զարկված իշխանը զարթել-գալիս
է՞ մեր հետեից:

— Չէ, աղջիկս, մեռելը չի զարթնի,— կրկնեց պառաւը,
թեև շշուկով, բայց հաստատ շեշտով:

— Բայց նա մեռա՞վ, մարե:

— Մեռա՞վ, մեռա՞վ, աղջիկս: Դրա մասին մի՛ մտածի՞ր:
Քնանք: Լուսը կբացվի շուտով ու... ամեն ինչ կանցնի:

Մինան ավելի պինդ գրկեց պառաւի թևը, և նրանք ճիգ
աւելն քայլել ավելի արագ՝ առջևից գնացողներից ետ շմնալու
համար: Պառաւը թեև սիրտ տվեց Մինային, բայց աղջկա
վախն անցավ իրեն. ի՛նչ իմանաս, գոցեև իրոք այդ իշխանը
շմեռավ, այլ մնաց ուշագնաց և հիմա զարթնած հետևում է
էրենց:

— էհ, գնանք, աղջիկս, էլ ետ մի նալի,— ասաց նա:—
Քո հայրն ու Թորգոմը գնում են առաջ: Հասնենք...

Ու ժամեր քայլեցին այսպես: Նրանց աչքերը ցաւում էին,
էպերը ծանրացել էին, բայց ոչ ոք, թվում էր, չէր մտածում
բնելու մասին: Միայն փոքրիկ ութ տարեկան տղան էր՝ Լու-
սիկը, որ շղիմացավ. միառժամ քայլեց արծաթագույն թուրը
թարշ տալով, հետո կախվեց հոր փեշերից. «Ծս քնել եմ ու-
զում, պապո՞... Եվ երբ հայրը, այդ խոսքերը մի քանի ան-
գամ կրկնվելուց հետո, շալակեց նրան, Լուսիկը խընդ-
րեց.

— Սուրս չկորցնես, պապո...

Հայրը խոստացավ, և նա քնեց:

Այնուհետև Լուսիկի հայրը, որի անունը Վարդան էր, քայ-
լում էր բեռների տակ կռացած, տղան շալակին, նրա սուրը
գավազան շինած: Նա ճիգ էր թափում ետ շմնալ սուղից դիա-
ցող Թորգոմից ու նրա քարեկամ ծերունուց:

Մյուսներն անում էին նույնը. ետ շմնալ և աչից չկորցնիլ
առջևից գնացողներին:

Որքոն գնացին՝ անհայտ է. մի տեղ հանկարծ ծիրունին
կանգ առավ և ասաց ուրախ.

— Լուսը շուտով կբացվի:

— Ինչի՞ց իմացար, հայրիկ,— հարցրեց Քորգոմը:

— Մառերն արթնացան, թռչունները ձայն տվին...

Եվ իրոք, շատ շանցած մութը կարծես պարզվեց մի փոքր:
Ինչպես պղտոր ջուրն է սկսում պարզվել և ծառերը, որ առաջ
երևում էին միաձույլ զանգվածի պես, սկսեցին զատվել. երե-
վացին բներ, ճյուղեր. իսկ վերևում աստղերը գունատվում
էին, և երկինքը դառնում էր բաց մոխրագույն: Լսվեցին մեծ
թռչունների հատուկենտ կանչ ու կռինչ և փոքրերի ծվլոց:
Մի փոքր էլ... և առավոտը բացվեց արագ, ինչպես այդ լինում
է գարնանը:

. Լույսն ուրախացրեց ճամփորդներին. մոռացնել տալով
գիշերվա տագնապը: Ուրախացան, որ կարող են ազատ քայ-
լել և տեսնել, թե ինչ տեղով են գնում: Չէին մոռանում իհար-
կե իրենց վիճակը, բայց լուսարացը նոր հռանդ տվեց նրանց
հոգնած ոտներին: Իսկ քիչ հետո, երբ դուրս եկան մի փոքրիկ
բացատ, իրար նայեցին վշտախառն զարմանքով, բոլորի
հագուստները պատառոտվել էին և ծվեններով կախվել՝ ճրդ-
ներին, թիներին ընկնելուց. նրանց ձեռքերը, երեսները կանա-
չել էին, աղտոտվել... Տեսնելով բացատի դուրեկան կանաչը՝
յուրաքանչյուրը կարոտով կուզեր ընկնել այդ խտտերի վրա
և քնել, քնել... գոնե մի փոքր հանգիստ առնել: Բայց վախը
նորից մտրակում էր նրանց: Կանաչք, որ ավելի էին հոգնած,
անգամ նրանք շտապում էին շուտ հեռանալ այդ բաց տեղից,
որ չնկատվեն: Եվ առհասարակ մի տիրակաճ միտք մղում էր
նրանց գնալ, հեռանալ, դուրս գալ վտանգի սահմաններից...
Բայց թե ո՞րն էր վտանգի սահմանը՝ պարզ չէր տակավին.
գուցե և անցել էին՝ չգիտեին: Չգիտեին և այն՝ դեպ Արշակա-
վա՞ն են գնում, թե շեղվել են նրա ուղղությունից: Նույնիսկ
չէին կարող որոշել՝ առա՞ջ են գնում, թե ետ—անտառն այն-
քան մեծ էր և անծանոթ: Այդ էր պատճառը, որ բացատն
անցնելուց հետո Քորգոմն առաջարկեց.

— Դուք հանգիստ առեք, ես նայեմ՝ որտե՞ղ ենք:

— Վա՛յ, Քորգոմս, հեռու չգնաս,— անհանգստացավ պա-
ռավր:

— Հեռու չէ. ծառը բարձրանամ՝ պարզեմ:

— Զուր մի բարձրանա,— ասաց ծերունին,— հիմա արևը կելնի՝ կպարզենք: Արշակի քաղաքը պիտի լինի արևելքում:

Ծերունու խոսքը հանգստացրեց բոլորին: Շուտով հասնելով թավուտ մի տեղ, նստեցին, արևի ելքին սպասելու: Եվ այդ ժամանակ ահա, երբ վարդանը զգուշութամբ շալակից իջեցնում էր որդուն, Հուսիկը զարթնեց և նրա առաջին քնաթափս խոսքն եղավ. «Սուրս ո՞ւր է, պապո»: «Այստեղ է»,— ասաց հայրը և, նրան հանգստացնելու համար, ցույց տվեց մերկ սուրբ: Երեխան նայեց դրան մի ակնթարթ և աչքերը փակեց նորից: Տղամարդիկ տեղավորվեցին ուղղակի գետնին, շնայած խոնավ էր և թաց, կանայք՝ հագուստների կապոցների վրա, իսկ Քորգոմն ու Մինան՝ փոթորկից տապալված մի ծառի բնի:

Անտառում լռություն էր դարձյալ. գիշերվա քամին ընկել էր. ծառերը կանգնած էին անշարժ՝ կատարները վեր պալուած. թռչուններն անձայն թևածում էին նրանց գաղաթներից վեր, և բոլորը, ծառ ու թռչուն, կարծես սպասում էին արեւելին... Որքա՞ն սպասեցին՝ դժվար է ասել, բայց ծերունին, որ ետած տեղից երբեմն նայում էր վեր, հանկարծ բացականչեց կիսով շափ ելնելով.

— Արևը,— ու ձևաբը պարզեց երկինք, ցույց տալով ծառերի կատարները, ապա զոհութամբ խաշակնքեց երեսը:

Բոլորը, նրա խոսքի վրա, մեկեն վեր թռան տեղներից և նայեցին վեր, նրա ցույց տված ուղղությամբ. ծառերի կանաչ կատարներն իրոք փայլում էին արևի առաջին ճառագայթներից. տերևները ցնծում, ժայտում էին կենդանի արարածների պես:

— Թե որքան ենք շեղվել՝ ասել չեմ կարող, բայց հիմա պիտի գնանք դեպի արևը,— ասաց ծերունին, մեջքի գոտին սլնդելով ու մաշված ողորկ ցուպը վերցնելով:— Գնանք. հետո կսսեմ որտե՞ղ ենք, ինչպե՞ս պիտի գնանք: Հիշում եմ՝ անտառը վերջանում է քարոտ սարի մոտ: Սա դեռ կամսարական իշխանի անտառն է: Երիտասարդ ժամանակս մի անգամ ինձ բերին այստեղ փայտ կտրելու: Քարոտ սարը բարձրալանք՝ փրկված ենք:

— Բայց ո՞ւր է սարը,— հարցրեց մեկը:

— Հիմա տեսնենք,— պատասխանեց ծերունին:

— Ուրեմն սարից հետո կլինի՞ թագավորի քաղաքը.— հետաքրքրվեց Թորգոմի մայրը առանձին մի հուշտով:

— Էլ դենը գնացած չեմ,— ասաց ծերունին:— Բայց գնանք...

Երբ շարվեցին ճանապարհը շարունակելու, ամենքը հիմա ավելի հոգնած էին զգում, քան գիշերը քայլելիս, յուրաքանչյուրն զգում էր, որ իր մարմնի բոլոր անդամները նվում են, տնքում. բայց այն հանգամանքը, որ չէին շնչովել և ճանապարհը գտան համարյա, կարծես մոռացնել տվեց հոգնածութունը:

Բայց երբ օրը պայծառացավ և արևը երևաց իր ամբողջ փայլով, նրանք մոռացան նաև երկյուղը և մի երկու տեղ, ընկած ծառերի հանդիպելով, նստեցին հանդստանալու. միայն Թորգոմի մայրն էր, որ շտապեցնում էր դարձյալ.

— Ելեք, քելեք: Նստելու ժամանակ չէ:

Եվ քայլեցին նորից, քայլեցին դեպի այն սարը, որ փըրկութուն էր բերելու իրենց:

Միայն կեսօրին, առջևից գնացող Թորգոմը ծառերի միջից նկատեց մի սարագագաթ և հարցրեց ծերունուն.

— Սա՞ է, հայրիկ, ասածդ սարը,— մատնացույց արավ նա երևացող գագաթը:

Մերուկը ձեռք դրեց ճակատին և նայեց ուշադիր:

— Դա է, դա է,— խաչակնքեց նա երեսը:— Դա է: Բարձրանանք՝ փրկված ենք:

Շտապեցին ուրախացած: Սարը մերթ երևում էր ծառերի արանքից, որպես փրկության հույս և գրավիչ հանդրվան, մերթ՝ ծածկվում էր, աներևութանում, ինչպես խաբուսի՜ տեսիլ:

— Անտառը վերջանում է...

Իրոք, նրանք մոտենում էին անտառի եզրին: Թորգոմը, որ դնում էր առջևից, բոլորից շուտ հասավ նրա պոնևիին: Բայց հասնելուն պես մնաց արձանացած. հանկարծ լսեց ձիերի ոտնատրոփ և, քիչ հետո, այն բաց տեղով (որն անտառը բաժանում էր սարից) անցան տասի չափ ձիավորներ...

Թորգոմը գունատված ետ նայեց և, ձեռք բերանին տանելով, նշան արտալ յուրայիններին, որ կանգ առնեն և ձայն չհանեն:

Իշխանաժողովի երրորդ օրը Կամսարականի ապարանքում խաղաղութիւն էր, եթէ նկատի շառնենք ջրերի հեռվից եկող անլուծի շառաշը, ինչ բնակիչներին թվում էր անդորրութեան օրոր, և բակի ծառաստանի երբեմնակի սոսաՎը, որ առաջանում էր ասես ջրերի հոսքից:

Պայծառ կեսօր էր: Իշխան Կամսարականը, իր սովորութեան համեմատ, միայն կապայով և գլխարաց, զբոսնում էր տան առջևը տարածվող ծառաստանի իր սիրած, աչքից հեռու անկյունում, ուր ծառերն ավելի խիտ էին և սաղարթավետ: Գատիով դեմքից ու քայլվածքից՝ նա թվում էր գոհունակ տրամադրութեան մեջ. շնայած միաժողովից անցել էր երկու օր, իսկ հյուրերի մեկնումից՝ մեկ օր, այնուամենայնիվ նար իշխանը գտնվում էր տակավին բարեկամների հայտնած մըտքերի տպավորութեան տակ: Գոհ էր, որ հրավիրել էր նրանց և սթափեցրել. ցալում էր, որ Մերուժաւը շեկաւ: Բայց Կամսարականին ուրախացնում էր նախարար հյուրերի այն որոշումը, թե կհսկեն և շեն թողնի, որ իրենց ծառաները գնան թագավորի կոչին՝ փախչեն նոր շինվող քաղաքը... և դրա անմիջական արդյունքն ու ապացույցը նրան թվում էր այն, որ իր քեռայրը՝ Համունի Դալիթ իշխանը և նրա եղբայր Դանիելը փախուստի ճանապարհից ետ էին դարձրել իր ծառաներից երկուսին՝ շինական ամուսիններին իրենց փոքրիկ տղայի հետ միասին:

Եվ ահա, ծառերի ստվերում քայլելով, նար իշխանը զայրույթով մտածում էր դրանց պատժելու մասին: Սակայն նրան նորից զարմացնում էր այն, որ Անգեղ տան հանգուցյալ նահապետի որդին անսպասելի դիրք ընդունեց և հայտնեց այնքան վտանգավոր մտքեր... Բայց իշխանը վստահ էր, որ նա այսուհետև վտանգ չի ներկայացնի: Ի միջի այլոց, նա սպասում էր, որ թիկնապահները հիմա ուրախ լուր կբերեն, թե իշխանիկն արդեն դարձել է անվտանգ... Եվ ինքն, այս ուրախ լուրն առնելուց հետո, կճանապարհվի Համունու մոտ, կհանգրստացնի նրան, որ քեռայրն ավելորդ մտահոգութիւն և երկյուղ չունենա: Մտածում էր նաև, տեղ հասնելուն պես, շնորհակալութիւն հայտնել քեռայրին՝ փախստականներին

ես ուղարկելու համար... Այժմ այդ իշխանիկի մասին շարժեր իսկ խորհել... Ու դրա փոխարեն իշխանը մեծ գոհունակությամբ մտածում էր, որ Վասպուրականի տեր Մերուժանը, Հայոց Աշխարհի ամենահզոր նախարարը, համախոհություն է հայտնում իրենց, և ուրեմն Արշակ թագավորը չէր հասնի իր նպատակին: Մյուս կողմից Կամսարականը դարձյալ խորհում էր ավելի այն մասին, թե ինչպիսի՞ պատիժ տա փախուստի ճանապարհից բերված իր շինականներին, կարգադրի նրանց գանահարե՞լ այստեղ, իր աչքի առջև, ապարանքի բակում, թե այն շենում, որտեղից փախել են...

Եվ նրան թվում էր, թե վերջին միջոցը կլինի առավել օգտակար. դա կլինի ի խրատ այլոց... Սակայն ինչո՞ւ միայն իրենց շենում,— մտածում էր,— թերևս ավելի լավ է, եթև տանհն դրանց շրջեն մի քանի շենում և ամեն տեղ գանահարեն ժողովրդյան առաջ: Եվ դա երկյուղ կազդի ամենքին...

Իշխանն առանձնապես գոհ էր, որ այդ փախուղներին կպատժի իր մեկնելուց առաջ, և այդ պատիժը սարսափ կտարածի այնպես, որ ոչ ոք այլևս չի համարձակվի փախչելու փորձ իսկ անել...

«Այո, այդ պատիժը կլինի իրոք ի խրատ այլոց,— կրկնեց իշխանը ինք՞ իրեն, ձեռքը բռունցք շինելով:— Տալ պիտի այնպիսի պատիժ, որ ամենքը հավիտյան մոռանան փախուստի միտքը: Ամենքը»...

Այս խոհերի մեջ էր նար իշխանը, երբ լսեց ծանոթ մի ձայն, որ հարցնում էր. «ո՞ւր է տեր իշխանը»... Լսեց և այն, թե ինչպես սպասավորներից մեկն ասաց. «այնտեղ է»: Իշխանը հասկացավ, որ ցույց են տալիս իր տեղը:

Ու փոքր անց նրա առջև հայտնվեց մեկն իր այն երկու թիկնապահներից, որ գնացել էր Անգեղաց իշխանիկին ճանապարհելու:

— Վերադարձա՞ք,— հարցրեց իշխանը կանգ առնելով, երբ նա տակավին քսան քայլ հեռու էր:

— Այո, տեր, բայց...— և թիկնապահը լռեց:

Նրա ձայնը վարանոտ էր և ընկճված. իշխանին թվաց նույնիսկ, թե նա խոսում է մեղավորի ձայնով: Այդ նկատելով՝ Կամսարականը հոնքերը խոժոռեց և աչքերը հառեց նրա երեսը:

Նրիտասարդը, խոսքը շարունակելու փոխարեն, գլուխը կախեց:

— Խոսիր, Ինչո՞ւ այլագունած ես, և ինչո՞ւ մենակ:

— Տեր իմ,— տղայի ձայնը բեկվեց և շուրթերը դողացին:— Ես իշխանիկին ուղևորեցի մինչև իր կալվածի սահմանը, իսկ Մաղաքեն, որ, կանխավ արված պայմանի համաձայն, թաքնվել էր անտառում, մի նետ արձակեց իշխանիկի վրա, բայց...

— Բա՞յց,— իշխանը այս անգամ հայացքը բևեռեց երիտասարդի աչքերի մեջ:

— Բայց նրա նետը վրիպեց...

— Վրիպե՞ց... Չէ՞ր կարող երկրորդը:

— Ոչ, տեր իմ. քանզի իշխանիկը իսկույն նկատեց նրան ծառերի մեջ ու հարձակվեց թիկնապահներով... Ես փութացի օգնություն, Բայց... նոքա շատվոր էին, հինգ հոգի, մենք՝ երկուս... Իշխանիկը զարկեց Մաղաքեին...

Տղան նորից լռեց գլուխը կախելով:

— Խոսի՛ր: Այնուհետև...

— Այնուհետև, տեր, Մաղաքեն վիրավորվեց, ընկավ... նրա երիվարը փախավ... նոքա հետապնդեցին ինձ...

Իշխանի դեմքը մռայլվեց:

— Լո՞ի՛ր, ապիկար: Դուք արժանի չեք իմ թիկնապահը լինելու: Հեռացի՛ր:

Եվ Կամսարականը մեծ բարկությունը թքեց նրա հետևից ու սկսեց գնալ-գալ ձեռքերը տրորելով, ապա գլուխն օրորելով նստեց, ոչ թե նստեց, այլ կարծես ընկավ ծառերի տակ դրված կոճղին, որ նստարանի տեղ էր ծառայում նրան: Իշխանիկը ազատվե՛լ է և հեռացել անվնաս... Առավել վատ եղավ... Առաջ գուցեև լռեր, իշխանածոդովի զրույցը պահեր իր մեջ. իսկ ա՞յժմ... այժմ բնավ չի լռի: Նա կերթա անշուշտ և ամենը կհայտնի թագավորի՛ն, ամենքի՛ն... աշխարհին, որ Կամսարականի ապարանքում եղավ իշխանածոդով և... Այո, նա ազատվեց: Ի՞նչ դժբախտություն...

Կամսարականը երբեք չէր սպասում, թե իր հմուտ համարված թիկնապահները անճարակ գտնվեին այսպես: Ի՞նչ պետք էր անել այժմ վտանգը կանխելու համար... Պետք է, քանի շուտ է, խորհել անհրաժեշտը:

— Այո, քանի շուտ է,— կրկնեց նա տեղից ելնելով մտարտամ քայլերով գնաց դեպի ապարանքը, որպեսզի իր առանձնարանում խորհի անելիքը... Քերես լավ կլիներ ծպտյալ մեկին ուղարկեր Անգեղաց գլխակը,— մտածում էր նա այնքան խորասուզված, որ շուրջը ոչինչ չէր տեսնում:

Սակայն հաշիվ մոտեցել էր ապարանքի մուտքին, պարբերապի դարպասից սրընթաց ներս մտավ մի հեծվոր և, նծույզը զսպելով, թռավ ցած, ապա, դեռ իշխանին չմոտեցած, պոռաց հեռապառ.

— Դժբախտություն, տեր Կամսարական:

Իշխանը կանգ առավ, մտածելով, որ դա նույնպես պիտի հայտնի նույն շար գույժը, և սպասողական նայեց եկողին: Բայց եկողն անմիջապես չկարողացավ խոսել. շփոթությունից նա, պատշաճի հակառակ, մոտեցավ մտրակը ձեռին և, խոնարհում անելով, մնաց կարկամած:

Կամսարականը ճանաչեց իր քնոսքը Դավիթ Համունու թիկնապահին և զարմացած նեղսրտեց նրա լռությունից:

— Խոսիր, վերջապես,— բարկացավ նա հոնքերն իրար բերելով:— Ի՞նչ դժբախտություն:

— Իմ տիրոջը սպանեցին, իշխան,— հևաց երիտասարդը:

— Քո տիրոջը, Դավիթ իշխանի՞ն... Ինչպե՞ս, ե՞րբ...

— Առաջին օրը, տեր, այստեղից մեկնելիս:

— Այստեղից մեկնելի՞ս. ճանապարհի՞ն... և որտե՞ղ, ո՞վ սպանեց:

Իշխանի ձայնի մեջ որոտի նախանշաններ էին զգացվում: Իսկ գուժկան սուրհանդակը, շղիտես ինչու, հապաղում էր, բայց վերջապես իրեն հավաքեց և ասաց բաշվելով.

— Քո շինականները, տեր:

— Ի՞մ... Իմ շինականները,— և Կամսարականի դեմքի մկանները խաղացին:

— Այո, տեր: Խմբով փախչում էին նոր քաղաքը, Դավիթ իշխանը հրամայեց ետ դառնալ...

Եվ գուժկանն արագ, կցկտուր, տակավին հեռավ պատմեց դեպքը մի բեկված ձայնով ու տեսքով, որից զգացվում էր, թե նա իրոք ակնատես է եղել դեպքին, պատմեց կարևոր-անկարևոր մանրուքներ իրար խառնած:

Այս պատումը լսելիս նար իշխանի կուրծքը նեղվում էր

կարծես. նա հետոմ էր և նրա խոշոր աչքերը ուռչում էին՝
ասես ակնակապիճներից դուրս գալու, իսկ ձեռքերն ակամա
բռունցք էին դառնում. թվում էր՝ նա զսպում է իրեն, որ չապ-
տակի դիմացինին... Բայց երբ բռթաբերն ավարտեց իր պատ-
մությունը, նա հեաց նորից.

— Ստահակները հարձակվեցին, և դուք շկարողացա՞ք
պաշտպանել, օգնել նորան:

— Ոչ, տեր, պաշտպանել անկարելի էր. նրանք շատվոր
էին՝ տասը հոգու չափ, իսկ մենք՝ երկուս:

Իշխանը ներքին շուրթը դրեց ատամի տակ և սևեռուն նա-
յնց գետնին: Նրա մտքով կասկածներ էին անցնում, թե իր
վերակացուները երևի ճիշտ չեն հաղորդում փախչողների թի-
վը, վախենալով, որ ինքը կպատժի իրենց. բայց ահավասիկ
մի օրվա մեջ քանի՞սն են փախել...

— Սակայն ստո՞ւյգ է, որ դոքա եղել են իմ շինականնե-
րը, — քիչ հետո հարցրեց նա, գլուխը մեկնեմ բարձրացնելով:

— Իրենք հայտնեցին, տեր:

— Եվ ի՞նչ եղան. ո՞ւր գնացին:

— Փախան երևի Արշակավան: Նրանք կապոցներով էին և
երեխաներով:

Կամսարականը, գլուխը կախ, լռեց մի պահ, ապա երկու
քայլ անելով գոռաց մեկնեմ.

— Նժույգս... Մինչքորնե՞ր... Թո՞ղ պատրաստվեն թիկ-
նապահներս և զենք առնեն:

Հրամայեց, խոշոր աչքերը ոլորեց մի քանի անգամ և,
այլևս ոչ ոքի չնայելով, սկսեց ինքն իրեն խոսելով շրջել տան
առաջ:

— Անիծյա՛լ Արշակունի... այլասերեց ժողովրդյան և
դարձրեց տիրանենգ ու տիրասպան: Մոլի խառնակիչ, մալ-
դասպա՛ն և ոչ թագավոր...

Նրա ճակատի և պարանոցի երակները լարվել էին և լցվել
արյունով. աչքերը, թվում էր դարձյալ, ուզում էին դուրս
թռչել ակնակապիճներից: Միևնույն օրը, միևնույն ժամին
երկու բռթ... այսպիսի բան երբեք չէր պատահել նրան... Եվ
Կամսարականն ինքն իր մեջ խոսելով քայլում էր ետ ու առաջ,
մինչև որ, նրա արտակարգ հրամանը լսելով, հավաքվեցին
տնեցիները՝ տիկիներ, որդիները, եղբայրները, սպասավորնե-

րը... Ոչ ոք չէր համարձակում հարցնել, թե ի՞նչ է պատահել. սպասում էին, որ հայտնի ինքը: Բայց քանի որ նա լուռ էր, կամսարականաց տիկինը համբերություն չունեցավ:

— Նոր ի՞նչ է պատահել, իշխան:

Կամսարականը շպատասխանեց. նա փնչացնում էր և գլուխը տարուբերում շարունակ:

— Նորից փախչողնե՞ր,— հետաքրքրվեց լեցուն իշխանուհին:— Դա նորություն չէ և ոչ մեծ աղետ: Թող փախչեն ևս մի քանի հոգի... արժե՞ տխրել դրա համար...

— Միայն փախչող չէ, իշխանուհի,— հանգ առավ վերջապես կամսարականը:— Թագավորը, թագավորը գայթակղեց ժողովրդյա՞ն այնպես, որ ստրուկներն այժմ սուր են բարձրացնում տերերի վրա. ահա՛ պատահածը...

— Ի՞նչ սուր, իշխան,— գունատվեց կամսարականաց տիկինը:

Եվ երբ ամուսինը հայտնեց Դավիթ իշխանի սպանությունը և այն, թե այդ սպանությունը կատարել են իրենց փախըստական շինականները, տիկինը ձեռքերը խփեց ծընկներին:

— Բաբելական կրա՛կը նոցա գլխին: Ամո՞թ Արշակ թագավորին...

Ամուսինների հարցուպատասխանից բակում խմբված սեպուհներն ու սպասավորները խմացան արդեն ինչ է կատարվել, իսկ նրանք, որ գնացին իշխանի հրամանը կատարելու, փոքր անց բերին նրա սև, փայլուն մազերով նժույզը, որի ոտների ծայրերը, սմբակներից վերև, ճերմակ էր: Ըստ սովորության նրա մեջքին գցել էին կարմիր թաղիքն սթար, վրան՝ փղոսկրով և արծաթով ընդելուզած թամբը, իսկ ցցունքը զարդարել էին ուլունքներով:

— Վերցրեք այդ ամենը,— հրամայեց նա ձիու գեղեցիկ զարդերը մատնանշելով:— Հարսանիք չեմ գնում...

Երբ նրա հրամանը կատարվեց, իշխանը սպասավորների և թիկնապահների օգնությամբ հեծավ նժույզը ու այն ժամանակ, երբ ձին, իր սովորության համեմատ, մի պտույտ կատարեց բակում, իշխանուհին ցանկություն հայտնեց.

— Ինձ ևս տաք, իշխան:

— Դու կգաս հետո,— ասաց Նարը մտալ է, դառնալով եղբայրներին, որդիներին ու սպասավորներին, հրամայեց.

— Հսկողութիւն սահմանեք շեներում և ճանապարհների վրա. յուրաքանչյուր շենում գանահարեցեք մեկ-երկու մարդ, որ չհամարձակվեն փախչել, իսկ փախուստի ճանապարհից բերածներին գանահարել իրենց շենում:

Վերջին խոսքերը նա ուղղեց իր կառավարչին, ապա ձիու գլուխը շրջեց և արագ դուրս եկավ պարսպադռնից: Նրան հետևեցին թիկնապահները՝ տասը-տասներկու հոգի և որդիներինց երկուսը, բոլորը գոտեպինդ ու սպառազեն: Նրան միացավ և նոր եկած գուժկանը, ու մի երկու վայրկյան ձիերի ստնատրոփը պարսպի ներսն ու դուրսը խլացրին ամեն ինչ:

Կամուրջն անցնելուց հետո իշխանը գնում էր առաջ ընկած և մի տեսակ ներհայաց. «Ի՞նչ է Արշակի նպատակը», — խորհում էր նա թագավորի մասին և գտնում, որ եթե նա՝ թագավորը, դեմ լիներ միայն իրեն՝ ինքը կարող էր դա բացատրել բերդերի մերժումով... Սակայն թագավորի հրովարտակը վերաբերում է բոլոր նախարարների մարդկանց, նա գայթակղում է բոլորի ժառանգին... Եվ Կամսարականը զարմանում էր, որ շատ նախարարներ լուծում են ու չեն դրժգոհում: Մի՞թե նրանց ծառաները չեն փախչում. թե՞ նախարարները վախենում են խոսել այդ մասին:

«Սակայն վախով ապրելն ամոթ է նախարարի համար,— ասաց իշխանը մտքում:— Կամսարականները հար եղել են ինքնիշխան և երբեք չեն ստորացել թագավորների առաջ... Չեն խոնարհի և Արշակի առաջ... Երբե՞ք»:

Այս խոսքերի հետ նա մտրակեց նժույգը: Սա թափ առավ և սուրաց առաջ՝ դեպ անտառ: Իսկ երբ մտան անտառ, իշխանը ձին դանդաղեցրեց, որպեսզի ետ մնացած որդիներն ու թիկնապահները հասնեն իրեն: Մոտենալով՝ դրանք այնուամենայնիվ որոշ հեռավորութեան վրա պահեցին իրենց և հետևեցին նրան անխոս, պատկառանքով նայելով տիրոջ թիկունքին: Իշխանը գնում էր գարձյալ մտալ մտածումներով: Նրան թվում էր, թե իր ջեռայրի սպանութիւնն այնքան լուրջ բան է, որ նորից պետք է հրավիրել իշխանաժողով՝ ազդու և խիստ միջոցներ խորհելու համար... Իսկ սպանութիւնը պարզապես թվում էր նրան ըստ ամենայնի շարագուշակ: Մտա-

ները փախչում են՝ տերերին սպանելով: Վաղը, մյուս օրը դրանք կարող են սպանել և՛ իրեն, և՛ մյուսներին...

Այս ամենի հետ միաժամանակ նար իշխանը մտածում էր, որ քեռայրի հարազատները այդ սպանության համար կարող են մեղադրել և՛ իրեն՝ նրա՛ համար, թե ինչու Գավիթ իշխանին հրավիրեց իշխանաժողովի, և նրա՛ համար, որ նրան սպանողները եղել են իր շինականները, ինչպես հայտնեց թիկնապահը... Կմեղադրեն անշուշտ և ուրիշները՝ առանց պատճառներն ըմբռնելու: Բայց եթե պատճառները հասկանան, հասու կլինեն նաև, որ մեղավորը ոչ ինքն է և ոչ իր ծառաները, այլ Արշակ Թագավորը՝ իր հրովարտակով...

Մտածում էր իշխանը և ժամանակ առ ժամանակ նայում շուրջը՝ անտառի ծառերի խորքը, տեսնելու նոր փախչողներ չե՞ն երևում արդյոք... Ու նրան թվում էր, որ դրանք կարող են լինել մի տասը, հարյուր քայլ դեմը, գուցե ավելի հեռվում: Թվում էր, որ եթե պատահեն՝ պիտի հարձակվի ստահակների վրա և... ընդհարման միջոցին նրանք կարող են սպանել նաև իրեն...

«Բայց այդ կարող են անել և հեռվից, դարանամուտ եղած», — մտածեց իշխանը, և այս միտքն այնքան հավանական թվաց նրան, որ նա ձին կանգնեցրեց մեկեն և աչքով որոնեց քեռայրի բոթաբեր թիկնապահին:

Գտնելով նրան՝ մատով կանչեց:

— Որտե՞ղ կատարվեց եղեռնագործությունը, — հարցրեց նա, երբ երիտասարդը մոտեցավ ձիով:

— Փոքր այն կողմը, տեր, — բոթաբերը ձեռքը մեկնեց առաջ:

— Ցույց կտաս, երբ հասնենք:

— Հրամանքդ:

Ու նորից առաջ գնացին ձիերի նույն փափուկ ոտնատրոփով, նույն արահետը բռնած, որով անցել էր Գավիթ Համունին երկու օր առաջ: Գնում էին իրար հետևից, ինչպես ուղտերի քարավանն է գնում շարք կազմած, որովհետև արահետը նեղ էր և երկու կողմը բարձրանում էին հաստարուն ծառեր: Որքան էլ փափուկ էր ձիերի քայլքը, այնուամենայնիվ դրա արձագանքը տարածվում էր անտառում՝ աջ և ձախ. թվում էր անտառի խորքերով նույնպես հեծվորներ են անցնում,

երբեմն այդ արձագանքներն այնպես էին խլացնում անտառային մյուս ձայները:

Թերևս այդ էր պատճառը, որ Կամսարականը կարծում էր, թե այսօր նույնպես փախչողներ կլինեն այստեղ. նրանք երևի բանուկ ճանապարհներից խուսափելով թաքնվում են թավուտներում:

Երբ այսպես գնացին բավական և հասան շավղի վրա կռացած մի կաղնի ծառի՝ Համունու թիկնապահը ձին զգուշությամբ մոտեցրեց իշխանին:

— Նրանք այստեղ էին, իշխան,— մատնանիշ արավ նա ճանապարհի աջ կողմը, ուր պատենշի պես բարձրանում էին տերեախիտ թեղիներ:— Այստեղից լսեցինք նրանց ձայնը և իշխանն ինձ ուղարկեց ստուգելու... Եվ այդտեղ ահա զարկեցին իշխանին: Կհաճե՞ք տեսնել...

Թեև նար իշխանը ինքը ցանկություն հայտնեց իմանալ որտեղ է կատարվել սպանությունը, բայց այժմ լսելով երիտասարդի հարցումը՝ շատաց ոչինչ, Ֆնոտները սեղմեց ավելի և նժույզը շարժեց առաջ: Մինչև այստեղ իշխանը չէր նկատել արևը, որ փայլում էր երկնքի բարձրից և անտառը, նրա ճառագայթներից ասես խանդավառ, խաղացնում էր իր բյուրավոր տերևները, իսկ թռչունները երգում էին անվերջ... Այդ ամենը իշխանը նկատեց այստեղ միայն և զարմանալի թվաց, թե մարդասպանության այդ վայրում ինչպես էին երգում թռչունները, և ծառերը ինչպես էին հրճվանքով խաղացնում իրենց տերևները...

Նա երեսը շրջեց և խթանեց նժույզը:

Մի երկու ժամից վերջապես դուրս եկան անտառից և դաշտ ընկնելով, արագացրին ձիերի ընթացքը: Այժմ նրանց առջև ձգվում էր մի լայն ճանապարհ, որ տանում էր Համունիներին դղյակը: Երկու կողմը ալեծածան արոտներ էին և նորածիլ արտեր, և այդ ամենը ողողված էր արևի լույսով ու ջերմությամբ... այնինչ Կամսարականին թվում էր, թե այդտեղ՝ քեռայրի կալվածում, միայն սուգ պիտի լիներ և տխրություն: Մի փոքր էլ՝ և ահա երևաց Համունիների կալվածատունը, որը, ինչպես կարգն է, շրջապատված էր բարձր պարիսպով:

Պարսպադռանը մոտենալիս նար իշխանը մոռալվից ավելի, մտածելով, որ կենդանի, աշխույժ ու կրքոտ Դավիթ Հա-

մունու փոխարեն տեսնելու է մի պառկած դիակ: Եվ դա այն-
քան անհեթեթ էր թվում, որ նա չէր հավատում քեռայրի մահ-
վան: Այս բանում շհամոզեցին նրան անգամ պատերի մոտ
խմբված սխուր շինականներն ու ուսմիկները, որ հարգան-
քով, գլուխ իջեցնելով, ճանապարհ տվին նրան: Բայց երբ
սյարսպադոնից մտավ բակը՝ նրա առաջ պարզվեց մի մուսլ
տեսարան: Նախարարական տան մուտքի առջև գորգով ծած-
կած բարձր պատվանդանին դրված էր Գավիթ իշխանի դին՝
վրան ճերմակ կտավ քաշած: Գիակի գլխավերևը կանգնած
էր հանգուցյալի կարմիր ձին՝ վրան սև ծածկոց: Զիու սառնը
բռնել էր տիրոջ թիկնապահներից մեկը՝ նույնպես սևեր հա-
գած:

Իսկ պատվանդանի շուրջը շարված էին բարեկամ
ու հարևան իշխաններ, սեպուհներ՝ բոլորը գլխարաց, բոլորը
մերկացրած սրերով ու մուսլ դեմքերով: Ամենքը ակնբրև
զայրացած էին, որ մի ծառա, հասարակ մի շինական հանդըգ-
նել է ձեռք բարձրացնել Գավիթ իշխանի վրա... Փուցեև այդ
չէին մտածում նրանք, բայց այդպես թվաց նար իշխանին:
Նախարարների, սեպուհների շուրջը կանգնած էին նաև կա-
նայք, աղջիկներ, երեխաներ... Ահագին մի բազմություն: Իսկ
ավելի առաջ՝ դիակին մոտիկ, նրա աջ ու ձախ կողմը, կանգ-
նել էին երկու խումբ եղբրամայրեր՝ մազները ուսերին ու
կուրծքներին թափած, և լալիս էին բարձրաձայն ողբով, թվե-
լով ու գովելով մեռած իշխանի բարեմասնությունները՝ եր-
կար հասակը, մեծ խելքը, սև աչքերը և կտրիչ թուրը: Լալիս
էին, հետև էլ ծեծքում կուրծքները և ձեռքները բարձրացնում
դեպի վեր՝ դեպ երկինք, շգիտես անիծում էին, թե գութ հայ-
ցում: Երբ եղբրամայրերի մի խումբն ավարտեց իր ողբը, կո-
ծել սկսեց մյուս խումբը, դարձյալ թվելով իշխանի քաջարի
գործերը, նժույզը և անվախությունը:

Նկատելով նար իշխանի գալուստը՝ եղբրամայրերը, նրանց
հետ և մյուս կանայք, ձայները բարձրացրին, և ողբը դարձավ
ընդհանուր...

Լացողներին միացավ և Կամսարականի քույրը, որ ոտից
գլուխ սևի մեջ էր: Երբ լացի ալիքը բարձրացավ և ապա,
հետզհետե իջնելով հանդարտեց, հանգուցյալի կինը, նար իշ-
խանի քույր Վահանդուխտը սուգ արավ մեռակ, լալով՝ նա

հիշեց ամուսնու սերը, քաջութիւնները և շատ այլ բաներ, ապա դարձավ հենց նոր ձիուց իջած, իր դեմը կանգնած եղբորը.

— Նար եղբայր, Նար եղբայր. իմ արևը խավարեցին ըո շինականները... իմ բազինն սպանեցին քո ծառաները... իմ աստղը մարեցին քո մարդիկ... Ի՛նչ պատիժ պիտի տաս նոցա, Նար եղբայր, որ զոմանա իմ այրվող սիրտը... Նար եղբայր, Նար եղբայր...

Սղերամայրերը ձայնակցեցին նրան, իսկ Նար իշխանը գլուխն իջեցրեց ակամա. նա լսում էր և մտածում, որ ինքը մեղասպարտ է այս սպանութիւն մեջ՝ այն շափով, որ եթե քեռայրին շհրավիրեր իր դղյակը, չէր պատահի այս դրժբախտութիւնը... այնուհետեւ, առանց քրոջ հիշեցումի էլ, ինքը գիտեր արդեն, որ քեռայրին սպանել են իր փախստական շինականները. ու միայն մտածում էր, որ ճշտվեց ճանապարհի իր նախազգացումը, այն, որ իրեն պիտի մեղադրեն այդ սպանութիւն համար:

«Քույրս իրավացի է, որ ամուսնուն սպանել են իմ շինականները իմ իսկ անտառի մեջ, բայց փոխանակ մեղադրելու Արշակ թագավորին, մեղադրում է ինձ», — խորհում էր Կամսարականը վշտացած, և գտնում էր դարձյալ, որ այդ սպանութիւն մեջ հանցապարտ է միայն Արշակ թագավորը, որ իր հրովարտակով ծառաներին հանում է տերերի դեմ և դարձնում տիրասպան:

Այս ամենը նա մտածում էր միայն, բայց այդ պահին ոչինչ ասել չէր կարող հարկավ, ուստի և գլուխը կախ հետում էր աննկատելի, իսկ դեմքի մկանները խաղում էին տանջալից:

Երբ սուգ անողները հանգստացան մի փոքր՝ Կամսարականը հոնքերի տակից նայող աչքերով որոնեց քեռայրի եղբորը՝ երիտասարդ Գանիել իշխանին ու, տեսնելով նրան մխիթարանքի եկած հարևան նախարարներով շրջապատված, մոտեցավ և, նրա ձեռքը բռնելով, ասաց.

— Գնանք ներս, իշխան:

Երիտասարդը անձայն համաձայնեց, և նրանք գնացին ներս:

Երբ տեղավորվեցին զահավորակներով և մի նզուլրով զարդարված փոքրիկ սենյակում, Նար իշխանը, առանց իր

թափ հոնքերը բարձրացնելու, հետաքրքրվեց վշտացած ու պահանջկոտ ձայնով:

— Ինչպե՞ս եղավ, իշխան: Պատմի՛ր...

Երբ վշտահար Դանիել իշխանը, կարմրելով ու քաշվելով (որ չի կարողացել եղբորը փրկել) պատմեց դեպքը իր մանրամասներով, Կամսարականը գլուխն օրորեց:

— Եվ ինչո՞ւ, իշխան, ինքդ շվեքցրիք ընկած սուրը և չկոտորեցիր ստահակներին... Ինչպե՞ս թույլատու եղար, որ ծառաները հանդգնեն այդչափ:

Երիտասարդ իշխանը գլուխը կախեց թեթև հառաչով: Իսկ Կամսարականը միտոժամ լռեց մոայլ, ապա, գլուխը բարձրացնելով, գրեթե փնչացրեց.

— Այդ ամենը կատարված անցած է արդեն, այժմ ասա ինձ, իշխան, հետապնդում ուղարկե՞լ ես արդյոք:

— Այո, տեր Կամսարական:

— Եվ քանի՞ մարդ:

— Տասը հոգի, իշխան:

— Տասը հոգի՛, — վշտախառն հեգնանքը ժամածոնց նար իշխանի դեմքը: — Ուրբա՛ն անփորձ ես, Դանիել իշխան, որքա՛ն անփորձ: Ուղարկիր անմիջապես քո բոլոր մարդոց, ուղարկիր հարյուր, երկու հարյուր հոգի: Ես նույնպես կողարկեմ իմ թիկնազահներին: Թող բռնեն բոլոր ճանապարհները, թող հետախուզեն ամբողջ անտառը, — ասաց նա ձայնը բարձրացնելով և թափով ելավ գահավորուկից: — Ա՛խ, եթե հնար լիներ կոտորել և գետին տապալել ողջ անտառը, ի՛մ անտառը՝ միայն թե գտանեին, կալանեին և ետ բերեին այդ ոճրարար ստահակներին:

Երբ իշխանը փնչացնելով ու տնքալով քայլեց բավական մեկեն կանգ առավ և հետաքրքրվեց.

— Իսկ այդ հետապնդողները չե՞ն ուղարկել որևէ լուր:

— Ոչ, իշխան, տակավին ո՛չ մի լուր:

— Զի՞ պատահի արդյոք, որ նրանք ևս փախչեն հանցազորձների հետ:

— Ոչ, իշխան, ի՛մ հետախուզները վստահելի են ըստ ամենայնի:

— Վստահելի՛, վստահելի՛, — կրկնեց նա հեգնանքով: — Տուրաքանչյուրը իր ձեռքով պետք է տեսնի իր դատաստանը:

և անմիջապես:— Նար իշխանը նորից քայլեց ձեռքերը մեղքին: Քայլում էր վրդով և հետն էլ խոսում:— Եթե կալանեն և բերեն՝ պետք է մահախեղդ անել ամենքին, ամենքի՛ն... Մառան սպանի իր տիրո՞ջ...

— Եվ այս ամենի պատճառը հայոց արքան է՝ Արշակ թագավորը,— վերջապես պոռթկաց կամսարականը:— Այսօր քայի հրովարտակը, թե տերերից դժգոհ յուրաքանչյուր ծառա կարող է գալ և ապաստանել Արշակավան, և դրա համար դատաստան չի լինի... Ո՛չ, կլինի՛, — կամսարականը թափով բարձրացրեց բռունցքը:— Կլինի՛, և եղեռնագործը մահախեղդ կարվի՛ ի պատիժ իրեն և ի խրատ այլոց...

Նա զայրացած, բայց անխոս քայլեց մի քանի վայրկյան և կանգ առավ նորից:

— Իսկ եթե շտնեն և շերեն նոցա,— ասաց նա հոնքերը սեղմելով,— դու, Գանիել սիրելի, գրիր այդ Ավանի շահապ Վարազին, որ սպանողին հանձնի քեզ: Պահանջիր խրատագույն խոսքերով: Եվ պահանջիր ձեր կալվածքներից փախած բոլոր ճորտերին ու ծառաներին: Ամենքի՛ն: Ինքս նույնպես գրույթյամբ մի խիստ պահանջելու եմ իմ փախած ծառաներիս: Ամենքի՛ն...

ԳՐՈՒՆ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Եթե մարդկանց բոլոր սպառնալիքներն իրագործվեն՝ աշխարհում մարդ չի մնա հավանաբար:

Այն օրը, երբ իշխան կամսարականը մեծ ցատումով կարգադրություն էր անում՝ «գտանել փախստականներին և բերել մահախեղդ անել», նրա կալվածներից հեռացած շինականները, անտառից արդեն դուրս եկած և մի խճոտ սար բարձրացած, տարօրինակ թափոր կազմած գնում էին դեպ արևելք, դեպի նոր քաղաքը: Գնում էին հոգնած, գրեթե ուժասպառ: Բայց շնայած դրան, շնայած քարոտ ու փոշոտ ճանապարհին, նրանք ներքուստ ուրախ էին և հանդիսու: Անցել էին վտանգի սահմանագիծը:

Իսկ մինչ այդ ինչպիսի՞ ծանր ժամեր անցրին հետապընդող հեծյալներին տեսնելուց հետո... Նկատվելու երկյուղից ծվարեցին խիտ ծառերի արանքում, թփերի մեջ ու, համակ

լսողութիւն դարձած, ականջ դրին ձիերի ոտնատրուփին, որ մերթ լսվում էր մոտիկ, մերթ խլանում կամ կտրվում իսպառ: «Ձգույշ. երեխայի ձայն լսվի՝ կորած ենք»,— երբեմն միայն շշնջում էր պառավը ցամաք շուրթերով կամ աչքով-հոնքով հասկացնում Քորգոմին, որ առաջ շգնա... Երբ միտածամ ձիու ոտնաձայն, վրնջուն չլսվեց՝ Քորգոմն զգուշութամբ գնաց դեպի անտառի եզրը, և մացառների մեջ պառկելով, նայեց աջ, ձախ: Չէր երևում ոչ մարդ, ոչ ձի, ոչ որևէ շունչ-կենդանի: Դիմացը միայն սարն էր՝ լերկ ու քարակառկա, շուրջը՝ ամայութիւն ու լռութիւն: Հավաստիանալու համար, որ իրոք չկա ոչ ոք, նա նույն դիրքով սպասեց մի փոքր էլ: Դարձյալ ոչ մի ձայն: Այնժամ նա ետ դարձավ զգույշ և շշնջաց.

— Ելեք գնանք, քանի չկան...

Ու վախից քարացած փախստականները ելան և հապշտապ, ինչպես փրկութեան դուռ գտած, արտորանքով քայլեցին առաջ: Քայլեցին փրկվելու մտքով այնպես կլանված, որ չիմացան, թե ինչպես դուրս եկան անտառից ու ստ դրին սարի բարձրուտ լանջը: Լեռը ուղղահայաց էր գրեթե, հեղեղներից հոշոտված և տեղ-տեղ խիճ-ավազով ծածկված: Թիւրևս այդ էր պատճառը, որ մերկ էր ամբողջովին. քիչ տեղեր երևում էին միայն կանաչներ ու հին խոտեր. մնացածը խիճ էր, ուստի և ամեն քայլափոխի ահագին մանրաքար էր սահում ցած:

Ու քայլեցին այդպես նորից մի ժամ, երկու ժամ: Քայլում էին և շուտ-շուտ ահով նայում ետ, տեսնելու հետապընդում չկա՞ արդոք... Բարեբախտաբար չկար: Բայց դարնանավերջի տաք արևը, արդեն բավական բարձրացած, այրում էր նրանց գլուխը, մեջքը, քրտինք վազեցնելով նրանց քունքներից ու ճակատներից...

Որքան տևեց ծանր վերելքը՝ նրանք չէին կարող ասել. բայց երբ վերջապես բարձրացան սարի կատարը ու նայեցին անցած ճանապարհին, նկատեցին դժվարութիւնը և նոր միայն շունչ քաշեցին թեթևացած, և առաջին զգացումը, որ ունեցան՝ փրկութեան զգացումն էր: Որքան երկար ճանապարհ էին անցել... Նայեցին իրենց առջև տարածված անտառին, ուր զգեցերև էին երկու օր ու գիշեր, այդ խիտ ու խոր անտառին, որ

փութած էր լեռներէ մեջ՝ լայն հովտում և, մի կողմով դնում-իջնում էր դեպի Արաքսը, մյուս կողմերով թեթևակի բարձրանում, իսկ տեղ-տեղ մագլցում էր նաև սարերը, և նրա միապաղաղ գարնան կանաչութիւնը նման էր ծիւռն կանաչ ծովի:

Երբ ամենքը այդ հայեցութեան մեջ նայում էին անծայր անտառին, ծերունու աղջիկը՝ Մինան, հանկարծ, ձայնը կոկորդում խեղդելով, ճշաց. «Հեծվորեն՛րա... Բոլորը, մի մարդու պես, իրենց ահալոր հոգնածութիւնը մոռացած, վեր թռան տեղներէց և մեծ զգուշութեամբ, որ չնկատվեն, նայեցին ցած: Եվ իրոք. նիզակավոր ձիավորների մի խումբ, թերևս մի քսան-քսանհինգ հոգի, ցրված անցնում էին անտառի եզերքով և ուշադիր նայում ծառերի խորքը: Անմիջապես սարի տակ կանգնած էին հինգ հեծվոր, որ նույնպես սպասողական դիրք ունեին: Թորգոմը ենթադրեց, որ դրանք բոլորը նոր հետախույզներ են, կամենում են քստ երևույթին շրջապատել անտառը, որպեսզի կալանեն իրենց: Ու այս միտքը Թորգոմի մեջ արթնացրեց զայրույթի մի այնպիսի զգացմունք, որ նա քիչ մնաց վերից քար գլորեր և սատակեր նրանց, բայց ծերունին բռնեց նրա թևը:

— Իզո՛ւր, վտանգ մի՛ կանչիր մեր գլխին, տղաս: Քանի փրկվել ենք՝ զնանք հեռանանք:

Բայց Թորգոմը չսեց. երիտասարդական տաք արյունը խրատներ չի բնդունում. իր բարկութեանը գոհացում տալու համար նա այնուամենայնիվ մի քաջ գլորեց սարի տակ կանգնած հինգ ձիավորի կողմը, և շարժվեցին, շնայելով աչլևս, թե ի՛նչ կանի քարը ներքևում...

Ու քանի ժամ էր արդեն քայլում էին: Ծերունու ասելով՝ իրենք վաղուց գուրս էին եկել կամսարականի կալվածներից և մտել էին արքունական հողը, ուստի և նա կարծում էր, թե Արշակի քաղաքը հեռու չպետք է լիներ:

Ճանապարհը ամայի էր, քարքալուս և անհարթ, մերթ իջնում էր ցած, մերթ բարձրանում բլուրներ. շուրջը չկային ծառեր: Քիփեր, բայց գարունը ամեն տեղ կանաչներ ու ծաղիկներ: էր փոքր: Իսկ մարդ, մարդաստան չէր երևում: Բավական տեղ զնարով՝ հանդիպեցին վերջապես մի շինականի, որ դուրս եկավ մոտիկ բլուրի ետևից: Սկզբում գրան բնդունեցին հե-

տախտույղի տեղ և զգուշացան բան ասել, բայց երբ շինականը բարևեց սրտաբաց, թորգոմը հարցրեց.

— Շինական եղբայր, որտե՞ղ կլինի թագավորի նոր քաղաքը:

Շինականը, մազախուիվ մեկը, երեսը դարձրեց ետ և մտտը մեկնեց առաջ.

— Կերթաք ուղիդ, ապա կժոռք. կերևա մի նոր ճամփա: Այդ ճամփան բռնած կերթա՛ք... Կերթաք՝ կերևա նոր մի բլուր... Բլուր թեքվեք՝ կերևա նոր մի ճամփա, հետո քաղաքը...

Թորգոմը թեպետև չկարողացավ պատկերացնել նրա ասածը, բայց առաջ ընկավ, և խումբը հետևեց նրան՝ ուրախ քայլերով:

Գնալով՝ պատահեցին սալերի, որ գալիս էին քաղաքից կամ գնում էին քաղաք, և եկողները միշտ դատարկ էին լինում, գնացողները՝ բռնված. տանում էին գերաններ, նոր կտրած թաց գերաններ, միայն գերաններ... Այնուհետև, որոշ տարածութուն անցնելուց հետո, պատահեցին նոր սալերի, որ քար էին տանում քաղաք: Եղավ մի պահ, որ փախչողներից ոմանք ցանկացան բռնները դնել այդ սալերի վրա և քայլել նրանց հետ, բայց սալերն այնքան դանդաղ էին շարժվում, որ վախեցան ուշ տեղ հասնեն, մանավանդ որ օրը երեկոյանում էր. մութով մտնելն անձանոթ քաղաք՝ կմնային դուրսը: Ու շտապեցին քաղաք հասնել գոնե արևամուտից առաջ:

Երբ շինականի ասած բլուրն անցան, բացվեց մի հարթ լեռնադաշտ, ուր նրանք ամենից առաջ տեսան ցանքեր, ապա հատ-հատ այծեր, որ արածում էին մեկուսի, և ոչխարներ, որ արածում էին գրեթե իրար կպած: Քիչ հետո երևացին նաև կովեր... Սրանք արդեն մոտիկ բնակության նշաններ էին:

— Քաղաքն ուրեմն հեռու չէ, — ուրախացավ ծերունին և քիչ հետո տեսնելով կով արածեցնող մի պառավի, հետաքրքրվեց, թե որտե՞ղ է քաղաքը:

Ինչպես քիչ առաջ պատահած շինականը, այնպես էլ այս պառավը ձեռքը մեկնեց առաջ և ծոր տվեց.

— է՛, ծուխը կտեսնե՞ս... քաղաքի ծուխն է որ կա...

Գնացին աչքերը այդ ծխին հառած: Եվ քանի առաջ էին

գնում՝ այնքան ավելի շատ էին պատահում այծեր ու կովեր, որ արածում էին մի կնոջ կամ մի երեխայի հսկողութեամբ: Կովերը, մեծ խմբով մարդիկ տեսնելով, բարձրացնում էին ծանր գլուխները և ասես զարմացած նայում անծանոթներին, նրանց բռններին: Մի փոքր էլ առաջ գնալով՝ փախստականները նկատեցին տներ՝ իրար կողքի շարված. մի քանիսից ծուխ էր բարձրանում, և ծուխը նրանց թվաց հարազատ ու հրավիր:

— Քաղա՛քը, քաղա՛քը,— բացականչեցին ոմանք:

Բայց զարմանալի բան. քաղաքը երևաց թե չէ՝ բոլորը մոռացան իրենց հոգնությունը. դրան փոխարինեց հետաքրքրությունը, ագահ հետաքրքրությունը: Առաջ գնալով՝ նախ լսեցին մարդկային ձայներ, բարձր ձայներ, որ կանչում էին իրար, կարգադրություններ անում. ապա տեսան տներ, որոնց միայն պատերն էին բարձրանում, և տակավին կտործածք չունեին, և տներ, որ ծածկում էին. տեսան և նոր սկսած պատեր, որոնց մոտն ու վրան աշխատում էին որմնադիրներ, նրանց օգնում էին այլ մարդիկ, որ քար էին հասցնում, կավ էին շաղախում: Տեղ-տեղ աշխատում էին և կանայք... Դա, ինչպես երևում է, նոր շինվող թաղ էր: Եվ հենց այդտեղ, տների արանքում, նրանք տեսան դարձյալ սայլեր, որ մի տեղ եղեգ, մի այլ տեղ քար ու գերաններ էին թափում:

— Սա՞ է ուրեմն նոր քաղաքը,— ասաց ծերունին ինքն իրեն, ասես հիասթափված: Նա, որ եղել էր հայոց մյուս քաղաքներում, հիշեց, որ դա ընդարձակ չէր Վաղարշապատի պես և ոչ էլ կանաչավետ Արտաշատի նման. տներն էլ մեծ չէին և ապա՝ քաղաքը բաց էր բոլոր կողմերից. չունեի ո՛չ պատ, ո՛չ պարիսպ: Վերջին պարագան շատ զարմացրեց ծերունուն. թագավորական քաղաքը ինչպե՛ս կարող է լինել անպարիսպ... Հիշելով սակայն, որ դա նոր է կառուցվում, հաշտվեց այդ երևույթի հետ:

Մի փոքր ևս առաջ գնալով՝ նրանք լսեցին մետաղյա հանդարտ, միօրինակ հնչյուններ, որ համաչափ տարածվում էին օդում: Մինչև կհարցնեին, թե ի՛նչ է այդ՝ փողոցում երևաց ուղտերի մի քարավան: որ գալիս էր զանգակների ու բոժոժների ծորուն զնգոցով: Բնակիչներից ոմանք, մանավանդ երե-

խաները, աջ և ձախ կողմից հետևում էին հետաքրքիր, ասես պարզելու համար, թե ո՞ւր է գնում և ի՞նչ է տանում: Իսկ ուղտերը, այդ ամենին անտարբեր, երկար վզնեքը ծռած, թռչունի աչքերով նայում էին տներից վեր, նայում էին հեռու հորիզոններին և քայլում փափուկ ոտքերով:

Քարավանը տեսնելուն պես փախստականները կանգ առան, և Թորգոմը հարցրեց մի տարեց մարդու, թե ի՞նչ քարավան է դա: Եվ մարդը պատասխանեց անտարբեր.

— էհ, քարավան է ըշտա. կուզա՛ մեր քաղաք, կերթա՛...

Այդտեղ պատահեց և մի քահանա, որ երկար խոիվ մորթով, գավազանը ձեռքին կանգնել նայում էր մի շենքի, որի կտուրը գերան էին բարձրացնում մի խումբ մարդիկ, թոկերը ձգելով: Թորգոմը մոտեցավ դրան և բարեկց:

— Բարեողչույն, գավակ,— ասաց քահանան պարուրող հայացքը Թորգոմի դեմքին, ասես ուզում էր հասկանալ նրան առանց խոսքի:— Նորե՞կ ես:

— Այո, հայր: Կուզեի իմանալ՝ ո՞ւր են իջևանում այստեղ նորեկները:

— Իջևանե՛լ,— երկարեց քահանան ծորուն ձայնով:— Նախ պիտի մտնես մատյան, գավակս, ապա իջևանես, և դորա համար պիտի խնդիր անես քաղաքիս շահապ իշխանին, կամ՝ նորա դպիր Երկար Գավիթին:

— Իսկ ո՞ւր է կենում շահապ իշխանը,— շարունակեց Թորգոմը, զատված իր ուղեկիցներից, որ հեռվից լսում էին երկուսի հարց ու պատասխանը:

Քահանան մատը մեկնեց դեպի քաղաքի կենտրոնը:

— Կերթաս հա այնտեղ: Երկու մեծ տուն կա՝ մեկը՝ սև, ընդարձակ, մյուսը՝ ճերմակբար ու բարձրիկ: Սևը քաղաքիս իջևանն է, ճերմակը՝ Վարազ իշխանի օթևանը,— ասաց քահանան և հարցրեց իր հերթին,— իսկ դուք թագավորի ծառանե՞ր եք, թե...

— Մառաններ,— պատասխանեց Թորգոմը անորոշ և, շկամենալով այլևս ժամանակ կորցնել, քայլելու նշան արավ յուրայիններին, և նրանք կապոցներով շարժվեցին առաջ, նույնիսկ սովորականից արագ ու վստահ, որ գտել են վերջապես այն, ինչ փնտրում են:

Հասնելով ճերմակ տանը, որ քարե աստիճաններ ունեք

և երկթեք սալածածկ տանիք, նրանք կանգ առան: Թորգոմն ուզեց նորից ստուգել, թե իրո՞ք կառավարիչ իշխանի տունն է, ու շուրջը նայեց. փողոցում և փողբրիկ տների բակերում երևում էին հավեր, հորթեր, փոսած լաթեր և մի պառավ, որ կերակրում էր թխսկանին իր ճուտերով:

— Մարե, սա՞ է շահապ իշխանի տունը:

— Սա՛ է, տղաս, սա՛ է,— գլխով արավ պառավը:— Բայց հիմա իշխանը...

Թորգոմը շլսեց պառավի խոսքի շարունակությունը, ձեռքի կապոցը տվեց մորը և քայլեց դեպի իշխանի տունը. ուղեկիցները տեղավորվեցին փողոցի եզրին թափած գերանների վրա և սպասեցին, թե ի՞նչ լուր կբերի Թորգոմը: Իսկ Թորգոմը թեպետ ամաչելով, բայց վստահ գնաց բարձրացավ քարե աստիճաններով և զգուշորեն բախեց դուռը:

Դուռս եկավ մի պատանի ծառա:

— Ի՞նչ կուզես:

Հսելով Թորգոմի ցանկությունը՝ նա, առանց պատասխանելու, ներս գնաց, և քիչ հետո Թորգոմը լսեց. «Դավիթ հայր, նորեկներ»... Դուռը նորից բացվեց և այս անգամ դուռս եկավ սև կապա հագած երկար մազերով ու ծաղկած մորուքով մի մարդ: Նա սև, կարճատես աչքերը հառեց Թորգոմի երեսը և, Թորգոմը, չգիտես ինչո՞ւ, շփոթվեց նրա այդ հայացքից ու ձգվեց ակամա:

— Նորե՞կ ես,— հարցրեց մարդը երգեցիկ ձայնով:

— Հրամանքդ, իշխան:

Մարդը գլուխը տարուրերեց.

— Ես իշխան չեմ, տղաս: Ես Դավիթ դպիրն եմ: Որտեղի՞ց է գալդ:

Թորգոմը տատանվեց՝ ճի՞շտ ասի, թե ոչ, և ասաց.

— Արշարունյաց գավառից: Բայց ես մենակ չեմ, տեր դպիր:

— Հապա քանի՞սն եք:

Երբ Թորգոմը հայտնեց իրենց թիվը, դպիրը հարցրեց.

— Իսկ ո՞ւր են:

Թորգոմը մատնանիշ արավ:

— Բարի է,— ասաց մարդը, գերանների վրա տեղավորվածներին հաշվելուց հետո:— Այժմ եկ ձեզ մուծենք մատյան:

Երբ Քորգոմը հետևեց նրան, մարդը սենյակի պատի խոր-
շից վերցրեց մագաղաթյա մի մեծ մատյան, որի թերթերը
այնքան կարծր էին, որ բարակ տախտակների պես բաժան-
վում էին իրարից: Նստելով մի եռոտանի կլոր աթոռի՝ դպիրը
նախ թելի մի օղակ հանեց գրպանից և անցրեց գլուխը, որ
երկար մազերը շկախվեն աչքերի վրա, ապա մատյանը ծըն-
կանը դնելով՝ սկսեց մի առ մի գրել նորեկների անունը, և,
յուրաքանչյուր անուն գրելիս՝ հարցնում էր. «՞՞վ է, ծե՞ր է,
երիտասարդ, ամուսնացա՞ծ է, երեխա ունի՞»... Պատասխան-
ներ ստանալով՝ գրում էր «երիտասարդ, ամուսնացած»...
Երբ հերթը եկավ Քորգոմին և դպիրը լսեց, որ նա ամուսնա-
ցած չէ, գլուխը բարձրացրեց.

— Եվ ինչո՞ւ ոչ,— կատակով դարմացավ նա:— Պետք է
ամուսնանալ, տղաս, քանզի զուգությունը բարիք է, անզուգու-
թյունը չարիք քահավոր... Պիտի ամուսնանալ,— կրկնեց:

— Այո, տեր դպիր, պիտի ամուսնանամ,— հանգստաց-
րեց Քորգոմը նրան քմծիծաղը պահած:— Պիտի ամուսնա-
նամ, եթե տերը հաջողի:

— Կհաջողի, տղաս, կհաջողի: Քեզ համար կգտնենք մի
լավ հարսնացու և մեր քահանան կպսակի քեզ մեր ժամա-
նակավոր եկեղեցում: Մենք ամուրիներին պսակում ենք, որ
կարգով մնան:

— Ենորհակալ եմ, տեր դպիր:

— Եվ ինչո՞ւ,— դարմացավ դպիրը:— Դա մեր կարգն է.
արքայից հրաման է:

Քորգոմին տարօրինակ թվաց, որ թագավորն զբաղվում է
ամուսնական խնդիրներով, բայց և այնպես դպիրին հանգըս-
տացնելու համար ասաց.

— Ենորհակալ եմ, տեր դպիր, ես ունեմ իմ ընտրյալս, և
նա այստեղ է:

— Այդպես,— կատակով հիասթափվեց դպիրը՝ խուլվ մո-
տուրը բռան մեջ հավաքելով:— Հուսամ հյուր կլինեմ հարսա-
նիքիդ:

Քորգոմը չէր հավատում, թե նա կգա իր հարսանիքին,
բայց խոստացավ քմծիծաղ.

— Սիրով, տեր դպիր, սիրով:

Երբ հարցումները վերջացան՝ Քորգոմը հետաքրքրվեց.

— Իսկ մեզ տեղ, աշխատանք կլինի՞, տեր դպիր:

Հարցին ուղիղ պատասխանելու փոխարեն՝ դպիրը փակեց մատյանը, մազերն անցրած թելի օղակը հանեց դրեց գրպանը և ասաց.

— Կանչիր ընկերներդ, գնանք իշխանի մոտ: Կա՛րգ է: Երբ փոքր անց Քորգոմը և ընկերները՝ Հովսեփն ու Վարդանը, դպիր Դավիթի առաջնորդությամբ անցան վերին հարկը՝ այնտեղ գնում գալիս էր հիսունի մոտ մի տղամարդ: Առաջին բանը, որ տեսան ընկերները, նրա սև սուր աչքերն էին և ապա գանգուր մորուքը, որը օղակ-օղակ իջնում էր կրծքին: Գանգուր էին և սև մազերի ծայրերը, որ հասնում էին կապալի օձիքին, մոխրագույն կապա, որի անբնական երկար թևքերը նա գցել էր ուսերին, ինչ նրան տալիս էր եռանդուն մարդու կեցվածք: Ոտքերին սև մուլյկեր էին, մեջքին կարմիր մետաքս գոտի (իշխանական նշան), որի ծոպավոր ծայրերը կախված էին աջ ազդրին: Իսկ աջ ձեռքի բուժ մատին կար մի ահագին ոսկե մատանի, որի վրա փորագրված էր Գնունիների տոհմանիշը՝ կանգնած եղջերու: Դա Վարազ Գնունին ինքն էր՝ քաղաքի լիազոր կառավարիլը կամ, ինչպես իրենք էին ասում, շահապը:

Ներս մտնողներին տեսնելով՝ նա կանգ առավ ձեռքերը մեջքին դրած և, աչքերը թեթևակի կծկելով, նախ նայեց զըննարար:

— Որտեղի՞ց է ձեր գալը, — խոսեց նա տիրական խրոխտ ձայնով:

Երբ ընկերները պատասխանեցին ականածանքով, իշխանը նորից հետաքրքրվեց, թե քանի հոգի՞ են և քանի՞սը ունակ են աշխատելու:

— Երեքը, տեր իշխան, — բոլորի փոխարեն պատասխանեց Քորգոմը:

— Միա՞ն, — զարմացավ Գնունին: — Իսկ մյուսները:

Իմանալով՝ եկողներից շորսը կանայք են, մեկը՝ ծերունի՞ իշխանը շուրթերը սեղմեց անբավական:

— Այստեղ կանայք ևս կարող են աշխատել, — շեշտեց նա թավ ձայնով: — Դուք երիտասարդ եք, հետևարար՝ ձեր կանայք, լինելով մանկամարդ, կարող են նույնպես...

Նա լռեց մի վայրկյան, նորից դիտեց առջևը կանգնած
երեք առողջ տղամարդկանց և ակներև գոհ մնաց:

— Քաղաքիս պետք են աշխատող բազուկներ՝ և շա՛տ, և
լա՛վ... Գնացեք առայժմ օթևան: Հետո կպարզենք, թե ով ի՞նչ
կարող է անել...

Այսպես էր իշխան Գնունու սովորույթը. անձամբ դիտում
էր նորեկներին և խոսում հետները՝ պարզելու, թե ով ի՞նչ
աշխատանք կարող է կատարել:

Հարց ու փորձը ավարտելուց հետո իշխանը կարգադրեց
դպիր Դավիթին, որ Թորգոմին ու ընկերներին տանի նորեկ-
ների օթևանը:

— Նաև կասես համբարակապետին, որ տա նոցա ան-
հրաժեշտ պարենը:

Երբ ընկերներն ու դպիրը դուրս գնացին՝ Թորգոմը մնաց
կանգնած. նրա դեմքից երևում էր, որ ունի ինչ-որ ասելիք:
Կառավարիչ իշխանը նկատելով, որ նա շօնաց և սպասողա-
կան նայում է իրեն, հարցրեց.

— Ունե՞ս ևս ինչ ասելու:

— Այո, տեր, եթե իրավունք է:

— Խոսի՛ր:

Եվ Թորգոմն սկսեց մանր պատմել, թե ինչո՞ւ էին Բքենք
հեռացել Կամսարականի կալվածից, նրա ծառայութունից:
Բացատրելով իրենց հեռանալու շարժառիթներն ու պատճառ-
ները, Թորգոմը հարցրեց, թե այդ շե՞ն համարի հանցանք և
իրենց շե՞ն պատժի այդ քայլի համար:

— Ի՞նչ հանցանք, տղաս,— ընդմիջեց իշխանը աչքերը
կկոցելով:

Թորգոմը ցանկանում էր պատմել ճանապարհին պատա-
հածը՝ իշխանի սպանութունը անտառում... բայց միտքը փո-
խեց իսկույն և ասաց միայն.

— Որ փախել ենք...

— Միայն ա՞յդ,— ուսերը վեր քաշեց Գնունին երիտա-
սարդի միամտության վրա:— Դա հանցանք չէ, տղաս. թողել
ես փոքր տիրոջդ և եկել ես մեծ տիրոջ մոտ, և ոչ մեկը չունի
իրավունք քեզ պատժելու: Իրազե՞կ ես արքայի հրովարտա-
կին, հասո՞ւ ես նորա իմաստին:

Թորգոմը գլխով արավ:

— Եվ ուրեմն պա՞րզ է քեզ:

— Պարզ է, տեր: Սակայն կուզեի իմանալ...

Եվ որովհետև Քորգոմը հապաղեց շարունակելու՝ իշխանը շեշտ նայեց նրան:

— Եվ ի՞նչը կուզեիր իմանալ...

— Մի շինական, որ իշխան է սպանել, կարո՞ղ է գալ այստեղ... քաղաք, և դորա համար շե՞ն պատժի նորան կամ... շեն վերադարձնի նախկին տիրոջը:

Կառավարիչ իշխանը աչքերը թարթեց, ապա անխոս սեեռեց Քորգոմի երեսը:

Քորգոմը նրա հայացքի տակ գլուխն իջեցրեց իսկույն, մտածելով, որ իզուր և ավելորդ խոսքեր ասաց և այժմ կառավարիչը կցանկանա իմանալ, թե ո՞վ է այդ շինականը, որ իշխան է սպանել: Բայց կառավարիչ իշխանը ասաց միայն.

— Սպանությունը բնավ գովելի վարմունք չէ, տղաս: Բնա՛վ: Իսկ արքայի հրամանն է՝ քաղաքս եկողին չվերադարձնել երբեք, որքան էլ պահանջեն տերերը, որքան էլ լինի նա զանցառու և հանցապարտ... Իսկ այդ շինականի վարմունքը գովելի չէ բնավ:

Քորգոմը կառավարիչ իշխանի մոտից դուրս եկավ անորոշ զգացումներով, ինքն իրենից դժգոհ, որ իզուր խոսք բացեց սպանության մասին... Դուրս գալով՝ միացավ ուղեկիցներին, որ սպասում էին իրեն և հետաքրքիր էին, թե մենակ մնալով ի՞նչ է խոսել նա իշխանի հետ: Բայց Քորգոմը ոչինչ չասաց:

Դրանից հետո Դավիթ դպիրը առաջնորդեց նրանց այն տունը, որ քաղաքում կոչվում էր օթևան, ուր և առժամապես պետք է ապրեին նրանք:

Դա միհարկանի երկար շենք էր՝ մանր խուցերի բաժանված: Ներս մտնելով՝ տեսան այնտեղ մեծ թվով մարդիկ, կանայք, որ իրենց նման խայտաբղետ կապոցներով նստել էին հատակին, շարվել պատերի տակ և զրուցում էին հոգնած:

— Նորեկներ են նմանապես, — ասաց դպիրը: — Առժամ ապրում են այստեղ մինչև կունենան սեփական օթեան: Եկողներն այնքան են, որ հնար չէ բավարարել ամենեցուն, — ձեռները տարածեց դպիրը, կամենալով ցույց տալ շենքի նեղությունը: — Հետո իշխանս կանի անհրաժեշտը...

Դպիր Դավիթը խոսում էր քանիմաց մարդու վստահ շեշտով և ամեն անգամ, իշխանի անունը տալիս, գլուխը խոնարհում էր այնպես, կարծես իշխանը առջևն էր և սա իր պարտքըն էր համարում պատիվ տալ նրան: Չնայած դպիր Դավիթի պարտականությունը նորեկներին մտից մատչանում արձանագրելն էր, բայց նա միաժամանակ կատարում էր նաև կառավարչի ամեն մի հանձնարարություն. տեղավորում էր նորեկներին, լսում էր նրանց ցանկությունները և նրանց կարիքները հայտնում իշխանին:

Երբ Թորգոմն իր ուղեկիցներով տեղավորվեց փոքրիկ կացարաններում, դպիր Դավիթը բռնեց Թորգոմի թևը:

— Սա, տղաս, ինչպես ասացի, ժամանակավոր օթևան է,— ասաց նա մորուքը բռան մեջ հավաքելով:— Նոր տուն, սեփական տուն ունենալու համար պիտի ջանաք ինքներդ: Եթե արհեստ ունես՝ կաշխատես քո արհեստով. նույնպես ընկերներդ: Իսկ եթե ոչ մեկդ արհեստ չգիտես՝ կուղարկեն ձեզ նոր շենքերի վրա աշխատելու Աշխատանքին ծայր շկա... Կանայք նույնպես կաշխատեն, եթե կամենան... Երբ նոր տներն ավարտեն՝ ամեն ընտանիք կստանա մի բաժին, մինչև կշինի սեփականը: Իսկ պարեն կստանաք առայժմ արքունի պահեստից: Մատենիս մեջ գրում եմ յուրաքանչյուրի ծառայությունը, ուստի և յուրաքանչյուրը կստանա իր արժանին՝ և՛ հող, և՛ տուն... Իշխանը պիտի հոգա ամենը, որ դժգոհ չմնաք...

Խոսեց դպիրը երկար, գծելով լավ հեռանկարներ, իսկ երբ սլիտի՝ հեռանար՝ կատակով հիշեցրեց Թորգոմին.

— Չմոռանաս, տղաս, պսակիդ հրավիրես և ինձ...

Երբ դպիրը գնաց և Թորգոմն ուղեկիցների հետ, նեղլիկ կացարաններում տեղավորվելով, պատրաստվում էին քուն մտնել վերջապես հանգստանալու, հանկարծ, առանց զգուշացնելու, ներս մտավ մի վաթսուներեց մարդ՝ մոխրագույն մորուքը կրծքին և մի կարճ գավազան ձեռքին:

— Բարյավ, հայրենի զավակներ: Դուք տիրապիսնե՞ր եք, թե արքունի շինականներ,— հարցրեց նա շեմքից առաջ դալով ու մի այնպիսի բամբ ձայնով, որից դժվար էր կոռահել՝ հետաքրքրվո՞ւմ է, թե հարցաքննում:

Թորգոմն ու ընկերները նայեցին նրան տարակուսով. լավ չհասկանալով տիրապիս բառը, նրանք այդ բառի մեջ հանդի-

մանության պես մի բան զգացին. բայց և այնպես պետք էր պատասխանել, և Քորգոմը հարցրեց իր հերթին.

— Ի՞նչ ես կամենում, եղբայր:

Մորուքավորը պատասխանելու փոխարեն նորից հարց տվեց.

— Ես հարցնում եմ՝ տիրափա՞ն էք, թե արքունի:

Քորգոմն ու ընկերները հապաղեցին իրենց պատասխանով, կրկին չիմանալով ի՞նչ ասել: Ուստի մարդը շարունակեց.

— Իսկ ո՞ր կողմից եք գալիս:

Ընկերներն իրար նայեցին: Ի՞նչ է ուզում այս մարդը:

— Մենք, ասենք՝ Արշարունյաց գավառից, — բուլոբի կողմից խոսեց Քորգոմը, դարձյալ խուսափելով ուղիղ պատասխանից: Նրան թվում էր, թե մարդը բարի նպատակով չի հետաքրքրվում:

— Արշարունյաց գավառից, — ծոր տվեց մարդը հիասթափված: — Իսկ ես՝ մեղավորս, կարծում էի մեր գավառից: Կամեցա իմանալ ինչպե՞ս են ապրում մեր շենքերում... Դուք ամենքդ ուրեմն Արշարունյաց երկրի՞ց եք: Բայց չասիք՝ տիրափա՞ն էք, թե... Բնավ մի վախեցեք. մենք այդպես ասում ենք նրանց, ովքեր տերերից փախած գալիս են քաղաքս: — Մորուքավորը լռեց, հերթով նայեց նորեկներին և շարունակեց. — Ձեր տերն ուրեմն իշխան կամսարակա՞նն է, այնպես չէ՞... Այո, այդպես պետք է լինի: Նա հիմա հեծվորներ է հանել ձեզ բռնելու: Բայց իզո՞ւր: Ով հասավ քաղաքս՝ նրան ոչինչ անել չեն կարող: Ոչինչ: Չվախենաք բնավ: Փանի՞ հոգի եք: Տա՞սը: Փախել եք արիաքար: Հիմա նախարարները գաժան ու խիստ են. հետևում են հազար աշքով... Տեսնող եղա՞վ: Այո՞: Հետապնդեցի՞ն...

Քորգոմն ուզում էր ասել «այո», բայց զգուշացավ բացվել անծանոթ մարդու առաջ, իսկ անծանոթը շարունակեց հետաքրքրվել.

— Այստեղս ի՞նչ եք անելու:

— Ինչ անում են ամենքը, — վրա բերավ Քորգոմի ուղեկից Հովսեփը, որ մինչ այդ լռում էր, չիմանալով ով է խոսակիցը: — Իսկ ի՞նչ կարող ենք անել:

— Ի՞նչ... Այստեղ կարող եք անել ամեն գործ, — անծանոթը բարձրացրեց ու տարածեց ձեռքերը, կամենալով ցույց

տալ աշխատանքի առատութիւնը:— Եթե արհեստ չգիտեք՝ կարող եք աշխատել քարհանքում, եղեգնուտում, կարող եք հող փորել, հիմքեր շինել կամ թե սայլով փայտ, քար կրել՝ մինչև մի արհեստ կսովորեք: Ես, օրինակ,— շարունակեց մարդը տեղավորվելով տախտի վրա,— դարբին եմ, ինձ ասում են դարբին Գավիթ: Նմանապես տիրափախ եմ: Մի տարի առաջ, երբ եկա, անում էի ամեն գործ: Հիմա միայն իմ արհեստ՝ երկաթի գործ: Բայց կարող եմ պատ շարել և տնիս ծածկել և հյուսնի գործ կատարել...

— Իսկ դու ո՞ր երկրից ես և ե՞րբ ես փախել,— հետաքրքրվեց Քորգոմի մյուս ընկեր վարդանը:

— Ասացի չէ՞, եղբայրս, որ փախել եմ մի տարի առաջ վահեռնայց երկրից,— մորուքը շփեց մարդը:— Երբ արքայի առաջին հրամանն ելավ, ես կնոջս ասացի. «գնանք, Մարիամս... Մեր տեր վահեռ իշխանը մեզ չէր թողնի մի տեղ բնակվենք. կուղարկեր աշխատելու այստեղ, այնտեղ. շունեհինք մշտական օթևան, ապրուստ: Երբ ասացի՝ «գնանք, Մարիամ», կինս ասաց. «է, եթե չեն բռնի, չեն տանջի՝ գնանք»... Ու ելանք-եկանք: Եկանք գողեգող, եկանք սողեսող, մինչև հասանք նոր քաղաք...

Նա, ըստ երևութիւն, կամենում էր անել իր փախչելու պատմութիւնը, երբ ներս մտան ուրիշ մարդիկ. նախ երկու հոգի, ապա երեք. բոլորն էլ տղամարդիկ. ձեռք տալով ողջունեցին Քորգոմին, ընկերներին ու շարվեցին պատի տակ գրված թախտին, որը ծառայում էր նստարանի տեղ: Մորուքավորը նրանց տեսնելով լռեց, սպասելով, որ նրանք վերջացնեն իրենց ողջունները: Բայց նրանք ևս հետաքրքրվեցին, թե ո՞ր գավառից են եկել, ինչպե՞ս են եկել և հետապնդումի կամ արկածի չե՞ն հանդիպել... Մինչ նորհկները կատասխանեին, մորուքն անհանգստանում էր, որ իր պատմութիւնը կիսատ մնաց: Նոր ներս մտնողները նույնպես հայտնեցին, թե իրենք ևս փախածներ են: Իրանց մեջ կային և մի քանիսը, որ փախել էին վանական շեներից, և իրենց անվանում էին բորբորիտներ:

— Մենք բորբորիտներ ենք:

Քորգոմը շհասկացավ.

— Ի՞նչ է, դուք հայ չե՞ք:

— Հա՛յ ենք, բայց բորբորիտ:

Ներկաներից մեկը բացատրեց, որ դրանք Քրիստոսի հավատից, եկեղեցուց դժգոհ՝ վանքապատկան գյուղերից մեծ թվով փախել-եկել են քաղաք, բայց լավ են աշխատում:

Այցելուները խոսեցին երկար, այնինչ նորեկների քունը տանում էր սաստիկ. նրանք թե՛ լսում էին և թե՛ ննչում իրար հետևից, ասես մեկը մյուսին օրինակելով:

Վերջապես դարբինը, այդ նկատելով, մեկնե ոտքի կանգնեց:

— Ելե՛ք, ելե՛ք, մոռացանք, որ մարդիկ հոգնած են:

Բոլորը ոտքի կանգնեցին ու «գիշեր բարի» կրկնելով՝ դուրս եկան իրար հետևից: Հնկերները քաշվեցին իրենց խցերը, խսկ Քորգոմն արթնացրեց մորը, որպեսզի հարմար գիրքով պառկի, և ինքն էլ մեկնվեց վերջապես:

Օրն այնքա՛ն երկար էր թվում նրան, այնքա՛ն շատ էին տպավորությունները: Որքան էլ ուրախ էր, որ անվնաս հասան քաղաք, բայց նրան մտահոգում էր դարձյալ, թե սպանված իշխանի հարազատները նորից շե՛ն հետապնդի իրեն՝ վրեժխնդիր լինելու և կամ շե՛ն պահանջի...

Մտածելով այս մասին՝ նա իրեն մխիթարում էր, որ դեմքով իրեն կարող են ճանաչել միայն սպանված իշխանի հետ եղած մարդիկ, բայց նրանք երբեք չեն գա այստեղ... Բացի այդ, նրան հանգստացնում էր նաև իշխան Վարազի խոսքը թագավորի հրովարտակի մասին, թե՛ քաղաք եկող յուրաքանչյուր փախստական դառնում է արքայի ծառան և ոչ մի նախարար այլևս իրավունք չունի նրա վրա:

«Այս լավ է», — ասում էր Քորգոմը մտքում և հիշում իր գրույցը Դավիթ դպիրի հետ, որին հայտնեց, թե ինքը հարսնացու ունի և շուտով պիտի ամուսնանա... Եվ դա ճիշտ էր: Նա իրոք նպատակ ուներ այստեղ ամուսնանալու: Բայց մինչև այժմ ոչինչ չասվեց այդ մասին, առհասարակ Քորգոմի մասին, որ կամասրականի ծառայությունից, ավելի շուտ նրա շար կառավարչի երեսից փախել էր այդ խսկ ամուսնության նպատակով: Ինչ-որ բանի համար կառավարիչը գծովել էր Քորգոմի հետ ու ամեն կերպ ջանում էր խանգարել, խոչընդոտել նրա պսակը սիրած աղջկա հետ. անգամ շենի տեր-տերին հրամայել էր՝ չպսակել դրանց... Ուստի և Քորգոմը

համոզել էր իր մորն ու աղջկա հորը՝ (որ մենակ մարդ էր), որպեսզի հեռանան շարակամ կառավարչից և գնան թագավորի նոր քաղաքը և պսակվեն այնտեղ... Այս իմանալով՝ նրանց միացել էր իրենց հարևանը՝ կնոջ և երեխայի հետ, այն մարդը, որին իշխան Համունին իր թիկնապահներով ուղարկեց իշխան կամսարականին... Հետո ճանապարհին հանդիպել էր ուրիշ նախարարությունից փախած մարդկանց՝ Վարդանին իր կնոջ և ութ տարեկան տղայի հետ և Հովսեփին ու նրա նորատի կնոջը, և մտածել էր, թե դրանց հետ միասին փախչելը հեշտ կլինի ու անվնաս... Նրա համար անհայտ էր, թե ինչպես իշխան մարդիկ վրա հասան անտառում և կոխվ սկսեցին... Այս բոլորն անսպասելի էր նրա համար... Ու ահա, վիրջապես, եկել էին թագավորի նոր քաղաքը, ուր հետաքրքիր շատ բան կար գուցե, բայց ցածրիկ հանրակացարանը, ուր ամեն մի խուցում ապրում էր մի երկու ընտանիք, հաճելի շեղավ Քորգոմին, Պառկելով՝ նա այժմ մտածում էր, թե ինչպես կարող է պսակվել այնտեղ՝ այս շենքում, ուր բոլորն անծանոթ մարդիկ են, նեղվածք... Դեռ փախուստից առաջ և փախուստի ճանապարհին նա այնպես էր պատկերացրել, թե Արշակավան հասնելուն պես իրեն տուն կտան և ինքն ընտանիք կկազմի Մինայի հետ... Բայց այս խցերում, ուր մարդիկ թափված են իրար վրա, ուր ամեն վայրկյան գնացող, եկող... նորահարսը այս աղմուկի մեջ...

Հիշելով Դավիթ դպիրի խոսքերը, թե եկողներին առժամանակ տեղավորում են խցերում, ապա հող են տալիս՝ սեփական տուն շինելու, և ով կարողանում է՝ կառուցում է, ով ոչ՝ մնում է այս կացարանում...

«Սա կշինեմ իմ տունս, — մտածեց Քորգոմը: — Եվ մինչև շունենամ իմ տունս՝ շեմ ամուսնանա...»

Ու այս մտքով էլ քնեց:

ԳՈՒԽ ՅՈՐՇՐՈՐԴ

Իշխան կամսարականը քեռայրի թաղումից հետո երեք օր ևս մնաց բրոջ մոտ՝ նրան մխիթարելու, հանգստացնելու և խորհուրդներ տալու համար, նաև նրա համար, որ հանցա-

գործներին հետապնդելու գնացողները այսօր-վաղը կբերեն փախածներին և ինքն անձամբ կտեսնի նրանց դատաստանը:

Բայց հետապնդողները, փախածների փոխարեն, լուր բերին, թե նրանք անցել են արդեն Արշակավան: Նար իշխանը զայրացավ սաստիկ, հանդիմանեց հետախույզների պետին որպես անկար մարդու և մռայլվեց, որ անհաջողությունները հաջորդում են միմյանց. Անգեղաց իշխանիկը ազատվեց գնաց իր կալվածք, այնտեղից էլ կերթա, երևի, թագավորի մոտ... Իր տիրանենզ ծառաները սպանեցին քեռայր Գավիթին և անպատիժ անցան Արշակավան. կարելի՞ էր հանգիստ մնալ, կարելի՞ էր շվշտանալ և շզայրանալ...:

— Սինլբորեն՛ր...

Եվ բարկությունից իշխանը շէր կարողանում նստել մի տեղ. ըստ սովորության ծամում էր բեղերի ծայրերը և զընում-զալիս սենյակում: Ի՞նչ պետք էր անել. նորի՞ց իշխանաժողով հրավիրել, հայտնե՞լ այս ամենի մասին Վասպուրականի տիրոջը, թե...

Այս ժամանակ էր ահա, որ հիշեց նա իր կարևոր անելիքը և իմանալով, որ Ներսես կաթողիկոսը գտնվում է Գառնի, ճանապարհ ընկավ դեպի այդ լեռնային մենաստանը՝ իշխանաժողովի հանձնարարությունը կատարելու. այսինքն՝ քահանայապետի հետ խոսելու, որ նա իր հեղինակությունը կարգի հրավիրի Արշակ թագավորին:

«Առավել լավ, որ կաթողիկոսը Գառնի է», — ասաց նա մտքում և խթանեց իր սև նժույզը: Եթե Կամսարական իշխանն իմանար, որ կաթողիկոսը մայրաքաղաքումն է՝ Վաղարշապատ, երբեք չէր գնա, որովհետև թագավորն անկասկած կլսեր իր այցը քահանայապետին և դա կդառնար առիթ նոր անախորժության. Արշակը այդ այցը կհամարեր բացարձակ արհամարհանք իր դեմ... Իսկ Կամսարականն առհասարակ չէր ցանկանում լինել Արշակի մայրաքաղաքում մի քանի պատճառով, նախ, որ բերդերի պահանջից հետո խուսափում էր թագավորին հանդիպելուց, երկրորդ՝ չէր գնացել Յլիմպիա թագուհու թաղմանը: Իսկ վերջին դեպքն՝ արդեն՝ քեռայրի սպանությունը այնպիսի զգացումներով էր համակել նաբ իշխանին, որ նա բնավ չէր ցանկանա ոտք դնել Վաղարշապատ:

Ուստի և իմանալով, որ կաթողիկոսը մեկնել է Գառնի՝ ներուստ ուրախացավ և ճանապարհ ընկավ համարձակ:

Նրան հետևեցին երկու որդիները և տասներկու թիկնապահները՝ նժույզներ հեծած, երկարաբուն նիզակները ձեռքներին, աղեղները ուսները գցած: Թվում էր՝ գնում են արշավանքի և ոչ թե քահանայապետի այցելության:

Ամրոցի բնակիչները, դրանց հետ և Կամսարականի սգավոր քույրը, նրանց «բարի երթ» մաղթելով մտածում էին՝ կհաջողի՞ արդյոք իշխանն իր առաքելության մեջ, կամ ճանապարհին չի՞ պատահի մի նոր գժբախտություն...

ԳՆՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Մինչև իշխան Կամսարականը կհասնի Գառնի, պատմենք, թե ի՛նչեր էին անցել-դարձել Հայոց Աշխարհում և ի՛նչ գործեր էր կատարել Արշակ թագավորը, որ Կամսարականն ու նրա բարեկամ նախարարները հուզված էին այդպես՝ սաստկասպես:

Օ՛, գործեր շա՛տ էին կատարվել, շա՛տ... Հենց միայն այն, ինչ հիշեցին նախարարներն իրենց միաժողովում՝ Արշակավան քաղաքը, որ կառուցում էր թագավորը... Քաղաք, որը կարծես ամենից շատ էր վրդովում նրանց, բայց բարկության հուզմունքով սասցին նաև, թե Արշակը թունավորել է իր թագուհուն, սպանել է եղբորորդուն և սեփականել նրա գեղանի կնոջը՝ Փառանձեմին... Ասացին և շատ ուրիշ բաներ...

Եվ այս ամենը պարզելու համար ահա պետք է ետ գառնանք մի տասը-տասնհինգ տարով, որպեսզի հասու լինենք կատարվածին այնպես, ինչպես տեղի է ունեցել ճշմարտապես:

Ուստի սկսենք, որտեղից արժանի է սկսել:

Այսպես. իր թագավորության երկրորդ թե երրորդ տարում Արշակը հիմք գրեց մի քաղաքի, որ տասնհինգ տարի կառուցվում էր ահա Կոգովիտ գավառում, այն իսկ ճանապարհի վրա, որտեղից շարունակ ուղտերի բեռնաբարձ քարավաններ էին գալիս-գնում Բյուզանդիա, իսկ Բյուզանդիայից՝ պարսից, հինդու և շինու աշխարհները, և որտեղից պարսիկները հաճախ ներխուժում էին Հայոց Աշխարհը: Թե ինչու էր թագա-

վորն ընտրել այդ ոչ այնքան ապահով վայրը իր քաղաքի համար՝ շատերը մեկնել չէին կարողանում, իսկ Արշակն ինքը լուում էր, երբ խոսք էր լինում այդ առթիվ. նա չէր բացատրում ոչինչ և տարակույսները մնում էին շփարատված: Անգամ պալատականների հարցումներին պատասխանում էր, թե «կարի անհրաժեշտ է», որ ավանը լինի այդտեղ... Մյուս կողմից՝ ոչ ոք չէր զգում դրա անհրաժեշտությունը, քանի որ Հայոց Աշխարհն ունեւր կարևոր քաղաքներ, ուստի և Արշակի այդ նախաձեռնությունը համարում էին «արքայի քմահաճույքը»... Քաղաքի կառուցմանը դեմ էր նաև Արշակի հույն կիւնը՝ Օլիմպիա թագուհին. «Կարիք կա՞, բազիլիս, ընկնել հոգսերի մեջ», ասում էր նա հունարեն: Իսկ Արշակը պատասխանում էր. «Հույժ կարևոր է, բազիլիս»... Թագուհին կրկնում էր, որ դա հոգս է ավելորդ: Արշակը ոչ բացատրում էր դրա կարևորությունը և ոչ առարկում... նա հարգում էր բյուզանդացի կնոջը և չէր կամենում որևէ բանով վշտացնել նրան:

Պետք է ասել և այս, որ քաղաքատեղի ընտրությունը չէր եղել պատահաբար կամ հանկարծակի: Բոլորովին: Մի անգամ, իր շրջագայության միջոցին, Արշակը նկատեց, որ Կոգովիտի այդ տարանցիկ ճանապարհի վրա շկա մի փոքրիշատե խոշոր բնակավայր, և մտածեց այդ ամայի վայրը զարդարել մի ավանով... ու նախքան հիմնադրելը մեկ-երկու անգամ գնաց Կոգովիտ և դիտեց-զննեց, թե արդյոք չի՞ սխալվում այդտեղ ավան հիմնելով. արդյոք մոտակայքում կա՞ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է մի ավան կամ մի քաղաք կառուցելու համար՝ քար, փայտ և այլ նյութեր շինության: Սվ նա շոհհացավ միայն հարցումներով. անձամբ, շքախմբի անդամների հետ (որոնց մեջ էին առաջին հերթին հաղարապետ Գավիթ Գնունին, Բագրատունի Սմբատ ասպետը և Մամիկոնեից վարդ իշխանը) գնաց քարհանքները, դիտեց և այդ վայրից ոչ հոռու՝ գտնվող լճակները, որոնք առատ ջրից ու ձկներից բացի, ունեին նաև մեծ տարածություններ բոնող եղեգնուտներ, որոնք ամառը լցվում էին որսի անհամար թռչուններով, իսկ ձմեռը՝ սարերից իջնող որսի կենդանիներով: Որսից զատ այդ մեծատարած եղեգնուտները բնակիչներին կարող էին տալ և այլ օգուտներ. նրանց եղեգնը, որ մարդու հասակից րարձր էր, ծառայում էր որպես ծածք ու վառելիք,

և թե կոզով խոցինները հնար չէին ունենում գնալ հեռու, այսինքն՝ Բասսենի անտառներից շինափայտ և վառելիք բերելու:

Մի քանի օր վրանում գիշերելով, Արշակը ծանոթացավ շրջապատին. տեսավ Թոնդրակ կոչված հրաբխային սարը, որից, բնիկների ասելով, ելնում էր «ծուխ ու մուխ սաստիկ», բայց այլևս չէր պատճառում մի վնաս, քանի որ արտավիժիլ էր այն, ինչ ունեցել էր ներսում: Արշակին անանձնապես դուռ եկավ Յղջերասարը, որն իր գագաթին ցցած կապտորակ գույք ժայռերով հիշեցնում էր խրոխտ մի ցուլ, որ խոյացել էր ասես երկնքին հարվածելու:

Ծանոթանալով շրջապատին՝ Արշակը որոշեց և քաղաքի բուն տեղը մի հարթավայրի վրա, որից վեր սառցահամ աղբյուրներ էին բխում, իսկ նրա միջով անցնում էր լճերից եկող գետը, վճիտ մի գետ, որ կոչվում էր Զկնգետ, որովհետև իրոք լի էր ձկներով: Բայց թագավորի ուղեկիցները՝ հազարապետ Գնունին, Բագրատունի Սմբատը և Մամիկոնյան Վարդ իշխանը գտան, որ դա հարմար վայր չէ քաղաքի, անգամ ավանի համար:

— Եվ ինչո՞ւ,— հետաքրքրվեց Արշակը, ըստ սովորության, աչքերը կկոցած նրանց զննելով, ասես ստուգում էր խոսակիցների անկեղծությունը:

— Վասնզի, արքա,— առաջինը խոսեց հազարապետը,— մոտ է սահմանին և պարսից ճանապարհի վրա:

— Եվ այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ,— վրա բերավ Արշակը:

Մյուսներն այլևս չխոսեցին:

Ու մի քանի օր անց քաղաքը հիմնադրվեց իր՝ Արշակ թագավորի և մի խումբ պալատականների ներկայությամբ. թագավորը առաջինն ինքը մի ոսկեգրամ գցեց փորված հիմքը, որպեսզի այն լինի հաստատուն: Նույնն արին և պալատականները՝ փոսը նետելով հասարակ դրամներ... Քաղաքի հիմնարկեքին եկել էին մոտակա գյուղերի շինականները՝ իրենց կանանցով, երեխաներով, որոնց ծնողները գրկել էին կամ նստեցրել ուսերին, որպեսզի նրանք ևս կարողանան տեսնել, թե ինչպես է քահանան օրհնում հիմքը: Շինականներն իսկապես եկել էին ծես ու թագավոր տեսնելու, որին երբեք չէին տեսած, և երբ թագավորը դեղնափայլ ոսկին նետեց նոր քան-

դած փոսը՝ նրանց դեմքին երևաց ահագին զարմանք՝ մի ամբողջ ոսկի գցեց հողի մեջ... Սակայն շինականներն ափսոսացին, որ թագուհին չկար. նրան ևս կարող էին տեսնել: Եվ դրան փափագում էին հատկապես այն պատճառով, որ լսել էին, թե թագուհին հունաց կայսեր աղջիկն է, գեղեցիկ է, հագնվում է ուրիշ ձևով, խոսում է այլ լեզվով:

Քաղաքը հիմնադրելու օրից թագավորը նրա շինության կառավարիչ կարգեց իշխան Վարազ Գնունուն՝ հազարապետի կրտսեր եղբորը, որ ամեն շաբաթ պարտավոր էր գալ մայրաքաղաք և զեկուցել թագավորին շինարարության ընթացքի մասին: Եվ եթե նա ուշանում էր ինչ-ինչ պատճառներով, Արշակը հարցումներ էր անում իր կնքապահ և սենեկապետ Վարդ Մամիկոնյանից կամ մյուսներից, թե չի՞ եկել մեկը կառուցվող Ավանից, կամ՝ ի՞նչ լուրեր ունեն Ավանի շինության մասին: Այսպես էլ ասում էր. «Ի՞նչ լուր Ավանից»...

Ի դեպ. թագավորն ինքը երբեք չէր ասում Արշակավան, այլ պարզապես Ավան: «Արշակավան» ասում էին պալատականներն ու նախարարները, չգիտես թագավորին հաճոյանալու, թե նրա հետևից նրան հեզնելու համար:

Չնայած քաղաքի հիմնադրելու օրից թագավորի հրամանով Հայոց Աշխարհի շատ մասերից, հատկապես արքունի շենքերից, հավաքեցին այդտեղ ամեն կարգի արհեստավոր ու գործավոր, բայց և այնպես քաղաքի շինարարությունը չէր ընթանում այնպես, ինչպես ստասում էր Արշակը. կատարվում էր դանդաղ, քանզի սակավ էին մարդիկ քաղաքի բազմատեսակ աշխատանքները զլուխ բերելու համար: Այդ իսկ պատճառով Արշակը նկատելով, որ քաղաքի կառուցումը կարող է տևել տարիներ, միտք հղացավ՝ դիմել նախարարներին և խնդրե՞ր որ գործավորներ տան և առհասարակ օգնեն ավանի շինության: Նախարարները, որ դրա համար հրավիրված էին մեծ մայրաքաղաքը հայոց՝ Վաղարշապատ, խոստացան անել կարելին: Բայց, վերադառնալով իրենց կավածները, շատերը շուղարկեցին և ոչ մի մարդ... Անցավ տարուց ավելի և... ոչ մի գործավոր: Արշակը սպասեց և այլևս չկրկնեց իր խնդրանքը: Նա շուգեց անգամ հիշեցնել և ոչ էլ դիմել խիստ միջոցների, այլ միայն գրություն հղեց բերդատեր նախարարներին, թե, հանուն երկրի ապահովության, ցանկալի

է համարում, որ «նախարարաց պատկանող բերդերը» լինեն թագավորի տրամադրութեան տակ, որպեսզի «ի դեպս պատերազմի» ինքը ի վիճակի լինի պաշտպանել երկիրը հայրենի:

«Մարդեր շտվին բանակը զորացնելու, մարդեր շտվին Ավանը շինելու, թերևս բերդերը զիջանեն հանուն հայրենի երկրի ապահովութեան»,— մտածում էր Արշակը և սպասում: Անցավ մեկ-երկու ամիս՝ նա սպասում էր և մտածում, թե այս ևս մերժելու դեպքում ի՞նչ պետք է անել, որպեսզի նախարարները ենթարկվեն իրեն...

Նա խորհում էր և սպասում, երբ տեղի ունեցավ, ավելի շուտ՝ հայտնվեց մի դեպք, որ առժամ մոռացնել տվեց նրան թե՛ Ավանը, թե՛ բերդերը: Դեպք, որին հաջորդեցին ուրիշ նոր դեպքեր և դարձյալ մոռացնել տվին թե՛ Ավանը և թե՛ բերդերը:

Բայց առավել լավ է այդ ամենը պատմագրենք հաջորդաբար, ինչպես տեղի են ունեցել ճշմարտապես:

* * *

Մի առավոտ Արշակը, ըստ սովորութեան, զլխաբաց ու գոտեպինդ կապայով երթեկեկում էր Վաղարշապատի պալատի գահասարահում և ուշադիր լսում զեկույցը իր սենեկապետ ու կնքապահ Վարդ Մամիկոնյանի, որ քառասունն անց միջահասակ տղամարդ էր՝ բոլոր Մամիկոնյանների նման խոյաքիթ ու սրահայաց, Մա միալար ձայնով, երբեմն միայն այս կամ այն բառը շեշտելով, ձայնի մեջ սակայն պատշաճը պահած, իրար հետևից պատմում էր այն բոլոր լուրերի և գրութեանց մասին, ինչ ստացվել էին պալատում: Թե՛ լուրերը, թե՛ գրութեանները սովորական էին այդ ամենի մեջ արտակարգ ուրիշ չկար.— սահմանները հանգիստ են, հազարապետը լուրեր է առել գավառներից, թե տուրքերը գանձվում են «ղժվարավ, քանզի երաշտ է եղել և կարկուտ սաստիկ»... Ապա հետևեցին մանր լուրեր—մի ծառա, տիրոջից դժգոհ, հեծել է նրա նժույզը և փախել քաղաքից, մի աննշան սեպուհ ընդհարվել է հարևանի հետ և սպանել նրա ծառաներից երկուսին, մի ալլ նախարար...

Արշակը, այդ մանր լուրերից և կնքապահի միօրինակ ձայ-

նից ձանձրացած, երթևեկը դադարեցրեց և կանգնեց ուղիչ նրա առաջ.

— Իսկ Կամսարականից պատասխան չկա՞ տակավին:

— Ոչ, արքա, տակավին ոչ:

— Եվ ոչ իսկ հայտնի՞ է նրա մտադրությունը:

Կնքապահը վարանեց իսկույն պատասխանել:

— Զրուցում եմ, արքա,— սկսեց նա հատակին նայելով.— որ նա բնավ չի համաձայնի իր բերդերը զիջանել քեզ, վասնզի, ասել է, թե դրանցով է պահպանում իր մեծ կալվածները և նախարարի իր դիրքը ազդեցիկ: Ապա ասել է նաև,— և սա պատմել է ականջալուր մարդ,— թե «տկարամիտը միայն իր սուրը կնվիրի հակառակորդին»:

Արշակի սպիտակուցները փայլեցին թուխ դեմքին, մի բան, որ լինում էր նրա բարկության պահերին, եթե անգամ չէր արտասանում մի բառ կամ չէր անում թեկուզ մի շարժում: Վերջերս, յուրաքանչյուր օր կնքապահ-սենեկապետի զեկուցեցը լսելիս նա հարցնում էր անխախտ. «Իսկ ի՞նչ լուր կամ սարականից», և սենեկապետը պատասխանում էր. «Տակավին ոչ մի լուր, արքա»... Ու ամեն անգամ Վարդի պատասխանը լսելիս Արշակը մռայլվում էր մտածումների մեջ. բայց այսօր լսածը նրան մռայլեց ավելի:

— Այդպես,— խոսեց նա փոքր լռելուց հետո:— Կամսարականաց տերը կամենում է ուրեմն Հայոց Աշխարհի ամուր բերդերը պահել իր ձեռքին և չհանձնել... քանզի ինձ համարում է հակառակորդ... Կամենում է ուրեմն պաշտպանել իր կալվածները միայն և երկիրը թողնել անպաշտպան... Սակայն չգիտե՞ միթե, որ ինքը չի կառուցել այդ բերդերը:

— Գիտեմ, արքա. հարկավ գիտեմ, որ երանելին Տրդատ արքան է դոքա նվիրաբերել իր նախնիներին, բայց ասել է, որ այդ բերդերը նորոգելու համար իր պապերը ծախսել են լիակշիռ ոսկի:

Արշակը աչքերը կծկեց. նրանց սպիտակուցները շքացան կարծես:

— Այդ ամենից կարելի է մակաբերել ուրեմն, որ նա կցանկանար գուցե վաճառե՞լ ոսկով:

— Ոչ, արքա: Զրույցի ժամանակ նկատել է անգամ, որ

Յթե բերդաց քարերի կշռով իսկ ոսկի տան՝ այսուամենայնիվ ինքը չէր ցանկանա զրկվել իր տոհմական բերդերից։

— Այդպե՞ս, — փնչացրեց Արշակը և, նորից լռելով, սկսեց երթևեկել մտամոխի։ Եվ երբ արել էր հինգ-վեց շրջադարձ, նորից կանգ առավ։— Մակարբերում եմ, որ Կամսարական իշխանը իր ապահովությունը համարում է առավել՝ կալևոր, քան ապահովությունը մեր ողջ աշխարհի... Այո՞... և ինձ համարում է ոչ թե արքա, այլ հակառակորդ, — կրկնեց Արշակը վրդովանքը զսպելով։

Վարդ իշխանը շիմացավ ինչ ասել և նկատեց միայն.

— Կամսարականաց տերը՝ նար իշխանը, արքա, ունի խոհեմ մարդու համբավ, ուստի դժվարին է ենթադրել, որ նա ունենա նմանօրինակ խոհեր։

— Սակայն նրա վարքից ու խոսքից երևում է այդպես, եթե ոչ ավելին։ Եվ մի՞թե դու չես կամենում դատել բանական։

— Կամենում եմ, արքա, և դատում եմ, որ նար իշխանը չէր կարող լինել այդքան հանդուգն։

— Այդպես է սակայն. նա շեկավ իմ թագադրության, չպատասխանեց տակավին և իմ վերջին գրության։

— Իրազեկ եղա, որ տկար է եղել, արքա։

— Ոչ, Մամիկոնեից իշխան. նա գոռոզ է, գոցեև Երհամարհում է ինձ։

— Հավաստել դժվարին է, արքա։

— Այսուամենայնիվ այդ կապացուցի նորա պատասխանը՝ բերդերը զիջանո՞ւմ է, թե ոչ, թեկուզև փոխարենը մեծ կալվածներ ստանալու պայմանով։

Արշակը լռեց մի վայրկյան, ապա, սևամազ գլուխը թափահարելով, ասես ինչ-որ տհաճ մտքեր իրենից վանելու համար հարցրեց.

— Իսկ Ավան մեկնելու համար պատրաստ է ամենը։

— Այո, արքա։ Ես արդեն կարգադիր եմ եղել, որ ամենայն ժամ պատրաստ լինեն հրամանիդ, — ասաց Վարդը և, մի ոտից մյուսին հենվելով, մտախոհ նայեց թագավորին, ասես ինչ-որ հիշելո՞ւ, թե մոռացված մի բան ասելու։

Արշակը, սովոր լինելով նրա հայացքին, հարցրեց.

— Ունե՞ս նոր ասելիք, իշխան։

— Հրամայել ես, արքա. կուզեի հայտնել, որ արքայազն Տիրիթը...

Արշակի աչքերի սպիտակուցները մեծացան և խաղացին թուխ երեսին:

— Արքայազն Տիրիթը... Պատահել է ինչ:

— Հատուկ ոչինչ, արքա,— հանգստացնող եղանակով շեշտեց սենեկապետը:— Կամենում էի ասել, որ նա ժամանել է գիշերս...

Թագավորի աչքերի սպիտակուցները ավելի խաղացին:

— Եվ ո՞վ է թույլատրել նրան մայրաքաղաք գալու:

— Պիտի խոստովանեմ, արքա. եկել է առանց թույլտրվության:

— Ինչպե՞ս... և ինչո՞ւ

— Եկել է, արքա, հույժ կարևոր մի հայտնություն:

— Եվ ի՞նչ է այդ հայտնությունը...

Արշակի ձայնի մեջ կային բարկության բացահայտ շեշտեր:

— Ըստ ամենայնի կարևոր, արքա,— շարունակեց Վարդ իշխանը՝ Թագավորի բարկությունից ձայնն իջեցնելով, գաղտնիք հազորդողի գգուշավորություն, թերևս և իր նվիրվածությունը արքայի առաջ ընդգծելու ցանկություն:

Սակայն Արշակին հաճո շեղան նրա խոսքի խորհրդավոր եղանակն ու շողորթ շեշտը:

— Ջրուցիր պարզ և մեկին, իշխան:

— Բարի, արքա,— և Վարդը ինքնաբեր աջը դրավ կրծքին,— քանզի հրամայում ես խոսել մեկին, ասեմ արքա. դավ է նյութվում գահից շուրջը:

Լուծություն իջավ, որի մեջ Թագավորն ու սենեկապետը մի երկու վայրկյան անխոս, անշարժ նայեցին իրար, կարծես միմյանց փորձելու համար:

— Դա՞վ,— երկարեց Արշակը աչքերը կծկելով:— Եվ ո՞վ է նյութում:

— Հարազատներդ, արքա:

Նորից լուծություն, նորից Արշակը աչքերը սեղմած նայեց իր սենեկապետին, ասես նրա դեմքին նախ մտքեր կարդալու համար:

— Հարազատներդ... րա...

— Այո, արքա,— ն սենեկապետը ակամա նայեց շուրջը:— Արքայազն Գնեւը՝ թագազուրկ արքայահոր հետ համախորհուրդ:

Այս անգամ Արշակի աշքերի սպիտակուցները փայլատակեցին, և նա բերանը սեղմեց այնպես, որ ներքին ծնոտի մազերը ցցվեցին:

— Դու, իշխան, այդ կասկածը նույն արքայազն Տիրիթի բերանից հայտնեցիր մի ամիս առաջ և քեզ հրահանգվեց հասու լինել և ստուգել...

— Եվ հետամտեցի, արքա,— ձայնն ավելի իջեցրեց Վարդ իշխանը:— Սակայն, ստույգ ոչինչ գտնելով, նույն արքայազն Տիրիթին խնդրեցի հոգ տանել և, ինչ մի նկատելիս, լուր տալ ինձ՝ քեզ հաղորդելու համար...

— Ե՛վ,— ընդմիջեց Արշակն անհամբեր:

— Եվ ահավասիկ եկել է նա կարևոր հայտնութուններով: Թագավորը նստեց մտածումների մեջ և մորուսով ծնուտը հենեց աջին:

— Գնեւը...— խոսեց նա փոքր լուսթյունից հետո:— Այդ պատանին դավում է իմ դեմ: Անհասկանալի վարմունք... Զէ՛ որ ևս, ամեն օրենք խախտելով, թույլատու եղա, որ նա ապրի Կավաշում՝ կույր, գահազուրկ պապի մոտ... և նա, հազիվ երկու ամիս առաջ պսակվելով, պետք է որ զբաղվեր իր հարսով և շնորհապարտ լիներ ինձ: Սակայն դա՛վ է նյութում իմ դեմ:

Վարդ իշխանը արձակեց մի հուսահատական հոգոց:

— Մարդը, արքա, որքան կարողացել եմ ճանաչել, լինի ուսմիկ թե արքայազն, ապերախտ է միշտ: Դու որ ի վիճակի չեղար գնալ նրա հարսանիքին, գժգոհ է հավանաբար և... սակայն ո՞վ կարող է իմանալ մարդկային հոգին, նրա ձրգտումներն ու նկրտումները: Փա՛ռք, մեծության երազներ...

Թագավորը ակնարկով իսկ շանդրադարձավ սենեկապետի խոսքերին: Նա մտատար նայում էր գահասարահի մոզաիկ հատակին: Բայց մի քանի վայրկյանից գլուխը բարձրացրեց.

— Իսկ արքայազն Տիրիթը, իշխան, ունի՞ ապացույցներ այդ ամենի համար: Կարո՞ղ ես հավաստել... Սակայն, սպասիր, իշխան,— տեղից արագ վեր թռավ Արշակը:— Այժմ որտե՞ղ է նա ինքը՝ արքայազն Տիրիթը:

Վարդ իշխանը մեղավորի ձայնով հայտնեց, որ Տիրիթ արքայազնը իջևանել է իր տանը և այժմ գտնվում է այնտեղ։
— Եվ ինչո՞ւ չի եկել ինձ մոտ, երբ... բերել է այդօրինակ լուրեր։

— Նա այդ իսկ ցանկանում է հոգեին, արքա։ Եվ այժմ ունկնդրություն է խնդրում՝ իմ միջոցով։ Եթե կհաճես՝ կարող եմ կանչել անմիջապես։

Թագավորը գլուխը շարժեց իբրև համաձայնության նշան։

— Կանչիր, իշխան։ Կուզեի անձամբ լսել նրան և հասու լինել, թե ի՞նչ է կատարվում Կավաշում։

Վարդ իշխանը ոտի ծայրերի վրա դուրս եկավ փութով՝ շղիտես կարգադրելու, որ կանչեն արքայազն Տիրիթին, թե ինքը գնաց նրան բերելու։ Իսկ Արշակն սկսեց երթևեկել գահասրահում մտամփոփ մի տեսքով, ինչ նրա թուխ, մազապարար դեմքին տալիս էր հատուկ մոռայություն. դա թերևս նրանից էր, որ հոնքերը թավամաղ էին, իսկ հոնքամիջում կար մշտապես մի խոր կնճիռ։

Արշակը բարձրահասակ էր և թիկնեղ. ոտները երկար էին և բարակ. այդ իսկ պատճառով մարմնի վերին մասն ավելի զարգացած էր թվում, քան մեջքից ներքև։ Սակայն նա ոտքերն այնպես ամուր էր դնում, ասես դրանք երկաթից էին. ու ոտները փոխում էր այնպես, կամենում էր կարծես տրորել կամ սեղմել ինչ-որ նրա դեմքը թուխ էր, ոչ մտտ և փոքր-ինչ ձիգ, ինչ հետևանք էր թերևս սև մորուքի, որն այնքան էլ երկար չէր։ Բայց նրա երեսին առավել ուշագրավ էին աչքերը, որոնց մեջ այդ պահին կար շանթի ու կայծակի պես մի բան, որ փոխնիփոխ հաջորդում էին իրար, փայլեցնելով նրա աչքերի սպիտակուցները։

Մի քանի անգամ ետ-առաջ անելով՝ երբ մոտեցավ գահին, նա կանգ առավ՝ աչքերի սպիտակուցները շողացնելով։ Կանգ առավ ու մի ոտքը դրեց գահի պատվանդանին։

«Գնեիլը դավ է նյութում... ի՛մ դեմ... Ուղում է դառնալ թագապահանջ... Ինչո՞ւ. հավանաբար մտածում է, որ եթե հայրը շմեռներ, ըստ օրենի, որպես ավագ, նա պիտի լիներ գահակալ... Բայց քանի որ գահն անցել է ինձ՝ Գնեիլը ցանկանում է ուրեմն...»։

«Դավ է պատրաստվում», — կրկնեց Արշակը Վարդ իշխա-

նի խոսքը, մտածելով սրամտությամբ, թե ահավասիկ ճշտվում է հավիտենական այն ճշմարտությունը, որ օձը կծում է տաքացնողին... Պետք է ստուգել սակայն, թե այդպե՞ս է արդյոք... Անհավանական չէ, անշուշտ, որ Գնեկն ամուսնությունից հետո ձգտի և փառքի. կամենա դառնալ գահակալ... Բոլոր արքայազուներին երազն է այդ: Բայց Գնեկն անկասկած մենակ չէ իր ձգտումի մեջ... Եվ Արշակին թվում էր, թե նրա ետև կանգնած են անշուշտ իր հակառակորդները, գուցեև թշնամիները: Առաջինը թեկուզ իր հայրը, որ տակավին չի կամենում հաշտվել իր գահազրկության հետ և թերևս նա է դրդում Գնեկին այդ քայլն անելու...

«Այո, հայրս»... — և Արշակը հիշեց թագազուրկ հորը՝ Տիրան արքային, որին ինքը բնակության համար հատկացրել է Կավաշ ամրոցը: Սակայն կույր գահընկեցը, որքան լսում էր Արշակը, դժգոհ էր, թե ինչո՞ւ թագավոր որդին չէր թողել նրան մայրաքաղաքում, մոռանալով, որ գահընկեցին սովորաբար հեռու են պահում արքունիքից... Իսկ Արշակը կարծում էր, որ նա Վաղարշապատում մնալով պիտի խանգարեր իրեն, միջամտելով ամեն խնդրի ու ձեռնարկի... ուստի և զարմանում էր, որ հայրը չէր հասկանում, թե մայրաքաղաքում ապրելը առավել ծանր կլիներ նրա համար: Շատ բան պիտի լսեր և, սրտնեղելով, դժգոհեր... Դժգոհ է անշուշտ և հիմա: Զկարողանալով հավանաբար իր դժգոհությունը հայտնել որևէ կերպ՝ նա ուրեմն թոռանը՝ Գնեկին, մղում է թագապահանջության դավի, մտածելով երևի թագավորեցնել նրան անվանապես, որպեսզի կառավարի ինքը...

«Բայց այժմ առավել լավ է լսենք իրեն՝ Տիրիթին, — ասաց Արշակը մտովի: — Դրանից և կպարզվի, թե ի՞նչ է կատարվում Կավաշում և ո՞վ է կատարում»:

Եվ ահա, այդ խոսքերին ասես ի պատասխան, ներս մտավ սենեկապահ ծերունին՝ ականջներից ներքև իջնող ճերմակ մազերով և ձեռքը կրծքին խոնարհում արավ.

— Արքայազն Տիրիթ և Վարդ իշխան:

— Կարո՞ղ են, — կանգնեց թագավորը գահասրահի մեջտեղը այնպես, ինչպես կար՝ նույն գոտեպինդ կապան հագին, գլուխը բաց և դեմքը տարակույսից ու կասկածից մոռալ:

Երբ դրան ծանրագին վարագույրը ետ գնաց՝ ներս մտավ

նախ թիկնոցով մի երիտասարդ, ապա՝ Վարդ իշխանը: Երիտասարդի դեմքն արևահար էր, թուխ մազերն ունեին թեթև գանգուրներ, որոնք փնջի պես բոլորում էին նրա գլուխը, հասնելով մինչև քաց, անօձիք վիզը: Ներս մտնելով՝ նա թափառուն հայացքը պտտեց նախ գահասրահում և ապա աչքերը խոնարհեց ու աչք բարձրացրեց:

— Ողջո՛ւյն արքային,— ասաց նա ու կանգ առավ տեղում:

Արշակը աչքերը կկոցելով զննաբար նայեց երիտասարդին և ասաց.

— Առաջացիր, Տիրիթ: Հուսամ գալուստդ բարի՞ է:

— Անշուշտ, արքա-հորեղբայր,— պատասխանեց Տիրիթը նույն թափառ հայացքով շուրջը նայելով. թվում էր՝ ստուգում էր, թե ուրիշ մեկը չկա՞ ներսը և ակներև սպասելով, որ նախ հարցում անեն իրեն:

Եվ թագավորը, ասես այդ հասկանալով, հարցրեց.

— Ինչպե՞ս է ապրում արքահայրը:

— Մերությունից և իր վիճակից դժգոհ, արքա՛,— խոնարհած կոպերը բարձրացրեց Տիրիթը:

— Իսկ նորապսակ Գնե՛լը:

— Պատրանքներով և երազներով,— ասաց Տիրիթը մեկեն, ասես այդ հարցումի համար նախապատրաստված:

— Պատրանքնե՛ր,— երկարեց թագավորը, աչքերն ավելի կկոցելով, կարծես երիտասարդի ներսը թափանցելու համար և ապա շարունակեց ձայնին մեղմութուն տալով.— Իսկ ի՞նչ պատրանքներ են դռքա:

— Պատրանքներ մեծության ու փառքի,— վրա բերավ Տիրիթը առանց հապաղելու:

Արշակը լարվեց, բայց հետաքրքրութունը թաքցնելու համար նստեց և ոտքը գցեց ոտքի վրա:

— Նախ նստիր, Տիրիթ, և խոսիր ավելի համարձակ, մի զգա քեզ օտարի մոտ,— նկատեց Արշակը չգիտես նեղվելով երիտասարդի անորոշ խոսքերից, թե անհամբեր մի բան իմանալու մտքից:

Տիրիթը նստեց առաջին պատահած արծաթազարդ եռոտանուն, թիկնոցի փեշերը ծնկների վրա հավաքելով:

— Այժմ զրուցիր, թե ի՛նչպես է անցնում իր օրերը Գնե-
լը ամուսնությունից հետո:

— Գնելը, արքա-հորեղբայր... ամուսնությունից հետո
զբաղվում է հրավերքներով և զինախաղով,— սկսեց Տիրիթը
հոնքերի տակից հորեղբորը նայելով:

— Եվ ովքե՞ր են մասնակցում այդ խաղերին ու հրա-
վերքներին:

— Որդիները այն նախարարների, ովքեր եղած են հար-
սանյաց հանդեսին և ովքեր... դժգոհ են քեզնից:

— Ա՞յն է:

— Կամսարական, Վահևունի և Համունի սեպուհները:

— Այլ ովքե՞ր:

— Երբեմն և Արծրունյաց և Աբեղենից, Գարեղենից սե-
պուհները:

— Եվ զբաղվում են զինախաղով:

— Երբեմն և որսագնացությամբ, արքա,— ասաց Տիրի-
թը և լռեց՝ խուսափուկ հայացքը նորից հածելով գահասրա-
հում:

— Այդպե՛ս...— Արշակը նույնպես լռեց և դարձյալ, նե-
ղացրած աչքերով սկսեց զննել եղբորորդուն՝ նրա թիկնոցը,
տակի ոսկերիզ կապան և անգամ դեղնափայլ մույկերը: Մի
վայրկյան հետո սակայն նա աչքերը բացեց, սպիտակուց-
ները փայլեցնելով:— Ասա ինձ, սիրելիդ իմ Տիրիթ, այդ սե-
պուհները ժամանում են ինքնաբե՞ր, թե միշտ Գնելի հրա-
վերով:

— Երբեմն հրավերով, երբեմն ինքնաբեր, արքա: Հա-
վաքվում են, զրուցում...

— Այդպե՛ս,— Արշակը նորից սեղմեց կոպերը:— Իսկ
ի՞նչ է նյութը նոցա զրույցի:

— Նոցա զրույցի խորհուրդին ես հասու չեմ, արքա, քան-
զի զրուցում են հանապազ առանձին:

— Առանձի՛ն...

Քազավորն ուղիղ նայեց Տիրիթի աչքերին, որոնք սակայն
Տիրիթն իջեցրեց իսկույն, ասես չկարողանալով տանել հոր-
եղբոր սուր հայացքը:

— Իսկ ինքդ երբեք մասնակից չե՞ս այդ զրույցներին:

— Բնավ, արքա: Նոքա այդ անում են գաղտնածածուկ,

Գնելի հարկաբաժնում: Ժամանողն իջնանում է նորա մոտ, հյուրասիրվում... Ինձ մասնակից են անում միայն զինախաղերին: Գիտեմ միայն, որ երբ խաղի միջոցին Գնելը հաջողակ սկավառակ է նետում կամ նշան զարկում, հյուրերը, սեպուհները նրան առնում են ձեռքերի վրա և գոչում. «Կեցցե՛ Գնելը, կեցցե՛ մեր արքայազն տերը»... և նման խոսքեր:

Այս անգամ Արշակը հոնքերը վրա բերավ իրար, որից նրա հոնքամիջի կնճիռն ավելի խորացավ.

— Այդպե՛ս...

Տիրիթն այդ բացականչի վրա թագավորին նայեց այնպիսի հայացքով, որի մեջ կարդացվում էր, թե նա սպասում է, որ արքա-հորեղբայրը հիմա կբարկանա, բայց Արշակը խոսեց բոլորովին այլ, կողմնակի նյութից:

— Իսկ ինչպե՞ս է Գնելի հարսի անունը:

— Փառանձեմ:

— Այո, Փառանձե՛մ: Լսել էի, սակայն... մուսցա,— շարունակեց Արշակը մտացրիվ: Իսկ Տիրիթը զարմացած, հետաքրքրված նայեց նորից հորեղբորը մի հայացքով, որի մեջ կարելի էր կարդալ, թե ինչու է արդյոք նա հետաքրքրվում Գնելի հարսով:

— Իսկ Գնելը սիրո՞ւմ է իր հարսին,— կրկին հետաքրքրվեց Արշակը:

— Հարկավ, արքա:

— Այդպես, այդպես,— կրկնեց թագավորն իր սիրած բառը:— Եթե սիրում է իր հարսին, իր Փառանձեմին, ուստի և, որպես նորապսակ, չպետք է զբաղեր այդ, ինչպես դու ասացիր, գաղտնածածուկ գործերով: Այնպե՛ս է:

— Անշուշտ, արքա, սակայն...— Տիրիթը կամեցավ ինչոր բան ասել, բայց թագավորն իսկույն ընդմիջեց նրան:

— Սակայն ինչպե՞ս է նայում այդ ամենին Տիրան պապը:

— Պապն ուրախ է, արքա-հորեղբայր: Ուրախ է, որ Գնելին շրջապատում են սեպուհներ,— աշխուժացավ Տիրիթը, որ խոսքը նորից դարձավ Գնելին:— Պապը մինչև իսկ Գնելին ու սեպուհներին հաճախ կանչում է իր մոտ և զրուցում երկար:

Արշակը լսել էր, որ թագավորահայրը սիրում է սպանված ավագ որդու ժառանգին՝ Գնելին. սիրում այնչափ, որ նրա հարսանիքի օրը իր բաժին կալվածներն ու հարստությունը

նվիրաբերել է Գնելին, իսկ Գնելը Բյուզանդիոնից բերած ոսկեղենն ընծայաբերել է հարսանիք եկած նախարարներին և նրանց որդիներին, ահա ինչու և ամենքը սիրում են նրան և իրենց որդոց ուղարկում նրա մոտ՝ զենքի վարժության: Բայց այսօր առաջին անգամն էր լսում, որ գահադուրկ հայրը նրանց կանչում է զրույցի:

— Այդպե՛ս... — Արշակը ծնոտներն այնպես սեղմեց իրար, որ ներքին շուրթից ցած եղած մազերը նորից ցցվեցին ասեղների պես:

Նա լռեց քանի մի վայրկյան, ապա ելավ և իր ոտքերի տիկնոջ քայլվածքով մի փոքր գնաց-եկավ սրահի երկայնքով ու կրկին մոտեցավ Տիրիթին:

— Ուրեմն այդ ամենից եզրակացնո՞ւմ ես, որ նոքա շար են խորհում իմ դեմ, Տիրիթ: Այո՞:

— Անշուշտ եմ, արքա: — Տիրիթն ընդհատեց խոսքը և, նոր բան հիշելով ասես, ավելացրեց. — Բացի այդ, արքա, Գնելը Բյուզանդիոնում ունի շատ բարեկամներ, ստանում է նամակներ...

Արշակը նորից սկսեց քայլել մտածումների մեջ, այս անգամ մատներով ձգելով կարճ մորուքի մազերը: Նրան հայտնի էր գահագուրդ հոր դժգոհությունն իրենից. գիտե՞ր, որ նա գահաժառանգ էր որոշել Գնելի հորը՝ ավագ որդուն, բայց նա մեռավ Բյուզանդիայում... և հիմա անհավանական է, որ հայրը Գնելին լարի իր դեմ... Բայց իրո՞ք այդպես է, — կասկածում էր նա:

— Ասացիր շար են խորհում, Տիրիթ, — նորից կանգ առավ Արշակը Տիրիթի դիմաց: — Կարո՞ղ ես ասել ի՞նչ է խորհում ինքը՝ Գնելը:

Տիրիթը շփոթվեց մի ակնթարթ, հարցն անսպասելի էր և կտրուկ:

— Գնե՞լը... — Տիրիթը թարթեց աչքերը. — նա հավանաբար ցանկանում է գահը ժառանգել մեռած հոր փոխարեն՝ նախարարների և բյուզանդացի բարեկամների ձեռնտվությամբ:

Վարդ իշխանը, որ զրույցի ընթացքում մնում էր անշարժ, այս խոսքերի վրա աչքերը շոկեց. իսկ Արշակը սեեռուն նայեց եղբորորդուն:

— Ունե՞ս ապացույցներ:

— Այո, արքա: Եթե բարի է խորհում, ինչո՞ւ համար գեթ մի անգամ չի այցելում քեզ:

— Չկա գուցե առիթ, կամ՝ շունի ասելիք:

— Ոչ, արքա: Նա գոռոզ է, հպարտ իր կրթությամբ, նաև նրանով, որ հայրը պիտի լիներ թագավոր Հայոց, եթե շմեռներ: Պսակից հետո մանավանդ դարձել է առավել բարձրահոն... Գոռոզանում է գուցե, որ կայսրը շնորհել է իրեն հյուպատոսի տիտղոս...

Այստեղ Տիրիթը, նկատելով արքայի՝ իր վրա սեեռած հայացքը, լռեց: Իսկ Արշակը, նայելով նրան ևս մի վայրկյան, հարցրեց անսպասելի.

— Եվ դու, Տիրիթ, շե՞ս շարախոսում արդյոք:

Տիրիթը շառագունեց:

— Երդվում եմ, արքա, իմ՝ արքայազնիս պատվով և բո ծիրանիով:

Թագավորի դեմքով ստվեր անցավ, և նա գլուխն իջեցրեց, որ նշան էր, թե տեսակցությունն ավարտվեց: Տիրիթն այդ զգաց և աջը բարձրացրեց:

— Կենդանություն արքային, — ասաց նա ետ-ետ գնալով, ինչպես կարգ էր թագավորից հեռանալիս:

Նա գուրս եկավ խոնարհումով. նրա հետ և վարդ իշխանը:

* * *

Երբ նրանք ելան և դուռը ծածկվեց նրանց ետև, Արշակին պաշարեցին վաղուց ի վեր նրա հոգում նիրհած կասկածները և ինչ-որ նոր մտքեր ու տարակույսներ: Լսածը որքան անակրեկալ, նույնքան և վրդովիչ էր: Գնելը Բյուզանդիոնում ունի բարեկամներ... արդյոք նա այնտեղից չի՞ եկել հատուկ նպատակով՝ գահը գրավելու մտադրությամբ... Արդյոք այդ նպատակով չէ՞ Բյուզանդիոնից բերած ոսկեղենը ընծայաբերել իր բարեկամ նախարարներին և այդ... Թագավորից դժգոհ նախարարներն անշուշտ կանցնեն նրա կողմը: Հարկավ... Նրանք եթե մինչև այսօր, մինչև այժմ լուռ էին, այսուհետև կարող են ելնել իր դեմ... Ահա ինչո՞ւ Կամսարա-

կանը և Վահևունին շեն գիշում իրենց բերդերը,— մտածում էր Արշակը գահասարհում երթևեկելով, երբեմն միայն կանգ առնելով ու պատուհանից բակի ծառերին նայելով:

Ինչպես փոքր առաջ Վարդ իշխանի հետ խոսելիս, այնպես էլ այժմ նայում էր Արշակը այդ ամենին և ոչինչ չէր տեսնում: Նա տարված էր իր մտքերով, զարմացած էր իր լսածով: Նա գտնում էր, որ բնավ էլ անհավանական չէ մի այդպիսի շար խորհուրդ... չէ՞ որ Գնեւը, Բյուզանդիայից վերադառնալով, իրոք շիջեանեց իր մոտ՝ Վաղարշապատի պալատում, այլ գերադասեց Կավաշը՝ կույր պապի դղյակը... Բայց դա թերևս այն պատճառով, որ գիտե, թե արքայազուններին արգելված է բնակվել մայրաքաղաքում: Սակայն չէ՞ որ այցելութունը արգելված չէ. Գնեւը պետք է իմանար այդ...

Եվ Արշակին թվում էր, թե այդ վարմունքի մեջ եղել է անշուշտ մի խորհուրդ. դիտավորյալ անտեսում գուցե, ինչ և կապվում է Տիրիթի հաղորդածների հետ, եթե միայն նրա խոսքերը չափազանցություն չեն կամ սուտ... Պետք է ասել, որ Արշակը անվերապահ չէր հավատում Տիրիթին և մտածում էր, որ նա գուցեև ճիշտ չէ, գուցեև դատել է արտաքուստ, գուցեև գժտվել է Գնեւի հետ, զրպարտում է նրան՝ թապալտորի համակրանքին արժանանալու... Բայց ինչո՞ւ պիտի զրախոսեր Տիրիթը,— մտածում էր Արշակը,— Կարող էր գուցե սխալվել, բայց ոչ ստել կամ զրպարտել, քանզի պիտի խորհեր, որ իր հաղորդածը ինքը՝ թագավորը կարող է ստուգել և... զրախոսության կամ զրպարտության դեպքում՝ պատժել շարաշարի Ո՛չ, հավանաբար, կա մի բան...

«Դավ,— ասում էր Արշակը մտքում,— կարող է լինել և ճշմարիտ դավ: Եվ դա անշուշտ կատարվում է արքայահոր դրդումով... Պարզ է հիմա, թե ինչո՞ւ էր արքահայրը ցանկություն հայտնում, անգամ խնդրում, որ Գնեւը, Բյուզանդիայից դարձին, բնակվի իր մոտ... Ու ես ընդառաջ գնալով նրա ցանկության, խախտեցի հին կարգը, թույլատու եղա, որ Գնեւը բնակվի Կավաշում և ահա...»:

Այստեղ թագավորն ընդհատեց իր մտածումները, որովհետև այդ պահին դռան վարագույրի ետեից լսվեց մի նուրբ ձայն, որ ասում էր հունարեն.

— Կարելի՞ է, բազիլես:

Արշակը դադարեցրեց երթևեկը, շտկեց նախ կապայի օձիքը, ապա կարմիր գոտին ու պատասխանեց նույնպես հունարեն.

— Համեցիր, բազիլես:

Հանդարտորեն ներս մտավ համաշափ կազմվածքով մի երիտասարդ կին՝ կապույտ աչքերի պաղ հայացքով ու զուսպ շարժումներով, իրանը շիտակ, մազերը հարթ-հավաք սանրած ու ոսկի հերկալներով ամրացրած: Նրա կաթնաճերմակ դեմքը ձվաձև էր, հունական ուղիղ քթով և բարձրաթառ բարակ հոնքերով:

Օլիմպիա թագուհին էր:

Ներս մտնելով՝ նա մի վայրկյան կանգնեց դիք և ապա՝

— Ինչպե՞ս է բազիլեսի տրամադրությունը, — խոսեց նա հունարեն, նուրբ, գրեթե նվազային մի ձայնով, որ դիմացինին ակամա տրամադրում էր լինել սիրալիր ու սլատրաստակամ:

Բայց Արշակը հապաղեց իր պատասխանով:

Թագուհին նկատեց այդ. նկատեց և այն, որ նա հանգիստ չէ և մռայլ է անսովոր:

— Մի՞թե վատ լուրեր, Արզաս, — ասաց թագուհին ըստ բյուղանդացիների սովորության շ-երը միշտ ա, առհասարակ կոշտ տառերը փափուկ արտասանելով:

Օլիմպիայի վերին շուրթը կարճ էր, խոսելիս միշտ ջանում էր, որ այն ատամներից վեր լթռի և լնդերը բացի:

— Այո, բազիլես, — խոսեց Արշակը տրտում շեշտով: — Վիրավորվել է իմ զորավարներից մեկը:

— Եվ որտե՞ղ:

— Պարսից սահմանի վրա:

Թագուհին հառաչեց:

— Ախ, այդ պարսիկները... Երբեք հանգիստ չեն մնում: Մի՞թե պատերազմ են սկսել, բազիլես:

— Ոչ, բազիլես: Պատահական բան է: Ընկել է ձիուց և ոտքը վնասել:

— Ա՛հ, — թեթևություն զգաց թագուհին և, առաջ գալով, փարվեց Արշակի թևին: — Չարժե տխրել դորա համար, բա-

զիլէս: Հաստրակ բան է, կարելի է բուժել: Իսկ ես կարծեցի պատերազմ է և երկյուղը համակեց ինձ:

— Ոչ, Օլիմպիա. պատերազմ չկա առայժմ, սակայն...— սկսեց Արշակը մտահոգ և իսկույն լռեց:

Թագուհին ուշիմ հայացքը հռոնց նրան:

— Սակա՞նն, — և նա հարցական սպասեց, թե ամուսինը հիմա ավելի կպարզի իրեն զբաղեցնող միտքը:

Արշակը սակայն մնաց լուռ և դարձյալ մտահոգ:

Այդ նկատելով՝ Թագուհին շարունակեց.

— Իսկ նախաբները հանգի՞ստ են:

Թագուհին իր հունարենի մեջ հաղվադեպ գործ էր ածում նաև մեկ-երկու հայերեն բառ, ինչ սովորել էր հայոց արքունիքում. այդ բառերից էր և նախաբառ բառը, որ նա գործ էր ածում կրճատ, — նախաբ կամ նախաբներ, որովհետև հայոց բառերը նրան թվում էին շատ երկար, ինչպես խոստովանել էր մի անգամ:

— Նախարարնե՞րը, — երկարեց Արշակը: — Այո: Նոքա հանգիստ չեն դուցե, բայց առայժմ լուռ են, բազիլեյա: Դու լսե՞լ ես որևէ բան:

— Ոչ, բազիլէս: Իսկ կուզեի միայն, որ հանգիստ լինի Արմենիան, քո տերութունը, որպեսզի հանգիստ լինես նաև դու, նաև ինքս: Վասնզի, բազիլէս, քո հանգիստը իմ հանգիստն է, — և Թագուհին մեղմ ժպտաց, ապա շարունակեց ավելի նուրբ ձայնով: — Ծշմարիտն ասեմ, բազիլէս, երբ տեսնում եմ ճակատդ մոայլ՝ տազնապը համակում է հոգիս: Չէ՞ որ, քեզնից բացի, ես այստեղ շունեմ և ոչ մի հարազատ, ոչ մի մերձավոր...

— Օլիմպիա, — և Արշակը, վանելով կարծես իրեն պաշարող մտքերը, մոտեցավ Թագուհուն: — Մի՞թե պալատական տիկիները անուշադիր են և չեն զբաղեցնում քեզ:

— Ոչ, բազիլէս, նոքա և՛ ուշադիր են, և՛ զբաղեցնում են ինձ սիրալիր, սակայն... չէ՞ որ նոքա չեն հասկանա իմ հոգին... Այո, բազիլէս, միայն դու ես հասկանում իմ հույզերը, իմ խոհերը, ուստի և կուզեի, որ երբևք շտխրես և ինձ մենակ շնորհես:

Արշակի դեմքին ժպտի նման մի բան շողաց, որից և

փոխվեց նրա աչքերի սպիտակուցների փայլը, և նա աչ ձևով
քով գրկեց թագուհու մեջքը:

— Դու եղիր միշտ հանգիստ, Օլիմպիա: Դու պարտավոր
ես լինել հանգիստ, և իմ տխրությունը թող երբեք չհուզի քեզ:
Երկրի տերը կարող է և՛ տխրել, և՛ հուզվել, և՛ զայրանալ,
սակայն դա առիթ չպիտի տա քեզ ևս հուզվելու:

Թագուհին զննարար նայեց ամուսնուն:

— Հապա այն ասպետը, Արգաս, որ սրարշավ եկավ առա-
վտոր վաղ... Ես իմ դաշտահայաց պատուհանից տեսա նո-
րան և լավ ինչ չգուշակեց սիրտս: Թվաց ինձ՝ սուրհանդակ է,
վատ լուրեր է բերում սահմանից կամ որևէ մի նախաբից:

— Այ, Օլիմպիա: Նա սուրհանդակ չէր: Դու ճանաչում ես
նորան: Նա իմ եղբոր որդին էր՝ արքայազն Տիրիթը: Եկել էր
այցելության և... խնդրելու, որ թույլատու լինեմ, որպեսզի
առժամ մնա կույր պապի մոտ:

— Եվ դու թույլատրեցիր անշուշտ:

— Այո, հարկավ:

— Տիրիթ,— երկարաձգեց թագուհին հոնքերը պոստի-
լով:— Գիտեմ, այո: Բայց մի՞թե նա լավ մարդ է, բազիլես,
որ արտոնում ես բնակիչի մայրաքաղաքին այդքան մոտիկ:
Չէ՞ որ Արմենիայի օրենքով...

— Այո, Օլիմպիա, արքայական գերդաստանի անդամներ-
ը, արքայազուները, բացի գահաժառանգից, չունին իրա-
վունք մայրաքաղաքին մոտիկ ապրելու: Այդպես է օրենքը և
Բյուզանդիայում:

— Գիտեմ, բազիլես:

— Բայց ես ահա այս Տիրիթին և Գնեիին...

— Նա, որ ամուսնացավ վերջերս: Լսել եմ:

— Այո, նա... շարունակեց Արշակը շուրթերը գրեթե
սեղմելով:— Այդ երկուսին ես արտոնել եմ առժամ մնալ
կավառ դղյակում՝ կույր պապի մոտ: Այնուհետև կխորհենք,
թե ո՞ր գնան մշտապես բնակվելու: Ուստի և դու կարող ես
հանգիստ լինել, Օլիմպիա:

— Այժմ հանգստացա, բազիլես,— և Օլիմպիան ժպտաց,
թույլ շտալով վերին շուրթը շատ բարձրանալով:— Իսկ ե՞րբ ես
մեկնում նոր քաղաքի շինությունը տեսնելու: Այսօ՞ր, վա՞ղը:

— Այդ կպարզեմ այսօր, բազիլես:

— Բայց, կարծո՞ք, որոշված էր արդեն:

Արշակը լրջացավ և խուսափողական պատասխան տվեց.

— Տակավի՛ն պետք է խորհել, Օլիմպիա: Կան քանի մի գործեր անհետաձգելի, կան հանգամանքներ...

— Իսկ ինձ հայտնեցին, թե ամեն ինչ պատրաստ է մեկ-նելու համար:

— Այդ շուտով կպարզեմ, Օլիմպիա:

— Եվ ինձ կիմացնե՞ս հարկավ:

— Անշուշտ:

— Ես եկա միայն այդ իմանալու համար,— գլուխը նազանքով թեքեց թագուհին:— Այժմ կարող եմ գնալ իմ հարկաբաժինը:

Արշակը խոնարհում արավ նրան բյուզանդական արքունիքում ընդունված ձևով՝ աջը սրտին մոտեցնելով:

Թագուհին դուրս եկավ հանդարտ, համաշափ քայլերով:

Իսկ Արշակը մի փոքր մնաց նույն տեղը, ապա, երբ լոբեց թագուհու ոտնաձայնը, ծափեց թեթև: Ներս մտավ նույն բարետես ծերունի սենեկապահը՝ պալատական կարգերին սովոր շարժումներով ու խոնարհումներով:

— Հրավիրիր Վարդ իշխանին:

Երբ ծերունին դուրս եկավ՝ Արշակը տնքաց բարկացած:

— Կրկին խանգարվեց...

Նա վաղուց պատրաստվում էր այսօր-վաղը մեկնել Արշակավան, մնալ մի քանի օր, ապա վերադառնալով գնալ Շահապիվան, ուր շուտով սկսվելու էին նավասարդյան տոները, որոնց ներկա էր լինում միշտ՝ խաղեր և պարեր տեսնելու: Դիտելու էր նաև արքունի զորքի այն մասը, որ ամառ-ձմեռ լինում էր այնտեղ: Բայց ինչպե՞ս գնար հիմա: Կարելի՞ էր,— մտածում էր նա հոնքերն իրար բերած:

Ներս մտավ Վարդ իշխանը առաջվա պես դիք ու խրոխտ, բայց տարակույսը աչքերում:

— Ունկնդիր եմ, արքա:

— Վաղը, իշխան, մեկնիր Կավաշ և ստուգիր այն ամենը, ինչ լսեցիք միասին արքայազն Տիրիթից: Այցիր նաև արքայահորը. տուր նրան ինձնից ողջույն և հասու եղիր, թե ի՞նչ է խորհում ծերունին: Կտանես նորան և ընծաներ, ինչպես միշտ, ու իր սիրած մրգերը:

— Բարի է, արքա,— գլխով թեթևակի խոնարհում արևց վարդ իշխանը։— Սակայն մեկնումը Ավան։

— Այդ հետո, իշխան։

— Սակայն ամեն ինչ պատրաստ է, արքա։

— Հայտնիր, որ մեկնումը հետաձգվում է առայժմ,-- ասաց Արշակը միշտ նույն տեղը կանգնած։ Ապա գլուխը տարուբերեց անխոս. նա ցավում էր, որ խանգարվեց իր մեկնումը Ավան, բայց անշափ կարևոր էր ստուգել Տիրիթի հայտնությունը. գուցեև իրոք դավ է նյութվում, որը պարզելը նա համարում էր ավելի անհրաժեշտ ու անհետաձգելի, քան Ավան մեկնելը։

Վարդ Մամիկոնյանը կարծես ըմբռնեց այդ։

— Բարի է, արքա,— ասաց նա ետ-ետ գնալով և երբ մոտեցավ դռանը՝ ավիլացրեց,— վաղը առավոտյան ես կմեկնեմ Կավաշ։

— Այդպես։ Եվ հետևյալ օրը երեկոյան լուր կբերես ինձ։ Իմացիր նաև, թե Գնեկն ի՞նքն է հրավիրում այդ սեպուհներին, թե նոքա այցում են ինքնաբերի։— Արշակը մի վայրկյան լռեց մտածումների մեջ։— Այնուհետև, իշխան, կուզեի, որ մեր զրույցը և քո Կավաշ մեկնելու նպատակը չիմանա ոչ ոք։

— Բարի է, արքա։

«Կրակը պետք է հանգցնել, քանի դեռ կայծ է,— ասաց Արշակը մտքում,— այլապես նա կդառնա հրդեհ... Այցը Ավանին՝ կարելի է հետաձգել, բայց հրդեհի մարումը՝ երբեք...»

Սակայն նրան վիճակված չէր շուտով այցել Ավանը, պարզվեցին նոր հանդամանքներ և դարձյալ հետաձգեցին նրա ուղևորությունը դեպի կառուցվող քաղաքը։

* * *

Մինչ պալատում տեղի էր ունենում այս զրույցը թագավորի և Վարդ իշխանի միջև, արքայազն Տիրիթը իր սև նժույզը հեծած, թիկնապահները հետևից, անշտապ գնում էր Կավաշ տանող ճանապարհով, որը նախ անցնում էր մայրաքա-

դաքը շրջապատող այգիների միջով, ապա ձգվում-գնում դեպի Արագածոտնի առապարները:

Գնում էր Տիրիթը իր թիկնապահներից բավական առաջընկած և հրճվանքով մտածում, որ թագավորը իր հաղորդածին հավատաց անշուշտ: Նա գիտեր, որ հորեղբայրը կասկածոտ է, որ նա կասկածում է անգամ կույր արքայահորը, թե արդյոք դավեր չի՞ նյութում իր դեմ...

Վերհիշելով իր գրույցը թագավորի հետ և թագավորից ստացած տպավորությունը՝ Տիրիթը համոզված էր, որ հորեղբայրը հիմա ալեկոծվում է կասկածների մեջ, և համենայն դեպս անհետևանք չի թողնի այդ... Այո, հորեղբայրը Գնելին չի ների, որ նախարարների որդիներով ու սեպուհներով շրջապատում է իրեն: Այո, չի ների և... Փառանձմբը կմնա այրի...

Գնում էր Տիրիթը նժույգի վրա և գոհությամբ մտածում, որ թագավորը լիովին հավատաց իր ասածներին: Եթե չհավատա անգամ, չի կարող հանգստանալ և, անշուշտ, կցանկանա ստուգել լսածը... Մտածելով այս՝ Տիրիթը միևնույն ժամանակ գտնում էր, որ տեղին ակնարկեց, թե շատ սեպուհներ, զինախաղի գալով, Գնելի հետ ունենում են զաղտնախորհուրդ գրույցներ:

«Այս բանումս արդեն ես սուտ չեմ լինի,— մտովի հանգրստացնում էր Տիրիթն իրեն,— թեկուզ ստուգելու գա Արշակ թագավորն ինքք»:

Այո, Տիրիթը վստահ էր, որ իր հայտնությունից հետո թագավորը չի հանգստանա և շուտով մեկ կամ մի քանի մարդ կուղարկի՝ իր հաղորդածը ստուգելու: Եվ հավանաբար կժամանի նույն ինքը Վարդ իշխանը. չէ՞ որ մշտապես նա է գալիս արքայահորը տեսնելու և նրա ցանկություններն իմանալու...

ԳՈՒԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հետևյալ օրը, արևը դեռ չծագած, նույն ճանապարհով, որով գնաց Տիրիթը, շորս հեծյալ թիկնապահի ուղեկցությամբ, իր կապուտակ նժույգը նստած Մամիկոնյան

Վարդ իշխանը արքայի հրամանով գնում էր Կավաչ, Գնում էր նժույգի վրա դիք նստած: Բացի թիկնապահներից, նրա հետևից գնում էին շորս բռնաբարձ ջորիներ, որ նվերներ էին տանում կույր արքայահորը: Ջնայած գահագուրկ արքային հատկացված էր մի ամբողջ գավառ իր բերքով ու հասույթով, այնուամենայնիվ Արշակը ամեն ամիս իր համբարակներից նրան ուղարկում էր ամեն տեսակ պարեն ու նպար: Այժմ սակայն Վարդը, կասկած չհարուցելու համար, Կավաչ էր գնում ընծանների պատրվակով ու մայրաքաղաքից դուրս գալու պահից նրա միտքն զբաղված էր իր առաքելության հոգսով. կհաջողի՞ արդյոք իմանալ որևէ բան...

Հիշելով Տիրիթի ասածները՝ նա խորհում էր, որ եթե ճշմարիտ լինի այդ ամենը, նշանակում է, թե Գնելը ձրգտում է իրոք Արշակին հակառակ նախարարների և բյուզանդացիների ձեռնտվությանը դառնալ թագավոր հայոց... Ու եթե,— մտածում էր Մամիկոնյան իշխանը,— կատարվի մի այդպիսի բան, Գնելը, անտարակույս, աշքունիքից կհեռացնի թե՛ իրեն և թե՛ այսօրվա բոլոր պալատականներին ու ավագներին...

Բայց դա հավանական է արդյոք... Վարդը գիտեի Գնելին. նա այն տպավորությունն ուներ, թե Գնելը համեստ երիտասարդ է: Բայց... մարդն անքննելի է... «Պետք է ստուգել տակավին»,— մտածեց Վարդ իշխանը և բնազդաբար մտրակեց նժույգը:

Չնայած այս թերահավատ մտքերին՝ Վարդն այնուամենայնիվ շեր կասկածում, թե Տիրիթը շարախոսեր հորեղբոր որդուն՝ Գնելին: Փաստ և հիմք չունեցողը հազիվ թե համարձակվեր այդպիսի հայտարարություն անել, այն էլ թագավորի մոտ...

Ու Վարդն ակամա ուսերը վեր քաշեց ձիու վրա:

«Հազիվ թե հանդգներ.— ասաց նա մտքում.— Այստեղ անշուշտ կա մի ինչ... Եթե բյուզանդական արքունիքը պատանդ Գնելին թույլ է տվել գալ հայրենիք և շնորհել է նրան հյուպատոսի տիտղոս, պետք է ուրեմն մակաբերել, որ նրանք ունեցել են լուրջ նպատակներ... Թերեա խորհել են, որ եթե թագապահանքը լինի երկրում՝ առավել կդյու-

րանա նրան օգնելու գործը... Գուցեն հայրենի դժգոհ նախարարներն են դիմել բյուզանդական կայսեր, որ Արշակի փոխարեն թագավորեցնել կուզեին Փնելին, պատճառ հորինելով, թե Արշակը հավատարիմ չէ կայսեր և նման բաներ... Ու խորամանկ Վաղես կայսրը հարգել է նրանց ցանկությունը. այլապես ինչո՞ւ պետք է թողնեք Փնելին, այն էլ բացատրելով, թե թողնում է Արշակի պատվին... Անհասկանալի է. դժգոհ է կայսրը Արշակից, վստահ չէ նրա հավատարմությանը... Այդ ժամանակ հապա Օլիմպիա թագուհին»...

Վարդ իշխանի միտքը խճճվում էր կասկածնհրի ու ենթադրությունների մեջ:

«Իժմարինս է հասկանալ բյուզանդական խաղերը նենգ», — նորից խոսեց նա մտովի, նայելով ճանապարհի հեռուն, տեսնելու, թե չի՞ երևում արդյոք կավաշի ամրոցը:

Ոչ. երկու կողմը տակավին լեռնուտներ էին, և ճանապարհը հետզհետե ոլորվում-բարձրանում էր վեր՝ գալարագնաց օձի նման: Սկսվող աշնան առավոտի հստակ օդում ճախրում էին բազմատեսակ թռչուններ: Արեւի ծիրանագույն ճաճանչները խաղում էին ծառերի տերևների ու կանաչների վրա և Արաբածից իջնող ջրերում, որոնք երբեմն ցուլցում էին այնպես, որ թվում էր ոչ թե ջուր, այլ հալած ուկի է հոսում ցած:

Թեև Վարդն առաջին անգամը չէր գնում այդ ճանապարհով, բայց երբ հասավ մի բլրի, ուր օւզին թեքվելու էր նրա ետև, նա նայեց ետ մնացած թիկնապահներին ու ձին կանգնեցրեց, որ նրանք մտաենան. ամայի ձորը կարող էր վտանգավոր լինել... Վարդ իշխանն այն կարծիքի էր, թե պալատականը պետք է զգույշ լինի այդպիսի տեղերում: Փորձով գիտեր, որ իր դիրքն ունեցողը որքան և լինի բարի ու բարյացակամ, այնուամենայնիվ կունենա թշնամիներ... որոնք և առիթ չեն փախցնի իրեն վնասելու:

Երբ նա ձին կանգնեցրեց՝ նժույզը վրնջաց: Վարդին ՚վաց, թե կենդանին ինչ-որ բան գագց, միևնդեռ գա նրա սովորույթն էր՝ հեռու մնացողին իմացնել իր տեղը, և թիկնապահները, այդ ձայնը լսելով, շտապեցին հասնել իրենց տիրոջը: Երբ բլուրը շրջեցին, հասան Վժան գյուղը.

որն իր անունն ստացել էր վժժոցով իջնող ջրերից: Այդ տեղից արդեն Կավաշը հեռու չէր: Կտրեցին ևս մի փոքր տարածութիւն՝ երևաց Կավաշի ամրոցի աշտարակը սարալանջի գոգավորութեան մեջ: Մի փոքր հետո երևաց նաև ամրոցը շրջափակող քարե պարիսպը՝ ներսը գտնվող ծառախմբերով: Աշունն այստեղ փոխել էր իր թևերը. ծառերն ավելի դեղին էին, քան դաշտում, քան Վաղարշապատի այգիներում: Չնայած արևը բարձրացել էր բավական, բայց օդը ցուրտ էր տակավին: Ճանապարհի երկու կողմը երևում էին շինականներ, որ ինչ-որ արմատներ էին հանում և թիթեն հավաքում, իբրև ձմռան վառելիք, և գեղջկուհիներ, որ մասուր էին քաղում սարալանջերում, ուր տավար ու ոչխար գրեթե իրար խառնված արածում էին ցրված, բերանները գետնից չպոկելով:

Իսկ ամրոցում ասես կենդանութիւն չկար. թվում էր փակ և ամայի: Բայց երբ մոտեցան ավելի, պարսպադռան առաջ երևացին երկու պահակ. մեկը նիզակն ուսին հենած՝ նստել էր դռան մոտ, երեխան գրկին. մյուսը ձիգ կանգնած, ձեռք ճակատին՝ նայում էր մոտեցող հեծյալներին: Եվ երբ եկվորները առաջացան բավական՝ կանգնած պահակը նայեց պարսպադռան բացվածքից ներս, ասես այնտեղ գտնվող Յեկին հայտնեց ինչ-որ ու նորից շտկվեց տեղում՝ նիզակն ուղիղ բռնած. իսկ մյուս պահակը, երեխան ցած դնելով, ինքն ևս կանգնեց՝ նիզակն ավելի բարձր բռնելով:

Մինչ Վարդ իշխանը կմոտենար իր մարդկանցով, ներսից դուրս եկավ միջահասակ մի տղամարդ՝ գլխաբաց, երկար, սև բեղերով և մաքուր կապա հագած. նրա հետ դուրս եկան և երկու երիտասարդ՝ ավելի հասարակ հագնված: Երբ Վարդն ուղեց իջնել ձիուց, երեքն էլ առաջ եկան խոնարհումներով, իսկ մաքուր կապա հագածը բռնեց նրա ասպանդակը և ասաց հարգալից.

— Բարի գալուստ մեծ իշխանին:

— Բարի տեսանք, — ասաց Վարդը, դեռ հեռվից ճանաչելով ամրոցի հյուրընկալին, և հետաքրքրվեց, թե ինչպե՞ս է արքահայրը և կարո՞ղ է այսօր ընդունել իրեն:

— Բարեառողջ է, իշխան. բայց ննջում է տակավին:

Այս կարճ խոսքերից հետո ամրոցի երկաթակապ դռները

բացվեցին և ընդունեցին իշխանի թիկնապահներին ու նրանց բերած մթերաբարձ ջորիներին. իսկ հյուրընկալը հարգալիր շարժումներով իշխանին առաջնորդեց մի մեծ սրահ, ուր սովորաբար իջևանում և հանգստանում էին բարձրաստիճան հյուրերն ու այցելուները: Հյուրասրահն այնքան էլ հարուստ չէր իր կահավորութեամբ. կային փոված գորգեր, օթոցներ պատերի տակ և պարզ եռոտանիներ ու նզույրներ, ապա մի քանի եռաստեղ շարժական ջահեր, որոնց մեջ ավելի ձևով էին վառում, քան մոմեր:

Վարդ իշխանի հետ այդ սրահը եկավ նաև նրա թիկնապահներից մեկը, որ սպասարկում էր ուղևորության միջոցին: Ներս մտնելով՝ իշխանն իրեն հանձնեց սպասավորին, որը և անմիջապես սովոր շարժումներով հանեց նրա ճանապարհի վերնազգեստը, երկարաճիտ մուշկերը և հողաթափեր տալով, այդ բոլորը՝ գլխարկի հետ միասին տարավ դուստմ մաքրելու: Իշխանը մեկնվեց բազմոցներից մեկի վրա և մտածեց, թե ինչպե՞ս և որտեղի՞ց սկսի իր ստուգումը. մտերմաբար, սրտացավ հարցուփորձի՞ հյուրընկալին ու մյուս սպասավորներին՝ իմանալու ինչպես է անցնում կյանքը ամրոցում, թե՞ միայն ուշադիր դիտի շրջապատը... Պետք էր այսուամենայնիվ գտնել մի միջոց ամրոցի կյանքին ու անցուդարձին վերահասու լինելու... Կարելի է այցել և Գնեւին ու, նրա պսակը շնորհավորելու պատրվակով, տեսնել ի՞նչ կա նրա հարկաբաժնում և իմանալ նրա մտքերը...

Ու ահա այդ իսկ պահին, երբ իշխանն այս խոհերի մեջ էր, բակի կողմից լավեցին ուրախ ձայներ, ապա խմբական ծիծաղ: Կույր, ծեր և քնած գահագուրկ թագավորի բնակարանի առաջ այսպիսի ձայներ... Այդքան ձայն և այդպիսի ուրախ ծիծաղ իշխանը երբեք չէր լսած այստեղ՝ այս ամրոցում... Բակը մտած շինականներ էին, թե հարբած պահապաններ... համենայն դեպս այնքան օտարոտի էր այդ ամենը, որ Վարդ իշխանն ակամա ելավ բազմոցից և մոտեցավ պատուհանին. ու նրա առաջ պարզվեց մի անսպասելի տեսարան...

Բակի մի ծայրում տասից ավելի երիտասարդներ ու պատանիներ թեթև հագնված, բոլորը բաց սրունքներով, գլխաբաց ու թևաբաց սկավառակ էին նետում... Հերթով վերցնում էին այն և վարժ շարժումով գցում վեր: Սկավառակը թռչում

էր օդում և գնում-ընկնում հեռու մի տեղ. պատանիներից միսկը բաց սրունքներն ու բաց թևերը արևի տակ փայլեցնելով վազում բերում էր այն և հանձնում խմբին. այս անգամ նետում էր մի այլ պատանի, ու այդպես հերթով, և ով վրիպում էր՝ դառնում էր հեզնանքի ու ծիծաղի առարկա:

Երբ երկու հոգի նետեցին ու վրիպեցին, նախ բարձրացավ ծիծաղ, ապա լսվեցին հատ-հատ բացականչեր. «Չեղավ, չեղավ»... — ու ծիծաղը տարածվեց ողջ բակում: Այնուհետև սկսվառակը հանձնեցին մի այլ երիտասարդի, որը հագնված էր ճիշտ մյուսների նման և նույնպես գլխաբաց էր: Վարդ իշխանին թվաց, թե ինքը մի տեղ տեսել է դրան, բայց հագուստը նրան այնպես էր փոխել, հիշել, ճանաչել չկարողացավ: Երիտասարդը բաժանվեց ընկերների խմբից, երկու քայլ արավ դեպի ասպարեզի կենտրոնը, ոտքի մէկը դրից առաջ, մյուսը՝ ետ, ինչպես անում են փորձված մարզիկները, և ապա ձեռքի տարուբերումով սկսվառակը նետեց վեր:

Մետաղյա շրջանակը մի քանի վայրկյան ցոլցլաց արևի տակ, ապա կորագիծ կազմելով գնաց ու զրնգոցով դիպավ դիմացի պարսպի վերև ցցված ժայռին ու ետ եկավ մետաղական դողողոջ ձայնով:

Լսվեցին միահամուռ ծափեր ու կանչեր:

— Ապրի՛ Գնելը... Ապրի՛...

Վարդ իշխանը նոր միայն ճանաչեց Գնելին... Ուրեմն այդ ծափողների և ապրի կանչողները սեպուհներ են, եկել են խաղի և զվարճութան... Եվ Վարդ իշխանին համակեցին ուրախության ու կասկածի զգացմունքներ: Ուրախացավ, որ ականատես եղավ խմբի խաղին. — ուրեմն Տիրիթը ճշմարիտ էր, որ երիտասարդ սեպուհները հավաքվում, փառաբանում են Գնելին:

«Պարզ է և հասկանալի», — ասաց նա մտքում և շարունակեց նայել ավելի լարված, ջանալով ճանաչել երիտասարդներից որևէ մեկին, միաժամանակ դրանց մեջ փնտրելով և Տիրիթին: Սակայն բոլորը միատեսակ ոլորձամերկ ու թևաբաց էին, գրեթե իրար նման, ուստի և Վարդը դժվարացավ նրանց տարբերել իրարից:

Մինչ այդ խաղն առաջ էր գնում եռանդով ու ոգևորությամբ. թվում էր՝ երիտասարդները մրցության մեջ են կամ

գրազ են եկած ինչ-որ բանի շուրջը, ուստի և ջանում են շզիջել միմյանց:

Նորից մեկը շկարողացավ մետաղյա սկավառակը նետել հետու: Բարձրացավ թեթև մի ծիծաղ և դրա հետ նոր բացականեր:

— Չեղա՛վ... չեղա՛վ...

Երիտասարդների մեջ կային այնպիսիները, որ կարողանում էին սկավառակը հասցնել նշած տեղը, կային և՛ այնպիսիները, որ վրիպում էին կամ պարզապես չէին հասնում իրենց նպատակին... Գնելը, երկրորդ և երրորդ անգամ խաղին մասնակցելով, նորից արժանացավ ծափերի ու զուլբի:

— Կեցցե՛ Գնելը, կեցցե՛ արքայազնը...

Իսկ վերջին անգամ երիտասարդներից մի քանիսը բարձրացրին նրան իրենց ձեռքերի վրա ու պտտեցին խաղի ասպարեզում:

— Փա՛ռք Գնելին,— գոչեց մեկը, և մյուսները ձայնակցեցին անմիջապես.— Փա՛ռք, փա՛ռք...

— «Այո, այստեղ ավելին է կատարվում, քան կարելի էր երեակայել»,— զարմացավ Վարդ իշխանը, պատուհանից շհեռանալով:

Սկավառակի խաղից հետո սկսվեց զինախաղ. դրյակի սպասավորները նախ սրածայր նիզակները բաժանեցին երիտասարդ սեպուհներին, և սրանք նիզակներն առնելով՝ վեց հոգի կանգնեցին մի կողմ, վեցը՝ մյուս կողմ, ապա նիզակները հորիզոնական դիրքով բռնած զնացին միմյանց դեմ: Որքան էլ խաղը կատարվում էր պատուհանից հեռու՝ այնուամենայնիվ իշխանը լսում էր, թե ինչպես են զենքերը բախվում իրար, և դրա հետ միասին նրա ականջին էին հասնում խրախուսանքի ձայներ. «Զա՛րկ... Համարձակ... Անվրե՛ս»...

Խաղը շարունակվեց երկար. ավարտվեց մի քանի անգամ ու նորից սկսվեց նիզակների անընդհատ բախումով ու խրախուսով. յուրաքանչյուրը ջանում էր հարվածի: դիմացիներին, իրեկ հակառակորդի, նշան բռնելով նրա փորը, կուրծքը, ուսը, բայց հակառակորդը միշտ ճգնում էր իր զենքով ետ վանել հարվածը և ինքը զարկել նրան... Ու ասպարեզը բռնել էին մենամարտող զույգերը. ամեն կողմ սուր սայրեր էին բարձրանում ու իջնում փայլատակումներով, և Վարդ իշխա-

նը դժվարանում էր հետևել մեկին կամ մյուսին, դժվարանում էր պարզել՝ ո՞վ է հաղթում, ո՞վ է պարտվում... Նա այդ հասկացավ այն ժամանակ միայն, երբ նորից ծափեցին ու կանչեցին. «Ապրի՛ Գնեւը... Կեցցե՛ Գնեւը...»

Ուրեմն հաղթել էր այն խումբը, որի մեջ էր Գնեւը։ Հաղթել էր Գնեւն ինքը, որ ծափերից ու կանչերից շիկնած՝ ձեռքը նախ բարձրացրած, ապա սրտին մոտեցնելով, շնորհակալութուն հայտնեց խաղակիցներին, հետո, երեսը դարձնելով դեպի տան թևակը, ձեռքով ողջունեց վերև գտնվող մեկի՞ն, թե շատերի...։

«Ո՞ւմ է ողջունում Գնեւն այդպես»,— մտածեց Մամիկոնյան իշխանը՝ նույնպես այն կողմը նայելով. ու նոր միայն նկատեց, որ կից շենքի քարե կամարակապ պատըզգամից (իր լուսամուտին շատ մոտ) խաղի ասպարեզն էին դիտում հինգ-վեց նորատի կին՝ գլուխներին գույնզգույն քողեր, սլարանոցներին մանյակներ։ Քոլորի մեջտեղը կանգնած էր մի նորահարս՝ ճերմակ քողը գլխին և ուսերին։ Նրա դեմքն այնքան պայծառ էր ու խնդուն, որ զարմացրեց Վարդ իշխանին, և նա հայացքն ակամա հառեց նրան։ Այդ դեռատի կնոջ ամեն ինչը համաչափ էր. կաթնագույն դեմքը ձվաձև էր, աչքերը խաժ ու լուսափայլ, ճակատը ճերմակ, որի վրա ասես նկարված էին սև, կամարածև հոնքեր։ Իսկ այտերի վրա խառում էր մի շարժուն կարմրութուն։ Գեղձան մազերը փայլուն էին այնպես, թվում էին փայլ տված։ Այս ամենի հետ միասին՝ նրա վիզը բարեձև էր ու լեցուն։ Խաժ աչքերի բութերն ասես կայծեր էին ցայտում ու նսևմացնում շրջապատի կանանց։

Երբ Գնեւը ձեռքով ողջունեց պատըզգամի կանանց, այդ սլայծառադեմ նորատին ասես ավելի պայծառացավ, նրա խոշոր աչքերը դարձան ավելի լուսափայլ... Մամիկոնյան իշխանը մոռացավ խաղը, մոռացավ երիտասարդներին և շարունակեց նայել միայն կանանց կողմը, ավելի շուտ քոլորի կենտրոնում գտնվող ճերմակ քողավորին, որ հափշտակված նայում էր ներքև՝ սրախաղն ավարտած սեպուհներին ու Գնեւին։ Որսյեսզի պատըզգամի կանայք շնկատեն իրեն և ինքը կարողանա ավելի լավ դիտել նրանց՝ Վարդ իշխանը քսիզվեց լուսամուտի մի կողմը, պատին մոտիկ, որտեղից կանայք

Ներևում էին առավել որոշ. ու շարունակեց նայել ճերմակ քողավորին: Ո՞վ էր դա այդչափ զարմանալի...

Գնալով իշխանի հետաքրքրությունն այնքան բորբոքվեց, որ նա հեռացավ լուսամուտից և հյուրասարահի դռանը մոտենալով ծափ զարկեց:

Ներս մտավ հյուրընկալ ծեր սենեկապահը՝ պատրաստակամ ու ժպտադեմ, ինչ թելադրում էր նրա պաշտոնը:

— Ովքե՞ր են այդ տիկիները, — առանց նախաբանի, ուղղակի հարցրեց իշխանը, մատնացույց անելով քարե պատըշգամը:

— Արքայազն Գնելին հյուր եկած սեպուհներին կանայք, — խոնարհում արավ ծերունին:

— Իսկ ո՞վ է այն ճերմակ քողավորը:

— Արքայազն Գնելի հարսը՝ իշխանուհի Փառանձեմը:

— Փառանձե՞մը, — կրկնեց իշխանը, հայացքը պատըշգամից չկտրելով: — Ազատ ես, — շրջվելով հրամայեց նա և շարունակեց դարձյալ զննել պատըշգամը մի նայվածքով, ասես գտել էր կորցրած մեկին:

Փառանձե՞մ... Սա է ուրեմն Գնելի կինը և Սյունյաց Անդոք իշխանի դուստրը... Վարդը լսել էր, որ Անդոք իշխանի դուստրը գեղեցիկ է, բայց չէր կարծել այդչափ... Նշանակում է արքայազն Գնելը զուրկ չէ ճաշակից: Ինքը բարեկազմ, խաղի մեջ հաջողակ, ամենրից սիրված և այդպիսի նորահարսի տեր... այն էլ ինչպիսի՞ հարս...

Երբ խաղն ավարտվեց և ծափերը դադարեցին՝ կանայք իջան պատըշգամից, և այդ ժամ ահա իշխանը տեսավ Փառանձեմի բայլվածքը՝ համալսի ու հպարտ: Մանիշակագույն հագուստը, որ վերից վար ոսկե կոճակներ ուներ, ուսերից իշնհլով ու նեղանալով գրկում էր նրա բարակ մեջքը և անփոթ տարածվում ազդրերի վրա, որ որոշապես գծագրվում էին հագուստի տակ և նրա ամբողջ մարմինը դարձնում ձիգ ու միաձույլ:

Որքա՞ն նայեց իշխանը՝ չէր կարող իմանալ, երբ հանկարծ ներս մտավ երկարաբեղ հյուրընկալը և հայտնեց խոնարհ.

— Թագավորահայրը հաճեց արթնանալ. այժմ սպասում է քեզ, իշխան:

Վարդի առաջին զգացումը եղավ տհաճութիւնս. ինչո՞ւ հենց հիմա, երբ ինքը կլանված է առջևը պարզված տեսարաններով. բայց հրավերը անտեսել կամ ուշանալ չէր կարելի, ուստի և շտապեց գահազուրկ արքայի մոտ՝ բնազդաբար շափած քայլերով և մարմինն ավելի ձիգ պահած, ինչպես գնում էր սովորաբար Արշակի մոտ:

Երբ հյուրընկալը բացեց արքայահոր սրահի դուռը, Վարդ իշխանը դեռ ներս չմտած, մի հայացքով ընդգրկեց սրահի ներսը. նախկին արքան, այժմ կույր ծերունին, նստած էր բեհեզյա փափուկ բազմոցին, երկար մի պարեգոտ հագած, ինչպիսին հագնում են հարուստ եպիսկոպոսները իրենց տանը: Նրա խոշոր գլուխը անբնական դիք, լարված կեցվածք ուներ՝ կուրութիան հետևանքով: Գլխի արծաթ մազերը իջնում էին մինչև ուսերը և խառնվում ճերմակ մորուքին, որ ծածկում էր համարյա կրծքի կեսը: Իսկ նրա աչքերի խոռոչները այդ ճերմակ մազերի շրջանակում ավելի խոր և ավելի սև էին երևում: Չորս թե հինգ տարվա մեջ, այսինքն՝ այն ժամանակից, երբ Շապուհը գերի վերցրեց նրան և հանելով հաց աչքերը՝ Բյուզանդիայի հետ բարեկամութիւն սկսելու համար, թագավորահայրը ճերմակել էր իսպառ, սակայն մարմնով մնացել էր տակավին ամուր:

— Գետնամած ողջույն արքային,— և Վարդ իշխանը, դռնից առաջանալով մի քանի քայլ, կանգ առավ ու ձեռքը, ըստ սովորութեան, դրավ կրծքին, իմանալով հանդերձ, որ դիմացինը կույր է և չի կարող տեսնել իր մեծարանքի ցույցը:

— Մամիկոնեից տե՞րն է, Վարդ իշխան՞ը,— լսվեց արքայահոր ծերունական, բայց տիրական ձայնը:— Ուրախ եմ ժամանելուդ և կարի դժգոհ, որ ուշ, շատ ուշ ես այցում մեկնավորիս...

Ծերունին խոսում էր յուրաքանչյուր բառը շեշտելով, գլուխը միշտ անբնականորեն դիք պահած և ապա, մոտեցող ոտնաձայնը լսելով, շոր, կաշի ու ոսկոր կտրած աչքը, որ նման էր թարմութիւնը կորցրած տերևի, պարզեց առաջ՝ նույնպես անբնական մի ձևով:

Մամիկոնյան իշխանը մոտեցավ ակնածելով, չգիտեա

կույր թագավորի՞ց, թե նրա անցյալից, ու հարգանքով համբուրեց նրա պարզած աչքը:

— Նիստ, իշխան, և մխիթարիր ինձ ուրախ լուրերով, — ասաց ծերունին բեկվող ձայնով: — Մայրաքաղաքից հեռու՝ ես իսպառ անիրազեկ եմ աշխարհի շարին ու բարուն:

Վարդը հարգանքով ու զգուշությամբ նստեց անթիկնակ մի աթոռի, որ ընդելուզված էր ինչ-որ դեղին մետաղով:

— Անշուշտ, ախորժելի չէ, իշխան, և ոչ էլ շահավետ՝ այցել մի կույր գահազուրկի, որը շունի ո՛չ գանձ, ո՛չ իշխանություն, — և ծերունու դեմքով մի մռայլ ստվեր անցավ, որն առես կնճոնց նրա ճակատը: — Անկասկած եմ, որ այդպես է մտածում յուրաքանչյուր նախարար ու սեպուհ... մանավանդ, երբ տեսնում են Արշակ թագավորն ինքը լի այցելում հորը... ուստի նորա ևս...

Ծերունին լռեց մեկեն. նրա խոսքերի մեջ կար գառնություն շեշտ ու դժգոհություն թե՛ իր վիճակից, թե՛ հարազատներից, գուցեև ամբողջ աշխարհից:

Վարդն այդ զգաց իսկույն և հարեց անմիջապես.

— Տեր արքա, — ասաց նա ոտքի կանգնելով ու շփոթվելով, որ մոռացել է կարևորը: — Արշակ թագավորը հրամայել է ինձ՝ ողջունել քեզ խոնարհ և ցանկալ բարեբաստիկ օրեր...

Իշխանը հապաղեց ատվայրկյան. չգիտեր ինչու՞ չէր համարձակվում նայել ծերունու աչքերին, ուստի նայեց նրա շոր տերևների նմանող ձեռքերին և ավելացրեց.

— Հրամայեց նաև իմանալ, թե ի՞նչ ցանկություններ ու կարիքներ ունի թագավորահայրը:

Ծերունու կույր դեմքով նորից ստվեր անցավ:

— Այո, — հառաչեց նա երկարածիգ: — Թագավոր էի և ողջամբ դարձա թագավորահայր: Ցանկություններ և կարիքներ... Սակայն ինչու Արշակը ինձ հետ խոսում է միշտ ուրիշի բերանով: Գու չվիրավորվես, իշխան... Մի՞թե հնարավոր չէ կտրել մի օրվա ճանապարհ և այցել գժբախտ հորը: Մի՞թե այդքան...

Այս անգամ ծերունին պարզապես շուգեց շարունակել և լռեց՝ կույր աչքերի փակ կոպերը գողացնելով:

Վարդ իշխանը, ասես նրան կարեկցելով, ուզեց ասել

«արքա», որ շվշտանա, բայց մեքենաբար խոնարհում արավ կրկին, ինչպես տեսնողի առաջ:

— Եվ թող արքահայրը ների ինձ՝ նկատելու; որ Արշակ թագավորը միշտ և հանապազ հիշում է քեզ, բայց հույժ զբաղված արքունի գործերով և մանավանդ նոր քաղաքի շինութեան հոգսով՝ անկարող է լինում...

— Սակայն մի մոռանար, իշխան,— ընդմիջեց նրան ծերունին՝ շորացած, գրեթե անարյուն աչք բարձրացնելով.— Մի մոռանար, որ նա արհամարհեց ու շեկավ Գնեիի հարսանիքին: Գիտեմ, պատշաճ չէ և ոչ էլ հնարավոր, որ թագավորը գնա ամենայն տեղ և ամենայն մարդու մոտ, սակայն ինքը պարտավոր էր ներկա լինել իր ավագ եղբոր ԵՐԵ զավակի հարսանիքին: Այնպե՞ս է, իշխան:

«Ո՛րք»,— կրկնեց մտքում վարդը և նեղն ընկավ. համաձայնե՞ր՝ հարմար չէր, առարկեր՝ անվայել էր, ուստի, առանց ծերունու աչքերին նայելու, հարեց.

— Հարսանյաց օրերին, արքա, Արշակ թագավորը գտնվում էր Կոզի հովտում. գնացել էր նոր քաղաքի կառուցումը դիտելու:

— Կսած եմ, այո: Հիմնել է նոր քաղաք և անվանել Արշակավան, — երկարեց ծերունին, ձեռքը նույնպես երկարելով.— սնափառութուն... Ավելորդ սնափառութուն և անխոհեմ քայլ... Այո, անխոհեմ, — և նա գլուխը սարուբերեց դժգոհ.— Ինչո՞ւ մի այդպիսի կարևոր քայլի ձեռնարկելիս նա չուզեց հարգնել իմ խորհուրդը: Արհամարհո՞ւմ է ծերունի հորը, թե՞ կարծում է՝ ցնորել եմ կուրացումից հետո: Մխալվում է, իշխան: Մխալվում է: Տակավին չեմ կորցրել ունակութունս խորհելու, մանավանդ մեր աշխարհի շահն ու կորուստն ըմբռնելու:

Արքահայրը լռեց մի սահ՝ աչքերի փակ կոպերը դողացնելով. ասես ճիգ էր անում բանալու, բայց զգալով կարծես, որ բանալ չի կարող, շարունակեց սրտմտած ու վիրավորված.

— Արշակավան... կամենում է Մեծն Տիգրանի նման կառուցել իր Տիգրանակե՞րտը: Այո՞... Մոռանում է սակայն, ո՞ր Մեծն Տիգրանը այդ արավ մեծամեծ հաղթանակներից հետո, գերի ստրուկների միջոցով: Իսկ ի՞նքը, Ի՞նչ է արել ինքը՝ Արշակը: Ոչինչ: Տակավին ոչի՞նչ... Ի՞նչ հաղթանակներ է շա-

հելլ։ Եվ ոչ մի Ուրեմն ինչով պիտի կառուցի այդ քաղաքը... Բավական է, եթե նա կարողանա ապահով պահել Հայոց Աշխարհը։ Դա կլինի ինքնին մեծ փառք ու պատիվ։ Իսկ նա, շարած ոչինչ և ոչինչ, ձգտում է անմահության... Խոսի՛ր, իշխան։ գուցե սխալվում եմ...

— Ների՛ր ինձ, արքահայր,— նորից ձեռքը մեքենայորեն կրծքին դրեց Վարդը։— Քեզ հավանաբար իրազեկ շեն կացուցել քաղաքի կառուցման հանգամանքներին ու պատճառներին։

— Պատճառնե՞ր... Ուրեմն սնափառությունից դուրս կան այլ պատճառներ։ Այդ պարագային, իշխան, բարի ևղի՛ր լուսավորելու կույր ծերունուս կույր միտքը։ Ես լսում եմ։

— Նախ, արքա,— սկսեց Վարդը զգուշությամբ,— Արշակ թագավորը կարծում է, թե կարի անհրաժեշտ է կոգովիտում ունենալ մի քաղաք՝ քարավանների ճանապարհին։ Դա համարում է օգտավետ և... Իսկ կառուցումը կատարվում է Հայոց Աշխարհի արհեստավորաց ու շինականաց ձեռքը։ Եվ դուրս համար խաշար է հանված։

Ծերունին գլուխն ու ձեռքը շարժեց անհույս։

— Դա կտևի տարիներ և ի գլուխ չի գա...

— Բայց թագավորը հույս ունի մարդեր ստանալ նախարարներից, որոնց և դիմել է խնդրանքով։

— Խնդրանքով... Հա՛-հա՛-հա՛,— ծիծաղեց հանկարծ արքահայրը մի շարախինդ ձայնով։— Նախարարները, նախարարները հայոց,— կրկնեց ծերունին։— Զվշտանաս, իշխան, եթե ասեմ, որ Հայոց Աշխարհը քանդում են այդ իսկ նախարարները, և Արշակը կամենում է, որ նոքա քաղաք շինեն իր համար։ Պատրա՛նք... Հայոց Աշխարհի կորովը ջլատում են այդ մանրիկ սնափառները, որ իրենց մեն մի այծը ավելի են սիրում, քան երկիրը հայրենի... Եվ նոքա չէի՞ն միթե, որ լքեցին ինձ և գորավիզ շեղան պարսից դեմ ուղղա՞ծ իմ ջանքերին։ Եվ նոքա չէի՞ն միթե, այո, որ դրդեցին իմ սենեկապետ շորիկ շնաբերան Փիսակին՝ դառնալ տիրանե՞նք և պարսից ձեռքը մատնել ինձ... Իմ արքունի գաղտնիքներով։

Եվ նախկին թագակիրը վշտացած կախեց ալեղարդ գլուխը, ասես ծանր, սրտամաշ հուշերի ներքո։

Վարդ իշխանը նայում էր նրան և ջանում հասկանալ, թե ի՞նչ է ուզում ասել ծերունին. դատապարտում է ԴԵՂԵՆ, թե խղճում... Ու տարակույսի մեջ սպասում էր նրա խոսքի ավարտին, որպեսզի անցներ իր առաքելության կատարմանը, այսինքն՝ հետաքննելու և հետամուտ լինելու իր հարցումներով, թե ի՞նչ է կատարվում Կավաշում, ի՞նչ է նշանակում սեպուհների ներկայությունը այստեղ կամ ո՞վքեր են այդ սեպուհները: Բայց ծերունին շարունակեց.

— Պիտի ասեմ նաև, իշխան, որ Հայոց Աշխարհի ու գահի համար նախարարների շափ, և թերևս ավելի, վնասակար են հոգևորները հայոց՝ այդ մոլեռանդ թշվառները, որ այլոց քարոզում են հնազանդություն, իսկ իրենք մնում են հանդուգն ու գոռոզամիտ:

Այս անգամ Վարդ իշխանը հիշեց, թե ինչպես կույր ծերունին իր գահակալության օրերին հրամայել էր բրտանձ մեռցնել Հուսիկ կաթողիկոսին... իրեն՝ արքային հանդիմանելու համար... Հիշեց իշխանը այս և մտածեց, որ նա գահընկեցությունից ու կուրացումից ցնորվել է խապառ, և ուզեց մի հարցում անել, բայց արքահայրը ժամանակ չտվեց:

— Այդպես, իշխան Մամիկոնեից, — ասաց նա հուզումից հևալով ու գլուխը մի կողմ թեքելով: — Չկարծես բնավ, թե ցնորել եմ: Ընդհակառակը, կուրությունը սրել, լուսավորել է միտքս և ինձ դարձրել խելահաս: Եթե ես իշխանությունս օրերին հասու լինեի այս ամենին. իսպառ կջնջեի մեր շարաքարո նախարարներին և հոգևորներին բոլոր՝ Հայոց Աշխարհի այդ թշնամիներին:

Վարդը դարձյալ ուզեց հարցնել, թե ովքե՞ր են արքայահոր կարծիքով շար նախարարները, որոնց պետք է ջնջել... Այսպիսով՝ այս հարցի պատասխանից, թվում էր նրան, կիմանար ծերունու վերաբերմունքը դեպի այս կամ այն նախարարական տունը, որից և կպարզվեր. թե ո՞ւմ է համակրում ինքը, հետևաբար և Գնելը, բայց արքահայրը դարձյալ ժամանակ չտվեց նրան:

— Իսկ Արշակը... Ինչո՞վ է զբաղվում, քաղա՞ք է շինում իր անունով, կամե՞նում է անուն թողնել դարերում... Փառասիրություն... Բյուզանդիայից կին առնելով՝ իզուր է կարծում, թե նենգն Բյուզանդիոնը զորավիգ ու թիկունք կլի-

նի իրեն: Սխալվում է շարաշար... Չպետք է հավատալ ոչ հոռոմներին, ոչ պարսից, ոչ վատարարո նախարարաց և ոչ կրոնավորներին զրախոս: Արշակը չի կարող իշխել. իշխելու համար պետք է կտրել ամեն մի բարձրացող ու ընդդիմացող գլուխ: Ինքս եթե անեի այդպես, այսօր կույր չէի լինի և այստեղ չէի լինի...

«Յնորել է, իսպառ ցնորել է», — մտածեց Մամիկոնյան նախարարը: Այս մտածելով հանդերձ Վարդը շուգեց և չհամարձակվեց որևէ խոսքով ընդմիջել նրան կամ հարցում անել, շնայած մտքում ծագում էին անթիվ հարցումներ: Նա սպասեց մինչև դառնացած թագազուրկը ավարտեց խոսքը: Եվ երբ լռություն իջավ, Վարդը առանց ծերունու աչքերին նայելու (նրան թվում էր շարունակ, թե փակ խոռոչներից մի որևէ կայծ կարող է տեսնել իրեն և հասկանալ իր առաքելության նպատակը), հետաքրքրվեց.

— Իսկ արքայազն Գնելը, արքա, ինչպե՞ս է զգում իրեն այստեղ՝ Բյուզանդիայի ճոխ կյանքից հետո: Ձի՞ տխրում արդյոք:

Վարդ իշխանն այս ասաց թե՛ զրույցի նյութը փոխելու և թե՛ իր առաքելության նպատակին մոտենալու համար:

— Տիրե՛լ, — ուսերը ցնցեց ծերունին: — Հարկավ տխուր կլինի պարել մի կույր, իշխանություն ու պատիվ շունեցող ծերունու մոտ: Սակայն, սիրելով իմ Գնելին, ես ամուսնացրի նրան Սյունյաց մեծ իշխանի դստեր հետ, որպեսզի շտրխորի և, քանզի սիրում եմ Գնելիս՝ մեռած որդուս շափ, նրան շնորհեցի իմ ողջ գույքն ու կալվածները...

«Գույքն ու կալվածները», — մտածեց իշխանը: — Եվ դա արել է անշուշտ հատուկ նպատակով:

— Եվ արքայազն Գնելն այստեղ, հուսամ, շատ չպիտի տխրի, քանզի այցում են նրան երիտասարդ սեպուհներ, իշխաններ, ու Գնելն ունենում է նրանց հեռ անշուշտ հաճելի ժամանց՝ խաղեր, զրույցներ...

«Ձի կամենում ասել զինավարժություն», — մտմտաց Վարդը: — Իսկ զրույցնե՛րը... Իշխանը կուզեր իմանալ, թե ինչի՞ մասին են զրուցում այդ սեպուհները կամ ի՞նչն է նրանց զրույցի նյութը, և ի՞նչ սեպուհներ են դրանք, և ո՞ր նախա-

րարութուններից: Սակայն վայել շհամարեց այդ մասին հարցում անել ծերունուն, ուստի և ասաց.

— Եվ, անշուշտ, արքա, մեծ սփոփանք է քեզ համար ուսյալ արքայազն Գնեղի ներկայութունը այստեղ՝ Կավաշի ամրոցում:

— Հարկա՛վ, հարկա՛վ,— խանդաղատեց ծերունին:— Նա փոխարինում է իմ խավարած աչքերի լույսին:

«Ա՛, ուրեմն Գնեղին է համարում իր աչքի լույսը և ոչ Արշակ արքային, թոռանը և ոչ որդուն: Հասկանալի է»,— մտածեց նորից Վարդ իշխանը, ասես կարևոր մի գյուտ անելով, ու ասաց.

— Եվ քանի որ, արքա, ես մեծ համակրանք եմ տածում առ արքայազն Գնեղը և քանի շեմ եղած նորա հարսանյաց հանդիսին, թույլատրիք ինձ անձամբ շնորհավորել նրան և ցանկալ երջանիկ օրեր: Նա այժմ այստեղ՝ ապարանք:՝ումն է անշուշտ:

— Հարկավ, իշխան,— ուրախացավ ծերունին:— Կարող ես շնորհավորել անտարակույս: Սակայն նա այժմ խաղի մեջ է երիտասարդ և պատանի սեպուհների հետ: Լսո՞ւմ ես դուրսի ձայները. այդ նույնն են սկավառակ ու մկունդ սե:ռում... Ահավասիկ դրա համար է, որ պատուհանս բաց է հարածս, որպեսզի լսեմ նոցա ձայնը երիտասարդ և մենակ շղթամ լինձ այս... աքսորավայրում:

Վերջին բառը արքահայրը արտաբերեց երկար մի հառաշով, որ ելնում էր ասես նրա ողջ էութունից. հառաչ անցած փառքի և մարմնի անզորություն:

Փոքր անց Վարդ իշխանը հրածեղտ առավ ծերունուց և նրա հարկաբաժնից ելնելով՝ հյուրընկալի առաջնորդությամբ դուրս եկավ դղյակի ընդարձակ բակը՝ երիտասարդների խաղը դիտելու. խաղ, որը նրանք վերսկսել էին բակի հեռու մի ծայրում... Միաժամանակ Վարդ իշխանը ցանկանում էր մի անգամ ևս նայել Գնեղի հարսին՝ Փառանձեմին:

Մինչ այդ Տիրիթը, որ խաղի մասնակիցների մեջ էր, լսելով Վարդ իշխանի զալուստը և նրա այցը պապին, հասկացավ նրա ժամանելու պատճառը և խաղի միջոցին մոտեցավ Գնեղին.

— Ժամանել է Վարդ իշխանը մայրաքաղաքից: Իմացա՞րո
Գնելը գլխով արավ:

— Եվ հասկացա՞ր ինչու,— շարունակեց Տիրիթը՝ իր հար-
ցին խորհրդավորութուն տալով:

— Կարծյոք պապին բերել է ընծաներ և սովորական
քաղցրենիք, ինչպես միշտ:

Տիրիթը տարուբերեց գլուխը:

— Ոչ, Գնել: Ոչ... Կարծում եմ՝ մեզ ստուգելու ժամանել
է տեսնելու, թե արքայազուներս այստեղ՝ Կավաշում, ծուլ
նստա՞ծ ենք, թե զբաղվում ենք որևէ շահեկան գործով: Այո:
Ուստի կարծում եմ, Գնել, մենք խոհեմութուն արած կլի-
ենք, եթե շարունակենք զինախաղը, որ այդ արքունյաց
աղվեսը բարի լուրեր տանի արքային, թե մենք ձրիակեր ու
ծուլ արքայազուներ չենք, այլ ջանում ենք լավ գորական-
ներ դառնալու: Իրագեկ եմ, որ արքան սիրում է, երբ երի-
տասարդ սեպուհները զբաղվում են զենքով:

— Եվ այդ ճշմարի՞տ է,— ժպտաց Գնելը առողջ, ճերմակ
ատամնաշարը բանալով, ինչ նրան տվեց պարզ, խանդավառ
պատանու արտահայտություն:— Եթե իրավ լայպես է՝ շա-
րունակենք, Տիրիթ սիրելի:

Եվ նրանք փոքր դադարից հետո վերսկսեցին նիզակա-
խաղը՝ դարձյալ նույն երիտասարդ ու պատանի սեպուհների
մասնակցությամբ:

— Ովքե՞ր են այս պատանիները,— հարցրեց հյուրընկա-
լից Վարդ իշխանը ամրոցի ընդարձակ, ծառազարդ բակը
մտնելով և բորբոքված զինախաղը դիտելով:

Հյուրընկալը խոնարհում արավ և ասաց հարգալից կի-
սաձայնով.

— Արքայազն Գնելը, արքայազն Տիրիթը և նախարարաց
սեպուհ որդիները:

Վարդ իշխանը գլխով արավ և մտածեց, որ այժմ կարելի
է իմանալ և մյուսների ո՞վ լինելը:

— Արքայազուներին գիտեմ,— ասաց նա,— սակայն
մյուսներին անծանոթ եմ: Ովքե՞ր են և ո՞ւմ որդիները:

— Տարբեր տներից, իշխան: Այն շիկահերը ահա,—
մատնացույց արավ ծերունի հյուրընկալը,— որդին է Կամ-

սարական նար իշխանի, մյուսը՝ Բասենից Մանեճի, երրորդը, որ վազում է առաջ...

Մինչ հյուրընկալը, իշխանի ուշադրությունից շոյված, պատրաստակամ սիրով բացատրում էր հյուր-սեպուհեների տոհմը և ո՛ւմ զավակ լինելը, այդ իսկ պահին խաղից շատագունած, թեթև հեքով ու կայտառ վազքով իշխանին մոտեցան Գնելն ու Տիրիթը:

— Ողջույն, տեք Մամիկոնեից,— ասաց Գնելը զվարթածայն և մերկ թեք պարզեց բարևի:

Նույնն արավ և Տիրիթը, բայց ավելի զուսպ:

— Զվարճանո՞ւմ եք բյուզանդական խաղերով,— ժրպտաց Վարդը, արքայազուններին ողջունելուց հետո:

— Թեթև արախաղ բարեկամներին հետ,— ձեռքը դեպի հյուրերը մեկնեց Գնելը:

— Հաճելի է և գովելի... Երիտասարդներին վայել գրագում. սրախաղ, զինավարժություն... Երախուսելի է անշուշտ, խրախուսելի,— կրկնեց Վարդ իշխանը, նայելով պատանի Գնելի գոհունակ դեմքին, որ փայլում էր ասես խաղի հաղթանակի հրճվանքից:

«Ժպիտով ու զվարթությամբ քողարկում է իր խաղի նսյատակը»,— մտածեց Վարդը:

— Բայց ներիք ինձ, արքայազուն, ես մոռացա կարևորը,— ժպտաց իշխանը այս անգամ ձայնին մեղմություն, անգամ քաղցրություն տալով:— Պարտ եմ սրտիվ ողջունել քո սուրբ պսակը Այունյաց իշխանի դատեր հետ:

— Շնորհակալություն, տեք Մամիկոնեից,— շատագունեց Գնելը նորահարսի պես:— Հուսամ բարի լուրեր եք բերել իմ հորեղբայր-արքայից:

— Միանգամայն, արքայազուն: Արքան իր սերն ու ողջույն է հայտնում ամենքիդ և ցավում է հույժ, որ հնար չի ունեցել ներկա լինելու քո հարսանյաց հանդիսին:

Գնելը մի շնորհալի խոնարհում արավ թագավորի ուշադրության համար:

— Որքան ուրախ պիտի լինեիր, եթե հորեղբայր-արքան...

Խոսեցին մի փոքր էլ, որից հետո Վարդ իշխանը մի վերջին անգամ նայեց այն քարե պատշգամին, ուր խմբված էին

կանայք. նայեց Փառանձեմին տեսնելու, թե ողջունելու ակընկալությամբ:

Քայց Փառանձեմն այլևս այնտեղ չէր:

Եվ իշխանը ճանապարհ ընկավ նրա ցուլուն աչքերը մըռքում:

Իսկ արքայազն Տիրիթը նայում էր նրա հետևից. նայում էր և մտածում տարակույսների մեջ.

«Ի՞նչ է պատմելու արդյոք արքային... Պիտի ճշմարտի՞ ինձ, թե՞...»

ԳՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Երբ Վարդ իշխանը Կավաշից վերադառնալով տեսածը պատմեց թագավորին, Արշակը լսեց առանց ընդհատելու, իսկ երբ նա ավարտեց խոսքը, հարցրեց.

— Եվ ո՞ր նախարարաց սեպուհներն են այցում նրան:

— Ես, արքա, տեսա միայն Արծրունյաց, Վահունյաց, Կամսարականաց և Աբեղենից սեպուհներին:

— Կային նույնպես և նախարարներ:

— Ոչ, արքա, ես ականատես չեղա:

Արշակը լռեց առժամ և ապա՝

— Իսկ այդ ամենը ինչպե՞ս է ընդունում արքահայրը:

— Գոհունակ: «Իրանք իմ մխիթարն են», ասաց:

— Այդպես, — և Արշակը նրեսը դարձրեց խոսակցից ու նորից լռեց մի վայրկյան, ապա կամեցավ նոր հարցում անել, բայց միտքը փոխեց և ասաց միայն.

— Ազատ ես, իշխան:

Վարդը դուրս եկավ տարակույսների մեջ, շիմանալով, թե իր հաղորդումը ի՞նչ եզրակացություն բերեց թագավորին ու միայն նկատեց, որ նա մռայլվեց՝ ներքին շուրթը ատամների տակ առնելով:

Եվ այնուհետև Արշակը մռայլ էր մի քանի օր. օրվա մեծ մասը երթնեկում էր առանձնարանում և խորհում անվերջ: Ընդունում էր հազարապետ Դավիթ Գնունուն, ընդունում էր իրեն՝ Վարդին, անում էր անհրաժեշտ կարգադրություններ և խորհում դարձյալ: Ի՞նչ էր խորհում, ինչո՞ւ էր մռայլ՝ չէր հասկանում ոչ ոք: Խորհում էր և միևնույն ժամանակ, վատ

տրամադրութիւնը պալատականներից աննկատ պահելու համար, ջանում էր լինել սովորական, բայց և այնպես պալատականները՝ թե՛ հազարապետը, թե՛ պալատի կառավարիչ Դղակ Հայր-Մարդպետը, թե՛ Վասակ սպարապետը, թե՛ որսասպետ Հավնունին, թե՛ Սմբատ Բագրատունին ու մյուսները նկատում էին, որ թագավորին զբաղեցնում են ծանր մտքեր... Սակայն, նկատելով հանդերձ, ոչ մեկը տակավին չէր համարձակվում հարցում անել կամ հետաքրքրվել: Ընդունված չէր. եթե թագավորն ինքը հայտներ՝ կլսեին, և պարտավոր էին լսել, այլապես անպատշաճ էր միջամտել:

Այնուամենայնիվ ամենքին անհանգստացնում էր թագավորի մոռյլ տրամադրութիւնը: Անում էին, ճշմարիտ է, ենթադրութիւններ, բայց չէին կարող բնավ հասու լինել պատճառին: Միայն Մամիկոնեից Վարդ իշխանը գիտեր, որ արքային մոռյլութիւն բերեց իր հաղորդումը: Իսկ պալատականներից ոմանք կարծում էին, թե դա թերևս կապ ունի այն բանի հետ, որ նախարարների մի մասը ուշացնում է իր պատասխանը: Նրանք գիտեին, թե ո՞րքան էր ոգևորված Արշակը, որ շուտով նախարարներից կստանա մարդ՝ բանակը զորացնելու, գործավորներ՝ քաղաքը կառուցելու, և բերդեր՝ երկրի պաշտպանութիւնը ապահովելու համար... և որովհետև ուշանում էր նախարարների պատասխանը, ուստի արքան մոռյլում էր օրեցօր:

Անգամ Օլիմպիա թագուհին չէր կարողանում հասու լինել և ցրել թագավորի մոռյլը:

— Ինչո՞ւ տխուր ես, բազիլես, — հարցնում էր նա տագնապով: — Պատահե՞լ է տխուր մի ինչ:

— Առայժմ ոչինչ, բազիլեյա:

— Գուցե պարսիկը պատերա՞զմ է պատրաստում Արմենիայի դեմ, — շարունակում էր հետաքրքրվել Օլիմպիան: — Դրանից բնավ չպետք է վշտանալ, բազիլես. կայսրը միշտ օգնութեան կգա մեզ:

— Ոչ, բազիլեյա: Պարսիկը հանգիստ է առայժմ, — պատասխանում էր Արշակը և, շուրթերը սեղմած, աչքերի սպիտակուցները փայլեցնելով թուխ, մազոտ դեմքի վրա, երթնելով էր իր խոհանարան անձնատուր: — Կա առավել ծանրակշիռ հանգամանք:

Իսկ թե ինչ էր այդ ծանրակշիռը՝ նա չէր բացատրում, այլ միայն խորհում էր մտամփոփ, մոռացած ամեն ինչ, անգամ Ավանի կառուցումը, որ մի քանի օր առաջ նրան զբաղեցնում էր ամեն ինչից ավելի... Իսկ պալատականները, տարբեր ենթադրություններ անելով հանդերձ, սպասում էին այնուամենայնիվ, թե արքայի տխրությունը կանցնի շուտով կամ կպատահի ուրախ մի դեպք, և նա նորից կվերստանա իր նախկին տրամադրությունը:

Սակայն պատահեց հակառակը. ուրախ դեպքի փոխարեն թագավորն ստացավ մի գրություն, որը նրան մռառեց ավելի: Գրությունը հարավային նախարարներից էր՝ ոլորած, ծապավենակապ ու կնքած: Երբ Արշակն սկսեց ընթերցել գրությունը, այն թագավորին հանձնող Վարդ իշխանը յկզբում նկատեց, որ արքայի աչքերը փայլատակեցին, բայց երբ կարդաց մինչև վերջը, նա ծնոտները սեղմեց իրար և մագաղաթը նետեց հատակին... Թե ինչ էր գրված այդ մագաղաթի վրա՝ Վարդը իմանալ չէր կարող, միայն կռահեց, որ հաճելի բան չէր, թերևս ավելին... Նա իր ենթադրության մեջ համոզվեց մանավանդ, երբ փոքր անց թագավորը կառգադուէց.

— Ավագներին, իշխան, հրավիրիր գահասրահ...

Արշակը որևէ ծանր խնդրի առջև գտնվելով կամ որևէ դժվարության հանդիպելիս՝ հավաքում էր ավագներին և լսում նրանց կարծիքները, շասելով իրենը, ստուգում էր անելիքը և ընդհանրապես շոշափում տրամադրություններ: Ի՛նչ էր այս անգամ հավաքելու առիթը՝ Վարդը դարձյալ չիմացալ և միայն հարցրեց.

— Ե՞րբ կհրամայես, արքայ:

— Երեկոյան:

— Հրամանդ,— և Վարդը դուրս եկավ խոնարհումով, զգալով, որ թագավորը զայրացած է հույժ:

Սվ նույն օրը երեկոյան, երբ ճրագարանները վառեցին պալատում, իրար հետևից սկսեցին գահասրահ գալ ավագները: Եկավ ամենից առաջ Հավնունի Մանուսյ իշխանը՝ մի բարձրահասակ, լայնալանջ տղամարդ, որի խոշոր բեղբուր կոտիքների պես կախվել էին ծնոտներից: Դա վաթսունն անց թարմ ծերունի էր՝ ճերմակ մազերով: Որպես արքունի որսա-

պետ՝ նա էր կազմակերպում թագավորի որսագնացութունը և, շնայած առաջացած տարիքին, անձամբ մասնակցում էր արքայի այդ զվարճության, միշտ նժուգի վրա, ինչպես մի երիտասարդ սուրում էր այս-այն կողմ՝ նետ-աղեղը պատրաստ բռնած... Նա երբեք չէր վրիպում: Զանում էր չհեռանալ թագավորից, որպեսզի անակնկալ պատահարից պաշտպանի նրան. երբեմն իր խփած որսը համարում էր թագավորի խփած: «Ոչ, դու զարկեցիր, արքա. քո նետը դիպավ»,— պնդում էր նա: Եվ Աբշակը, սիրելով նրան, կարգել էր ավագանու անդամ. ուստի և նա անխախտ մասնակցում էր պետական բոլոր խորհուրդներին և գալիս ամենից շուտ:

Երկրորդ եկողը եղավ արքունի կալվածների և պալատի կառավարիչ Դղակ Հայր-Մարդպետը: Նրա խոշոր, մեծասկզոր ուսերին բարձրանում էր անժպիտ ծաղկատար դեմքը, որ իսպառ զուրկ էր բուսականությունից ոչ թե ծաղիկ հիվանդության հետևանքով, այլ ներքինի լինելու հանգամանքով: Այդ էր պատճառը թերևս, որ ինչպես ասում էին, ատում էր կանանց և ուրախանում, երբ պատժում էին որևէ տղամարդու: Ատում էր բոլոր նրանց, ովքեր բյուզանդասեր էին. և առաջին հերթին եկեղեցականներին: Եվ չէր թաքցնում իր սյս ատելությունը, քանի որ այն համոզումն ուներ, թե բյուզանդացիք էին, որ հայերին թշնամացրին պարսիկների հետ, ու միշտ ցանկություն էր հայտնում, որ թագավորը հեռու մնա հոգևորներից...

Ներս գալով՝ նա գուլսը թեքեց թեթևակի, Հավնունյաց իշխանին բարևելու համար:

— Հավնունյաց տեր, հուսամ բարեհաջող են որսից գործերը,— ասաց նա հեգնախառն մի ձայնով, որ կանացիական շեշտ ուներ:— Ե՞րբ եք ելնում նոր որսի:

— Երբ արքան սողատ լինի հոգսերից, տեր Մարդպետ,— սլատասիանեց Մանասպ իշխանը շինականի պարզությամբ:

— Եվ ուրեմն որսի շնո գնա այս տարի, քանզի արքայի հոգսերը կարի շատ են,— նկատեց Հայր-Մարդպետը մի ակնհայտ, շեշտված խորհրդավորությամբ, որից բարեհոգի, պարզամիտ Հավնունին լարվեց հետաքրքիր:

— Գատահե՞լ է նոր ինչ, Հայր-Մարդպետ:

— Այժմ կպարզենք, Հավնունյաց տեր, Քանի արչան կանչել է արտաքու կարգի խորհրդի՝ կա ուրեմն կարևոր ինչ...

Նրանք ուզում էին շարունակել, բայց այդ խոսքերի վրա ներս մտավ հազարապետ Դավիթ Գնունին՝ վաթսունն անց, խելացի աչքերով մի ձերունի. ներս մտավ թեև տիրական վստահ քայլերով, բայց մտահոգ: Նրա հետ էր և Բագրատունյաց Սմբատ ասպետը, որ պաշտում իրեն զգում էր ինչպես իր տանը: Այս զգացումը նրա մեջ թերևս իրավական-ժառանգական էր, որովհետև Բագրատունիները թագադիր էին՝ թագավոր օծելիս նրանք էին թագ դնում արքայի գլխին, ինչպես և ինքը եղել էր Արշակի թագադիրը: Այս հանգամանքը նրանց տալիս էր հպարտություն և գերազանցություն գիտակցություն: Բայց Սմբատ ասպետը պարզ բնույթի մարդ էր և միշտ ժպտեհետ:

Երբ սրանք ներս մտան, Հայր-Մարդպետը և Հավնունին ընդունված կարգով անխոս խոնարհում արին:

Հազարապետը և Սմբատ ասպետը փոխադարձեցին:

— Այստեղ չէ՞ միթե Վարդ իշխանը, — հարցրեց ծեր Գնունին:

— Ոչ, տեր հազարապետ, — ասաց Հայր-Մարդպետը պատրաստակամ և լուր իմանալու տրամադրչ: — Ընդ մի՞թե, տեր Գնունի, ինքդ իրազեկ շես հավաքման պատճառին:

— Ոչ տակավին:

Այդ միջոցին արագ քայլերով, գրեթե փութկոտ ներս մտավ կարճ ու պնդակազմ Վասակ սպարապետը, ինչպես միշտ, արծաթապատ սուրբ կողքից կախ: Նրա սրահայաց, ծակող, թափանցող աչքերը տեսնելով՝ ներկաները թվաց զգաստացան, և բոլորը միասին գլուխ իջեցրին, իսկ Բարատունին, որ ավազների մեջ ամենակրտսերն էր, բայց մարմնով բոլորից հուժկու, մոտեցավ նրան:

— Դու ևս, տեր սպարապետ, անիրազեկ ես արքայի հրավերի նպատակին:

— Միանգամայն, տեր ասպետ: Վստահ էի, թե կիմանամ ձեզնից, — և նա աջով ցույց տվեց հավաքվածներին: — Վարդ իշխանը հայտնեց, թե արքան ստացել է հույժ կարևոր մի գրություն, ինչ և ասաստկագույնս վրդովել է նորանս:

— Պատերազմի լո՞ւր:

— Կամ անիրավ պահանջ հարեաններինց:

— Գուցեև...

Սրեաց, որ ոչ ոք չգիտեր, թե ինչո՞ւ համար է կանչել թագաժողովը, և ենթադրությունների էլ ժամանակ չեղավ, որովհետև հագլիվ նրանք նստել էին բարձերին, երբ ձանրաքայլ գահաստի մտավ Արշակն ինքը, ինչպես միշտ, դիք ոտքերով, մոռագույն թիկնոցը ուսերին և մտասևեռու Նրա հետևից գալիս էին Վարդ իշխանը և արքայադպիր Եզրը՝ սուստամազ ու սեպամորուք մի երիտասարդ, որ ձեռքին բռնել էր արծաթ սկուտեղ՝ վրան երկու գրություն և մելան ու գրիչ:

Թագավորին նկատելուն պես բոլորը ոտքի ելան իսկույն և խոնարհում արին ընդունված կարգով՝ աջ ձեռքերը սրտերին դրած, սպասելով, որ արքան նստի, որպեսզի իրենք ևս տեղավորվեն բարձերի վրա: Արշակը շուրթերը սեղմած բարձրացավ պատվանդանի երկու աստիճանը և նստեց լայն, բազկավոր փայտե գահին, որի թիկնակը և նստատեղը ծածկված էին վագրի մորթիներով: Նույնպիսի մի մորթի փռված էր գահի առաջ, վառ գույներով գորգի վրա, որի ծայրը ծածկում էր պատվանդանի աստիճանները և իջնում տարածվում հատակին:

Նստելով՝ Արշակը ձեռքով կտրուկ նշան արավ, որ ավագները նույնպես նստեն: Եվ նրանք նստեցին ծանրորեն...

Երբ ամենքը տեղավորվեցին, թագավորն ասաց մտայն.

— Ընթերցիր, Եզր:

Արքայադպիրը ձեռի արծաթ սկուտեղը դրավ ցած՝ մի նգույրի, առավ նրա վրայի ոլորուն մագաղաթներից մեկը և նրա վերին ու ներքին ծայրերը բռնած՝ սկսեց կարդալ, սուլած մորուքը մի կողմ թեքած, որ իրեն չխանդարի: Նա, չգիտես ինչու, շփոթված էր երևում և ձայնը դողում էր: Ելք սկսեց, ամենքը դարձան լսողություն, իսկ ծերունի հազարապետը նույնիսկ ձեռքը բռնեց ականջի ետև, որ բաց չթողնի և ոչ մի բառ:

Գրությունը հարավային նախարարներից էր, որոնք գրում էին, թե ամիսներ առաջ թեպետև միաժողովում խոստացան խորհել և անել կարելին— այսինքն՝ մարդ տալ արքային՝ զորքի և քաղաքի համար, այժմ սակայն կշռագատելով խընդիրը ամենակողմանի, գտան ցավոք, որ ի վիճակի չեն սյդ

անհելու, վասնզի իրենք ևս հույժ կարիք ունեն «մարդերի և ծառայից»...

Գրութիւն ընդհանուր իմաստն այն էր, որ նրանք մերժում էին գրեթե հանձն տուած պարտավորութիւնները:

Եվ ստորագրել էր նախարարների մի մեծ խումբ, դրանց թվում Արծրունի Մերուժանը, Կամսարական տան նահապետ Նիրսեսը, Վահևունյաց Վահեն, Բասենի Մանեճը և ուրիշները: Վերջում խնդրում էին նրանք, որ մնա ավանդական կարգը, որ իրենք կշարունակեն տալ այնքան մարդ, որքան տալիս են միշտ պատերազմների ժամանակ, և ոչ ավելի, «զի ունինք մեծ կարիք գործավորաց»:

Իսկ երկրորդ գրութիւնը բերդատեր նախարարները՝ նույն Կամսարականն ու Վահևունին հրաժարվում էին իրենց բողոքը հանձնել արքային, պատճառ բերելով այն, թե առանց բերդերի անկարող կլինեն պաշտպանել իրենց կալվածները հայրենի և «ի դեպս թշնամյաց վտանգի կզրկվեն ապաստարաններից ապահով»:

«Ահա ինչու մագաղաթը նետից արքան», մտքում կրկնեց Վարդը ընթերցման միջոցին և ընթերցումից հետո: Ինչ կարող, գրութիւններն ընթերցելով, դրանք նորից ուրից խնամքով, նորից դրեց արծաթ սկուտեղի վրա ու կանգնեց ձիգ՝ ձեռքիլը փոփին դրած, նեղ; երկար այժամորուքը կախած, բայց աչքերի ծայրով մերթ արքային, մերթ նախարարներին նայելով, ավելի շատ նախարարներին, երևի տեսնելու, թե ի՞նչ տպավորութիւն արին գրութիւնները:

Ընթերցումից հետո լուծիւնը խորացավ գահասրահում:

Թվում էր՝ ոչ ոք չի կամենում ասել առաջին խոսքը, որ սխալված չլինի: Տպավորութիւնը մեծ էր. նախարարների վարմունքը կարգից, պատշաճից դուրս էր. նախարարների մի ամբողջ խումբ, համախորհուրդ, մերժում էին թագավորի խնդրանքը: Դա շեղած դեմընթաց վարմունք էր՝ հավասար ապստամբութիւն: Դրան վերագրի՞ր՝ մարդիկ դրժել էին իրենց խոսքն ու խոստումը, որ տվել էին երկու ամիս առաջ իշխանաժողովում՝ ամենքի ներկայութիւնը: Ի՞նչ կարելի էր ասել: Արդարացնել՝ երբեք: Մեղադրել... Արժանի էին մեղադրանքի: Հանդգնութիւնը մեծ էր... Վաղուց տեսնված չէր նման բան: Զգում էին ամենքը, որ նախարարների վարմունքն ունի

անտարակույս լուրջ պատճառ, բայց և կարող է ունենալ ծանր հետևանքներ... Խորհում էր ավագներից յուրաքանչյուրը և լռում:

— Տեր ավագներ, այժմ կամիմ լսել ձեր խոսքը,— առաջ թագավորը ձայնը փոխած, բայց դեմքի արտահայտությունը չփոխելով:

Երբ թագավորն առաջարկում էր խոսել, այլևա չէր կարելի լռել, և առաջինը խոսեց որսապետ Հավնունին.

— Արքա, մենք մի նախարար պարտ է, հարկավ, լինե՞ր խոսքիվ և գործիվ ճշմարիտ. առաջ ու առաջ պարտ է կատարել իր խոսքը և խոստումը նախարարական և ապա պարտ է հնազանդել արքայի կարգադրությունց, այլապես կլինի անիշխանություն անցանկալի...— Հավնունին շունչ քաշեց բարձրաձայն, ասես ծանր բեռան տակ ու շարունակեց՝ դարձյալ թագավորին նայելով:— Իսկ բերդերը հարկ է առնել, վասնզի և ոչ մի նախարար կարիք չունի բերդի, քանզի բերդատերը կամի լինել ինքնիշխան և չհնազանդիլ արքային: Եվ ինչո՞ւ քանի մի նախարար ունենան բերդեր, մյուսները՝ ոչ: Այո, հարկ է, որ բերդերը լինեն արքունի և... իբավացի է պահանջն արքայի...

Ավագները իրար նայեցին բազմանշանակի Նրանց հայտնի էր, որ Հավնունի Մանասպ իշխանը, որքա՞ն և բարի, տանել չէր կարողանում իր հարևան Կամսարակուն և Վահեունի իշխաններին, որոնք ավելի մեծ կալվածներ ունեին և տեր էին առավել ամուր բերդերի: Նա չէր հանդուրժում, որ Հայոց Աշխարհում կան նախարարներ, որ բերդատեր լինելով՝ գոռոզամիտ են, ուստի և կուզեր, որ նրանք իսպառ զրկվեն իրենց բերդերից:

Հավնունին խոսում էր բարկացած, և նրա խոսքերից Վասակ սպարապետի նուրբ, զգալուն դեմքին առաջանում էին թեթև կնճիռներ, մկանների նկատելի կծկումներ: Նա մերթ թաքթում էր աչքերը, մերթ լարվում, ասես նրան ավելի լսով հասկանալու համար կամ մի բան ասելու ցանկությունք, այնպես որ, երբ Հավնունին ավարտեց՝ նա ոտքի ելավ անհամբեր, թեև ընդունված էր խոսել բարձի վրա նստած: Ոտքի ելավ և թուրը ետ տարավ, որ շխանգարի իրեն:

— Նորա, ուզեր հզել են քեզ, արքա, սույն պատասխա-

նո,— սպարապետը մատնանիշ արավ սկուտեղը,— եղել են
անշուշտ անխոհեմ: Սակայն այսօր պատժել նոցա այդ պար-
տազանցութեանց համար՝ կլինեք սխալանք: Հավնուելաց տե-
րը, հավանաբար— ես մահաբերում եմ նրա խոսքերից—
կամենում է ներքին պատերազմ, ինչ կուրախացնեն միայն
Հայոց Աշխարհի թշնամիներին:

— Ոչ, սպարապետ, ես կամիմ ո՛չ ներքին պատերազմ,—
ուղղեց Հավնունին,— այլ կամիմ, որ պատժվեն հանդուգն
մարդիկ:

— Պատժել, այո, ես նույնպես կամիմ, սակայն հարկ է
ի գործ դնել պատժի այնպիսի եղանակ, որ առիթ չլինի ներ-
քին պատերազմի: Իսկ Հավնունեցաց առաքինի տերը, շխո-
սելով պատժի այլ եղանակներից, առաջարկում է միջոց մի,
որ կարող է հարուցել ներքին պատերազմ: Այն է՝ գրավել
նախարարաց բերդերը. դա անտարակույս պետք է կատար-
վի զինու զորութեամբ... սակայն նոքա ես ունին զենք և...
ահավաստիկ ներքին պատերազմ: Ո՛չ, արքա, պատժի սույն
այս եղանակը ո՛չ վայել է և ո՛չ հարիր քո դիրքին, ո՛չ նաև
մեր աշխարհի կացութեան, ուստի մերժում եմ...

Թագավորը լսում էր լարված, աչքերը կծկած, անշարժ,
բայց երբ սպարապետը շեշտեց «մերժում եմ» բառը, նա իրա-
նը առաջ քիչեց գահի վրա և հարցրեց.

— Իսկ ո՞ր եղանակը կհամարես ցանկալի, սպարապետ:
Հարցումն անսպասելի կտրուկ էր և չոր:

Սպարապետը, թվաց, անակնկալի եկավ մի վայրկյան,
բայց և այնպես, երբ ուզեց շարունակել՝ թագավորն ընդմի-
ջեց:

— Ամեն խռովութիւն կարելի է սաստել զավազանով
երկաթյա,— ասաց նա, և ամենքն զգացին, որ նա կողմնա-
կից է խիստ պատժի, ուստի և լարվեցին իմանալու, թե ի՛նչ
կպատասխանի սպարապետը:

— Ես, արքա, նախանձախնդիր եմ Հայոց Աշխարհի խա-
ղաղութեան,— սկսեց սպարապետը ուղիղ գահին նայելով,—
հետևաբար և մերժում եմ ամեն խիստ պատժ, որ պատճառ
կլինի ներքին խռովութեան: Մենք ունենք թշնամի հառեան-
ներ և դա շահավետ կլինի նոցա, արքա: Դու ցանկացաք
իմանալ, թե պատժի ո՞ր եղանակը կհամարեմ ցանկալի:

Ահա վասիկ իմ եղանակը. զրկել նոցա թեկուզ՝ իրենց բարձրից և հանդիմանել խստով:

Թագավորը նորից ուղղվեց. մեջքը հենեց գահի թիկնակին և աչքերը կծկեց ավելի. նա սովորաբար խուսափում էր վեճի ճտնել սպարապետի հետ, որին հազիվ, մեծագույն դժվարությամբ, երկու տարի առաջ, համոզել էր հանձն առնել հայոց զորքի ղեկավարութունը, ինչ-որ հայրը՝ Տիրան թագավորը, առել էր Մամիկոնյաններից, վիրավորելով նրանց ինքնասիրութունը: Ուստի Արշակը լոեց, չկամենալով այլևս ընդմիջել նրան:

Երբ Վասակն ավարտեց ասելիքը, Արշակը ներքին շուրթը դրեց ատամների տակ և նայեց մյուսներին, սպասելով նրանց խոսքին:

Բագրատունի Սմբատը համաձայն եղավ Վասակ սպարապետին:

— Տեր Հավնունին, հարգելի է ամենիս, — ասաց նա. — Սակայն նրա ցանկութունը կլինի աղետավոր: Ուստի և համաձայն եմ տեր սպարապետին:

Նույնպիսի համամտութուն հայտնեց և Մեհենդակ իշխանը, ավելացնելով.

— Արդյոք կարելի չէ՞ նոր մարդ չպահանջել նախարարներից և իզուր չզրգոնել նոցա:

Այս մտքին հավանութուն տվեց նաև Վասակը:

— Առայժմ չպահանջել, արքա: Աշխարհիս խաղաղութունը չվրդովելու համար:

Արշակը թեթևակի տարուբերեց գլուխը.

— Զպահանջել՝ նշանակում է քաղաքի կառուցումը թողնել ընդերկար: Այնինչ՝ պետք է շտապել:

Սյա ասելով՝ Արշակը շհայտնեց սակայն, թե հետո կարող են տեղի ունենալ խանգարիչ դեպքեր, կարող է ծագել պատերազմ և կառուցումը կմնա անավարտ: Նա շուզեց լծովին բացատրել նախարարներից մարդ պահանջելու իր նպատակը:

Հազարապետ Դավիթ Գնունին, իր բարձին նստած և ինչուցի աչքերը մի կետի հառած, շարունակ շփում էր ճերմակող մորուքը և թվում էր կշռադատում է մարդկանց ու նրբանց խոսքը:

Երբ Սմբատ ասպետն ու Մեհենդակ իշխանն ավարտեցին իրենց ասելիքը՝ թագավորը նայեց նրա կողմը:

— Իսկ ի՞նչ է խորհում Գնունյաց տերը,— ասաց նա մի ձայնով, որի մեջ կար և՛ հարգանք, և՛ վստահություն:

Հազարապետը մորուքը թողնելով շտկվեց և նայեց թագավորին մի հայացքով, որ վկայում էր, թե նա ծանր կացության մեջ է զգում իրեն:

— Ես, արքա, խորհում եմ,— սկսեց նա հանդարտ,— որ մենք տակավին կարող կլինենք կրկին քննություն առնել նախարարաց գրությունները: Սակայն առանց կացությունը և դոցա առաջացումը պարզելու՝ դիմել մեկին խոտագույն պատժի՝ էլիներ ոչ խոհեմ, ոչ հրահանգելի: Մենք պարտ ենք նախ համոզել նախարարաց, որ վտանգալից քայլ են առած թե՛ իրենց և թե՛ Հայոց Աշխարհի համար:

— Ուրեմն տեր հազարապետը կամենում է, որ լինեմ զիջող և հանդգնությունը նոցա թողնեմ անպատիժ,— ասաց Արշակը և զննող նայվածքը սևեռեց Գնունուն:

Բայց ծերունին բոլորովին շփոթվեց.

— Ո՛ր, արքա. առաջմ շեմ հրահանգում ոչինչ և շեմ էլ ցանկանում խոտվություն, քանզի խոտվությունը մեզ կրերի թշվառություն և աղետներ շարագույն... Ես կամիմ նախ պարզենք շարժառիթը նոցա մերժումի և ապա համոզել... համոզել,— շեշտեց նա:

Թագավորը հիասթափված նորից հենվեց գահին և նայեց Հայր-Մարդպետի կողմը, կամենալով լսել նաև նրա խոսքը. բայց ներքինին լուում էր գուխն իջեցրած, և դա դարմացրեց Արշակին: Չէ՞ որ նա սովորաբար շէր խուսափում խոսք ասելուց. իսկ երբ շէր ցանկանում խոսել, հաղվաղեպ, անկարելի էր լինում խոսք իմանալ նրանից:

«Աղվեսը երևի գրուցել չի կամենում... Մտքերը թաքցրնում է՝ մարդոց չվիրավորելու համար»,— մտածեց թագավորը և, աչքերը լրիվ բանալով, ասաց.

— Կամեցա, տիարք, որ օգնեք ինձ ձեր խորհուրդներով խոհական, բայց քանզի ցանկալի եք համարում խորհել կրկին, ուստի խորհենք ամենքս... Բայց պարտազանցությունը և հանդգնությունը բնավ չպետք է թողնել անպատիժ:

Ու Արշակը մեկեն, ոմանց թվաց դժգոհ, ելավ գահից. դա նշան էր, որ խորհուրդը վերջացած է և ամենքը ազատ են, կարող են գնալ, ուստի և ավագները, գլխի խոնարհումներով, իլար հետեից, դուրս եկան գահասարահից: Սովորաբար, նրման խորհուրդներից հետո, Արշակը խնդրում էր ավագնեիլից որևէ մեկին՝ մնալ առանձին խոսելու, բայց այս անգամ չպահեց և ոչ մեկին: Եվ երբ նրանք գնացին բոլորովին՝ նա դարձավ իր դպիրին, որ տակավին, սուր մորուքը կախ, մնացել էր կանգնած, հրամանի պատրաստ:

— Դու ևս ազատ ես, իզու:

Գպիրը վերցրեց արծաթ սկուտեղը՝ վրայի ուրուն գրուծյուններով հանդերձ և նույնպես դուրս եկավ՝ նույն սովորական խոնարհումներով, որոնք սակայն, այժի մորուքի պատճառով, թվում էին ծամածուծյուններ:

Մենակ մնալով՝ Արշակը մտածեց, որ սպարապետը, հազարապետը և Բագրատունին թերևս իրավացի են.— առայժմ հարկ չկա պատժել խոստումնազանց նախարարներին. հարկ է պարզել իրոք, թե ինչու՞ նոքա խրոխտացել են այնքան, որ հանդգնել են հղել իրեն մերժողական գրուծյուններ: Որտեղից նոցա այդ համարձակությունը, այդ դեմընթաց ոգին, ինչ նկատելի չէր մի քանի ամիս առաջ, երբ նոքա պարկեշտու հնազանդ մասնակցում էին նախարարների միաժողովին:

Արշակը հանդարտ քայլում էր գահասարահի երկարությամբ և խորհում, թիկնոցը վար առած: Երբեմն անցնում էր առանձնարանը, որ կից էր գահասարահին: Նախարարների մերժումը նրան թվում էր վիրավորանքից ավելի, արհամարհանքի հասնող մի բան... Նա չէր մտածում, որ իր պահանջն անսովոր է և կարգից դուրս... ուստի և խորհելով՝ կրկին ու կրկին գալիս էր այն եզրահանգումին, որ գրությանց հեղինակ նախարարների հանդգնությունը ներշնչված կա: Լատարված է մեկի թելադրանքով:

Մտածելով՝ Արշակը համոզվում էր, որ Վարդի բելած լուրերը լիովին հաստատեցին Տիրիթի խոսքերը և իր կասկածները Գնելի նկատմամբ: Այդ կասկածներն ավելի ամրապնդեց նախարարների գրությունը... մերժողական... Ու նա որոշեց՝ նախ պարզել այդ դավը, ապա զբաղվել քաղաքով...

Բայց ո՞վ էր գավողը...

Արշակի միտքը կանգ էր առնում միայն Գնելի, արքայազն Գնելի վրա:

«Բերդերը շեն հանձնում, մարդեր շեն տալիս»,— մտածում էր նա և այդ ամենի պատճառը համարում էր այն, որ նրանք այդպիսինում են Գնելին: Այդ ամենը հավանաբար ներանոց թելադրում է ոչ թե ինքը Գնելը անձամբ, այլ անշուշտ նրա Իերկայութունը Կավաշում: Ինչո՞ւ քանի Գնելը չէր եկել Կավաշ՝ ամենըր հնազանդ էին և պատրաստակամ... Սակայն նրանք փոխվեցին Գնելի Կավաշում քնակութուն հաստատելուց հետո... Ոչ միայն փոխվեցին... այցելում են նրան, մասնակցում նրա հարսանիքին, խնջույքներին. իրենց քոյիներին ուղարկում են նրա մոտ՝ զինախաղերի ու զինավարժություն... Եվ այս ամենը չգիտեն իմ ավագները, չգիտեն և դատում են ընդունայն... Միայն Հայր-Մարդպետը գիտեր երևի և լուր էր: Բայց կարիք կա՞ այս ամենը նրանց պարզելու: Եվ մի՞թե այս ամենը պերճախոս փաստեր չե՞ն, և չե՞ն բացահայտում միթե նախարարների տրամադրության փոփոխության պատճառը...

Արշակը լսել էր, որ իրենից դժգոհ արքահայրը Գնելի ճոխ հարսանիքին հրավիրել է շատ նախարարների, և որ Գնելը նրանց նվիրել է սսկի և արծաթ զարդեր... Հսկել էր, որ Գնելը վայելում է նրանց սերը: Այս պարագան հայտնի էր Արշակին, ուստի և անհավանական չէր համարում, որ զժգոհ նախարարները, դավելով իր դեմ, գահ բարձրացնեն նրան... Նախարարները՝ Ինչե՞ր ասես շեն անի նախարարները հայոց...

«Չարիքի արմատը պարզ է,— խոսեց Արշակը ինքն իրեն գյուտ անողի նման սթափվելով և մտածեց, որ պետք է ուրեմն կանխել շարիքը, խսկ կանխելու համար՝ պետք է կրտրել այն արմատից... Անհնազանդության և հանդգնության աղբյուրը Գնելն է անշուշտ, այո, Գնելը»,— մտածում էր Արշակը շարունակելով իր անցուղարձը:

Քայլում էր և կրկնում մտքում, որ հանդուգն Արծրունուն, Կամսարականին, Վահուուն և մյուսներին հնազանդության մեջ պահելու լավագույն միջոցը թերևս այն կլինի, որ Գնելը հեռացվի Կավաշից՝ իր հարսի հետ միասին... Այնժամ այլևս չեն հոխորտա այդ Արծրունի, Կամսարական, Վահունի և

համախոհ նախարարները... այնժամ կզսպեն իրենց և կկատարեն արքայի կամքն ու պահանջները... Այո, նրանք, կրթափովեն դրանից և կզգան, որ թագավորը չի խնայում անգամ իր հարազատ եղբորորդուն՝ արքայազն Գնելին, հետևաբար՝ չի խնայի և իրենց... Եվ, վերջապես, Գնելին հեռացնելով, ինքը հանցանք չի գործի, այլ պահպանած կլինի ավանդական օրենքը: Ամենքը գիտեն, որ արքայազունները, բացի գահաժառանգից, չպետք է ապրեն Այրարատում, այլ Աղիովիտ ռավառում... Արշակին թվում էր, թե արտոնելով Գնելին՝ զավկավաշ, ինքը այդպիսով գործել է մեծ սխալ, որի տխուր հետևանքը ակնհերև է ահա:

— Այո, թագավորութիւնս մեջ խաղաղութիւն պահելու համար Գնելը պետք է հեռացվի... Տիրիթը զգուշացումը կատարեց ժամանակին,— ասաց Արշակը և, կանգ առնելով, ծափեց:

Ներս մտավ ծեր սենեկապահը և ձգվեց հրամանի պատրաստ:

— Կանչիր Վարդ իշխանին:

Չանցավ մի քանի վայրկյան՝ եկավ Մամիկոնյան իշխանը զարմացած, որ արքունի խորհրդից անմիջապես հետո թագավորն այդպես շտապ կանչում է իրեն: Ինչ կար արդյոք նոր, արտակարգ,— կարդացվում էր նրա դեմքին:

Տեսնելով Վարդ իշխանի մուտքը՝ Արշակն ընդհատեց երթևեկը և մոտեցավ նրան:

— Այդպես, իշխան. այսօր իսկ հարկ է գրել հրաման և տանել արքայազն Գնելին, որպեսզի նա, երեք օրվա մեջ, թողնի Կավաշը և գնա ապրելու Հաշտենից գավառը՝ Աղիովիտ կամ Առբերանի... իր հարսով հանդերձ:

Այս ասելով՝ թագավորը մտածեց մի պահ և ավելացրեց շեշտով.

— Նա՛ն արքայազն Տիրիթին:

— Նաև Տիրիթի՞ն,— չկարողացավ իր զարմանքը պահել Վարդ իշխանը:— Եվ ինչո՞ւ, արքա:

— Որպեսզի լինեն մայրաքաղաքից հեռու, ինչպես կարգն է ավանդական:

— Թույլատրի խոսել, արքա:

— Խոսիր, իշխան:

— Եօրիւր, արքա, համարձակ հարցումս: Կա՞ տրոյոք կա-
րէ՞ք, որ սրբայաջն Գննելը արտաքսվի Կավաշից: Ի՞նչն դա ար-
վում է այն նպատակով, որ նա շղամի և իր շուրջը շոտողի
նախարարներ դժգոհ, ապա իրավունք տուր դիտեմ, որ Գննելը
այդ ամենը ավելի ազատ և ավելի դուրին կանի Հաշտենից
գավառում, ինքը ևս միանալով տեղի դժգոհ նախարարաց,
վասնզի ինքն ևս կլինի կարի դժգոհ... Յերևս նախարարներից
առավել: Մինչդեռ, արքա, եթե նա մնա Կավաշում, կլինի
հանապազ հսկողութանդ ներքո, հետևաբար՝ կլինի զգույշ և
լի համարձակի անել ոչինչ չարամիտ:

Թագավորը վճռաբար տարուբերեց գլուխը:

— Ոչ, երիցս ոչ, իշխան: Կանենք այնպես, որ նա այնսուղ
ևս լինի մեր հսկողութան ներքո: Տիրիթը նույնպես կտեղա-
փոխվի այնտեղ, ինչպես լսեցիր: Եվ նա արդեն իսկ իրազեկ
կպահի մեզ Գննելի վարքի և վարմունքի մասին,— շեշտեց
Արշակը իր վճռից գոհ:

— Իսկ արքահա՞յրը,— ու վարդը հարցական նայեց թա-
գավորի երեսին:— Չէ՞ նա խնդրեց՝ թողնել թոռնիկին
մոտը, և դու թույլատու եղար, արքա: Նա կցանկա ան-
շուշտ՝ իմանալ թոռանց հեռացման պատճառը: Ի՞նչ պա-
տասխանել... Չե՞ն ասի արդյոք, որ դու վախեցար Գննելից
և... դա առիթ չի՞ դառնա, որ քո հայտ և անհայտ թշնամի-
ներդ...

Արշակը սև հոնքերն իրար բերեց:

— Նախ, իշխան, արքայազուն թոռները շեն, որ պիտի
խնամեն արքայահորը, այլ իմ կարգած մարդիկ: Նոքա՞ աչդ
թոռները, եկան-տեսան իրենց պապին, և բավ է: Չսխտք է
թողնել շար հունդը ծլի և աճի, և կամ կայծը հրդեհ դառնա:
Իսկ թե ի՞նչ կգրուցեն թշնամիները՝ կարևոր չէ բնավ: Թըշ-
նամին հանապազ մնում է թշնամի և բարի չի խորհում եր-
բք: Հետևաբար, առավել խելացի չէ՞ր լինի հեռացնել թըշ-
նամուն, որ շխանգարի մեր գործն ու հանգիստը:

Վարդ իշխանը, որ լսում էր զարմանքից անշարժ, թագա-
վորի խոսքից հետո կարևոր համարեց նկատել:

— Այդ վճիռը, արքա, ծանր, անչափ ծանր կլինի աւրա-
յահար համար:

Արշակն անմիջապես շարտասխանեց, նորից սկսելով քայլել:

— Սա՛նր,— ասաց նա առանց կանգ առնելու:— Չի մնա և չենք թողնի մենակ, ինչպես և մենակ չէր մինչև թոռների ժամանումը:

— Նա բողոք կբառնա, արքա... կնզո՛վի:

— Իզո՛ւր:

— Կարգադրությունդ կհամարի թշնամություն իր դեմ:

— Առավել իզուր,— կրկնեց Արշակը և նորից կանգ առավ:— Այդպես, իշխան, այժմ իսկ թող Եզրը հորինի այդ հրամանը:

Հրաման հորինելը դժվար խնդիր չէր, Վարդն անմիջապես կտրող էր այդ կատարել: Սակայն դժվարը, որ այդ պահին մտահոգում էր Վարդ իշխանին, այն էր, թե ո՞վ պետք է տաներ այդ հրամանը Կավաշ... Հանկարծ թագավորը այդ առաքելությունը նորից հանձնարարեր իրեն, ինչ ինքը չէր ցանկաբերեք... Ահա ինչո՛ւ նա ջանում էր տարահամոզել արքային, որ շվտարեր արքայազուններին... Քանի մի օր առաջ շնորհավորել էր Գնեկին իր հարսանիքի առթիվ և... վաղը. մյուս օրը հրաման տաներ արտաքսելու... Ինչ կմտածեր Գնեկը իր մասին. կեղծավո՛ր, լրտե՛ս, խաբեբա՛... Ո՛չ, Վարդ իշխանն այդ չէր ցանկանա... Չէր ցանկանա նորից հանդիպել ո՛չ Գնեկին, ո՛չ արքայահորը և ո՛չ Փառանձեմին, մանավանդ Փառանձեմին... Ինչո՞ւ մի այդպիսի նորատի արքայի հետևավոր մի գավառ... Իսկ Տիրիթը, Տիրիթը, որ սիրում և վրստահում է իրեն, ի՞նչ կասեր... Նվ, վերջապես, այդ արքայազուններից մեկը կարող է թագավորել մի օր...

Ու Վարդն ազդեցում էր մտքում, որ տերը փրկի իրեն այդ ծանր փորձությունից և միաժամանակ հնար էր մտածում խուսափելու այդ տխուր, ոչ պատվարեր առաքելությունից. նա մինչև իսկ մտածում էր հիվանդություն կեղծել, մնալ տանը փակված, որ թագավորն իր այդ կարգադրությունը հանձնարարի մեկ ուրիշի... այլապես ինքը չէր կառաջ տեսնել կույր արքայահորը և լսել նրա կշտամբանքը, զայրույթը և վիշտը... Այո, արքահայրը կզայրանար սաստիկ և չէր խնայի ոչ ոքի...

Ու Վարդ իշխանը խորապէս վշտացած գուրս եկավ գահաստահից:

«Օ՛, ծանր է լինել հրամայողի կամակատար»,— հառաչեց Վարդը միջանցքում և գնաց արքայի հրամանը դպիր Եզրին հայտնելու... Միաժամանակ նա մտածում էր և արքայազն Տիրիթի մասին. չէ՞ ինքը խոստացել էր օգնել նրան, բարեխոս լինել արքայի առաջ, որ սա բարեհաճ լինի նրա հանդեպ: Ի՞նչ անել այժմ...

Այդ օրը մինչև կեսգիշեր, մինչև հրամանի պատրաստումը, մինչև առավոտ՝ Վարդ իշխանը խորհում էր թագավորի մտադրութեան մասին և ցանկանալով ցանկանում, որ այդ հիամասնի հանձնակատարը լինի ինքը...

Ի

Այն պահին, երբ Վարդը մտածում էր այդ ծանր առաքելութիւնը վրա, Արշակ թագավորը, շարունակելով իր անհանգիստ երթևեկը, խորհում էր դարձյալ Գնելի մասին: Որքա՞ն իրոք խելացի կ'լիներ վտարել Գնելին Կավաշից. գա չի՞ հարուցի արդյոք ընդհանուր դժգոհություն և թշնամիները շե՞ն շարախնդա իրոք, որ ինքը նրան հեռացնում է երկյուղից, ինչպես ասում է Վարդ իշխանը:

«Թշնամիներս, այո, կշարախնդան անշուշտ»,— ասաց Արշակը մտովի և անմիջապէս արդարացրեց իրեն, որ զոս անում է անհրաժեշտութեանից դրոված՝ երկիրը խաղաղ պահելու համար... Խաղաղութիւն, որի մեջ միայն հնարավոր կ'լինի կառուցել և ավարտել իր Ավանը... ու քանի որ նախարարները մերժում են իրենց բերդեր՝ նա իր Ավանը կ'կառուցի այնպես, որ այն գառնա ամուր բերդ... ոչ թե մեկի բերդը, այլ ամենքի բերդը, հայոց բերդը... Սակայն Գնելին վտարելու փոխարեն խելացի չէ՞ր լինի կանչել նրան և անձամբ խոսել հետը, սիրել, սիրաշահել, որ նա, տակավին անփորձ պատանի, չընկնի շարանենդ նախարարների ազդեցութեան ներքո,— ասում էր մի այլ ձայն:

«Եվ ինչո՞ւ ոչ,— մտածում էր Արշակը:— Կարելի է և կանչել. կանչել մայրաքաղաք և զրուցել հետը... Սիրելով կարելի է փոխել մարդուն և դարձնել անձնվեր հավատարիմ... Քե՛ն կարգ չէ և ընդունված չէ, բայց կարելի է գուցե հանձնել

նրան և բարձր մի պաշտոն արքունիքում... այսպես նա հեռու կլինի դժգոհ նախարարներից...»:

Մտածելով՝ Արշակը գտնում էր, որ պետք էր փորձել այդ՝ անձամբ խոսել Գնեւի հետ և հասկացնել, որ վտանգավոր է լսել նախարարներին, որ նրանք ամենքը անբարեհույս մարդիկ են, կարող են պղտորել մարդկանց հոգին և մտքերը մղել հանցավոր գործերի... Այո, նա կզգուշացնի, որ նախարարները կարող են անել մեծամեծ խոստումներ, սակայն Գնեւը չպետք է հավատա նրանց, զի նրանք ամենքը թշնամի են Արշակունիներին. նրանք պատրաստ են մինչև իսկ գժտութուն սերմանել թագավորի և արքայազունների մեջ՝ իրենց նպատակներին հասնելու համար...

«Իսկ եթե Գնեւն ուղարկված է կայսեր կողմից»,— ասաց ներքին մի ձայն: Արշակը մտածեց՝ որ դա ևս կարող է լինել: Թերևս կայսրը դժգոհ է իրենից և կամենում է իր փոխարեն թագավորեցնել Գնեւին... Անհավանական չէ և այդ... Բայց դա ևս կարելի է պարզել գուցե անձամբ խոսելով:

Սակայն ինչպե՞ս կարելի է տեսնվել Գնեւի հետ.— Գնալ կավաշ արքայահորը տեսնելու պատրվակով և խոսե՞լ այնտեղ: Ոչ, դա վայել չէր և ոչ էլ հարմար. արքահայրը, իրեն տեսնելով,— մտածում էր Արշակը,— պիտի գանգասեղ իր վիճակից... Ոչ. գնալ կավաշ՝ հարմար չէր: Հարսանիքին շքանուց հետո դա ո՛չ հարմար է, ո՛չ պատշաճ... Լավագույնը կլինի այն, Գնեւին իր հարսի հետ հրավիրել Վաղարշապատ և զրուցել այստեղ՝ պալատում,— եզրակացրեց Արշակը: Բայց այդ միջոցին հանկարծ— չգիտես ինչ կապով— հիշեց, որ շուտով լինելու է նավասարդի տոնը Շահապիվանում, տարեկան աշխարհախումբ տոնը, ուր մեկնելու է նաև ինքը՝ Օլիմպիա թագուհու հետ:

«Լավագույնս է ահա հրավիրել Գնեւին այդ տոնին,— մտածեց Արշակը,— և այնտեղ առանձինս խոսել հետը, նախապես շնորհավորելով ամուսնութունը, ընծաներ տալով իրեն ու իր հարսին... Դա կլինեն ատավել խելացի... Դա կուրախացներ և արքայահորը...»

Այս միտքն այնքան հաճելի թվաց Արշակին, որ նա նրստեց մտածումներից ու երթևեկությունից հոգնած: Բայց որքան էլ հոգնած՝ նա այնուամենայնիվ շարունակում էր մտաւ-

ծել, և գտնում էր, որ Գնեւիւն բարեկամանալուց հետո կարելի է հանգիստ գրադվել թե՛ Ավանի շինութեամբ և թե՛ պատծել անհնազանդ նախարարներին...

Գալիս էին նաև հակառակ մտքեր, որ առարկում էին այդ եզրակացութեան դեմ, և Արշակը կանգնում էր ծանր երկընտրանքի առաջ...

Եւհաննէս անել, ո՞րին նախապատվութիւն տալ,— մտածում էր նա, և մտածում էր երկար:

Փոքր հետո նա ծափ զարկեց:

Ներս մտավ տարեց սենեկապահը:

— Հրավիրիր Հայր-Մարդպետին:

Սենեկապահը գլուխ իջեցնելով դուրս գնաց, և փոքր անց եկավ մեծամարմին ներքինին՝ մի բարակ թիկնոց վրան: Նրա խոշոր, անմազ, ծաղկավեր դեմքը շիկնած էր կիսաեփ կարկանդակի պես, չգիտես անակնկալ կանչվելուց, թե շտապելուց:

— Ողջո՞ւյն արքայիս,— խոնարհեց նա գլուխը և կանգնեց պատկառու:

— Ողջո՞ւյն, մարդպետաց հայր,— շեշտեց Արշակը պաշտոնական եղանակով և, մատնացույց անելով նրան մի եռոտանի, ինքն ևս նստեց նույնանման մի աթոռի:

Երբ երկուսն էլ արդեն նստել էին դեմ-դիմաց, թագավորը, աչքերը կծկած, նայեց պալատի կառավարչին, նայեց անխոս, ապա ասաց հանդարտ.

— Ես, Հայր-Մարդպետ, կարի դժգոհ եմ քեզնից:

Հայր-Մարդպետը գունատվեց՝ անմազ կոպերը թարթելով:

— Ինչո՞վ եմ արժանացել, արքա...

— Ինչո՞ւ լոնցիր ավագների ժողովին և շասացիր խոսքդ: Հայր-Մարդպետը շփոթվեց:

— Լոնցի, արքա, քանզի բարկացած էիր հույժ:

— Կարծիքովդ՝ չպե՞տք է բարկանալ շարամիտների և ուրացողների վրա:

— Բարկանալ կարելի է, արքա, և զանցառուները արժանի են բարկութեան: Սակայն բարկութիւնը վճիռ արձակելիս վատ խորհրդատու է:

— Պետք է մակաբերեմ ուրեմն, որ հակառակորդի վրա պէտք չէ՞ բարկանալ:

— Տարբեր են լինում, արքա, հակառակորդները: Ամենքին հարկավ չի կարելի վերաբերվել միատեսակ:

— Հակառակորդը թշնամի է, ուստի և արժանի է պատժի,— և Արշակը սև հոնքերը այնպես բերեց իրար, որ հոնքամեջը չքացավ:

Հայր-Մարդպետը ժպտաց.

— Ինչո՞ւ, արքա, երբ հակառակորդին կարելի է հաղթել՝ հետը հաշտվելով կամ լիակշիռ օսկի տալով, և կամ՝ համախոհից բաժանելով:

«Որքա՞ն խորամանկ է այս աղվեսը և որքա՞ն խելոք... Մի՞թե կոահել է, որ ես այդպես եմ վարվելու Գնեիի հետ, որ կամենում եմ բարեկամանալ Գնեիի՞ն,— մտածեց Արշակը: Նա Հայր-Մարդպետին կանչել էր իսկապես հարցնելու, թե ի՞նչ կարծիքի է Գնեիի մասին, բայց, նրա խոսքը լսելով, աւաց միայն.

— Պետք չէ՞ ուրեմն հակառակորդին պատժել:

Հայր-Մարդպետի շուրթերի վրա ժպտի նման մի բան երևաց:

— Հակառակորդին կարելի է և պատժել, արքա, եթե դա շահավետ կլինի քեզ և երկրիս հայրցու: Ծա այնպես եմ խորհում, որ թույլ հակառակորդին, արքա, պետք է վախեցնել, քաջին՝ ընկճել, ազահին՝ տալ դրամական ու հողային նվեր, իսկ հավասարին՝ հնթարկել: Գալով նախարարներիդ ներհակ՝ նորա անշուշտ հավասար չեն քեզ, արքա. հետևաբար՝ դոցա դյուրավ կարելի է բաժանել միմյանցից՝ առատ խոստումներով, ոմանց ծանրագին նվերներով կամ բարձր ու շոյող մի պաշտոն հանձնելով: Իսկ ընդհանրապես, ներիւր ծառայիդ հանդգնությունը, արքա, դու քեզ պետք է հանգիստ պահես անգամ այն ժամանակ, երբ զայրացած ես:

— Հանգի՞ստ, երբ զայրացած եմ,— Արշակը քծիծաղով տարուբերեց սեռամազ գլուխը:

— Այո, արքա,— շարունակեց պալատի կառավարիչը, չվարանելով թագավորի քծիծաղից:— Ոչ միայն հանգիստ, պետք է ժպիտով խոսել այն մարդու հետ, ով վիրավորանք է ասել քեզ... ,

Թագավորը նորից տարուքերից գլուխը:

— Ինքդ, մարդպետաց տեր, շեռ սիրում հոգևորներին, բայց խոսում ես նոցա մաքերով ու լեզվով:

— Տարբեր ենք, արքա. նաքա քարոզում են հեզուսթյունն ու հնազանդությունն, իսկ ես,— ներիր համարձակ խոսքս,— ես ասում եմ՝ քեզ և մեր աշխարհի համար օգտակար խոսքեր: Չեմ ասում բնավ՝ եղիր հնազանդ. Ո՛չ երբեք... Այլ ասում եմ, թե երբ զայրացած ես՝ եղիր սիրալիր, և քաղցր խոսքեր ասա, երբ պատրաստվում ես հարվածելու, անգամ՝ երբ հարվածում ես:

Արշակն ընդմիջեց.

— Սթափի՛ր, Հայր-Մարդպետ: Արքայիդ խորհուրդ ես տալիս կեղծավորե՞լ...:

— Բնավ, արքա: Այդ պահանջում է քո գահը: Այդպես պետք է վարվել երկիր կառավարելու համար: Այդպես կհաղթես ավելի: Իսկ երբ թշնամուդ ընկճես՝ հեզ եղիր և հեզ խոսքեր ասա, ու ցույց տուր, որ ցավում ես հոգով— և դու կշահես, արքա, ոչ միայն ականատես կողմնակի մտորոց, այլև թշնամուդ համակրանքը:

Արշակը բարձրացրեց հոնքերը, և դրանից վերացավ նրա հոնքամիջի կնճիղը: :

— Ավելորդ խոսքեր ես զրուցում, Հայր-Մարդպետ: Թըշնամուն հարվածում են զենքով և նախատական խոսքով: Ասածդ՝ վատթար կեղծավորությունն է, և ինքդ հավանաբար այդպես ես վարվում, այո՞:

Եվ Արշակը շեշտ նայեց խոսակցի աչքերին:

Հայր-Մարդպետը լռեց վիրավորված:

Արշակը նկատեց այդ և նորից դիմեց նրան հեզնախառն ձայնով.

— Այնուհետև՛, տեր փիլիսոփա:

— Այնուհետև ի՛նչ գրուցեմ, արքա, երբ հեզնում ես նվաստիս,— վշտացած ձևացավ ներքինին:— Զրուցովս մի ցանկություն անեցա, արքա, օգտակար լինել քեզ և Աշխարհիս:

— Ա՛, եթե ցանկությունդ այդ է, շարունակիր,— և Արշակը ձեռք խփեց նրա ծնկան:— Ծախում եմ քեզ:

Հայր-Մարդպետը շտկվեց նստած տեղում:

— Արքա, մտածելով մեր անխաբահի-օգուտը՝ պարտ ենք կշռադատել պատերազմն ու հաշտութիւնը: Եթե հավասար շահ են բերում դրանք՝ պետք է նախընտրել հաշտութիւնը, վասնզի պատերազմն ավերանք է ու մահ և, վերջապես, մեղքի մեջ է դնում սկսողին: Սույնպես նայելու է, արքա, և նախաբարաց վարքին: Սլանել և պատժել նոցա՝ շահավետ չէ բնավ, քանզի միաբան են և միախորհուրդ: Չպետք է գրգռել նոցա, այլ հաշտ բաժանել և խորտակել մեկ-մեկ... հանուն գահի և հայրենյաց:

«Խելացի է ազվեսը և խորամանկ», — մտածեց նորից Արշակը և գլխով նշան արավ, որից ներքինին զգաց, որ ինքն ազատ է:

Հազիվ Հայր-Մարդպետը դուրս էք եկել, Արշակը կարգադրեց հրավիրել սպարապետին: Յաջկալի էր իմանալ, թե վասակն ի՞նչ է մտածում Գնելի մասին, և նախարարների վարմունքն արդոք հետևանք չի՞ համարում Գնելի ներկայութեան կամ թելադրութեան...

Վասակը եկավ զարմացած: Թեև գիտեր, որ թագավորը սովորութիւն ունի՝ ամեն մի խորհրդածողովի վերջում ավագներից մեկին-երկուսին պահելու մտքը կամ հրավիրելու հետո, բայց և այնպես այս անգամ նա եկավ զարմացած: Ինչո՞ւ է կանչել թագավորը: Եթե ուներ ասելիք՝ ինչո՞ւ շատաց ժողովից անմիջապես հետո... Նոր ի՞նչ կարող է լինել:

Բայց թագավորի առաջին իսկ հարցումը ցրեց նրա տարակույսը:

— Տե՛ր սպարապետ, խոսքդ նախաբարաց նամակի առթիվ պարզ շեղավ ինձ: Չկամեցա հարցում անել ավագների ներկայութեամբ: Այժմ կուզեի մեկնեսս այն, ինչ շնորհակցիր այնտեղ:

— Ճշմարիտ է, արքա, ես ասելիքս շավարտեցի, քանզի հնար չէր ասել ավելին: Այժմ կլինեմ առավել պարզ: Գուկամենում ես խստութիւններով հնազանդեցնել նախաբարաց, կամենում ես նոցա ենթարկել արքունյաց կամքին, որպեսզի վտանգի ժամին դուրանա պաշտպանութիւնը հայրենյաց: Գովարին խնդիր է: Նախարարները եղել են ինքնագլուխ, ինքնակամ, ուստի և հազիվ համաձայնեն բերդերը յուրյանց գիշանել քեզ:

— Սակայն հնարավոր է արդյոք առանց խստության նոցա զինական ուժը քո հրամանիդ հնթարկել, որպեսզի ի վիճակի լինենք գիմագրավել արհավիրքնհրը:

Վասակը աչքերը կկոցեց.

— Ոչ, արքա, խստություն պետք չէ: Անհրաժեշտ է մեզ ինչպես արտաքին, այնպես և ներքին խաղաղություն: Քող յոցա բերդերը մնան յուրյանց: Գու շինիր քո բերդը:

Քագավորը շեշտ նայեց սպարապետին և անսպասելի գրկեց նրա ուսերը:

— Ճշմարիտ ասացիր, սպարապետ: Գուշակեցիր միտքս: Ծս վաղուց խորհել եմ՝ կառուցել իմ բերդը, որը չի լինի մեկի բերդը, այլ ամենայն հայոց բերդը: Ծս իմ ավանա հիմնեցի այդ իսկ նպատակով: Բայց շուգեցի իմանան գաղտնին: Այժմ, երբ ինքդ ասում ես նույնը, զոհ եմ անչափ: Ուստի ներիր, որ խոհս նվիրական չեմ հայտնել քեզ, քանզի այն տակավին չուներ կերպ ու մարմին, առավել՝ շուգեցի իմանան նախարարները ներհակ. այլապես կհասցնեին Շապուհի ականջը և առավել ամուր կպահեն իրենց բերդերը: Այնինչ ես կամենում եմ, որ Հայոց Աշխարհի բոլոր բերդերը լինեն քո ձեռքին՝ մեր հայրենին պաշտպանելու համար... Այսու նախարարաց չպետք է թողնել ինքնագոլութ...

Այստեղ Արշակն ուզեց հարցնել, թե ի՞նչ ազդեցություն ունի Գնելը նախարարների վրա և թե նպատակահարմար է արդյոք Գնելին թողնել կավաշում. բայց ավելորդ համարեց. սպարապետը կարող էր կարծել, թե ինքը վախենում է Գնելից:

Քագավորն ու սպարապետը խոսեցին երկար: Աուշակը պնդում էր՝ ուժի զորությունը նախարարներին ենթարկել արքունիքին, առնել նրանց բերդերը և զինական ուժը: Վասակը դարձյալ դեմ էր խստության. դա կպառակտի Հայոց երկիրը, որ առանց այդ էլ միաբան չէ: Սպարապետը հայտնեց նաև այն կարծիքը, թե երբ կառուցվի նոր բերդը, այնժամ նախարարները կպատկառեն, և Հայոց Աշխարհը կարող է հանգիստ լինել պարսից կողմից: Սպարապետի կարծիքն ուրախացրեց Արշակին, բայց և այնպես նա կարևոր համարեց բացատրել, թե ինքը հետամուտ է այդ իսկ նպատակին. բեր-

ղը կառուցել պարսից ներխուժման մշտական ճանապարհի վրա:

— Բարի է, արքա,— ասաց Վասակը,— դա կլինի ամրակուռ պատվարը մեր աշխարհի ապահովության:

Երբ սպարապետը հրաժեշտ առավ և գնաց, Արշակը նորից մտածեց, թե որտեղի՞ց է արդյոք նախարարների հանդերձությունը և, երկար խորհելուց հետո, գտավ դարձյալ, որ նրանց համարձակություն է ներշնչում անշուշտ Գնեխի ներկայությունը Կավաշում... Գուցեն այդպես վարվում են Գնեխի հետ համախորհուրդ...

Ի՞նչ պետք է անել ուրեմն՝ արտաքսել Գնեխին, թե բարեկամանալ... Որի՞ն նախապատվություն տալ,— մտածում էր նա դարձյալ, և մտածում էր երկար ու ոչ մի վճիռ չէր կարողանում ընդունել...

Եվ ահա, երբ մյուս օրը առավոտյան Վարդ իշխանը մտավ թագավորի առանձնարանը և Գնեխին արտաքսելու հրամանը տվեց արքային ստորագրելու, Արշակը զլուխը տարուրեքեց.

— Հրաման պետք չէ, իշխան: Կավաշ կմեկնես առանց հրամանի:

Վարդը գունատվեց. ծանր, տհաճ առաքելությունը ուրեմն վիճակվեց իրեն,— մտածեց նա հուսահատությունից մի ոտքի հենվելով: «Ծանր մի առաքելություն՝ առանց գրավոր հրամանի... ուրեմն կարգադրությունը պիտի կատարեր բանավոր»: Դա կլինե՞ր արդեն առավել դժվարին:

— Ծանր, դժվարին առաքելություն է, արքա,— ասաց Վարդն ակամա:

— Ոչ, իշխան, առաքելությունդ այս անգամին չի լինի դժվարին:

— Ինչպե՞ս, արքա,— դարձյալ ակամա ելավ Վարդի բերանից:

— Դու կմեկնես Կավաշ այլ առաքելությամբ:

Վարդի վախը փոխվեց տարակույսի:

— Այո, կմեկնես և Գնեխին իր հարսի հետ կհրավիրե՞ս Շահապիվանի տոնին: Ծա կամենում եմ տեսնել նորան և

անձամբ-անձին խոսել արքայազնի հետ: Այնուհետև կլինի որսագնացություն:

Այս անգամ Վարդի տարակույսը փոխվեց զարմանքի: Որքան էլ թեթևություն զգաց, բայց զարմացավ թագավորի փոփոխամտություն վրա.— Ի՞նչ էր կատարվել մի գիշերվա մեջ, ինչո՞ւ էր արքան փոխել իր որոշումը, զայրույթը դարձնելով ողորմածություն: Պարզվե՞լ էր նոր հանգամանք, ինչ զղջացել էր իր խոստագույն հրամանի համար:

Թագավորը շարունակեց.

— Մեկնելով Կավաշ, քեզ հետ, իշխան, կտանես և նվերներ արքայահոր համար, այն, ինչ խորոժեկի է նրա ճաշակին,— կարգադրեց Արշակը վերջում:

Որք Վարդը հրածեշտ առավ մեկնելու, նա ամենայն արագությամբ դուրս եկավ պալատից, մտածելով, թե թագավորը հանկարծ նորից չփոխի իր որոշումը:

* * *

Հաջորդ օրը Վարդ իշխանը կրկին մեկնեց Կավաշ՝ դարձյալ ձիաբեռ նվերներով աւ թիկնապահներով: Որքան էլ ճանապարհը տհաճ էր իր խորդուբորդներով, իր վերելքներով աւ վայրէջքներով, նա այնուամենայնիվ գնում էր թեթև սրբտով. հույս ուներ, որ այս անգամ հանդիմանություններ չլր լսի կույր արքայից և ծանր կացության մեջ չէր լինի:

Որք Վարդը արքայի հրավերը հայտնեց Գնեղին, արքայազնը ուրախությունից շառագունեց և ժպիտներ ցուացին նրա աչքերում:

— Ընորհակալություն արքա-հորեղբորս,— ձեռքը սրտին դրավ Գնեղը:— Այդ մեծ պատիվ է ինձ և իմ հարսին: Պիտի գամ մեծավ սիրով:

Ապա Գնեղը հետաքրքրվեց, թե ե՞րբ է սկսվելու տոնը:

— Նորապսակները մոռանում են, արքայազն. ամեն բան,— նկատեց Վարդը մեղմաժպիտ, և բացատրեց, որ տոնն սկսվելու է առաջ օրից, այնպես որ բավական ժամանակ է մնում հարկ եղած պատրաստությունները տեսնելու:

Կյանքում ինչպես վատ, այնպես և լավ լուրերը երկար չեն մնում ծածուկ. տարածվում են անհայտ ճանապարհներ:

րով: Այդպես էլ այս անգամ. չգիտես ինչպես, Կավաշի ամբողջում ամենքն անմիջապես իմացան, որ Արշակ թագավորը արքայազն Գնեկին ու իր հարսին հրավիրել է Շահապիվանի նավասարդյան տոնին, և ուրախացան բոլորը... բացի Տիրիթից:

Երբ Տիրիթը լսեց այդ տխրեց սաստիկ.— ուրեմն թագավորը չհավատաց իր խոսքին... և հա՛ն Գնեկին ու իր հարսին հրավիրում է Շահապիվան, իրեն՝ ոչ... Ի՞նչ է նշանակում այս... Գնեկին պատժելու փոխարեն արքան պատիվնե՞ր է տալիս նրան... Ուրե՞մն...

— Ո՛չ,— ասաց,— տակավին ամեն ինչ կորած չէ: Փռանձեմք...

Այս ասելով՝ նա շտապեց տեսնել Վարդ իշխանին: Բայց ո՛ւր է նա, որտե՞ղ էր իջևանել...

Ուղարկված սպասավորը լուր բերեց, թե նա այժմ հանգիստ է առնում ամրոցի հյուրատանը և վաղը պիտի մեկնի:

Թեև կարգ չէր, որ արքայազնն ինքը այցելի մի իշխանի կամ նախարարի, սակայն Տիրիթը գնաց Վարդ իշխանի մոտ՝ պարզելու, թե այդ ինչպե՞ս է եղել, որ թագավորը հրավիրել է Գնեկին՝ իր հարսի հետ միասին, բայց... անտեսել է իրեն:

— Ողջո՛ւյն, արքայազն... մեծ պատիվ եք արել ինձ,— դիմավորեց նրան Վարդը պատշաճ խոնարհումով:— Ինչո՞վ եմ արժանացել...

Տիրիթը, նրա խոսքերին անուշադիր, ասաց հազիվ շենքից ներս մտած.

— Իշխան, հայտնեցին ինձ, որ արքան քո միջոցով Գնեկին և իր հարսին հղել է հրավեր՝ գնալ Շահապիվանի տոնին,— սկսեց նա արագ, բայց դժվար արտաբերելով բառերը:— Ինչպե՞ս հասկանամ... ինչպե՞ս...

Վարդը ուշադիր նայեց նրան.— Տիրիթի տեսքը վարանոտ էր, դեմքը ջղածովում էր. անդրավարտիքի տոտերը մի կերպ առել էր մուլկերի մեջ: Երևում էր՝ շտապելուց կարգի չէր բերել իրեն... Իսկ ընդհանրապես մոռյլ էր և ընկճված:

— Ինչո՞ւ այդպես, իշխան,— շարունակեց Տիրիթը, մի կերպ նստելով իրեն առաջարկված աթոռին:— Մի՞թե արքան իմ խոսքը առ ոչինչ համարեց, արհամարհեց... Չունի՞ վստահություն առ ինձ, թե... Չէ՞, իշխան, ինքդ ականատես

եղար, թե ինչպիս նախարարաց որդիները սիրում են նրան, խաղեր են խաղում և զինավարժություն կատարում հար ու հանապազ... Եվ մի՞թե ես, իշխան...

Նա չավարտեց ասելիքը, և տենդով հիվանդի նման ձեռքը դրեց ճակատին ու կռացավ: Այդ պահին նա թվաց այնքան թշվառ, որ Վարդը հարկ համարեց հանգստացնել հրավերի առիթ հորինելով:

— Դա անտեսում չէ, արքայազն, և ոչ իսկ անվստահություն. Պարզապես արքան չի եղած Գնեիի հարսանիքին, ուստի և, որպես եղբորորդու, կամենում է տեսնել նորան: Այդ իսկ պատճառով հղել է հրավեր:

— Հապա ե՞ս, իշխան...

Վարդը շհասկացավ նրա միտքը և նկատեց.

— Այբան քեզ տեսել է, արքայազն:

— Ոչ, իշխան, խոսքս տեսնելու մասին չէ: Արքան կարծյաթ չի վստահում ինձ, հետևաբար և չի կամեցել հրավեր հղել նաև ինձ: Գուցեև հղել է, իշխան, մոռացել ես ինքդ:

— Ոչ, արքայազն: Ինչպե՞ս կարող եմ չհիշել, մոռանա՞լ:

Տիրիթը գլուխը կախեց մի ակնթարթ, ապա բարձրացրեց ցնցումով:

— Ասա ինձ, իշխան, հետաքրքիր եմ իմանալու, թե ինչպե՞ս հաղորդեցիր արքային այն ամենը, ինչ տեսար նախորդ այցիդ:

— Այնպես, ինչպես տեսա, արքայազն...

Տիրիթը լռեց և աչքերը հառեց հատակին, նրա դեմքի մկանները խաղում էին այտերին, առանձնապես ականջների կողմը, իսկ ինքը շուրթերը ծամում էր մտածումների մեջ: Ու մնաց այդպես միառժամ, ապա ելավ ու սկսեց լայն բայլերով գնալ-գալ սրահում, առանց Վարդ իշխանին նայելու:

Այդ պահին նրա հայացքը կանգ չէր առնում և ոչ մի բանի վրա: Շուտով սակայն, մի քանի վայրկյան քայլելուց ՚ետո, նա թափով կանգ առավ և հարցրեց.

— Ասա, ինձ, իշխան, կարո՞ղ եմ ինքս նույնպես գալ Շահապիվան՝ տոնին մասնակից լինելու,— և Տիրիթը սեռնուն նայեց Մամիկոնյան իշխանին, կամենալով ասես նրա պատասխանից կռահել թաղավորի վերաբերումը:— Կարո՞ղ եմ,— կրկնեց նա պահանջկոտ:

— Հարկավ, արքայազն, հարկավ, — պատասխանեց Վարդը վստահ ձայնով, ականրև նրա՞ն հանգստացնելու նպատակով:— Ամենքն ունեն իրավունք Շահապիվան լինելու: Անշուշտ, դու ևս, արքայազն, ունիս իրավունք Նավասարդյան տոներին մասնակցելու:

— Իսկ արքան չի դժգոհի՞, — Տիրիթի աչքերում կասկածներ կայծեցին:— Նրան անհաճո չի թվա՞ երբեք...

— Բնա՛վ, արքայազն, բնա՛վ... Վստահ եմ՝ ոչ երբեք...

ԳՆՈՒԽ ՋՈՐՐՈՐԴ

Շահապիվան... Մեծ չէր այս ավանը և ոչ էլ հարուստ, բայց մեծ էր նրա անունը, որովհետև դարեր շարունակ համարվում էր հեթանոս հայերի Նավասարդյան տոների սրբավայր, ուրախության ու հաճույքի օրրան: Նույն այդ հմայքը նա պահպանել էր և քրիստոնեություն ընդունելուց հետո: Հայոց Աշխարհի բոլոր գավառներից ոչ միայն երիտասարդները, այլև ծերունիները, շինական թե ուսմիկ, ազատ թե կարճազատ, նախարար թե հոգևոր հայր Նավասարդի տոներին ձիով, սայլով ու հետևակ շտապում էին այնտեղ՝ հայոց աշխարհահանդես տոնին ներկա լինելու, ծեսեր կատարելու, խաղեր տեսնելու և ուրախանալու... Ու ամենքն իրենց հետ թերում էին գահաբերության կենդանիներ, ուտելիքներ և բազմատեսակ մրգեր:

Մեծ չէր, այո, Շահապիվանը, բայց մեծ էր նրա հմայքը:

Գրավիչ էր Շահապիվանը գուցեև նրա համար, որ հարթ, ընդարձակ դաշտեր ուներ, փարթամ այգիներ և մշտական կապույտ երկինք: Տարվա այդ պահին ուր էլ ամպ լիներ, խռոնակ եղանակ, անձրև թե քամի— Շահապիվանում միշտ անդորր էր և երկինքը ջինջ:

Այդ օրը նույնպես ջինջ էր նրա երկինքը, և ավանը իր միհարկանի, մեկուսի տներով ու տերևաթափվող այգիներով (որոնց մեջ փողփողում էին աշնան բոլոր գույները), փոված-տարածված էր աշնան գով արևի տակ, իսկ նրա ետևը, ինչպես միշտ, ումուր նստած էր Շահապիվան սարը իբրև դա-

րավոր պահպան, որ հսկում էր ասես իբր անունը կյուղ ավանք և պաշտպանում նրան հյուսիսի ցուրտ քամիներից:

Բայց այդ պարզ, պաղպաղուն օրը ավանի սովորական անդորրը փոխված էր. ավանն աղմկում էր բազմատեսակ ձայներից. երգ, նվագ, կանչ, խոսք խառնվել էին իրար և ստեղծել մի համատարած ուրախ ժխոր, որ հիշեցնում էր հազարավոր անտես մեղունների բվվոց:

Ավանի ներսն ու շրջակաները լիքն էին մարդկային բազմութուններով, որ երկու օր գալիս էին անընդհատ: Ամեն կողմ երևում էին մարդկային խմբեր. կանայք՝ վառ կարմիր, վառ կապույտ, վառ նարինջ հագուստներով, խայտաբղետ, ինչպես աշնան ծառերը: Տղամարդիկ հագնված էին ավելի համեստ՝ կարճ ու երկար կապաներ, ծոպավոր լայն անդրավառիքներ. դրել էին թաղիքն ուլունքաշար կամ մորթի թոփսեր, երբեմն և ծղոտն ինքնագործ գլխարկներ, և բոլորն ունեին մեծ կամ փոքր սրեր, որ պատյանի մեջ կախված էին Նրանց արծաթյա կամ կաշյա գոտիներդ... Եկել էին շինականներ ու ազատներ՝ իրենց սայլաբարձ ընտանիքներով և նժույզներ հեծած երիտասարդ սեպուհներ, անգամ նախարարներ ու իշխաններ՝ իրենց տիկիներով ու օրիորդներով, որոնց շատերին բերում էին պատգարակ-ժանավարներով: Եկել էին և շատ կրոնավորներ՝ տարբեր վանքերից ու մենաստաններից:

Մարդն այնքան շատ էր, որ ավանը, թվում էր, լսեղզվում է և անկարող է տեղավորել ամենքին... բոլոր բակերում գրեթե և ավանի շուրջբոլորքը վրաններ էին ու սայլեր՝ ծածկված գուլջգուլջն թաղիքներով, կարպետներով ու գորգերով: Իսկ սայլերի, վրանների միջև և նրանց ետև, բացի եզներից ու ձիերից, այս ու այն տեղ երևում էին թոկերով, շղթաներով կապված սպիտակ արջառներ: Սրևում էին ճեմակ աղավիններ, որ հին հեթանոսական սովորությամբ բերել էին որպես ողջակեզ:

Ինչպես նախասարդի բոլոր տոներին, այնպես էլ այժմ Շահապիվան էին եկել ամեն արհեստի մարդիկ. միմոսներ՝ երկար, սուր գզակները ծուռ դրած ու երեսները ներկած. գուշակողներ՝ բութ մատի եղունգը լաթով փաթաթած կամ գուշակության թասերը ծոցներին. լարախաղացներ՝ փնջավոր,

զանգուլակով գդակ դրած, կուրծքները գույնզգույն թելերով ու եռանկյունի լաթերով զարդարած, ինչ նրանց անմիջապես զատում էր բազմության մեջ. և անթիվ գուսաններ՝ իրենց նվազարաններով... Ու Շահապիվանն այժմ, առանձնապես նրա փոքրիկ եկեղեցու բակն ու շուրջը, թնդում էր նրանց երգից ու նվագից, մանավանդ շինական տղաների ու աղջիկների տաղերից... որոնք և պարում էին մենակ կամ խմբով՝ բազմության մեջ բացած փոքրիկ տարածության վրա, տղաները անթևներ հագած, մի վառ թաշկինակ տատանելով, աղջիկները՝ զույգ կամ յոթ հյուսքեր արած, օրորելով իրենց երկար ու բազմածալ շրջագզեստները, որոնք ոչ այնքան թանկ էին, որքան վառ. նրանք մազներին խրել էին աշնան ծաղիկներ, պարանոցներին կապել մանյակներ, որոնք կամ գույն-գույն քարերից էին, կամ պտուղների կորիղներից և կամ գունավոր ապակուց: Նրանք իրենց հագուստների վերի մասերին շարել էին պղնձյա կամ արծաթյա կոճակներ, գոտիների վրա՝ փայլող ուլունքներ, Իսկ աականջներին արդեն ծփուն օղեր էին կամ փայլատակող զարդեր: Երբ նրանք պարում էին, պարի թափի հետ միասին նրանց այդ ամբողջ զուգսը զրնգում ու շողում էր արևի տակ, բազմության ծափերի ու կանչերի մեջ:

— Ա՛-հա՛... Ա՛-հա՛... — լսվում էր տարբեր կողմերից, պարողներին շրջապատողների միջից: Եվ այդ կանչերն ավելի էին ոգևորում թե՛ նվագողներին և թե՛ պարողներին:

Մարդիկ սկսել էին ուրախանալ, շսսասելով, որ տոնահանդեսը բացվի պաշտոնապես: Իսկ այդ բացումը պետք է լիներ պատարագից հետո, որ այժմ կատարվում էր ավանի մեծ, երկարավուն, անգմբեթ, բայց սյունաշատ եկեղեցում, որը բնավ չէր կարող տեղավորել անթիվ-անհամար այն բազմությունը, որ շրջապատել էր նրան և լցրել գյուղը:

Ամենքը, հատկապես երիտասարդները, անհամբեր սպասում էին պատարագի ավարտին, որ սկսեն մրցումները՝ ձիարշավ, մկունդախաղ և վազք, ինչ կատարում էին սովորաբար. ուստի և շատերը, չկարողանալով մտնել ներս և պատարագ լսել, առայժմ այս-այն կողմ խմբված՝ հետաքրքիր դիտում էին պարերից բացի զանազան խաղեր. մի տեղ արջը վեր ու վար էր անում մազապարար ոտքերը՝ տիրոջ մահակն

ուսերին բռնած. մի այլ տեղ կովեցնում էին մարգած խոյւր
և աքլորներ. մի երրորդ տեղում սև ու ճերմակ օձերը արկղից
գուրս գալով սողում էին տիրոջ մերկ մարմինն ի վեր և
փաթաթվում նրա թևերին ու պարանոցին, և մարդը ժպտում
էր անշարժ... Բայց բազմութունն ամենից ավելի շրջապա-
տել էր լարախաղացներին, որոնք միթ մեկ, մերթ զույգ
ստները կաթսայի մեջ դրած մի երկար ձող բռնած գնում-
գալիս էին սյունից սյուն ձգված պարանների վրայով:

Բոլոր տոների օրինակով այդ տարի ևս եկեղեցու շուրջը
և մոտիկ փողոցներում առևտրականները վաճառում էին մրր-
գեր, հագուստի կտորներ՝ մետաքս, բեհեզ, կտավ: Ուտանք,
վաճառելի ապրանքն ուսներին ու թևերին, շրջում էին բազ-
մության մեջ և, խմբից խումբ անցնելով, գայթակղում կա-
նանց՝ ցուցադրելով հուլունքների շարաններ, ուկյա և ար-
ծաթյա օղեր, մանյակներ, ճակատանոցներ, ապարանչան-
ներ և պես-պես ճարմանդներ ու գոտիներ: Կային նաև մար-
դիկ, որոնք ծախում էին միայն մատանի, քորոց, հերկալ և
տարբեր մեծության ու ձևի կոճակներ... Եվ ամենը անուն
առ անուն հիշելով գովում էին իրենց ապրանքը:

— Առեք-տարեք՝ ուրախ արեք, հարս-աղջիկներ, սեպուհ-
քաջեր...

Թեև ավանը և նրա շրջապատը լիքն էր ժողովրդով, բայց
տակավին գալիս էին խմբերով, խայտաբղետ հագնված ու,
թեկուզև հոգնած, բայց ուրախ, անհոգ ու խնդուն, ինչպես
լինում է ուխտագնացության միջոցին...

Ու բոլորն շտապում էին դեպի միակ եկեղեցին, ուր ուխ-
տավորների հետ խառն էին արքունի զինվորներ ու սպաներ,
որոնք, տեղում ապրելով, նույնպես հետաքրքիր էին ժամ-
երգութուն լսելու, մանավանդ իմացել էին, որ պատարա-
ղը կատարելու է մայրաքաղաքից ժամանած կաթողիկոսն
ինքը:

Ջորքի և ժողովրդի մեջ մեծ հետաքրքրություն էր հարու-
ցել նաև այն լուրը, թե թագավորը նույնպես ժամանել է և
հիմա պիտի գա ժամերգության՝ իր թագուհու հետ միասին:
Այդ էր պատճառը, որ շատերը եկեղեցուն մոտենալով հարց-
նում էին առաջին հանդիպողին.

— Թագավորը ժամանե՞լ է արդյոք:

- Ասել շեմ կարող:
- Քահանայապետը:
- Պատարագում է:

Եվ հարցնողն շտապում էր մտնել ներս: Ու գալիս էին դարձալ, գալիս անվերջ դեպի եկեղեցի: Մարդիկ, կանայք իրենց ձիերը, սայլերը թողնում էին գյուղի այս-այն մասում կամ գյուղից դուրս և շտապում նրա կենտրոնը՝ ժամերգություն լսելու, մեծամեծների տեսնելու:

Քահանայապետը ժամանել էր մի օր առաջ. նրան տեսել էին շատերը: Իսկ թագավորի գալուստը հայտնի էր սակավ մարդկանց, որովհետև նա եկել էր գիշերը և իր շքամբով իջևանել տեղի զորապետի տանը: Եվ այդ առավոտ ահա, այն պահին, երբ տեղ հասնողը հետաքրքրվում էր թագավորով, այդ իսկ ժամին Արշակն ինքը, սամույր մուշտակով ծածկված պառկած, հետաքրքրվում էր այլ բանով:

— Իսկ Գնեւը ժամանե՞լ է արդեն,— հարցնում էր նա վարդ իշխանին:

- Ոչ, արքա. տակավին ոչ:
- Եվ ինչո՞ւ: Մի՞թե կարող է դրժել իր խոսքը:
- Ոչ, արքա: Նա ասաց, որ կժամանի տոնի առաջին օրը... իր հարսի հետ միասին:
- Եվ ասաց սիրո՞վ:
- Այո, արքա: Ես պատմեցի քեզ, թե որքան ուրախ եղավ:

— Սակա՞յն... չէ՞ որ այսօր սկսվում է տոնը:

— Ամեն վայրկյան սպասում եմ նորան,— ասաց վարդ իշխանը և փոքր անց՝ դուրս եկավ իմանալու, թե արքայազն Գնեւը չի՞ ժամանել արդյոք:

Ոչ ոք չգիտեր: Ուտի և նա, երկու թիկնապահ առած, գնաց դեպի եկեղեցի: Ամեն կողմից այնտեղ էին շտապում և շատ մարդիկ, կանայք, աղջիկներ, կրոնավորներ: Պարիսպ-Ների Ներսը և գուրսը բազմությունը խտացել էր այնպես, որ եկեղեցի մտնելու համար պետք էր արմուկներով հանսպառ բանալ:

Ու մինչ դուրսը նվագում էին, պարում և նոր խաղերի պատրաստվում, եկեղեցում ժամերգությունը շարունակվում էր հանդարտ, հանդիսավար, մոմերի բոցկլաումներով ու

բուրվառների խնկարկումով: Զգեստավորված քահանաներն ու վարդապետները կատարում էին պատշաճ կարգը, իսկ ներսեսն իր եպիսկոպոսներով կանգնել էր այդ դասում և ժամանակ առ ժամանակ խաշակնքում էր ջերմեռանդ, Պանր օղից նեղվելով: Գուրսը խմբված բազմութունը փակել էր մուտքերը, իսկ ներսը գտնվողներն այնպես էին սեղմել իրար, որ ճիպոտ չէր անցնի արանքներով. ամենքը շնչում էին ծանր, հեազին. քրտնահոտը խառնվել էր իսկի բուրմունքին:

Եվ այդ միջոցին ահա, երբ ներսը խաղաղ ժամերգություն էր, իսկ դուրսը խմբվածները լսում էին եկեղեցուց ելնող աղոթքներն ու շարականները, դրանց հետ և գոսանների ծրվր, հալկարծ օղը պատռեց մի աղեկտուր ճիշտ, կանացի մի սուր նիշ, որ խլացրեց բոլոր մյուս ձայները.

— Օգնությո՞ւն... Տարա՞ն... օգնությո՞ւն...

Ծիչը կրկնվեց նորից ու նորից, և դա որքան սուր, նույնքան և ահավոր էր:

Բազմությունը սարսափեց. բոլորը մեկնեց լոնցին. լոնց երգ, նվագ. կանգ առավ և ամեն շարժում:

Ի՞նչ էր պատահել... Ո՞ւմ պետք էր օգնել... Ո՞ւմ էին տանում և ո՞ւր...

Եվ ո՞վ էր կանչում «օգնություն»...

Ու բոլորը նայեցին կրկնվող կանչի կողմը:

Եվ ահա շուտով երևաց ձիավոր մի կին, ոչ թե կին, այլ կարծես ձիավոր մի հրդեհ. շքեղ հագուստի փնջերը րամուն տված, գլխի ծածանվող քողով նա, զարհուրած, ձեռքի մեկը գլխից վեր շարժելով, գալիս էր անտառի կողմից նժույգի քառատրոփ վազքով:

— Օգնությո՞ւն... Տարա՞ն... Սպանո՞ւմ ե՞ն...

Փանշում էր կինը ձիու վրայից և սլանում սուաջ, իսկ խռնված բազմությունը ետ-ետ էր գնում նրան ճանապարհ տալու, նրա ձիու տակ շրնկնելու համար, և ամենքը ծայրաստիճան հետաքրքիր էին, թե ո՞վ է դա, ի՞նչ է ուզում և ո՞ւր է գնում այդպես մոլեգին:

Իսկ կինը շարունակում էր առաջանալ և, ամին պատշաճավորություն ու համեստություն մոռացած ճշալ.

— Օգնությո՞ւն... Ո՞ւր է քահանայապետը: Ո՞ւր է վեհեր... Ո՞ւր է արքան...

Այնքան սարսափելի ու վեհ էր այդ կնոջ տեսքը և ձայնն՝ այնքան վշտահար, որ նրան ճանապարհ տվող մարդիկ անխոս մատնացույց էին անում եկեղեցին, շամարձակվելով անգամ անել որևէ հարցում: Իսկ երբ նա ձիուց ցատկելով նույն աղաղակով ընկավ եկեղեցի, իր թանկ հագուստները ծվատելով, ճշաց դարձյալ:

— Ո՞ւր է Վեհը...

Եկեղեցու հանդիսավոր, ներդաշնակ ժամերգության մեջ այնպես սուր ու ցավազին հնչեց նրա ձայնը, որ մարդիկ այստեղ նույնպես ետ-ետ քաշվեցին՝ ճանապարհ տալու, կաթողիկոսի տեղը մատնանշելով: Եղավ ավելին: Նրա ձայնից ժամերգությունն ընդհատվեց. ամենքը նայեցին դեպի դուռը, անգամ ներսեսը շրջվեց տարապայման կանչի կողմը: Իսկ մինչ այդ մետաքս հագած նորատի կինը արցունքն աչքերին նետվեց դեպի զգեստավորված կաթողիկոսը և մեկնն փռվեց գետնին. ոչ թե փռվեց, այլ կարծես փլվեց նրա առաջ:

— Տեր քահանայապետ, փրկիր իմ Գնելին: Նորան կու՛մենո՛ւմ են սպանել...

Ներսեսն այլայլվեց. նրա խիտ հոնքերը բարձրացան և խաշոր աչքերը բացվեցին տենդափայլ:

— Ել, կին, և խոսի՛ր որոշ,— ասաց նա նշան անելով, որ բարձրացնեն այդ կնոջը:

Երկու վարդապետ հապճեպ մոտեցան և, կնոջ թևերից բռնելով, բարձրացրին, և այդ ժամանակ միայն ներսեսը, շնայած կնոջ խռիվ մազերին ու անկարգ հագուստին, ճանաչեց Սյունյաց իշխանի դստերը՝ Փառանձեմին:

— Ո՞վ, իշխանուհի, ո՞վ տարավ քո ամուսնուն,— ասաց նա դողացող ձայնով:— Ո՞վ է համարձակվել և ինչո՞ւ...

— Չիմացա, քահանայապետ,— Փառանձեմի դեմքն այրվում էր, խոսքերը հնչում էին բեկ-բեկ:— Երբ մենք նժույգաներ հեծած մոտեցանք անտառին՝ դիմակով, զինավառ մարդիկ հարձակվեցին Գնելի վրա. «Արքայի հրամանով» ասացին... Եվ երբ կամեցան կապել նորա ձեռքերը, ես ձիավազ եկա օգնության... Փրկիր, տեր, աղաչում եմ... նոքա կսպանեն իմ Գնելին...

Ներսեսի աչքերը դարձան ավելի տենդափայլ. նա նշան արււով, որ վհրջնեն իր շուրջառը, և երբ երկու վարդապետ

կատարեցին հրամանը, նա արագ քայլեց դնպի դուռը՝ մամավորների բացած ճանապարհով. նրա հետ դուրս թափվեցին և շատ աղոթավորներ ու հոգևորներ՝ իմանալու, թե ի՞նչ է յինելու:

Ջալրագնած դուրս գալով հեղեղուց՝ ներսեսը նույն կարգադրեց այդտեղ կանգնած զինվորականներին՝ «սական թոթափել ձիավազ գնալ աղետի վայրը և փրկել անմեղին»... ապա հուզված ու հապճեպ, այնպես, որ երկուսը փեշերը խափափում էին նրա ընթացքը, շտապեց թագավորի իջևանած տունը, որ հետո չէր եկեղեցուց և պահակներ ունեւր մուտքի առաջ:

Տեսնելով մոտեցող հուզված կաթողիկոսին՝ պահակները ետ-ետ գնացին հարգանքով, իմանալով, որ նա անարգել մուտք ունի թագավորի օթևանը: Բայց, միևնույն է, շիրներ անգամ այդ արտոնությունը, նրանք չէին համարձակվի կանգնեցնել հրաբորբ աչքերով կաթողիկոսին, որ սուսանց շուրջը նայելու գնաց ներս:

— Արքա՛, — տակավին թագավորի սրահի շեմից ձայնեց ներսեսը, սակայն նկատելով թագավորը պառկած է երեսը դեպի պատը, նա ձայնը բարձրացրեց: — Արքա՛...

Ջգալով, որ թագավորն իրեն չլսեց, մոտեցավ ավելի, հրեց նրա ուսը և, մոռանալով ամեն պատշաճավորություն, պոռաց,

— Ել, արքա. ե՛լ... Սպանում են քո հարազատին...

Թագավորը շարժվեց սամույրի տակ և նստեց սև մազերը խոփվ, քնատ աչքերը բացխփելով:

— Ո՞ւմ են սպանում և որտե՞ղ, — ընդոտ վեր թռավ թագավորը: — Հարձակո՞ւմ է, կոհ՞վ...

— Ո՞չ հարձակում և ո՞չ կոփվ, — գրեթե ճշաց ներսեսը: — Գիմակով մարդիկ կայանել են արքայազն Գնելին և կամենում են սպանել քո հրամանով:

— Ինչպե՞ս, — զարմանքից անշարժացավ թագավորը: — Ես կանչել եմ նորան տեսակցություն... Եվ ո՞վ է համարձակվել, ո՞վ...

— Անհայտ է, արքա. շտապիր և կանխիր ոճիրը. այլապես...

Ներսեսը չկարողացավ շարունակել, իսկ թագավորը հարցրեց.

— Մեկայն ո՞վ է բերել այդ լուրը:

— Արքայազն Գնելի կինը, իշխանուհի Փասանձևմբ...
Շտապիր, ալքա...

Հուզումից, բարկությունից ներսեսը հեռւմ էր. նրա սև խոշոր աչքերը բորբոք խաղում էին գունատված երեսին:

Արշակը սակայն հանկարծակիի եկած, կամենում էր դեռ պարզել, հասկանալ, թե ի՞նչ է կատարվում... Նա զարմացած էր:

— Գնելի՞ն, ինչպե՞ս: Ո՞վ է համարձակվել: Արդյոք թյուրիմացություն չէ՞, քահանայապետ:

— Ոչ, արքա,— գրեթե ճշաց ներսեսը:— Իջեցրել են երիվարից և ձեռքերը կապանել...

— Սա անմիջապես,— և Արշակն ուզեց կանչել սենեկապետ Վարդին. բայց այդ իսկ վայրկյանին ներս մտավ նրա թիկնապահ գնդի պետը՝ երիտասարդ Վահան Խորխորունին, թուրը կողքից կախ:

— Իշխան, քահանայապետը լուր է բերել, որ դիմակավոր մարդիկ անտառում կալանել են արքայազն Գնելին և կամենում են սպանել... Շտապիր և կանխի՛ր ոճիրը և... պատուհասիր շարագործներին:

Խորխորունին ձգվեց թրի գլուխը բռնած:

— Այլևս ուշ է, արքա,— ասաց նա խոշոր մարմնին համապատասխան քամբ ձայնով:— Նա սպանված է:

Այդ ժամանակ կաթողիկոսը ձգվեց-շտկվեց կանգնած տեղը, հուզված, բարկացած նայեց թագավորին, կասկածով նայեց նրա թիկնապահ գնդի պետին և վրդով գնաց դեպի դուռը:

— Այս ոճիրը կայենի գործ է, և ոճրապարտը կատանա երկնային պատիժ: Ով սուր առցի՛ սրով անկցի...

Ու դուրս եկավ առանց ետ նայելու:

* * *

Փոքր անց, երբ կաթողիկոսը հագիվ հասած լինե՞ր եկեղեցի, թագավորի օթեանը մտավ Վարդ իշխանը և Խորխորունու հետ պատմեց սպանության հանգամանքները, նաև այն, թե որքան ծանր տպավորություն է թողել այդ սպանությունը ուխտավոր բազմության վրա:

— Իսկ ո՞վ հանդգնեց կատարել այդ ոճիրը, — ձեռք բռունցք շինեց Արշակը:

— Պարզել կարելի չէ, արքա՛: Ոճրագործները եղել են դիմակավոր ե անհետացել են իսկույն:

— Եվ ուրե՞մն...

Արշակն ուզում էր հարցնել, թե ճի՞շտ է, որ ոճրագործները գործել են իր անունով, բայց լռեց:

— Ամենքը գնում են բերվող դիակին ընդառաջ:

— Իսկ ո՞ւր են տանում նրա դին:

— Կամենում են թաղել Լիսին բլուրի վրա:

Արշակը լռեց. նա մի երկու վայրկյան գլխիկոր անցավ սրահի երկայնքով, ապա ձիգ կանգնեց Վարդի առջև.

— Կարգադիր եղիր, իշխան, որ ամենքն անմիջապես գնան և սուգ անեն արթայազն Գնելի վրա: Լմե՛նքը...

— Հրամանդ, արքա՛:

Երկու ժամ հետո Շահապիվանից փոքր հեռու գտնվող անտառամիջի Լիսին բլուրը ծածկված էր ամեն խավի ու տարիքի բազմությամբ՝ տեղացի և ուխտավոր շինականներով, ուսմիկներով, զինվորներով: Բազմության մեջ երևում էին նաև իշխանազուն երիտասարդներ, իշխաններ ու կրոնավորներ: Խայտերանգ հագնված բազմության մեջ դարձյալ գատվում էին զինվորներ՝ իրենց նիզակներով, լայնալիճ կամ հասարակ ազեղներով: Քվում էր՝ եկել են կարգ պահելու. սակայն մյուսների, ոչ զինվորականների նման նրանք ևս ջանում էին առաջ գնալ և տեսնել, թե ինչ է կատարվում այնտեղ՝ ուսարգելոցի պատի տակ, որտեղից արդեն գալիս էին ողբի ե կոծի ձայներ: Մի ձայն առանձնապես հնչում էր շատ բարձր և այնպես աղեկտուր, որ փշաքաղում էր լսողին:

— Ո՞վ է ողբում այդպե՞ս անհույս ու սարսափելի, — հարցնում էին իրար, բազմության մեջ:

— Սպանվածի այրին...

Եվ ամենքը առաջանում էին հետաքրքիր, տեսնելու գեթ սպանվածի կնոջը՝ անծանոթ իշխանուհուն, որ ձիավազ հասել էր Շահապիվան՝ ամուսնու համար օգնություն խնդրելու և այժմ կոծում էր այնպես, որ կանայք չէին կարողանում զրուպիլ իրենց արցունքները: Մարդիկ շալուռնակում էին գալ ան-

վերջ շարքերով ոչ այնքան թագավորի հրամանով, որքան սպանության խորհրդավոր հանգամանքներով հետաքրքրված։

— Ճշմարիտ է, որ արքայազնին սպանել են ավազակները՝ կողոպտելու միտումով,— հարցնում էր մեկն իր հարևանին։

— Ստույգ չեմ կարող ասել։ Ականջալուր եղա, որ թիկնապահները մնացել էին ետ և ինքը մենակ դիմագրավել անկարող է եղի... Ու կինը ձիավազ գնացել է օգնություն խընդրելու։

Մի այլ խմբում խոսում էին այլ բան.

— Այո, այո, խորհրդավոր սպանություն... Դիմակավոր մարդիկ,— ասում էր մեկը շուրթերը պոստելով։— Հավանաբար ունեցել է թշնամիներ ոխերիմ։

— Ըստ... Այդ տարիքում թշնամիներ,— խոսողը ձայնը իջեցրեց շշուկի.— Ոչ մի թշնամի... Զրուցում են, որ ամենը կատարված է թագավորի հրամանով... Ըստ...

— Բայց... բայց եթե լիներ այդպես,— շնչաց մյուսը.— եթե լիներ այդպես՝ թագավորը չէր հրամայի սուգ անել դժբախտի համար։

— Զրուցում են։ Այնտեղ տեսել են արքունի մարդոց։

— Գնացել են անշուշտ սպանիչներին կալանելու։ Քահանայապետը նույնպես մարդ է ուղարկել աղետի վայրը։

— Ինչպես և լինի՝ ոճիրը սարսափելի է... Սրիտասարդ, նոր ամուսնացած և... սպանում են նորատի կնոջ առջև...

Այդ միջոցին խոսողների ետև բազմությունն անձայն տազնապով իրար անցավ. լսվեցին հրամայական և երկյուղած շշուկներ.

— Ճանապարհ... Ճանապարհ...

— Թագավորը... Ճանապարհ...

Բազմությունը ոչ թե գիտակցաբար կամ հրամանով, այլ ասես բնազդաբար բաժանվեց երկու մասի և, երկու պատնեջ զոյացնելով, ուղի բացեց նիզակավոր զինվորների առաջ։

— Ճանապարհ... Թագավորը...

— Ճանապարհ...

Լսելով այդ խոսքերը և մանավանդ բազմության իրարանցումը՝ բլուրի գլխին գտնվողները նայեցին ցած և մարդ-

կային երկու պատենշի արանքով տեսան իրոք, որ բլուրի ստորոտից վեր է բարձրանում թագավորն իր շքախմբով: Նրա հետ և թագուհին:

Ինչպես միշտ, նրանց առջևից գալիս էին տեղավոր և նիզակավոր զինվորներ՝ թիկնապահ գնդի հագուստներով ու սաղավարտներով: Արշակ թագավորը հագնված էր պարզ գլխին միայն թագածև գդակ, ուսերին՝ մի թուխ թիկնոց, որ առնում էր վրան ոչ առն և ոչ հանդիսավոր օրերին, որևէ տեղ մեկնելիս: Իսկ թագուհին գրել էր նուրբ բանված մի գլխանոց, որ ծածկում էր միայն մազերը, և ուսերին առել էր նույնպես մի պարզ մեկնոց, որը կրծքին ամրացված էր բյուզանդական ճարմանդներով:

Բազմությունը երկու մասի բաժանված նայում էր ակընդետ և ոչ ոք չէր համարձակվում խոսել կամ ձայն հանել: Թագավորի և թագուհու մեն մի շարժումը, քայլը, նայվածքը յլրավում էր գյուղերից, ավաններից և հեռու քաղաքներից և կամ շինականներին, ազատներին ու զինվորներին, որ եսբեք թագավոր, թագուհի չէին տեսել, ուստի, սպանությունը մոռացած, ազահ աչքերով նայում էին նրանց գլխանոցներին, թիկնոցներին. շատերին կարծես գրավում էին ավելի թագավորի գեղին, ոսկեփայլ մույկերը և նրա թիկնոցի տակից երևող կապաշի արծաթերիզ քղանցքները:

Թագավորը գալիս էր հանդարտ, քայլերը շատ կամաց փոխելով, ասես նրա համար, որ թագուհին ետ շմնա իրենից, որովհետև թագուհին քայլում էր դանդաղ, ծայր զգուշությամբ, և երեխ վախենալով սայթաքել:

Մարդիկ սովորաբար թագավորի երթ տեսնելիս ուրախ կամ հարկազրված բացականչություններ էին անում... Այժմ սակայն ամենքը լուռ էին:

Երբ սգավոր կանայք լսեցին թագավորի գալու լուրը, ողբի ձայնը սաստկացավ և լաց ու կոծի միջից լսվեցին.

— Իմ ցերեկի՛ արև, իմ գիշերի՛ լուսին, իմ պայծա՛ռ Գնել, քեզ ո՞վ խավարեց...

Այս խոսքերին հետևեց ընդհանուր խմբական ողբ, որը դադարեց թե չէ՝ լուռության մեջ հնչեց նորից նույն ձայնը.

— Իմ անմե՛ղ Գնել, քեզ ո՞վ նախանձեց և... Ինչո՞ւ ինձ արևից զրկեց:

Երբ թագավորն իր փոքրաթիվ շքախմբով վերջապես մոտեցավ սպատեղին և կանգնեց լացողներից մի երկու քայլ հեռու, լացնուկոծը կրկնապատկվեցին: Սգավորների մեջ թագավորը նկատեց մի նորատի կին, որը ճերմակ թևերը կտորտելով ու գրեթե հերարձակ գլուխը տատանելով լալիս էր աղիողորմ և լացացնում շրջապատողներին. նրա ողբն ա՛յնքան հուսահատ էր ու սրտահույզ, որ Արշակը գլուխը հախեց ակամա, իսկ թագուհու և շքախմբի մարդկանց աշքերում արցունքներ երևացին: Արշակը հուսահեց, որ նորատի կինը Փառանձեմն է, ու հոնքերի տակից դիտեց նրան. Փառանձեմի հագին մի կերպաս հագուստ էր, որը նա պատռել էր վշտից...

Թավական ժամանակ անցավ, երբ գլխիկոր սգացող Փառանձեմը գլուխը բարձրացրեց հանկարծ և, ձեռքերը կրծքին տրորելով ու երկինք նայելով, ողբաց իր կորուստը— Արշակը զարմանքից նայեց թագուհուն ու շքախմբի անդամներին.— նա առաջին անգամ էր տեսնում Գնելի հարսին. ի՞նչ դեմք, ի՞նչ դեղձան մազեր և ի՞նչ բարձրաթառ հոնքեր... և թագավորն ակամա համեմատեց նրան իր Օլիմպիայի հետ, որ միշտ սառն էր, ձիգ ու հանգիստ, իսկ այժմ, թեև հուզված, բայց օտարի պես էր կանգնել իր կողքին: Այնինչ Փառանձեմը թվում էր բռնկված կրակ, աշքերը հրացայտ, մազերը բոց... Արշակը լսել էր, որ այո, Գնելի հարսը գեղանի է, բայց երբեք չէր կարծել այդչափ...

Մինչ թագավորը խորհրդածում էր այսպես, ողբասաց կանայք ընդհատեցին իրենց լացն ու կականը, իսկ Փառանձեմը ճերմակ ձեռքը ճակատին, օրորվեց մի երկվայրկյան, ապա ձեռքերը կրծքին խաչելով նորից սկսեց.

— Իմ լույս Գնել, իմ հույս Գնել, թո՛ մահը... թո՛ մահը իմ պատճառով եղավ... իմ պատճառով... — ու հեկեկալով նա ձեռքերը պարզեց վեր՝ դեպի երկինք: — Թո՛ղ ամենքը լսեն, թո՛ղ ամենքը լսեն, որ իմ ազնիվ Գնելի մահը իմ պատճառով եղավ... Ի՛մ պատճառով... Մեկը աչք գրեց վրաս ու նյութեց այս սպանությունը... մեկի խոսքերը հասան ականջիս, թե՛ «մի տանջիր քեզ, կունենաս առավել լավ ամուսին»...

Այս խոսքերի հետ նա, արձակ մազերը բռնած, սրտապատառ հեկեկանքով ընկավ ամուսնու դիակի վրա.

— Սպանեց քեզ և... այժմ ցանկանում է, որ չլամ, չսը-
գամ քեզ...

Արշակը, որ մինչ այդ զարմացած, կարեկցանքով էր նա-
յում Փառանձեմին, նրա վերջին խոսքերից սթափվեց և ակա-
մա շուրջը նայեց տարակուսով, նրա նայվածքն ասես հարց-
նում էր շրջապատողներին, թե ի՞նչ էին նշանակում սգավորի
խոսքերը... Բազմության մեջ Արշակը նկատեց մի քանի ծա-
նոթ դեմքեր՝ նախարարներ, սեպուհներ, հոգևորներ, դրանց
հետ և արքայազն Տիրիթին, որ գլուխը կախել էր վշտահար

«Ահա, Տիրիթը նույնպես այստեղ է,— մտածեց Արշա-
կը:— Իցե նա օգնի պարզելու այս առեղծվածը»...

Արշակը կանգնեց մի փոքր ևս, ապա մոտեցավ սգավոր-
ների խմբին. կոանալով Գնևլի ճերմակ սավանով ծածկված
դիակի վրա՝ երեք անգամ խաշակնքեց այն ու դանդաղ գար-
ձավ եկած ճանապարհով:

Շքախումբը հետևեց նրան:

Վերադարձի ամբողջ ճանապարհին թագավորը շարտա-
սանեց և ոչ մի բառ: Նույնը և շքախմբի անդամները: Միայն
հյուրընկալ օթևանի առաջ, երբ թագուհին ասաց՝ «որքան
սարսափելի էր, բազիլես»,— Արշակը պատասխանեց.

— Այո, բազիլեսյա...

— Գեմ շե՛ս լինի, բազիլես, եթե սգավոր իշխանուհուն
տանենք պալատ, քանի նորա ծնողներն այստեղ չեն, և նա
մնում է միայնակ,— ասաց խղճահարված թագուհին, նայե-
լով Արշակի մոռյալ դեմքին:

— Կարելի է... այո,— պատասխանեց Արշակը մտացրիվ,
և ամուսինները բաժանվեցին՝ յուրաքանչյուրն իրեն հուտ-
կացված սրահը գնալու:

Երբ Արշակը մտավ իր օթևանը, կարգադրեց իրեն հետևող
Վարդ իշխանին:

— Թող միայնությունս չխանգարի ոչ ոք, անգամ թա-
գուհին:

— Հրամանգ, արքա,— և Վարդը հեռացավ տարակուսով:

Իսկ թագավորը, ներս մտնելով սկսեց գնալ-գալ սրահի
երկայնքով: Նքան խոռովի էին երկու հանգամանք. Փառան-
ձեմի տեսքը և նրա վերջին խոսքերը... Ի՞նչ էին նշանակում
այդ խոսքերը. ո՞վ է աչք դրել Փառանձեմի վրա, ո՞վ է ասել՝

կունենաս առաջել լավ ամուսին... Ո՞ւմ էր ակնարկում Փառանձեմը...

Արշակը շփոթված էր. նա մտածում էր միաժամանակ. թե այս սպանութան շուրջ շուտով կտարածվի ահլու շայտ և Աշխարհում և ամեն տեղ կասեն, թե սպանութունը կատարվել է Քարթայի հրամանով... ու ամեն տեղ պիտի խորհեն, թե թագավորն ինքն է վերացրել Գնեխին՝ թագապահանջ շունենալու համար... Եվ ո՞ւմ կարող ես ապացուցել հակառակը... Բայց ահա Փառանձեմն ասաց, թե սպանութունը եղել է իր պատճառով, և դա ասաց բարձրաձայն... ամենքի առաջ, ժողովրդյան առաջ... Ոճրագործները Գնեխին կալանել են իբր Քարթայի անունով». սակայն Փառանձեմը կրկնում է, որ սպանութունը եղավ իր պատճառով...

Ծագում էին անվերջ հարցեր, հարցեր՝ մեկը մյուսից առեղծվածային ու մթին: Եվ Արշակը, չգտնելով ոչ մեկի տատասխանը, իրեն զգում էր նվաստացած և... կատարված ոճիրի ակամա մասնակից: Զե՞ ինքն էր հրավիրել Գնեխին Շահապիվանի տոնին...

Որբան էլ մտածում էր Արշակը, պարզել չէր կարողանում հանելուկը և չգիտեր ո՞ւմ հետ խոսի այդ մասին, և ո՞վ կտա իրեն պատասխան... Ամենքն իմացան Փառանձեմի խոսքերը, իմացան և շքախմբի անդամները, բայց ո՞վ կարող է պարզել կատարվածը... և մի՞թե սխալ էին Փառանձեմի խոսքերը... Կարո՞ղ է պատահել, որ նա այդ խոսքերն ասեր առանց մի բան լսելու... Ոչ. Արշակը գիտեր, որ մարդիկ վըշտի մեջ անկեղծ են լինում, առանձնապես խոր վըշտի...

«Հետևաբար այդ կինը ճշմարիտ էր», — մտածեց նա և որոշեց՝ հետաքրքրվել ու պարզել, թե ո՞վ է արդյոք այդ դրել Փառանձեմի վրա, և ո՞վ է ասել այդ խոսքերը առավել լավ ամուսնու մասին: Այդ կիմանա անշուշտ ինքը Փառանձեմը:

Այստեղ Արշակը հիշեց Փառանձեմին, նրա անփույթ, շույլ գեղեցկությունը՝ անզամ սուգի մեջ, և մտածեց, թե անհավանական չէ, որ նրա գեղեցկության համար ոճիր գործեին:

Մտածելով նա միաժամանակ հիշեց թագուհու ցանկությունը և, կանգ առնելով սրահի մեջտեղը, ծափ զարկեց: Ներս մտավ ծերունի սենեկապահը:

— Կանչիր վարդ իշխանին: Անհապա՛ղ:

Քանցավ քանի մի վայրկյան՝ ներս մտավ Վարդ իշխանը և, ըստ սովորության, կանգնեց ձգված: Նա շատ շարժացած էր, թե ինչո՞ւ է թագավորն այդպես անակնկալ կանչել իրեն: Սովորաբար մի տեղից վերադառնալիս թագավորն էնքը հանգրստանում էր երկար և իրեն՝ Վարդին նույնպես թողնում էր հանգիստ առնելու:

Այսօր այլ էր. Արշակն այժմ պարզապես մի անդիմադրելի ցանկություն էր զգում խոսել նրա հետ և հարցուփորձել, թե ի՞նչ էին նշանակում Փառանձեմի խոսքերը. գուցե Վարդը կարողանա մեկնել... Ո՞վ է արդյոք աչք դրել այդ կնոջ վրա... Նա կամենում է, այո, խոսել և պարզել, թե ո՞վ նյութեց այս ոճիրը և իրեն դարձրեց մեղասպարտ աստծու և մարդկանց ուռաջ... Սակայն, նայելով Մամիկոնյան իշխանի հոգնած դեմքին, մտածեց, որ նա թերևս շտապում է... Մտածեց և իսկույն էլ որոշեց՝ շասել ոչինչ, այլ սպասել առժամ. գուցե ատեղծվածը պարզվի ինքնին...

Իվ թագավորը, նայելով դարձյալ Վարդ իշխանի ձեռքի հասակին ու հոգնած դեմքին, դանդաղում էր հայտնի սակիլքը:

— Հրամայեցիր ներկայանալ, արքա:

— Այո, իշխան, և ահա ինչ,— Արշակը կանգ առավ:— Ես մտադիր էի,— այդ ինքզ զիտես, իշխան,— մնալ աստ քանի մի օր, դիտել զորանոցները և զորաց վարժությունը: Սակայն այժմ, այս ամենից հետո, գերադաս եմ համարում՝ մեկնել: Ուրեմն և կարգադիր եղիր, որ պատրաստեն ամենը՝ վաղը մեկնելու համար:

Թագավորը լռեց և նորից նայեց Վարդի դեմքին, որ զարմացած էր լսածից:

— Ինչ հետ, հարկավ, մեկնում է և թաղուհին: Իմացիք նաև, իշխան, հարկ չկա սլատմելու նորան արքայազնի սպանությունից հետ կապված ամեն հանգամանք և հուզելու իզուր:

Վարդը շհասկացավ, թե ինչո՞ւ համար է ասում այդ թագավորը, բայց խոնարհում արավ:

— Հրամանդ, արքա:

— Կարգադիր եղիր նաև սգավոր Փառանձեմին տեղափոխել Վաղարշապատ՝ արքունի պալատը, Օլիմպիա թաղուհու հետ միասին: Զպետք է թողնել դժբախտ իշխանուհուն մենակ, հարազատները բացակա են և չունի ոչ մի մխիթար:

Իսկ պալատում նրան կըրջապատեն, կսփոփեն իշխանուհինե-
րը... և թագուհին նույնպես, ինչպիսի ցանկություն հայտնեց
ինրը: Հասկանալի՞ է:

Վարդը նորից խոնարհում արավ:

— Բերել խնամով և մեծ զգուշությամբ,— շարունակեց
թագավորն արդեն քայլերով:— Ոչ թե երիվարներով, այլ թե-
րևս ժանավարով...

Արշակը մի վայրկյան լռեց խոհերի մեջ, ապա ավելաց-
րեց.

— Բայց լավագույնս կլինի տրամադրել նրան արքունի
կառքերից մեկը... Թերևս թագուհին նրան առնի իր կառքը...
Քննել մեր հարազատն է... նրա այրիին չպետք է թողնել
միայնակ՝ ծանր սուգի մեջ...

Ուրախությունը հանգավ Շահապիվանում... դադարեցին
երգ, նվագ, պար, աղոթք ու առևտուր... Եվ դա ոչ թե մեկի
հրամանով, այլ ինքնաբեր. սպանվել էր մարդ— և ամենքը
մարդ էին:

ԳՆՈՒՆ ՉԻՆԳԵՐՈՐԴ

Պատմենք այժմ, թե ի՞նչ նդավ Շահապիվանից հետո:

Որքան էլ Արշակ թագավորը մտադիր էր, թե Շահապի-
վանի տոնից հետո և մանավանդ Քննելին հանդիպելուց և բա-
րեկամանալուց հետո կերթա նոր Ավանի աշխատանքները
դիտելու և նոր կարգադրություններ անելու, քայց նորից
խանգարվեց նրա ուղևորությունը... Ի դեպ. Քննելի սպանու-
թյունը նրան շփոթեց այն աստիճան, որ նա տրամադրու-
թյուն ու ժամանակ չունեցավ անգամ վրաց թագավորի
նվերները նայելու, որ ուղարկել էր նա Նավասարդի տոնի
առթիվ, ինչ հարևան երկու թագավորները անում էին ավան-
դաբար՝ միմյանց նոր տարին շնորհավորելու համար: Արշա-
կը չկարողացավ ոչ միայն նվերները դիտել, այլև կարգադրել
պատշաճը՝ բերողներին պարգևատրելու: Ոչ միայն այս. նա
չէր կարող մտածել անգամ իր Ավանի մասին. ստիպված էր
մնալ Վաղարշապատում և պարզել Քննելի սպանության հան-

գամանքները: Սպանվողը հասարակ մեկը չէր, ոչ էլ սպանությունն էր հասարակ, կատարվեց այնպիսի պառագաներում, որ կարող էր դուռ բանալ ամեն տեսակ կասկածի:

Եվ իրոք. արքայազն Գնեւի սպանության լուրը նույն օրը տարածվեց ամեն կողմ. տոնից վերադարձող ուխտավորները սրարշավ տարան այն իրենց գյուղերը, քաղաքները, ամրոցները, և դա ամենուրեք հարուցեց անասելի հետաքրքրություն. ո՞վ սպանեց, ի՞նչ պարագաներում և ինչո՞ւ... Առաջիններից մեկը, ով ստացավ Գնեւի սպանության լուրը, հղավ Կամսարական Նար իշխանը. նրա երեք որդիները և երկու եղբայրը, որ ներկա էին եղել Շահապիվանի տոնահանդեսին, այդ լուրը ամենայն արագությամբ, ինչպես իրենք էին ասում՝ «ական թոթափել» հասցրին իրենց տոհմապետին: Երբ ներթանք, իրար ընդմիջելով ու լրացնելով, պատմեցին դեպքը, Նար իշխանն ասաց առանց այլևայլի.

— Ոճիրը Արշակ թագավորից է:

Ապա, երբ պատմեցին, թե ի՞նչ պարագաներում է կատարվել սպանությունը և սպանողները եղել են դիմակավորված՝ նա ձեռք թափ տվեց միայն.

— Միևնույն է. ոճիրը նյութել է Արշակը՝ թագապահանջ ունենալու երկյուղից...

Զրույցի այս պահին հայտնեցին, թե հարևան նախարարներ են եկել, երբ Նար իշխանը կարգադրեց հրավիրել, իրար հետևիք ներս մտան ծոաքիթ, անզղաղեմ ծիր Վահևունին, Կարուց տեր Զաքարեն և Կամսարականի փեսա Դավիթ Համունին:

— Աճապարեցինք, իշխան, հաղորդելու... Իմացա՞ր ինչե՞ր եղան, — կոնչաց Վահևունին դեռ սեմից: — Արշակը շարագործում է ոչ միայն մեր դեմ...

— Առավել լավ, առավել լավ, — կրկնեց Կամսարապանը: — Սույն ոճիրը կարագացնի գահավիժումը նորա. ամենքը կճանաչեն, թե ի՞նչ ծնունդ է թագավորնիս:

Ու սկսվեց ընդհանուր, երկարատև մի գրույց, բն ի՞նչ կլինի այսուհետև Վահևունին այն կարծիքը հայտնեց, թե Արշակը հավիտենապես արատավորից իրեն. այժմ ամենքը երես կգարձեն նրանից:

— Եվ հուսամ՝ սորանից հետո նա հանգիստ կթողնի՛ մեզ,— ուրախացավ Գավիթ Համունին:

— Վստահ ես,— ընդմիջեց նար իշխանը գլուխը թերահավատ շարժելով:— Հակառակը, սիրելիդ իմ: Սպանություն կատարողը զագագում է. մեր մերժումներից զայրացած՝ կարող է վրեժխնդիր լինել մեզ. կարող է հարձակումով խլել մեր բերդերը: Ի՞նչ և լինի՝ մնանք աշխուրջ և պատրաստ. թույլ շտանք, որ նա ի գործ դնի իր նպատակները շարավեր...

— Իսկ դրա համար ի՞նչ կարող ենք անել, իշխան,— հետաքրքրվեց Կարուց տերը՝ Զաքարեն:

— Մնանք և գործենք համախորհուրդ,— վրա բերավ Կամսարականը:— Ի միտ բերենք, որ եթե լինե՞նք մահա՛կ, նա կկլանի յուրաքանչյուրիս, իսկ միասին՝ երբեք:

— Սակայն կարո՞ղ ենք հուսալ, որ մեզ կթողնի հանգիստ,— խոսեց նորից Վահուունին:

— Անշուշտ եմ,— վստահ նկատեց Համունին:— Այժմ Արշակն այնպիսի վիճակի է՝ այլևս չի խորհի ո՛չ մեր բնորդի և ո՛չ իսկ քաղաք շինելու մասին:

Կամսարականը բազմախորհուրդ նայեց քեռայր Համունուն.

— Արդյո՞ք, վստահ ես,— կասկածով հարցում արավ նա:

Սյո օրերին արքայազն Գնելի սպանության մասին էին խոսում նաև ավագները պալատում: Ինչպես Շահապիվանում, այնպես էլ այստեղ ամենքին զբաղեցնում էր այն միտքը, թե ո՞վ կարող է կատարած լինել այդ ոճիրը: Այստեղ էլ յուրաքանչյուրն անում էր իր ենթադրությունը, և այդ ենթադրություններին ի պատասխան Վարդ իշխանը կարևոր էր համարում հայտնել, թե արքան Գնելին հրավիրել էր հանդիպումի և սիրալիր զրույցի. բայց ահա ինչ-որ անհայտ մարդիկ գործեցին այդ ոճիրը և թույլ չտվին, որ արքան տեսակցի հարազատի հետ:

— Բայց ճշմարիտ է, որ մարդասպանները շեն կողոպտել ոչինչ,— հարցրեց Հայր-Մարդպետը:

— Ծշմարիտ է,— հաստատեց Վարդ իշխանը:— Սակայն

դա շնորհիվ Գնեւի հարսի, որ փութով օգնություն կանչեց և սպանիչները փախան անհետ:

— Այդչափ խիզախ է եղել իր հարաք,— զարմացան խոսակիցները:

— Առավել քան խիզախ,— ասաց Վարդը:— Իզուր չէ, որ Անդոք իշխանի դուստրն է:

Պետք է ասել և այս, որ պալատականներից և համակիր նախարարներից ոմանք մտածում էին, թե արդյոք Գնեւի սպանությունը չի՞ կատարել թագավորի հակառակորդներից մեկը, և որպէսզի արատ բերի թագավորի անվան, գործել է թագավորի անունով... Իսկ ոմանք լսելով, թե այդ սպանությունը թելադրած կլինի թագավորը, պնդում էին, թե Արշակը երբեք չէր անի այդօրինակ մի քայլ, լավ իմանալով, որ դա կարատավորի իր անունը. չէ՞ որ ինքն էր հրաւիրել նրան Շահապիվան... Մի՞թե նա կցանկանար, որ խանգարվեր աշխարհախումբ տոնը նավասարդի և մարտիկ կասկածի առնեն իրեն...

Ինչպես երևում է, շատ սակավ մարդիկ էին լսել Փառանձեմի խոսքերը, թե սպանությունն իր պատճառով եղած, կամ, եթե լսել էին, կարևորություն չէին տալիս: Ուստի և տարածվում էր այն լուրը, թե սպանությունը եղել է թագավորի հրամանով, ու խոսում էին ամենքը, ամբողջ երկրում, որովհետև լուրը բերնբերան հասել էր ամեն տեղ ու ամեն բերան մի խոսք էր ասում և անպայման մի ենթադրություն անում: Այժմ ասն չէին անգամ հեռու մենաստանների կրոնավորները. նրանք էլ տարուբերում էին գլուխները և շշնջում.

— Առանց արքայի կամքի Գնեւի մազը չէր ընկնի...

Բայց, այս ամենից անլախ, բոլորը՝ նախարար թե շինական, պալատական թե հոգևոր մարդիկ հանգում էին մյուսնույն մտքին, թե այդ սպանությունը «ծնելու է կասկածների բազում» և ծանր վիճակի մեջ է դնելու Արշակ թագավորին:

Եվ այս ենթադրությունը ճշմարիտ էր:

Իրոք, կասկածների մեջ էին շատերը: Բայց ամենից ավելի ծանր կասկածների մեջ էր Արշակ թագավորն ինքը: Ոմանց նման նա ևս մտածում էր, թե սպանությունը կատարեցին գուցե իրեն թշնամի նախարարներից, որպէսզի խանգարեն Ավանի կառուցումը... և մանավանդ հանցապարտ դարձնեն

իրեն ժողովրդի առաջ, դիտավորյալ տալով իր անունը՝ «Թագավորի հրամանով»...

Բայց ահա այն խոսքերը, որ ասել էր Փառանձեմը սուգի ժամին՝ ամուսնու դիակի վրա, թե «մեկը աչք դրեց վրաս և հիմա ցանկանում է, որ շտանջեմ ինձ»... — շփոթւմ էին իմացողին, ցրում էին բոլոր ենթադրություններն ու գուշակությունները, և մարդիկ ակամա մտածում էին, թե՞ ով կարող է լինել դա՝ այդ վատհոգին, որ սիրո կրքից սպանել տար նորապսակ Գնեխին: Ու անում էին տարբեր կոահումներ և շէին գտնում հավանական մեկին, բայց կարծում էին, թե դա կարող է լինել Կավաշ այցելող սեպուհներից մեկը, կամ այլ մի իշխանազուն, որ ամուսնությունից առաջ սիրահարված է եղել Սյունյաց իշխանի դստեր վրա ու որոշել է թեկուզ ոճիրի գնով տիրանալ նրան:

Այսպես, ամենատարբեր ենթադրություններ անելով, ամենքը համարյա հանգում էին միևնույն մտքին, թե սպանությունից զուտ անշուշտ կիմանա միայն Փառանձեմին ինքը, որ սուգի միջոցին անգամ ասել էր այդ խոսքերը ի լուր ամենքի: Նա գիտե անկասկած, թե ո՞վ է այն մարդը, որ «աչք է դրել» իր վրա...

Այսպես էր մտածում և Արշակ թագավորը, բայց առայժմ պատշաճից դուրս էր համարում հարցում անել այդ մասին: Փառանձեմին, շնայած երկու շաբաթից ավելի էր, ինչ նա գտնվում էր Վաղարշապատի պալատում, առանձին խաղաղ մի հարկաբաժնում, ուր նրան գրեթե ամեն օր այցելում էր Օլիմպիա թագուհին, այցում էին պալատական տիկիները:

Այցելուների մոտ Փառանձեմն իրեն պահում էր զուսպ, վիշտը սրտում ամփոփած, բայց խոշոր խաժ աչքերում մի անասելի թախիժ... Խոսում էր սակավ, հակիրճ դարձվածքներով, պատասխանելով միայն հարցումների: Իսկ մնացյալ ժամանակը լռում էր թեթև հառաչով և աչքերը ծածկում ձեռքով, կամ՝ հայացքը մի կետի, մնում նստած: Բայց երբ այցելուներն իրենց միթիթարանքի խոսքերն սպառելով հեռանում էին, նա գեղեցիկ զլուխն առնում էր արհեստի մեջ և արտասվում, հիշելով Գնեխի անշունչ դին, մտքով նզովում էր թե՛ սպանողին և թե՛ սպանությունը դաժողին: Նրան առանձնապես մեծ կսկիծ էին պատճառում այն խոսքերը, թե՛ «Մի-

տանջի քեզ. կունենաս առավել լավ ամուսին»... Բայց թե ո՞վ էր ասողը՝ Փառանձեմը չգիտեիր. լսել էր միայն, չէր տեսել ո՛ր ասողին, ո՛ր ճանաչել էր ձայնը... Այժմ իր մենության մեջ հիշելով այդ խոսքերը՝ նրան պաշարում էին կասկածներն ու տարակուսանքերը. ի՞նչ էին նշանակում այդ խոսքերը... Ո՞վ էր ասողը և ո՞ւմ կողմից...

Խորհելով այս մասին՝ նա կրկին հիշում էր սուգի ժամանակ լսած խոսքերը և ասում ինքն իրեն. «Կարենայի պարզել ո՞վ էր ասողը»...

Բայց ինչպես մխիթարության եկողները չէին խոսում այդ մասին, այնպես էլ ինքր Փառանձեմը, որքան էլ նրանք զրուցեին իր վշտի մասին: Օլիմպիա թագուհին, օրինակ, Փառանձեմին անհույս վշտի մեջ քերեղով պալատ, շրջապատեց նրան սիրով ու գորովով: Շուտ-շուտ գալիս էր նրա հարկաքածիներ և մխիթարում նրան մեղմ խոսքերով, նրա ձևունքն առնելով իր ափերի մեջ: Թագուհու բախտից Փառանձեմը, որ ծնողների հետ տարիներով ապրել էր Քյուզանդիոնում, գիտեիր հունարեն՝ մայրենի չեզոքի պես, սուտի և զրուցում էին ազատ և լիովին հասկանում միմյանց:

— Յա՛նր է, սիրելիդ իմ Ֆարանզեմ, ծա՛նր,— ասում էր Օլիմպիա թագուհին հայկական կոշտ տառերը փափկացնելով:— Շատ ծանր է, քայց պետք է տոկալ: Գիտեմ, ահավոր է հարազատի կորուստը, սակայն այդսրինակ դժբախտություններ պատահում են ամենքին: Ինքս կորցրել եմ հայր, փեսացու և եղբայր... Յա՛նր է, քայց պետք է տանենք ի վերուստ վիճակվածը: Մայրս, սիրելիդ իմ Ֆարանզեմ, ասում էր միշտ, թե հարազատ հանգուցյալները երբեք գոհ չեն լինի, եթե մենք մնանք վշտահար. նրանց հոգին, ասում էր, հանգիստ չի մնա և կտանջվի... Ուրեմն չպետք է արտասվել շատ: Պետք է մեզ պահենք, որ կարողանանք պահել և նրանց հիշատակը... Այո:

Փառանձեմը լցվում էր այս խոսքերից, հիշում էր նորից Գնելին և ձեռքերը դնում երեսին:

— Մի՛, քույրս, մի լար, խնդրում եմ: Մենք չերմ խոսքով հհիշենք քո Գնելին, լացով՝ ոչ. լացով բավական է: Հանգուցյալներին, ճշմարիտ է, չպետք է մոռանալ, բայց պարտավոր ենք թողնել հանգիստ...

Խոսում էին նրանք Փրբեմն երկար, երբեմն կարճ և Փառանձեմը կամաց-կամաց մտերմանում էր թագուհուն: Լոկ այն հանգամանքը, որ թագուհին այդքան ուշադրություն ու ժամանակ էր նվիրում իրեն, արդեն իսկ սփոփում էր Փառանձեմին: Օլիմպիան ուշիմ կին էր. գալով Հայոց Աշխարհը հարս՝ նա իրեն զգում էր մենակ, օտարության մեջ, ուստի և միշտ զգաստ էր և զգուշ: Ապրած լինելով բյուզանդական արքունիքում, որպես կայսեր եղբոր հարսնացու, գիտեր, որ դավերն ու նախանձը մեծ դեր են խաղում պալատներում: Դեռ Բյուզանդիայում նրան ասել էին, ինքն ևս գիտեր, որ թագավորներն ունենում են հայտնի և անհայտ շատ թշնամիներ, որոնք միշտ և հանապաղ հետամտում են իրենց նպատակին, և թույնը առաջին տեղն է բռնում այդ գործում, ուստի և Օլիմպիան կերակուրն ընդունում էր միայն հետը բերած նաժիշտների ձեռքից... Զգուշությունը թելադրում էր նրան լինել շփից ավելի շրջահայաց: Բյուզանդիայի ճոխ արքունիքից ընկնելով Վաղարշապատի համեստ պալատը՝ շատ բան այստեղ հաճելի չէր նրան, շատ բան չէր համարում նրա ճաշակին, նախ պալատը փոքր էր՝ միայն երկհարկանի և քիչ հարկաբաժիններով. ապա շուներ այն ոսկեհուռ կահերը, կարասիները, շքեղ զարդերն ու փուլածքները, ինչ կար կայսեր պալատում: Սակավ էին պալատական կահույք ու աղջիկներ, սակավ էին տոնահանդեսներն ու պարահանդեսները, մանավանդ կաքավող ու երգող վարձակները... Այնուհետև հազվադեպ էին գնացող-եկող օտարները, օտարերկրյա դեսպաններ՝ իրենց շքախմբերով, իրենց պես-պես գլխանոցներով ու շքեղազարդ հագուստներով, իրենց մեծագին նվերներով... Զկար նաև ամենագլխավորը՝ ծովը, որին այնպե՛ս կարոտում էր նա: Ծով, որին նայում էր ինքը արթնանալուն պես՝ իր ննջարանի լուսամուտից և իրեն զգում էր միշտ թեթև, եթերային... Որքան էլ հոգնած լիներ՝ ծովի մի փոքրիկ կտորը, նրա կապույտ ժպիտը հանգստացնում էր նրան... Իսկ այստեղ՝ Արմենիայում միայն դաշտեր էին և լեռներ, լեռներ... Դրանց նայելիս նրան թվում էր երբեմն, թե այնքան բարձր են և պարսպի նման այնպես իրար կպած, որ անցնել անկարելի է. դրանից և այն պատրանքն էր ունե-

նում նա, թե բնկել է մի սուկ, որտեղից այլևս դուրս գալ չի կարող:

Սակայն Օլիմպիան սիրեց հայ կանանց, նրանց սրտայի խոսքն ու ջերմ վերաբերմունքը: Այդ գուցե նրանից էր, որ պալատական կանայք, ամենքը հարգում էին նրան և պատվում: Մի երկուսը նույնիսկ, ինչպես հազարապետ Գավիթ Գնունու տիկինը՝ իշխանուհի Նանան, Վասակ սպարապետի կինը՝ Կատրանիդեն, Վարդ իշխանի Շուշանը և մյուսները ասել էին նրան. «Մայրդ ու քույրերդ, բազիլեյա, հեռու են այստեղից. մենք, եթե կհաճես, կլինենք քեզ մայր ու քույր: Չտխրես բնավ և, եթե կունենաս ինչ մի փափաղ կամ ցանկություն՝ հայտնիր մեզ և եղիր վստահ, որ կկատարենք»... Եվ Օլիմպիան գոհ էր նրանցից ու ինքը նույնպես սիրալիր էր նրանց հանդեպ. բայց անվերապահ հավատում էր միայն ամուսնուն՝ Արշակին, որի սնունը, ի դեպ, ճիշտ արտասանել չկարողանալով, արտաբերում էր Արգաս, իսկ ջարականց ներկայութեամբ արդեն «բազիլես»...

Խոսում էին, և դա հայտնի էր ոմանց, որ Օլիմպիան չէր ցանկացել հարս գալ Հայոց Աշխարհը, թեկուզ իրն թագուհի, Արմենիան համարելով բարբարոսների երկիր: Բայց համոզել էին, թե պետք է հանձն առնել Բյուզանդիայի սիրույն, որպեսզի արմենների թագավորը միշտ բարեկամ մնա կայսեր... Ու խոստացել էին, թե յուրաքանչյուր տարի արքունի մարդիկ մի քանի անգամ կայցելեն իրեն կամ իրեն կհրավիրեն Բյուզանդիա... Օլիմպիան չէր հավատացել այդ ամենին, սակայն, գալով Հայաստան և մնալով մոտ երեք տարի, նա սկսեց սիրել երկիրը՝ զարնանր նրա ծաղկող այգիները, ամռանն ու աշնանը՝ նրա քաղցր, բուրավետ պտուղները, իսկ ձմեռը՝ նրա առատ ձյունն ու ձյունամարրիկները,— բնության պես-պեսություններ, որ չկային իր ծննդավայրում: Բայց առավել սիրեց հայ կանանց զգացմունքների առատությունը, պարզությունը և անշահախնդիր բարությունը...

Այժմ էլ, հանդիպելով Փառանձեմին, համակրում էր նրան սրտանց, տեսնելով մանավանդ, թե որքան կիրթ է, զուսպ և հունարեն խոսում է ավելի լավ, քան որևէ մեկը պալատում: Այդ համակրանքն ավելանում էր թերևս այն պատ-

ճառով, որ Օլիմպիան խղճում էր Փառանձեմին՝ նրան վիճակված դժբախտության համար:

Քաղուհու հետ կամ առանձին Փառանձեմին այցելում էին և պալատական կանայք՝ հազարապետ Դավիթ Գնունու տիկինը, Վասակ սպարապետի կինը և ուրիշները: Սրանք ամենքը, հավաքվելով Փառանձեմի մոտ, մխիթարելով, փալիսյում, սիրում էին նրան և զանազան պատումներով ջանում, որ նա անձնատուր շինի իր վշտին: Խոսում-զրուցում էին մեղմ, հանդարտ և հեռանալիս հարցնում.

— Եթե ունես որևէ կարիք, իշխանուհի, ասա... մենք սիրով...

Փառանձեմին այցելում էր և թագավորը, ավելի ուշ-ուշ, քան Օլիմպիա թագուհին: Առաջին անգամ Արշակը եկավ թագուհու հետ, հետո մի այլ անգամ հազարապետ Գնունու և որսապետ Հավնունու հետ: Մանր էր Արշակի համար առանձնապես առաջին այցը: Նա մտածում էր, թե Փառանձեմը ևս գուցե, ուրիշների նման, իրեն է համարում Գնելին սպանող... շէ՞ որ Փառանձեմն ինքն է ասել, թե Գնելին կալանդողնող հայտնել են «արքայի հրամանով», ուստի և ծանր էր գալ և խոսել Փառանձեմի հետ... Բայց, հիշելով Փառանձեմի խոսքերը սուգի միջոցին, զնաց: Քաղուհու հետ մտնելով նրա հարկաբաժինը և հատկապես այն սենյակը, ուր նստած էր Փառանձեմը, Արշակը հոնքերն իրար բերեց ակամա և աչքերը կկոցեց:

Փառանձեմը ոտից զլուխ սզո հագուստի մեջ էր, որի սևությունն առանձնապես ընդգծում էր նրա դեմքի կաթնագույն մաշկը, բարձրադիր ազեղնաձև հոնքերը և խոշոր խաժ աչքերը, որոնց պայծառությունն սքողված էր վշտով. վիշտ, որ թվում էր վեհ հպարտություն էր տվել նրան:

Թագավորին ու թագուհուն նկատելով՝ Փառանձեմը մի հպարտ շարժում արավ ոտքի կանգնելու, բայց Արշակը մաղմազոտ ձեռքը բարձրացրեց իսկույն.

— Նիստ, Փառանձեմ: Այստեղ քեզ զգա այնպես, ինչպես տանդ հորենակած:

Բայց Փառանձեմն այնուամենայնիվ ոտքի կանգնեց, և Արշակն առաջին անգամ տեսավ նրան ամբողջ հասակով. մի հասակ, որը նրան թվաց ոչ բարձր, բայց բարձև ու համա-

շափ. սե ամբողջական հագուստը արկելով իրանը՝ թևն սեղմում էր մեջքը և հավասար ծալքերով իջնում ծածկում ոտքերը: Նա կանգնեց հագիվ մի վայրկյան. թագուհին անմիջապես նստեցրեց նրան:

— Քո վիշտը, սիրելիդ իմ Ֆարանգեմ, քեզ իրավունք է տալիս ոտքի շկանգնել,— և թագուհին, նրա թևքը բանելով, նստեցրեց կողքին:

Իսկ թագավորը տեղավորվեց նրանց դիմացի սաղաֆով ընդելուզված բազկաթոռին: Արշակը թիկնոցով էր և գլխաբաց: Փառանձեմը թեև առաջին անգամ էր հանգիւցում թագավորին (թաղման օրը նա համարյա չէր նկատել նրան), բայց նայվածքը հատակին՝ չէլ, նայում նրան, և Արշակը չէր կարող ասել՝ ամաշելո՞ւց էր այդ, թե կասկած ունի իր նրկատմամբ... Ու մտածեց— եթե ամթխածությունի՞ց է՝ հասկանալի է, բայց եթե... Այսուամենայնիվ նա զգաց, որ պետք է մի քան ասել, ու դիմեց թագուհուն հունարեն.

— Մի՞թե իշխանուհին միշտ մենակ է այստեղ, բաղիլեյա:

— Ոչ, բաղիլես. նրա մոտ կան նաժիշտներ. նրա սպասին է մեր դայակը,— պատասխանեց Օլիմպիան նույնպէս հունարեն:— Ամենայն. օր Ֆարանգեմին այցելում են պալատական տիկիներ, նաև ինքս:

— Այդպես: Փառանձեմին շպետք է թողնել մենակ,— շարունակեց Արշակը հունարեն, նայելով գլխիկոր սգավորին:— Այո, Փառանձեմ, ծանր է քեզ վիճակված վիշտը.— խոսեց այս անգամ հայերեն:— Բայց շպետք է անձնատուր լինել հուսատույն:

Արշակը լռեց և նորից թափ հոնքերի տակից նայեց Փառանձեմին. Փառանձեմի դեմքի և ոչ մի մկանը չշարժեց. «Ունի՞ որևէ կասկած, թե ամաշում է վերստին»,— մտածեց թագավորը և այս անգամ արդեն ենթադրեց, որ եթե Փառանձեմը ունենար որևէ կասկած՝ չէր համաձայնի գալ պալատ... Իսկ այժմ, իր գալը տեսնելով, ոտքի չէր կանգնի... Մակայն ինչո՞ւ է անտարբեր դեպի իր խոսքը, ինչո՞ւ որևէ նշանով, թեկուզ գլխի թեթե մի շարժումով չի ցուցաբերում որևէ վերաբերում...:

Արշակը նորից զննարար նայեց Փառանձեմին և ասաց.

— Ծն խնդրել եմ, Փառանձեմ, որ պալատի տիկիները քեզ միայնակ շթողեն...

Ասաց, բայց իսկույն էլ զգաց, որ դա հայտնի է արդեն և կատարվում է:

Սակայն այդ խոսքերին էլ Փառանձեմը չպատասխանեց. մինչդեռ կարգը պահանջում էր, որ նա շնորհակալ լիներ թագավորի այդ շնորհի համար. բայց Փառանձեմը դարձյալ մնաց լուռ: Ի՞նչ էր նշանակում այդ լուռությունը. խոր վիճույթ... թե...

Արշակը վարանքի մեջ էր:

— Այդպես, Փառանձեմ, կցանկանայի, որ դու շափից ավելի անձնատուր շլինես վշտիդ, — խոսեց Արշակը ձայնին ավելի մեղմություն տալով, և կրկին զգաց, որ շասաց այն, ինչ անհրաժեշտ էր, ինչ կարևոր էր, ու դարձյալ լռեց, դարձյալ նայեց գլխահակ Փառանձեմին, որին շարունակում էր փայփայել Օլիմպիան՝ աջով շոյելով նրա ճերմակ ձեռքը: — Նղիբ վստահ, Փառանձեմ, որ եղեռնագործը կգտնվի և կըստանա արժանի պատիժը, — փոքր լռելուց հետո ասաց Արշակը նեբրուստ ուրախ, որ գտնվեց վերջապես հարկավոր խոսքը:

Բայց Փառանձեմն այդ խոսքերին նույնպես անտարբեր եղավ:

Այն ժամանակ Արշակը վեր կացավ տեղից և գնաց դեպի լուսամուտը, մտածելով, թե վիշտը հավանաբար թմրեցրել է Փառանձեմին: Բայց և այնպես պետք է սրտապնդել նրան, և ասաց.

— Այո, եղեռնագործը կստանա իր արժանի պատիժը. իսկ դու քեզ զգա ինչպես հարազատներիդ մոտ...

Արշակն ու թագուհին խոսեցին մի փոքր. և ու ապա հեռացան իրենց հարկաբաժինը:

Չհայած Արշակը շարունակ մտածում էր հարցնել Փառանձեմին՝ ո՞վ էր ասել, թե՛ «կունենաս առավել լավ ամուսին» խոսքերը և արդյոք դրանք մխիթարանքի համար էին ասված, ինչպես կարծում էին ոմանք, թե լուրջ նպատակով... Այսուամենայնիվ նա անկարող եղավ անհլ այդ հարցումը, և այդ միտքը հանգիստ չէր տալիս նրան:

Երկրորդ այցին խոսակցությունն ընթացավ ավելի դյուրին:

Ինչպես առաջին անգամ, Արշակը նստեց Փառանձեմի դիմաց և ասաց.

— Գնելի կորուստը ժանր է ամենիս և ամենից առավել քեզ համար, Փառանձեմ: Սակայն...

Թագավորի առաջին իսկ խոսքերից Փառանձեմի աչքերում արցունք երևաց, և նա գլուխն իջեցրեց:

— Արցունքն անշուշտ թեթևացնում է վիշտը, Փառանձեմ,— շարունակեց Արշակը՝ ձայնի մեջ վշտասխառն մեղմություն:— Սակայն արցունքով ետ շենք բերի Գնելին:

Փառանձեմը, չգիտես այս խոսքերի տպավորութեամբ տակ, թե ինքնաբեր, սրբեց արտասուքը և, աչքերը մի կետի հառած, անշարժացավ: Թվաց դարձյալ, թե շի կամենում կ'սմ չի համարձակվում նայել թագավորի երեսին. և Արշակը՝ ուրից մտածեց, թե նա գուցե կասկածներ ունի շարձյալ... Այլապես՝ չէ՞ որ պատիվ պիտի համարել խոսել թագավորի հետ, սյատասխանել նրա հարցումներին: Ամաշում է... Սյունյաց իշխանի դուստրը շինականի աղջիկ չէ: Իշխանական դերդաստանում մեծացած և տարիներով Բյուզանդիայում ապրած՝ նա պետք է որ համարձակ լիներ: Սակայն... Տեսնելով նրա համառ լուծությունը՝ Արշակն ասաց.

— Ես, Փառանձեմ, արդեն սուրհանդակ եմ ուղարկել Բյուզանդիոն՝ Անդոք իշխանին և Մարիամ իշխանուհուն կանչելու: Հարազատներիդ ներկայութեանը կարի անհրաժեշտ է: Այդպե՞ս է:

Եվ որովհետև Փառանձեմն անմիջապես չպատասխանեց՝ Արշակը հարցրեց.

— Հուսամ դժգոհ չես լինի՞:

Վերջապես Փառանձեմը գլուխը բարձրացրեց և նույնց թագավորին:

— Բնավ, արքա: Ենորհակալ եմ խորապես,— ասաց նա մի այնպիսի ձայնով, որի մեջ խոր վշտի հետ միասին ըզզացվում էր և երախտագիտութեան շեշտ և ձայնի հաճելի մի երանգ: Եվ Արշակը նրա ձայնի այդ շեշտից ու երանգից զգաց, որ նա իրեն չի կասկածում Գնելի սպանութեան մեջ և դրանից թեթևություն զգաց, ապա մտածեց. «Այժմ գուցե

բացատրի, թե ո՞վ էր ասել նրան «Մի տանջիր քեզ, կունենաս առավել լավ ամուսին»... Մտածելով՝ Արշակը ելավ տեղից, ասես կարևոր գյուտ արած և, մեկ-երկու քայլ անելով, նորից մտածեց՝ հարցնե՞լ, թե ոչ: Բայց, հարցնելու փոխարեն, ասաց.

— Այդպես, Փառանձեմ, արիացիր: Հուսամ Անդոք իշխանը մեզ երկար սպասել չի տա և կժամանի փութով Մարիամ իշխանուհու հետ:

— Ենորհակալություն, արթա,— կրկնեց Փառանձեմը՝ այս անգամ արդեն թագավորի աչքերին նայելով, վշտակիր ձայնի մեջ նույն հաճելի շեշտը:

Փառանձեմի պարզ հայացքից Արշակը նորից թեթևություն զգաց:

«Այո, բուրբովին չի կասկածում»,— մտածեց նա Փառանձեմի սենյակից դուրս գալով:

Առաջին և երկրորդ այցից հետո թագավորը հաճելիցիւց իր այցերը. այժմ գնում էր մենակ, միայն թիկնապահ Եզնիկի ուղեկցությամբ: Երբ արքան մտնում էր ներս, Եզնիկը մնում էր հարկաբաժնի միջանցքում կանգնած:

Այցի գալով՝ Արշակը նախ հետաքրքրվում էր նրա ասողությամբ և ասում միխթարանքի խոսքեր: Փառանձեմին նայելիս Արշակին թվում էր, թե նրա աչքերը նման են եզնիկի աչքերի՝ վճիտ ու խորունկ, բայց մարդկային վշտով լի: Սակայն այդպես էլ գրավիչ էին. ունեին մի անմեկնելի քաշող զորություն. նրանց մեջ շողում էին ինչ-որ հպարտ կայծեր: Իսկ Փառանձեմի դեմքի մաշկը հիշեցնում էր կաթնագույն ատյաս: Աղեղնաձև հոնքերն այնպես էին, որ ծանր վիշտը չէր եղծում նրանց հայարտ գիծը... Նայելով Փառանձեմին՝ թագավորը նորից, ինչպես այնտեղ՝ Լիսին բլուրի վրա, նրբաբան ակամա համեմատում էր իր պաղահայաց ու զուսպ Օլիմպիայի հետ և զարմանում, որ եթե սուգի մեջ Փառանձեմը գեղեցիկ է այսքան, հապա ի՞նչ կլինե՞ր իր երջանկության օրերին...

Նայելով Փառանձեմին՝ Արշակը մտածում էր նորից, թե ի՞նչ ձևով հարցում անել խոսքեր ասողի մասին, որ անպատշաճ չթվա...

Եվ ամեն անգամ, երբ թագավորը գնում էր Փառանձեմի

մոտ, պալատական սպասավորներն ու նաժիշտները դռների արանքից, անկյուններից նայում էին նրա հետևից և երբեմն իրար գալով շշնջում.

— Արքան նորից գնաց...

— Դժբախտը երևի վատ է:

— Այո, վատ է: Նրա դայակն ասել է, թե շարունակ լալիս է: Անգամ թագուհին չի կարենում մխիթարել:

Այդ այցերի մասին խոսում էին և պալատական ալեգաները, թե ինչու է արքան շուտ-շուտ գնում այդպես...

Ոչ սպասավորները, ոչ նաժիշտները և ոչ պալատականները չէին կարող իմանալ, իհարկե, որ Արշակը գնում է պարզելու Փառանձեմի վերաբերմունքը ղեպ իրեն և մանավանդ այն, թե ով էր ասել այն խոսքերը Փառանձեմին: Ամեն այցի նա որոշում էր հարցնել այդ, բայց Փառանձեմի սենյակը մտնելիս, անպատշաճ էր համարում սկսել դրանով, ուստի նախ ասում էր.

— Հուսամ հանգիստ ես, Փառանձեմ:

— Շնորհակալություն, արքա, — լինում էր համեստ պատասխանը:

— Այցո՞ւմ են քեզ տիկիները, թագուհին:

— Հանապազ, արքա: Շնորհակալություն:

— Գուցե ցանկաս, որ քեզ այցեն բարեկամներ մայրաքաղաքից կամ այլ վայրից: Ասա, հղենք հրավեր:

— Շնորհակալ եմ, արքա: Հուսով եմ, որ իշխան-հայրս և իշխանուհի-մայրս ժամանեն շուտով: Անհամբեր եմ նրանց գալուն:

Ինչպես առաջ, այնպես էլ այդ այցերին Արշակին հաճելի էր թվում Փառանձեմի ձայնը և խոսելու կիրթ ձևը, և նա նորից ակամա Փառանձեմին համեմատում էր պալատական տիկիներին հետ, իրեն ծանոթ իշխանուհիների հետ, իր Օլիմպիայի հետ, և դարձյալ զարմանում, որ Գնելի կինը գեղեցիկ է եղել այդպես: Միաժամանակ Արշակը նրա խոսքից զգում էր, որ նա առանձին մի փափագով է սպասում ծնողներին, գրեթե այնպես, ինչպես կալանավորը՝ ազատության: Եկատելով նրա այդ հոգևին փափագը՝ Արշակը մտածում էր, թե նա հավանաբար դժգոհ է իրենից, որ իր հրավերով պատճառ եղավ Գնելի սպանության... Գուցեև Փառանձեմը ուի՛ն: չէր

մտածում, բայց Արշակին թվում էր, թե նա կամենում է շուտ հեռանալ ու սպասում է միայն ծնողներին...

Բայց ինչպե՞ս... հեռանա դեռ ոչինչ չպարզած. չէ՞ որ գաղտնիքը գիտի միայն նա. պետք է իմանալ և պարզել... այլապես ծանր կասկածները կմնան ամենքի մեջ... Եվ Արշակը մի օր հարցրեց անսպասելի.

— Դու, Փառանձեմ, անշուշտ, մտածում ես եղեռնագործի մասին Այդպե՞ս է:

— Այո, արքա: Ես հիմա այլ մտածում չունեմ, քան իմ դժբախտությունը և թե...

— Բայց եղիր հանգիստ, Փառանձեմ... ես կհայտնաբերեմ եղեռնագործին և շեմ ների: Սակայն դու ևս պետք է օգնես ինձ եղեռնագործին զտնելու:

Փառանձեմը լարվեց.

— Սակայն ինչպե՞ս, արքա:

— Եթե հիշես, թե ո՞վ շնչաց՝ «Մի տանջիր քեզ, կունենաս առավել լավ ամուսին»... Կարծյոք այդպես են ասել: Այո՞...

— Ճիշտ այդպես, արքա: Բայց իմ սուգի մեջ ես չեմ հիշում, թե ո՞վ էր այդ անսիրտ անհոգին,— և Փառանձեմը հուզումից մեկեն բարձրացրեց գլուխը:— Աղերսում եմ, արքա, գո՞րծ եղեռնագործին... Իսկ ինքս կառնեի Գնեիի վրեժը, սակայն ես... կին եմ: Այս, գեթ կարողանայի առատ արտասուվել...

Այս խոսքերի հետ Փառանձեմի միշտ հանգիստ թարթիչները ցնցվեցին հանկարծ, և աչքերը, խաժ աչքերը փայլատակեցին անսովոր, և Արշակն այդ աչքերի մեջ զգաց թե՛ խորին վիշտ և թե՛ վճռականություն, որից Փառանձեմի դեմքըն ավելի գեղեցկացաւ: Միևնույն ժամանակ Արշակին թվաց, թե այդ կնոջ մեջ կա մի թաքնված խորհրդավոր ուժ, որ չէր զգացել մինչ այդ, գուցե սուգի հետևանքով: Զգաց, որ այդ կինն իրոք կարող էր ձիավազ գալ Շահապիվան և օգնություն խնդրել վտանգված ամուսնու համար: Այդ կարող էր անել միայն իրզախ հոգին...

Մի վայրկյան Արշակը նայեց Փառանձեմի բռնկված դեմքին և ցանկություն զգաց իր հիացումը հայտնել նրան՝ այդ խիզախության համար, բայց իսկույն էլ զգուշացավ: Սա-

կայն դրան փոխարինեց ուրիշ միտք, այն, որ ինքը խոստացավ գտնել եղեռնագործին. ինչպե՞ս կարող է գտնել այժմ, երբ Փառանձեմը չի հիշում այդ խոսքերն ասողին...

* * *

Վերջապես, Գնելի մահից քսան օր անց եկավ Փառանձեմի հայրը՝ Անդոթ իշխանը՝ մեծնակ, առանց իր իշխանուհու. դա հիսունն անց մի ամսակաղմ ու կորովաբայլ տղամարդ էր. երկու օրվա մեջ նա կարողացավ կարծես սփոփել դստեր: Երբ Փառանձեմը լալիս էր իր կորուստը՝ նա գրկում էր աղջըկա գլուխը, և ճակատը համբուրելով, կրկնում.

— Մի՛, մի՛, Փառանձեմ: Լացը վայել չէ քեղ՝ Անդոթ իշխանի դստեր: Հայրդ շուտով ի հայտ կբերի եղեռնագործին և որձակոտոր կանի տոհմը նորա: Մի՛...

Արշակը, լսելով լեռնական իշխանի այդ խոսքերը, մտածում էր, որ Անդոթ իշխանը, իրոք այնպիսի մարդ է, որ ամեն ինչ կարող է անել:

Եվ ահա շուտով հայտնի դարձավ, որ լեռնական իշխանը դստեր պատմածներից հասու է եղել, որ Գնելի սպանությունը խարդավանքի հետևանք է...

Այդպես էլ նա խոսեց թագավորի հետ.

— Ես կարծում եմ, արքա, որ իմ արքայազն փեսան զոհ է խարդավանքի:

— Ծշմարիտ ես, իշխան, ճշմարիտ ես,— և Արշակը թեթևության մի հոգոց արձակեց:— Եվ ես վշտացած եմ առավել, քան դու, իշխան: Ես նորան հրավիրեցի տոնին... Ով կարող էր ենթադրել այսօրինակ եղեռն...

— Սակայն, արքա, ինձ կոչում են Սյունյաց Անդոթ իշխան: Ես հասու կլինեմ ճշմարտության և կպատուհասեմ եղեռնագործին՝ ո՛վ և լինի:— Նա լռեց՝ շունչ առնելու:— Ներիր ինձ, արքա, այս խոսքերիս համար և թույլատրի՛ր այդպես վարվելու:

— Ես արտոնում եմ քեզ, իշխան: Վարվիր այնպես, ինչպես կամենաս,— ասաց Արշակը շեշտով և ակամա նայեց Սյունյաց տիրոջ թուխ, խոշոր, հրաբորբ աչքերին, որոնց մեջ

գայրույթից ավելի փայլատակում էր վրեժխնդրութեան կամբը՝

— Շնորհակալ եմ, արքա: Քո արտոնութիւնը արքայական՝ սփոփում է իմ վշտացած սիրտը:

Քաղաքը կամեցավ իմանալ, թե իշխանը ո՞ւմ է համարում այդ եղեռնը կատարող կամ ո՞ւմ է կասկածում, անշուշտ Փառանձեմի պատմածների հիման վրա. բայց սպասեց, որ իշխանն ինքը հայտնի... Արշակը նույնիսկ բնական էր համարում, որ զրույցի ընթացքը հանգեր դրան: Սակայն Անդոքը շասաց ոչինչ: Նա հավանաբար ցանկանում էր առայժմ գաղտնի պահել այդ, կամ՝ գուցե մտածելով, որ եթե թագավորն իմանար ո՞վ է ոճրագործը, գուցեև հարուցեր որևէ արգելք...

Իշխանի ծածկամտութիւնն այսպես բացատրից Արշակը, միաժամանակ ենթադրելով. թե իշխանն ինքն էլ հավանաբար շփոթի ոճրագործի ով լինելը, ալ միայն որոնում է...

Սակայն եղեռնագործին երկար փնտրելու հարկ չեղավ:

* * *

Այդ օրերին էր ահա, որ մի գիշեր Վարդ իշխանի տանը անսպասելի հայտնվեց արքայազն Տիրիթը, և նրա առաջին հարցումը եղավ Վարդին, թե ինչպե՞ս է ապրում Փառանձեմը:

Վարդը պատմեց ինչ գիտեր. ապրում է հատուկ հարկաբաժնում. սպասավորում են նրան մի դայակ և նա իշխանի... Մխիթարելու համար ամեն օր նրան այցում են պայտատական տիկիներ, երբեմն նաև թագուհին ու թագավորն ինքը... Իսկ վերջերս եկել է և հայրը՝ Անդոք իշխանը Քուզանդիայից:

— Միով բանիվ, արքայազն, Փառանձեմն այստեղ ամենքի կողմից վայելում է խնամք ու սփոփանք,— ավստից իր բացատրութիւնը Վարդը:

Բայց դա ակներև շոհացրեց Տիրիթին: Նա ցանկանում էր իմանալ ավելին. Փառանձեմի կյանքի, ապրումների, նույնիսկ ապրուստի մանրամասն նկարագրութիւնը... Վերջապէս նա ասաց և այն, թե կկամենար անձամբ խոսել Փառանձեմի հետ և ասել ճշտան սփոփիչ, հուսաբեր խոսքեր... Հնարավոր է այդ... Նա այդպես էլ ասաց:

— Կարո՞ղ եմ, իշխան սիրելի, գնալ պալատ.— հետաքրքրվեց նա այնուհետև:

Այս խոսքերից Վարդ իշխանը թարթեց աչքերը. նրա գլուխով տարրեր մտքեր անցան. կարծես կոահեց ինչ-որ, հանգարտ քորեց խոյաքիթը, ինչ անում էր, ըստ սովորության, դժվար խնդրի առաջ լինելիս, և ապա հարցրեց.

— Ունե՞ս կարևոր ասելիք, արքայազն:

— Կարևո՞ր: Այո... կարի կարևոր:

Վարդը, զգալով նրան պալատ կամ Փառանձեմի մոտ տանելու դժվարությունը, ասաց.

— Ասելիքդ, արքայազն, թերևս հանձնարարե՞ս ինձ:

Տիրիթը գլուխը կախեց մտածումների մեջ. ասես կշռադատում էր անելիքը, և անսպասելի հայտնեց, թե իր պալատ մտնելու ցանկությունն ու նպատակը այն է, որ տեսնի Փառանձեմին, և զրուցի հետը... կարևոր, շատ կարևոր խընդրի մասին:

— Սակայն, արքայազն, նա քառասունքի մեջ է տակավին,— ասաց շփոթված, զարմացած Վարդը, կամենալով մի բանով անկարելի դարձնել այդ տեսակցությունը, զգալով գրա դժվարությունը:

Տիրիթը հառաչեց.

— Օ՛, դժվարին է սպասել մինչև քառասունքը: Իսկ քառասունքից հետո եթե հանկարծ...

Եվ Տիրիթը, խոսքը շավարտած, հարցրեց, թե արդյոք որևէ մեկը ցանկություն չի՞ հայտնել Փառանձեմի հետ ամուսնանալու... կամ՝ հայրը մտադիր չէ՞ տանել նրան... դուցեև որևէ իշխանիկի տալու... Չէ՞ որ կարգ է այրիացած կինը քառասունքից հետո, սգահան լինելով, կարող է ամուսնանալ...

Ահա ինչու է ցանկանում տեսնել Փառանձեմին:

Վարդը նորից քորեց քիթը:

— Մի այդպիսի տեսակցության համար պետք է խնդրել հավանաբար արքայի թույլտվությունը, արքայազն,— ասաց նա մտածումների մեջ:— Եվ պետք է խնդրես ինքդ, արքայազն: Իսկ ես, ինչպես և անցյալ անգամին, պարտքս կհամարեմ՝ խնդրել արքային, որ ունկնդրի քեզ:

— Բարի, իշխան: Սակայն կուզեի, որ դա լիներ կարելի-

վույն շուտ: Կիւ: փազեի այսօր իսկ տեսնել Փառանձեմին,
այլապէս հայրը կարող է տանել նորան...

Եվ ահա հետեյալ իսկ օրը, երբ Արշակը անցուդարձ էր
անում իր ընդունարանում՝ հուզված ու դժգոհ, որ դեպքերը
խանդարնէրին Ավանի գործով զբաղվելու և, բանի ձմեռը չէր
եկել, մի անգամ ևս այնտեղ գնալու, կամ՝ պարտազանց նա-
խարարնէրին մի կերպ պատժելու, ներս մտավ Վարդ իշխանը
և ըստ ընդունված կարգի թեթև խոնարհում անելով ու ձիգ
կանգնելով, հայտնեց հանդարտ.

— Արքայազն Տիրիթը, արքա, խնդրում է քո տեսությունի
նը:

— Տիրիթը,— զարմացավ թագավորը:— Նա այստե՞ղ է,
մայրաքաղաքում:

— Այո, արքա,— թագավորի դարմանքի վրա տարակու-
սեց Վարդը:— Ժամանեց երեկ և իջևանեց իմ տանս:

Արշակը լռեց ու կծկած աչքերով նայեց Վարդին, ասես
առաջին անգամն էր տեսնում նրան՝ զննաբար:

— Եվ ցանկանում է ի՞նչ,— հետաքրքրվեց Արշակը:

Թագավորի սառը խոսքի եղանակը շփոթեց Վարդին. նա
պահ մի գլուխն իջեցրեց, ասես խորհում էր, թե դրա՞ից հե-
տո արժե՞ր ասել այն, ինչի համար է տեսություն խնդրում
Տիրիթը:

— Զրուցիր, իշխան: Ինչո՞ւ հապաղեցիր:

— Ներիր, արքա, գուցեև ճշտիվ չբանալեկ՝ արքայազն
Տիրիթի: ցանկությունը: Թերևս սխալվեմ...

— Խոսիր, ինչպէս կարող ես,— ասաց թագավորը շոր,
բայց հետաքրքրված:

— Արքայազն Տիրիթը, արքա, ցանկանում է քո արքա-
յական թույլտվությունը...

Վարդը դարձյալ հապաղեց:

— Ինչո՞ւ համար սակայն: Խոսիր, իշխան, լիաբերան:
Ի՞նչ թույլտվություն է արքայազնի՝ խնդրածը:

Այս անգամ իշխանը չէր կարող շփատասխանել և ասաց.

— Արքայազն Տիրիթը, արքա, ցանկանում է քո բարհաճ
թույլտվությունը՝ արքայազն Գնելի այրիին տեսնելու,—
արագ-արագ խոսելով՝ գլուխն իջեցրեց Վարդը, ասես ամո-
թից, որ միջնորդում է այդպիսի բանի համար:— Նա անչափ

խղճում է իշխանուհի Փառանձեմին, ուստի իր պարաքն է համարում...

— Իր պա՛րտքը,— ընդմիջեց թագավորը:— Իսկ ո՞ւր էր մինչ այժմ: Ինչո՞ւ այսքան ուշ է գալիս իր հարազատին մխիթարելու:

— Հարմար չի նկատել, արքա,— հորինեց Վարդը, ցանկանալով արդարացնել Տիրիթին, բայց թագավորի փորձող հայացքի ներքո ստիպվեց լինել անկեղծ և հայտնեց Տիրիթի գալու նպատակը:

— Վստահ է եղել, որ պալատում խնամով կպահեն Փառանձեմին, բայց այժմ, երբ քառասունը լրանում է՝ անհանգիստ է:

— Եվ ինչո՞ւ:

— Երկյուղ ունի, թե հանկարծ Փառանձեմը քառասունքից հետո ամուսնանա ուրիշի հետ, թե ծնողները կնության տան որևէ մեկին...

— Եվ դա անհանգստացնո՞ւմ է նորան: Ինչո՞ւ: Կամենում է երևի ի՞նքը ամուսնանալ: Այո՞...

Վարդը գլուխն իջեցրեց. նա շիմացավ ի՞նչ ասել և լռեց: Բայց Արշակը շարունակեց.

— Կամենո՞ւմ է ինքը կնության առնել նորան: Զրուցիր, իշխան:

— Կարծյոք,— շնչաց Վարդը:

— Այդպե՛ս... Այդ որոշումը նա ընդունել է ա՛յժմ, թե վաղուց...

Արշակը շեշտ նայեց Վարդին, սպասելով նրա պատասխանին:

Բայց որովհետև Վարդը շկարողացավ իսկույն պատասխանել, Արշակը ելավ տեղից:

— Պարզ է, իշխան: Պարզ և հասկանալի,— ձայնը բարձրացրեց թագավորը:— Ուրեմն՝ նախ զրպարտեց նորա՛ն իմ առաջ, ապա ոճիր նյութեց, որ կնության առնի Գնևի յայրո՞ւն...

Վարդն անշարժացավ: Իսկ թագավորը ձայնն ավելի բարձրացրեց.

— Քսությամբ, դավով սպանել տվեց Գնևիին՝ նրա կնոջը տիրանալո՞ւ համար: Կալանե՛լ անմիջապես եղեռնագործին

և հասե՛լ գլուխը, որ հարազատիս արյան մեջ մեղապարտ բարձրացրեց ինձ:

Վարդի երեսը դողաց. նա երբեք թագավորին չէր տեսել այդպես զայրազնած ու ահավոր. և ակամա խոնարհում արավ:

— Հրամանդ օրենք է, արքա,— ասաց մեքենաբար, խորհելով, թե հնարավոր չէ արդյոք մեղմել թագավորի ցատուձր կամ բացատրել մի ինչ:

Բայց Արշակը, որ խոժոռ ու զննաբար նայում էր Վարդին, շեշտեց ավելի ուժգին.

— Գնա՛ և նորան հանձնիր անմիջապես Երազմակին:

Երազմակը արքայի դահիճն էր...

Վարդը, գունատված, քայլեր արավ դուրս գնալու, բայց չազիվ հասել էր դռանը, թագավորը ձայնեց.

— Սպասի՛ր, իշխան:

Վարդը ետ դարձավ. թագավորը մթնել էր ավելի:

— Ասա ինձ, իշխան,— սկսեց նա փոխված՝ սուր ձայնով:— Ինչպե՞ս էր նա հայտնվել այնտեղ: Ծա նորան չէի հրավիրել...

Վարդը լռեց: Ասեր՝ հրավիրել է ինքը... թագավորը շեր ների. նա չէր արտոնել... Ուստի՛ լավագույն էր լռել, ու լռում էր: Իսկ թագավորը սևեռուն նայում էր իրեն:

— Սակայն ինչպե՞ս էր հանդգնել գալ: Ասա՛, իշխան, — շարունակեց նա զայրույթը զսպած:— Գուցե ինքդ ես հրավիրել... Դու այնքան մտերիմ ես նորան... միշտ իշնանում է տանդ...

Թագավորի խոսքերի մեջ Վարդն զգաց դառը հեզնանք և շառագունեց:

— Եկել էր, արքա, թերևս հետաքրքիր լինելով... — խոսեց նա վերջապես, մի ոտից հենվելով մյուսի վրա:

— Սակայն ինչու՞ շներկայացավ ինձ, ինչպես կարգն է, — նայեց Արշակը իր կնքապահին սևեռուն մի հարցով:

Բայց Վարդը այս անգամ աչքերը խոնարհեց հատակին և չկարողացավ պատասխանել:

Թագավորը, որ շարունակում էր նայել նրան, երեսը շրջեց մեկնն.

— Կարո՞ղ ես գնալ...

Նրա զնալուց հետո սակայն թագավորը, կասկածելով ինչոր, հրամայեց՝ կանչել իսկույն Երազմակին, և երբ նա ներկայացավ իր ահեղ ոսկրապինդ մարմնով՝ կարգադրեց.

— Արքայազն Տիրիթը գտնվում է Վարդ իշխանի տանը: Կալանի՛ր անմիջապես և հատիր գլուխը:

— Հրամանիդ ծառան, արքա,— և Երազմակը իր ահագին կոպիտ մարմնով, ցուլի իր վզով խոնարհվեց մինչև հատակի գորգը մի այնպիսի գոհունակ շարժումով, ասես համեղ պատառ էին շնորհել նրան:

Բայց անցավ մի քանի օր՝ չսվեց ոչինչ... Տիրիթը չբացել էր, նրա հետ և Վարդ իշխանը: Հինգ օր հետո միայն թագավորին լուր բերին, թե ձիավազ փախչող Տիրիթին սպանել են Բասենի անտառում:

— Ապացո՞ւյց,— կասկածեց թագավորը:

Հազարապետը պատասխանեց.

— Գլուխը Երազմակի մոտ է:

— Իսկ տմարդն Վա՞րդը:

— Նույնպես ընկել է նետահար...

Արշակը թեթևացած շունչ քաշեց...

* * *

— Եղեռնագործը պատժված է, Փառանձեմ,— ասաց Արշակը մյուս օրը նորատի այրու հարկաբաժինը մտնելով:— Այն վատ հոգին, որ նյութեց Գնելի սպանությունը՝ չկա այլևս:

— Տիրիթը ապիրա՞տ,— տրորվեց Փառանձեմը, որ այսօր իսկ դայակից լսել էր Տիրիթի սպանությունը:

— Այո, նա, ապիրատն ինքը,— և թագավորը զննաբար նայեց Փառանձեմին և հարցրեց:— Կարծյոք նա՞ էր մարդ հղել Գնելի թաղման օրը, թե «մի տանջիր քեզ»... Այդպե՞ս է:

Փառանձեմը զարմացավ, որ թագավորը չի մոռացել այդ խոսքերը և ասաց ինչպես առաջ, թե չի կարող պնդել, սակայն մեկն իրոք ասել էր իրեն այդ խոսքերը: Ինչ վերաբերում է Տիրիթին՝ ինքը նկատել էր, որ նա թեև բարեկամ էր ձևանում, բայց բարեհաճ չէր դեպի Գնելը:

— Այդպես,— գլուխը շարժեց Արշակը:— Իսկ օրեր առաջ

անարգը մեկի միշոցով իմ թույլտվությունն էր խնդրում՝
կնության առնել քեզ: Դու այդ կցանկանայի՞ր, Փառանձեմ...

Փառանձեմն ասես սարսուռ զգաց ու կծկվեց:

— Այդ հարցումն անգամ վիրավորում է սիրտս, արբա,—
առաջին անգամն էր, որ Փառանձեմը, գուցեև ակամա, հա-
մարձակ խոսեց թագավորի հետ:— Լինե՛լ նորա կի՛նը... Գնե-
լից հետո՞... անե՛ծք և նզո՛վք,— շարունակեց նա արդեն
հուզված և, հանկարծ, փղձկալով փարվեց թագավորի թևին,
չգիտես երախտագիտությո՞ւն թե շնորհակալություն հայտ-
նելու համար, որ ամուսնու վրեժն առնված է:

— Այսուհետ արտասովել մեղք է, Փառանձեմ,— և Արշակը
մեղմաբար, ինչպես հանգստացնում են լացող երեխային, շո-
յեց Փառանձեմի փոքրիկ ճերմակ ձեռքը, որ հանզում էր իր
թևին:— Այժմ ոչ թե լաօ պիտի, այլ ուրախանա, որ ոճրա-
պարտը չկա: Ինքս ցավում եմ անչափ, որ եղեռնագործը ար-
քայազն է և Արշակունի... Նա արատավորեց Արշակունի անու-
նը, տոհմը, ինձ... ամենիս... Սակայն գոհանանք, որ ստա-
ցավ արարքին արժանի մահ... Կատարվածը համարենք ան-
ցած, Փառանձեմ: Դու տակավին երիտասարդ ես, և կյանքը
բեշ իրավունք չի տա սուգի մեջ մնալու:

Այս անգամ Փառանձեմը թողեց թագավորի թևը, և տ
կանդնեց և զույգ ձեռքերով ծածկեց երեսը:

— Այդպես, Փառանձեմ, իմացիր, որ երիտասարդ ես,—
կրկնեց Արշակը և, Փառանձեմին մոտենալով, շոյեց նրա
ուսը, ապա գահավորակին նստեցնելով, ինքն ևս նստեց նրա
կողքին:— Խորհիր, որ երկար կյանք կա առջևդ: Իսկ վիշաբը
նման է ժանգի, որ մաշում է մարմինը և թունավորում հուրին:
Եվ հարկ չկա, որ ապրես փակված: Ել երբեմն և զնա տիկին-
ների մոտ, թագուհու մոտ: Ինձ հայտնեցին, որ հրաժարվում
ես հրավերներից: Իզո՞ւր... միայնությունը ծանրացնում է
վիշաբը:

Փառանձեմը սևեռուն նայում էր մի կետի:

— Հուսամ՝ պիտի հետևես խորհրդիս:

Փառանձեմը լուռ էր:

— Ես կխնդրեմ նանա իշխանուհուն, որ իր խնամքը շնվա-
զեցնի քո հանդեպ. և դու լսիր նորան, զի նա խոհեմ և փորձ
կին է:

— Այո, արքա: Գորովագութ, ինչպես մայր:

— Ուրեմն եղիր հանգիստ, մանավանդ այստեղ է իշխան-հայրդ,— շարունակեց Արշակը:— Այդպես, Փառանձեմ. շմեր-ժես արքայի խորհուրդները,— և թագավորը կրկին շոյից Փառանձեմի ուսը, որպես հրաժեշտի նշան, և դուրս եկավ թիկնոցի քղանցքը բռնած:

Մենակ մնալով՝ Փառանձեմը նախ գոհունակության զգացում ունեցավ, որ Գնելին սպանողը չկա, որ շարն ընկավ շար մահով... և դրա համար նա իրեն երախտապարտ էր զգում թագավորին: Բայց դրա հետ նրան պաշարեց մի զարմանք. մի՞թե այդքան ստոր է եղել Տիրիթը... Ապա հիշեց, որ Կավաշում թե այլուր, երբ միասին էին լինում, Տիրիթն իրեն նայում էր օտարուտի նայվածքներով, միաժամանակ ուշադիր ու պատրաստակամ, կամենում էր զրուցել շարունակ, անև կատակներ և ուրախ պատումներ... Բայց մի՞թե այդ նայվածքի, ժպիտների ներքո թաքնված են եղել ցանկասիրություն և ոճրածին մտքեր... Փառանձեմի զարմանքն այնչափում էր մանավանդ, երբ հիշում էր Գնելի թաղման օրը լսած խոսքերը. «Մի տանջիր քեզ, կունենաս առավել լավ ամուսին»... Փառանձեմը հիշում էր, որ այդ օրը Տիրիթը կանգնած էր իւր գլխավերև. բայց մի՞թե այդ խոսքերն ասողը Տիրիթն էր, թե մի ուրիշը՝ նրա թելադրությամբ...

Հիշելով այս ամենը՝ Փառանձեմը տանջվում էր ինչպես Գնելի թաղման օրը.— Ա՛խ, եթե ինքն զգար, կոահեր Տիրիթի ցանկությունը՝ Գնելին երբեք չէր թողնի մնալ նրա հետ մի շենքում, թեկուզ մի վայրում... Ու երկար մտածելով այս մասին՝ նա եզրակացնում էր, թե ճիշտ է ուրեմն, որ Գնելի մահվան պատճառն ինքն է, իր գեղեցկությունը... Եվ այդ մտքից նրա սիրտը սեղմվում էր. թվում էր՝ արյունը կանգ է առնում՝ երակներում: Բայց այս ամենի հետ միասին հիշելով թագավորի այսօրվա հայտնությունը՝ գոհանում էր, որ մարդասպանը պատժված է:

Իսկ Արշակը, Փառանձեմի սենյակից հեռանալով, դարձյալ մտածում էր նրա գեղեցկության վրա. «Եթե վշտի մեջ տեսոք է այսքան, հապա երբ մոռացվի վիշտը՝ որքան կլինի առավել», կրկնում էր վաղուց ասած դարձվածքը և մտածում նորից, որ Փառանձեմին չպետք է թողնել սուգի մեջ...

Ու Տիրիթի սպանութիւնից հետո թագավորն ավելի հաճախացրեց այցելել: Լսելով այն ամենօրյա զեկուլցները, որ տալիս էին հազարապետը տուրքերի ու գանձումների մասին, Հայր-Մարդպետը՝ արքունի կալվածների կամ պալատի մեջ ունրա շուրջը կատարված դեպքերի մասին, Վասակ սպարապետը՝ սահմանների և զենքի վիճակի մասին և այլ երկրորդական զեկուլցներ, Արշակը, փոխանակ պալատից դուրս գալու և զրոսանքի գնալու, ինչ անում էր սովորաբար,— այժմ շատ անգամ, երկու-երեք օրը մեկ, թիկնոցն ուսերին քայլերն ուղղում էր Փառանձեմի հարկաբաժինը, երբեմն իր գայլը նախապես շիմացնելով. ու եթե այդ պահին Փառանձեմի մտալինում էին պալատական տիկիներ, կամ՝ մեկը նրանցից,— դրանք անխոս վեր էին կենում, գլուխ իջեցնում և անխոս հեռանում: Վայել չէր թագավորի այցի ժամանակ լինել ներկա... Բայց մի քանի անգամ ներկա էր եղել Անդոք իշխանն ինքը... Մտնելով ներս, Արշակը, Փառանձեմին աղջունելով, նստում էր նրա դիմաց և հետաքրքրվում նրա ատղջուլթյամբ, ապա խոսում նրա անցյալից, Բյուզանդիայում անցրած օրերից:

Փառանձեմը պատասխանում էր շառազունելով, որ թագավորը, պեռական գործերը թողած, զբաղվում է իրենու՛յ, կամենալով սփոփել իր վիշտը... Ամաշում էր, որ ինքն այդքան հոգս է պատճառում նրան և թո՛հասարակ ամենքին՝ պալատական կանանց և Օլիմպիա թագուհուն: Մտծելով այն՝ նա լցվում էր երախտագիտութիւն զգացմունքներով, որը և արտահայտում էր երբեմն մեկ-երկու զուսպ բառով.

— Շնորհակալութիւն, արքա:

Զրուցելիս թագավորը երբեմնակի ուշով նայում էր Փառանձեմի դեմքին, կրծքին, կամ՝ ելնում էր տեղից և թիկնոցն ուսերին գնում-գալիս, ըստ սովորութեան երկար ոտքերը պինդ դնելով, ապա մեկին կանգ առնելով, կրկոն չոպերն իրար բերած, նայում էր երիտասարդ այրիին, և ամեն անգամ մի նոր զարմանալի գեղեցիկ գիծ նկատում նրա պէմքին, շարժումների մեջ, անգամ նրա տիրամած աչքերի հայացքում: Նայում էր և դարձյալ զարմանում նրա գեմքի համաչափ գծերով, կիրթ շարժումներով: Նայում էր և միշտ զգում, որ Փառանձեմի գեղեցկութիւնը լրիվ չի բացվում վշտի հե-

տեւանքով: Եվ մի օր էլ մտածեց, թե արդյոք լա՞վ չէր լինի, նրա վիշտը մեղմելու համար, Փառանձեմին զբաղեցնել այլ բաներով... Եւ հետևյալ այցին Արշակը բերեց նրան մի ոսկե բազպան, որը ուներ երկու մատ լայնութուն՝ վրան թռչուններ փորագրած:

Փառանձեմն, այդ տեսնելով, շառագունեց. բայց ինչպե՞տ կարելի էր մերժել թագավորի նվերը: Ընդունեց ու դրեց կողքին՝ գահավորակի բարձին: Որքա՞ն վայել էր սուգի մեջ ուրախանալ նվերով...

— Կապիր, Փառանձեմ, և ստուգիր՝ հարմա՞ր է արդյոք, — առաջարկեց Արշակը և, նկատելով նրա հապազումը, ինքն առավ բազպանը և կապեց Փառանձեմի գիրգ դաստակին:

Եվ Փառանձեմը շքնդդիմացավ ամոթից, պատկառանքից. — Ինչպե՞տ հակառակել արքայի ցանկության...

— Այսպես, — ասաց Արշակը, բազպանի փակը միացնելով: — Կցանկանայի, որ միշտ կրես, Փառանձեմ:

Փառանձեմը դարձյալ համակերպեց և բազպանը ոչ միայն հանելու, անգամ նրան շոշափելու շարժում իսկ շարեց: Իսկ Արշակը, արածից գոհ, բռնեց Փառանձեմի բազպանով ձեռքը ու շոյեց այն մեկ-երկու անգամ: — Կրիր, Փառանձեմ...

Փառանձեմը, որքան էլ սուգի մեջ, իրեն շոյված զգաց թագավորի ուշադրութունից:

Եվ Արշակն այդ օրվանից Փառանձեմին սուգից հանելու խնդիրը դարձրեց հոգացողության առարկա. շարունակ մտածում էր, թե ի՞նչ կարելի է անել նրա վիշտը մոռացնելու համար... Մի օր էլ, երբ նա խորհում էր այդ մասին, հայտնեցին, թե արքայահոր սենեկապետը եկել է Կավաշից՝ Տիրան արքայի հանձնարարությամբ և ունկնդրութուն է խնդրում:

— Հրավիրել:

Եկավ թավ բնչացքով և ծոված կողքով այն ծերունի սենեկապետը, որ շատ առաջ վարդ իշխանին Կավաշում առաջնորդեց արքայահոր մոտ: Տեսնելով հոր ծանոթ սենեկապետին և առնելով նրա ոզրույնը՝ Արշակը հետաքրքրվեց.

— Ի՞նչ է ցանկանում արքահայրը:

— Արքայահոր ցանկությունը պարզ է, արքա: Նորից ցանկանում է այն, ինչ անցյալ անգամ:

— Ա՞յն է:

— Որ հանգուցյալ արքայազն Գնեւի դժբախտ այրիին ուղարկես Կավաշ: Քագավորահայրը...

— Իսկ ինչպե՞ս է թագավորահայրը, — քնդմիջեց Արշակը:

— Վատթար, քան երբէէ: Շարունակ կրկնում է, որ Գնեւը գո՛հ եղավ խարդավանքի: Սուգ է անում և նզովում այն օրը, երբ Գնեւը գնաց Շահապիվան... և այժմ վշտացած է անցյալ անգամի մերժումով: Սակայն հիմա վստահ է, որ իր ցանկությունը կկատարվի: Այսպես հրամայեց ասել, արքա:

Նկատելով թագավորի հպարդումը՝ ժեր սենեկապետը շարունակեց.

— Թագավորահայրը ցանկանում է, արքա, անձամբ մխիթարել իր հարսին և մեռած Գնեւի կարոտն առնել նրանից:

— Սակայն այնտեղ հազիվ թե կարելի լինի մեղմել նրա վիշտը, — խոսեց Արշակը մտասույզ աչքերը հոր սենեկապետի վրա դարձնելով: — Գալով իր ապրած վայրը և, մնալով մենակ, շե՞ս կարծում նրա վիշտը նորոգվի ավելի: Իսկ այստեղ իշխանուհի տիկի՛նները հանապաղ այցում են նրան և հսկում նրա առողջությունը:

— Մի՞թե Փառանձեմ իշխանուհին հիվանդ է, — զարմացավ սենեկապետը:

— Այո, — վրա բերավ Արշակը տխրաշեշտ, և գո՛հ եղավ, որ ինքնաբեր եկավ հիվանդության միտքը:

— Հիվա՛նդ, — կրկնեց ծերունին: — Այդ պարագային հարկավ անկարելի է: Հարկա՛վ: Հիվանդությանը իրագեկ չէր թագավորահայրը: Այդպես կարելի չէ, հարկավ:

Ծերունի սենեկապետը խոնարհում արավ՝ ձեռքը սրտին դնելով և դուրս եկավ ետ-ետ գնալով:

Թագավորահոր սենեկապետի գնալուց հետո Արշակը դիաց Փառանձեմի մոտ:

— Կկամենայի՞ր, Փառանձեմ, գնալ Կավաշ, — հարցրեց նա սովորական բարեխոսքից հետո:

Փառանձեմը իր խոշոր աչքերի ուշիմ հայացքով փութանցիկ նայեց թագավորին և գլուխն իջեցրեց անմիջապես. նա ասես հանկարծակիի եկավ. թագավորի հարցումն անակնկալ էր իր համար ու մտածեց, թե գուցե և թագավորը ձանձրացել է և... կամենում է ազատվել իր ներկայությունից...

— Եթե արքայի կամքն է. կարող եմ մեկնել հարկավ...

— Ոչ, Փառանձեմ, ոչ,— ընդմիջեց Արշակը:— Ես միայն խորհում եմ, թե գուցե ունենաս նման փափագ:

— Ոչ, արքա: Չնալ նորից այն վայրերը և հիշել, որ... ծա՛նր է, արքա: Ընդհակառակը, կցանկանայի, արքա, շուտով գնալ մորս, քույրերիս ու եղբայրներիս մոտ:

— Բյուզանդիո՞ն...

Ինչպես Կավաշը Փառանձեմի համար, այնպես էլ այս Բյուզանդիոնը անակնկալ եղավ Արշակի համար, և սա մտածումների մեջ ընկավ:

— Բյուզանդիո՞ն,— կրկնեց Արշակը, նայելով Փառանձեմի խոնարհած աչքերին, որոնց երկար թարթիչները դողում էին արքայահին:— Ինչո՞ւ սակայն, մի՞թե քեզ տհաճ է այստեղ կամ... գուցե անուշադիր են,— հարցրեց թագավորը հետաքրքիր նայելով գլխահակ Փառանձեմին:

— Բնավ, արքա: Հակառակը Այստեղ անշափ ուշադիր են և սիրում են ինձ թե Օլիմպիա թագուհին, թե տիկիները իշխանազուն: Սակայն կփափագեի լինել հարազատներիս մոտ...

— Բյուզանդիոն մեկնել այս ձմռանը, երբ ծովային ու լեռնային ճանապարհները փակ են: Իշխան Անդոքը հազիվ հաջողել է գալ, մեծամեծ վտանգների հաղթահարելով: Իսկ դու ինչպե՞ս...

Փառանձեմը գլուխն իջեցրեց:

Արշակը մոտեցավ և զգուշարար բարձրացրեց նրա ճակատը:

— Մի կարծիր, Փառանձեմ, թե արգելում եմ քեզ այդ ճանապարհորդությունը,— ասաց նա:— Բնավ: Կուզեի մնաս առայժմ, մինչև անցնեն ցրտերը խստաշունչ:

Ընդունված չէր առարկել թագավորի ցանկություն, ուստի և Փառանձեմը նորից իջեցրեց գլուխը:

Երբ Արշակը դուրս եկավ Փառանձեմի հարկաբաժնից և գնաց միջանցքով, նրան հետևեց նրա զինակիրը, որ միշտ կանգնում էր այն դռան առաջ, ուր լինում էր թագավորը: Քայլում էր Արշակը դեպի գահական տաճարը և մտածում, թե ինչո՞ւ է արգյոք Փառանձեմը ցանկանում մեկնել Բյուզանդիոն: Մի՞թե նեղվում է պալատում կամ ձանձրանում շրջապատից, թե հայրն է դրդում գնալու, չկամենալով հյուր մնալ

երկար... Ինչ էլ լինե՞ր սակայն՝ Արշակին թվում էր, որ նթե Փառանձեմը մեկնի ոչ թե միայն Բյուզանդիոն, այլ որևէ վայր առհասարակ... Եթե անգամ դուքս գա քաղաքից, պալատը կամայանա, նա կզրկվի մի...

Արշակը դժվարանում էր ասել ինչից, թայց զգում էր, որ սլալատից կպակասի մի... հաճելի բան:

Անկախ դրանից՝ նա կարծում էր, թե այժմ, քանի դեռ ձմեռ է, Փառանձեմը չի կարող մեկնել, ուստի պետք է ընդդիմանալ...

«Իսկ եթե Անդոք իշխանը ցանկանա՞, — մտածեց Արշակը: — Եթե ցանկանա՞ այնժամ կխորհենք անհրաժեշտը»...

Նույն օրը, երբ պալատի բոլոր լույսերը վառված էին և խաղաղություն էր ամեն կողմ, Արշակը կանչեց իշխան Անդոքին և ասաց.

— Իշխան, ես կարի անհրաժեշտ խնդրանք ունեմ առ քեզ և հուսամ շես մերժի:

— Պատրաստ եմ կատարելու, արքա, եթե միայն իմ ուժերից վեր չէ և եթե ի վիճակի լինեմ, — ասաց Անդոքը ականերև զգուշությամբ:

— Համեստությունը պատիվ է բերում քեզ, իշխան: Թայց ես խորհում եմ, որ իմ ավագներից և ոչ մեկը ի վիճակի չէ կատարել խնդրանքս այնպես, ինչպես դու՝ իշխանդ Սյունյաց: Քո րազմափորձությունը և խելամտությունը առհասվատչյա են:

Անդոքի դեմքը պայծառացավ. նա ականերև շոյված զգաց իրեն և հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է առաջարկում իմ տեր արքան:

— Մի առաքելություն դեպի Վրաստան, — և Արշակը ուշով նայեց Անդոքի խոշոր ծիրերով ծածկված դեմքին, ասես ստուգելու համար իր խոսքերի տպավորությունը, և որովհետև իշխանի դեմքը շունեցավ ո՛չ զարմանքի, ո՛չ դժգոհության որևէ նշան, նա շարունակեց. — Նավասարգի տոնին վրաց արքունիքը հղել էր ինձ ընծաներ և ողջուններ, այժմ կամենում եմ փոխադարձել:

— Բարի է, արքա, — ասաց Անդոքը ճեմակող, խոշոր գուլիը իջեցնելով, որ նշան էր, թե ընդունում է թագավորի հանձնարարությունը:

Սվ մյուս օրն իրոք նա ընծաներով և թիկնապահներին մի հեծյալ խմբով ճանապարհ ընկավ դեպի Վրաստան:

«Այժմ Փառանձեմը չի շտապի մեկնելու... Նա կսպասի մինչև հոր վերադարձը», — մտածեց Արշակը գոհունակ շրջելով իր ընդունասրահում:

ԳՐՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Ընթերցողը վաղուց երևի զգում է, որ վեպի այս միջանկյալը երկարում է... Բայց դա հեղինակի մեղքը չէ, դեպքերն այնքան կարևոր են, որ հնարավոր չէ անտեսել կամ պատմել ավելի հակիրճ, մանավանդ որ դժգոհ նախարարներն իրենք շարունակ ակնարկում են անցյալի այդ իսկ դեպքերը:

Մի փոքր համբերություն և հեղինակը կավարտի այս երկար միջանկյալը:

Շարունակենք ուրեմն որտեղից պետք է:

Անդոք իշխանի մեկնումն իհարկե աննկատ չմնաց: Ընդհակառակը, առիթ տվեց բազմատեսակ զրույցների: Ավագները, պալատականները, մանավանդ պալատական կանայք, իրար հանդիպելով, հարցնում էին միմյանց.

«Ինչո՞ւ է մեկնել... Ի՞նչ առաքելություն մը»:

— Ընծաներ է տարել վրաց թագավորին:

— Ընծանե՞ր...

— Բայց չէ՞ նա եկել էր դստերը Բյուզանդիա տանելու Ինչո՞ւ այդքան նրա՛ն է հանձնարարել այդ առաքելությունը և ոչ մեր ավագներից մեկին:

— Հավանաբար թագավորը նրան ևս կամենում է դարձնել ավագ պալատական:

— Սս՛ս... — գլխով էին անում խոսակիցները և ընում:

Բացի հազարապետ Գավիթ Գնունուց, որին թագավորը հայտնել էր այդ մասին, մյուս բոլոր ավագները դժգոհ էին, որ վրաց թագավորին ընծաներ տարել է Անդոք իշխանը. ուրեմն և նա ինքը կստանա վրաց թագավորի մեծագին նվերները... Ավագներից Սմբատ Բագրատունին իրեն էր հարմուր տեսնում այդ առաքելության համար՝ թե՛ որպես թագադիր և թե՛ որպես մի նախարար, որ կարվածներով սահմանակիչ է:

Վրաստանին և գիտեր վրաց լեզուն: Բայց ամենից ավելի դժգոհ էր Հայր-Մարդպետը. նա կարծում էր, որ ինքը ի պաշտոնե պետք է իմանար, թե ի՞նչ է անցնում-դառնում պալատում. բայց նա, ըստ սովորության, իր դժգոհությունը չէր հայտնում որևէ մեկին, այլ միայն ասում էր ինքն իր մեջ. «Համենայն դեպս պալատի կառավարիչը պիտի իմանար այդ... Ինչո՞ւ թագավորը ծածուկ է պահել ինձնից: Պետք է խորամուխ լինել»... Նրա լեզվով «խորամուխ լինել» նշանակում էր՝ հետամուտ լինել և իմանալ գաղտնիքը:

— Տեր Հավնունի, անշուշտ, իրազեկ նս Անդոբ իշխանի առաքելության,— հարցրեց նա նույն օրը արքունի որսապետին:

— Այո, տեր Մարդպետ, լսած եմ,— ասաց հսկան իրեն հատուկ բարձր, բայց ծորուն ձայնով:

Հայր-Մարդպետը շուրջը նայեց:

— Նախ գրուցենք կամաց, տեր Հավնունի,— ձայնը իջեցրեց Մարդպետը:— Ինչո՞վ նա արժանացավ այդ առաքելության... Մի՞թե ինքդ ավելի արժանի չէիր:

— Ես թագավորի գործերին չեմ միջամտում, տեր Մարդպետ,— ասաց պարզախոս Հավնունին:— Արքան երեխ հարմար է տեսել այդպես:

— Գուցե հայտնի է քեզ, թե ինչո՞ւ նորան:

— Ասել չեմ կարող, Հայր-Մարդպետ: Իսկ ինքդ հարմար չե՞ս տեսնում միթե:

— Կամաց, տեր Հավնունի. ես ուզեցի միայն իմանալ,— և Հայր-Մարդպետը լռեց մի փոքր շուրթերը լիզելով, ապա,— իսկ ի՞նչ է պատճառը, որ թագավորնիս հիմա, շասեմ որսով, այլ իր սիրած Ավանով քիչ է զբաղվում:

— Օ՛հ, մարդպետաց հայր: Դեպքերը թողի՞ն միթե, որ զբաղվի:

— Դեպքերը, այո, խանգարեցին, անշուշտ,— համաձայնեց Հայր-Մարդպետը և նորից հարցրեց.— Իսկ ինչո՞ւ այդ Անդոբ իշխանը իր դստեր շի տանում Բյուզանդիա: Կարծյոք եկած էր դրա համար, այնպես չէ՞:

— Եվ այդ մի՞թե անհանդուստացնում է քեզ, Հայր-Մարդպետ,— զարմացավ Հավնունին պարզամտությամբ:

— Ոչ, ոչ, պարզապես հետաքրքիր եմ,— ասաց Մարդպե-

տը, մտածելով, որ թագավորը երևի վստահություն չունի դեպ իր անձը, ուստի ինչ-ինչ բաներ ծածուկ է պահում իրենից:

Իսկ Արշակը սովորաբար հարկ չէր տեսնում իր ամեն մի բայը բացատրելու:

Պալատը, ինչպես միշտ, ապրում էր լի կյանքով, բայց թագավորն ինքը վերջերս դարձել էր զարմանալի ինքնամփոփ. առաջվա պես չէր հետաքրքրվում ամեն ինչով, և դա զարմացնում էր պալատականներին: Սովորականի պես լսում էր զեկույցներ երկրի ներքին և արտաքին կացության մասին, անում էր անտարբեր կարգադրություններ, նծույզ նստած գնում էր զբոսանքի և կամ, պալատում մնալով, շաբաթը մի երկու անգամ այցում էր Փառանձեմին... Բայց Ավանը՝ մոռացել էր կարծես. առաջ օր չէր անցնի, որ նա շխտներ այդ մասին կամ շմտահոգվեր նրանով... Դա զարմացնում էր մանավանդ այն պատճառով, որ ամենքին հայտնի էր, թե մի ամիս առաջ պատրաստվում էր գնալ Ավան, իսկ հիմա՝ ոչ մի խոսք... Այդ հասկանալի էր այն օրերին, երբ պետք էր պարզել Գնելի սպանության հանգամանքները, գտնել մարդասպանին, որ ոճիրը գործել էր իր անունով... Մարդասպանը գտնվեց և պատժվեց... Իսկ ա՞յժմ:

Եվ ահա մի օր, երբ զբոսանքից վերադառնալով ըստ սովորության հարցրեց իրեն դիմավորող հազարապետին՝ «Ի՞նչ նոր» — հազարապետը պատասխանեց.

— Եկել է նոր քաղաքի շահապը, արքա, և սպասում է տեսությունդ:

— Վարազ իշխանը, — բացականչեց Արշակը, և նրան ասես շանթեց մի միտք. ինչպե՛ս է մոռացել Ավանը, իր խոստումները վարազ իշխանին. մինչև օրս չի ուղարկել նրան խոստացած գործավորները: Ի՞նչն էր այս ամենի պատճառը... Նա հիշեց նախարարների մերժողական գրությունները, վերջին օրերի մտահոգիչ հանգամանքները... Տիրիթին և... Իսկ այժմ ի՞նչն է մոռացնել տալիս... Փառանձե՛մը... Նրա վիճակը...

Այս ամենի մասին մտածելով՝ մոռացել է իր Ավանը՝ իր նվիրական գործը... Իսկապես մինչ այդ դեպքերը ոչ մի բան Արշակին այնպես չէր զբաղեցնում իր թագավորության մօջ,

ինչպես զորքը և իր հիմնած Ավանը, առանձնապես Ավանը։ Նրան միշտ անհանգստացնում էր այն միտքը, թե սկսածը հանկարծ մնար կիսատ կամ անավարտ՝ դա կլիներ խայտառակություն իր անվան, իր գահի, իր իշխանություն համար։ Այդ էր պատճառը, անշուշտ, որ Ավանին վերաբերող մեծ մի լուր հետաքրքրում էր նրան և անհանգստացնում այն աստիճան, որ ցանկանում էր իմանալ անմիջապես։ Այդպես էլ այժմ։ Երբ իմացավ Վարազ իշխանի ժամանումը՝ անհանգրստացավ։ Թեև իրիկնաժամ էր և ինքը հոգնած, բայց, պալատ մտնելուն պես, հրամայեց, որ Ավանի կառավարչին բերեն իր մոտ։

— Հուսամ՝ գալուստդ բարի է, իշխան,— սկսեց Արշակը, երբ Վարազ իշխանը խոնարհումով մտավ նրա առանձնարանը, ուր գորգապատ հատակին կային եռոտանի կարմիր մի սեղան և երեք բազկավոր աթոռ՝ ձկան ատամներով ընդելուզված։— Ավանի կառուցումը անշուշտ կանգ է առել ցրտերի հետևանքով, այնպե՞ս է։

— Ոչ, արքա. թեև ցուրտ, բայց աշիատանքը շարունակվում է,— ասաց Գնունին, թագավորի հրավերով նստելով բազկաթոռներից մեկին։— Սակայն կարելի էր անել ավելին, եթե նախարարաց գործավորները զային. գործավորներ, որ դու խոստացար, արքա։

Արշակը թեև գիտեր դրանց շնալու պատճառը, բայց իր արժանապատվությունը պահած լինելու համար, որ Վարազը չկարծի, թե նախարարներն անտեսում են իր խոսքը, զարմացած ձեռացավ. մի՞թե չեն եկել... Գուցե կարծել են մոտեցող ձմռան պատճառով կառուցում ու աշխատանք չի կատարվելու։

— Թվում է, արքա, ձմեռը չպիտի խանգարեր, եթե ցանկային...

— Ես այնուամենայնիվ հակամետ եմ կարծելու, իշխան, որ զարնան նոքա կուղարկեն խոստացած մարդերը,— ասաց Արշակը և մտածեց. «Մինչ այդ ես կստիպեմ նոցա»...

— Ուրախ կլինեմ, արքա, եթե...

— Գու կասկածո՞ւմ ես, իշխան։

— Կասկածս հիմք ունի, արքա,— խոսեց Գնունին զուսպ, ինչ-որ մտքեր թաքցնելով, թե չկամենալով արտահայտել։

Արշակը նկատեց այդ:

— Զրուցիր լիաբերան, իշխան: Կասկածիդ հիմքը:

— Այն, ինչ լսել եմ, արքա:

— Եղիր, իշխան, ավելի պարզ:

Ու Վարազը հայտնեց, ինչ հարմար չէր համարում հայտնել. այն, որ «ականջալուր է եղած», թե նախարարները ոչ միայն չեն ցանկանում կատարել իրենց խոստումը՝ գործավորներ ուղարկելու, այլև լուրեր են շրջում, թե նորա այնպես են խորհում, որ իրենք չէին ցանկանա սարքայի իշխանությունը ամրացնել իրենց գլխին:

— Այդպե՛ս, — և Արշակը, տեղից ելնելով, սկսեց քայլել: Ուրեմն՝ չէին ցանկանա... նշանակում է՝ չեն կամենում հնազանդել... Արշակը մտածում էր, որ նրանց գրությունից իսկ ականերն էր այդ: Նրանց հակառակությունը, պարզ է արդեն, կապ չունի Գնելի հետ... Իսկ ինքը իզուր կարծում էր...

Մի փոքր քայլելուց հետո Արշակը նորից գրավեց իր տեղը և իշխան Վարագին հրավիրեց նույնպես նստել, որովհետև նա, թագավորի ելնելուն պես, ինքն ևս ոտքի էր կանգնել՝ պատշաճից կարգը պահպանելու համար:

— Ես, իշխան, կխորհեմ անհրաժեշտը, — խոսեց Արշակը հանգիստ, բայց ձայնի մեջ մի զուսպ բարկություն: — Ասա միայն որքա՛ն տուն է կառուցված:

Վարագը, մատները ծալելով, թվեց կատարված աշխատանքները. պարզվեց, որ կառուցված են հարյուրավոր տներ՝ գործավորների համար, պահեստներ՝ մթերքների համար, բացի մեծ իջևանատունը, աղբյուրները: Վարագը հիշեց և այն, թե որքան գետին են հարթել, որքան քար ու փղեգ են կրել և որքան հիմեր են փորել՝ գարնանը նոր տներ շինելու համար: Այդ բոլորից հետո նա ավելացրեց, որ շինարարական այդ աշխատանքները վարպետների հետ կատարում էն խաչառ արված արքունի շինականները և մերձակա գյուղերից եկած մարդիկ միայն. իսկ եթե գային նախարարների խոստացած գործավորները՝ կանեին ավելի հարկավ:

Արշակը շտամ էր գլուխը շարժելով, լսում էր և մտածում նախարարների մերժողական գրության վրա. մտածում էր, թե ինչպե՛ս պատժի այդ հանդուգն մարդկանց... Ափսո՛ս, դեպքերը խանգարեցին, որ ինքը հենց այն ժամանակ, նրանց

գրութիւնն ստանալուց հետո, պատժիր այդ պարտազանց-
ներին... Մինչ թագավորը խորհում էր նրանց տալիք պատժի
վրա՝ Վարազը շարունակում էր պատմել եկեղեցու և պալատի
շինութիւն մասին, որոնց հիմքը նոր միայն փորել են, բայց
որոնք պահանջում են թե՛ մեծ թվով վարպետներ և թե՛ հմուտ
գործավորներ...

Երբ Վարազը վերջացրեց՝ Արշակը ձեռքը խփեց նրա ծրն-
կան.

— Շարունակիր, իշխան, նույն եռանդով,— ասաց— Սս
կանեմ ամենը, որ գարնանը դու Ավանում ունենաս բազում
գործավորներ: Գնա վստահ: Խոսքս քեզ քաջալիր:

Վարազի հետ խոսելով և հանգստացնող խոսքեր ասելով
նրան՝ Արշակը բռնկեց ներքուստ նախարարների վրա, որ ան-
պատկառորեն խաբեցին իրեն, խոստանալով ու մերժելով...
և ինքն իզուր լսեց Վասակին...

«Բայց ինչպե՞ս պատժիր, երբ ժամանակ չեղավ, երբ
կատարվեց այս ոճիրը»,— ասաց ներքին մի ձայն:

«Սակայն ես կպատուհասեմ նոցա»,— ասաց Արշակը
մտքում: Իսկ երբ Ավանի կառավարիչը հատուկ խոնարհում-
ներով դուրս եկավ, Արշակը նորից ելավ և նորից սկսեց լայն
քայլեր անել սրահում: Նախարարների վարմունքը այժմ էլ
վրդովում էր նրան այնպես, ինչպես նրանց գրութիւնն ստա-
ցած օրը: Բավական չէ հրաժարվում են իրենց խոստումից,
բավական չէ վատ օրինակ են տալիս մյուս նախարարներին,
այլև հանդգնում են ասել, թե չէին կամենա արժայի իշխա-
նութիւնը ամրացնել իրենց զլխին... Մտածելով՝ Արշակը ան-
հավանական շէր գտնում մի այդպիսի տրամադրութիւն. չէ՞
որ նրանք հրաժարվում են գործավորներ տալուց: Դա ևս
նույն նպատակն ունի անկասկած:

«Բայց Ավանը կառուցվում է և պիտի կառուցվի»,— ասաց
Արշակը մտքում: Այո, ինքը նախ կհանդիմանի գրութիւնն հե-
ղինակ նախարարներին և կպահանջի, որ կատարեն իրենց
խոստումը: Եթե հրաժարվեն՝ կդիմի խստագույն միջոցների և
կհնազանդեցնի, ինչպես հարկն է... Ու այն ժամանակ կզղջան...

Բայց ինչպե՞ս պատժի, ինչպե՞ս, որ իրոք զղջան իրենց
պարտազանցութիւնը... Դեռ նախարարների գրավոր մեր-
ժումն ստանալու օրից Արշակին տանջում էր անհնազանդ-

ներին պատժելու միտքը:— Ինչպե՞ս անել, որ խորապես զըզ-
ջան իրոք և քան ծնրադիր ներումն խնդրելու... Հարձակվե՞լ ու
գրավել նոցա բերդերը, թե նորից ամոթահար անել, որ անագ-
նիվ եղան... թե՞ զորքով պաշարել նոցա ուստանները... Գու-
ցե ավագներից մի քանիսին՝ հազարապետ Գնունուն և սպա-
րապետին կրկին հրավիրի և միասին խորհեն, թե ինչպես
վարվեն...

Բայց հիշեց, որ թե՛ սպարապետը և թե՛ հազարապետը
դեմ են խստութեանց... Մինչդեռ այս ամենից հետո միայն մի
միջոց էր մնում՝ խստութուն, միա՛յն խստութուն...

— Եվ ես կլինեմ խիստ, անչափ խիստ, որ հավիտյան
լմոռանան, թե ինչ է նշանակում դրժել արքային տրված
խոսքը...

Նախարարների վարժունքի մասին մտածելիս թե խոսե-
լիս՝ Արշակը զայրանում էր միշտ. բայց անելով այս որո-
շումը՝ նրա տրամադրությունը բարձրացավ. այո, ինքը կըն-
կըճի համառ նախարարներին և ամեն ինչ կընթանա հաջո-
ղակ...

Գալով այս լավատես եզրակացություն՝ նա հիշեց, որ եր-
կու օր է չի եղել Փառանձեմի մոտ. այժմ կարելի է այցելել
նրան, հետո կխորհի, թե ինչպես վարվել պարտազանցների
հետ: Պետք է այցել Փառանձեմին, որ չկարծի, թե իշխան-
հոր մեկնելուց հետո ինքը դարձել է անուշադիր:

Ու փոքր անց իսկապես գնաց, ըստ սովորության թիկնոցն
ուսերին առնելով: Թիկնապահ Եզնիկը, որ այժմ կնքապահի
պաշտոն էր կատարում Վարդից հետո, ուղեկցեց նրան հեռ-
վից մինչև Փառանձեմի հարկաբաժինը ու մնաց, ինչպես
միշտ, միջանցքում կանգնած: Փառանձեմի սրահը լուսավոր-
ված էր երկու եռաստեղ մոմակալներով, որոնք բեկբեկուն
լույսեր էին սփռում հատակի գորգին, բազմոցներին: Ամեն
անգամ Փառանձեմին այցելիս Արշակը մտածում էր ի՞նչ խո-
սի հետը, իսկ այս անգամ նրան թվաց, թե շունի ասելիք-
կրկնել սովորական խոսքերը մեկնելու և եղեռնագործի մա-
սին՝ ավելորդ էր. այդ էր պատճառը, որ ներս մտնելով, սո-
վորական բարեախոսքից հետո, հարցրեց.

— Գիտե՞ս, Փառանձեմ, որ ես կառուցում եմ մի նոր, մեծ
Ալլան:

— Այո, արքա... Կա՛վաշում ամենքը զրուցում էին այդ մասին:

— Ե՛վ ի՞նչ կարծիք,— Արշակը հետաքրքիր նայեց Փառանձեմին:

— Այն, որ համարում են դժվար իրագործելի:

— Դժվար իրագործելի՞... Ինչո՞ւ, և ի՞նչ նկատ ունենին Փառանձեմը վարանեց կարծես պատասխանել այդ հարցումին, և Արշակը շտիպեց. նրա փոխարեն պատասխանեց ինքը.

— Ոչ, Փառանձեմ, իրագործելի է և արդեն իսկ իրագործվում է: Դա կլինի ոչ միայն Ավան, այլև բերդ ու պատվար մեր աշխարհի համար: Այո...— Դավիթ Գնունուց ու Վասակից հետո Արշակը իր գաղտնիքը հայտնում էր Փառանձեմին:— Իրագործելի՞ է... Բերդատեր նախարարները չկամեցան զիջանել իրենց բերդերը, և ես ահա կշինեմ իմ բերդը, ամենքի բերդը՝ մեր երկրի պաշտպանութան համար: Անշուշտ, դա հաճելի չէ նախարարաց, գուցե և այլոց, բայց, հուսամ, ինքդ ուրախ պիտի լինես, Փառանձեմ:

Այս անգամ Փառանձեմը չկարողացավ անպատասխան թողնել թագավորին:

— Անտարակույս, արքա. յուրաքանչյուր որ պետք է ուրախ լինի, որ մեր աշխարհը դառնա զորավոր ու ապահով, որպեսզի ո՛չ պարսիկը իշխեր գալ մեզ վրա, ո՛չ բյուզանդացին:

Փառանձեմի խոսքը, որ ասաց նա համեստաբար, բայց սրտագին շեշտով, հաճելի եղավ Արշակին: Այդպիսի համակիր խոսք նրան թվաց տակավին չէր լսած մեկից, ուստի և զղացված նայեց Փառանձեմի աղեղնաձև հոնքերով հովանավորված խոշոր խաժ աչքերին և ասաց.

— Այդպես, Փառանձեմ, խոսքերդ ճշմարիտ են: Անենք պիտի այնպես, որպեսզի ոչ մեկը չհամարձակվի գալ մեզ վրա: Ոչ մեկը: Նոր Ավանը պիտի դառնա ամրակուռ բերդ՝ ոչ միայն օտար թշնամյաց դեմ, այլև մեր շարամիտ նախարարաց, որ ցայգ ու ցերեկ խորհում են միայն իրենց որկորի մասին և չեն կամենում զորավիգ լինել երկրին հայրենի...:

Փառանձեմը զարմացած նայեց թագավորին և մտածեց, թե ինչո՞ւ է նա այդ ամենը պատմում իրեն... մինչ այդ նրան

Թվացել էր, թե թագավորները շատ փակ, անմատչելի և ծածկամիտ են լինում, զաղտնիքներ չեն հայտնում... Այդպես էին խոսում հատկապես Արշակ թագավորի մասին... Բայց ահա նա ասում է իրեն ամեն ինչ...

Խոսելով՝ Արշակը պատմեց Փառանձեմին, թե որքա՛ն կարևոր է այդ նոր քաղաքի և բերդի կառուցումը...

— Ես կամեցա, որ դու իմանաս մեր աշխարհի վիճակը, նրա կարիքը: Արդ ուրախ եմ, որ իմ համառոտ խոսքից ունակ եղար ինձ ըմբռնելու... Մեր նախարարները սակայն չեն ըմբռնում, թե ինչ է պակասում մեզ, ի՛նչ պիտի անենք մեր աշխարհը ապահովելու...

Փառանձեմը զարմացած էր, այո, որ թագավորն այդպես ազատ, առանց ձևականության խոսում է իր հետ, խոսում է թշնամիների մասին... Միաժամանակ նրան թվում էր, թե հավանաբար Ավանից ավելի սիրելի բան չկա թագավորի համար... Այդ մասին խոսելիս՝ նա փոխվում էր և հափշտակվում:

— Երբ ավարտի, Փառանձեմ, տանեմ պիտի քեզ նոր Ավանը տեսնելու, — շարունակեց Արշակը: — Ես այնտեղ կառուցեմ պիտի և եկեղեցի, և դղյակ արքունի՝ ամառս այնտեղ անցնելու: Իսկ քո խոսքը համակիր՝ ուժ և խրախույս է ինձ: Օլիմպիա թագուհին երբեք չի խոսել ինձ այդպես... Նա հակառակ է անգամ, որ ես հոգսի մեջ եմ մտել իդուր: Իսկ դու հասկացար ինձ, Փառանձեմ, զու ըմբռնեցիր ինձ, և դա ոգի է տալիս ինձ...

Այս խոսքերի հետ Արշակն այնպես ոգևորվեց իրոք, որ ելավ բռնեց Փառանձեմի թևը և անսպասելի համբուրեց նրա մազերը, ինչպես հայրը կհամբուրի զավակի գլուխը: Բայց հանկարծ... Փառանձեմը վեր թռավ ու ետ-ետ գնաց:

— Արքա, — ասաց նա գրեթե ակամա, հանկարծակիի եկած ու վախվորած:

— Թագուհի՛ս...

— Թագուհի՛ս, — զարմացած, մեքենաբար շնչաց Փառանձեմը, թագավորը նրան թվաց հարբած: — Սթափիր, արքա: Ես թագուհի չեմ, այլ թշվառ մի աչրի:

— Ոչ, Փառանձեմ: Այսօրվանից դու ես թագուհին իմ սրբուհի...

Փառանձեմը լայնարաց աչքերով նայեց թագավորին և, օտարոտի մի հուր նկատելով նրա հայացքում, նորից շշնջաց.

— Մի՛, մի՛ մեղանշիր, արքա, Օլիմպիա թագուհու դեմ... Աղաչում եմ, արքա...— Նա ուզում էր ասել «թող ինձ մե- նակ», բայց դա համարեց անպատշաճ ու նորից ետ-ետ գնաց:

— Անհյուրընկալ ես, Փառանձեմ:

Փառանձեմը գլուխը կախեց. նա կամենում էր ասել, որ թագավորի արքայական պատիվը և իր վիշտը թույլ չեն տա- լիս այլ կերպ լինելու, բայց դարձյալ շկարողացավ ասել այն, ինչ մտածում էր և միայն ավելացրեց.

— Ես քո հյուրն եմ, արքա, ուստի և խնդրում եմ...

— Հրամայիր, Փառանձեմ: Քո մեն մի հրամանդ պատ- րաստ եմ կատարելու:

Փառանձեմը շառագունած նայեց Արշակին և ասաց վա- րածոտ.

— Կրկին կխնդրեի, արքա, թույլատրիր ինձ մեկնել հա- րազատներիս մոտ...

— Դարձյա՞լ մեկնել,— Արշակը տարուբերեց գլուխը:— Ամեն խնդրանք, Փառանձեմ, պատրաստ եմ կատարելու սի- րահոժար, բայց ոչ այդ... Պիտի սպասես իշխան Անդրեի վե- րադարձին,— և Արշակը բարեժպիտ հայացքը սևեռեց Փա- ռանձեմի ևրեսին:— Դու կմնաս, Փառանձեմ, իմ պալատում, որպես նրա զարդը, որպես նրա ոգին, որպես նրա թագուհին:

— Արքա՞,— ասաց Փառանձեմը սրտաբեկ և զույգ ձեռ- քերով ծածկեց երեսը:

Լուսթյուն իշավ, որի մեջ Արշակն ասես լսում էր իր սրո- տի զարկերը: Նա մի վայրկյան նայեց շուրջը, դռանը և, ձայնն ավելի իջեցնելով, շշնջաց.

— Արքաները նույնպես մարդ են, Փառանձեմ, և գիտեն սիրել ու...

— Բայց դու, արքա...— Փառանձեմի ձայնը հնչեց կերկեր ու ընդհատ,— ունես թագուհի, մի առաքինի հոգի, որ սիրում է քեզ անսահման...

— Սակայն առավել չէ, քան դու, Փառանձեմ...

Լավեց դռան բացվելու ձայն, և թագավորը լռեց:

Կից սենյակում ոտնաձայն լսվեց. երևաց մի սուվեր և շքացավ իսկույն:

Երբ թագավորը դուրս եկավ, նրա սուր հայացքը միջանցքում նկատեց միայն սպասավորներ ու նաժիշտներ. բայց չնկատեց, որ բոլորի դեմքին զարմանք կար, թե ինչո՞ւ թագավորն այդքան երկար մնաց Փառանձեմի մոտ: Նույն զարմանքը կար և թիկնապահ Եզնիկի դեմքին:

* * *

Օլիմպիա թագուհին կանոնավոր, օրընդմեջ, այցում էր Փառանձեմին և սիրով զրուցում հետը, ջանալով ամեն կերպ մեղմել նրա վիշտը: Մյուս կողմից Փառանձեմը նրան գրավում էր և այն պատճառով, որ լավ գիտեր հունարեն: Թագուհու կարծիքով՝ ով լավ գիտեր հունարեն, ուրեմն կիրթ մարդ էր. ուստի, թվում էր, թե Փառանձեմի հետ իր մայրենի լեզվով խոսելով՝ նա առնում էր հայրենիքի կարոտը, շնայած որ թե՛ Արշակի և թե՛ պալատական մի քանի տիկիներին հետ խոսում էր հունարեն: Այնպես որ Փառանձեմը նրա համար եղավ գյուտ: Ու այցում էր սիրով, և այցելիս երբեմն խոսում մեկ-երկու ժամ, իսկ հեռանալիս մտածում միշտ, թե ի՞նչ կառելի է անել, որ դժբախտը լավ զգա իրեն.— նվերնե՞ր տար, ինչպես ընդունված էր Բյուզանդիայում, հարմար չէր առայժմ— Փառանձեմը սուգի մեջ էր: Առաջարկեր զրոսանքի գնալ՝ նույնպես հարմար չէր քառասունթի պատճառով: Իսկ հետո, հրե սկսեցին աշնան ցրտերը, թագուհին բնավ ցանկություն չէր ունենում դուրս գալու և, այցելով Փառանձեմին, ավելի երկար էր նստում մոտը և երբեմն փորձում հրավիրել նրան իր հարկաբաժինը... Թագավորի նման Օլիմպիան ևս Փառանձեմի վիշտը մեղմելու նպատակով խնդրում էր պալատական տիկիներին՝ շուտ-շուտ այցել դժբախտին: Առաջին օրերը նա նույնը խնդրում էր թագավորից:

— Քո այցդ, բաղիլես, առավել նշանակութուն կունենա նրա համար և կլինի առավել սփոփիչ,— ասում էր Օլիմպիան, իմանալով հանդերձ, որ Արշակը նույնպես այցում է երբեմն:

Այդ մինչև Անդոք իշխանի մեկնումն էր:

Վերջերս սակայն Օլիմպիան նկատում էր, որ ամուսինն ավելի հաճախ է այցելում Փառանձեմին: Ի՞նչ էր նշանակում այդ շէ՞ որ Փառանձեմի վիշտը այժմ, առաջին օրերի համեմատ, մեղմացած էր, և ուրեմն հարկ կա՞ր միթե, որ բազիլևան այնքան շուտ-շուտ այցի նրան, մանավանդ որ այնքան զբաղված է իր Ավանդով, իր «չար նախարների» գործով... Այդ ինչպե՞ս է Արդասք ժամանակ գտնում... և ի՞նչ է խոսում այդքան Ֆարանգեմի հետ...

Եվ Օլիմպիան որոշեց— երևույթն իր համար պարզելու նպատակով— իմանալ Փառանձեմից, թե արդյոք գո՞հ է թագավորի այցերից, կամ՝ հարցնել իրեն՝ Արզասին, թե ի՞նչ է կարծում— Ֆարանգեմի վիշտը մեղմացե՞լ է արդյոք... Առ նրան թվում էր, թե այդ հարցումների պատասխանից կարելի է մակաբերել մի բան... Բայց ահա մի օր Փառանձեմն ինքը, որ իրոք նեղվում էր պալատում, խաբճելով, թե ծանրություն է շրջապատի համար, իսկ վերջերս, լսելով թագավորի աներկմիտ ակնարկներն ու խոսքերը, մի օր հայանեց թագուհուն, թե ցանկանում է զնալ հարազատների մտտ և խընդրում է բարեխոսել արքայի առաջ, որ թույլատրի:

— Մինչ այսօր քառասունքի պատճառով մեկնել հարմար չէր,— ավելացրեց Փառանձեմը,— այժմ սակայն կարող եմ:

Այս խոսքերը փարատեցին Օլիմպիայի կասկածը, և նա մտածեց, որ եթե Արզասն զգում է որևէ բան դեպի Ֆարանգեմը, վերջինս սակայն ոչինչ չունի: Ուստի հանգիստ նկատեց.

— Բայց մի՞թե, Ֆարանգեմ, լեռներում ցուրտ չէ հիմա:

— Այո, բազիլեյա: Բայց ես սովոր եմ ցրտերին:

«Այո, Ֆարանգեմը ոչինչ չունի»,— մտածեց թագուհին և նույն օրը երեկոյան խոսեց թագավորի հետ, ու այդ զրույցի ընթացքում նկատեց, որ Արզասը միայն հոգաաարություն ունի դեպի Ֆարանգեմը. և շկա սակայն այն հատուկ քնթուրությունը, դեմքի ու աչքերի փոխված արտահայտությունը, ինչ կարող էր լինել հափշտակության դեպքում:

— Մի այդպիսի փոխումն էակի համար,— ասաց Արզակը,— ինչպիսին Փառանձեմն է, բազիլեյա, անշափ զժվար կլինի հեռադնաց ճանապարհ՝ լեռնաշխարհի ցրտերում... Վերջապես, Անդոք իշխանը վերադառնա Վրաստանից՝ ի՛նքը,

կորոշի գնալու օրը: Փառանձեմը, միևնույն է, առանց նրան մեկնել չի կարող: Այնպե՛ս է:

Արշակի այս խոսքերից հետո արդեն Օլիմպիայի մեջ ոչ մի կասկած չմնաց թագավորի զգացմունքների նկատմամբ, ուստի և հարցրեց հանգիստ, նույնիսկ գոհ.— Ուրեմն լավագույն է մնա՞:

— Անշուշտ:

Այդ գիշեր Օլիմպիան կասկածներից ազատված՝ թեթև էր զգում իրեն և, եթե մտածում էր Փառանձեմի մասին, ցավում էր, որ նա այդքան դեռատի զրկվեց ամուսնուց՝ այգպիսի աղբերական ձևով... Հանգստանալով նա քնեց: Իսկ առավոտյան արդեն, սովորական ժամից շուտ այցելով Փառանձեմին, խոսեց հետը և ջախջախ համոզել, որ ցրտերին չկատարի այդ ուղևորութունը դեպի Բյուզանդիա, այլ մնա գարնանը, երբ ինքն էլ գուցե ուղեկից լիներ նրան:

— Գուշատ բարի ես, բաղիւյա,— խոսեց Փառանձեմը երախտապարտ ձայնով:— Սակայն ես այնպե՛ս եմ կարոտել հարազատներիս:

— Այդ հասկանալի է, սիրելիդ իմ Ֆարանգեմ: Ծս նույնպես հաճախ զգում եմ հարազատներիս կարոտը և ցանկանալով ցանկանում եմ լինել նոցա մոտ: Այդ հասկանալի է: Բայց պետք է սպասել...

Փառանձեմը լռում էր և երբեմն միայն հառաչում: Ղլիմպիան, նրա փոքրիկ ճերմակ ձեռքն առնելով իր ափերի մեջ, շոյում էր այն և կրկնում.

— Սպասիր, Ֆարանգեմ: Բազիլեան ինքը ցանկանում է այդ: Նա ևս խորհուրդ չի տալիս այժմ մեկնելու:

Փառանձեմը լռում էր և գլուխը կախելով գարձյալ հառաչում: Եվ թագուհին չէր կարողանում հասու լինել՝ համաձայնե՞մ է, թե ոչ:

Այս խոսակցութունը կրկնվեց մի քանի անգամ առանց պարզ արդյունքի: Հետո Օլիմպիան, լսելով որ թագավորը շարունակում է այցել Փառանձեմին, մտածում էր, որ երևի նույնպես համոզում է, որպեսզի նա չմեկնի, և զարմանում էր միաժամանակ Փառանձեմի համառության վրա, որ անտեսում է իր և արքայի խոսքը: Ու մի օր էլ ահա Օլիմպիան,

Վերջերս սակայն Օլիմպիան նկատում էր, որ ամուսինն ավելի հաճախ է այցելում Փառանձեմին: Ի՞նչ էր նշանակում այդ. չէ՞ որ Փառանձեմի վիշտը այժմ, առաջին օրերի համեմատ, մեղմացած էր, և արեմն հարկ կա՞ր միթե; որ բազիլեսն այնքան շուտ-շուտ այցի նրան, մանավանդ որ այնքան զբաղված է իր Ավանով, իր ռշար նախարաների գործով... Այդ ինչպե՞ս է Արզասը ժամանակ գտնում... և ի՞նչ է խոսում այդքան Ֆարանգեմի հետ...

Ով Օլիմպիան որոշեց— երևույթն իր համար պարզելու նպատակով— իմանալ Փառանձեմից, թե արդյոք գո՞հ է թագավորի այցերից, կամ՝ հարցնել իրեն՝ Արզասին, թե ի՞նչ է կարծում— Ֆարանգեմի վիշտը մեղմացե՞լ է արդյոք... Աննրան թվում էր, թե այդ հարցումների պատասխանից կարելի է մակարերել մի բան... Բայց ահա մի օր Փառանձեմն ինքը, որ իրոք նեղվում էր պալատում, խորհելով, թե ծանրություն է շրջապատի համար, իսկ վերջերս, լսելով թագավորի աներկմիտ անկարկներն ու խոսքերը, մի օր հայտնեց թագուհուն, թե ցանկանում է գնալ հարազատների մոտ և խընդրում է բարեխոսել արքայի առաջ, որ թուլլաարի:

— Մինչ այսօր քառասունքի պատճառով մեկնել հարմար չէր,— ավելացրեց Փառանձեմը,— այժմ սակայն կարող եմ:

Այս խոսքերը փարառեցին Օլիմպիայի կասկածը, և նա մտածեց, որ եթե Արզասն զգում է որևէ բան գեպի Ֆարանգեմը, վերջինս սակայն ոչինչ չունի: Ուստի հանգիստ նկատեց.

— Բայց մի՞թե, Ֆարանգեմ, լեռներում ցուրտ չէ հիմա

— Այո, բազիլեյա: Բայց ես սովոր եմ ցրտերին:

«Այո, Ֆարանգեմը ոչինչ չունի»,— մտածեց թագուհին և նույն օրը երկկոյան խոսեց թագավորի հետ, ու այդ զրույցի բնթացքում նկատեց, որ Արզասը միայն հոգաաարություն ունի դեպի Ֆարանգեմը. և չկա սակայն այն հատուկ քնքշությունը, դեմքի ու աչքերի փոխված արտահայտությունը, ինչ կարող էր լինել հափշտակության դեպքում:

— Մի այդպիսի փոքրուն էակի համար,— ասաց Արշակը,— ինչպիսին Փառանձեմն է, բազիլեյա, անշափ դժվար կլինի հեռագնաց ճանապարհ՝ լեռնաշխարհի ցրտերում... Վերջապես, Անդրո իշխանը վերադառնա Վրաստանից՝ ի՞նչը,

կորոշի գնալու օրը: Փառանձեմը, միևնույն է, առանց նրան մեկնել չի կարող: Այնպե՛ս է:

Արշակի այս խոսքերից հետո արդեն Օլիմպիայի մեջ ոչ մի կասկած չմնաց թագավորի զգացմունքների նկատմամբ, ուստի և հարցրեց հանգիստ, նույնիսկ գոհ.— Ուրեմն լավագույն է մնա՞:

— Անշուշտ:

Այդ գիշեր Օլիմպիան կասկածներից ազատված՝ թեթև էր գգում իրեն և, եթե մտածում էր Փառանձեմի մասին, ցավում էր, որ նա այդքան դեռատի զրկվեց ամուսնուց՝ այգպիսի ողբերգական ձևով... Հանգստանալով նա քնեց: Իսկ առավոտյան արդեն, սովորական ժամից շուտ այցելով Փառանձեմին, խոսեց հետը և ջախջախ համոզել, որ ցրտերին չկատարի այդ ուղևորութունը դեպի Բյուզանդիա, այլ մնա գարնանը: Երբ ինքն էլ գուցե ուղեկից լիներ նրան:

— Գու շատ բարի ես, բազիլեյա,— խոսեց Փառանձեմը երախտապարտ ձայնով:— Սակայն ես այնպե՛ս եմ կարոտել հարազատներին:

— Այդ հասկանալի է, սիրելիդ իմ Ֆարանզեմ: Ես նույնպես հաճախ զգում եմ հարազատներին կարոտը և ցանկանալով ցանկանում եմ լինել նոցա մոտ: Այդ հասկանալի է: Բայց պետք է սպասել...

Փառանձեմը լռում էր և երբեմն միայն հռաչում: Չլիմպիան, նրա փոքրիկ ճերմակ ձեռքն առնելով իր ափերի մեջ, շոյում էր այն և կրկնում.

— Սպասիր, Ֆարանզեմ: Բազիլեսն ինքը ցանկանում է այդ: Նա ևս խորհուրդ չի տալիս այժմ մեկնելու:

Փառանձեմը լռում էր և գլուխը կախելով գարձալ հառաչում: Եվ թագուհին չէր կարողանում հասու լինել՝ համաձայնե՞լով է, թե ոչ:

Այս խոսակցութունը կրկնվեց մի քանի անգամ առանց պարզ արդյունքի: Հետո Օլիմպիան, լսելով որ թագավորը շարունակում է այցել .Փառանձեմին, մտածում էր, որ երևի նույնպես համոզում է, որպեսզի նա չմեկնի, և զարմանում էր միաժամանակ Փառանձեմի համառոտության վրա, որ անտեսում է իր և արքայի խոսքը: Ու մի օր էլ ահա Օլիմպիան,

տեսնելով Արշակին Փառանձեմի հարկաբանից ելնելիս՝ հարցրեց.

— Համաձայնե՞ց, բազիլևս:

— Տակալիկ ոչ, — ուսերը շարժեց Արշակը և ուզեց քայլել առաջ, բայց Օլիմպիան շարունակեց:

— Աս, բազիլևս, տեսա՞ր նվերք Տարանգեմին:

— Իմ նվերքը, — Արշակի սպիտակուցները փայլեցին:

— Այո, բազիլևս, Ինչո՞ւ զարմացար, նա ինքը ցույց տվեց ինձ, և գոհ է ուշադրությանդ համար: Քո կողմից դա մեծ բարեհաճություն է անշուշտ: Եվ միշտ պետք է ուշադիր լինել դեպի նա: Ի՞նչ գուցե ազդի նորա տրամադրության վրա և հետաձգի իր մեկնումը: Այնպես չէ՞... Ա՛խ, նա այնքան տառապած է, անմխիթար... — Օլիմպիան հատաչեց: — Ի՞նչ խորհուրդ փոստս, բազիլևս: Ես նույնպես տկամ եմ մի նվերով մխիթարել նորան:

— Բարի միտք է, Օլիմպիա, — և Արշակը կասկածով, հոնքերն ու կոպերը իրար բերած, նայեց թագուհուն, թե արդյոք նա չի փորձում իրեն. բայց շնկատելով ոչ մի դիտավորություն և կարծես համոզվելով, որ Օլիմպիան այդ ասում է առանց հետին մտքի, շարունակեց. — այդ ինքդ պիտի որոշես, բազիլևս: Այդ խնդիրներում կանայք ավելի հնարամիտ են:

— Ճշմարիտն ասեմ, բազիլևս, ես կարեկցում եմ նոան և սիրում քոջ պես:

Արշակը չգիտեր ի՞նչ ասել և միայն գլխով էր անում՝ հոնքերն ու կոպերը իրար բերած: Նա պարզապես նեղվում էր զրույցից և ցանկանում էր շուտ ավարտել այն: Բայց միևնույն ժամանակ ջանում էր զսպել իրեն և թագուհուն լսել սովորական հանգստությունը:

Սակայն նրան անհանգստացնում էր այն, ինչ տեղի էր ունեցել մի քանի օր առաջ Փառանձեմի սրահում: Չգիտեր՝ Օլիմպիան տեսե՞լ էր այդ, լսե՞լ էր, թե կասկածում էր... Նա չգիտեր նաև իր արածը պատշա՞ճ էր, թե ոչ, բայց զգում էր, որ ուրիշ կերպ վարվել չէր կարող...

— Ուրեմն, բազիլևս, նա համաձայն չէ՞ մնալ, — շարունակեց Օլիմպիան, բայց Արշակից անմիջապես պատասխան չստանալով՝ զտրամաջած նայեց նրան և նոր միայն նկատեց:

որ Արզասը շփոթված, օտարոտի տեսք ունի ու ներքին մի բան, որ Օլիմպիան ինքն էլ չէր կարող ասել ինչ, անհամարձակ տացրեց նրան, և նրա սրտում նորից գլուխ բարձրացրեց հին կասկածը. և կամեցավ պարզել, թե ի՞նչ է կատարվում Արզասի հոգում... Ա՛հ, ինչպե՛ս կուզեր նրա այցի ժամանակ ինքը լինել Փառանձեմի սենյակում, որպեսզի անձամբ տեսներ ու լսեր, թե ի՞նչ է խոսում նա այդ դեռատի այրիի հետ— դեմքի և աչքերի ի՞նչ արտահայտություններ, ի՞նչ ձայնով, և ի՞նչ եղանակով, որից և կարելի էր գուշակել մի բան: Թեպետև մի-երկու անգամ, առաջ, Արզասին հանդիպել էր Փառանձեմի սենյակում, բայց նրանց զրույցից չէր հասկացել ոչինչ, քանի որ նրանք խոսում էին արմեն լեզվով... Բայց, լեզվից անկախ, Օլիմպիան կարծում էր, թե սիրողների մեծ մի շարժումից, մեծ մի նայվածքից կարելի է կոահել նրանց զգացմունքները: Այն օրվանից, երբ ինքը տեսավ Փառանձեմին, թեև ծանր վշտի մեջ, զգաց, որ այդ նորատի կնոջ գեղեցկությունը՝ նրա ծովախոր աչքերը, ձերմակ ճակատը, բարձրակամար հոնքերը և դեղձան մազերը տեսնող տղամարդը չէր կարող անտարբեր լինել՝ ինչ տարիքի ու դիրքի էլ լինելու Բայց մի՞թե բազիլևսը կարող է հրապուրված լինել, — մտածում էր Օլիմպիան ուշիմ նայելով Արշակի դեմքին, որն այժմ նրան թվում էր օտարոտի, և մազմապոտ ձեռքերին, որ ասես զոդում էին աննշմար:

Այս մտքերով տարված Օլիմպիան շտեյթ թագավորին, որ ասաց. «Ո՛չ, չի համաձայնում»... Չլսեց, բայց դարձյալ զգաց մի օտարոտի բան, և նրա սիրտը կասկած ընկավ. Արշակն այդ ասաց այնպես անտարբեր ու շփոթ, որ Օլիմպիան շուրթերը սեղմեց և, գլուխն իջեցնելով, գնաց դեպի իր օթևանը: Մտնելով իր հարկաբաժինը՝ նա հույն նաժիշտներից մեկին ասաց.

— Երբ արքան կերթա վշտահարի մոտ՝ հայտնի ինձ:

Եվ ահա երկու օր հետո, երբ նրան հայտնեցին, թե թագավորը գնաց Փառանձեմի հարկաբաժինը, Օլիմպիան առանց ժամանակ կորցնելու, առանց պատշաճ ձևով հագնվելու, միայն երկար վերնոցը ուսերին, ինքը ևս գնաց նրանց զրույցին հետևելու, որ գեթ նրանց տեսքից, նայվածքից, խոսելու եղանակից հասկանա մի բան... Որքան էլ կասկածամիտ,

բայց չէր հավատում, թե Արզասը հրապուրվեր Ֆարանզեմով։ չէ՞ որ երիտասարդ իշխանուհին սուգի մեջ էր, և բազիլևսը պիտի հարգեր նրա սուգը... Եվ Օլիմպիային մերթ թվում էր, թե դա հնարավոր չէ, մերթ էլ, կանացի հոտառությամբ, զգում էր, որ Փառանձեմի գեղեցկությունը կարող է խախտել ամեն տղամարդու հավասարակշռությունն։ Զէ՞ որ այդ իշխանուհու համայրին շղիմացավ Տիրիթը և ոճիր գործեց... Նա հիշում էր նաև, թե բյուզանդական արքունիքում ո՞րքան դեպքեր են եղել, երբ տարիքով իշխանը, կոմսը, պատրիկը սիրահարվում էր նորատի աղջկա... Կյանքում ամեն ինչ հնարավոր է... Քայց Օլիմպիային թվում էր, թե Արզասը երբեք այդպիսի անխոհեմ քայլ չի անի. հափշտակվի իր հարազատով... երբե՛ք։

Այսուամենայնիվ Օլիմպիան հետաքրքրված էր. նա որոշեց մտքում— այսօր իսկ, իրեն հանգստացնելու համար, իր կասկածները փարատելու համար պարզել, թե ի՞նչ է անցնում-դառնում Ֆարանզեմի և Արզասի միջև։

Ու, ինչպես միշտ, հանդարտ քայլերով դիմեց Փառանձեմի հարկաբաժինը, մտածելով՝ ի՞նչը համարել իր գալու առիթը՝ մոռացված մի ի՞ր, թե հանձնելիք մի բան... վերջապես, մի պատրվակ... Օլիմպիան քայլում էր շատ զգույշ, սովորականից զգույշ ու հանդարտ։

Մտնելով Փառանձեմի օթևանի առաջին սենյակը՝ նա ավելի դանդաղեցրեց քայլերը։ Իսկ երբ մոտեցավ այն սրահին, ուր այցելուներ էր ընդունում Փառանձեմը, Օլիմպիան կանգ առավ. մտնե՞լ, թե չմտնել, և որքան վայել էր մտնել առանց զգուշացնելու, գաղտագողի... Այդտեղ՝ նախասրահում սովորաբար լինում էր Փառանձեմին խնամող դայակը, բայց այդ ժամին չկար և այդ պարագան վճռեք խնդիրը։ Օլիմպիան, մինչև կորոշեր անելիքը, սրահի մուտքը ծածկող վարագույրի արանքից նայեց ներս.— Արզասը շատ ազատ, թիկնոցը վրան նստել էր մետաքս բազմոցին, Ֆարանզեմի կողքին և զրուցում էր։ Արզասի աչքերը ժպտում էին սովորականից ավելի... Թե ի՞նչ էին խոսում՝ Օլիմպիան չէր կարող իմանալ. բայց թվում էր նրան, թե զրույցը սովորական չէր. թվում էր մտերմիկ բացատրություն. թվում էր Արզասը ինչ-որ բան էր համոզում Փառանձեմին...

Եվ այստեղ ահա Օլիմպիան առաջին անգամ, Հայոց Աշխարհը գալուց հետո, ցավեց, որ չգիտեր արմեն լեզուն... այլապես կհասկանար, թե ի՞նչ են խոսում. ավելի շուտ՝ ի՞նչ է ասում Արզասը:

Իսկ Արզասը խոսում էր հանգիստ և, որքան երևում էր վարագույրի ճեղքից, հանգիստ էր նաև Փառանձեմը. նա արքային լսում էր գլուխը խոնարհած և անշարժ, շուրթերը սեղմած: Երբ Արզասն ավարտեց ասելիքը, խոսեց Փառանձեմը, և Օլիմպիան ցավեց դարձյալ, որ չէր հասկանում արմեն լեզուն... Իսկ եթե հասկանա՞ր...

Այո, նա չէր հասկանում, իսկ նրանք շարունակում էին:
— Լինել հա՞րճ... — հանկարծ ճշաց Փառանձեմը:— Ո՛չ, արքա... Սյունյաց իշխանի դուստրը...

Նա ուզում էր կրկնել «հարճ լինել շի կարող», բայց լռեց: Արշակն այլայլվեց:

— Մի՛ սխալվիր, Փառանձեմ: Ոչ թե հարճ, այլ թագուհի: — Փառանձեմը առավել վախով նայեց Արշակին և նորից ուզեց ճշալ, բայց կրկին դսպեց իրեն և միայն՝

— Գթա՛ ինձ, արքա, — ասաց ու ձեռքերով ծածկեց երեսը: — Փառանձեմը պարզապես շփոթված էր. թագավորն ինչո՞ւ այդքան հեռու գնաց. «Թագուհի»... Ո՛չ. իր վիշտը, իր Գնելը... Ո՛չ մի գայթակղություն... Եվ Փառանձեմը լռեց վախից ու ամոթից:

— Խոսի՛ր, Փառանձեմ:

— Գթա՛ ինձ, արքա, — կրկնեց միայն Փառանձեմը:

Արշակը սակայն, բազմոցի վրա ձգվելով, ուզեց բռնել նրա ձեռքը, բայց Փառանձեմը վախով թեքվեց և արագությամբ հեռացավ: Ու մինչ նա կսթափվեր, Արշակն ուզեց գրկել նրան:

Այս անգամ Փառանձեմը խայթվածի պես վեր թռավ ու գնաց սենյակի մի անկյունը՝ մազերի ալիքներն ուսերին թափած: Բայց Արշակը թափով ելավ տեղից և, թիկնոցն ուսերից՝ գցելով, խոյացավ դեպի Փառանձեմը:

Կիրթը թագավորին դարձրել էր սովորական մարդ:

Տեսնելով այս՝ Օլիմպիա թագուհին դողաց, չգիտես վախի՞ց, թե դարմանքից, բայց մնաց կանգնած, չկարողանալով ոչ առաջ գնալ, ոչ ետ. այլ, ասես շրնկնելու համար,

բունց հատակին հասնող կերպաս վարագույրը ու մի վայրկյան մնաց այդպես՝ աչքերը լայնաբաց ու դողդոջ, ապա մեկեն պոկվեց տեղից, շրջվեց ու հեռացավ պինդ, փութկոտ քայլերով:

Արշակը, որ թիկնոցը գցելու հետևանքով միայն կապայտով էր, ոտնաձայն լսելով նայեց վարագույրի կողմը և, տատանվող վարագույրի արանքով Օլիմպիայի հագուստը նկատելով, գրեթե վազեց նրա հետևից, մոռանալով իրեն, իր դիրքը, ո՛ր գտնվելը, մոռանալով միջանցքում կանգնած իր թիկնապահին:

— Օլիմպիա՛,— ձայնեց վազելով:

Բայց մինչ կհասներ՝ Օլիմպիան միջանցքի կարճ տարածությունը կտրելով մտավ իր հարկաբաժինը և դուռը փակեց չեքսից:

— Ես ոչ ոքի չեմ ընդունում: Դուռը շքանա՛լ,— կարգադրեց նա ընդառաջ եկող նաժիշտներին:

— Բարի, բազիլեյա,— խոնարհում արին հույն ազդիկները:

Դուռն փակվելու ձայնը լսելով՝ Արշակը կանգ առավ մոայլաժ:— Ի՞նչ անել. գնալ բախե՛լ դուռը, թե ետ դառնալ: Բախե՛լ... նախ՝ դա կլիներ շատ օտարոտի. ի՞նչ կասեին հույն նաժիշտները, թիկնապահ Սեդիկը, որ նայում էր ակնապիշ: Երկրորդ՝ ինքը գիտեր Օլիմպիայի համառ բնավորությունը, որ հուզված ժամանակ չէր ընդունի: Սակայն ետ դառնալ առանց բացատրության, նույնպես անհարմար էր և անկարելի...

Այդպիսի անել վիճակի մեջ նա չէր եղել երբեք. դուռ փակեն իր առջև... Իր ողջ թագավորության մեջ ոչ ոք այդպես չէր չլարվել իր հետ և վարվել չէր կարող... Միա՛յն կինը ահա... միայն իր թագուհին... Եվ Արշակն իրեն նվաստացած զգաց անշափ. նվաստացած ու մեղավոր... Թագավոր և ահա՛... հասարակ մի ուսմիկի պես կանգնել է փակ դուռն առաջ... Ավելի շուտ՝ բաց դուռը փակել են իր առջև...

Սակայն դա միայն զգացում էր և այնքան չէր դբադեցնում նրան, որքան այն, ինչ տեղի ունեցավ և ինչ տեսավ թագուհին: Բայց ինչպե՞ս պատահեց այդ. ինքն այդպես ան-

զգույշ եղաւ... Եվ ինչպէ՞ս այդ իսկ ժամին վրա հասավ Օլիմպիան. ասե՛լ էր մեկը նրան, թե եկավ ինքնաբեր...:

Ինչպես և լիներ՝ կատարվածը Արշակին թվում էր ս՛հաճ, և նա մտածում էր, որ այժմ իսկ պետք է բացատրվել կամ... ներում խնդրել Օլիմպիայից... Բայց ի՞նչ ասեր իբրև բացատրութուն... Ասեր, թե մխիթարում էր Փառանձեմին... Ո՛չ, պետք չէ ո՛չ բացատրութուն, ո՛չ սուտ... Պետք է միայն ներում խնդրել... Սակայն կների՞ արդյոք. չէ՞ նա հեռացավ կարծես զարհուրած և դուռը փակեց այնպես զայրացած...:

Դա ինքնին պատասխան չէ՞ր միթե:

Եվ Արշակը, որ ամեն բանում ազատ էր, համարձակ և իր վճիռների մեջ կտրուկ, այստեղ իրեն զգում էր անզոռ ու անել...:

Այո, նա պարզապես ելք չէր գտնում կատարվածը հարթելու: Մերթ մտածում էր գնալ բախել դուռը և, ներս մտնելով, խոսել անմիջապես. մերթ գտնում էր թե լավ կլիներ թերևս բացատրութունը թողնել վաղվան... Այո, վաղը կամ երեկոյան, երբ Օլիմպիան ավելի նվազ հուզված կլիներ... Բայց չէ՞ որ այժմ չէր կարելի թողնել նրան այդ վիճակում՝ չշագրգիռ, — մտածում էր Արշակը, գտնելով, որ պետք է այժմ իսկ հանգստացնել նրան՝ բացատրութուն տալով, թե ներում խնդրելով, միևնույն է:

Կանգնելով ևս մի վայրկյան՝ Արշակը ետ դարձավ սթափվելով, որ պալատական ծառայողները, սովորութուն ունենալով հետևել թագավորի և թագուհու յուրաքանչյուր քայլին, այստեղ արդեն կարող են նկատել բացահայտ, որ իր և թագուհու միջև տեղի է ունեցել ծանր մի անախորժութուն, ու այսօր-վաղը կտարածեն պալատում, դուրսը՝ ժողովրդյան մեջ... Արշակը գիտեր, որ մարդկային լեզուն չի սիրում պարապ մնալ և... այս կարգի դեպքերը սիրելի են նրան, որպես զրույցի նյութ:

Այս մտքերով Արշակը մտավ գահասարհ, ուր կարող էր բացարձակ մենակ լինել և խորհել անելիքը: Նախ, ըստ սովորության, երբ հուզված էր լինում և միտքը արեկոծ, սկսեց երթևեկել ծանր, նյարդային քայլերով, շարունակելով մտածել կատարվածի մասին... Փառանձեմն, այո, բացառիկ է, զարմանալի. դեմքը, նայվածքը, խոսելու եղանակը... անդի-

մադրելի ու գրավիչ... բայց մի՞թե սերը գերող է այնչափ, որ թագավորներն անգամ տկարանում են նրա առաջ... Դա հափըշտակութունն էր, թե... — մտածում էր Արշակը, չէր կարողանում բացատրություն գտնել և նորից ու նորից հիշում էր Օլիմպիայի փախուստը... Եղավ անհարմար և անվայել...

Անվերջ քայլելով մտածում էր Արշակը և, քանիբրո՞րդ անգամ, կրկնում, թե պետք է հարթել անախորժութունը՝ առանց հետաձգելու, այլապես Օլիմպիան կվշտանա ավելի... Նա գիտեր, որ Օլիմպիան որքան սառն էր, շափավոր ու զուսպ, նույնքան դուրաբորք է և շատ վիրավորվող անհաճո բաներից: Սովոր բյուզանդական արքունիքի վայելչաձևություն ու նրբանկատ՝ նա հաճախ չէր ըմբռնում հայ մարդկանց ու կանանց զգացմունքի այս կամ այն արտահայտությունը: Անպատեհ մի բառ, խիստ մի շարժում կամ ծիծաղ՝ նա ընկալում էր այլ կերպ. նրան թվում էր անտեղի, կուպիտ...

Ուստի և Արշակը ոչ միայն մտածում, այլև զգում էր, որ Օլիմպիան խորապես վիրավորվեց տեսածից: Բայց արդյոք ամեն ինչ տեսավ փակ վարագույրի հետևից... Հավանաբար, այո. այլապես չէր զայրանա այդչափ, — մտածում էր Արշակը և գտնում, որ պետք է գնա և խոսի հետը — ոչ թե վաղը, այլ այսօր իսկ՝ երեկոյան, երբ սպասավորները քաշված կլինեն իրենց խցերը և առհասարակ շեն տեսնի իր այցը և շեն ականջի, նրան թվում էր, թե Օլիմպիան իրենց այդ տեսակցություն միջոցին կխոսի շատ զայրացած, իսկ նա չէր ցանկանա, որ մեկը լսի իրենց...

Սակայն երեկոյան դեմ, երբ Օլիմպիան ճաշում էր սովորաբար, լուր տարածվեց, թե թագուհին փակվել է իր նընջարանում. ճաշի ժամն է արդեն, բայց նա բախումներին չի պատասխանում. հիվանդ չէ՞ արդյոք... Այս բանը թագուհու հույն նաժիշտներից մեկը հայտնեց կին սպասավորների գլխավորին. սա, իր հերթին, թագավորի նոր սենեկապետ Եզնիկին, և երկուսով միասին գնացին ստուգելու:

Թագուհու ննջարանի դուռն իրոք փակ էր, և նա չէր պատասխանում ներսից:

— Պետք է հայտնել Հայր-Մարդպետին, — որոշեց թագավորի նոր սենեկապետը:

Եկավ պալատի կառավարիչ Հայր-Մարդպետը՝ ծանր ու մեծ շարժումներով, ծաղկատար լերկ դեմքը խոժոռած: Սա նույնպես, նախ զգույշ, ապա փոքր-ինչ ուժեղ բախեց թագուհու ննջարանի դուռը. դարձյալ ձայն, շարժում չլսվեց ներսից...

Այս ամենը կատարեցին շատ մեծ զգուշությամբ. նախ, որ շանհանգստացնեն թագուհուն. երկրորդը՝ պալատի սպասավորները շիմանան, որ պատահել է արտակարգ մի բան... Այս բոլորից հետո Հայր-Մարդպետը հարցրեց հույն նաժիշտներին, թե թագուհին վաղո՞ւց է քնած, կամ, քնելուց առաջ, չի՞ ասել ոչինչ:

— Եվ ոչ մի խոսք,— ասացին. նրանք արտասվածայն, ավելացնելով նաև, որ երեք-չորս ժամ առաջ հուզված մտել է իր ննջասենյակը և այլևս չի կանչել իրենց:

Հայր-Մարդպետը մտածեց մի վայրկյան, ապա որոշեց գնալ թագավորի մոտ և եղածը հայտնել նրան: Այդպես էր կարգը: Բայց կես ճանապարհին հանդիպեց իշխանուհի Նանային՝ հազարապետի տիկնոջը, որ մոտեցավ բաղի պես երեւուն և հարցրեց հեալով.

— Ի՞նչ է պատահել թագուհուն, տեր Մարդպետ:

Երբ Հայր-Մարդպետը անմազ դեմքի սառն արտահայտությամբ պատմեց համառոտ, նանա իշխանուհին, ներքինու խոսքի շարունակութունը թողած, շտապեց թագուհու հարկաւրածինը:

Նրա զգույշ բախումները և մեղմ կանչերը նույնպես մնացին անպատասխան: Սովորաբար ննջելու գնալիս Օլիմպիան դուռը չէր փակում ներսից, և հիմա ամենքը զարմացած էին. ինչո՞ւ է այդպես վարվել այսօր... Նանա իշխանուհին նույնպես բացատրություն չէր գտնում, ուստի նորից երեւաբայլ, շտապեց հայտնել այդ հազարապետ ամուսնուն, իսկ Հայր-Մարդպետը, մինչ այդ, գնաց թագավորի մոտ:

Ներքինուն լսելով՝ Արշակը այլայլվեց:

— Փակվե՞լ է ննջարանում. և ո՞չ մի ձայն ներսից:

— Ոչ իսկ մի ձայն,— կրկնեց ներքինին անհույզ:

— Ի՞նչ կարող է լինել,— մտմտաց Արշակը արտաբուստ հանգիստ, բայց ներքուստ շփոթված և անմիջապես, առանց

Հայր-Մարդպետին նայելու՝ հետևում է իրեն, թե ոչ— շտապեց դուրս:

Սկող թագավորին նկատելով՝ հույն նաժիշտներն ու սպասուհիները, վերստին եկած իշխանուհի նախնա ետ-ետ գնացին՝ նրան ճանապարհ տալու: Իսկ Արշակը փութկոտ, բայց տիրական քայլերով գնաց դեպի թագուհու ննջասենյակը:

Ոչ ոք չհամարձակվեց հետևել նրան: անգամ անցնել երկրորդ, երրորդ սենյակը:

Արշակը մենակ հասնելով թագուհու ննջարանին՝ մատի ծայրով բախեց դուռը:

Լուռ թյուն: Բախեց նորից:

— Բազիլեյա՛... Բազիլեյա՛...

Գարձյալ ոչ մի ձայն և ոչ մի շարժում:

. . . . .

Վերջապես, երբ դուռը բացին, Օլիմպիային գտան իր մետաքս անկողնու վրա անշունչ: Նրա մոտ ընկած էր թույնի մի սրվակ, որ պատրաստում էին միայն Բյուզանդիոնում:

«Թունավորել է իր անձը»,— ասաց Արշակը մտքում և գլուխն իջեցրեց: «Ընդունել է մահադեղ»:

ԳՐՈՒՆ ՅՈՐԹԵՐՈՐԴ

Ինչպես Գնելի սպանության լուրը, այնպես էլ Օլիմպիա թագուհու մահվան բոթը ամենայն արագությամբ տարածվեց Հայոց Աշխարհի բոլոր մասերում և ամեն տեղ առաջ բերեց զարմանք ու տարակույս:

— Թագուհին թունավորել է իր անձը...

Շատերին օտարոտի էր թվում այդ և պարզապես սինհասկանալի: Իսկ պալատի մարդիկ արդեն շատ զարմացած էին այդ, ինչպես իրենք էին ասում, «անակնունելի» մահով, և ոչ մեկը չէր կարծում մի բացատրություն գտնել: Անգամ պալատի կառավարիչ Հայր-Մարդպետը, որ կյանքում շատ բան էր տեսել և գիտեր թափանցել երևույթների խորքը, նա ևս զարմանքի մէջ էր:

— Եվ սակայն ստուգապես հասու չեմ, իշխան, թե ինչի՞ց

Ներգրված թագուհու մահը, — ասաց նա մի օր հազարապետ Գնունուն:

— Եվ մի՞թե պարզ չէր, Հայր-Մարդպետ: Թագուհին ինքը ընդունել էր մահադեղ:

— Ընմարտապե՞ս...

— Գու կասկածո՞ւմ ես, տեր Մարդպետ:

— Բնավ, իշխան: Միտքս միայն անհանգիստ է: Խորհում եմ և հասու եմ լինում, որ ինքնասպան լինում է ճակատամարտում պարտված, գերութիւն վտանգին ենթակա զորավարը, կամ սիրանվեր մի կին, որ ամուսնուն կորցնում է հանկարծ... Սակայն տեսնված չէ, որ այլ լինի թե կին՝ փառքի մեջ մահադեղ ընդունի և... Խորհում եմ ու չեմ գտնում, թե ի՞նչը հարկադրեց Օլիմպիա թագուհուն այդպես վարվելու... Պատճա՞ռը, իշխան, պատճա՞ռը պարզ չէ ինձ, ուստի և մտաւտանջ եմ, վասնզի ջանում եմ խորամուխ լինել կատարվածին:

Հազարապետ Գավիթ Գնունին անցողակի, բայց զննաբար նայեց Մարդպետի մտտ ու ծաղկատար դեմքին և հառաչեց նշանակալից.

— Երբեմն, տեր մարդպետաց, անքննելի է մարդուս, մանավանդ կնոջ հոգին: Գուցե հայրենի երկրի կարոտ, գուցե այլ հանգամանք...

— Ահավասիկ այդ իսկ հանգամանքը կուզեի պարզել ինձ, իշխան, — նորից նշմարելի կասկածը կկոցած աչքերում խոսեց Հայր-Մարդպետը: — Նկատում եմ, որ թագավորնիս ընկճված է սաստկապես...

— Բնական է, տեր Մարդպետ... Թագուհու մահը ծանր վիշտ է ամենքիս համար, առավել՝ արքայի համար:

Հազարապետ Գնունին ինքը ևս, ինչպես շատերը պալատում, լուրջ կասկածների մեջ էր այդ առթիվ. սակայն չուզեց պալատի կառավարչին զգացնել տալ այդ. կերթարկ պատմեր, ըստ սովորության, թե հազարապետը տարակույսներ ունի և այլ զրույցներ, ուստի լռությունը համարեց խոհեմություն և, գլուխ տալով, հեռացավ արագ:

Թեպետև Օլիմպիա թագուհու մահից ու թաղումից անցել էր մոտ երեք շաբաթ, սակայն թե՛ պալատում և թե՛ դուրսը՝ մայրաքաղաքի բնակչությունը և այլ տեղեր տակավին խո-

սում էին թագուհու մահվան մասին, որովհետև այդ մահը ամենրին թվում էր առեղծվածային:

Օլիմպիային թաղեցին մեծ հանդեսով, ինչ վայել է թագուհուն: Թաղմանը ներկա էին ոչ միայն պալատականները, այլև մոտիկ վայրերից եկած նախարարներ, կրոնավորներ և մեծ թվով ժողովուրդ: Թե՛ թաղումից առաջ և թե՛ թաղումից հետո ամենքը հետաքրքրված են այդ մահով ու անում էին ամեն տեսակ ենթադրություններ, թե ինչի՞ց մեռավ թագուհին... Նախարարներից ոմանք իրենց ընտանիքներում շրշընջում էին, թե արդյոք Արշակն ինքը չի՞ թունավորել թագուհուն, կամ ենալով իր կապերը խզել Բյուզանդիայի հետ, կամ՝ գուցե ցանկացել է ազատվել Օլիմպիայից, քանի որ նա շորս տարվա մեջ ժառանգ չի պարգևում արքային: Իսկ Արշակը, ասում էին, ցանկանալով ցանկանում էր արու մի զսպակ, որ ժառանգեր գահը: Խոսում էին նաև, թե Արշակը սառել էր Օլիմպիայից նրա համար, որ նա Բյուզանդիայից եկած հյուրերի հետ առանձնանում էր և խոսում երկար... Թե ի՞նչ էր գրուցում կամ ի՞նչ հանձնարարություն էր անում՝ Արշակին չէր ասում ոչինչ... Ոմանք էլ, դարձյալ նախարարներից, խոսում էին, թե թագավորը գտել է Օլիմպիայի մի նամակը, որտեղ նա կայսեր գրել է Արշակի գաղտնի նպատակները մասին... և Օլիմպիան ահա վախից ընդունել է մահադեղ...

Ենթադրությունները մեկը մյուսից անհիմն էին ու անհեթեթ, բայց կրկնվում էին համառոտաբար, և ոչ ոք հասարայ չէր հավատում, թե թագուհին ինքն է թունավորել իրեն— «Փառքի, պատվի և պալատի ճոխության մեջ ապրողը ինչո՞ւ պետք է մահադեղ ընդուներ կամովին»,— ասում էին գրեթե ամենքը:

Արշակն ինքը ծանր ապրումների մեջ էր. կատարվածը արտառոց քան էր, անսովոր, և նա վշտից ավելի անախորժություն էր զգում. ի՞նչ կատեն և կմտածեն պալատականները, իշխանները, նախարարները, մանավանդ հակառակորդ նախարարները: Ինչ անակնկալ և անախորժ մահ... Մահ, որ նման է խայտառակության... Չէին ասելու՝ թագուհին մեռավ, այլ տարածելու էին, թե մեռավ թույնով. և չէին ասելու, թե ինքը մահադեղ քնդունեց, այլ պիտի չարաբանին, թե թագավորը թունավորեց... Ընդ Արշակին թվում էր, թե թուր

դեպքերում այդ մահվան պատճառը համարելու են իրեն, միայն իրեն... Երբ պալատականները, նրանց կանայք, տարբեր գավառների նախարարներ հերթով գալիս էին ցավ հայտնելու և մխիթարելու, — և շատերը, պետք է ասած, մխիթարանքի խոսքեր ասում էին ջերմապես ցավակցելով, ոմանք արտասուքն աչքերում, — Արշակն անհարմարություն էր զգում... Մտածելով Օլիմպիայի մահվան մասին՝ նա իրեն ավելի անհարմար և պատասխանատու էր զգում Բյուզանդիայի առաջ: — Ի՞նչ կասեն և ի՞նչ վերաբերում կունենան այնտեղ և անձամբ կայսրն ինքը...

Թագուհու մահվան հաջորդ օրն իսկ հառուկ ճեպաշնաց սուրհանդակների միջոցով հազարապետը բյուզանդական արքունիքին ուղարկել էր մի նամակ, որի մեջ, Օլիմպիայի մահվան լուրը հաղորդելով, գրել էր նաև, թե «հանդուցյալ թագուհին մեր երկիրը կապում էր բարեկամության կապերով, բայց նրա մահից հետո ևս մեր երկիրների բարեկամությունը կմնա հաստատ, անխախտ և տևական»... Այս նամակին ի պատասխան՝ տասնհինգ օր հետո Բյուզանդիոնից եկավ մի երկտասարդ պալատական՝ իր ուղեկիցներով: Սա հետք բերել էր կայսեր ցավակցական նամակը, որը նա հատուկ ձևով՝ կրծքին ու ճակատին դնելով հանձնեց Արշակին, իր կողմից ևս ցավ հայտնելով. ապա հետաքրքրվեց Օլիմպիայի մահվան հանգամանքներով: Երբ հազարապետը պատմեց Օլիմպիայի հանկարծակի մահը (խոսք շատելով մահողի մասին)՝ հույն պալատականը այնուհետև ուզեց իմանալ, թե ի՞նչ տրամադրություն ունի հայ արքունիքը Բյուզանդիայի նկատմամբ: Հավաստիանալով, որ Արշակը և նրա ավագները բարեկամաբար են տրամադրված դեպի Բյուզանդիան՝ նա բավարարվեց, որից հետո այցելեց թագուհու գերեզմանը, շրջեց մայրաքաղաքում, մնաց ևս երեք-չորս օր, հետաքրքրվելով Հայաստանի մրգերով ու ձիերով: Ապա մեկնեց, հետք տանելով յոթ ձիաբեռ միրգ, հայկական գորգեր և երեք նժույգ, որպես նվեր կայսեր: Մեկնելիս այդ երկտասարդ գեսպանը հույս հայտնեց, թե այս մահից հետո ևս անխախտ կմնա Բյուզանդիայի և Արմենիայի բարեկամությունը:

— Անշուշտ, — ասաց Արշակը: — Մենք եղել ենք բարե-

կամ և կլինենք հավիտի Ուստի կխնդրեի, տե՛ր պատրիկ, կայ՞
սեր հաղորդել իմ եղբայրական ողջունը:

Բյուզանդական դեսպանը խոնարհում արավ և մեկնեց:
Քե՛կ կայսեր նամակը և թե՛ այն, որ դեսպանը մեկնեց
առանց ծանր տպավորության, թեպետև զգալի թեթևություն
բերին Արշակին, բայց և այնպես թագուհու մահվան պատճա-
ռած անախորժությունը չվերացավ իսպառ, շնայած նրան
մխիթարելու էին գալիս ամեն օր ծանոթ և անծանոթ նախա-
բարներ, սեպուհներ (դրանց մեջ շերևացին ոչ Արծրունի, ոչ
Կամսարական նախարարները և ուրիշ մի քանիսը, ինչ նրան
առիթ տվեց մտածելու, որ նրանք «չար են խորհում ան-
շուշտ»), իսկ պալատականները ամեն օր գրեթե, որոշ ժամե-
րի, երբ թագավորն ինքը ցանկանում էր, շրջապատում էին
նրան, զրուցում տարբեր նյութերից՝ արքայի վիշտը ցրելու
նպատակով: Եվ Արշակի օրերն անցնում էին գրեթե իրար
նման. առավոտները զեկույց, պետական ընթացիկ գործեր և
մխիթարանքի եկած մարդիկ: Օրընդմեջ թագավորին այցե-
լում էր և Վասակ սպարապետը՝ միշտ խոսք բանալով քա-
նակը լրացնելու և զինելու իր ծրագրի մասին, լավ իմանալով,
որ բանակի զորացումը արքային հետաքրքրում է առանձնա-
պես: Իսկ հազարապետը թագավորին զբաղեցնում էր ներքին
կյանքի խնդիրներով, անախորժ դեպքերն ու երևույթները
թագցնելով՝ խոսում էր միայն հաճելի բաներից.— բերքը
առատ է լինելու. այս տարի կունենան անհրաժեշտ պաշար
զորքի համար, համբարակները լցնելու համար. երկրում պա-
կասել են հանցագործությունները... Նույնպիսի եղանակով
էին մխիթարում Արշակին նաև թագադիր ասպետ Բագրատու-
նին ու Հայր-Մարդպետը: Առաջինն իր զրույցները վերջաց-
նում էր միշտ կրկնելով. «Հուսով և հավատով եմ, արքա, որ
սա կլինի ջո վերջին վիշտը»... Իսկ Հայր-Մարդպետը ավե-
լացնում էր. «Վշտերը գնալուն են, արքա, կյանքը մնալուն:
Այս է աշխարհիս օրենքը հավիտենական»... Ասենք, ի դեպ,
որ Մարդպետն ինքը բնավ վշտացած չէր այդ մահով, որով-
հետև զգացել էր, որ Օլիմպիան չէր համակրում իրեն և երբեք
չէր դիմում որևէ հարցով, որպես պալատի կառավարչի, այ-
նինչ մյուս ավագների հետ զրուցում էր սիրով:

Սակայն Արշակին ավելի հաճելի էին իշխան Անդոթի այ-

ցելությունները: Սա, որ մտադիր էր, Վրաստանից վնաս-
դառնալուն պես, դստեր հետ մեկնել Բյուզանդիա— չկարո-
ղացավ անել այդ: Պատիվներ ու ընծաներ ստացած վերա-
դառնալով՝ տեսավ թագուհին մեռած, ուստի և մեկնումը հե-
տաձգեց թագավորի սուգի պատճառով... Բնականաբար մեկ-
նել չէր կարող և Փառանձեմը, շնայած թագուհու մահը այն-
պես ծանր էր ազդել վրան, որ կուզեր հեռանալ շուտ. բայց
պատշաճից կարգը ինչպես հորը, այնպես էլ նրան պահեց:
Օլիմպիայի անսպաս մահը ցնցել էր նրան և նա, Գնելին մո-
ռացած, մտածում էր շարունակ, թե արգոյք այս մահն ևս ի՞նչ
պատճառով չէրա՞վ...

Բայց ինչպես ամենքը, ինքն ևս նանա իշխանուհու հետ
գնաց թագավորին վշտակցություն հայտնելու՝ դեպքի երկ-
րորդ թե երրորդ օրը, երբ Անդոք իշխանը տակավին չէր ժա-
մանել Վրաստանից: Երկրորդ անգամ գնաց հոր հետ, հոր
առաջարկով, որն ասաց, թե «թագավորը քո սուգի օրերին քեզ
բերել-միտիթարել է պալատում— այժմ ինքդ չպետք է ան-
տարբեր լինես, Փառանձեմ»... Եվ Փառանձեմը գնաց: Թա-
գավորը նորից շնորհակալություն հայտնեց, իսկ Անդոք իշ-
խանին խնդրեց հաճախակի այցել իրեն:

— Քո զրույցները, իշխան, սփոփում են ինձ: Հուսամ՝
շուտ չես մեկնելու:

— Կմնամ, արքա, որքան ցանկաս, — շոյվեց Անդոքը:

— Մնացիր, իշխան, մնացիր և ստեպ-ստեպ այցելու:

Եվ Անդոքը, իրոք հյուսիս զրուցող, այցում էր և խոսում
ամեն բանից, ջանալով ցրել նրա վիշտը: Առաջին այցերի՞նչ
պատմեց, թե ինչպես ընդունեցին իրեն վրաց արքունիքում,
ուր ինքը Արշակ թագավորի նվերներն անձամբ մատուցել էր
վրաց Միհրան թագավորին, որը և խնդրել էր իր «սերն ու
ողջույնը հայտնել հայոց մեծ արքային»... Այնուհետև համա-
ռոտ հիշեց, որ իրեն ևս արժանացրին ընծաների... Բայց այս
առթիվ շտարածվո՞ց, համարելով այդ անպատշաճ սղախոր
մարդու առաջ: Իր այցերի միջոցին Անդոքը ոչ միայն միտիթա-
րանքի խոսքեր էր ասում կամ մանր պատումներ անում, այլև
շոշափում էր այնպիսի խնդիրներ և դրանց մասին խոսում
այնպես իրավեկ, որ Արշակը նրան լսում էր սիրով, դռեֆե
կլանված, մտնալանդ, երբ նա խոսում էր երկրի ապագայու-

թյան մասին: Բյուզանդական արքունիքի կյանքին ու տրուած մադրությանը լավատեղյակ՝ Անդոք իշխանը վստահեցնում էր Արշակին, թե կայսրն ու արքունիքը բարյացակամ են դեպի նա, աստի և թող արքան շմտահոգի, թե նրանք կարող են ստեղծել կամ փոխել իրենց վերաբերումը թագուհու մահվան պատճառով, եթե ինքը՝ Արշակը շարունակի բարեկամ մնալ Բյուզանդիային:

Այս զրույցները հրեմն Արշակին մոռացնել էին տալիս կատարվածը, և նա, որքան էլ սուգի մեջ, այնուամենայնիվ դրազվում էր պետության քնթացիկ գործերով, որ նույնպէս միջոց էին մոռացության: Ճշմարիտ է, չէր գնում հեռագնաց գրոսանքների կամ որսի, ինչ կլինէր արդեն պատշաճից դուրս և կարող էր տեղի տալ շարախոսության, սակայն զբաղվում էր պալատ հասած շատ խնդիրներով, իսկ ազատ ժամերին նրա միտքը տարվում էր անթիվ հարցերով, որոնց գլխավոր առանցքը կազմում էր իր Ավանը: Թեև ձմեռ էր, քայց և այնպէս՝ Ավանի կառավարիչը Արշակի կարգադրության համաձայն երբեմն գալիս էր և նկարագրում այնտեղ կատարվող աշխատանքները: Եվ Արշակը անխախտ հարցնում էր. «Որքա՞ն տուն է կառուցված... որքա՞ն գործավոր է աշխատում... Ունի՞ք ինչ մի կարիք»... Կառավարիչ Վարազը պատասխանում էր՝ գրպանից մազազաթի մի կտոր հանելով ու կարդալով: Եվ Արշակը, եթե գոհ էր լինում, գլուխը շարժում էր վերևից ներքև, որ նշան էր հավանության: Իսկ դժգոհ դեպքում՝ տարուբերում էր այն: «Սակա՛վ է պետք է կառուցել ավելի՛ն»... և անում էր ցուցումներ: Բայց հրր Վարազ իշխանը հայտնում էր, թե գործավորները նույնպէս սակավ են, Արշակն ավելացնում էր. «Ըս կխորհեմ անհրաժեշտը»... և մոռացվում էր:

Եվ հաս մի օր, երբ Արշակը զրուցում էր Ավանի գանգրահոր կառավարչի հետ, եկավ Անդոքը: Իմանալով ո՛ւմ հետ և ինչի՛ մասին է խոսում Արշակը՝ Սյունյաց իշխանը նկատեց Վարազի գնալուց հետո.

— Քանզի, արքա, կառուցում ես բերդ, պիտի կարծեմ՝ վստահ չես, թե Բյուզանդիան կլինի թեզ նեցուկ և զորավիգ վտանգի ժամին:

Արշակը կռահեց, որ Անդոքը բերդի մասին լսել է անշուշտ

Փառանձեմից և ասաց քմծիծաղ.— Բյուզանդիան զորավի՛րգ...

— Եվ ինչո՞ւ ոչ, արքա: Եթե մենք նորա բարեկամը, ինչ պահանջում է մեր երկրի ապահովությունը, նա կլինի մեզ հուսալի նեցուկ:

— Սակայն տեական ապահովությունը օտարի օղնությամբ չի լինում, իշխան: Երբե՛ք, Կարծում եմ, որ մեր աշխարհի ապահովության հոգսը քեզ պիտի հուշեր այլ մտքեր, այն, որ մենք ինքներս կռենք մեր ապահովությունը՝ մեր բերդերով, մեր զինու զորությամբ և ոչ օտարին ապավինելով: Ապավեն փնտրում են անկարներն ու հիվանդները, բայց ոչ քաջառողջ մարդիկ...— այս խոսքերի հետ Արշակը շեշտ նայեց Անդրեին:— Մի՛թե, իշխան, դու այլ կարծիքի ես:

— Ոչ, արքա: Բնավ ոչ.— շտապեց արդարանալ Սյունյաց իշխանը:— Ծա կամեցա իմանալ քո վերաբերումդ: Հարկավ և ոչ մի օտար, որքան և զորավոր, առանց շահի ակնկալության, պաշտպան չի կանգնի մեզ: Տալով մի ինչ՝ կպահանջի եռապատիկն ու տասնապատիկը... Ուստի՛ կառուցիր, արքա, կառուցիր: Ծա ինքս Սյունյաց աշխարհի իմ բերդերը հանձնում եմ քո տնօրինության: Արա, ի՛նչ կամենում ես:

— Շնորհակալ եմ, իշխան: Մի խումբ նախարարներ և նույնպես կամովին զիջանել են իրենց բերդերը: Սակայն սակավազոր են դոքա: Մեզ պետք են զորավոր բերդեր...

— Ճշմարիտ է, արքա, որքան ունենաս զորավոր ամրություններ, այնքան ավելի կապահովես աշխարհս հայրենի:

— Սակայն շունեմ աջակից, իշխան,— ասաց Արշակը տխրաձայն:— Միայն սպարապետն է, որ բերդը համարում է կարևոր, համամիտ չէ սակայն, որ նախարարներից մարդկու պահանջեմ ստիպով, Իսկ թե ինչո՞ւ եմ կամենում այլ՝ ամենքին պարզել շեմ կարող: Բավական է պարզեմ՝ իսկույն կհասնի Շապուհի ականջը, որ բերդ եմ կառուցում պարսից դեմ... այնինչ՝ կցանկանայի ի գլուխ բերել այդ զաղտնի և արագ... Արդ ինչպե՞ս համոզեմ մեր ապիրատներին, որ ծայր անհրատեշտ է սույն բերդաբաղաբը... Տո՛ւր ինձ մի խորհուրդ, իշխան, թե ինչպես վարվել նոցա հետ, որպեսզի ըմբռնեն մեր աշխարհի վիճակը, և ինչպես միաբանել նոցա...

— Ինչպե՞ս միաբանել...— և Անդրը մտածումների մեջ

կախեց գլուխը:— Միաբանե՛լ...— Նա գիտեր, որ հայոց նախարարները մինչ այժմ երբեք չեն միաբանել, անգամ արտաքին վտանգի ժամին... ու ոչ մի հույս չէր տեսնում, թե միաբանեն այսուհետ, մանավանդ աշակից լինեն արքային:— Իմացա, արքա, փորձեցիր պահանջել նոցա բերդերը և նորա զլացան...

— Զլացան, այո: Բայց ես, իշխան, կստեղծեմ իմ բերդը, որ լինի ամենքի բերդը, և կլինի ավելի հզոր, քան նախարարաց բերդերը. ու դորանով ես կմիաբանեմ նոցա. և այդ միաբանությունը կդառնա հայոց բերդ, անխորտակ բերդ... Քըշնամին անզոր կլինի կործանել նորան: Այո, իշխան. տեսանելի բերդից ավելի ստեղծենք մեր ներքին բերդը...

Իշխան Անդոքը, որքան էլ բանիմաց մարդ, չըմբռնեց, թե ի՞նչ է նշանակում ներքին բերդ, և անհարմար համարեց հարցնել: Իսկ Արշակի համար դա նշանակում էր՝ բոլոր նախարարներին ենթարկել իրեն, կազմել մեծ բանակ և Հայոց Աշխարհը պաշտպանել ամեն վտանգից:

Անդոքը ամեն այցի նկատում էր, որ Արշակի տրամադրությունը բարձրանում էր օրեցօր. փոխվում էր տխրամած ձայնը, և նա խոսում էր աշխույժ, երբեմն զվարթ:

Սուգի օրերին այս զրույցները մոռացնել տալով իր ծանր ապրումները՝ Արշակին բերում էին նոր խոհեր, բարձրացնում էին նրա ընկճված տրամադրությունը, և նա ավելի էր մտածում իր անելիքների, իր Ավանի մասին... և որքան էլ Անդոք իշխանը համամիտ չէր լինում նրան՝ ավելի սիրով էր զրուցում հետը ու, ամեն հեռանալիս, ասում էր դարձյալ. «Վաղը նույնպես հաճիր գալ, իշխան»: Իսկ այդ օրը հետաքրքրվեց.

— Կցանկայի իմանալ, իշխան, ե՞րբ ես մտադիր մեկնելու:

— Ծրբ կհրամայես, արքա,— զլուխն իջեցրեց Անդոքը:— Ծա մնացի արդեն Փառանձեմիս սուգից հանելու նպատակով և քեզ հասած դժբախտության հետևանոց:

— Հուսով եմ, որ Փառանձեմի վիշտը մեղմացած է, իշխան:

— Անշուշտ, արքա: Սակայն թագուհու մահը...

Անդոքն ուզում էր ասել «ծանր է ազդել», բայց Արշակը վրա բերավ.

— Վաղը նույնպես հաճիր, իշխան:

Իշխան Անդրեին օտարոտի թվացին թագավորի հարցումները, բայց ոչինչ շատաց և, հրածեշտ առնելով, գնաց իր հարկաբաժինը:

* * *

Եվ օրերն անցնում էին այդպես իրար հետևից՝ միանման. մոտենում էր թագուհու մահվան քառասունը, ու քանի մոտենում էր այդ օրը՝ այնքան ավելի թե՛ պալատում և թե՛ դուրսը, թե՛ մարդիկ և թե՛ կանայք խոսում էին՝ ո՞վ կլինի արդյոք ապագա թագուհին, որովհետև կարգ էր՝ այրիացած թագավորը պարտավոր էր նորից ամուսնանալ՝ պետության գործերը երեսի վրա շթողնելու և առհասարակ տևաբար վշտի անձնատուր չլինելու համար. կար այստեղ և այն նկատառումը, որ բամբասանքից զերծ մնան թագավորն ու պալատական կանայք... Ու անում էին բազմատեսակ ենթադրություններ, թե ո՞ր արքունիքից կլինի թագուհին՝ վրա՞ց, աղվանի՞ց, թե դարձյալ բյուզանդական: Իշխանուհիներից մեկը՝ Եվ արդյոք ի՞նչ է մտածում թագավորը այդ առթիվ... Պալատում ոչ ոք իհարկե չգիտեր թագավորի տրամադրությունն այդ մասին, իսկ հարցնել՝ հարմար չէր բնավ: Բայց ամենը հետաքրքրված էին ծայրաստիճան, մանավանդ պալատական կանայք:

— Ի՞նչ է խորհում արքան, — գրեթե ամեն օր հետաքրքրված էր նաևա իշխանուհին, երբ հազարապետը թագավորի մտաից վերադառնում էր իր օթևանը:

— Ասել չեմ կարող, իշխանուհիս, — պատասխանում էր հսկանած հազարապետը: — Այդ մասին թագավորի խոսքն իսկ չեմ լսած, ուր մնաց մտածմունքը...

— Ուրեմն խոսիր ինքդ, իշխան, — շարունակում էր հետաքրքրված իշխանուհին: — Քառասունը լրանում է: Պնտր է խոսել:

— Պատշա՞ճ է արդյոք:

— Եվ ինչո՞ւ ոչ: Եթե ինքը տակավին չի որոշած, կամ՝ մոռացել է, հարկ է հիշեցնել: Եվ կարող ես անել ինքդ, իշխան, որպես արքունի ամուսն, որպես ավագների երիցագույնը:

Դա մինչև իսկ պարտք է, իշխան,— հորդորում էր ամեն բանի հետաքրքիր նանան:— Եթե դժվարին է քեզ, թույլատրիր խոսել ինձ:

— Մի՛ շտապիր, իշխանուհիս: Դյուրին գործ չէ: Թույլ տուր ինձ խորհել:

— Խորհիր, իշխան, խորհի՛ր: Ամենքը սպասողական են... Նույնպիսի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում այդ առթիվ նաև մյուս պալատական կանայք:

— Կուզեի իմանալ, թե ո՞ւմ նկատի ունի արքան: Արդյոք հայ իշխանական տների՞ց կընտրի նոր թագուհուն, թե օտուք արքունիքներից,— ասում էր սպարապետի բարակ, բայց ոսկորոտ տիկինը:

— Որտեղից և լինի, իշխանուհի,— հոնքերը քարձրացնում էր Սմբատ ասպետի Շուշանը,— Ես կուզեի, որ նոր թագուհին լինի տեսք և բարեհամբույր:

— Եվ չլինի գոռոզ ու բարձրահոն:

— Այլ հոգով բարի և լեզվով հաճելի,— ավելացնում էին մյուսները:— Նաև բարեպաշտ ու բարեմիտ:

Պալատական կանանցից առանձին այդ մասին զրուցում էին հաճախ նաև ավագ պալատականները: Հայր-Մարդպետը, որպես պալատի կառավարիչ, իր պարտքն էր համարում հետաքրքրվել՝ հազարապետին և Սմբատ Բագրատունուն հանդիպելիս: Միայն դրանց, որովհետև մյուսներին արժանի չէր համարում այդպիսի խոսակցության, իսկ Վասակ սպարապետը պարզապես խորշում էր նրանից:

— Ի՞նչ ես խորհում, տեր ասպետ, արքան կրկին Բյուզանդիայի՞ց կբերի մեր նոր թագուհուն, թե այլ արքունիքից, — դիմեց մի անգամ Հայր-Մարդպետը Բագրատունուն:

— Ինքդ որտեղի՞ց կցանկանայիր, տեր Մարդպետ,— հետաքրքրվեց Բագրատունին իր հերթին:

— Ես իմ բազմանքը չեմ թաքցնի, իշխան: Գերադասելի է, որ նոր թագուհին լինի Տիզրոնի արքունիքից:

— Եվ ինչո՞ւ,— շարունակեց հետաքրքրվել Բագրատունին:

— Որպեսզի ավելի սերտ դարձնենք մեր և Իրանի բարեկամությունը,— ասաց ներքինին:— Բայց տարակույս ունեմ մեծ, որ բյուզանդական արքունիքը առաջարկի մի նոր իշ-

խանուհի՝ Հայոց Աշխարհը միշտ և հանապազ իր կողմը պահելու համար: Ես այս մտածում եմ երկյուղիվ մեծ:

— Հազիվ Քյուզանդիան նորից, տեր Մարդպետ, անի այդօրինակ առաջարկութուն: Դա դուրս է պատշաճից, Օլիմպիայի հանգամանքն այլ էր: Արքան այնժամ գտնվում էր Քյուզանդիայում: Այդ շի կրկնվի նորից:

— Իսկ եթե կրկնվի՞, տեր Բագրատունի:

— Արքան կմերժի:

— Մերժե՛լ... Դյուրի՞ն է արդյոք,— տարակուսով գլուխն օրորնց Մարդպետը և հարցոնց:— Եթե, իշխան, բյուզանդական արքունիքը մի այդպիսի առաջարկ անի քեզ, կարո՞ղ ես մերժել:

— Ի՞նձ. ինչո՞ւ ինձ,— շփոթվեց Բագրատունին:— Իս հարկավ կմերժեմ: Եվ բնավ նպատակ չունեմ հրաժարվելու իմ իշխանուհուց կամ պարսիկի նման բազմակնության: Գրադվելու: Ոչ, տեր Մարդպետ, ես իսպառ կհրաժարվեմ այդ պատվից:

— Ինքդ՝ թերևս, տեր ասպետ: Սակայն դյուրին չէ արքայի համար:

— Իսկ արքայի հետ խոսած ես այդ մասին,— հետաքրքրվեց Սմբատ ասպետը միամիտ ձևացած, ներքինու ներքին ցանկություններն իմանալու համար:

— Ոչ, տեր Բագրատունի, տակավին ոչ: Եթե արքան հարցում անի ինձ՝ ես անշուշտ կասեմ իմ կարծիքս:

Հայր-Մարդպետը այս մասին խոսեց և հազառապետի հետ իմանալով, որ նա ևս տեղյակ չէ արքայի մտադրության, նրան նույնպես հայտնեց իր ցանկությունները ապագա թագուհու թեկնածու ընտրելու մասին: Այո, լավագույն կլինի, եթե արքան կնության առնի Շապուհի քույրերից մեկին. դրանով ամուր հիմք կդրվի մեր և պարսից բարեկամության ու կվերանան իսպառ պարսից վտանգները Հայոց Աշխարհի համար:

— Համամի՞տ ես, տեր հաղարապետ:

— Այդ արքայի վճռելիք խնդիրն է,— շեղբություն հայտնեց իշխան Գնունին:

Ապա թագուհու խնդրով ու անձով հետաքրքրվում էին նաև պալատի մյուս մարդիկ՝ պաշտոնյաներ, սպասավորներ,

նամիշտներ. ամենքը հավասարապես ցանկանում էին, որ նոր թագուհին ունենա լավ բնավորություն, որպեսզի բարեհաճ լինի և բարեգութ... Սակայն անստույգ էր տակավին, թե ի՞նչ է խորհում արքան. մինչև իսկ տարակույս ունեին, որ նա գուցե չի մտածում այդ մասին, գուցե չգիտե՞, թե այսօրվազը լրանում է բառասունքը, գուցե մոռացել է կարգը:

— Հարկ է ուրեմն, որ մեկը խոսի արքայի հետ, հիշեցնի կարգը:

— Լավագույն է անի հազարապետը Արքան հարգում է նորան:

— Ճշմարիտ է: Իսկ եթե նա հանձն չառնի՞, Բագրատունյաց տերը ինչպե՞ս:

— Կարող է նույնպես, իբրև թագազիր ասպետ: Պերճախոս է և համոզունակ:

— Բայց չէ՞ արքան ավելի բնդունում է այժմ Անդոթ իշխանին և զրույցում ընդհակար: Թերևս նա՞ խոսի արքայի հետ:

Եվ ամենքը գտնում էին, որ այո, միայն Անդոթ իշխանը կարող է խոսել. նա համարձակ է: Մյուսները չեն իշխում ամեն անգամ խոսք ասել, բայց նա՞ թագավորը, հարգում է նրան և ամեն օր գոնի՞ն հրավիրում գրույցի:

Պալատի մարտիկ ճշմարիտ էին, Ինչպես երևում է՝ թուրն արգեն նկատել էին, որ Անդոթ իշխանը թագավորի հետ խոսում է ադատ, համարձակ. դա թերևս տարիքի բերումով, թերևս և այն պատճառով, որ նա Սյունյաց նախարար էր, այսինքն՝ առաջին բարձի տերը բոլոր նախարարների մեջ: Կար և այն հանգամանքը, որ նա վերջին տարիներն ապրում էր Բյուզանդիոնում և բնդունված էր արքունիքում: Անվանի էր նաև որպես զորավար: Բացի այդ՝ համարձակ էր իր կարծիքներին և վերաբերումի մեջ, և Արշակը սիրում էր նրա համարձակությունը և հաճախ. երբ չէր երևում մի քանի օր— սենեկապետին ուղարկում էր նրան կանչելու, ինչ որ հաճելի չէր մյուս ավագներին, և նրանք սպասում էին, որ նա շուտ հեռանա մայրաքաղաքից: Այդ ցանկանում էր մանավանդ Հույր-Մարզպետը:

Եվ ահա մի երեկո Արշակը մենակ էր իր առանձնարանում, մեկնոցը վրան, մերթ գնում-գալիս էր գունավետ գորգի վրայով, մերթ կանգ էր առնում մտախոհ ու նայում մի կետի. երբեմն նստում էր մետաքսյա բազմոցին և ականջ դնում դրսի մի ձայն լսելու:

Պալատը լուռ էր. ոչ մի ձայն, անգամ հեռավոր ոտնաձայն չէր լսվում: Իսկ Արշակին թվում էր, թե հիմա ուր որ է կգա Անդոթ իշխանը իր ծանր ու համարձակ քայլերով. վաղուց անցել էր նրա այցի ժամը, բայց նա չկար: Իսկ Արշակն սպասում էր նրան. սպասում էր ավելի լարված, քան երբեք, որովհետև քանի որ էր նա չէր եկել զրույցի. այնինչ ինքը ոչ միայն զգում էր նրա սուր զրույցների կարիքը, այլև ցանկանում էր այսօր անպայման խոսել հետը.— ուներ կարևոր ասելիք, բայց Անդոթը, չգիտես ինչո՞ւ, չէր երևում: Ի՞նչ էր սպասահել. նորից, ըստ սովորության, հյո՞ւր էր գնացել մայրաքաղաքում ապրող իշխանների տները, թե զրուցում էր տղապատան ավագների հետ... Արշակը զարմանում էր նաև եռանդի վրա, որ չէր կարողանում հանգիստ նստել և միշտ շրջագայության մեջ էր. բայց, չգիտես ինչո՞ւ, երբ օր էր չէր դալիս զրույցի: Մի՞թե մոռացել էր իր խնդրանքը, թե՛ կարող է այցել ամեն օր...

Երբ բավական ժամանակ անցավ և Անդոթը դարձյալ չերևաց, Արշակը ծափ զարկեց: Ներս մտավ նոր սենեկապետ-թիկնապահ Եզնիկը և կանգնեց ձեռք, աչքերը թագավորի երեսին, հրամանի սպասելով:

— Հրավիրիր իշխան Անդոթին,— ասաց Արշակը ձայնին առանձին մեղմությույն տված:

Թիկնապահ Եզնիկը, որ միշտ հաճույքով էր գնում Անդոթին կանչելու, որ հնար ունենար գեթ մի աչքով Փառանձեմին նայելու, այս անգամ ևս ուրախությամբ դուրս նևալից թագավորի առանձնարանից և միջանցքով սլացավ իշխան Անդոթին և Փառանձեմին հատկացված հարկաբաժինը, որ հեռու չէր: Բայց երբ հասավ, նա քայլերը դանդաղեցրեց և, հագուստն ու ընշացքը շտկելով, դուռը բախեց կամացուկ: Փայտե դուռը ետ գնաց և, նաժիշտի փոխարեն նրա առջև կանգնեց Փառանձեմը՝ սև հագուստի մեջ, նրբիրան և շողարձակ խոշոր աչքերով: Եզնիկը, հանկարծակիի եկողի նման աչքերը Բար-

թեց, ապա զգալով իր վրա նրա հրեւնն հայացքը՝ շփոթվեց մի վայրկյան ու ասելիքը մոռացավ այնպես, որ Փառանձեմը հարցրեց.

— Դու կամենում ես իշխան-հո՞րս:

— Հրամայել ես, իշխանուհի: Ճիշտ այդպես: Արքան հրավիրում է իշխանին:

— Իշխանը ելավ դուրս:

— Ելավ դո՞ւրս,— կրկնեց Եզնիկը ասես չկարողանալով ետ գնալ. նայում էր Փառանձեմին և ժպտալով լուում, մինչև որ Փառանձեմը կրկնեց.

— Այո, ելավ փոքր առաջ: Ժամանելուն պես կգա արքայի մոտ:

Եզնիկը շարժվեց վերջապես: Մի քայլից սակայն ետ նայեց: Փառանձեմը չէր երևում: Ափսոսաց: Իսկ երբ թագավորի առանձնարանը մտնելով հայտնեց, թե իշխանը չկա, նրա ոտները դողում էին:

Արշակն անխոս, բայց մտազրաղ հայացքով նայեց սենեկապետին, ապա, ներքին շուրթը առամի տակ առնելով, հարցրեց.

— Ամենքը բացակա են:

— Տանն է իշխանուհի Փառանձեմը միայն:

Այս անգամ Արշակը աշով բռնեց իր մորուքը, նայեց հատակին և ապա ասաց.

— Հրավիրի իշխանուհի Փառանձեմին:

Եզնիկը զարմացած, բայց աշխույժ դուրս եկավ. ասնաուրախություն զգաց, որ նորից պիտի տեսնի Փառանձեմին, դրանից էր երևի, որ հակառակ ընդունված կարգի, գրեթե վաղեց մինչև Փառանձեմի հարկաբաժինը և ուրախաձայն հայտնեց դուռը նորից բացող Փառանձեմին:

— Ներիք, իշխանուհի. կրկին անհանգստացրի: Արքան հրավիրում է...

Փառանձեմի աչքերում տարակույսներ երևացին:

— Ասացի՞ իշխանը ելավ դուրս:

— Ոչ, իշխանուհի: Արքան հրավիրում է քեզ:

— Ի՞նչ,— շիկնեց Փառանձեմը:

— Հրամանքդ, իշխանուհի. քեզ:

— Չե՞ս սիւսլվում:

— ԲնաՎ, իշխանուհի, Ինչպե՞ս կարող եմ:

— Սակայն... — Փառանձեմը կամենում էր ասել ինչ-որ, բայց զսպեց իրեն և ասաց միայն. — սպասիր, — և դուռը դնելով սկսեց պատրաստվել տարակուսով: Ինչո՞ւ է արդյոք արքան հրավիրում իրեն, — մտածում էր նա: Պատահել էր, և շատ անգամ, հրավիրել էր հորը, ինքը հոր հետ մի անչամ եղել էր մոտը, կամ՝ պարզապես ինքն արքան էր առաջնորդում եկել իր հարկաբաժինը, սակայն չէր պատահել ելքեք, որ հրավիրեք իրեն... Արդյոք ի՞նչ խնդիր է անհետաձգելի, որ հայրը չկա՝ հրավիրում է իրեն...

Բայց կարգ էր. երբ թագավորը հրավիրում էր՝ պետք էր գնալ... մանավանդ հայրը բացակա էր՝ պետք է գնար, թերևս կա շտապ մի ինչ, մի լուր՝ մոլոր վերաբերող... Եվ Փառանձեմը հապ-շտապ փոխեց վրայի հագուստը ու դուրս եկավ ջահով լուսավորված միջանցքը:

— Գնանք, — ասաց նա սենեկապետ Ծղնիկին ու առաջ ընկավ:

Սենեկապետի աչքերը շողում էին. նա այնպիսի նայվածք ուներ՝ թվում էր երջունիկ է, որ այսօր երկու անգամ տեսավ Փառանձեմին և այժմ քայլում է նրա հետևից, տեսնում է նրան ոտից գլուխ՝ բարեկազմ ու վեհընթաց: Իսկ երբ Փառանձեմը իր անշտապ ու հանդիստ քայլերով մտավ արքայի ընդունարանը՝ Ծղնիկը մնաց դուրսը կանգնած. նրա դիմքին երանության պես մի բան կար, միաժամանակ մի զուսպ հետաքրքրություն, թե արդյոք ինչո՞ւ է կանչեց արքան Փառանձեմ իշխանուհուն հոր փոխարեն: Ի՞նչ կար արդյոք...

Մինչ այդ Փառանձեմը ներս մտնելով տեսավ թագավորին սրահի մեջտեղը կանգնած, արքայական թիկնոցը ուսերին և գլխաբաց: Փառանձեմին նկատելով՝ նա եկավ ընդառաջ:

— Բարի եկար, Փառանձեմ, — և թագավորը թեթև խոնարհեց գլուխը:

Փառանձեմը շիկնեց այդ ընդունելութունից և նույնպես գլուխ իջեցրեց:

— Հաճիր նստել, Փառանձեմ, — Արշակը ձեռք թիկնոցի տակից հանելով՝ հյուրասեր շարժումով ցույց տվեց սրահի

մետաքսյա բազմոցը, որի վրա շարված էին բեհեզակար բարձեր:

Եվ երբ Փառանձեմը նստեց՝ սև զգեստի փեշերն ուղղելով, Արշակն ինքը տեղավորվեց նրա դիմաց, մի հասարակ եռոտանու վրա:

— Ներիք ինձ, Փառանձեմ, պատճառածս անհանգստության համար,— աչք կրծքին դրավ Արշակը:— Ծս կամեցա զրուցել Անդոբ իշխանի հետ, բայց քանի բացակա է նա... կխոսենք մենք...

Թագավորի խոսելու եղանակը Փառանձեմին թվաց օտարոտի, և նա գլուխն իջեցրեց ակամա:

— Շնորհակալ եմ, Փառանձեմ, որ հաճեցիր գալ,— կրկնեց թագավորը՝ ասելիքի համար կարծես խոսքեր փնտրելով:— Ծս ցանկություն ունեցա իշխան Անդոբի հետ խոսելու մեր երկրի ապահովության մասին... և դու ևս, Փառանձեմ, կարող ես օգնել ինձ, ու թերևս առավել դու, քան ուրիշ մեկը...

Արքայի խոսքերը տարօրինակ էին. Փառանձեմը հոնքերի տակից դիտեց նրան մի փութանցիկ ամոթխած նայվածքով:

— Ծ'ս, արքա... ինչպե՞ս,— ակամա դուրս թռավ Փառանձեմի շուրթերից և նա, շփոթությունն ու զարմանքը ծածկելու համար, սպասաց ճիգով:

— Այո, դու ինքզ, Փառանձեմ,— կրկնեց Արշակը:

Փառանձեմը նորից շիկնեց: Նրա խաժ աչքերը տարակույսից ավելի ցուաղին, և նա լարվեց լսելու, թե ի՞նչ էր ասելու թագավորը: Իսկ Արշակը մի վայրկյան նայեց հատակը ծածկող գորգին, նայեց բազմոցին ու տրորեց ձեռքերը: Փառանձեմը նորից ակամա նեղված զգաց իրեն և, նայելով թագավորի մազմազդոտ ձեռքերին, մտածեց, թե նա ինչո՞ւ է հապաղում ասելիքը հայտնելու:

Արշակը զղաց նրա անհանգստությունը և հարցրեց.

— Հիշո՞ւմ ես, Փառանձեմ, մենք խոսեցիք իմ Ավանը կյառուցելու մասին:

Փառանձեմը զարմանքից շուրթերը հպեց ավելի:

— Հիշո՞ւմ եմ, արքա,— ասաց և մտածեց, թե ինչո՞ւ համար է այդ հարցը:

— Հիշո՞ւմ ես, երբ սլարդիցի քեզ, թե դա լինելու է մօր

ապահովութիւն բերողը — դու համակիր եղար և ասացիր խոսքեր, որ հուզեցին ինձ:

Փառանձեմը լսում էր և կռահել շէր կարողանում, թե ինչու համար է հիշում այդ թագաւորը և ի՛նչ նպատակով:

— Իսկ երբ Օլիմպիա թագուհու հետ խոսում էի իմ Ավանի մասին, հանգուցյալը իր շատ բարեմասնութուններով հանդերձ, շէր ըմբոնում ինձ, իմ նպատակս ու ցանկանում էր, որ հեռու մնամ ավելորդ հոգսերից, որ լինեմ այնպես, ինչպես բլուզանդական կայսրը, որ բնավ չի մտածում բերդեր ու քաղաքներ կառուցելու մասին, այլ միայն շքեղ հանդեսներ... Օլիմպիան հասու շէր մեր աշխարհի վիճակին, նաև իմ վիճակիս: Իսկ դու, Փառանձեմ, հիշո՞ւմ ես, հասկացար ինձ և... խրախույս եղար ինձ...

Փառանձեմը հիշում էր և այդ. սակայն ինչո՞ւ է թագաւորը հիշեցնում անցածը, — մտածում էր նա և ներքին անհանգստութիւնից ակամա տրորում էր փոքրիկ սպիտակ ձեռքերը, սպասելով նրա բուն ասելիքին:

Եվ Արշակը երկար սպասել չտվեց:

— Այժմ կուզեի, Փառանձեմ, որ օգնես իմ Ավանը կառուցելու, — շարունակեց թագաւորը և անսպասելի, բայց քնքշաբար իր աջով բռնեց Փառանձեմի ձեռքը, ինչպես սև մի թըռչուն բռնի ճերմակ աղավնի:

Փառանձեմը շտապունեց, բայց չհամարձակվե՛ց, թե անպատշաճ համարեց ձեռքը խլել, ինչպես անցյալ անգամ, և միայն ասաց.

— Իսկ ինչո՞վ կարող եմ օգնել, արքա, ես մի տկար կին:

— Քո համակրանքով, Փառանձեմ, քո... սիրով:

Փառանձեմը գլուխն իջեցրեց. երկար թարթիչները ըստվեր գցեցին այտերին, և նա լռեց: Իսկ թագաւորը շարունակեց.

— Գիտես, անշուշտ, Փառանձեմ, որ իմ սգո քառասունը լրանում է շուտով և... ավանդական կարգ է թագաւորաց՝ վերստին գույգ կազմել...

Թագաւորի խոսքի շարունակութունը Փառանձեմը չսեղանրա մարմնով մի սարսուռ անցավ. նա ըմբոնեց Արշակի գրույցի իմաստը և գղջաց գալու համար: Իսկ թագաւորը շարունակում էր: Նա ասում էր, որ այդպես է պահանջում շա-

յոց Աշխարհի շահը և ինքը, որպէս թագավոր հայոց, պարտ է ենթարկվել կարգին ավանդական... Հուսկ ուրեմն նա շի կամենում հետո արքունիքներում և իշխանական աստաններում փնտրել հայոց գահի թագուհի...

Արշակն այս ասաց անհարթ ու լուեց մեկեմ. նա դժգոհ մնաց, որ չկարողացավ ասելիքը հայտնել այնպես, ինչպես կուղեր և ինչպես պետք էր: Իսկ Փառանձեմն ավելի սեղմվեց և ոչ միայն աչքերը, գլուխը ևս խոնարհեց. այժմ նա հաղիվ էր լսում թագավորի մնացած խոսքերը, որ արտաստուում էր նա՝ ձայնին զարմանալի մեղմութուն ու քնքշութուն հաղորդած:

— Հուսամ, Փառանձեմ, շես մերժի... քո դժբախտ արքայի թագուհին լինել...

Փառանձեմն անել կացության մեջ զգաց իրեն. ինչպե՞ս խոսել թագավորի հետ, որ իրեն դժբախտ է անվանում, որ... ու կատարվեց անսպասելի մի բան: Փառանձեմը, ինքն էլ շիմացավ ինչպիս, բազմոցից սահելով ծունկի եկավ թագավորի առաջ:

— Ներիր ինձ, արքա,— ասաց կերկեր,— երբեք չէի ցանկանա դժբախտացնել քեզ...

Արշակը ձգվեց զարմանքից.

— Ինչպե՞ս...

— Ինձ, արքա, նզովել է աստված, ուստի չէի ցանկանա, որ կապվելով ինձ, դժբախտանաս և ինքդ— Փառանձեմի ձայնը բեկվեց ավելի:— Վհուկը գուշակել է, որ ես դժբախտ եմ լինելու կյանքում... ու այդ իսկ պատճառով, ինձ հասած ազեղից հետո, ուխտել եմ հեռանալ մենաստան...

— Այդ ի՞նչ խոհեր են, Փառանձեմ,— Արշակը տեղից ելնելով բռնեց Փառանձեմի թևերը, բարձրացրեց զգուշութամբ, ինչպես փխրուն իրն են բարձրացնում, որ չվնասվի, և կրկին նստեցրեց բազմոցին:— Ավելորդ ցանկութուն, Փառանձեմ: Ինչո՞ւ աստվածային գեղեցկութունդ մաշես մենաստանում:

— Ինչո՞ւ,— կրկնեց Փառանձեմը մեքենաբար:— Վասն՝ զի, արքա, այդ իսկ գեղեցկութունը, առել է ինձ վհուկը, լինելու է իմ դժբախտութունս: Նա այդպես էլ ասաց. «Գեղեցկութունդ դառնալու է դժբախտութունդ», ու տվեց խստիվ մի խորհուրդ՝ զույգ չկազմել բնավ: Սակայն ես զանց տուա

Տորա խոսքը... և դու, արքա, վկա եղար, թե գեղեցկությունս
ի՛նչ զժբախտություն բերեց ինձ և իմ Գննիկն:

— Այ, Փառանձեմ: Գժբախտությունդ անցավ, մոռացիր և
գուշակությունը շար վհուկի: Գու ծնված չես մենաստանում
մաշվելու համար:

Արշակը լռեց մի վայրկյան և այս անգամ, Փառանձեմի
ձեռքը բռնելով, շարունակեց մեղմաձայն.

— Օգնիր ինձ, Փառանձեմ, և գթա... քանզի ևս մենակ եմ
և զգում եմ կարիքը մի ջերմ հոգու: Եվ այդ հոգին դու ես: Քո
ներկայությունը ես...

Այս խոսքերով Արշակը կրկին ելավ աթոռից և կամեցավ
կարծես այժմ ինքը ծունկի գալ Փառանձեմի առաջ, բայց սա
անսպասելի վեր թռավ տեղից և, զույգ ձեռքերով երեսը ծած-
կած, դուրս նետվեց սրահից...

Սենեկապետ Օգնիկը, որ սպասողական ու լարված նստել
էր ժիջանցքում, նկատելով դուրս եկող Փառանձեմին, զար-
մացած ոտքի կանգնեց և աչքերը թարթելով նայեց նրա հե-
տևից: Փառանձեմը գնում էր առանց շուրջը նայելու և աշխարհ
փութկոտ, որ Օգնիկը չիմացավ՝ ուղեկցի՞ նրան, թե... Սա-
կայն երևույթն այնքան օտարոտի էր, որ նա շարժվել իսկ
չկարողացավ, միայն նայեց նրա հետևից այնքան, մինչև նա
անհրկուժացավ:

* * *

Օրը Փառանձեմը թափով ժտավ իր հարկաբաժնի առաջին
սենյակը, ահապ հայրը նոր եկել հանձնում է նախադասի օգ-
նությունը: Որքան էլ ջանաց թարցնել հուզումը՝ անկարելի
եղավ. հայրը իսկույն նկատեց նրա արտակարգ տեսքը:

— Որտեղի՞ց, դատրիկ, և ինչո՞ւ այդպես այլազանած:

Փառանձեմը չէր կարող իսկույն պատասխանել. նա ճանաչում
էր և ձեռքը ինքնարբեր դնում մերթ սրտին, մերթ կամենում
էր կարծես ծածկել-թարցնել երեսը: Բայց երբ հայրը կրկնեց
հարցումը՝ նա ասաց միայն.

— Արքայի մոտից:

Զարմա՛նք...

— Արքայի՞... — Անդոքը ուշադիր նայեց դատեր, ասե՛ս

Նրա տեսքից մի բան կոահհելու համար ու կրկնեց ակամամ...
Արքայի՞ր...

— Այո, հայր. փոքր առաջ արքայի սենեկապետը եկավ
քեզ հրավիրելու. այստեղ շէիր: Ես այդպես էլ ասացի: Սա-
կայն... նա գնալով՝ նորից վերադարձավ և այս անգամ ար-
գեն հրավիրեց ինձ...

— Արքայի՞ր մոտ,— շհամբերեց զարմացած Անդոբը:

— Այո, հայր:

— Արքան հավանաբար շտապ ասելիք ուներ ինձ, այո՞:
Փառանձեմը շիմացավ ինչ պատասխաներ: Եվ Անդոբ իշ-
խանը դստեր հապաղումը տեսնելով՝ առաջարկեց անցնել կից
սենյակը: Անցան:

— Այժմ խոսիր, Փառանձեմ: Ի՞նչ ասաց արքան:

— Արքան, արքան...— կմկմաց Փառանձեմը կրծքի ելե-
էջով ու հայացքը թաքցնելով:— Արքան, հայր... շեմ իշխում
ասել,— և այս անգամ Փառանձեմը ձեռքը տարավ աչքերին:

— Խոսիր, դստրիկս:

— Ոչ, հայր, դժվարին է... Արքան խնդրեց ինձ...

— Խոսի՛ր, խոսի՛ր,— Անդոբը հետաքրքիր բռնեց դստեր
թևը:— Խոսիր համարձակ:

— Արքան, հայր,— սկսեց Փառանձեմը այս անգամ ճի-
գով,— խնդրեց ինձ... լինել... լինել թագուհի...

Խոսքը հազիվ ավարտած՝ նա նորից ձեռքը դրավ աչքերին
և սկսեց լալ:

— Թագուհի՞... և դու լալիս ես, դստրիկ:

Իշխանի ձայնի մեջ կար և՛ զարմանք, և՛ հետաքրքրու-
թյուն, ուստի և ավելի մոտեցավ դստեր ու, ձեռքը նրա ուսին
դնելով, հարցրեց.

— Եվ դու ի՞նչ պատասխանեցիր:

— Ես մերժեցի, հայր:

Նոր զարմանք. իշխանի սև հոնքերն ասես ճակատը թռան:

— Մերժեցի՞ր...

— Այո... Գնելից հետո կարելի՞ է միթե...

— Եվ այդպես էլ ասացի՞ր...

— Ո՛չ, հայր: Ասացի, որ ես անիծված եմ, որ ես...— և
Փառանձեմը պատմեց, ինչ ասել էր վհուկի գուշակության

մասին և ապա իր որոշումի մասին, թե, Գնելի մահից հետո հեռանալու է աշխարհից և մտնելու է մենաստան:

— Անմիտ, ավելորդ խոսքեր, — մռայլվեց իշխանը: — Վհուկները խարդախ են. գուշակությունները նոցա՝ սուտ ու սլափեր:

— Ես նույնպես, հայր, խոսքերը նոցա համարում էի պատիր. սակայն գուշակությունը կատարվեց. Գնելը սւլանվեց:

— Դա եղավ, ավելորդ, և անցավ, Փառանձեմ: Դու շունես իրավունք աշխարհը թողնելու և մենաստան մտնելու: Այլուես է ցանկանում հայրդ՝ Սյունյաց Անդոք իշխանը:

— Սակայն, հայր...

Իշխանը աննուն ու դժգոհ նայեց դստեր:

— Վանհր քեղնից այդ տխուր մտքերը, Փառանձեմ, ու եղիր խելամիտ: Քո ամուսնությունը Գնելի հետ, այո, եղավ դժբախտ: Ցավում ենք ամենքս քեզ հետ: Բայց այժմ, Փառանձեմ, քեզ համար բացվում են երջանկության դռներ, և դու հրաժարվում ես մտնել ներս:

— Հայր, տակավին միտում է սքափս վերքը և աշխարհն այլևս հրապույր շունի ինձ համար:

— Մխիթարվիր այնու՛մ, որ դառնալու ես թագուհի: Հայոց թագուհի, Փառանձեմ: Խորհի՛ր... Այսպիսի բախտ չի վիճակվում ամենքին, այլ միայն ընտրյալներին: Քո վհուկը Լղել է ստոր խարերա: Նախանձել է գեղեցկությանդ և կամեցել է թունավորել միտքդ:

— Ո՛չ, հայր, ո՛չ, — գլուխն օրորեց Փառանձեմը: — Այդ վհուկը խաբեբա չէր. նա շոյեց գլուխս և ցավելով ասաց, որ ես սլիտի բարձրանամ և ընկնեմ:

— Թո՛ղ այդ, Փառանձեմ: Արքայի իոսքը մերժել՝ նշանակում է անարգել նորան:

— Բնա՛վ, հայր: Յս չէի ցանկանա անարգել արքային. ոչ, ես միայն խղճում եմ նորան, որ կորցրնց թագուհուն և մնաց միայնակ:

— Առավել ևս չպետք է մերժես, Լթե խղճում ես:

— Սակայն մի՞թե, հայր, վիրավորած չեմ լինի իմ Գնե-
լին...

— Երբե՛ր, Փառանձեմ: Եթե մերժես թագավորին՝ նշա-

նակում է մերժում ես և իմ հայրական խորհուրդը և իմ ցանկությունը քեզ երջանիկ տեսնելու: Լսիր, զավակս...

Պատասխանի փոխարեն Փառանձեմը նորից ձեռքերով ծածկեց երեսը և ընկավ բազմոցին, ու փոքր անց հայրը լսեց նրա հեկեկանքը... Անդոք իշխանը արցունք չէր սիրում. նա անմիջապես մոտեցավ դատեր, շոյեց նրա ուսերը և խնդրեց, որ դադարեցնի լացը:

— Թող, Փառանձեմ: Սիրտը հաճախ վատ խորհրդատու է: Լսիր բանականությունդ: Արքան կարող էր թագուհի ընտրել ամեն ազգի արքունիքից, սակայն նախապատիվ է համարել քե՛ղ...

Փառանձեմը, հայացքը մի կետի, չէր պատասխանում: Նա չէր ձևանում աշխարհից ձեռնթափ: Գնելի մահից հետո աշխարհը իրոք թվում էր նրան շար, անհրապույց, մարդկանց հասարակությունը՝ տ՛հաճ: Եվ այդ ամենից հետո ամուսնանա՞նք, ո՞չ: Գնելի պայծառ տեսքից հետո հաճելի չէին նրան Արշակի թուխ, մաղմազոտ դեմքը, ձեռքերը... Բայց այս ամենը ասել չէր կարող ու լռում էր: Իսկ հայրը չգիտեր ինչ անել:

— Ասա, վերջապես, Փառանձեմ, հարգո՞ւմ ես ծնողիդ, թե ոչ: Եթե հարգում ես, պետք է կատարել իմ կամքը, այլապես... Պատասխանիր, Փառանձեմ, կամենո՞ւմ ես անարգել մեզ, թե...

Հարցումը նորից կտրուկ էր, ուստի և Փառանձեմը չէր կարող լռել:

— Միայն պատվել, հայր:

— Իրեմն և պիտի համաձայնես թագավորի առաջարկություն:

Փառանձեմը լսեց գլխահակ, լռեց առժամ, ապա ասաց.

— Եթե դու այդպես ես ցանկանում, հայր... Բայց չէ՞ ես մերժել եմ արդեն:

— Այդ թող ինձ, դատիրկ...

* * *

Մինչ Անդոք իշխանի հարկաբաժնում տեղի էր ունենում այս լարված խոսակցությունը, Արշակ թագավորը վշտացած երթևեկում էր նույն սրահում, նույն գունազարդ գորգի վրա,

նորեմն՝ կարճ, թուխ մորուքի մազերը ձգելով: Փառանձմի մերթուամն անակնկալ էր նրա համար. նա բնավ չէր սպասում, աւտի ոչ միայն զարմացած էր, այլև ընկճված: Քանի քառասունքը մոտենում էր իր վախճանին՝ ոչ միայն ուրիշները, նա ինքն ևս (սուգի օրերին որևէ տեղ չգնալով, պալատից անգամ չհանելով և միայն պետական ընթացիկ գործերով զբաղվելով) ազատ ժամերին շարունակ խորհել էր, թե քառասունքից հետո պարապվոր է նորից ամուսնանալ: Մասածելով նոր թագուհու մասին՝ նրա առջև երևացել էր միշտ Փառանձմը... և քանի անգամ կամեցել էր խոսել այդ մասին Անդոք իշխանի հետ, բայց և միշտ հետաձգել էր, պահը հարմար չնկատելով: Այո, նա կամեցել էր խոսել... և չէր կասկածում, որ Անդոք իշխանը կտար իր համաձայնությունը: Իսկ Փառանձմը... Ի՞նչ կասեր Փառանձմը... Արշակը չէր կասկածում նաև նրա համաձայնության վրա. մտահոգում էր միայն այն, թե ինչպես խոսեր Փառանձմի հետ: Չէ՞ որ Գնելի հիշատակը տակալին թարմ էր: Ուտի և, երկար խորհելուց հետո, նա գաւվոր հաժարեց խոսել նաև Անդոք իշխանի հետ ա կանչեց նրան... Երբ իմացավ բացակայում է՝ ցաղեց: Բայց և այնպես, շկամենալով արդեն հասունացած միտքը նորից թողնել, նա հրավիրեց Փառանձմին, մտածելով, որ նրա համաձայնությունն առնելուց հետո դյուրին կլիներ խոսել նաև հօր հետ: Ու Արշակը համոզված էր, որ Փառանձմը գահունակութեամբ կընդուներ իր խոսքը... Այժմ սակայն զարմացած էր նրա վարմանքից. և, զարմացած լինելով հանդերձ, մտածում էր՝ այժմ խոսի՞ արդյոք Անդոք իշխանի հետ, թե ոչ: Նա գտնում էր, որ պետք էր խոսել և ասել իշխանին, թե ինքը կամենում էր միայն երջանկացնել նրա Փառանձմին, վասնզի նա արժանի է, որ իր գոթախառնությունից հետո լինի երջանիկ...

Արշակն այս մտածումների մեջ էր, երբ սենեկապետ Եղնիկը, ներս մտնելով, հայտարարեց.— Այնույնպես տերը՝ իշխան Անդոք:

— Հրավիրիր:

— Ներիր, արքա, անժամանակ այցս,— ներս գալով սկրտեց Անդոք իշխանը՝ փոքր-ինչ հուզված, բայց մեղավոր ձայնով.— Հաճել էիր, արքա, կանչել Փառանձմին և խոսել

հետք. նա սակայն, առանց երկար խորհելու, հիշելով իբր թարմ կորուստը, շի բնդառաջել քո արքայական կամքին:

— Ճշմարիտ է, իշխան: Ես թերևս խոհեմ չեղաւ և միտքս յհայտնեցի պատշաճ խոսքերով, գուցեն վիրավորեցի նորա զգացմունքները նվիրական:

— Ի՛շ, արքա, իմ Փառանձիմը շտապել է իր պատասխանով. նա սխալվել է պարզապես: Ես զրուցեցի հետք, որ արքային շի կարելի թողնել սուգի մեջ և միայնակ, և... և...

— Եվ նա,— չհամբերեց Արշակը,— համաձայնե՞ց...

Անդոքն սկսել էր հեռվից, բայց երբ թագավորն ընդմիջեց անհամբեր և հարցում արավ ուղղակի, իշխանը շէր կարող չպատասխանել.

— Համաձայնեց...

Արշակն այլևս չսեց իշխանի խոսքի շարունակութունը. առաջ եկավ թափով և գրկեց Անդոքին.

— Շնորհակալութուն, իշխան, հոգացողությանդ համար հայրական,— ասաց թեթև շիկնելով:— Ես անշուշտ սխալվեցի, որ նախ շխոսեցի քեզ հետ...

* * *

Ավանդական կարգ էր, այո, որ թագավորն իրավունք չուներ այրի մնալու. ուստի քառասունքից մի շաբաթ հետո եղավ նրա ամուսնութունը Փառանձեմի հետ: Պսակի կարգը կատարեց պալատական քահանան, որին, շգիտես ինչու, կոչում էին Մրջունիկ: Հանդեսին եկել էին բոլոր պալատականները իրենց կանանցով, որ զարմացած էին, թե ինչո՞ւ արքան կին չէր առել որևէ թագավորական տնից... Եկել էին և հոգևոր հայրեր, բացի Ներսես կաթողիկոսից, որ հիվա՞նդ էր, թե ձևացել էր այդպես՝ ոչ ոք չգիտեր:

Փառանձեմը, ամուսնանալով հանդերձ, դարձյալ չէր հաշտվում իր վիճակի հետ. Արշակի մաղմազոտ դեմքը, ձեռքերը հաճելի չեղան նրան երկար ժամանակ: Իսկ երբ, ամուսնութունից մի քանի ամիս անց, զգաց իր հղիութունը, նա աղոթում էր, որ երեխան հոր նման թուլս ու մազոտ չլինի: Որքան էլ այդպես, բայց խղճում էր Արշակին, որ մենակ

է, որ մերձավորներ ու բարեկամներ շունի. ու խղճալով սկսեց
փրել նրան...

Մեր այս միջանկյալը շատ կերկարի, եթե հիշատակենք
բոլոր անցքերը: Հիշենք միայն մի քանի կարևոր դեպքեր,
թերևս ամենակարևորը դրանցից, և շարունակենք մեր ընդ-
հատված պատմությունը:

Ամուսնությունից մի տարի հետո Փառանձեմն ունեցաւ
մի արու զավակ, որին և կոչեցին Պապ: Թագածոտանգր
ժնունդը եղավ ամառը և այնքան ուրախացրեց Արշակին, որ
նա առավել մեծ եռանդով ձեռնամուխ եկավ Ավանի կառուց-
ման աշխատանքներին, որ թուլացել էր և մասամբ մոռացու-
թյան էր տվել Գնելի սպանության և Օլիմպիա թագուհու
մահվան պատճառով: Բացի այն, որ Արշակը հազարապետի
միջոցով արքունի բոլոր շենքերից, հատուկ հրամանով, ա-
հեստավորներ ու գործավորներ էր հանել Ավանի կառուցման
համար և միևնույն ժամանակ պատրաստվում էր սուրհան-
դակների միջոցով հիշեցնել նախարարներին իրենց խոստու-
մը՝ «սատար լինել կառուցման իրենց մարդերով ու ծառանե-
րով», լիահույս էր, թե այս անգամ շեն հրաժարվի իրենց
խոստումից և ամեն ինչ կընթանա ցանկացածի համաձայն:
Մերժումի դեպքում, որքան էլ դրան դեմ էին սպարապետն
ու հազարապետը, Արշակը մտադիր էր խստորեն պատժել
նրանց, բայց մինչև կպարզեր մի բան՝ բռնկեց պարսից պա-
տերազմը Բյուզանդիայի դեմ: Սա արդեն ավելի բան խան-
գարեց Ավանի գործը, և նրա շինարարությունը գրեթե կանգ
առավ, մանավանդ, որ Արշակը լսել էր, թե Շապուհը կայս-
րից պահանջում է Միջագետքը, պահանջում է հրաժարվել
Հայաստանին օգնելու պայմանագրից: Այս պարագան բնա-
կանարար այնքան անհանգստացրեց Արշակին, որ նա ստիպ-
վեց զորածողով անել և սպասել, հարկը սպահանջած դեպ-
քում, իր սահմանները պաշտպանելու: Եվ պարս-բյուզան-
դական այս պատերազմը տևեց տարիներ. ոմանց ասելով՝
տասը, մյուսների ասելով՝ տասներկու-տասներեք տարի, այն-
քան երկար, որ իրար հետևից այդ կռիվների մեջ ընկան բյու-
զանդական երկու՝ Կոստանդ և Հուլիոսոս կայսրերը. և այդ
ամբողջ ժամանակ պարսից ներխուժման վտանգը կախված

էր Հայոց Աշխարհի գլխին, ուստի և Ավանով զբաղվելու համար չկար ո՛չ ժամանակ, և ո՛չ միջոց:

Այս խառը դեպքերի և հոգսերի միջոցին, երբ Արշակը գտնվում էր մայրաքաղաքից հեռու, Կավաշում միւսով ծերունի թագավորահայրը՝ նդովելով աշխարհը և իր թշնամիներին:

Մանր էր Արշակ թագավորի վիճակը: Հայաստանը գտնվում էր երկու հզոր գիշատիչ թշնամիների միջև ու հաճախ դառնում էր կռվող կողմերի ոտի կոխան: Այս պայմաններում ի՞նչ կարող էր անել հայոց թագավորը. կանգնե՞ր կռվողներից մեկի կողմը, թե ասեր. «Դուք կռվեցե՞ք իմ հողի վրա՞» ևս կմընամ շեղոք... Երկու դեպքումն էլ նա զգում էր, որ Հայոց աշխարհը ոչինչ չէր շահի, ուստի և նա զերազաս համարեց առերևույթ պահպանել շեղոքութուն, քանի նրանք հեռու էին իր սահմաններից... Քայց, հակված լինելով Քյուզանդիայի կողմը, ծածուկ պարենավորում էր բյուզանդական քանակը և իր զորքը պահում պատրաստ՝ իր սահմանների վրա: Ի դեպ. այս պատերազմին էր, որ Արշակը իր աներոջը՝ Անդոք իշխանին, որպես փորձ մարդու, նշանակեց Տիգրանակերտի կառավարիչ՝ Հայաստանի հարավային սահմանները ներխուժումից պաշտպանելու, և Անդոքը, շեղոքութուն պահպանելու համար, մերժեց Շապուհին ապաստան տալ հայոց քաղաքում, երբ նա մեծաքանակ զորքով գնում էր Քյուզանդիայի դեմ... Քայց հետո քինախնդիր Շապուհը, իր հաղթական դարձին, ավերեց հայոց հին մայրաքաղաքը, կողոպտելով նրա զանձերը: Մակայն անպատիժ շմնաց: Տարիներ անց Անդոքն իր վրեժն առավ նրանից՝ իր հեծելազնդով սրարշավ պարսից մայրաքաղաք Տիգրոնը մտնելով և Շապուհի պալատը քանդելով:

Այս ի միջի այլոց:

Հայաստանին հարևան այս երկու մեծ պետութունների պատճառով, որ տևեց տարիներ, մեծ հոգսեր պատճառեց Հայոց Աշխարհին: Երկար կլիներ մանր պատմել այդ պատերազմը, որին ակամա պիտի մասնակցեին հայերը... Որպեսզի հայոց երկիրը չդառնա կռվող կողմերի ռազմաքեմ, Արշակը կարողացավ միայն ավերիչ պատերազմը հեռու պահել իր երկրից, բյուզանդական կայսեր համոզելով, որ հայոց լեռ-

ներն ու կիրճերը նպաստալից չեն լինի բյուզանդական ղրորքերի ռազմական գործողությունների համար: Եվ պատերազմը եղավ Միջագետքում, հայոց հարավային սահմանների մոտ: Բայց դրանով չէր վերանում ներխուժման վտանգը, և Արշակը այս բոլոր դեպքերի մեջ չէր մոռանում իր Ավանը, այժմ նա ավելի էր զգում ամուր բերդերի կարիքը, չէր մոռանում նախարարների բերդերը և հաճախ մտածում էր, թե երբ պիտի անցնեն խանութարիչ հանգամանքները, որպեսզի կարողանա վերսկսել իր Ավանի և իր բերդի շինությունը:

Եվ նա դրանով ղրաղվելու հնար ունեցավ միայն այն ժամանակ, երբ վերջացավ տարիներ անող պատերազմը: Արշակը Ավանի շինության ձեռնամուխ եղավ արտակարգ մոլուցքով... Ի՞նչն էր պատճառը. ոմանք պնդում էին դարձյալ, թե փառասիրությունը, բայց ոչ. ավելի շուտ այն, որ այժմ ավելի, քան երբևէ զգում էր, թե պարսից ներխուժման ճանապարհի վրա պետք է ունենալ բազմամարդ բնակավայր, մի ամրակուտ բերդ, որ գոնե արևելքից պաշտպաներ երկիրը: Քանի արտաքին վտանգ չկար և քանի խաղաղ էին հարևանները, Արշակը կամենում էր ավարտել Ավանը և սմբացնել այն հաստաբեստ պարիսպներով... Ու կանչելով վտրագ իշխանին՝ հրամայեց վերսկսել քաղաքի ընդհատված շինարարությունը:

— Այս պատերազմին, իշխան, բարերախտաբար սուժեցինք սակավ: Բայց քինախնդիր Շապուհը դժգոհ է, որ մենք չօգնեցինք իրեն (հիմարը միայն կարող է օգնել իր թշնամուն). ուստի և կցանկանա անշուշտ վրեժխնդիր լինել: Իսկ Բյուզանդիայից օգնություն չենք կարող ակնկալել, ուրբան էլ նա ձևանա բարեկամ: Բարեկամությունը երբեք տևական չի լինում... Պետք է կառուցենք մեր բերդը...

— Հրամանդ, արքա. սակայն վարպետ, գործավոր...

Եվ Արշակը նորից կարգադրեց արդեն ծերացած հազարապետ Գնունուն՝ արքունի շենքերից մարդաժողով անել Ավան ուղարկելու: Բայց լավ իմանալով, որ դա չի լրացնի կարիքը՝ նա միաժամանակ հրահանգեց, որ հազարապետը հատուկ գրությունը հիշեցնի նախարարներին իրենց հին խոստումը՝ Ավանին գործավորներ տալու, ըստ որում այդ հիշեցումը

գրվեց այնպես, որ անտեսվում էր նրանց տարիներ առաջ հղած մերժողական գրութիւնը...

Արքունի շէնները, բնականաբար, լռելյայն ենթարկվեցին հրամանի ուժով այդ տեղերից տարան այնքան մարդ, որքան ցանկացան: Բայց անցան շաբաթներ, նախարարների մեծ մասից չեկավ ո՛չ մարդ, ո՛չ պատասխան:

Արշակը զայրացաւ և հիշեցրեց երկրորդ անգամ:

Դարձյալ նույնը. ո՛չ մարդ, ո՛չ պատասխան:

Այդ ժամանակ Արշակի բարկութիւնը բորբոքվեց: Նա զայրանում էր արդեն ոչ միայն նախարարների դեմ, այլև իր դեմ, որ այսօրան ժամանակ չի կարողանում գտնել մի զորավոր միջոց խոտուտամնադանցներին կարգի հրավիրելու կամ ընկճելու, ուստի և նորից կամեցաւ գործադրել այն, ինչ մտադրել էր տարիներ առաջ. — անմիջապէս զորք ուղարկել նախարարների համառութիւնը պատժելու, բայց Դավիթ Գնունին, Վասակ սպարապետը և Փառանձեմը ընդդիմացան դարձյալ:

— Հարկ չկա, արքա: Դա կուրախացնի Շապուհին: Պետք է լեզու գտնել և ամենը անել համոզելով:

— Ոչ, հարկ է լինել խիստ, որ սթափվին նորա և ըմբռնեն Հայոց Աշխարհի շահը, — պնդեց Արշակը: — Ուլ ոչ լուսն ունկամք լուսնի թիկամք:

Պնդեց, բայց զիջեց:

— Բարի, չեմ հղի ղորք, բայց կանեմ այն, ի՞նչ արժանի են:

Հազարապետը հարցական նայեց թագաւորին:

— Զուգեցին մարդեր տալ կամավ, կտան տկամա, — ասաց նա: — Այո, մարդերը այժմ կզան նոցա կամբին հակառակ...

Դա իվաց անեղծվածի պես բան. հազարապետն ու թագուհին ցանկացան հարցնել, թե ի՞նչ է նշանակում այդ, բայց Արշակն անցավ իր առանձնարանը և նույն օրը երեկոյան, կանչելով արքայադպիր եզրին, թելադրեց հետեյալը.

«Արշակ թագաւորը ողջունում է Հայոց Աշխարհի մեծին ու փոքրին և հայտնում ի լուր ամենքի, որ իր թագաւորութեան Գ. տարում Կոզի հովտում հիմք է դրել

Մի Ավանի, և արդ կոչ է ուղղում ամենքին Հայոց Աշխարհի ժողովրդյան, որ այն ծառաները, ովքեր կամենում են լինել ազատ՝ թող գան նոր Ավանը:

Եվ ով կգա նոր Ավանը և կկամենա շենացնել այն՝ նա կունենա բնակություն և օթևան. նա կստանա նաև իրավունք՝ ապրել առանց հարկի ու տուրքի:

Արքունի Ավանը կարող է գալ ամեն ոք, ով դժգոհ է տիրոջից և ով կամենում է լինել ազատ: Ով հալածվում է և շի գտանում ապահով ապաստան՝ թող գա Ավանը արքունի, և նա կազատվի դատից ու դատաստանից: Նմանապես նա, ով պարտք ունի մեկին և շի կարող վճարել՝ թող գա Դաստակերտը արքունի և ապահով լինի, որ նորա վրա շի լինի դատ ու դատաստան:

Արշակ Բ՝ քազավոր հայոց:

Երբ սա պատրաստ եղավ՝ Արշակը հրամայեց բազմացնել այն և, արքայական կնիքով դրոշմած, ուղարկել նախարարություններին:

Ու մի քանի օր հետո հրովարտակը, արագընթաց սուրհանգակների միջոցով, ուղարկվեց Այրարատ նահանգի բոլոր գավառները... Ի դեպ. սուրհանգակներին հրահանգված էր հրովարտակը կարգալ բոլոր եկեղեցիներում ու հրապարակներում, ժողովրդի խմբված ժամերին:

Ուղարկելով այս հրովարտակները՝ Արշակը մերթ հրճվում էր, թե մարդիկ՝ նախարարների ծառաները, լսելով արքայական խոստումները, կլքեն տերերին և կգան իր Ավանը և ինքը այդպիսով կպատժի նախարարների համառությունը. նրանք կզղջան և ներողամտություն կհայցեն... Մերթ էլ նրա ինքնագոհությունը տեղի էր տալիս կասկածի, մի խոր կասկածի, որ ակամա մոռալում էր նրան.— իսկ եթե գալ չկամենա՞ և ոչ մի ծառա, ոչ մի անազատ... Էլամ արգելե՞ն տերերը... Այն ժամանակ... Ի՞նչ պետք է անել այն ժամանակ:

Ու ամսից ավելի Արշակը սպասումների, իրար փոխարինող հույսերի ու կասկածների մեջ էր, և դա թերևս տևեր երկար, եթե շուտով մայրաքաղաք չգար կառուցվող Ավանի շահապ վարազ Գնունին: Եկավ նա գրեթե տագնապած:

— Արքա, ես ծանր կացություն մեջ եմ. շունեմ ո՛չ կա-

ցարան և ո՛չ սնունդ, մանավանդ սնունդ... ինչպե՞ս անել...

Արշակը, նայելով նրա հուզված մորուրին, հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ է պատահել արդյոք... Նա կռահում էր ինչ-որ աղետ, բայց շահապի պատժածից պարզվեց, որ խմբերով փախուստականներ են գալիս Ավան, և այնքան շատ, որ ինքը հնաո՞ր շունի նրանց բուսկեցնելու և կերակրելու... Ի՛նչ պետք է անել...

— Այլևս մի մտահոգիր, իշխան. արքունի համբարները բաց են առնւել. սար, կերակրիր, վրաններ զարկիր և կառուցիր, կառուցիր...

Արշակի կասկածները չբացան. այժմ նա ցնծության մեջ էր. հիմա կարագանա Ավանի կառուցումը, հիմա կփշրվեն նախարարների հպարտության եղջյուրները, և կգան նոքա ներողամտություն հայցելու:

Թայց աշխարհում ոչ մի ուրախություն հավիտենական չէ՝ Երկար շտեկեց և Արշակի ուրախությունը: Չանցավ մի քանի ամիս՝ և ահա մի օր արթայադպիր Եզրը, այժի մորուքը դողացնելով, Արշակին բերեց մի ոլորած մագաղաթ:

— Նախարարներից նամակ, արքա:

— Նախարարների՞ց...— Արշակին թվաց, որ դա անշուշտ զղջումի նամակ է և գլխով նշան արավ դպիրին, որ ընթերցի:

— Ինձ, արքա, դժվարին է... ընթերցել,— ասաց դպիրը շփոթված:

Արշակը զարմացած նայեց Եզրի երեսը:

— Տկա՞ր ես միթե:

Դպիրը տատանվեց անհամարձակ.

— Ոչ, արքա: Փրված է... հույժ անվայել:

Այդ ժամանակ Արշակը, նամակն առնելով, սկսեց կարդալ ինքը:

Նա կարդում էր և նրա թուխ ու թավ հոնքերը մերթ բարձրանում էին, մերթ սեղմվում հոնքամիջում, իսկ երբ վերջացրեց՝ քմծիծաղը ծամածուեց նրա դեմքը:

— Թողոքո՞ւմ են... Դժգոհո՞ւմ... և թող բողոքին ու դժգոհին որքան կամենան...

Իսկ նամակում ահա ինչ էր գրված.

«Հայոց նախարարները ողջունում են Արշակ թագա-
վորին:

Տեր արքա.

Քո հրավերը, որ շինականք ու ծառայք գան հիմնածղ
Արշակավան քաղաքը՝ ազատ, արտոնյալ ապրելու, ժո-
ղովրդյան մեջ հարուցել է մեծ գայթակղութիւն, և ահա
ամեն անբարեհոյս՝ գող, պարտազանց, ավարատու և
պարտապան, ամուսնաթող և պոռնիկ, միով բանիվ՝
սամեն արատի մարդիկ փախչում ապաստանում են Ար-
շակավան, ոմանք ընտանյութ, լքելով գործը և պարտքը
յուրյանց:

Արդ մենք՝ նախարարներս ստորագրողք, հանուն
արդարութեան և օրենքի, հանուն կարգի և իրավունքի՝
բողոքում ենք հրավերիդ դեմ. հրավեր, որ խրախուսում
է հանցագործութիւնը և խախտում մեր աշխարհի կար-
գը ավանդական:

Վերացրու, արքա, հրավերը քո. փակիր գայթակղու-
թեան դուռը և մի հարկադրիր մեզ լինել ծառու ստամ-
բակ և ամբարիշտ:

Արծրունյաց տեր՝ Մեռութան

Տարոնի Մամիկոնեից տեր՝ Վահան

Արշարունիքի և Շիրակի տեր՝ Կամստրակուն Ներսէս
Բասենից իշխան՝ Մանեն

Վահանունյաց տեր՝ Վահե՝...

Այնուհետև ստորագրել էին ավելի փոքր նախարար-
ներ:

Արշակը կարդաց նորից և երբ հազարապետ Գնունին ներս
եկավ, նամակը մեկնեց նրան, կամենալով իմանալ նրա կա-
ծիքը:

— Ի՞նչ ևս խորհում, տեր հազարապետ. — հարցրեց, երբ
Գնունին ավարտեց ընթերցումը. — Եթե նախարարներիդ
փախչողները գողեր և հանցագործներ են՝ տերերը պիտի
ուրախանան, թե տխրեն...

— Ակնհերև է, արքա,— ասաց ծերունին,— գոհ պիտի լինեն, անշուշտ, որ ազատվում են նոցանից, ուստի և ընծաներ ու շնորհակալիք պիտի հղեն քեզ և ոչ թե գիր դժգոհության:

— Այո,— ասաց Արշակը և սկսեց ծիծաղել այնպես, որ հազարապետը երեք շէլ լսել թագավորից: Այդ ծիծաղը նրան թվաց ոչ միայն հաղթանակի ծիծաղ, այլև շարախինդ ու վրեժխնդիր ծիծաղ...

Այս ամենը կատարվեց այն ժամանակ, երբ թագաժառանգ Պապը տասնհինգ տարեկան էր: Իսկ երբ նա դարձավ տասներվեց տարեկան պատանի, Անդոք իշխանը նրան տարավ Բյուզանդիոն, որպեսզի, ինչպես ինքն էր ասում, ստանա թագաժառանգին վայել կրթություն: Տարավ ասելով, թե Պապը ի՞նչ կարող է սովորել պարսկամետ Հայր-Մարդպետից կամ պալատի քահանա Մրջյունիկից, որ իսպառ անիրագեկ է հունաց կարևոր դպրությանց... Մի քանի պալատականներ իրենց հեծյալ թիկնապահներով ուղեկից եղան թագաժառանգին մինչև Եփրատ: Վերադարձին նրանք պատմեցին, որ այդ կողմերի նախարարական կալվածքներով անցնելիս՝ նրկատեցին տերերի դժգոհ տրամադրություն:

— Նախարարք մեր երթին նայում էին Կոկոս,— պատմում էր Եզր դպիրը:— Իմանալով ով է անցնում՝ ո՛չ եկան ընդառաջ, ո՛չ ուղեկից եղան գեթ մի կարճ տարածություն: Բացառություն եղան Չյունական և Հավնունի իշխանները...

Արշակը կարևորություն չտվեց դրան. դժգոհ են, թող այդպես էլ մնան... Նա ուրախ էր, որ որդին մեկնեց տիեզերական մայրաքաղաքում ուսանելու: Մյուս կողմից՝ նրա հայրական սիրտը գոհ էր, որ գահը ժառանգ ունի, ուստի և խորհում էր, որ պետք է ջանա ամեն կերպ որդուն փոխանցել մի քարեկարգ ու ապահով երկիր... Եվ ուրախ էր, որ Ավանի կառուցումն այժմ կրնթանա արագ և մի երկու տարուց կմտտենա իր ավարտին: Ուրախ էր նաև, որ իր Ավանը, տակավին չավարտած, լցվում է բնակիչներով, որ եկել ու գալիս են ամեն կողմից: Արշակն ուրախ էր մանավանդ, որ իր Ավանը օլբստորե ձև ու մարմին է առնում մեծ թափով

— Այս Ավանի, այս բերդի կառուցումը, Փառանձեմ,—
ասաց Արշակը մի օր,— մեզ կրերի ներքին և արտաքին
ապահովութիւն, որից հետո ես կմիացնեմ նախարարներին
ներհակ և Հայոց Աշխարհը կամրանա հավետ:

Այս դեպքերն էին ահա, որ անցել-դարձել էին մինչև նա-
խարարների միաժողովը Կամսարականի ապարանքում:

Այժմ հետևենք իշխան Կամսարականին՝ տեսնելու, թե
ո՞ւր է գնում և ի՞նչ է անում...

ԳԼՈՒԽ ՍՈՍՉԻՆ

Գառնի...

Ձով պաղպաղուն կեսօր էր. զգացվում էր թարմ, կազդուրիչ օդ, որը շփտես լեռների՞ց էր իջնում, Ազատ գետի հոսանքն էր բերում իր հետ, թե դա երկնի ջինջ կապույտից էր, որ տարածվում էր վեր խոյացած, տեղ-տեղ սեպացած լեռների գլխին, որպես մի նուրբ, թավշյա վրանատանիք:

Արեգունի սարալանջին, այնտեղ, ուր պարսպավոր վանքն էր իր հարակից շենքերով, պարսպից դուրս, վանքից վեր կանաչների մեջ երևում էին սևազգեստ մարդիկ, որ մենսևոր կամ զույգ-զույգ շրջում էին գլուխները կախ ու դանդաղ, ասես աղոթք էին մյմնջում բնության գրկում: Դրանք վանքի միաբանության երիտասարդ անդամներն էին, որ դուրս էին եկել գարնան նորելուկ բանջարներ քաղելու:

— Ծա քաղում եմ ոչ ինձ համար, այլ հայր Բարնաբասի, որ սիրում է բանջարը վայելել յուզով և հավկիթով,— ասում էր մի քարակ ու երկար արեղա՝ իր կարճ ու կլոր նորամուրուս ընկերոջը:

— Իսկ ես, արեղա եղբայր, մառանապես հոր համար. նա ևս սիրում է բանջար և պատվիրել է քաղել առատաբար... Ահավասիկ. գտա...

Այս ասելով՝ կարճ արեղան, պարեգոտի փեշերը բարձրացնելով, կոացավ մասրի թփի մոտ և բրիչով հանեց բանջարը իր արմատով. և այն ժամանակ ահա, երբ նա բույսը գցում էր պարկը, նկատեց, որ ձորից՝ ճանապարհի զառիվե-

րով, բարձրանում է մի մեծ ասպախումբ՝ տեգերով, նիզակներով զինված:

— Ահավոր տեսիլ,— շշնջաց նա ահաբեկ և կծկվեց թփի հետև:— Ասպատակ...

Իսկ երկար արեղան իր հերթին նայելով եկողներին, նույնպես կուցավ և նույնպես խոսեց վախաշշուկ.

— Ճշմարտապես՝ ասպատակ... Պետք է հաղորդել վանահորը:

Ու էլ շսպասելով ընկերոջ խորհրդին՝ կուզեկուզ նետվեց դեպի վանքը, որի բակում այդ պահին խմբված էին մի քանի վարդապետներ ու արեղաններ՝ բոլորը միատեսակ երկար, սև զգեստներով, բոլորը երկարամազ գլուխներին սև սուր գլխարկներ, որոնք թույլ կտորից լինելով՝ ծալծլվել էին այսուայն կողմ: Նկատելով հեռապառ վազող արեղային՝ նրանցից մեկը հարցրեց.

— Ո՛ւր, արեղա: Պատահե՞լ է ինչ...

— Արշավանք, ասպատակ,— կրկնեց արեղան և, առանց կանգ առնելու, նետվեց դեպի վանահոր խուցը:

— Վանահայր սուրբ, ասպատակ է գալիս,— ճշաց նա ծունկի գալով:

— Ասպատակ,— վեր թռավ ընթերցումով զբաղված վանահայրը:

— Այո, գինավառ մարդոց մի խումբ:

— Բայց գուցե զո՞րք է հայրենի:

— Անհայտ է, վանահայր սուրբ...

Վանահայրը, որ հիստունը թևակոխած մարդ էր՝ վայելուչ աղսւպուպեղ մորուքով, գլուխն օրորեց.

— Զգո՛ւյշ, արեղա: Գնա ստուգիր և ճշտիվ լուր բեր ինձ, և այնպես, որ իզուր չտագնապենք Վեհին...

Երբ արեղան շփոթված գնաց իր մեծի պատվերը կատարելու՝ վանահայրը, անհանգիստ երթնեկելով նեղ խցում, սպասեց արեղային, որպեսզի ստուգված լուր տանի կաթողիկոսին, որն այդ պահին գտնվում էր վանքից ու խուցերից ոչ հեռու մի շենքի մեջ: Ներսեսը, որ, ըստ սովորության, գարունը բացվելուն պես շրջում էր վանքերը՝ սրանց միաբանությունների կյանքին ծանոթանալու, տասը օր առաջ եկել էր Գառնի իր երկու դպիրների՝ Փավստոսի և Ապոստոսի հետ.

եկել էր ոչ թե հանգիստ առնելու կամ զով ապրելու, ինչպես անում էր ամառը, այլ միաբանությանը խրատելու. որովհետև նրան լուրեր էին հասել, թե վանքի միաբանները իրենց պահում են ոչ արժանավայել, որի հետևանքով շինականները խորշում են թե՛ հոգևորականներից և թե՛ վանքից: Վերջերս հոգևորների հարկահավաքից և վատ վերաբերումից երկրում երևացել էին դժգոհ մարդիկ, որ լքում էին վանքապատկան հողերը և հեռանում այլ շենքեր կամ գնում անտառները և միանում այն աղանդավորներին, որ իրենց կոչում էին միսաղյաններ և բորբոքիտներ... Գառնիի վանքի շուրջն էլ լինում էր նույնը. ուստի և ներսեսը, որպես հոգևոր պետ, եկել էր պարզելու, թե ինչե՛ր են կատարվում գավառում, և միաբանությանը ներշնչելու, ինչ անհրաժեշտ էր: Ու արդեն իսկ մի քանի անգամ զրուցել էր վանահոր և միաբանության հետ, թե ինչպիսի կենցաղով պիտի ապրեն հոգևոր հայրերը, որ ժողովուրդը տարբերություն չտեսնի նրանց կյանքի ու քարոզի մեջ: Միևնույն ժամանակ նա խորհուրդ էր տվել վանահորը, որ սա քանիքու՞մ վարդապետներ ուղարկի փախած շինականներին խոսելու, վասնզի եղել են դեպքեր, երբ ամբողջ մի շեն, վանական տուրքերից ու պահանջներից հոգնած, հեռացել էր և շատ գյուղեր այլևս չէին կամենում լսել Քրիստոսի անունից խոսող վարդապետներին... Այս ամենը նկատ առնելով՝ քահանայապետը ներշնչում և հրահանգում էր վանահորը, թե վանականը պետք է լինի «կարի բանիմաց ու խելացի, զի նոքա կոչված են կառավարելու երկիրը և խելքիմաստություն: սովրեցնելու մարդկանց՝ շինականներից մինչև իշխանները, իշխաններից մինչև թագավորը»... Այսօր էլ նա իր զով օթևանում ճերմակող գլուխը բաց, ճերմակած մորուքը կրծքին՝ զրուցում էր մի եպիսկոպոսի հետ, երբ ներս մտավ վանահայրը և հայտնեց խոնարհումով.

— Ժամանել է մեծ իշխան Կամսարականը և Վեհիդ տեսությունն է խնդրում:

Լսելով հարուստ կալվածների տեր, մեծազդեցիկ իշխանի գալուստը՝ ներսեսը շտկվեց նստած տեղում, տարակուսով նայեց վանահորն ու զրուցակից եպիսկոպոսին:

— Խնչը կարող էր գոռոզ Կամսարականին բերել ինձ մոտ,— զարմացավ նա:

— Կամենում է գուցե եկեղեցի կառուցել իր կալվածներում. եկել է հավանաբար ցուցումներ խնդրելու,— ենթադրեց վանահայրը:

— Հազիվ, սրբազան հայր: Հազի՛վ: Նա բարեպաշտ չէ այնքան,— գլուխը թեթևակի տարուբերեց Ներսեսը:— Սրկու տարի առաջ, երբ Շիրակի եպիսկոպոսը խնդրում է՝ «Յուրաքանչյուր շենում կառուցել մի աղոթատուն», իշխանը մերժում է. «Թող մի շենի բնակիչները գնան հարևան շենի աղոթատունը»,— պատասխանում է և նույնհետայն ավելացնում. «Շինականը անասուն է՝ կարող է ապրել և առանց աղոթքի»...— Ներսեսը տնքաց սրտախոր և ասաց, կարծես ինքն իրեն հարցում անելով:— Ի՞նչն է արդյոք նրան բերել առ ինձ... Հրավիրիր, վանահայր տեր:

Փոքր անց ներս մտավ իշխան Կամսարականը կարճ կապա հագած, առանց ճանապարհի թիկնոցի և, ինչպես ընդունված էր կաթողիկոսին ներկայանալիս, գլխաբաց ու առանց թրի: Նրա խոշոր մարմինը մեկեն ծածկեց դռ ուր և մթնեցրեց սենյակը: Առաջ գալով՝ նա ոչ թե խոնարհվեց երկուտակվելով, ինչպես անում էին ուրիշները, այլ իջեցրեց միայն գլուխը:

— Փա՛ռք տերն մերո Հիսուս Քրիստոսի:

— Հավիտյանս հավիտենից:

Ապա մոտենալով՝ իշխանն ընդունված կարգի համաձայն, առավ կաթողիկոսի աջը.

— Օրհնի՛ր, քահանայապետ:

— Եվ թող հար հավիտյան օրհնված լինի մեծ տունը Կամսարականաց և գերդաստանը քո, սիրելիդ իմ իշխան,— և կաթողիկոսը աջը բարձրացնելով խաչակնքեց օդը:

Երբ իշխանը նստեց, փայտե բազկաթոռը ճշնչաց նրա ծանր մարմնի տակ, և Ներսեսը շիմացավ ա՛յդ էր պատճառը, որ իշխանը մոռավեց, թե վանահոր և զրուցակից եպիսկոպոսի ներկայութունը հաճո շեղավ նրան, ուստի բարվոք համարեց ասել.

— Մենք այդ խնդրո մասին կխորհենք հետո, հայր սրբազան: Այժմ զրուցեմ իշխանիս հետ:

Զրուցակից եպիսկոպոսը և վանահայրը հասկացան, որ կաթողիկոսը ցանկանում է մենակ լինել իշխանի հետ. և ևրբ

ներանք խոնարհումներով դուրս եկան, ներսեսը դիմեց իշխանին բարեմայիտ։

— Մեծահույս եմ՝ անվնաս ես գերդաստանիվ, իշխան սիրելի, և աստծո բարությունը շի լքել քեզ։

Իշխանը ոչ թե պատասխանեց, այլ մռնչաց։

— Լքել է, տեր հոգևոր, լքել է,— ասաց նա պնշերի աղմուկով շնչելով, որից ուտերը բարձրացան նկատելի։

Կաթողիկոսը իր խոշոր թափանցող աչքերը հատեց իշխանի երեսը՝ մի այնպիսի զարմացական ու հարցական նայվածքով, որին իշխանը պատասխանեց անմիջապես։

— Լքել է, այո՛, հայր վեհափառ, և մատնել մեզ Արշակ թագավորի շարության ու խարդավանքին։

Ներսեսը աչքերը կծկեց ակամա և լարվեց։

— Ես իսպառ անիրազեկ եմ, իշխան,— ասաց նա պարզ տարակուսով։— Ի՞նչ շարություն և ի՞նչ խարդավանք։

Իշխանը կրկին տնքաց և շունչ առավ հեալով։

— Մի՞թե վեհո անտեղյակ է Արշակավանի հիմնադրումին։

— Լիովին տեղյակ եմ, իշխան։

— Եվ անշուշտ թագավորի արձակած հրովարտակներին։

— Որոնցով նա ազատություն է խոստանում տերերից փախած մարդոց,— ընդմիջեց կաթողիկոսը։

— Ոչ միայն խոստանում, այլև սովորեցնում է տիրանենգություն և տիրասպանություն։

Ներսեսը վախեցած թարթեց աչքերը։

— Թագավո՞րը...

— Այո, Արշակ թագավորն ինքը,— և իշխանը երրորդ անգամ տնքաց ամբողջ կրծքովը մեկ։

— Դու չե՞ս մեղանշում, տեր Կամսարական։

— Բնավ, հայր հոգևոր։

— Պատմիր, իշխան։ Ամսից ավելի ես շրջում եմ վանքեր և հեռու եմ վաղարշապատից։ Զրուցիր։

— Ժամանել եմ այդ իսկ նպատակով, տեր հոգևոր։ Ժամանել եմ ասելու ամենը, ինչ ժանրացել է սրտիս։ Թուր նախարարաց սրտերին։

Եվ Կամսարականը հուզված պատմեց վերջին օրերի գեպ-

քերը՝ իշխանների վրդովանքը թագավորի հրովարտակի առթիվ, պատմեց փախած շինականների մասին, թե թագավորից խաբված լքում են օրինական տերերին և գաղտագողի գնում Արշակավան. պատմեց և վերջին դեպքը, թե ինչպես շինականները իրենց փախուստի ճանապարհին սպանել էին իր փեսային՝ Համունի Դավիթ իշխանին, որին թաղելուց հետո ահա եկել է քահանայապետի մոտ:

— Շինականները սպանե՞լ են Համունի իշխանին,— զարմացավ ներսեսը:— Ինչպիսի՞ ոճիր:

— Այո, տեր հոգևոր, այդպես...

Երբ Կամսարականը վշտացած ասաց, թե թագավորը կամենում է նախարարներին դարձնել հասարակ հպատակներ և գուցե զինվորներ շնչին, կաթողիկոսը հարցրեց.

— Մի՞թե, իշխան, եթե ամենքդ կատարեք ձեր պարտքը թագավորի հանդեպ, կարո՞ղ է լինել նա խիստ:

— Իսկ ինքը, քահանայապետ, թագավորը կատարո՞ւմ է իր պարտքը մեր հանդեպ: Ո՛չ երբեք: Նա կամենում է տկարացնել մեզ, ոչնչացնել մեզ, որպեսզի տեր դառնա մեր հողերին, մեր մարդերին, մեր բերդերին: Ու այս գործերում վատարի նորան աջակից է անշուշտ իր աները՝ Սյունյաց Անդոքը և Վասակը գուցե: Այս է ցանկանում արքան, տեր հոգևոր:

— Խորհում եմ, իշխան, որ արքան չի լինի այդչափ դաժան:

— Այդպես է սակայն: Ահավասիկ: Նա պահանջեց ինևնից Արտագերս և Կապույտ բերդերը՝ ես հոժար չեղա. զի չէի կարող կալվածներս թողնել անպաշտպան: Առանց բերդերի՝ ես չեմ խորհում իմ կյանքը և տոհմիս գոյությունը: Իսկ Արշակ թագավորը կամենում է ընկճել ինձ և սեփականել բերդերս...

Այս խոսքերի հետ Կամսարականը մատով լայնացրից օձիքը, շունչ առավ մի փոքր և շարունակեց այնպես, ինչպես թարմ վիրավորանք ստացած մեկը.

— Քաղաք է հիմնել իր փառասիրության համար և հրովարտակով ազատ կյանք է խոստանում ամենքին, ովքեր կգան այնտեղ աշխատելու և ապրելու: Սո՛ւտ է այդ խոստումը, քահանայապետ: Քայց հրովարտակը հրապուրեց շարա-

գործներին ու գողերին, և գնացին նոքա... Մենք նախարարաց հանրագիր հղեցինք արքային, որ խրախույս չլինի շարության և ետ վերցնի իր հրովարտակը: Նա շանսաց, տեր հոգևոր: Ընդհակառակը. հրամայել է՝ հրովարտակը կառույցով ամեն տեղ ու գայթակղել ծառաներին: Եվ ահավասիկ այդ հրովարտակի հետևանքը. տիրանենգություն և տիրասպանություն:

Կաթողիկոսը թեև տեղյակ էր թագավորի հրովարտակներին, բայց լսում էր ուշադիր և սպասում իմանալու, թե ի՞նչն է իրոք իշխանի այցելության նպատակը, ինչո՞ւ է այդ ամենը պատմում իրեն: Նա մեկ ուզեց ասել, որ վանքապատկան շինականներ նույնպես փախել են այնտեղ, բայց լռեց, մտածելով, որ դա պատվաբեր չէ վանքերի համար և իրենց վայել չէ առայժմ դժգոհություն հայտնել: Իսկ իշխանը շարունակում էր.

— Եթե, տեր հոգևոր, շարունակվի այսպես, ծառաները լքեն իրենց տներին և հանցանքներ գործելով փախչեն Արշակի Ավանը, նախարարները չեն հանդուրժի, իրենք ևս կդառնան տիրասպան...

Կամսարականի վերջին խոսքերից Ներսեսն անախորժ ցնցում զգաց, ձեռքերը քաշեց իրեն և հրացայտ աչքերը թարթեց նորից:

— Ի՞նչ խոհեր են դրանք, իշխան: Մի՞թե վայել են կամսարականաց առաքինի տոհմի նահապետին:

— Միայն ես չէ, որ խորհում եմ այսպես, հայրապետ, այլ ամենքը, մեծ մասը նախարարաց, որոնց ծառաներին թագավորը գրավում է խաբեությամբ ու դավով:

Կաթողիկոսը լսում էր մտասույզ, բայց երբ իշխանն ավարտեց՝ հարցրեց տրտում.

— Եվ մի՞թե հնարավոր չէ վերացնել այդ թշնամությունը:

— Այդ միայն դու կարող ես անել, տեր հոգևոր: Ահավասիկ եկել եմ առ քեզ, որպես Հայոց Աշխարհի վեհագույն դատավորի,— շտկվեց իշխանը՝ շեշտ կաթողիկոսի դեմքին նայելով,— Հատուկ ժամանել եմ դժգոհ իշխանաց կողմից, որ՝ վեհ՞դ կարգի հրավիրի Արշակ թագավորին, այլապես մենք ևս կդիմենք խստագույն միջոցի...

Իրոք, Ներսեսին էր պատկանում երկրում ծանր, կնճռոտ

խնդիրներ լուծելու իրավունքը, հատկապես այն խնդիրներին, որոնք ծագում էին հարևան նախարարների կամ նախարարների ու թագավորների միջև:

— Պատերազմ թագավորի դեմ, — աչքերը թարթելով գր-լուխը բարձրացրեց ներսեսը: — Երբե՛ք, Ծս թույլ չեմ տա, իշխան: Մենք ունենք թշնամի հարևաններ: Երկիրը կավերվի եղբայրական պատերազմի մեջ, և թշնամին անարգել կմըս-նի մեր տունը: Ո՛չ, Երբե՛ք...

— Ստիպված կլինենք, տեր հոգևոր: Ստիպված, եթե Ար-շակը շղաղարեցնի իր թշնամությունը... Թող նա իմանա, որ հայոց նախարարները կարող են ապրել առանց թագավորի, իսկ Արշակն ինքը չի կարող ապրել առանց նախարարների: Նախարարներն են, որ վտանգի ժամին զորավիգ են լինում նորան: Ուստի թող իմանա Արշակը, որ վտանգ է ստեղծում ի՛ք համար, ի՛ր գահի համար... Այո, եթե շօսպես նորան, տեր հոգևոր, այսօր կխլի մեր իրավունքը, վաղը՝ քո, և կանի այնպես, որ եկեղեցին ևս առնի իր իշխանությունն անբռ...

Ներսեսի խոշոր, թորշոմած դեմքով մի ստվեր անցավ և մոռայեց նրան: Շահապիվանի դեպքից հետո նա հազվադեպ էր լինում պալատում. գնում էր, երբ հրավիրում էին, իսկ երբ լսում էր անարդար մի բան, օրինազանցություն վրդովիչ — ինքն էր գնում: Այժմ, լսելով իշխանի խնդրանքը, նրա մեջ ներքին կոիվ էր. ինչպե՞ս գնար, երբ թագավորը անբարեհուճ էր ընդունում իրեն, լսում էր ակամա, շատ ժամանակ չէր համաձայնում հետը կամ հեզնում էր նվաստացնելու աստի-ճան: ուստի և ամեն անգամ, երբ անհրաժեշտ էր լինում ներ-կայանալ թագավորին, գնում էր մեծ դժկամությամբ... Սա-կայն ինչպե՞ս վարվիր հիմա. — գնար՝ հանդիպելու էր դարձ-յալ անբարեհաճության և նվաստացումի. շքան՞ր... զգում էր, որ խնդիրն այնպիսին է, որից կարող է ծագել ահավոր աղետ. հետևաբար՝ պետք էր գնալ և կատարել քրիստոնեների քահա-նայի պարտքը՝ կանխել շարիքը:

— Քո խոսքը, իշխան, կարի հուզեց ինձ, — խոսեց նա փոքր-ինչ մտածելուց հետո: — Անշուշտ, քրիստոնեից վայել չէ ո՛չ գժտություն, ո՛չ արյունահեղություն: Ծս կերթամ ար-քայի մոտ:

— Սակայն՝ մի խնդրանք, հայրապետ:

— Խոսիր, իշխան:

— Թագավորը, իրազեկ ես անշուշտ, անբարեհաճ է դեպ իմ անձը, հետևաբար, հայրապետ, առաքելութեանդ հաջողութեան համար, լավագույնս է՝ շահել ինձ...

— Այլ կերպ և չեմ վարվի, իշխան,— հանգստացրեց ներան կաթողիկոսը:— Ինքս գիտեմ, որ նախարարները դժգոհ են, ուստի և պիտի խոսեմ ամենքի անունից...— Ներսեսը հապաղեց մի վայրկյան:— Սակայն, իշխան, նախապես ասել չեմ կարող՝ կունենամ արդյոք հաջողութուն, թագավորը կանսա՞ ինձ:

Այս անգամ նաք իշխանը ելավ տեղից և նորից լայնացրեց օձիքը:

— Եթե շանսա, հայրապետ, մենք ևս չենք զիջի: Չորքոտանին անգամ պաշտպանում է իրեն: Մենք ևս չենք ցանկա մեռնել անխոս...:

Կամսարականի խոսքերն ասվեցին այնպիսի շեշտով, որ կաթողիկոսն ակամա ձեռքը բարձրացնելով խաչակնքեց նրան:

— Խաղաղությո՛ւն, իշխան, խաղաղությո՛ւն. գի խաղաղությունն է մայրը բարյաց մարգոց մեջ և աշխարհում բովանդակ: Ես կերթամ իմ քահանայապետական պարտքը կատարելու:

— Իսկ ես, քահանայապետ, կսպասեմ վերագարձիդ, որպեսզի կարողանամ որոշել անելիքս:

Կամսարականի այս խոսքը հաճելի չեղավ Ներսեսին. նա կուզեր թագավորի մոտ գնալ փոքր ուշ. բայց երբ իշխանը հայտարարեց, թե կսպասի մինչև նրա վերագարձը, համաձայնեց ակամա.— Բարի...:

Հաճելի չեղավ նախ, որ ինչ-որ սպանալիք գգաց այդ խոսքի մեջ, երկրորդ՝ շտապ մեկնելու այդ պահանջը խախտում էր իր ծրագիրը. նա եկել էր այստեղ վանքի գործերով և մասամբ առանձնության մեջ խորհելու, թե ինչ ձեռնարկումներ են պետք եկեղեցու իշխանութունը բարձրացնելու համար: Եվ քանի օր էր ահա այդ մասին խորհելով՝ նա դպիրներին թելադրում էր գրելու իր մտքերը: Իսկ երբ հոգնում էր խոհերից, դուրս էր գալիս կանաչ դարավանդի եզերքը, հունարեն մի գիրք ձեռքին: Այստեղ՝ անգուցի՛ . եզրին

նստած, Ազատ գետի խորագն ականջում, կարդում էր և մտա-
սույզ խորհում դարձյալ: Ինչպես Արշակը տարված էր իր քա-
ղաքի շինությամբ, այնպես և Ներսեսը, տեսնելով ժողովուր-
դը վերապահ է դեպի քրիստոնեությունը, և ոմանք փախում
են վանական կալվածներին, ինքը, հետևելով բյուզանդական
Եվստաթեոս եպիսկոպոսի օրինակին, հիմնեց ոչ միայն նոր
վանքեր և եղբայրանոցներ, այլև բարեգործական հաստա-
տություններ՝ անկելանոցներ ու ձրի հյուրատներ, որպեսզի
բարձրացնի թե՛ եկեղեցու և թե՛ իր հեղինակությունը,
որպեսզի ամենքը համոզվեն, որ քրիստոնեությունը մարդա-
սիրական կրոն է: Բացի այդ, ինչպես Արշակը ջանում է զո-
րացնել բանակը, այնպես էլ Ներսեսը, հին հեթանոսության
օրինակով, հիմնում էր ուժեղ միաբանություններ՝ թե՛ կու-
սակրոնների և թե՛ կույսերի, որ բարձրացնի եկեղեցու իշ-
խանությունն ու հեղինակությունը: Այդ իսկ նպատակով,
աշխարհիկ իշխանությունից առաջ անցնելով, նա Աշտի-
շատում գումարեց մի մեծ ժողով և սահմանեց կանոն-
ներ թե՛ եկեղեցու և թե՛ Հայոց Աշխարհի ժողովրդյան
համար: Այդ կանոններում նա հրահանգում էր, որ
տերերը խնամք ունենան դեպի ծառաները, իսկ ծառաները
հնազանդ լինեն տերերին...

Եվ ահա, մտածում էր նա Կամսարականի ասածներից
հետո, թե առաջինը թագավորն ինքն է խախտում կանոնե-
րը:— Եվ ինչո՞ւ,— հարց էր տալիս Ներսեսը ու ինքը պա-
տասխանում.— Իր սնափառության համար: Քաղաք է կամե-
նում կառուցել և հրովարտակով գայթակղում է նախարար-
ների և եկեղեցու շինականներին... Նա շփտե մի՞թե, որ հին
թագավորները քաղաք կառուցում էին հաջող պատերազմից
բերած գերիներով... Իսկ Արշակը,— մտածում էր Ներսե-
սը,— ի՞նչ է անում Արշակը. շունենալով գերի ստրուկներ,
բայց ունենալով մեծ փառասիրություն, իղուր թշնամա՞նում
էր իր նախարարների հետ:

Մտածելով այս ամենը՝ Ներսեսը համաձայնեց, թե պես:ք
է իսկապես գնալ և խոսել Արշակ թագավորի հետ. խոսել և
համոզել, որ ետ կանգնի այդ վտանգաբեր ձեռնարկից: Մի
ձեռնարկ, որ կարող է վնասել ոչ միայն նախարարներին,
այլև եկեղեցուն, մանավանդ եկեղեցուն. զրկվելով շինական-

Ներքից՝ կպակասեն եկեղեցու հասույթները, և նա հետզհետե կզրկվի հեղինակությունից... Կարող է լինել ավելին. Արշակը գորանալով՝ կսկսի հոխորտալ...

«Պետք է գնալ,— վճռեց Ներսեսը, հրկար մտածելուց հետո:

Երբ հայտնի դարձավ իշխան Կամսարականի ժամանելու նպատակը և քահանայապետի զրույցը նրա հետ՝ Փավստոս դպիրը, առանձնանալով, ամենքից ծածուկ պահվող իր մասույանում գրեց հետևյալը.

«Տեր մեր Ներսես քահանայապետը լսեց Կամսարականաց նահապետ Նար իշխանի տրտունջը արդար, որ անբայն Արշակ գայթակղում և ապաստան է շնորհում հանցագործ մարդոց՝ նախարարաց ծառաներին և անբարո կրքեր է հարուցում ամենուրեք: Նա աղբրսեց վեհին՝ լինել միջնորդ թագավորի առաջ և վերացնել հրովարտակը գայթակղիչ: Մեծ քահանայապետը, հանուն քրիստոնեից հավատի և խաղաղության, խոստացավ լինել միջնորդ և համոզել թագավորին, որպեսզի առիթ չտա ծառաների անկարգությանց և որպեսզի նոքա դեմքնեթաց չլինեն տերերին յուրյանց, այլապես Աշխարհը Հայոց կդառնա վայր անօրինությանց: Իսկ մեծ իշխանին Կամսարականաց հորդորեց՝ մնալ հավատարիմ Քրիստոսի պատվիրանաց, որ հրահանգում են մեզ՝ լինել խաղաղ և տիրասեր, տալ զաստժունն աստուծո և զկայսերն՝ կայսեր»...

* * *

Ամբողջ երկու օր Ներսեսը մտածում էր, թե ինչպե՛ս գնա մայրաքաղաք և ինչպե՛ս խոսի թագավորի հետ. թեև Կամսարականին խոստացավ, թե կմեկնի անմիջապես, բայց զգում էր, որ հանձն է առել դժվարին մի գործ: Փորձով գիտե՞ր, որ Արշակի հետ տեսակցելիս միշտ այնպես էր պատահում, որ խաղաղ սկսված յուրաքանչյուր զրույց հրկուսի միջև փոխվում էր անսպասելի, ընդունում սուր, անհաշտ բնույթ, և

ինքը հեռանում էր սրտի մեջ ճնշող զգացումով և այնուհետև հիշում շաբաթներ... Մյուս կողմից՝ ներսեսը խորհում էր, որ իրեն վայել է այդ վեճերի ու կռիվների մեջ պահել շեղոք դիրք և ջանալ հաշտեցնել կողմերին... Դա կբարձրացներ իր հեղինակությունը, և կողմերը գոհ կմնային իրենից, նմանապես և ժողովուրդը: Սակայն Արշակը կլսի՝ արդյոք իր խորհուրդը, — մտածում էր ներսեսը:

Ճշմարիտն ասած՝ ներսեսին տհաճ էր հանդիպել Արշակին, որը նրան թվում էր կամակոր, համառ. մանավանդ նա արդարացնել չէր կարողանում և հոգում դատապարտում էր, որ Արշակն ամուսնացել էր եղբորորդու՝ Գնելի այրու հետ, Գնելի սպանության պատմությունից հետո...

Ներսեսը գիտեր, որ Ավանի կառուցումից դժգոհ են ոչ միայն նախարարները, այլ նաև հոգեորականները, առանձնապես Բագրևանդի եպիսկոպոս խաղը, որի գավառը մոտ էր Ավանին: Խաղը համոզում էր, որ ներսեսը նզովի Արշակավանը, որովհետև նրա շինականները նույնպես գայթակղվում են հրովարտակից և նույնպես գնում այդ «երիցս անիծյալ Ավանը»... Բայց ներսեսը խոհեմություն էր համարում մնալ ձեռնպահ. կարիք չկար բացահայտ թշնամանալ թագավորին. առանց այդ էլ հարաբերությունը պայծառ չէր նրա հետ: Միաժամանակ նա մտածում էր, որ մի այդպիսի քայլ՝ նզովելու թեթև մի փորձ՝ իրեն կվարկաբեկեր ժողովրդի աչքում... Ըրշմարիտ է, ինքը նույնպես դժգոհ էր Արշակավանի կառուցումից, բայց նզովել՝ երբեք... Այժմ նա գոհ էր, որ նախարարները դժգոհ են Արշակից. վանքերի շինականները նույնպես փախչում էին այդ քաղաքը: Ներսեսին լուրեր էին հասել նաև, թե բորբորիտներն ու մծղնե աղանդին հետևողները, որ հեռանում էին Քրիստոսի եկեղեցուց, նրա շենքերից և ապրում թափառաշրջիկ խմբերով, նույնպես գնում էին Արշակավան, թագավորի հրովարտակի խոստումներով հրապուրված:

Այս ամենի մասին ներսեսը շատ բան էր լսել և շատ բան գիտեր, բայց չէր կամեցել խոսել Արշակի հետ: Այժմ զգում էր արդեն, որ նախարարների մեջ ծայր առած դժգոհությունը կարող է վտանգ բերել ոչ միայն թագավորին, այլև երկրին հայոց և հավատին քրիստոնեական: Եթե սկսվեր պատերազմ թագավորի և նախարարների մեջ՝ պարսիկը կխուժեր երկիր

և եկեղեցին կործանելով կկանգնեն ատրուշաններ... Եկեղեցու հետ կաշնչացներ և բոլոր հոգևորականներին և այն ամենը, ինչ հիմնել է ինքը... Այս հեռանկարը սարսափ բերեց Ներսեսին, և նա որոշեց, առանց հետաձգելու, գնալ Թագավորի մոտ և կատարել իր պարտքը:

Նա ճանապարհ ընկավ առավոտյան վաղ, երբ օդը զով էր սառնություն չափ. բայց քանի իջնում էին ցած, այնքան զգալի էր դառնում տաքը, Արարատյան դաշտի գոլ շունչը, թեև ամառ չէր: Մտքերի մեջ նա ձին վարում էր դանդաղ և զգուշու Ներսեսը, որևէ տեղ գնալիս, սովորաբար գնում էր շքախմբով, բայց այս անգամ նրան հետևում էին ուղեկից եպիսկոպոսը և Փավստոս դպիրը:

«Եթե Արշակը նորեն չկամենա լսել ինձ՝ ես կհանդիմանեմ նորան,— մտածում էր Ներսեսը:— Ես կասեմ, որ իր Ավանով երկիրը տանում է դեպի կործանում: Ես կասեմ, որ առանց նախարարների հնար չէ պահել աշխարհս հայրենի, եկեղեցին, քրիստոնեությունը... Եթե հակառակի՝ կնդովեմ»,— շարունակում էր խորհրդածել Ներսեսը ոլոր ճանապարհով իջնելով դեպի դաշտը: «Արշակի արարքները հանդուրժեցի մինչ այժմ, կարելի է միթե մարդոց գրգռել այնպես, որ ծառայք սպանեն տերերին: Սույնը արդեն վարմունք է նզովքի արժանի»...

Ամբողջ ճանապարհին այս մտքերն էին զբաղեցնում նրան, և այդ իսկ պատճառով նա խոսք չէր փոխանակում ուղեկիցների հետ:

Հասնելով մայրաքաղաք՝ նա, սակայն, անմիջապես չգնաց միջնաբերդ, ինչպես արել էր մի քանի անգամ, շատ անհետաձգելի գործերի համար: Գերադաս համարեց Նախ հանգիստ առնել վեհարանում և ապա իմանալ՝ Թագավորը միջնաբերդում է, թե, ըստ իր սովորության, գնացել է շրջագայության կամ գուցե իր նոր քաղաքը: Վանքը իր միաբանների խցերով ու վեհարանով գտնվում էր քաղաքից դուրս և շրջապատված էր պարսպով: Այնտեղ չգիտեին Թագավորի ուր լինելը, ուստի մյուս օրն առավոտյան, երբ ուղարկված վարդապետը չուր բերեց, թե արքան պալատումն է, Ներսեսը պատրաստություն տեսավ գնալու: Թագրևանդի եպիսկոպոս

նազը, որ տեղապահ էր, իմանալով, թե Վեհը կամենում է գնալ թագավորի մոտ, որպես միջնորդ հաշտության, ասաց.

— Չարժե, տե՛ք քահանայապետ։ Արշակն իզուր կվիրավորի անձդ։ Նախարարները որքան դժգոհեն նորանից և թըշնամանան նորան՝ առավել լավ։ Պետք չէ հաշտեցնել։ Միևնույն է։ Նա չի լսի Վեհիդ խոսքը հաշտության։

— Պարտքս է,— ասաց Ներսեսը և ճանապարհ ընկավ՝ հետը երկու եպիսկոպոս և մի դպիր առած։ Նրանք գնում էին դարձյալ նժույզներ հեծած, որովհետև նախ կարգն էր պահանջում, որ քահանայապետը ոտքով շգնա այցելության և ապա բավական տարածություն կար մինչև միջնաբերդ, այնտեղ հասնելու համար պիտի անցնեին փոշոտ ճանապարհներ և մի քանի նեղ փողոցներ։

Մայրաքաղաքը ուներ երեք գոտի. առաջինը արվարձաններն էին, որ գտնվում էին քաղաքի պարսպից դուրս և շրջապատված էին խաղողի, դեղձի ու ծիրանի այգիներով։ Երկրորդ գոտին, պարսպի ներսը, բուն քաղաքն էր, ուր ապրում էին արքունիքին և ապա քաղաքացիներին սպասարկող արհեստավորներ։ Դրանց հետ միասին այդտեղ ապրում և գոծում էին նաև առևտրականներ, ռամիկներ ու ազատներ։ Երրորդ գոտին արդեն միջնաբերդն էր՝ իր բարձր, ատամնավոր ու բրգաշատ պարսպով. դրա ներսը տարածվում էր ընդարձակ մի ծառաստան՝ բազմատեսակ պտղատու և անպտուղ ծառերով, թփերով ու բույսերով։ Մտառաստանի ուղիղ մեջտեղը բարձրանում էր արքայական երկհարկ պալատը՝ այս-այն կողմ գնացող ուղիներով։ Պարսպի ներսը կային և այլ շենքեր։ Դրանք պաշտոնատներ էին, համբարականոցներ և պալատականների բնակարաններ։ Բոլորից քարած ուղիներ էին գնում դեպի պալատը՝ ծառաստանի միջով։

Երբ Ներսեսը նժույզի վրա ձգված, ճերմակ մորուքը սևահանդերձ կրճեին, իր եպիսկոպոսներով մտավ քաղաքի պարսպից ներս և ընթացավ դեպի միջնաբերդ, արհեստավորները դադարեցին իրենց աշխատանքը և նայեցին հոգևոր հայրերի թափոփին. իսկ երբ նրանք մոտեցան միջնաբերդի երկաթագամ դռներին՝ նիզակավոր պահակները հարգանքով բացեցին երկու փեղկն էլ և ճանապարհ տվին։

Մինչ կաթողիկոսը հանդիսավոր ընթացքով գնում էր գե-

պի պալատ, թագավորն այդ պահին լսում էր Ավանի շահապ
Վարազ Գնունու զեկույցը՝ քաղաքի շինութեան ընթացքի մա-
սին: Թագավորի առանձնարանում պինդ սեղանի վրա դրված
էր պղնձյա մի կլոր խոշոր սկուտեղ՝ ավազով լիքը. ավազը
հարթված էր և վրան ուներ բարակ երկար ձողեր, նաև կես
մատի շափ փոքրիկ քառակուսի փայտիկներ: Սկուտեղն իր
ավազով՝ քաղաքի տարածութիւնն էր, իսկ ձողիկները և քա-
ռակուսիները՝ փողոցներն ու տները: Խոսելով՝ Վարազը
ցույց էր տալիս ձողիկներից մեկը՝ մի փողոց և բացատրում,
թե քանի տուն է շինված այդտեղ... Թագավորը դժգոհ էր, որ
կառուցումը դանդաղում է:

— Լսում եմ, որ բազում են եկողները, սակայն...

— Այո, արքա, բազում են, սակայն ամենքը ի վիճակի
չեն կառուցել: Չունեն փորձ. նաև քարը և փայտը չի բավում
ամենքին, վասնզի ամենքը...

— Իսկ եկեղեցի՞ն: Ջանացեք ավարտել գեթ եկեղեցին,
— ասաց Արշակը և դժգոհ հեռացավ սկուտեղից:

Այդ պահին էր ահա, որ հայտնեցին, թե քահանայապե-
տը ժամանել է տեսակցութեան: Արշակի առաջին զգացումը
եղավ դժգոհութիւն, որ ներսեսը խանգարեց իր զրույցը. նրա
աչքերի սպիտակուցները փայլեցին իսկույն, բայց մտածեց,
որ այդ այցելութիւնը հավանաբար կունենա լուրջ պատճառ-
ներ, այլապես ներսեսը այդքան շուտ չէր թողնի իր Գառ-
նին... Թագավորին հայտնի էր, որ նա սովորույթ ուներ
նշանավոր մենաստան կամ միաբանութիւն մեկնելիս՝ մնում
էր երկար: Այժմ ի՞նչը կարող էր բերել նրան, — դա հետա-
քըրբեց Արշակին, և նա քաղաքի շահապին արձակելով՝
կարգադրեց հրավիրել:

Սրբ արարողապետը կաթողիկոսին հրավիրեց գահասրահ՝
ուղեկից հպիսկոպոսներն ու Փավստոս դպիրը մնացին սպա-
սասրահում: Ներսեսը արժաթագլուխ գավազանը ձեռքին
ներս մտնելով, տեսավ թագավորին մի բարակ ծիրանի ուսե-
րին դանդաղ քայլելիս: Կաթողիկոսին նկատելով՝ Արշակը
կանգ առավ դքված:

— Բարի եկար, քահանայապետ:

— Բարին արքային և պալատին, նաև տանս արքունի,—

Ներսեսը աջով խաշակնքեց թագավորին ու գահասրահը, շնայած դժգոհություն զգաց, որ Արշակը պատշաճ ձևով չընդունեց իրեն:

— Հաճիր բազմել, քահանայապետ,— ձեռքը դեպ բազկաթոռը մեկնեց Արշակը:

Եվ հրե ներսեսը տեղավորվեց բազկաթոռում, Արշակը, ինքը ևս նստելով, թուխ աչքերի սուր հայացքը հառեց հյուրի երեսը:

— Երեկ հայտնեցին՝ Գառնի ես: Ի՞նչը հարկադրեց ժամանելուն պես գալ ինձ:

— Մեր երկրի խաղաղությունը, արքա:

Որքան հարցը անհյուրընկալ էր, պատասխանը եղավ նույնքան անակնկալ, և Արշակը լարվեց տարակուսով:

— Պատահե՞լ է դժբախտ ինչ:

— Տակավին՝ ոչ, արքա: Սակայն կարող է պատահել ամեն վայրկյան:

— Խոսիր ավելի պարզ, քահանայապետ,— Արշակի սպիտակուցները փայլեցին հետաքրքրությունից:— Դու ականջալու՞ր ես եղած որևէ դավի, թշնամության:

— Ոչ միայն ականջալուր, արքա, այլ ունեմ լուրեր հավաստի. դեմդ կա մի տրտունջ, որը սակայն կարող է լեռնանալ և դառնալ աղետավոր...

Այստեղ ներսեսը մտածեց, թե ինչպե՞ս հայտնի լսածը և ի՞նչ ձևակերպումով, որ միջնորդությունը իզուր շանցնի. շարժելով Արշակին և միաժամանակ օգուտ բերի գործին:

— Քո հիմնադրած քաղաքը, արքա, ցանկալի է անշուշտ, — շարունակեց ներսեսը ձայնին մեղմություն ու խորհրդավորություն տալով,— սակայն քո հրովարտակը՝ մարդաժողով անել նախարարներից... Իրազե՞կ ես արդյոք նոցա դժգոհությունը, արքա:

— Այո, տեր հոգևոր, քաջատեղյակ եմ, որ նոքա անգամ ժողովներ են գումարում իմ դեմ: Իրազեկ եմ նաև, որ Վասպուրականի տեր Արծրունի Մերուժանը, չկատարելով իր պարտքը արքունյաց հանդեպ, գրգռում է հարևան ու բարեկամ նախարարներին իմ ձեռնարկումների դեմ, ի՛մ դեմ, ի՛մ գահի դեմ: Իրազեկ եմ,— կրկնեց Արշակը և մեկնեց հարց-

րեց.— Իսկ ինքք, քահանայապետ, շեւ կամենում մի՞թե, որ մեր երկիրը զորանա և դիմագրավի իր թշնամիներին:

Արշակի լավատեղյակութիւնը և նրա անակնկալ հարցումը ասես շփոթեցին ներսեսին և նա խոշոր աչքերը քաջութեց մի քանի անգամ: Նա, իհարկե, չգիտեր և չէր կարող իմանալ, որ Անգեղաց իշխանիկը իրենից մի օր առաջ եղել էր արդեն թագավորի մոտ, պատմել էր իշխանաժողովի մասին և առանց մահափորձի դեպքը հիշելու խնդրել էր որևէ պաշտոն, քանի որ մտադիր չէր այլևս վերադառնալ իր կալվածք: Եվ թագավորը նրան, իր իսկ ցանկությամբ, օւղարկել էր զորքի մեջ ծառայելու:

Զարմանալով թագավորի իրազեկության վրա՝ ներսեսն այնուամենայնիվ անհրաժեշտ համարեց պատասխանել Արշակի հարցումին, որը նման էր վեղադրանքի:

— Հարցնում ես, արքա, թե մի՞թե շեւ կամենում, որ երկիրը մեր զորանա և դիմագրավի թշնամիներին: Հարկավ, արքա: Ես ուրիշ խոհ չունեմ: Մեր աշխարհն է ամենքիս կյանքն ու ապավենը:

— Հետևաբար, քահանայապետ, լսելով այդ տրտունջքը, դու պետք է գայիր ոչ ինձ, այլ գնայիր տները այն նախարարաց, որ տրտունջ ունին... և կշտամբեիր, որ շխորհեն միայն իրենց կալվածի մասին, այլ խորհեն, որ երկիրը օտարից պաշտպանողը միայն թագավորը չպետք է լինի...

Արշակը լռեց մտածումների մեջ, իսկ ներսեսը ներուստ տհաճութիւն զգաց, որ թագավորը ընդհատեց իրեն և փոխեց զրույցի ընթացքը, ինչպես անում էր հաճախ:

— Այո, հայրապետ, եթե դու խորհիր երկրիս համար, պետք է վարվեիր այդպես: Սակայն դու հոգում ես միայն քո եկեղեցու, անկեղանոցների և աղոթքի մասին. իսկ ես աղոթքով կարող չեմ պահել Աշխարհը Հայոց: Ինձ պետք է զորութիւն, բերդ, միաբան կամք...

— Մի՞թե, արքա,— ընդմիջեց ներսեսը վիրավորված,— ես չեի՞ ցանկա, որ նախարարները հայոց զորավիգ լինեն քեզ մեր աշխարհի պաշտպանության գործում:

— Ոչ, տեր հոգևոր, նոքա հիմա զորավիգ են լինում միմյանց: Եվ եթե ինքդ, քահանայապետ, հոգածու ես մեր աշխարհի ապահովութեան՝ գովելի է: Սակայն ի՞նչ է պահան-

ջում աշխարհիս ապահովութիւնը,— հարցրեց Արշակը հանկարծ կանգնելով ուղիղ կաթողիկոսի առաջ, բայց չսպասելով նրա պատասխանին՝ ասաց,— այն, որ բերդերի տերը լինի թագավորը, թե նախարարները:

Ներսեսը նորից անակնկալի եկավ, աչքերը թարթեց մի քանի անգամ. նրան թվում էր, թե Արշակը վաղուց ի վեր առիթի էր սպասել, որպեսզի հարծակվի իր վրա: Եվ, կամենալով կարծես կանխել թագավորի նոր հարծակումը, ուզեց պատասխանել, բայց թագավորը ժամանակ չտվեց.

— Տրտնջում են... Ես նոցանից խնդրեցի մարդ՝ արքունի բանակը զորացնելու՝ մերժեցին: Խնդրեցի բերդեր՝ վարձահատույց լինելու պայմանով՝ չհոժարեցին: Այժմ, դատիր ինքդ, տեր հայրապետ, ես,— Արշակը մատը դրեց կրծքին,— Հայոց Աշխարհի թագավորս, ի՞նքս պետք է հնազանդեմ նոցա:

— Ո՛չ, արքա, ո՛չ. հարկավ՝ ոչ,— ծանր շնչելով, բայց արագութեամբ վրա բերավ Ներսեսը:— Դու նրանց տերն ես միշտ և հանապազ: Պարտավոր են հնադանդել նո՛քա...

— Սակայն գոռոզ են և ամբարտավան: Եթե պահանջում եմ մարդ և բերդ՝ մի՞թե կարծում են պահանջում եմ անձիս համար: Քահանայապետ, ես կոչված եմ երկիր պաշտպանելու և ժողովուրդը ինձ համար զորք է, ուստի և կարելի չէ թողնել նախարարաց իրավունքի տակ:

Ներսեսը, որ ուշով հետևում էր թագավորի խոսքին և հարմար վայրկյան էր սպասում իր առաքելութեան մասին խոսելու, այստեղ կարևոր համարեց նկատել.

— Ահավասիկ, արքա, այդ իսկ պատճառով տրտնջում են նոքա: Տրտնջում են, որ գրավում ես նոցա ծառաներին: Տրտնջում են և ասում, որ եթե արքան չփոփոխի իր վերաբերումը և իր հրովարտակը մարդաժողովի...

Արշակը շուտեց լսել շարունակութիւնը:

— Ուրեմն նոքա սպառնում են ինձ,— կանգնեց նա աչքերի սպիտակուցները փայլեցնելով:— Եվ կամենում են, որ հրաժարվե՞մ հիմնածս Ավանից, որպեսզի ծառա չկորցնե՞ն իրենք: Բայց մի՞թե կարծում են, որ Ավանը կառուցում եմ ինձ համար,— Արշակը հարցական և սևեռուն նայեց Ներսեսին:

Բայց ներսեսը շփոթվեց:

«Այո, ոչ քո անձի, բայց քո փառասիրութեան համար»,— մտածեց նա և ասաց.— սակայն և այնպես, արքա, պետք է հարգել նոցա իրավունքները տոհմական:

— Իրավունքները տոհմական,— թագավորի դեմքին խաղաց մի բմծիծաղ:— Ասա ինձ, տեր հոգևոր, կհանդուրժե՞ս ինքդ, երբ քո եպիսկոպոսները և վանահայրերը շհնազանդեն քեզ: Հաճո՞ կլինի, եթե յուրաքանչյուրը նոցանից լինի ինքնադուխտ և մերժի քո կամքը:

— Ոչ. դա կլինի պարտազանցություն, արքա:

— Այդպես... Իսկ իմ նախարարները խորհում են դավեր, խորհում են մտնել օտար իշխանությանց տակ կամ լինել ինքնիշխան և շանսալ իրենց թագավորին. և դու եկել ես բարեխոսելո՞ւ, ինձ խաղաղության հրավե՞ր կարդալու:

Ներսեսը թագավորի խոսքի մեջ զգաց հեգնանք և հանդիմանություն:

— Ես քրիստոնեից հովիվ եմ, արքա. պարտքս է բարոզել խաղաղություն և մեղմել կրքերը:

— Խաղաղություն,— հեգնական երկարեց Արշակը:— Լավագույն խաղաղությունը կլիներ այն, տեր հոգևոր, եթե ասպահովեինք մեր աշխարհը օտարի ներխուժումից: Այդպես ել՛ դու, ինձ բարության ու գթության կոչ անելուց առաջ՝ պետք է խորհեիր, թե ո՞րն է բարին Հայոց Աշխարհի համար:

«Վերստին վիրավորա՛նք... Երբե՛ք շունի հարգանք դեպի հայրը հոգևոր: Անզուսպ է հանապազ և իստապարանոց»,— մտածեց ներսեսը տհաճությամբ:

— Բայց մի՞թե, արքա, ես հասու չեմ, թե ո՞րն է բարին,— ասաց նա վիրավորված ձայնով, կամենալով վերջապես սթափեցնել թագավորին:

— Ո՛չ, հայրապետ, լիովին ո՛չ,— շեշտեց Արշակը:

Ներսեսը գունատվեց:

«Կամենում է վիրավորել դարձյալ»,— մտածեց նա խորին սրտմտությամբ:

Բայց Արշակը, ուշք չզարձնելով նրան, շարունակեց.

— Ո՛չ, քահանայապետ, հասու չե՛ս: Դու ըմբռնում ես միայն ժամանակավոր բարին, քրիստոնեից բարին: Պետք է

ըմբռնեա հեռավոր բարին, այն, որ մենք ամրացնենք մեր աշխարհը գալոց ժամանակների համար: Իսկ դու քարոզում ես ինձ խաղաղություն: Այդ իմաստությունդ պիտի քարոզեիր անհնազանդ նախարարներին...

Ներսեսը նստած տեղում դժգոհ շարժում արավ: Նա վիրավորվեց ավելի, և որպեսզի թագավորին զգացնել տա, թե ինքն ըմբռնում է այդ ամենը, ասաց.

— Արքա, քանի մենք բարեկամ լինենք Բյուզանդիային՝ մեր երկիրը կլինի ապահով...

— Բյուզանդիա՛,— ընդմիջեց Արշակը հեզնանքով:— Օտարի օգնութ՛յուն... Զանանք, տեր, կարոտ չլինել օտարի օգնության: Ահա բարին, որին հասու չե՛ս:

Կաթողիկոսը վիրավորանքից շուրթերը սեղմեց և հառաչեց.

— Դու, արքա, խոսում ես ապահովության մասին և ինքդ թշնամացնում ես նախարարներին, արհամարհելով նոցա իրավունքները, գրավելով նոցա ծառաներին...— Այստեղ ներսեսը հիշեց Կամսարականի խոսքը և վրա բերավ:— Իմացիր, արքա, որ առանց նախարարների օգնության հնար չէ երկիր պահել: Վտանգի ժամին նոքա պիտի գան քեզ օգնության: Ուստի և իզուր ես անտեսում նոցա...

— Նախարարներ՛րը... Նոքա միշտ և հանապազ խորհում են յուրյանց շահը և դու միջնորդում ես, որ հարգե՞մ նոցա:

— Եթե չհարգես, արքա, այն ժամ...

— Այն ժա՛մ,— նորից ընդմիջեց Արշակը:— Կամենում ես ասել, որ թույլ կտան հանդուգն արարքներ:

— Անշուշտ, քանզի ոչ ոք չի կամենա զրկվել իր ունեցածից, առավել ևս նախարարները, որ ունեն իրավունքներ ավանդական:

— Եվ ուրե՞մն,— Արշակը դարձյալ հեզնախառն հետաքրքրությամբ նայեց կաթողիկոսի հոգնած դեմքին:

— Ես ասացի, արքա. շխախտել նոցա իրավունքները, չհրապուրել նոցա ծառաներին:

— Ես պետք է կառուցեմ իմ Ավանը:

— Կառուցիր առանց նոցա մարդոց:

— Այդ կարելի չէ, հայրդ հոգևոր: Ինձ պետք են գործավորներ, շա՛տ գործավորներ և բնակիչներ:

— Այնժամ, արքա, ինքդ մեղավոր կլինես առաջի մարդոց և աստուծո: Ես եկա զգուշացնելու ժանրաժանր հետևանքներից, քանզի Ավանգ փախչող ծառաները սկսել են սպանել իրենց տերերին:

Արշակը լարվեց. այդ նորոթյուն էր նրա համար: Եվ ներսեսը, այդ նկատելով, պատմեց Համունի իշխանի սպանությունը:

— Ահավասիկ, արքա,— շեշտեց նա:— Կարելի՞ է միթե ստրկին տալ սուր և ազատություն: Այսօր նոքա սպանում են իշխան ու նախարար, վաղը սուր կբարձրացնեն ի՛նձ վրա, քե՛զ վրա: Ապա նույնատեսակ սպանությունները կարող են լցնել բարկության բաժակը և նախարարները կելնեն քո դեմ, գահիդ դեմ և այնժամ սալ կլինի... ..

Վերջին խոսքը ասելով՝ հուզված կաթողիկոսը թափով ելավ տեղից և, առանց թագավորին նայելու, գավազանը հատակին զարկելով, դուրս եկավ գահասրահից:

Ընդունարանում սպասող ուղեկիցները, նրա այլայլումը նկատելով, անխոս շրջապատեցին նրան:

* * *

Իսկ Արշակը, կաթողիկոսի մեկնելուց հետո, թեթևություն զգաց և ուրախացավ միաժամանակ, որ Ավանի համար մարդ ժողովելու իր միջոցը հաջողել է. թող նախարարները դժգոհեն. թող զգան, թե ինչ է նշանակում դեմընթաց լինել արքային,— մտածում էր նա և դառնում գոհունակ քայլերով, իրև հաղթանակ տարած, նույնիսկ շփում էր ձեռքերը, ինչպես լավ գործարք կատարած մարդ, երբ ներս մտավ Փառածեմ թագուհին՝ ամառային մի նուրբ հագուստի մեջ, պարանոցին մանյակ, մազերի մեջ փայլուն հերկալներ: Չնայած նոր ամուսնութունից անցել էր 17—18 տարի, բայց նա տակավին պահպանել էր իր աշխույժն ու թարմությունը, առանձնապես խոշոր խաժ աչքերի փայլը և դիմազօհրի կանոնավորությունը:

— Կարելի՞ է իմանալ, արքա, թե ինչու՞ համար էր Վեհի այցը,— հազիվ ներս մտած հետաքրքրվեց նա:

— Բերել էր ինձ ուրախալի լուրեր... ..

Քագուհին զարմացավ.

— Ուրախալի՞... Ինձ հայտնեցին սակայն, որ նա հեռացել է սաստկապես վշտացած:

— Այնուամենայնիվ՝ բերած լուրերը ուրախալի են, թագուհիս:

— Ուրախալի՞... — տարակուսեց Փառանձեմը:

— Այո, նա հայտնեց, որ նախարարները անշափ դժգոհ են ինձնից:

— Ա՛յդ է ուրախալին, — աչքերը լայն բացեց Փառանձեմը: — Դա ավելի քան տխուր է, արքա:

— Ոչ, թագուհիս, հույժ ուրախալի: Եթե նոքա դժգոհ են՝ ապացույց է, որ շատ մարդ է գնում Ավան, և ուրեմն կարգանա Ավանիս կառուցումը, հետևաբար կամրանա մեր ապահովությունը... Ավանից հետո կլինի բերդը, որ ես կարող եմ լինել հանգիստ. կփակվի մեր աշխարհի բաց դռներից մեկը պարսից առաջ:

Այս ասելով Աբշակը այնուամենայնիվ հակիրճ հայտնեց կաթողիկոսի այցելության նպատակը:

— Միով բանիվ՝ միջնորդում է, որ նախարարներից մարդեր չգրավեմ Ավանին համար:

Փառանձեմը գլուխը շարժեց նշանակալի.

— Ուրեմն Վեհր նույնպե՞ս չի ցանկանում, որ Ավանը կառուցվի, — ասաց Փառանձեմը դժգոհ: — Իսկ եկեղեցի կառուցել կարելի է, և ամեն տեղ: Կուսանոցներ կարելի է ամեն տեղ... Ո՛չ, արքա, ունկն մի դիր այդ խոսքերին և շարունակիր սկսածդ...

Խոսելով՝ Փառանձեմը փեշերը վեր պահելով նստեց այն բազկաթոռին, ուր քիչ առաջ բազմած էր կաթողիկոսը: — Դու ճշմարիտ ես, արքա: Քաղաքը և բերդը անվտանգ կդարձնեն մեր ապահովությունը, ուստի պետք չէ հապաղել: Գահաժառանգիդ և ժողովրդյան պարտավոր ես թողնել ապահով երկիր... Վտանգներից ազատ երկիր:

Երկիրը, պետությունն ու թագաժառանգը Փառանձեմի մաքում ձուլվում էին իրար: Ամուսնության առաջին տարին նա անտարբեր էր գեպ ամեն ինչ, բայց որդի ունենալուց հետո հետաքրքրվում էր այն ամենով, ինչ վերաբերում էր ամուսնուն ու որդուն. գիտեր արդեն, որ նրանց գոյությունը,

կյանքը պայմանավորված է պետութեան անվտանգութեամբ ու հզորութեամբ: Եվ առիթ եղած ժամանակ ներշնչում էր Արշակին լինել անխնայ: Արդյոք հոր անզիջող ոգի՞ն էր նրա մեջ, որ շէր ուզում տեսնել պարսկասեր մի նախարար, ու ամեն պարսկամետի հումարում էր թշնամի ոխերիմ ու կրկնում հոր նման.

— Հայրենի երկրին դավաճանողը արժանի չէ գթութեան, իսկ պարսիկին ծառայողը՝ ևս առափել...

Արշակը հաճախ էր խօսում Փառանձեմի հետ պետական խնդիրների մասին և, նրա ուշիմությունից գոհ, երբեմն նրան համեմատում էր Օլիմպիայի հետ և ասում ինքն իրեն. «Օլիմպիան հրբեք չէր թափանցի: Նա հրբեք չէր հետաքրքրվում մեր աշխարհի գործերով: Այլ հաճախ երազում էր Բյուզանդիոնը, նրա արքունիքը ճոխ և ծովերը կապույտ... Իսկ Փառանձեմն իզուր չէ, որ Անդոք իշխանի դուստրն է»: «Պարսիկը հրբեք բարեկամ չի լինի մեզ», — ասում էր նա. — «Բյուզանդիայի բարեկամությունը միայն մի նպատակ ունի՝ կլանել մեզ»: Իսկ այժմ լսելով, որ ներսեսը բարեխոսում է հաշտ մնալ պարտազանց նախարարների հետ, վրդովվեց.

— Երբե՛ք, արքա: Ո՛չ մի զիջում և ներողամտություն:

— Այդպես և կլինի, թագուհիս: Հուսով եմ՝ մեր ջանքերը իզուր չեն անցնի: Իսկ քո խոսքերդ, Փառանձեմ, սիրելի են ինձ, ուստի վստահ եմ, որ կավարտեմ թե՛ Ավանը և թե՛ բերդը... Հայոց բերդը...

Փառանձեմը ելա՞յ տեղից և անխոս փարվեց ամուսնուն.

— Այո, մեր բերդը, մեր աշխարհի ապահովութեան բերդը...

* * *

Կամսարականը, սպասելով կաթողիկոսի վերադարձին, կարծես հանգիստ չուներ, տեղ չէր գտնում իրեն, չէր տեղավորվում վանքի շրջափակում. մերթ շրջում, դիտում էր վանքը, նրա ամուր պատերը, մերթ մեկ կամ երկու թիկնապահի հետ գնում էր մոտիկ գյուղը, մոտիկ մանրածառ անտառը կամ երբեմն իջնում էր Ազատ գետի ձորը, որ թնդում էր միշտ հարնան ջրերից. կամ՝ խցերի առաջ կանգնած զրուցում էր

տարեց վարդապետների հետ: Այդ գրույցներից իմանալով, որ վաճառատկան շինականներից նույնպես փախել են Ավան, նա մտածում էր. եթե այդպես է՝ ներսեսը խիստ լեզու կբանեցնի... Ու համոզված էր, թե հոգևոր հոր առաջ, որ միաժամանակ համարվում էր երկրի վերին դատավորը, թագավորը տեղի կտա և ետ կառնի իր հրովարտակր: Նրան թվում էր, թե Արշակը անշուշտ չգիտի, թե որքան դժգոհ են նախարարները. և եթե իմանա— այժմ արդեն կաթողիկոսից կիմանա վերջապես— հազիվ թե շարունակի համառել...

Այդպես էր մտածում Կամսարական Նար իշխանը: Բայց մեծ եղավ նրա զարմանքն ու բարկությունը, երբ ներսեսը բերեց թագավորի մերժումը. այսինքն՝ այն, թե Արշակը չի կամենում և երբեք չի կամենա ետ վերցնել մարդածողովի իր հրովարտակր: Հայտնելով այս ամենը՝ ներսեսն ասաց.

— Արեցի, իշխան, ինչ հնարավոր էր...

Այս խոսքերը պետք էր հասկանալ այնպես, թե ինքն այլևս անգոր է որևէ քայլ անելու: Քահանայապետն իհարկե թաքցրեց թագավորից ստացած վիրավորանքը և այն, որ Արշակը ոչ միայն պատվով, այլև մինչև իսկ պատշաճ հարգանքով չէր ընդունել իրեն:

Լսելով այս՝ Կամսարականը թափով ոտքի կանգնեց:

— Եվ թող ուրեմն Արշակի գլխին ծանրանա մեղքը այն ամենի, ինչ լինելու է,— ասաց նա սեղմած ատամների արանքից և արագ նետվեց դուրս:

Մինչ կաթողիկոսը կուղարկեր դպրին, որ նա ետ դառնա և վայելի վանքի ճաշը, իշխանը հեծավ իր նժույգը և, անգամ առանց հրաժեշտի, շտապեց հեռանալ վանքից:

Չարմացած թիկնապահները հետևեցին նրան:

Ո՞ւր էր շտապում իշխանը և ինչի՞... Նա ոչինչ չասաց: Բայց նրան զբաղեցնում էր մի սևեռուն միտք, թե ի՞նչ պետք է անել հիմա. նորից գնալ հրավիրել իշխանածողով՝ նրանց կամքն ու կարծիքը իմանալու, թե գնալ խորհուրդ անել իշխաններից մեկ-երկուսի հետ: Բայց ո՞ւմ հետ. գնալ որի՞ մոտ...

Այսպիսի դեպքերում, երբ ծանր մտքերը ալեկոծում էին նրան և ինքը չէր կարող որոշել անելիքը, Նար իշխանը սովորաբար գնում-գրուցում էր քեռայրի հետ, կամ՝ նրան էր կան-

չում իր դղյակը: Բայց Գավիթ Համունին շկար այլևս... և հիմա ո՞ւմ կարող էր գնալ ինքը, ո՞ւմ, որ հասկանար իրեն և տար խորհուրդներ խելացի. խորհուրդներ, թե ի՞նչ պետք է անել այսուհետ: Գնա՞ր Վահևունի իշխանի մոտ— ծանրախոհ չէր. լուրջ խոսելու փոխարեն բռնկվում էր խկուլն և հայհոյում: Գնա՞ր Գաբեղենից Սահակ իշխանի մոտ— աժելորդ նեղութուն. նա զբաղված կլիներ խրախճանով և չէր էլ հիշի, թե իրենից քանի ծառա է փախել Արշակավան... Գնար գուցե... Կամսարականը մտքում թվում էր հարևան նախարարներին, բայց չէր գտնում մեկին, որ օգտակար լիներ իրեն: Այդժամ նա հիշեց Մերուժանին՝ Վասպուրականի տիրոջը: Բայց ուր կլիներ նա այժմ, իր ոստանո՞ւմ՝ Հաղամակերտո՞ւմ: Թե Աղթամարում...

Ու ճանապարհ ընկավ հապճեպ: Նա ոչ միայն վանականներին, մինչև իսկ թիկնապահներին շասաց, թե ո՞ւր են գնում: Բայց թիկնապահները շուտով նկատեցին, որ վերադառնում են եկած ճանապարհով, ուրեմն՝ գնում են տուն, մտածեցին նրանք, և ուրախացան, որ վերադառնում են հարազատների մոտ... Բայց ինչո՞ւ էր իշխանը մոռալ. ի՞նչ էր անցել-դարձել,— մտածում էին նրանք: Եվ ո՞վ կարող էր հարցնել այդ, կհամարձակվե՞ր մեկը— երբեք... Սակայն, երբ երկու օրում, թեթև դադարներով հասան Կամսարականների ոստանին՝ իշխանն իր գղյակը շմտավ. նրա կողմն իսկ չթեքվեց. միայն թիկնապահներից երկուսին ուղարկեց ճանապարհի պաշար առնելու և ինքը շարունակեց ուղին մյուս թիկնապահների հետ:

«Ո՞ւր է գնում իշխանը, արդյոք ո՞ւր է տանում մեզ»,— մտածում էին թիկնապահները տարակույսով, և նրանց տուն գնալու ուրախութունը փոխվեց զարմանքի և թեթև սրտաբեկուլթյան:

Իսկ նար իշխանը, ձին վարելով, շարունակ մտածում էր միևնույնը, թե այժմ ո՞ւր կլինի արդյոք Մերուժանը՝ Հաղամակերտո՞ւմ, թե Աղթամարում:

Բայց ի՞նչ էր նշանակում այդ: Ինչո՞ւ էր Կամսարականին մտահոգում Մերուժանի ո՞ւր լինելը:

Դա ուներ հարկավ իր պատմությունը և նար իշխանի համար միևնույնը չէր՝ գնալ Հաղամակե՞րտ, թե Աղթամար...

Մերուծան Արծրունին, լինելով հարուստ Վասպուրականի տերը, ունեւ թե՛ մեծ կապեր և թե՛ մեծ ազդեցութիւն: Հարեան նախարարները, որնէ գործ սկսելիս, հաճախ դիմում էին նրա խորհրդին, իսկ նա իրեն պահում էր միշտ ծանր ու մեծ: Շատերը գիտեին, որ նա դժգոհ է Արշակ թագավորից և առհասարակ Արշակունիներից, որովհետև նրա տոհմակիցներից մի քանիսին ջնջել էր Արշակի հայրը՝ Տիրան թագավորը: Եվ նա իր դժգոհութիւնը չէր թաքցնում, այն աստիճան, որ չգնաց անգամ Արշակի թագավորութիւն հանդեսին, ուստի և թագավորից դժգոհ որնէ նախարար գալիս էր նրա մոտ իր վիշտը հայտնելու և խորհուրդ հարցնելու:

Մերուծանի հայրենի ոստանը թեև Արծրունյաց Հաղամակերտ քաղաքն էր, բայց նա տարվա մեծ մասն ապրում էր Աղթամարա կղզում. վերջերս մանավանդ գարնան սկզբից քաղաքից տեղափոխվում էր կղզի և մնում մինչև ձմեռ: Նա այդ բացատրում էր նրանով, թե սիրում է ապրել խաղաղութիւն մեջ, բայց իրոք, ինչպես բացատրել էին Կամսարականին, կամենում էր իր այցելուներին ընդունել ընտանիքից հեռու, որպէսզի թե՛ մայրը և թե՛ կինը շարունակ չհետաքրքրովեն, թե ո՞վ էր եկողը և ինչո՞ւ: Այդ հարցումներին մի անգամ կարող էր չպատասխանել, երկրորդ անգամ թաքցնել եկողի այցելութիւն նպատակը, հորինելով հասարակ մի բան. բայց այդպես շարունակել համարում էր անկարելի: Մանավանդ որ մայրը կրքոտ հետևում էր, որպէսզի իր տունն այցելեն միայն բարեմիտ մարդիկ... Ավելին. մայրը կամենում էր, որ որդուն այցելողները գաղտնիք չուեննան իրենից, որովհետև, իր ասելով, վախենում էր, որ այցելուները խաբեն իր Մերուծանին՝ վատ խորհուրդներ տան, մասնակից գարծնեն ինչ-որ անցանկալի գործերի: Պառավ, շրջահայաց իշխանուհուն վշտացնում էր մանավանդ այն, որ Մերուծանին այցելում էին նաև պարսիկ իշխաններ: Նա ատելով ատում էր այդ պարսիկ իշխաններին:

— Ո՞վ են այդ պարսիկները, Մերուծան. կամ՝ ինքդ ի՞նչ օւնես պարսից հետ, որ այցելում են քեզ, — անհանգստանում էր մայրը:

— Հատուկ ոչինչ, մայր: Հարեան են, ծանոթ, գալիս են հյուր: Կարելի՞ է մերժել, — ասում էր Մերուծանը, ասես ինչ-

որ բանից արդարանալով, բայց հետո տեսնելով, որ կնոջն
ևս հաճելի չէ պարսիկների այցը, նա բարկացավ.

— Մի՞թե վասպուրականի տերը ես չեմ, մա՛յր:

— Դու ես, անշուշտ, — ասաց մայրը: — Սակայն ես, որ-
պես Արծրունյաց մեծ իշխանուհի, որպես մայր, անմասն
չպիտի մնամ գործերիդ և խորհուրդներիդ: Ի՛նձ ևս պետք է
հայտնի լինեն անելիքներդ:

Եվ Մերուժանն ահա, մոր, մասամբ և կնոջ դժգոհանքը
չլսելու և շտեսնելու համար, տասը տարուց ավելի էր գար-
նանը տեղափոխվում էր կղզի և այստեղ ընդունում այցելու-
ներին, որովհետև դրանք գալիս էին առանձնապես գարնանից
մինչև ձմեռ, և Մերուժանը երբեմն օրերով պահում էր նը-
րանց, զրուցում հետները, շրջելով կղզում կամ ընդարձակ իր
ապարանքում, որ ժառանգություն էր մնացել հորից: Իսկ այդ
ապարանքն ուներ շատ սենյակներ և շատ սպասավորներ,
այժմ նաև շատ այցելուներ ու հյուրեր: Վաղուց ի վեր սո-
վորություն էր, որ Մերուժանին այցելողները լճի ափին պար-
զում էին ճերմակ մի լաթ, ինչ նշան էր, թե կամենում են
գալ կղզի: Նշան տեսնելով՝ կղզու երեք նավակներից մեկը
շորս թիավարներով գնում էր ընդառաջ:

Եկողները հաճախ լինում էին Մերուժանի կալվածների
կառավարիչները կամ հեռու-մոտիկ հարազատներ, որ խո-
սում էին առտնին գործերից՝ ցանքերի, հարկերի, եկամուտ-
ների մասին: Իսկ հյուրերը լինում էին մեծ մասամբ նախա-
րարներ ու սեպուհներ: Սրանք գալիս էին տարբեր վայրերից և
ունենում էին տարբեր զրույցներ. ոմանք գանգատվում էին
հարևանից, ոմանք խնդրում էին խորհուրդ կամ օգնություն...
Զրույցները լինում էին կամ ապարանքում, կամ՝ բացօթյա՝
ծովափին, նայած եղանակին: Մերուժանը սիրում էր զրու-
ցել ավելի ծովափին, որ սպասավորներից և ոչ մեկը չլսի
իրենց, ինչ հնարավոր չէր տանը: Մերուժանը չէր վստա-
հում ծառաներին. նրան թվում էր, թե ամենքը լրտեսներ են՝
մորից կամ թագալորից կաշառված: Այդ էր պատճառը, որ
նա գերադասում էր զրուցել դուրսը... Իսկ երբ զրույցը վեր-
ջանում էր, նա հյուրին հրավիրում էր ճաշի:

Բայց Մերուժանը բոլորին միատեսակ չէր ընդունում. մո-
տիկներին, ավելի շուտ՝ համախոհներին ընդունում էր սի-

րով, անժանոթներին վերապահութիւնով, երբեմն կասկածով, վասնզի նրան թվում էր, թե Արշակ թագավորը կամ թշնամի նախարարներից մեկը կարող է ուղարկած լինել մահափորձի համար: Պետք էր զգուշ լինել...

Զգուշութիւնն անհրաժեշտ էր մանավանդ այժմ, որովհետեւ Մերուծանին թվում էր, թե Արշակ թագավորն արդեն իսկ իրազեկ պիտի լինի, որ ինքը, կանչվելով, մեկնել է Տիգրոն. իսկ թե ի՞նչի՞ ինքը ոչ ոքի չէր ասել հարկավ, բայց թվում էր նրան, որ կասկածամիտ Արշակը չէր հանգստանա մինչև շիմանար՝ ինչի՞ է կանչվել և, եթե անգամ շիմանա, կդիմի վճռական միջոցի՝ կուղարկի վրեժխնդիր ձեռք... Այս զգուշութեան հետ միասին Մերուծանը մտածում էր, որ եթե իրագործվի իր իղձը, նա կղղին կղարձնի արքայական ոստան և այդտեղից կկառավարի Հայոց Աշխարհը. երեք նավակի փոխարեն կունենա շատ նավակներ, դրանք կսուրան ամեն ուղղութեամբ և կտանեն ամենուր իր արքայական հրամանները...

Այդ օրն էլ, երբ Կամսարականը եկավ մոտը, նա տարված էր այս մտքերով: Մովն առավոտից վետվիտում էր մանրակուհակ. ալիքները համաչափ շայշունով գալիս լիզում էին ափերի ավազանները և ետ գնում հանդարտ, արևի ցայտերը իրենց երեսին, որ թվում էր ժպտում են հազարաձև ժպտներով, բայց կեսօրին մոտ կոհակները դարձան ալիքներ և հետզհետեւ ուռչելով ու ճերմակ բաշեր առնելով, սկսեցին օրորել ծովը, ծածկել նրա ամբողջ մակերեսը: Խոնավ քամի բարձրացավ և օդը լցրեց ջրերի շառաչով:

Մերուծանը, հետճաշյա իր սովորութեամբ, ճեմում էր հարթ ափին: Հագել էր մուգ գույնի կապա՝ թևքերը կողքերից թողած: Ոտքերին սրաքիթ մուկեր էին, գլխին՝ խուլրի նրման գդակ, մեկն այն գղակներից, որ դնում էին պարսից ալագները. սրանց նման նրա մազերը նույնպես գանգրացված էին հատկապես ծայրերը և մորուքի վարի մասը: Խոսում էին, որ Մերուծանն այդ անում է ոչ այնքան իր ճաշակի պահանջով, որքան պարսիկներին հաճոյանալու համար, քանի որ, որպես Իրանին սահմանակից նախարար, հաճախ հանդիպումներ էր ունենում այդ երկրի երևելիների հետ, իսկ վերջերս երբեմն հրավիրվում էր Տիգրոն, ուր նրան ըն-

դունում էին պատվով, խոսում սիրալիր, մանավանդ անում էին գրավիչ խոստումներ...

Շրջում էր Մերութանը հանդարտ և, շնայած քամին խաղում էր նրա քղանցքների ու թեզանիքների հետ, նա չէր դադարեցնում երթևեկը: Այդ պահին նրա միտքն զբաղեցնում էին շատ խնդիրներ, հանդիպումի խոսքեր. բայց ամենից շատ մի կարևոր խնդիր, այն, թե պետք է հաշտ ու բարեկամ լինել պարսից, այլապես նրանք մի հարձակումով կարող են գրավել իր ողջ կալվածները... Պետք է մտերմանալ պարսից և նրանց խոստումները շամարել անարժեք ու սին... Շապուհը ամենազոր է. եթե կամենա՝ կանի ամեն ինչ. անգամ կարող է թագ դնել ուզած մարդու գլխին...

Այս մտքերի մեջ Մերութանը նայեց ծովի հեռուն և նկատեց ճերմակ մի դրոշ:

Ձնորից այցելու, — մտածեց, — և ո՞վ կարող է լինել:

Նորից ավելի ուշադիր նայեց քամուց ծածանվող ճերմակին և, շրջվելով տան կողմը, ձեռք բարձրացրեց: Մառաններից մեկ-երկուսը, որ հեռվանց միշտ հետևում էին իրենց տիրոջը՝ նրա հրամանին ու ակնարկին պատրաստ, վազեցին դեպի Մերութանը:

— Նավակ ուղարկեցեք ափ, — կարգադրեց նա, երբ ծառաներն իրար առաջելով մոտեցան նրան:

Կարգադրեց ու ինքը շարունակեց նույն համաչափ քայլեր ափի երկարությամբ:

Մինչ նա ենթադրություններ էր անում, թե ո՞վ կլինի եկողը, նավակներից մեկը շորս թիավարներով գնաց այցելուին կղզի բերելու: Այնպես թվում էր խանգարում նավակի ընթացքը. մարդիկ հուժկու շարժումներով այնպես էին վարում տաշտանման, կպրից սևացած մակույկը, որ նա ջրերի վրայով սահում-սլանում էր ձուկ հալածող մի խոշոր սև թռչնի նման:

Երբ նավակը հասավ մյուս ափը և հկողներին ընդունելով բռնեց վիրադարձի ճանապարհը, Մերութանը կանգնեց ափին և ջանաց ճանաչել եկողին: Նավակի մեջ նստած էր դիք մեկը՝ սև գդակով և սև վերնազգեստով. նրա ետևը տեղավորվել էին ուրիշ երկուսը:

«Գրանք հավանաբար առջևում նստողի ծառաներն են»,— մտածում էր իշխանը, շկարողանալով ճանաչել եկողին:

Մովը տատանում էր նավակը, փոփոքաբաշ ալիքները երբեմն գալիս թեքում էին նրան այս-այն կողմ, բայց թիավարները պահում էին ուղղութիւնը և առաջանում շարունակ: Իսկ Մերուծանը խոշոր աչքերը լարած նայում էր անվերջ և չէր կարողանում գծի մոտավորապես կռահել եկողի ո՛վ լինելու: Եվ այդպես մինչև մակույկը շհասավ ափը՝ նոր միայն բացականչեց.— «Տեր Կամսարակա՛ն»,— ու ձեռքը մեկնեց նըրան նավակից դուրս քաշելու:

Ու երկու վայրկյան անց նրանք գնում էին դեպի կղզու ապարանքը:

— Է՛հ, սիրելիդ իմ իշխան, բարի լինի գալուստդ,— ասաց Մերուծանը հյուրին, երբ երկուսով տեղավորվել էին ընդունարանի փափուկ գահավորակի վրա:— Սակայն ինչո՞ւ տխուր ես: Մի՞թե հրավիրածդ իշխանածողովը շհաջողվեց:

— Հաջողվեց, տեր Արծրունի. սակայն...

— Սակա՞յն,— լարվեց Մերուծանը հետաքրքիր:— Արդյո՞ւնքը: Ինձ շհաղորդեցիր արդյունքը:

— Արդյունքը նույնպես բարեհաջող,— շեշտեց Կամսարականը:— Ամենեքյան զայրացած են և համամիտ՝ շթողնել, որ Արշակը իր հրովարտակով հրապուրի և գողանա մեր մարդոց:

— Այդ պարագային դու պետք է լինես ուրախ, իշխան, և ոչ ընկճված,— նկատեց Մերուծանը, շարունակելով զննել հյուրի դեմքը:

— Ընկճված, այո, վասնզի եղավ սպասածիս հակառակը...

Եվ Կամսարականը, պատմելով ժողովի ընթացքի մասին, հիշեց այն հանձնարարութիւնը, որ արել էին իրեն նախարարները, այն է՝ խնդրել քահանայապետի միջնորդութիւնը, որ նա համոզի Արշակին՝ ետ վերցնելու իր հրովարտակը, այլապես... Ինչպես ժողովի մասնակիցները, այնպես և ինքը վստահ էր, որ Արշակը պիտի երկնչի նախարարների դժգոհութիւնից և ետ վերցնի իր հրովարտակը, սակայն...

Մերուծանը գլուխը տարուբերեց քմծիծաղ:

— Եվ Արշակը չէր կարող վարվել այլ կերպ, սիրելիդ իմ

իշխան: Նա հարկավ պիտի մերժեր, և նա եղել է իրավացի: Դիմելով նրան՝ մատնել եք ձեր տկարութիւնը: Թշնամուց դժգոհը չի դիմում նրա գթասրտութեան, այլ հարվածում է: Թշնամու հետ բանակցել կարելի է ժամանակ շահելու համար, բայց երբեք նրան համոզելու... Անուղղելի սխալ: Արշակը ոչ միայն պիտի մերժեր, այլև պիտի արհամարհի ձեզ ավելի, որ դուք...

Կամսարականը շառագունեց, ապա գունատվեց. նա զգաց իր սխալը. այո, չպետք է դիմեր Արշակին: Զգաց ու միաժամանակ մտածեց, եթե Մերուժանն ինքը ներկա լիներ իշխանաժողովին՝ այդ սխալը չէին գործի...

— Ի՞նչ պետք է արած ուրեմն, տեր Արծրունի, — հարցրեց նա:

— Այն, ինչ պետք է անել ամեն թշնամու դեմ — գտնել բարեկամներ ու դաշնակիցներ և...

— Նախարարաց մի մասն արդեն իսկ դեմ են Արշակին, — ասաց Կամսարականը, — և արդեն իսկ դաշնակից բնական:

— Դա հույժ պակասավոր է, — գլուխն օրորեց Մերուժանը: — Արշակին ընկճելու համար պետք է առավել զորավոր դաշնակից:

— Բայց որտեղի՞ց: Կա՞ այդպիսին...

— Դիցուք... Շապուհը:

Կամսարականը շտկվեց, կարծես խայթված և անթարթ նայեց Մերուժանին:

— Շապուհը... Ինչպե՞ս: Նա ինքը ավելի աղետ չի՞ բերի մեզ ամենիս, տեր Արծրունի: Նա չէ՞ որ...

Մերուժանը ժպտաց:

— Մի վախենար, իշխան: Ծս այդ անունը հիշեցի այնպես: Բայց մենք կարող ենք խնդրել Շապուհին մի այլ բան, որ նա Արշակի փոխարեն տա մեզ մի այլ թագավոր: Թող գա մի ուրիշը, որ հարգի մեզ:

— Իսկ Շապուհը արդյոք չի՞ բերի մի պարսիկ և դնի մեր գլխին:

— Կարող է թագավոր կարգել և հայ իշխանի:

— Բայց կա՞ արդյոք մի այդպիսի հայ իշխան:

— Ծվ ինչո՞ւ ոչ, — ասաց Մերուժանը: — Ահավասիկ ինքդ, իշխան:

— Ե՛ս,— զարմացավ և վախեցավ Կամսարականը:—
Կատակո՞ւմ ես, տեր Արծրունի:

— Բնավ, տեր Կամսարական: Արշակի փոխարեն կարող
է մեր երկրում թագավորել մեծատոհմիկ մի հայ իշխան:
Մի՞թե չկա այդպիսին:

Կամսարականը մտածեց մի վայրկյան և զգաց, որ Մե-
րուծանը անշուշտ նկատի ունի ինքն իրեն և ցանկանում է
հավանաբար, որպեսզի Կամսարականը իր բերանով ասի
այդ: Բայց Կամսարականը շատաց ուշինչ, այլ միայն կրկնեց.

— Ո՛չ, տեր Արծրունի, ես անեծք չեմ վերցնի վրաս. թող
թագավորի Արշակը, բայց և հանգիստ թողնի նախարարաց
Արծրունին շուրթերը ծամեց:

— Հանգիստ թողնի՞... Պատրանքնե՛ր...— ասաց կարծես
ինքն իրեն, ապա, խոսելով հին իրավունքների մասին, հի-
շեց, որ անցյալում ոչ մի թագավոր չի ոտնահարել նախա-
րարների այդ իրավունքը, պատիվը, և ապա ավելացրեց, որ-
պես եզրակացութուն.

— Բայց, իմացի՛ր, իշխան, քանի կառուցվում է այդ Ար-
շակավան կողմածը, նախարարներիս չի լինելու հանգստու-
թյուն. մեր ծառաները պիտի փախչեն այնտեղ... Կարո՞ղ ես
ասել՝ Արշակը միայն քաղա՞ք է կառուցում, թե բերդ:

Որքան էլ հարցը՝ զարմացրեց Կամսարականին, բայց
պատասխանեց հանգիստ.

— Միևնույն է, տեր Արծրունի: Ի՛նչ կուզե կառույի,
միայն թե՛ թողնի մեզ հանգիստ և չգրավի մեր մարդոց:

Բայց Արծրունին շարունակեց իր միտքը.

— Իսկ այդ Արշակավանը զու համարում ես լուկ քաղա՞ք:

— Հարկավ:

— Եվ սակայն, իշխան, լուրեր են հասնում, թե Արշակը
մոտադիր է այդ քաղաքը դարձնել բերդ: Մի՞թե այդպես չէ...

— Պիտի խոստովանեմ՝ երբեք չեմ լսած.— խոսեց Կամ-
սարականը մտածումների մեջ:— Գիտեմ այսքանս: Արշակը
ինձնից պահանջեց իմ բերդերս՝ ես մերժեցի (զու այդ գի-
տես): Որից հետո նա ձեռնարկեց այդ ավանի շինության:
Եթե դա լինելու է բերդ՝ թող լինի, որպեսզի Արշակը աչք չդնի
ուրիշի բերդերին:

Մերուծանը գլուխը տարուբերեց կրկին.

— Կառուցելով իր բերդը, իշխան, կարծո՞ւմ ես Արշակը
քո բերդերը կթողնի՞ քո ձեռքը:

— Եվ ինչու ո՞չ:

— Այնպես, ինչպես այժմ գրավում է իմ, քո և մյուս նա-
խարարաց ծառաներին, այնուհետև, ամբանալով ու հզորու-
նալով, այդպես կգրավի բոլորիս բերդերը, որպեսզի ամեն-
քիս դարձնի իր ծառաները: Թվում է ինձ, որ նա քաղաք չի
շինում, այլ բերդ՝ մեզ ամենքիս իրավագուրկ անելու և իրեն
ենթարկելու: Այսօր գրավում է մեր ծառաներին, որպեսզի
վաղը հարձակվի մեզ վրա: Լինենք զգաստ և հեռատես, իշ-
խան: Կանխենք աղետը, քանի չի պայթել մեր գլխին:

— Իրա՞վ Արշակը միտում է այդօրինակ շարունակել:

— Մի՞թե տարակուսում ես, իշխան:

— Կարծում էի՞ մեր մարդոց գրավում է լուկ մեզ տկա-
րացնելու համար:

— Ոչ միայն տկարացնելու, այլև իսպառ բնաջնջելու, իշ-
խան, բնաջնջելու: Կամենում է նախ վերացնել մեծերին, որ
փոքրերը մնան հնազանդ: Արշակն ինքը ունի քաղում շեներ:
Թող որքան կուզի խաշար հանի և պարհակ պահանջի: Չի կա-
մենում, վասնզի նպատակադրել է հողին հավասարել մեզ:
Իսկ քո ծառաներից շա՞տ են փախել, տեր Կամսարական:

— Հարկավ: Չէ՞ ես ավելի մոտ եմ Արշակավանին: Իսկ
քո ծառաների՞ց, տեր Արծրունի:

— Նույնպես: Բայց շեմ թողնի այսպես: Թույլ շեմ տա:
Այստեղ Կամսարականը հայտնեց Համունու սպանությունը՝
իր մանրամասներով:

Մերուժանը տնքաց.

— Ահավասիկ, իշխան: Եթե թույլ տանք Արշակին անել
ինչ կամենում է՝ դա կլինի ամենքիս վախճանը: Նա խորա-
մանկությամբ ծառաներին զրգուում է մեր դեմ, որ ոչնչացնի
մեզ: Նույնն անում է քահանայապետ Ներսեսը, եթե կամե-
նաս: Երկուսն էլ մի նպատակ ունին՝ խլել ժողովրդյան միմ-
յանց ձեռքից և նվաստացնել մեզ...

Կամսարականը զարմացած էր. նա վտանգն այդքան մեծ
չէր պատկերացրել, չէր կարծել, թե թագավորը, ինչպես Մի-
րուժանն էր ասում, այդպիսի հեռավոր նպատակներ ունի, և
այժմ լսելով այդ՝ կարծում էր, որ եթե կարողանան իրենց

փախած ծառաներին ետ բերեն և կամ մնացածներին շքողենն փախչել, դրանով իսկ կխանգարեն Արշակի ծրագիրները...

Այնուհետև նրանք իրենց գրույցը շարունակեցին ավելի կամացուկ, ու խոսեցին մինչև ուշ գիշեր, երբ դուրսը լսվում էր արդեն հուզված ծովի մեծաշառաչ ճողփյունը ափերին:

Մյուս օրը կամսարականը կղզուց հեռացավ պայծառացած:

Թե ի՞նչ էին խոսել Մերուժանն ու նա — մնաց անհայտ:

ԳՆՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Արշակավան... Ամառային զով առավոտ էր:

Քաղաքը զարթնել էր վաղուց. երդիկներից, բակերից անվերջ ծխեր էին բարձրանում և երեք սյուներով ձգվում վեր, դեպի ջինջ կապույտը, ու ամեն կողմ արդեն սկսվել էր առտնին շարժում. մի տեղ մեկը կովը տանում էր գաշտ, մի այլ տեղ տանտիկինները այծերը քշում էին բանջարանոցից, մի ուրիշը վազում էր խրտնած ձիու հետևից, Տղամարդիկ մենակ կամ խմբերով շտապում էին այս-այն կողմ, կանայք և աղջիկներ մաքրում էին բակերը, կավե կժերն ուսած գնում էին ջրի կամ արդեն վերադառնում էին աղբյուրից... Եվ օդը, գնալով, լցվում էր տարբեր կանչերով, ձայներով ու միօրինակ տևական մի դրնգոցով, որ գալիս էր դարբնոցից, ավելի շուտ՝ դարբնոցի առջևից, ուր քաղաքում հայտնի դարբին Դավիթը ուղղակի փողոցում, ինչպես ամեն օր, իր աշակերտների հետ շիկացած երկաթ էր ծեծում.— դի՛նգ-դրա՛նգ, դի՛նգ-դրա՛նգ... Մետաղյա հուժկու հարվածներ, որ հաճախ խլացնում էին քաղաքի մյուս բոլոր ձայները, անգամ քարտաշների քարակոփը:

Գնալով օրը բացվում և ժամ առ ժամ ավելանում էր թե՛ մարդկային շարժումը և թե՛ ժխորը. կառուցվող տների վրա երևացին մարդիկ, փողոցներում ճանչացին սայլեր, սայլերի հետևը՝ գաղտագողի շարժվող մանուկներու Գրանք այն սայլերն էին, որ ամեն առավոտ գնում էին գերաններ, քար և եղեգ կրելու, և երեխաները, նրանց գնալու ժամն իմանալով,

խմբերով թափվել էին փողոց՝ նրանց վրա բազմելու և որոշ մի տարածություն գնալու։ Բայց սայլապանները, ինչպես միշտ, կատակով մատ կամ ճիպոտ էին թափ տալիս նրանց վրա և ապա խրախուսում եզներին.— Հե՛, հո՛...

Իսկ փոքր անց, երբ քաղաքի շարժումը հանդարտել էր թեթևակի՝ գլխավոր փողոցում երևաց շահապ Վարազ իշխանը՝ իր սևաթույր նժույզը նստած, երկու թիկնապահ հետը։ Նա դանդաղ շարժվում էր փողոցով, որը ծածկված էր եղեգնի փնջերով ու փշուրներով։ Իշխանի ձեռք, որ դրանք կոխտտելով առաջանում էր հպարտ քայլքով, փոքրիկ գլուխ ուներ ու բարակ ոտներ։ զարդարված էր դեղնավուն տապալակով և փափուկ թամբով, որի կեխերն արծաթած էին, ինչպես և պախուրցի հանգույցները։ Նժույզը գեղեցիկ էր, իսկ զարդերն ավելի էին գեղեցկացնում նրան։ Թերևս այդ էր պատճառը, որ Վարազ իշխանը, անգամ վատ տրամադրության մեջ, երբ հեծնում էր նրան, իրեն զգում էր ուրախ ու թեթև։

Հանդարտ գնում էր իշխանը և ձիու բարձրությունից զըննարար նայում առաջը փոված քաղաքին, ուր, ինչպես միշտ, տեսնում էր նախ այն բլրանման բարձունքը, որի վրա շինվում էին պալատն ու եկեղեցին, երկու մեծ շենք, որ տակավին անավարտ, իշխում էին քաղաքի վրա, նրա միհարկանի տների վրա, որոնց գորշությունը մեղմացնում էին տեղ-տեղ երևացող ծառախմբերը, պարզապես փոքրիկ պարտեզները։ Իշխանի հայացքը հածում էր թաղից թաղ, դիտում մոտ կամ հեռու կառուցվող տները, նկատում էր նրանց վրա աշխատողներին և, մոտենալիս, բարևում միևնույն խոսքերով.

— Բարևողջունյն վարպետաց...

Ասում էր, ձին կանգնեցնում մի երկու վայրկյան՝ աշխատանքները դիտելու, ասյա ճանապարհը շարունակում էր զույգ թիկնապահների հետ։ Նա հագել էր մուգ կանաչ կապա, դրա երկար թևքերը, ըստ սովորության, գցիլ ուսերին։ գլխին դրել էր բարակ գդակ, որի տակից գանգրածայր մազերն իջնում էին մինչև օձիքը, իսկ մորուքը իր սև ու ճերմակ թելերով երերում էր կրծքին՝ նժույզի քայլերին համալսափ։ Եվ որովհետև ձիու սանձը բռնել էր աջով՝ բութ մատին աչքի էր ընկնում ոսկե լաչն մատանին, որի տափակ գլխին փորա-

գրված էր նրա տոհմանիշը՝ կանգնած եղջերու, ինչ ճառագայում էր որպես կնիք:

Դա Վարազ իշխանի ամենօրյա երթն էր քաղաքում՝ շինարարությունը դիտելու և շինարար վարպետներին խրատելու համար:

Չնայած երկրում շատ նախարարներ և այլ կարգի մարդիկ դժգոհում էին Ավանի դեմ, ոմանք նաև նվտվում, ինչպես եկեղեցականները, բայց քաղաքը կառուցվում էր անխափան: Վարազ իշխանի ցուցումներով շինում էին մի քանի խոշոր շենքեր, հարթում-բանում էին նոր ճանապարհներ, որոնք պիտի տանեին դեպի հարևան գյուղերը: Չինում էին նոր արքյուրներ, որոնց ջուրը կավե խողովակներով բերում էին հեռու լեռներում գտնվող ակունքներից: Դրսից դիտողը և թե քաղաքի մեջ շրջողը տեսնում, լսում էր շարունակ շինարարական իրարանցում ու աղմուկ, և դա ոչ թե մի թաղում, այլ ամեն կողմ. քար էին տաշում, շաղախ էին անում, պատ էին շարում, գերան էին հղկում, կամ՝ դուռ ամրացնում... Շատ փողոցներում թափված էին շինանյութեր, և երեխաները խաղում էին դրանց մեջ. բազմաթիվ սայլեր քար, եղեգ, գերան էին կրում միակտուր, շյուղած անիվների սուր, երբեմն ամեն ինչ խլացնող ճոխնշով: Դրանց ավելանում էին սայլոթրների կանչելը և որմնադիրների՝ ձայնը, որ կառուցվող տների վրայից պահանջում էին քար, աղյուս կամ շաղախ...

Մեծ թվով վարպետներ ու գործավորներ աշխատում էին եկեղեցու վրա, որը պալատի հետ միասին շինվում էր քաղաքի կենտրոնում, իշխող բլուրի վրա: Այս հրկու շենքերի պատերն այժմ իսկ, իրենց անավարտ վիճակում, ավելի բարձր էին, քան բոլոր տները: Արքունի գործավորների հետ միասին աշխատում էին տարբեր նախարարութայններից հիլած մարդիկ, որոնց մի բառով կոչում էին «տիրափախ», այսինքն՝ տիրոջից փախած, որ վիրավորական չէր թվում բնավ, այլ ընդհակառակը. խոսքը կարծես քաջություն կատարած մարդու մասին էր: Արքունի շինականները բաճառապես ապրում էին կացարաններում, նույն տեղերում ապրում էին և նորեկ տիրափախները: Հնտանիքավորները կացարաններում ունեին մի-մի խուց, իսկ մենակներն ապրում

էին ընդհանուր խցերում, հինգ-վեց, երբեմն մինչև տասը հոգի մի տեղ: Այդ կացարանները Վարազ իշխանը կառուցել էր քաղաքի շինարարության սկզբից՝ այդ իսկ նպատակով: Դրանք շատ հասարակ, ցածրիկ շենքեր էին, որ իրենց լույսն ու օդը ստանում էին դռնից, երդիկից կամ փոքրիկ, երկու թզալափ պատուհաններից: Մարդիկ այդտեղ արթնանում էին շատ վաղ, մեկը մյուսի ձայնից կամ հրումից և գնում այս-այն թաղը, վերակացունների հսկողութամբ մեծ շենքերի վրա աշխատելու, կամ՝ քաղաքից գուրս՝ քար, շինափայտ ու եղեգն կրելու, բերվող աղբյուրների կավե խողովակները շարելու: Ընդունված կարգի համաձայն՝ վարպետներն ու գործավորները բաժանվում էին խմբերի, և յուրաքանչյուր խումբ աշխատում էր որոշ տեղում, մի որոշ տան վրա և յուրաքանչյուրը գիտեր իր անելիքը:

Այդպիսի կարգ էր սահմանել կառավարիչ իշխանը քաղաքի շինարարության դեռ սկզբից, և դա, նրա կառոճիքով, նպատակահարմար էր և արդյունավետ: Միևնույն ժամանակ Վարազ իշխանը, հավատարիմ իր սկզբունքին, թե գուժեստով ու խրախուսանքով մարդուն կարելի է աշխատեցնել առավել լավ, խոսք չէր խնայում վարպետներին ու գործավորներին և ամեն խրախուսանքի վերջում կրկնում էր միշտ.

— Զմոռանաք, ավարտումից հետո լինելու են արքունի պարգևներ ամենքի՛ն, ամենքի՛ն...

Խոստումը հարկավ լինելով գրավիչ՝ ոգևորում էր գործավորների մեծ մասին, մանավանդ որ մի երկու անգամ պարգևներ տվել էր մի քանի մարդու— Արքունական պարգևներ...

Քաղաքում աշխատում էին և կանայք: Սրանք կատարում էին համեմատաբար թեթև գործեր՝ կավահող էին կրում, մաղում, շաղախ անում՝ կավին ավազ ու դարման խառնելով: Այդ կավից նրանք թափում էին նաև աղյուս, և կաղապարած այդ աղյուսները շարում հարթ տեղեր՝ շորացնելու... Այգ շաղախների համար կծերով շուր էին կրում աղբյուրներից կամ Զկնգետից: Ոմանք սայլերով բերված եղեգը իջեցնում էին գիրկ-գիրկ և փռում գետնին, որ շորանա, իսկ շորերը բարձրացնում էին կտուրները և փռում նորավարտ տան գերանների վրա:

Սղե՛ գնը... քաղաքը լիքն էր դրանով, որովհետև եղեգնը համարվում էր կարևոր շինանյութ՝ փայտին գրեթե հավասար. բացի այն, որ դրանով ծածկում էին տանիքները, այլև շինում էին հողիկներ՝ ամառվա ժամանակավոր օթևաններ նորեկների համար: Երբեմն դրանով պատեր էին հյուսում և, դրսից ու ներսից ծեփելով, բնակվում մեջը: Իսկ օջախները և թոնիրների մշտական վառելանյութը եղեգն էր արգեն՝ գյուրամասչելի և դյուրավառ:

Աշխատանքների մեջ ուրախ էր անցնում առանձնապես գերանները կտուր բարձրացնելը: Զգիտես տունն ավարտելու ուրախութունի՞ց էր այդ, թե աշխատանքի բնույթից,— մարդիկ պատերի վրա կանգնած, պարաններով ձգում էին գերանները և կանչում.

— Տո՛ւր, քաշի՛ր... Տո՛ւր, քաշի՛ր...

Բառերը կրկնվելով՝ դառնում էին երգի պես բան, խլացնում շրջապատի բոլոր, անգամ դարբնոցի ձայները և գաւվում մարդկանց հեռու-մոտիկ տներից. բակերից դուրս էին թափվում մարդ, կին, երեխա տեսնելու, թե ի՛նչ է կատարվում. շատերը վազում էին մոտիկից դիտելու, իսկ երեխաները խանդավառվում էին և, իրենց զվարթ կանչելով, քաշողների հետ կրկնում նույնը.

— Տո՛ւր, քաշի՛ր... Տո՛ւր, քաշի՛ր...

Երեխաներն ավելի զվարճանում էին այն պահերին, երբ լծված եզները փողոցներով գետնաբարձ գերան էին տանում որևէ կողմ. խմբերով, թուռնների պես, շարվում էին այդ գերանների վրա և... գնում: Դա նրանց պատճառում էր անասելի հաճույք: Պակաս չէին գրավում նրանց նաև եղեգնակիր սայլերը, որոնց նկատելուն պես՝ վազում էին ամեն կողմից, կտրում սայլի հետևից կախված ավելանման եղեգնափնջերը և տանում խաղում բակերում. իսկ ոմանք եղեգնի փողերից շվիներ էին շինում և սուլում անվերջ: Պատահում էր նաև, որ տղաները, հաճախ խմբերի բաժանվելով, այդ փնջերով միմյանց զարկում էին այնքան, որ նրանք ջարդվում, անպետքանում էին, որպես կովի գինք ու խաղալիք... Ահա ինչու՞ շատ փողոցներում թափված-տարածված էին եղեգնի տերևներ ու փշուրներ:

Քաղաքի այն մասը, որ շինված էր տարիներ առաջ, այ-

սինքն՝ նրա կառուցման առաջին տարիները, ուներ արդեն խիտ շարքերով տներ, որոնք իրենց հերթին ունեին ծառեր և բանջարանոցներ, ախոռներ և այլ հարակից մանր շենքեր: Այդ թաղում գրեթե ամենքը, որպես հին բնակիչներ, ունեին կովեր, այծեր և հավեր: Այդ մասումն էր և զխավոր փողոցը՝ երկու քարաշեն աղբյուրով, որոնց հորդ ջրերը գիշեր-ցերեկ շաշում, զրնգում էին և կենդանացնում շրջապատը, մանավանդ որ յուրաքանչյուրի առջև կար մի-մի մեծ քարե գուռ, ուր ջրվում էին քաղաքի անասունները՝ եզները կոտոշները իրար շրխկացնելով, ձիերը երբեմնակի փռնգտոցով, իսկ այժմերն ասես միայն համտես էին անում ջուրը՝ սուր-կախ մարութները շարժելով: Այս փողոցի վրա էր և մեծ իջևանատունը՝ երկու մասի բաժանված: Մի մասում նեղ պատուհաններով փոքրիկ խցեր էին՝ ուղևոր առևտրականների համար, որոնք իրենց ծառաներով և բեռնաբարձ ուղտերի քարավաններով Հնդու երկրից Իրանով գալիս գնում էին Բյուզանդիա կամ Բյուզանդիայից դեպ Իրան ու հեռուն: Իջևանատան մյուս մասը ախոռն էր, ընդարձակ ախոռը, ուր միանգամից կապում էին երեսուն-քառասուն ուղտ ու ձի: Այդ միայն ձմեռը, իսկ ամառը ուղտերը նստում էին բակում կամ փողոցում և առասպելական փետրաթափ թռչունների նման վիզներ պարզած որոճում էին գիշերն աստղերի տակ, ցերեկն՝ արևի, գրավելով միշտ հետաքրքրասերների բազմություն, ստանձնապես երեխաների:

Հեռավոր վայրեր գնացող այդ մեծ քարավաններից զատ՝ քաղաք մտնում էր նաև շաբաթը մեկ-երկու փոքր քարավան՝ զանգուլակների տեական ու ծորուն զնգոցով, որը միաժամանակ թվում էր քաղաքացիներին արթնացնելու, թե հրավիրելու ազդանշան... Այդ քարավանները բերում էին բազմատեսակ ապրանքներ և վաճառում իջևանատան բակում կամ փողոցում: Քարավանի գալը տոնի պես բան էր լինում. երբ լսվում էր նրա բոժոժների ծանոթ կարկաշը՝ շատերը վազում էին ընդառաջ. «Գալի՛ս է, գալի՛ս»... «Եկա՛վ, եկա՛վ»... Եվ ուղեկցում էին մինչև իջևան: Իսկ երբ հազիվ իջեցնում էին բեռները՝ իջևանատան բակն ու փողոցը դառնում էր շուկա. — բոլորն անհամբեր սպասում էին հակերի բացվելուն... Իսկ երբ բացվում էին դրանք՝ սկսվում էր անասնի իրարանցում.

կին, մարդ, մեծ, փոքր հրհրում էին միմյանց, ապավում. յուրաքանչյուրը ձգվում էր, որ առաջինն ինքը տեսնի դրսից բերված նորութունը... Հակերից դուրս էին գալիս գունագեղ՝ կարմիր, կապույտ, ճերմակ... ամեն գույնի կտորներ՝ շալ, կերպաս, մետաքս, քաթան. նաև պղնձի, բրոնզի, երկաթի իրեր... նաև պես-պես հուլունքներ, կոճակներ, կեղծ փայլուն ոսկեգույն դրամներ, որոնցով կանայք զարդարում էին թի հագուստները և թե շարում ճակատներին, կամ՝ շարած պցում վզները, երբեմն կապում և բազուկներին կամ կարում վերնազգեստի թևքերին:

Քարավանի եկած օրը և մյուս օրերը իջևանի առաջ և նրա բակում հավաքվում էին նաև շատ շներ՝ ընկալի կամ նետած կերի մնացորդներն առնելու: Այդ առևտուրն այնքան մարդ էր հավաքում, թվում էր քաղաքը կյանք էր առնում այդտեղից, թվում էր դա է քաղաքի զարկերակը... Քարավանի այս առևտրից բացի՝ քաղաքն ուներ և՛ ձեռքի առևտուր, և՛ արհեստներ: Թեև մաշիկներ և շատ երկաթե իրեր բերում էին քարավանները, բայց քաղաքում էլ կային մաշկակարներ, որ տարբեր ձևի մաշիկներ էին կարում թև՝ կանանց և թե՛ տղամարդկանց համար, կային հյուսներ և երկաթագործներ, որ քաղաքում լուծում էին ձայները՝ ամենից բարձր լսվում էին երկաթագործների մուրճերի ուժգին, բայց համալափ հարվածները, որոնցից ամենաուժգինը դարձյալ դարբին Գավիթի դարբնոցից էր, որ շատ հեռու չէր իջևանից:

Գլխավոր այս փողոցի վրա էին նաև այն մթերանոցները, որտեղից պարեն էին ստանում ընտանիք շունեցող վարպետները. գործավորները և վերջին նորեկները: Պահեստներին կից էին թոնրատները, ուր ամեն օր հաց էին թխում պառավները, և նորաթուխ հացի հոտը առավոտից բռնում էր ոչ միայն փողոցը, այլև տարածվում էր քաղաքի վրա, մանավանդ քամի օրերը, գրգռելով դուրսն աշխատողների ախորժալը... Թոնրատներից հեռու չէին և ճաշի ակութները: Մի խումբ կանայք պառավների հսկողությամբ կերակուր էին եփում վիթխարի սաների մեջ և, պարենի ու հացի նման, բաժանում անրնտանիք գործավորներին, որոնք, ասենք ի դեպ, բացի հացից ու այդ հասարակ ճաշից, ուրիշ վարձ չէին ստանում: Եկած օրից, առաջին ամիսներին, այդտեղից էին առ-

նում իրենց ճաշը հաս Թորգոմբ և նրա ղեկավարներ Վարդանն ու Հովսեփը:

Քաղաքի կառավարիչ Վարազ իշխանը նույնպես ապրում էր այս փողոցի վրա, իր սեփական տանը, որ միակ երկհարկանի շենքն էր, շրջապատված բարձր պարսպով, ինչպես մի միջնաբերդ: Պարսպի ներսը կային պես-պես շենքեր՝ պահեստներ, ախոռներ, մառաններ: Իսկ տունն ուներ քարե պատշգամ, որտեղից երևում էր քաղաքն իր շրջապատի լեռներով և Կոզովիտի լեռնահովիտի մի մասը: Իշխանի ընտանիքը մեծ շէր . կինն էր, երկու որդին . բայց ուներ շատ սպասավորներ, որոնք ծառայում էին թե՛ տանը, թե՛ դուրսը: Ամառները, երեք օրը մեկ, դրանք ձիերով ու ջորիներով գնում էին մայրաքաղաք կամ Սուրմալի՝ մթերք, միրգ բերելու, որովհետև իշխանը սիրում էր առատ սեղան: Նրա տան առջևից անցնողը միշտ առնում էր տարբեր համեմունքների, կերակուրների հոտ: Բացի այդ, նա ունենում էր և շատ հյուրեր, որ գալիս էին մայրաքաղաքից կամ այլ ոստաններից՝ նոր քաղաքը տեսնելու: Մի անգամ եկավ նույնիսկ իր ծերունը հորեղբայրը՝ հազարապետ Դավիթ Գևուտին: Կառավարիչը սովորաբար հյուրերին պտտում էր փողոցներում և, կառուցվող շենքերը ցույց տալով բացատրում, թե ո՛րը երբ է շինված կամ երբ կավարտվի: Իսկ հյուրեր շեղած օրերը նա իր նժույզը նստած, ինչպես այսօր, մի կամ երկու թիկնապահի ուղեկցությամբ գնում էր աշխատանքները գիտելու, և ամենից առաջ պալատն ու եկեղեցին, ուր բանում էին առավել հմուտ վարպետները:

Այս հրկու շենքին Վարազ իշխանը նվիրում էր հատուկ ուշադրություն: Նժույզից իջնելով՝ մանրազնին դիտում էր սմբն բան. օրվա կառուցվածը, սրբատաշ քարերը, քանդակները: Ավելի կանգ էր առնում սակայն պալատի մոտ: Եթե մի որևէ բան նրան թվում էր ոչ պարզ կամ տարակուսելի, հարցնում էր վարպետների ավագին, և եթե բանավոր բացատրությունը չէր գոհացնում իշխանին կամ դժվար էր պատկերացնում, ավագը փռած-հարթած ավագի վրա գծում էր անելիքը:

— Բարի է, — ասում էր վերջապես կառավարիչը և, նորից հեծնելով նժույզը, գնում էր եկեղեցու շինություն աշխատանքները դիտելու:

Այսօր էլ ահա Վարազ իշխանը երկու թիկնապահով (որոնք նրան պետք էին ոչ թե իր անձը պահելու, այլ կարադրութուններով այս-այն կողմ ուղարկելու համար) հանդարտ գնում էր կառուցվող շենքերը դիտելու:

Վերջերս նա շարունակ հիշում էր թագսւլւրի պատվիրը, թե պետք է ավարտել գեթ եկեղեցին, ուստի և ինչպես միշտ, այնպես էլ այսօր գնում էր տեսնելու նախ ավարտվող եկեղեցին: Փողոցը, որով գնում էր թիկնապահների հետ, անհարթ էր, անիվներով ակոսված, եղեգնի կտորներով ու տիրեններով ցանցնված: Պատահող անցորդները— կին թիմարդ— կանգնում էին և, ձեռքերը սրտներին դնելով, ողջունում նրան: Իսկ իշխանը, կապաչի մի թևքը ուսը գցած, աջը բարձրացնում էր թեթևակի, ինչ նշանակում էր, թե պատասխանում էր բարենբրին:

Փոքր-ինչ առաջ գնալով նա ընդունեց մի տարեց մարդու բարևը և ձին կանգնեցրեց:

— Ո՞ւր, վարպետ,— հարցրեց:

Մարդը կանգ առավ՝ ձեռքը սրտին դնելով:

— Ընտանյաց գործով, տեր իշխան:

— Բարի,— ասաց Վարազը:— Գալիս եմ ձեր վերջին աշխատանքը դիտելու: Իսկ կինդ ապաքինե՞լ է,— հարցրեց նա և, դրական պատասխան ստանալով, խթանեց ձին ու առաջ անցավ:

Վարազը ճանաչում էր քաղաքի վարպետներից ու գործավորներից շատերին. երբեմն, շինարարությանը վերաբերող խնդիրներից հետո հարցուփորձում էր նրանց, թե ով քանի՞ երեխա ունի, անուններն ինչպե՞ս են, նորածնի կնքահայրն ո՞վ պիտի լինի... Ու հաճախ պատրաստակամութուն էր հայտնում՝ ինքը լինել կնքահայր: Ինչպես խոստումները, այնպես էլ այս մտերմությունը մարդկանց ոգևորելու մի ձև էր նրա համար, և դա տալիս էր իր արդյունքը. աշխատանքը կատարվում էր ավելի, քան կանեին օրվա ընթացքում:

Վերջապես, երբ նա, թիկնապահները հետևից, բարձրացավ քաղաքամիջի այն բլուրը, ուր եկեղեցին էր, ձին քշեց դեպի աղոթատան մուտքը: Այդտեղ խմբված վարպետներն ու գործավորները գլուխ տվին և հտ-հտ գնացին, որպեսզի իշ-

խանը մտնի ներս, որովհետև ավարտման աշխատանքները այժմ կատարվում էին ներսում:

— Բարյավս վարպետաց և գործավորաց,— ասաց նա փորձելով իջնել, բայց թիկնապահներն իսկույն, ձիւնից թռչելով, օգնեցին նրան ոտքը ասպանդակից հանելու: Իջնելով՝ Վարազը սանձը տվեց դրանցից մեկին և մոտեցավ: Կեղեցուն, որ մի երկարավուն շենք էր՝ նեղ պատուհաններով (այնքան նեղ, որ թևաբաց աղավնին չէր կարող մտնել ներս) և կամարակապ մի մեծ մուտքով, որի ուղիղ գլխին և երկու կողմը, միակտուր խոշոր քարերի վրա քանդակված էին հավասարաթև խաչեր՝ յուրաքանչյուրը մի կանգուն երկարությամբ:

— Համարենք ավարտա՞ծ,— հարցրեց նա խաչերը դիտելով:

— Հրամանդ տեր, դուրսը ավարտեցինք,— ասաց վարպետների ավագը՝ ճերմակող մուրուսով հաստաբազուկ մի մարդ, դուրն ու մուրճը ձեռքին առաջ գալով:

Գնունին զննաբար, առանձին-առանձին դիտեց երեք խաչն էլ և ասաց.

— Թվում են լավ: Ցանկունք, որ արքային նույնպես հաճելի լինի: Վստա՞հ եք...

— Հուսով ենք: Արել ենք կարելին:

— Իսկ սեղանը, ավագ վարպետ:

— Այնտեղ պիտի աշխատենք տակավին, տեր շահաւոյ:

— Բայց շտապեք, շտապեք: Ես արքային խոստացնլ եմ ավարտել մինչև ամառս և օժումը կատարել շուտով:

Այս ասելով՝ նա մտավ ներս, նրա հետ և ավազը: Մի խումբ վարպետներ հղկած սալաքարեր էին շարում եկեղեցու մի ծայրին: Դա լինելու էր սեղանը, որ մի կանգուն բարձր էր քարած հատակից:

— Շտապեք, շտապեք,— կրկնեց Վարազը միառժամ ներսը դիտելուց հետո: Իսկ երբ պատրաստվում էր դուրս գալ՝ նորից հարցրեց,— հուսամ՝ յոթ-ութ օրից պիտի ավարտենք. այնպե՞ս է:

Թե աշխատանքները և թե ստացած պատասխանը գոհացրին Վարազին, որովհետև նա իրոք Արշակ թագավորին

խոստացել էր շուտով կատարել եկեղեցու օծումը, որին ներկա պիտի լինեն թագավորն ինքը թագուհու հետ միասին: Հաջող աշխատանքը բարձրացրեց նրա տրամադրությունը. ուրեմն ժամանակին կկատարի օծումը և թագավորը գոհ կմնա իրենից: Այդ օծումը շտապեցնում էին, որովհետև քաղաքը շուներ տակավին եկեղեցի. թե ժամերգությունը և թե բոլոր ծիսական կարգերը— կնունք, պսակ— կատարվում էին հասարակ տան մեջ, երկու քահանայի ձեռքով:

— Ժամանակին ավարտեցիք՝ արքունի պարգև,— ասաց նա փորձելով հեծնել ձին: Այս անգամ էլ թիկնապահները օգնության հասան նրան:

Իշխանն այնքան գոհ էր, որ ըստ սովորության չգնաց պալատի աշխատանքները դիտելու, այլ ձին քշեց քաղաքի արևելյան կողմը, ուր շէր եղել արգեն քանի օր: Մի փոքր գնալով՝ նա հասավ մի մեծ շենքի. դա նոր կացարանն էր՝ երկրորդ կացարանը տիրափախների համար: Նույնպես մեծ թվով վարպետներ ու գործավորներ էին աշխատում. ոմանք քար էին տաշում, ոմանք պատ շարում ցեխոտ ձեռքերով, ոմանք կավ ու դարման էին շաղախում. երբեմն մի վարպետ կանչում էր «քար», մյուսը՝ «կավ», և ոչ մեկը գլուխը չէր բարձրացնում աշխատանքից: Իշխանին նկատելով՝ ավելի լարվեցին. իսկ մի երիտասարդ մոտեցավ և գլուխ իջեցրեց, Գա տիրափախ Թորգոմն էր, որին իշխանը մի տարի առաջ առել էր. «Ձանադիր եղար՝ կկարգեմ վերակացու», և կարողել էր:

— Օ՛, դանդաղ են բարձրանում պատերը,— ասաց վարազը առանց ձիուց իջնելու:

— Ձանում ենք, տեր, լրիվ կատարել օրվա գործը:

— Ձանացեք, ջանացեք: Ավարտեցիք՝ արքունի պարգև,— ասաց նա կամենալով խթանել ձին, բայց կանգ առավ:— Իսկ ինքդ, տղաս, տունդ ավարտեցի՞ր:

— Ոչ, տեր իշխան:

— Եվ ինչո՞ւ «ոչ»: Չէ՞ տվել եմ քեզ և՛ հող, և՛ ամեն նյութեղին:

— Ուշանում է, վասնզի նրա վրա գործում եմ սակավ:

— Գործիր ավելի և ավարտիր: Գալիս են նոր մարդիկ և

ամենքն ունեն կացարանի կարիք, — ասաց իշխանը և ձին
քշեց առաջ:

Քորզոմբ նայեց նրա հետևից և տխրեց մտածմունքի մեջ:

* * *

Քայց ինչո՞ւ տխրեց Քորզոմբ: Չէ՞ որ նա արդեն Արշա-
կավանումն էր, շահապ իշխանը նրան հող էր ավել տուն կա-
ռուցելու և նույնիսկ կարգել էր վերակացու:

Քաղաք հասնելուց հետո մենք ոչինչ չասացինք Քորզոմբի
մասին: Քայց այժմ գոնե պետք է մի քանի խոսք ասել, թե
ի՞նչ էր անում նա և ինչպե՞ս էր ապրում:

Օ, Քորզոմբ... Ամենից առաջ նա շատ զգայուն ու
պատվախնդիր երիտասարդ էր: Իշխանի դիտողութունն այ-
սօր շատ ծանր եկավ նրան, ուստի և տխրեց:

Քորզոմբ, իհարկե, ցանկանալով ցանկանում էր՝ շուտ
աճարտել տունը, դուրս գալ աղմկոտ ու նեղ կացարանից,
մանավանդ որ տան աճարտի հետ էր կապված իր պսակը
Մինայի հետ: Քայց տուն կառուցելը այնքան դյուրին գործ
չէր, ինչպես թվում էր առաջ: Կառավարիչ իշխանը ինչպես
բոլոր տիրափախներին, այնպես էլ Քորզոմբին ու ընկերներին
հատկացրել էր հողամաս ու քար, մնացյալ աշխատանքը
թողնելով իրենց: Սակայն Քորզոմբ, լինելով շինարար գոր-
ծավորների մի խմբի վերակացու, իր տան կառուցումով
զբաղվում էր միայն երեկոյան ժամերին, երբ գաղաղում էր
շտապ կառուցվող նոր կացարանի աշխատանքը: Մինչև գա-
լիս էր ճաշում մօր հետ՝ արևը մայր էր մտնում, այդ իսկ
պատճառով իր տան վրա աշխատում էր շատ քիչ, այն էլ
օրերի ընդմիջումով: աշխատանքը խանգարվում էր մանա-
վանդ անձրև օրերին: Եվ ընդհանրապես Քորզոմբի կյանքն
անցնում էր միօրինակ և հոգսերով լի: Քաղաքում ամենից
շուտ զարթնում էին նրա կացարանի մաքրիկ և, շենքի առջև
լվացվելով, խմբերով կամ մենակ շտապում աշխատանքի:
Իսկ Քորզոմբի մայրը զարթնում էր ավելի վաղ՝ առաջին թն
երկրորդ հավախոսին: Մորից քիչ հետո զարթնում էր ինքը
Քորզոմբ: Երբ նա մի քիչ հաց ուտելով դուրս էր գալիս խցից՝
իր գործավորներին հավաքելու, մայրը գնում էր նրա հետևից
և հարցնում:

«Ե՛րբ պի գաս, տղաս»... «Ե՛րբ ազատիմ»... «Այսօր պի բանե՞ս տան վրա»... «Պի՛,— հետևում էր պատասխանը, ապա կամացուկ մի խորհուրդ:— Դու Մինային լավ նայի, մարե»... Իսկ երբ մայրը ներս էր մտնում, Քորզոմը թեքվում էր նույն կացարանի ծանոթ խուցի կողմը և կանգնում նրա պատուհանի առաջ:

— Մինա, ինչո՞ր է պապոն,— հարցնում էր նա հարսնացուի հոր առողջութունը: Երբ Մինան պատասխանում էր «լավ»՝ Քորզոմն այնժամ ավելացնում էր. «էհ, ես գնացի: Դու մարեիս լավ նայե»...

Ու գնում էր, իսկ Մինան անխոս, քայց հպարտ նայում էր նրա հետևից՝ մինչև նա թաքնվում էր աչքից:

Այս Քորզոմի ամենօրյա, սովորական ծեսն էր, որ կատարում էր աշխատանքի գնալուց առաջ: Ըջմարիտն ասած՝ նա իր պարտքն էր համարում այդպես վարվելու, որովհետև պարտավորված էր զգում այդ երեք հոգու առաջ. չէ՞ որ ինքն էր պատճառ եղել նրանց այստեղ գալու...

Մի տարվա մեջ Քորզոմը եղել էր տարբեր աշխատանքների վրա, քայց այն օրից, երբ նշանակվել էր վերակացու՝ առավտոր պետք է շուտ զարթնեք, վարպետներին ու մշակներին հավաքել գործատեղ և հսկեր, որ աշխատանքը կանգ չառնի: Քայց նա ոչ միայն հսկում էր մյուս վերակացուների նման, աշխատում էր ինքն էլ, որպեսզի արդարացի վարազ իշխանի վստահությունը. դրա հետևանքով և սեփական տունը դանդաղ էր շինվում. ուստի երբ ընկերները, ծանոթները հարցնում էին, թե ե՞րբ է պսակվելու, պատասխանում էր.

— Երբ տունս ավարտեմ...

Այս կարծիքին էր և մայրը. «Քանի, տղաս, շունենք մեր օթևան, մեր թոնիր, մեր երգիկ՝ կարելի չէ: Շիքենք մե՛ր տուն՝ հետո աստուծո՞վ»:

Իսկ ծանոթ քահանայի աչք հարցին, թե՛ «է, տղաս, ե՞րբ պսակեմ քեզի»,— Քորզոմը պատասխանում էր անփոփոխ. «Տունս ավարտեմ՝ հետո»:— «Իսկ ե՞րբ կավարտես, տղաս»...

— Շուտով, շուտով...

Ու կատուցում էր: Պետք է ասել, որ տան աշխատանքների մասնակցում էին մայրը, երբեմն և Մինայի հայրը:

Քորզոմի ընկերները՝ Հովսեփն ու Վարդանը, նույնպես

շինում էին իրենց տները, որ համարյա կից էին Թորգոմի տեղին: Օրվա աշխատանքից դառնալով՝ Թորգոմը նախ ճաշում էր, հանգստանում մի փոքր և գնում իր տան վրա աշխատելու: Օրեցօր բարձրանում էին պատերը, ուրախություն բերելով ոչ միայն իրեն՝ Թորգոմին, այլև մորը և աներոջը, որ ամենից ավելի էր շտապում աղջկան ամուսնացած տեսնելու: Երբեմն տան կառուցումը դիտելու էր գալիս և Մինան. սա խնդուն, գրեթե մանկան ժպիտով ու հետաքրքրությունք էր նայում տան վրա կատարվող աշխատանքը. թվում էր՝ ավելի է հրճվում ապագա օթեանի համար, քան մյուսները: Թորգոմը ջանում էր այդ ամառ վերջապես պատերը բարձրացնել և կտուրը ծածկել: Բայց կառուցումը, հակառակ իր կամքի, դանդաղ էր կատարվում. սկսում էր աշխատել թե՛ օրը մթնում էր: Այս էլ պիտի ասել, որ Թորգոմն ամեն աշխատանք կատարում էր ինքը. պատրաստում էր դուռ, լուսամուտ կամ գերաններ էր հարթում, և երբեք անգործ չէր մնում, ու մայրը միշտ խրախուսում էր.

— Աստուծով շիբենք մեր տուն, բերենք մեր հարս...

Թորգոմի երազը նույն էր հարկավ: Բայց երբ նկատում էր մոր թաքնված ուրախությունը, մտածում էր, որ տունը նրա համար ամեն ինչ էր՝ գերազույն մի բան. ուստի ջանում էր մորը շրջել այդ ուրախությունից, տալ նրան այն մեծ հաճույքը, ինչ բաղձում էր նա:

— Շուտով, մարե, շուտով կշինենք և ամենը կլինի թո սրտով:

— Հա՛, Թորգոմ, կուզեմ տեսնեմ ու մեռնեմ...

Աշխատանքի ժամանակ, երբ Թորգոմը նկատում էր Մինան նույնպես կամենում էր օգնել իրեն, երբեմն ուրախ թեքվում էր դեպի նրա ականջը և շշնջում. «Շուտով կավարտենք մեր տուն և դուռ կըլնես մեր հարս»... Աղջիկն ինքն էլ թեև սպասում էր դրան, բայց կարմրում էր կակաշի պես, և աչքերը դառնում էին երազային:

Այս աշխատանքների միջոցին Թորգոմը երբեմն հիշում էր անտառի գեպքը և մտածում, թե արդյոք մարդիկ մոռացել են այդ և վրեժխնդիր շե՛ն լինի սպանված իշխանի համար... Բոլոր նշաններից նա հասկացել էր, որ սպանվածը իշխան էր, բայց թե ո՞վ է՝ չէր կարող իմանալ: Նրան թվում

էր, թե նրա հետ եղած մարդիկ ճանաչեցին իրեն և ուրեմբ կարող են գալ մի օր... Բայց իսկույն էլ վանում էր այդ միտքը: Սակայն վանել զժվար էր, քանի որ առիթներ էին լինում կասկածելու: Հազիվ տասը օրվա եկած՝ նա մի օր իմացավ, թե շահապ իշխանը գրություն է ստացել՝ մի սպանութիւն մասին. պահանջում էին սպանողին հանձնել սպանվողի եղբորը: Վարազը շփտե՛ր և շէր էլ կարող իմանալ, թե վերջին եկողներին ո՞րը կլինի դա, ու չհետամտեց: Բայց միայն հետաքրքրվեց, թե վերջին նորեկներից ո՞վ է մարդ սպանելու: Մեծ մասամբ ասում էին՝ շփտեն, իրենց հայտնի չէ... Այս հարցումով իշխանը դիմեց և Քորգոմին որպէս նորեկի. «Լսե՛լ ես, տղաս, անտառում սպանված իշխանի մասին»,— հարցրեց Վարազը: Քորգոմի առաջին զգացմունքը եղավ զարմանքը.— «Ի՞նչպէս է իմացել»,— մտածեց նա ներքին զոզով և ասաց. «Ի՞նչ իշխան է, տեր»։— «Համունի իշխան»,— շեշտեց Վարազը:— «Համունի՞»,— նորից գարմացավ Քորգոմը և կրկին մտածեց.— «Ուրեմն եղել է Համունի իշխանը»: «Համունի, Համունի,— մտմտաց նա և գլուխն օտորեց:— Ոչ, տեր, լսած չեմ այդպիսի բան»... Երբ նա իշխանից հեռացավ՝ սիրտը դողում էր. թվում էր Վարազը կարող էր կալանավորել իրեն. բայց հետո հիշեց, որ իշխանը թագավորից հրաման ունի՝ եկողներից և ոչ մեկին չհանձնել տիրուջը, ինչ պարագայում էլ լինի, քանի որ քաղաք մտնողը համարվում է արդեն թագավորի մարդ... Այնուամենայնիվ Քորգոմն այդ օրը իշխանի մոտից անմիջապէս տուն շփաց, այլ շտապեց Հովսեփի և Վարդանի մոտ: Լսածը պատմելով՝ նա ասաց. «Եթե իշխանը ձեզ հարցնի— շփտեք, այնպէս չէ՞»... «Հարկավ»,— եղավ ընկերների պատասխանը:

Այս նրանց քաղաք գալուց տասը օր հետո էր: Բայց ամիսներ անց, Քորգոմը երբեմն հիշում էր այն և իսկույն էլ այդ հուշը վանում իրենից, ցանալով մոռանալ: Եվ մոռանում էր, երբ տարվում էր գործով, զրուցով կամ երբ լինում էր բազմութիւն մեջ: Իսկ նա երբեք մեծակ չէր լինում. սովորութիւն էր դարձել, երբ մութն ընկնում էր և այլևս աշխատել հնարաւոր չէր, գնում էր ընկերների, ծանոթների հանդիպելու: Եկած օրից նա ուներ արդեն շատ ծանոթներ, նաև հարևաններ, ուրոնք երեկոները— ձմեռները մեկի կամ մյուս-

սի տանը, իսկ ամառը որևէ պատի տակ՝ գերանների և քարերի վրա, հավաքվում էին զրույցի, և զրուցում էին երկար, ամեն ինչից. երիտասարդները երբեմն երգում էին այն երգերը, ինչ երգել էին իրենց շփներում՝ մեծ տոներին, հարսանիքներին կամ դաշտային աշխատանքների ժամանակ: Իսկ ընդհանրապես հին եկողները պատմում էին իրենց գլխով անցածը, նորեկները՝ իրենց: Մեկն, օրինակ, պատմում էր, թե երկար ժամանակ որոշել էր փախչել, բայց հնար չէր գտել և մի օր էլ, ի վերջո, վճռել էր փախչել ժանգաղը ձեռին տիրոջ դաշտից, և ոչ ոք չէր կասկածել, թե փախչում է: Մի ուրիշն ասում էր, թե իրեն հարկադրեց հեռանալ այն, որ տերն ստիպել էր ամուսնանալ հղիացած աղջկա հետ:

— Առերես համաձայնեցի, բայց չկամեցա ուրիշի զավակի հայր լինել, և փախա նույն օրվա գիշերը:

Թորգոմը, ինչպես և Հովսեփն ու Վարդանը, գրեթե միշտ ներկա էին լինում այդ զրույցներին, հավաքույթներին և հեռանում էին այն ժամանակ, երբ բոլորը ցրվում էին քնելու:

Այդ օրն էլ, իշխան Վարազին հանդիպելու օրը, եւթ Թորգոմը մինչև մթնշաղ աշխատեց իր տան բարձրացած պատերի վրա, մուժն ընկնելուց հետո, ըստ սովորության, գնաց ծանոթների այդ հավաքատեղին՝ հանգստանալու և զրուցելու Հավաքավայրը հեռու չէր. զա մեծ կացարանի պատի տակն էր, այնտեղ, ուր գերաններ էին թափված: Խաղաղ աստղալույս գիշեր էր: Թորգոմը հասավ այն պահին, երբ նորեկ տիրափախները պատմում էին, թե նախարարները այժմ, Ավանի դեմ զայրացած, հսկողության այնպիսի կարգ են սահմանել, որպեսզի առավել դժվարացնեն ծառաների փախուստը. հիմա հարևան նախարարը հսկում է հարևանի մարդկանց, որ իր հողով շանցնեն, և, մի բան նկատելիս, իմացնում է հարևանին կամ պարզապես կալանում փախչողին:

Այս պատմում էր Վանանգից եկած մեկը: Իսկ Վանից փախած մի քարագործ պատմեց, թե ինչպես իր տերը՝ Արծրունյաց Մերուժան իշխանը, գետնատնակներ է շինել մեծ ճանապարհների վրա, որ հեռացողին կալանեն: կամ «ուստա-կեն»:

— Ե՛վ բռնվածին կխոշտանգեն ու կսպանեն շարաշար, —
ավարտեց քարագործը:

Հսկոյ՞ այս՝ լոռեթյուն իջավ մի վայրկյան, ապա ունկն-
դիրաւ, ... անկը, մի տիրափախ, բացականչեց.

— Օ՛, եթե նորից ընկնենք մեր տերերու ձեռք... Եթե
չսպանեն՝ կխեղդեն աշխատանքով, կմեռցնեն քաղցած:

— Է՛հ, աշխատանքն այստեղ էլ թեթև չէ, — տնքաց մեկը:

— Մի տարի է կաշխատեմ օրն ի բուն, բայց շունեմ դեռ
տուն, կստանամ կերակուր մի շերեփ ու մի բլիթ...

Դժգուհ էին առանձնապես հին տիրափախները, որ տա-
կավին շունեին այն, ինչ երագել էին:

— Բայց թագավորը խոստացել է մեզ պահել ազատ,
չառնել տուրք ու տուգան, — միջամտեց մի ուրիշը:

Իսկ մի երրորդը նկատեց.

— Թող լինի աշխատանք, միայն մեր հին տերերը հաւն-
դիստ թողնեն մեզի:

— Էլ ոչինչ: Կամենան էլ՝ չեն կարող անել ոչինչ. մենք
հիմա թագավորի ծառաներն ենք...

Ե՛վ այդ հանգամանքը, թե գտնվում են թագավորի հողում
և աշխատում են նրա անունով կառուցվող քաղաքում՝ թվում
էր, հեռացնում է ամեն վտանգ, և նրանք իրենց զգում էին
ապահով: Բայց մեկը հանկարծ հարցրեց, թե չի՞ կարող պա-
տահել, որ տերերը պահանջեն իրենց վերադարձը. ինքը լսել
է այդպիսի բան... Թորգոմի հարևանների մեջ կար մեկը, մի
տարեց կի՛ն՝ Մարինե անունով, որ սիրում էր մասնակցել
տղամարդկանց զբույցներին և խոսում էր միշտ առածներով
ու մուր տաշով: Հսելով այս՝ նա մատները չափեց.

— Ո՛ւ. ես նորեն իմ գավկներ չեմ տանի Կամսարականին
ծառա: Զէ. կապրիմ աստեղ, կմեռնեմ աստեղ:

— Իսկ եթե տանելու գա իշխանն ի՞նքը, — կատակեց
մեկը:

— Իշխանը ցափս թող տանի իրեն, — մուր տվեց պառավը
հինգ մատը չոած:

Միծաղեցին, բայց հետո նորից ծանր լոռեթյուն իջավ: Եր-
կար ժամանակ ոչ ոք չէր խոսում:

— Իսկ պատահե՞լ է, որ մի ծառա սպանի իր տիրոջը և
փախչի, — գիմեց մեկը այն նորեկ փախստականին, որ պատ-

մում էր, թե նախարարներն այժմ շատ զայրացած են և սահճմանել են խիստ հսկողութիւն:

— Պատահել է, պատահել,— ասաց նորեկը:— Մի՞թե չեք լսել, որ մի տարի առաջ մեկը, փախուստի ճանապարհին, անտառում սպանեց Համունի նախարարին: Որքա՞ն փրկուեցին, գազազեցին: Բայց չգտան... Պատահել է...

Այս խոսքերի վրա Հովսեփն ու Վարդանը նայեցին Թորգոմին, իսկ Թորգոմն ինքը զգաց, որ երեսը տաքացավ, ու լարվեց լսելու, թե ուրիշ ի՞նչ կասի պատմողը, բայց նա չշարունակեց, այլ եզրակացրեց միայն.

— Գրանից ահա, կասեն, թե նախարարները զայրացած են այնչափ, որ խորհում են դառնալ օտար թագավորի հպատակ, քան մնալ մերայինի՝ Արշակ թագավորի ձեռքը:

— Ուրանա՞լ հայի հավատ,— լսվեց մեկի ձայնը պատի ստվերից:— Մոռանա՞լ երկիր, գնա՞լ օտար թագավորի աշխարհ:

— Ինչո՞ւ գնալ. կուզեն իրենց հողով, իրենց շենքերով մտնել օտար թագավորի ձեռքի տակ: Քանի որ, կասեն, իրենց մարդեր, մեր թագավորի կամքով, կփախչեն-կուզան աստեղ... ու կուզեն, որ յուրյանց բոլոր մարդեր տանեն...

— Ցա՛վս տանեն,— նորից մուր տվեց պառավը:

Եվ զրույցն այդ երեկո սրանով վերջացավ գերանների վրա:

Ընկերներից բաժանվելով՝ Թորգոմը մտածում էր, թե ինչպես երևում է, դեռ փնտրում են իրեն. և թերևս այդ պատճառով են խիստ հսկողութիւն սահմանել: Նշանակում է՝ այսուհետև թույլ չեն տա որևէ մարդ փախչի իրենց ծառաներից...

Բայց սխալվում էր: Սխալվում էին և վերջին նորեկները: Տիրափախները շարունակում էին գալ, և մեծ խմբերով: Գարնան սկզբին, երբ օդը դեռ սառն էր, նրանք չէին երևում, բայց երբ կանաչն սկսեց բարձրանալ և ծառերը տերևակալեցին, նրանք սկսեցին գալ անվերջ: Թորգոմն ուրախանում էր նրանց գալը տեսնելով,— ո՛րքան շատ գան, այնքան լավ. նախարարները կմոռանան կատարված սպանութիւնը... Բայց ամեն անգամ այդ սպանութիւն մասին մտածելիս, նա

ձեռքը թափ էր տալիս՝ կարծես այդ մտքերն իրենից վանելու:

— Պետք է տունը կառուցել և վերջացնել...

Եվ կառուցում էր...

Բայց տիրափախսների գալով ավելի ուրախ էր լինում Վարազ իշխանը. նրան հարկավոր էին շատ աշխատողներ, քանի որ քաղաքի կարևոր շենքերը պետք է ավարտեր այս տարի: Այդ էր պատճառը, որ շտապում էր ինքը և շտապեցնում ուրիշներին:

— Զանացե՛ք, ջանացե՛ք: Ավարտելուց՝ արքունի պարգևներ...

Եթե այդ պտույտների ժամանակ նրա հետ էր լինում Գավիթ դպիրը, նա նույնպես իր պարտքն էր համարում ընդօրինակել տիրոջը:

— Այո, ջանացողը կստանա արքունի պարգևներ...

«Արքունի պարգևների» հեռանկարը, իհարկե, ուրախացնում էր թե՛ վարսյետներին և թե՛ գործավորներին: Դա ուրախացնում էր և Թորգոմին, ա՛յ, կավարտի իր տունը, կայսակվի Մինայի հետ, ապա աշխատանքի համար կստանա արքունի պարգև... ու ամենը կլինի լավ...

Բայց թե ինչո՞ւ էր այդպես Վարազ իշխանը շտապեցնում մարդկանց, ինքը չէր ասում ոչինչ, սակայն ուրիշները խոսում էին, թե ամառը թագավորը գալու է քաղաքը տեսնելու, ահա ինչո՞ւ իշխանն շտապում է և շտապեցնում ամենքին: Խոսում էին միաժամանակ, թե թագավորը կամեցել է, որ իր հիմնած քաղաքը լինի օրինակելի. թե՛ գրավի մարդկանց, թե՛ հաճելի լինի և թե՛ այստիվ բերի իրեն: Արքունի շենքերի օրինակները վերցնում էին հին մայրաքաղաք Արտաշատից և Վաղարշապատից, բայց և ցանկանում էին անել ավելին: Ասում էին, որ թագավորը կարգադրել է կառավարիչ իշխանին. «Զխնայել ոչինչ»... Եվ Վարազ Գնունին ասես ջանում էր, որ մինչև թագավորի ժամանումը պատրաստ լինեն բոլոր աղբյուրները, բաղնիսները, դեպ գյուղեր տանող ճանապարհները, եկեղեցիներ և նույնիսկ պալատը, որ եկեղեցուց հեռու չէր. այս երկուսի ավարտումը, իշխանին թվում էր, լրիվ տեսք ու շուք պիտի տար քաղաքին: Գեթ պետք էր ավարտել դրանց պատերն ու տանիքները, դրսի աշխատան-

քը գլխավորապես, իսկ ներսը կարելի էր և փոքր հետու Քայց ամենից շուտ պետք էր ավարտել; իհարկե, եկեղեցին:

Եկեղեցու ավարտն շտապեցնում էին և քահանաները: Ավագերեցը գրեթե ամեն օր գնում էր կառավարչի մոտ և ասում.

— Աղոթատունս նեղ է, իշխան, ժողովուրդը շատ: Շտապիր, աղաչում եմ: Երիտասարդները ցանկանալով ցանկանում են ամուսնանալ և սպասում են աստծո նոր տաճարին: Ավարտիր, իշխան: Կլինեմ աղոթարար քո արևշատության,— շողորրթում էր նա:

Իսկ մյուս քահանան, որ մի քանի տարով փոքր էր ավագից, հաճախ գնում հորդորում էր եկեղեցու վրա աշխատող վարպետներին.

— Եթե շուտ ավարտիք՝ տերն մեր Հիսուս Քրիստոսի օրհնությունը կլինի ամենքիդ վրա և ձեր հոգիները կդառնան դրախտական...— Ապա ղգալով, որ դրանք ընդհանուր խոսքեր են վերացական և քիչ բան կարող են ասել նրանց և մանավանդ շահագրգռել, քահանան խոսում էր ավելի պարզ:— Կուզեմ ձեր զավակներաց կնքեմ այստեղ, պսակեմ այս նոր տաճարում, որ լինեն հավետ երջանիկ...

— Իսկ թաղումն ինչպե՞ս, հայր քահանա,— ասում էր վարպետներից մեկը հեզնոտ:

— Թաղո՛ւմ... Երբեք չէի ցանկանա, որ մեկիդ մատը փուշ մտներ, զավակներս,— մաղթում էր քահանան:

Վարպետները ծիծաղում էին և խոստանում.

— Եթե այդպես է՝ կավարտենք շուտով:

Զգիտես կառավարչի հոգացողության շնորհիվ, թե քահանաների հորդորանքի հետևանքով՝ եկեղեցին ավարտվելու էր ավելի շուտ, քան սպասում էին: Ասենք այդպես էր կամեցել Արշակ թագավորն ինքը. «Նախ եկեղեցին՝ աստծո տունը, ապա պալատը՝ թագավորի տունը»,— ասել էր նա:

* * *

Անցավ մի քանի օր: Վարազ իշխանը ցնծության մեջ էր: Երկու թիկնապահի հետ գնում-կարգադրություններ էր անում այս-այն թաղում, որ կարգի բերին ճանապարհները, փողոց-

ները և անգամ տները, բակերը: Նա առանձնապես հոգ էր տանում, որ դրսից քաղաք մտնող ճանապարհը և գլխավոր փողոցը լինեին ավելի բարեկարգ ու մաքուր: Ամեն տեղ ինքը շէր հասնում, իհարկե, բայց ուղարկում էր թիկնապահներին, որպեսզի նրանք հրամայեն իր անունից:

— Տեր շահապը պահանջում է, որ մաքրեք, կարգավորեք...

— Տեր շահապը հրամայում է՝ պատրաստ եղեք մեծ ուրախության...

Ի՞նչ էր պատահել:

Եկել էր վերջապես այն օրը, երբ եկեղեցին ավարտվել էր իրոք, և նա պատրաստություն էր տեսնում այն օծելու: Ինքն արդեն հատուկ սուրճանդակ էր ուղարկել թագավորին այդ մասին հայտնելու, և թագավորից անմիջապես հրաման էր եկել, որ Վարազ իշխանը այդ կատարի առաջիկա տասը օրվա մեջ և այդ օրվա մասին վաղօրոք հայտնի իրեն՝ արքային: Վարազը հասկացավ, որ թագավորը իսկապես գալու է օծմանը, ուստի և, հրաման ստանալու օրն իսկ, կարգադրեց՝ մաքրել և զարդարել եկեղեցին. ներսը գորգէոփռել, խունկ ծխել... Իսկ ինքը երկու թիկնապահով զնաց Բագրևանդ՝ գավառի՝ Եպիսկոպոս և կաթողիկոսի տեղապահ Խադի մոտ, նրան հրավիրելու՝ եկեղեցու օծման կարգը կատարելու համար: Իշխանը զնաց հպարտանքով մտածելով, որ Հայոց Աշխարհի այդ նշանավոր եպիսկոպոսը շատ գոհ պիտի մնա իրենից, որ նոր եկեղեցի է կառուցել և իրեն հրավիրում է օծելու:

Բայց մեծ եղավ Վարազ Քնունու զարմանքը, երբ Խադը մերժեց իր հրավերը:

— Ոչ, իշխան,— ասաց,— ես աստվածընդեմ գործ կատարած կլինեմ, եթե հանձն առնեմ օծել մի եկեղեցի, որը ծառայի պիտի գողերաց և մարդասպանից:

Վարազը հանկարծակիի եկավ:

— Սրբազան տեր, հայր հոգևոր,— իշխանի ձայնն ընդունեց աղերսական շեշտ,— թագավորը պիտի ժախանի այդ հանդեսին: Հրաժարվել կարելի՞ է միթե...

— Հրաժարվելը իմ իրավունքս է, իշխան,— ասաց Խադը

Թա՛վ հոնքերը վրա բերելով,— և ոչ մի թագավոր չի կարող հրամայել ինձ:

Օրբ Վարազը կրկնեց իր խնդրանքը, այնժամ եպիսկոպոսը պայման դրեց՝ սառը դեմքը փոքր-ինչ մեղմացնելով.

— Ես, տե՛հ 'հնունի, կհոժարեմ օժել քաղաքիդ եկեղեցին, եթե փախած բոլոր ծառաներին վերադարձնես յուրյանց տերերին, դրանց հետ և վանորեից շինականներին, այլապես՝ ո՛չ երբեք:

Բագրևանդի եպիսկոպոսը բացահայտ դժգոհ էր, որ Արշակ թագավորը իր հրովարտակով արտոնել էր, թե իր նոր քաղաքում («ազատ քաղաքում»,— հեգնում էր նա) բնակվել կարող են տերերից փախած շինականներ ու ծառաներ: Խաղը զայրացած էր մանավանդ, որ այդտեղ ապաստանել էին իր փեսա Կամսարականից փախած ճարդիկ, մեծ թվով ումիկներ և շինականներ:

Վարազը կարևոր համարեց բացատրել.

— Ինքս, սրբազան տեր, առանց թագավորի հրամանի, չունեմ իրավունք ոչ իսկ մեկ մարդ վերադարձնելու: Յուրաքանչյուր ոք, որ գալիս է Արշակավան բնակվելու, արքայի ծառան է, արտոնված ազատ լինելու, հետևաբար և ևս չունիմ իրավունք նորա վրա:

— Հետևաբար և ինքս օժել չեմ կարող մի արենապիղծ եկեղեցի,— հրաժարվեց Խաղը կտրուկ:

Վարազ Գնունին շուսահատվեց: Նույն օրը զույգ թիկնապահների ուղեկցությամբ նա մեկնեց հարևան գավառի եպիսկոպոսի մոտ և, նրա համաձայնությունն առնելով, վերադարձավ. ապա, նկատ առնելով թագավորի ցանկությունը՝ ներկա լինել օժման հանդեսին, անմիջապես սուրհանդակ ուղարկեց մայրաքաղաք՝ թագավորին հայտնելու, թե եկեղեցու օժումը նշանակված է Վարդավառի տոնին: Դրան ի պատասխան՝ Վաղարշապատից եկավ արքայական սուրհանդակ, թե թագավորը կժամանի հանդեսից երկու օր առաջ:

Եվ իշխան Վարազը, արդեն ուրախության մեջ, ոսկեբրդե կապան հագին, սև նժույգը նստած, գանգրահեր գլուխը բարձր բռնած՝ արագ անցնում էր այս-այն փողոցով, այս-այն թաղը, և անցողակի կարգադրություններ անում վերակացուներին, վարպետներին և առհասարակ բոլոր նրանց՝

ում հետ գործ էր ունենում այդ օրերին կամ հանդիպում էր պարզապես իր ճանապարհին:

— Թագավորը պիտի ժամանի... իմացեք և հայտնեցեք ամենքին, որ հագնվեն վայելուչ, որ ամեն ինչ լինի բարետես...

* * *

Իսկապես, նշանակված հանդեսից երկու օր առաջ եկավ Թագավորը՝ Փառանձեմ թագուհու հետ, մի մեծ շքախմբով, որի մեջ էին Բագրատունի Սմբատը, Ռշտունյաց Մեհենդակ իշխանը և ուրիշները: Բոլորը նժույզների վրա էին, անգամ Թագուհին: Դրանց հետ էր և դրանիկ գունդը՝ իր երիտասարդ պետ Վահան Խորխորունու գլխավորությամբ:

Վարազ իշխանը, նախապես իմանալով Թագավորի գալը, երկար տարածություն գնաց ընդառաջ, մտածելով, որ Թագավորը իջևանելու ավելի հարմար տեղ չունի, հետևաբար պետք է հրավիրի իր տունը, խորհում էր, որ դա, որքան էլ ծանր հոգս, բայց մեծ պատիվ կլիներ իր համար:

Եվ նա իր հրավերը հայտնեց միայն քաղաքին մոտենալիս: Բայց Թագավորը հրաժարվեց, ասելով, թե որոշել են ապրել վրանների տակ, «քանզի ամառ է»... Կառավարիչ իշխանը կոտրված ձևացավ, բայց ներուստ ուրախ եղավ, որ ինքը և ընտանիքը աղատվում են մեծ հոգսից: Սակայն դա բնավ չէր թեթևացնում իհարկե ընդունելության հոգսն ու պատասխանատվությունը:

Թագավորի հետ եկել էին մեծաթիվ սպասավորներ, բերելով իրենց հետ մետաքսյա վրաններ, ամանեղեն և ամեն տեսակի հարմարանք. եկել էին նաև խոհարարներ, ու առաջին իսկ ժամին, երբ վրանները բացում էին քաղաքից հեռու՝ մարգագետնի վրա, կրակ արին և մեծ փայլուն կաթսաները կրակին դնելով սկսեցին կերակուրներ պատրաստել, իսկ Թագավորն ու Թագուհին, նաև շքախմբի անդամները իջան վրաններում հանգիստ առնելու, որպեսզի մյուս օրը շրջեն քաղաքը և դիտեն շինարարությունը:

Այդպես էլ եղավ. և երկու օր իշխան Վարազը հանգիստ չունեց, մերթ նժույզը նստած համեստաբար ու պատրաստա-

կամ ուղեկցում էր թագավորին, մերթ, նժույզից իջած, ոտքի վրա մնում էր նրա վրանի առաջ, սպասելով նրա խոսքին, հարցումին կամ կարգադրության:

Վերջապես եկավ օծման օրը: Գնունու կարգադրությամբ՝ այն փողոցները, որով պիտի անցնեն թագավորը՝ թագուհու և շքախմբի հետ, մաքրված էին, իսկ եկեղեցու բակում գորգերի ճանապարհ էր շինված մինչև աղոթատան դուռը և ավելի ներսը:

Սղանակը պայծառ էր. արևը ջերմ լույսերով ողողել էր քաղաքը. բնակիչները խմբերով շրջապատում էին հանդեսը, բացի այն, որ շատերը նայում էին կտուրները բարձրացած, նայում էին ցանկապատերից և առանձին մեծ քարերի վրա կանգնած:

Եկեղեցու բակը լցված էր, երբ Թորգոմն իր մոր և Մինայի հետ հասավ այնտեղ: Միսակատար եպիսկոպոսը հետք բերած վարդապետներով, դրանց հետ և տեղի քահանաները, շքեղ զգեստավորված խունկ էին ծխում և աչոթում բարձր երգեցիկ ձայներով, խաչակնքելով բոլոր կողմերի պատերը, բեմը, հատակը, թագավորին թագուհու հետ, պալատականներին և ամբողջ ժողովրդին, որ լցրել էին ներսը և բռնել անգամ մուտքերը, բակը ամբողջ:

— Ճանապարհ, թողեք ներս... ճանապարհ...

— Զկա ճանապարհ, շկա տեղ...

Ու մարդիկ խմբվում էին մուտքի առաջ, խմբվում գավիթում... Ամենքն ուզում էին տեսնել օծման կարգը և մանավանդ թագավորին ու թագուհուն:

Օրը ներսի օծումը վերջացավ, եպիսկոպոսն իր վարդապետներով բուրվառելով ու երգելով դուրս եկան գավիթը և այնտեղ, դառնալով եկեղեցու շուրջը, օծեցին նրա դրսի սպասարձար՝ գարձյալ խաչակնքելով և օրհնած ջուրը սրսկելով: Այս վերջին գործողությունը կատարում էին երկու վարդապետ և քահանաներից մեկը. կավե ամաններից (որ բռնել էին ձախ ձեռքով) ջուրը վերցնում էին աջով և նետում պատերի վրա, ու ամեն անգամ, ջուր վերցնելուց առաջ, խաչակնքում էին ջերմեռանդ: Միսակատարությանը մասնակցում էր և Դավիթ դպիրը, ինչ-որ բան տանելով եպիսկոպոսի և վարդապետների հետևից: Թորգոմը նրան նայելիս նկատում

էր նրա ջերմեռանդ հայացքը և այծի մորուքը, որ դողում էր շարունակ. թվում էր՝ դպիրը աղոթում է անխուս:

Միսակատար հոգևորականների հետ եկեղեցու շուրջն էին դառնում վառ մոմեր բռնած թագավորն ու թագուհին, պալատականները և ամբողջ ժողովուրդը. մարդիկ սեղմում էին իրար և դժվարութեամբ շարժվում առաջ: Շատերն առանձնապես դիտում էին թագուհուն՝ նրա հագուստները, թևերի և պարանոցի զարդերը... Դիտում էին և շշնջում միմյանց

— Թագավորը թուխ է, թագուհին՝ ճերմակ... Ինչո՞ւ է այդպես:

— Աստծու կամքն է...

Թորգոմը լսում էր այդ և նման խոսքեր ու ջանում մոր և Մինայի համար գրավել այնպիսի տեղ, որպեսզի կարողանան լավ տեսնել թագավորին ու թագուհուն: Բայց չէր հաջողվում: Վերջապես, երբ բոլորը դառնում էին եկեղեցու շուրջը, Թորգոմը յուրայինների հետ կանգ առավ պատի տակ և տեսավ այն, ինչ ցանկանում էին այնպես: Պառավին միշտ թվում էր, թե թագավորն ու թագուհին կլինեն բոլոր մարդկանցից բարձրահասակ ու մարմնեղ, և զարմացավ, որ այդպես չէին: Այդ տարօրինակ էր թվում և Թորգոմին. բայց նա այդ մասին մտածելու ժամանակ չունեցավ, որովհետև իր հետ աշխատող վարպետներից մեկը հարցրեց շշուկով.

— Այսօր պարզենք բաշխե՞ն պիտի, Թորգոմ:

— Զգիտեմ,— ուսերը թոթվեց Թորգոմը:

— Ինչպե՞ս: Ամենքը սպասում են,— շարունակեց մարդը:

Բոլորն իրոք սպասում էին, թե Վարազ իշխանի ի ռոստացած «արքունի պարզենները» կբաշխեն այսօր, թագավորի ներկայությամբ. բայց... Բայց օժման կարգը վերջացավ ահա և... ոչինչ չեղավ: Սպասում էին, թե «արքունի պարզեններ» կբաշխեն գեթ եկեղեցին կառուցող վարպետներին, գործավորներին... Բայց Վարազ իշխանը, օժման հանդեսից հետո, նրանց բացօթյա հացկերույթ տվեց միայն.

— Այսօր ձեզ հացկերույթ,— ասաց նա:— Այնուհետև կխորհենք...

Յկեղեցին օծելուց հետո թագավորը երկու օր ևս մնաց քաղաքից դուրս խփած իր վրաններում: Առավոտները, նախաճաշից հետո, նա, թագուհու և իր շքամսքի մարդկանց հետ գալիս էր շրջում քաղաքում: Դրանց միանում էր ժամ առաջ վրանների մոտ սպասող Վարազ իշխանը և ուղեկցում նրանց: Թագավորն իր ճերմակի վրա անցնում էր թաղից թաղ և նայում-զննում ամեն տուն. երբեմն նա նժույզը կանգնեցնելով մի որևէ շենք դիտում էր ավելի ուշադիր: Դիտում էր և լռում... Այնինչ Վարազ իշխանը սպասում էր, որ թագավորը մի խոսք ասի՝ հավանի կամ դիտողություն անի: Սակայն՝ ոչինչ... Բայց Վարազ իշխանի անհանգստությունը դրանով չէր վերջանում: Ամեն անգամ, երբ թագավորի և թագուհու նմույզների ոտքը դիպչում էր քարի կամ նոր կառուցվող շենքի մոտենալիս, դրանց ոտներն ընկնում էին կավե շաղախի մեջ, Վարազն իրեն վատ էր զգում. փորձում էր առաջ անցնել օգնելու կամ ներողություն խնդրելու: Այնուամենայնիվ նրա մեծագույն հոգսը մնում էր այն, որ թագավորը դիտում էր ամեն բան և տպավորություն չէր հայտնում: Զգիտես հավանում էր, թե ոչ... համենայն դեպս արքայի աչքերի ամեն մի կծկումը Վարազին սրտոգոյ էր պատճառում. շուտ-շուտ քրտնում էր կամ պաղում: Ինչո՞ւ թագավորը խոսք չի ասում:

«Հավանաբար հաճելի չեղավ,— մտածում էր նա,— հավանաբար դժգոհ մնաց և հիմա դիտողություն կանի մարդոց ներկայությունը»:

— Այս փողոցի շենքերն ավարտված են, իշխան,— հարցնում էր երբեմն թագավորը:

— Տակավին՝ ոչ, արքա:

— Իսկ ե՞րբ կավարտես:

— Հավանաբար գալ տարի:

Անցնում էին մի այլ փողոց. նայում էր թագավորը աջ ու ձախ տներին և նորից հարցնում.

— Ովրե՞ր են բնակվում այս օթևաններում, իշխան:

— Երկրագործներ և քաղաքիս գործավորները:

Շրջագայության ամբողջ տևողության միջոցին, թագավորը միայն այսպիսի հարցումներ էր անում և լռում. չէր ասում ո՛չ լավ, ո՛չ վատ:

Վերջապես, ժամեր անց, նա նժույգը կանգնեցրեց և ասաց.

— Այսքանս բավ համարենք, իշխան...

Եվ նժույգի գլուխը թեքեց դեպի վրանները: Նույնն արին շքախմբի անդամները՝ Բագրատունի Սմբատ ասպետը, Մեհենդակ իշխանը, դրանիկ գնդի պետ Վահան Խորխորունին և մյուսները: Վարազը հետևեց նրանց ո՛չ կենդանի, ո՛չ մեռած: Ինչո՞ւ է լուռ արքան: Խոսք չասել՝ նշանակում է շահավանել: Ավելին՝ դժգոհ լինել... Մի՞թե ամհն ինչ ասելու է վրանում, հանդիմանելու է շքախմբի անդամների և թագուհու ներկայությամբ...

Բայց այդպես շեղավ: Երբ թագավորը ձիուց իջավ, նա բոլորին թույլատրեց գնալ և հանգիստ առնել, իսկ Վարազին հրավիրեց իր վրանը.

— Հրամիր, իշխան:

Վարազը ներս մտավ ներքին դռղով: Հրավերը պատիվ էր, բայց ինչո՞վ կվերջանար...

Երբ նստեցին, թագավորը մատուց հանեց ակնաքարերով ոսկե մատանին և մեկնեց իշխան Վարազին:

— Գու, իշխան, հանձնարարությունս կատարել եմ սիրով, ուստի և, ի նշան շնորհակալության, ընդունիր այս մատանին:

Վարազը պայծառացավ և ուրախությունից խոսք չգտավ տսելու:

— Եվ այնուհետև, իշխան սիրելի,— շարունակեց Արշակը,— եթե հնար է, շուտով սկսիր Ավանիս բերդապարիսպը: Վարազը խոնարհեց գլուխը.

— Հոամայել ես, արքա:

— Եվ դորա համար, իշխան, լարես պիտի կորուզ ամբողջ, որ ամուր ու անխորտակ լինի մեր բերդը:

Վարազը նորից խոնարհում արավ:

— Թող լինի կամքը արքայի:

— Այո, իշխան, Կամսարականը և խոհակիցները նորա չկամեցան գիշանել իրենց բերդերը, մենք կշինենք մեր բերդը, ամենայն հայոց բերդը... Ու պետք է կառուցել արագ, որ թշնամիներս չիմանան և չխանգարեն: Թող այնպես կառուցեն, որ շինում ենք պարիսպ և ոչ բերդ:

Արշակը տեսնելով, որ իր Ավանն արդեն կառուցվել է և դարձել բազմամարդ, մտածում էր, թե լավ չէ՞ր լինի արդյոք արձակել մի նոր հրովարտակ՝ նոր գործավորներ ժողովելու, ինչ անհրաժեշտ կլինե՞ր բերդի շինությունը արագացնելու համար։ Ու ցանկացավ խոսել այդ մասին Վարադ իշխանի հետ։

— Չե՞ս կարծում, իշխան, որ կարի անհրաժեշտ է արձակել նոր մի հրովարտակ մարդաժողովի, թե՞ վարպետներդ և գործավորներդ բավ են քեզ։

— Անշուշտ, արքա. վասնզի սկսում ենք մեծ գործ՝ պիտի ունենալ նաև գործավորների մեծ թիվ՝ այդ ամէնը գոյութեան համաձայնեց Վարազը։— Սակայն, արքա. դա նորից չի՞ հուզի նախարարաց, քանզի նորեկները վկայում են, որ նոքա վրդոված են հույժ։

Վարազին իրոք լուրեր էին հասնում, թե որքան կառուցվում ու բազմամարդանում է քաղաքը, այնքան դժգոհ են մնում նախարարները, անգամ ապստամբություն են խորհում, կամենալով մինչև իսկ նոր թագավոր դնել հայոց գահին։ Ըջմարիտ էր այս, թե ոչ՝ նա չգիտեր, բայց մեկ-երկու անգամ ինքն անձամբ հայտնել էր թագավորին, թե դժգոհ նախարարները զենք են հավաքում և մարդիկ են վարժեցնում նետաձգության և նիզակի գործածության։

Արշակը չէր հավատում այդ ամենին, ա՛վելի շուտ՝ կարևորություն չէր տալիս։ Այդ մասին խոսել էր նրա հետ և Փառանձեմը, բայց Արշակը. «Չունի՛ արժեք, թագուհիս»... Իսկ Վարազի նախազգուշացումներին պատասխանում էր միշտ. — «Չունի արժեք, իշխան։ Նոքա հույժ տկար են իմ դեմ ելանելու»...

Սակայն Արշակը որքան խիստ էր, կասկածամիտ, նույնքան և դյուրահավատ էր երբեմն։ Իրոք, նա առժեք չէ՞ր տալիս նախարարների դժգոհության և ինչ-որ ռազմական սպառնալուծության լուրերի... նա ուրախ էր, որ իր Ավանի կառուցումն առաջ էր գնում արագ ու անարգել և մանավանդ գալիս են նոր բնակիչներ։ Ուրախ էր նաև, որ Վարազը խնամքով կատարում է իր կարգադրությունները, որ կառուցում էր ինչպես տներ, այնպես էլ շինում էր աղբյուրներ, քաղանիս և քաղաքից դուրս եկող ուղիներ, որպեսզի դրանցով տարբեր

շեներից պարեն ու մթերք բերեն քաղաքը նմանսպինս նրա՝ Արշակի կարգադրությամբ էր Վարազը պատրաստվում կամուրջներ կապել Ջկնգետի վրա, որպեսզի թե՛ մարդ, թե՛ սայլ դյուրությամբ և կարճ անցնեն դիմացի շեները: Խոսում էին, որ քաղաքն արդեն տասը հազարի շափ բնակիչ ունի. դրանց պետք էր ապահովել սնունդով... Այո, տասը հազարի շափ, և մյուս կողմից, շնայած տերերի արգելքներին, շարունակում էին գալ. և գալիս էին գրեթե ամեն օր:

Ինչու՞ էին գալիս այդպես ամեն վտանգ արհամարհելով... Մանր, անազատ ապրող և իրենց աշխատանքից բաժին չըստացող կամ՝ շնչին բաժին ստացող շինականները ելք էին փնտրում տանելի ապրելու, և ահա, երբ հնար էին տեսնում ազատ լինելու՝ շտապում էին Ավան, շմտածելով, թե ի՞նչ կլինի հետո... Աղատ լինելու ցանկությունն ալելի մեծ էր, քան վտանգը... Եվ որքան շատ էին գալիս՝ տերերն այնքան՝ շատ էին բորբոքված քաղաքի դեմ:

Խոսելով թագավորի հետ՝ Վարազ իշխանը նորից հիշեցրեց նախարարների վրդովանքը:

— Որքան և կուզեն վրդովվեն, — ձեռն արհամարհանքով թափ տվեց Արշակը, — չունի՛ արժեք: Երկյուղ չունեմ նոցա ուժից, բայց զարմանում եմ նոցա հանդգնության վրա...

Փառանձեմը, որ լսում էր թագավորի և Վարազի զրույցը վրանի մյուս բաժանմունքում, ուրախությունից երազում էր, թե շուտով կունենան ամուր մի բերդ, ամրակուռ բերդաքաղաք, որը Հայոց Աշխարհը կպաշտպանի վերջապես բոլոր թշնամիներից՝ նրանց հանկարծակի ներխուժումից, գազանային գործերից և երկրին հայրենի կբերի խաղաղություն ու ապահովություն...

— Տեր, լե՛ր օգնական ազգիս հայոց, — Փառանձեմը ձեռքերը միացրեց իրար և աղոթողի նման աչքերը հռոնց վեր:

Մյուս օրը թագավորը, թագուհու և ամբողջ շքախմբի հետ մեկնեց մայրաքաղաք, իսկ Վարազ Գնունին սկսեց պատրաստություն տեսնել բերդապարսպի հիմքը դնելու: Բայց երբ վարպետներից մեկ-երկուսը հիշեցրին նրան «արքունական պարգևների» մասին՝ Վարազը բացատրեց.

— Արքունի պարգևներ, սիրելիդ իմ, կլինի քաղաքիս պարիսպն ավարտելուց հետո... Անշուշտ և ճշմարտապես...

Վարագ իշխանը ցնծում էր թագավորի շնորհակալու-
թյունը ոգևորել էր նրան անշափ, ուստի և կամենում էր ժամ
առաջ կատարած լինել նրա հրամանը՝ սկսել նախ պարիսպ-
ները, ապա բերդը. ու այդ գործով կամենում էր զբաղեցնել
ամենքին՝ քարհատների, վարպետների, սայլավորների, մշակ-
ների և ամեն կարգի գործավորների. նժույզը նստած օրը
մեկ-երկու անգամ անցնում էր փողոցներով և կանդնելով
յուրաքանչյուր անավարտ շենքի տաջն՝ կրկնում էր միննույ-
նը գրեթե ամեն օր.

— Այլարտեցեք թերին, սկսենք պարիսպները...

— Քաղաքը չի լինի ապահով, եթե շունենա պարիսպներ
ամուր...

— Պարիսպներից հետո՝ արքունի պարգևներ ամենէի՛ն...

Թորգոմը նուգնապես շտապում էր ավարտել իր տունը։
Նրա ճանապարհի ընկերներ Վարդանն ու Հովսեփը ոչ միայն
ավարտել էին իրենց շենքերը, արդեն իսկ բնակվում էին.
Բայց Թորգոմը ցանկանում էր նաև իր տունը ծեփել-ճեմա-
կեցնել ներսից ու դրսից, որպեսզի այն, ինչպես ինքն էր
ասում, լինի ավելի «տեսոք», քան ուրիշներինը։ Բայց մինչև
այդ նա նույնպես մոր հետ արքունի կացարանից տեղափոխու-
վել էր իր տունը։ Վաղաժամ տեղափոխվելու նպատակն էր՝
ավելի արագ վերջացնել ծեփը. դրանից էր կախված ամուս-
նությունը։ Երբ ծեփը շորանա՝ նա երկրորդ օրը պիտի գնար
պսակի և հարսին բերեր տուն...

Եվ քանի օր էր ահա նա տան ներսը լուսնահողով ծեփե-
լուց հետո սկսել էր ծեփել և դուրսը, ինչպես անում էին
շատերը բաղաբում։ Կարելի է ասել, այդ նկատել էին և հա-
րևանները, որ Թորգոմը ոչ մի աշխատանք չէր կատարել այն-
պիսի ջանասիրությամբ, ինչպես այդ ծեփը։ Զգիտես նրա՞
համար, որ դա կոկում ու լուսավորու՞մ էր տունը, թե այն
պատճառով, որ դրանով ավարտում էր տան կառուցումը.
համենայն դեպս նա ուրախ էր, որ վերջապես պիտի ունենար
իր տունը, իր բույնը, ուր պիտի ապրեր Մինայի հետ, մոր
հետ, աներոջ հետ, որ հոր շափ հոգածու էր իր հանդեպ. իսկ
ինքը ազնաժամ էր նրանից և հարգում անշափ, որ Մինային

ուրիշի շտվեց և համաձայնեց փախչել իր հետ այսքան հեռու, որպեսզի Մինային շխեն իր ձեռքից:

Հետաքրքրական էր տեղափոխության առաջին օրը. երբ մեծ ու փոքր կապոցներով մայր ու որդի մտան իրենց տան բակը, կատարվեց Քորգոմի համար օտարոտի մի բան. մայրը, որ շնայած կառուցման օրերին բազում անգամ էր եղել նոր տան ներսը, այս անգամ սակայն, կապոցները ներս տանելուց առաջ, ծունկի եկավ մուտքի առջև և, շեմափայտը համբուրելով, խաչակնքեց ջերմեռանդ, որ բախտավոր տուն լինի, որ շար աչքի, շար փորձանքի չգա...

Հետաքրքրական էր և առաջին գիշերը: Երբ Քորգոմը պառկեց իր հարկի տակ, նա իրեն զգաց երանության մեջ,— վերջապես կարող է հանգստանալ, ամուսնանալ և ապրել առանց տագնապի: Հիշում էր, որ տարուց ավելի էր ինչ հասել էր քաղաք: Որքա՞ն էր երազել տան մասին. որքա՞ն աշխատեց մի օթևան ունենալ... և ահա այդ օթևանը պատրաստ է, և ինքը պառկած է մեջը: Այդ օթևանը պատրաստ կլինե՞ր ավելի շուտ, եթե Քորգոմը եկած օրից աշխատե՞ր նրա վրա: Բայց այդպես չեղավ. նախ հողամասն ուշ ստացավ. ապա քարը, գերանները... Ծիշտ է, քարը, գերանները ձրի էին, բայց քարհանքից՝ ու անտառից բերելը երկարեց... Ինչևէ, տունն արդեն պատրաստ էր, մնում էր ուրեմն կատարի իր վերջին իղձը— պսակվի և Մինային բերի իր տուն...

Առաջին այդ գիշերը Քորգոմի մայրը, նույնպես մտքերի մեջ, ուրախությունից երկար ժամանակ չէր կարողանում քնել: Նա նույնպես ուրախ էր, որ քնում էր իր հարկի տակ, շուտով կտեսնի Քորգոմի պսակը՝ նրա երջանկությունը Մինայի հետ և այնուհետև, եթե մեռնի էլ՝ ոչինչ... Բայց ինչո՞ւ մեռնի հենց նրանց պսակից հետո. ոչ, լավ կլինե՞ր ապրե՞ր, այնքան, մինչև տեսներ առաջին թոռանը և նոր միայն աչքերը փակեր և գնար իր ծնողների մոտ: Բայց ինչո՞ւ միայն առաջին թոռանը. լավ չէ՞ր լինի տեսներ մի քանի թոռ, մեծացներ դրանց, որ տունը լցվեր ժառանգներով, ուրախ կյանքով:

Մտածում էր պառավը և միաժամանակ ականջ դնում որդու շնչառությանը. նա զգում էր, գուցե և լսում, որ Քորգոմը նույնպես արթուն է. շարժվում էր շուտ-շուտ և երբեմն հո-

րանջում: Մայրը շհամբերեց և հարցրեց կամաց, շատ կամաց.

— Թորգո՞մս, արթուն ես:

— Շոգ է, մարե, քնել չի լինում:

Իրոք շոգ էր և ներսը օդը թվում էր պակաս. բայց միայն դա չէր Թորգոմի անքնություն պատճառը. նա դարձյալ մտածում էր, թե ինչպես կատարի պսակը և ո՞ւմ հրավիրի հարսանիքին... Այդ մտքերը սակայն շխանգարեցին, որ նա շուտով անկողինը տանի կտուրը՝ զով քնելու համար:

Ամռան գիշերները որքան կարճ են, նույնքան ավելի քնաբեր: Դրանից էր, որ Թորգոմը քնեց իսկույն, մոռանալով այն ամենը, ինչ զբաղեցնում էր իրեն... Դրանից էր գուցե, որ շնայած օգոստոսի հանգիստ լուսաբաց էր, բայց Արշակավանի բնակիչները տակավին խաղաղ քնած էին աներո՞մ, բակերո՞մ, կտուրներին: Աղջամուղջի մեջ փոված-տաւած-ված քաղաքի տներից միայն մեկ-երկու ծխնելույզից էր ծուխ բարձրահնում և հալվում-խառնվում բացվող առավոտի շամանդաղին. երբեմն անհանգիստ մի կով էր բառաշու՞մ ինչ-որ թաղում, և նրա բառաշը, խաղաղ օդը պատռելով, տարածվում էր քաղաքի վրա, կամ՝ աքաղաղներն էին ձայնալիում իրար. թվում էր՝ մեկը հարցնում էր «արթո՞ւու-ուն եք»: Մյուսը պատասխանում էր «Վաղո՞ւ-ս՛ւ-ս՛ւց»... Զարմանալին շներն էին, որ երբեմն վազում էին այս-այն փողոցով կամ, հետին թաթելի վրա նստած, հսկում էին բակը, փողոցը՝ պահակի աշարջությամբ: Թորգոմի տանը մոտ էին Շոփեփի ու Վարդանի տները: Շոգը ստանալիս նրանք շուղեցին բաժանվել և ապրել տարբեր թաղերում. գերադասեցին լինել մոտիկ և, հարկ եղած դեպքում, օգնել միմյանց: Ծիշտ է, նրանք տարբեր գյուղերից էին և միայն ճանապարհին էին ծանոթացել իրար, բայց այն հանգամանքը, որ վիճակակից էին՝ երեքն էլ փախել էին տերերից և վտանգից ազատվեցին միասին՝ դա բարեկամացրեց նրանց, մանավանդ Շոփեփի ու Վարդանը շարունակ հիշում էին, որ ծանր փորձանքից, գիլությունից Թորգոմը փրկեց իրենց, սպանելով կուլանել ցանկացող զինված իշխանին... Եվ դրա համար նրանք շուղեցին հեռու լինել իրարից ու տները շինեցին մոտիկ, որ աշխատանքի գեան միշտ միասին:

Թորգոմը շուտ էր արթնանում և, աշխատանքի գնալուց առաջ, մորը խղճալով և նրան օգնած լինելու համար, ջուր էր բերում մոտիկ աղբյուրից, լվացվում էր, ապա քարե սանդուղով բարձրանում նորից կտուրը՝ անկողինը հավաքելու Բայց հավաքելուց առաջ նա, ըստ սովորության, դառնում էր դեպի արևելք՝ դեպ նոր եկեղեցին և խաչակնքում երեսը, որ տեղը «չարը խափանի և բարին առաջի»։ Այսօր էլ, երբ նա անկողինը ցած իջեցնելու համար բարձրացավ կտուրը և նայեց դեպ արևելք՝ զարմացավ, և այնքան, որ շկարողացավ երեսը խաչակնքել. նրա աչքերը լարվեցին. հայացքը հռոնհ հեռուն. նայեց աջ, ձախ և մեկն լրջացավ.— արավոտյան ծխանման մուժի միջից տեսավ երեք կողմից հեծյալ խմբեր էին գալիս դեպի քաղաք, և այդ խմբերը մեկ-երկու շէին, այլ բազմաթիվ։

«Մրանք զո՞րք են, թե քարավաններ»,— մտածեց նա և իսկույն ասաց ինքն իրեն.— «Բայց ինչո՞ւ երեք կողմից... Գուցե արքունի զորքեր են»,— ասաց քիչ հետո մտքում, երբ նկատեց, որ դրանք նման շէին քարավանների. ձիերի վրա բեռներ շէին երևում, այլ միայն հեծվորներ, և այն էլ նիզակավոր հեծվորներ... Բայց եթե արքունական զորքեր են՝ ինչո՞ւ երեք կողմից են գալիս,— շարունակում էր մտածել նա, դիտելով առաջացող հեծյալ խմբերը։ Եվ որովհետև քաղաքը թակավին պարիսպ չունեի՝ առջևում ամեն ինչ երևում էր, ժայրամասի տներից սկսած մինչև հեծվորները և ավելի դեմը, իսկ արև օրը շատ ավելի հեռուն՝ մինչև լևոնածիր հորիզոնը։ Այժմ արշալույսի բոսորագույն ցողքերը ասես նվազաներով ցրում էին մթնշաղը և լուսավորում շրջապատն ու եկողներին։

Թորգոմը, միառժամ դիտելով երեք կողմից շարժվող այդ հեծյալ խմբերը, մեկն թափով նետվեց բակը և վազեց դեպի ընկերների տունը՝ և երկուսին էլ արթնացրեց միևնույն խոսքերով, որ ահաբեկ շեշտ ունեին.

— Արթնացե՛ք, զորք է գալիս... Արթնացե՛ք...

— Ի՞նչ զորք,— հարցրին մարդիկ քնաթաթախ վեր թըռչելով։

Բայց ընկերների հարցումին պատասխանելու փոխարեն՝ նա այժմ էլ նետվեց փողոց և սկսեց վազել։ Վազում էր մի

Թախով, ասես գնում էր հրդեհ հանգցնելու, առանց շուրջը նայելու, առանց շուեշ առնելու Ճանապարհին մեկը ինչ-որ բակից ձայն տվեց նրան. «Ո՛ր, Թորգոմ, ո՛ւր»... Բայց Թորգոմը ձայնի կողմն անգամ չնայեց և շարունակեց վազքը՝ ձեռքերը թևերի պես թափահարելով:

Այդպես նա անցավ մի փողոց, երկու հիողոց և, վնասպես, մտնելով գլխավոր փողոցը, կանգ առավ շահապի տան առաջ, նայեց վեր պատշգամին, ապա նետովնց բակը:

— Իշխանը, ո՛ւր է իշխանը,— ասաց նա գրեթե շնչատ, դիմելով տան առջև կանգնած նիզակավոր, բայց քնատ պահակին:

— Իշխանը,— երկարեց պահակը դայրացած:— Գու չգիտե՞ս, իշխանը քնած է էս ժամին:

— Գիտեմ, գիտեմ,— կրկնեց Թորգոմը գրեթե բարկացած:— Բայց ինձ հարկավոր է իշխանը: Գնա արթնացրու,— և Թորգոմը մինչ կարբեր ճակատի քրտինքը՝ տան ներքևի հարկից դուրս եկավ իշխանի ծանոթ թիկնապահը՝ դեռ լրիվ շահանված և հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ է պատահել:

— Արթնացրու իշխանին. ունեմ կարևոր ասելիք:

Թիկնապահը նեղացավ.

— Ի՞նչ ասելիք...

— Ձորք է գալիս, իմացիր...

Թիկնապահը գնաց և անմիջապես ետ գալով Թորգոմին հուռեց վիհի: Եվ երբ Թորգոմը ծանր շնչելով մտավ ներս և ստակած իշխանին հայտնեց տեսածը, շահապը վ՛նր թռալ.

— Ձո՛րք... հեծյալ մարդի՛կ,— բացականչեց նա նայլիս որևէ հարցում չանելով՝ հապճեպ հագավ վերնոցը և դուրս եկավ իր քարե պատշգամը: Այո, քաղաքի երեք կողմից հեծյալ խմբեր էին առաջանում: Երևում էին մինչև իսկ նրանց սուրսայր նիզակները:

Տեսածն այնքան անսպասելի էր և շարագուշակ, որ իշխանն իսկույն ետ դարձավ և, երեսն ու վիզը կալմրած, կարգադրեց թիկնապահին.

— Կանչիր կայազորի պետին: Անմիջապե՛ս...

Ու ինքը շարունակեց նայել առաջացող հեծյալներին, մտածելով, որ եթե դրանք արթունի զորքեր լինեին, նախա-

պես սուրհանդակի միջոցով լուր կտային իրենց մասին, տեղի և մթերքի պատրաստութիւն տեսնելու:

Սակայն եկողները մոտենում են տարօրինակ ձևով՝ երեք կողմից և առաջանում էին ոչ թե ուղիղ գծով, այլ տարածվում էին շփտես ինչու... Վարազ իշխանը նայում էր հետզհետե աճող զարմանքով: Գնալով՝ նրա տարակույսներն ու կասկածները ավելանում էին և ահա այն ժամանակ, երբ փոքր անց եկավ կայազորի պետը, նա հարցրեց անհամբեր.

— Ի՞նչ զորքեր են:

Կայազորի հրամանատարը, որ միջին տարիքի և քունքերն ու մորուքի միջուկը արդեն ճերմակած, ձիգ տղամարդ էր, պատասխանեց մռայլ.

— Տեսա, տեր իմ: Թշնամական զորք է անշուշտ:

— Այդպես: Իսկ ուղարկեցի՞ր մեկին՝ նրանց ո՞վ լինելը պարզելու:

— Պատրաստվում էի ուղարկել՝ կանչեցիր, տեր: Մյուս կողմից՝ ուզեցի ձեր խորհրդով...

— Ուրեմն՝ կուղարկեմ ինքս: Անհապաղ, — և իշխանը, կանչելով իր դպիր Դավիթին և մի տարեց թիկնապահի, կարգադրեց. — զնացե՛ք և պարզե՛ք ովքե՞ր են եկողները, ո՞ւր են գնում կամ ի՞նչ են կամենում:

Երբ դպիրն ու թիկնապահը դուրս ելան, իշխանը դարձավ կայազորի պետին.

— Իսկ դու, զորապետ, պատրաստ ե՛իր ամեն պատահարի: Գնա և զինիր ամենքին, ամենքի՛ն:

Մինչ այդ եկող զորքի լուրը արդեն տարածվել էր քաղաքում և բնակիչները — մեծ, փոքր — հապ-շտապ շարժվելով լցվել էին փողոցները, բարձրացել կտուրները, ումանք ելել էին եկեղեցու բլուրը, որտեղից երևում էր ողջ շրջակայքը. շատերը խմբվել էին Վարազ իշխանի տան առաջ՝ ստույգ լուր իմանալու... Օրը բացվում էր հետզհետե և քաղաքի շրջապատը երևում էր ավելի պարզ ու որոշ. հեծյալ խմբերը շարունակում էին ավելանալ ու տարածվել... Դա ի՞նչ հանելուկ էր:

Նայում էին մարդիկ և նորանոր ենթադրութիւններ անում, թե եկողները գուցե պարսիկներ են կամ՝ այլ երկրի զինվորներ, կամ թերևս արքունական զորքե՞ր են: — Եթե այդպէս !՝

ինչո՞ւ դանդաղ են շարժվում, ինչո՞ւ միանգամից չին առաջանում ուղիղ գծով, այլ տարածվում են քաղաքի երկարությամբ, ավելի շուտ՝ նրա շուրջը:

— Կարծյոք դաշտում հանգստանալու տեղ են որոնում,— ասաց մեկը:

— Ոչ, կարծյոք նպատակ ունեն...

Ամենքին համակել էր մի ներքին ազնայ, ու բոլորն ակնդետ նայում էին այն ուղղությամբ, ուր գնացին իշխանի ուղարկած մարդիկ: Սպասում էին, թե ի՞նչ լուր կբերեն, գուցեև վտանգավոր ոչինչ չկա, գուցե իսկապես արքունի գորք է, դուրս է եկել ամառային երթի, ինչ անում էին սովորաբար ձմեռոցներ գնալուց առաջ:

Մեծերի լուրջ, սպասողական տրամադրությունը համակել էր և երեխաներին. նրանք ոչ միայն չէին խաղում. ձայն, ծիծաղ չէր լսվում նրանցից. մեծերին շրջապատած՝ ականջում էին նրանց յուրաքանչյուր խոսքը և նույնպես սպասում, թե ի՞նչ է լինելու...

Սվ սպասուղական այդ վիճակը տեսց բավական երկար, այնքան, մինչև որ իշխանի բանազնաց դպիրը և թիկնապահը, ձիերի վրա մոտեցան եկող գորքի առաջապահին, խոսեցին գորքից անջատված ինչ-որ մի ձիավորի հետ, որը և նըրանց առաջնորդեց մի այլ խումբ մարդկանց մոտ: Սվանցիները նկատեցին, որ այդտեղ էլ դպիրը խոսում է... Բայց այդ խոսակցությունը ավելի կարճ տևեց, և դպիրը շուտով ետ դարձավ:

Բայց նա, չգիտես ինչու, գալիս էր դանդաղ և հանապարհին պատահող մարդկանց հարցումին, թե ովքե՞ր են և ուր են գնում— ոչինչ չէր պատասխանում: Խորհրդավորությունն ավելանում էր: Նա մոռյլ անցավ փողոցներով և այդպես էլ գնաց իշխանի տան:

— Ի՞նչ լուր,— հարցրեց իշխանը անհամբեր ընդառաջ գալով:

— Տեր Գնունի,— լեզուն գծվաբությամբ պտտելով ասաց դպիր Դավիթը,— նախարարաց գորքեր են: Ողջը սպառազեն... Իմ հարցիս, թե ի՞նչ են ցանկանում և ո՞ւր են գնում, նրանց մեծը, սահավարտով մի իշխան, ասաց.— «Հայտնիոք քաղաքի շահապին, թե նախարարները եկել պահանջում են

իրենց ծառաներին... այն բոլոր ծառաներին, ասում է, որ
երբեք փախել են... իրենց տներերից»:

Իշխան Գնունին գունատվեց, դրա հետ միաժամանակ դո-
ղաց նրա զանգուր մորուքը. նա գիտեր, թե որքան նախա-
րարները զայրացած են իրենց կալվածներից փախած մարդ-
կանց, ծառաների դեմ, Արշակավանի դեմ... Գիտեր, լսել էր
նաև, որ վաղուց պատրաստութուն էին տեսնում ինչ-որ բանի
համար, բայց երբեք չէր կարծել, մտքովն իսկ չէր անցել, թե
մի օր կհանդգնեն զորքով գալ և փախած ծառաներ պահան-
ջել... Ուստի և, շտապելով մի այդպիսի անակնկալի, նա
բոլորովին պատրաստ չէր ո՛չ պատասխանելու և ո՛չ մանա-
վանդ դիմագրավելու:

— Այնուհետև, — և իշխանի մորուքը դողաց դարձյալ:

— Այնուհետև, տեր Գնունի, նրանց պետք հայտնեց նաև,
թե տիրափախ ծառաները, եթե չգան իրենց կամքով, կտա-
նեն ուժով: Այդպես էլ ասաց, իշխան. «կտանենք, ուժով»:
Ու պատասխանի համար տվեց կես օր ժամանակ, — ավե-
լացրեց դպիրը, ինքն ևս փոխելիո՞ս գունատվելով ու կարմրե-
լով, զգալով, թե որքան անհաճո լուրեր է հաղորդում իր տի-
րոջ:

Որքան էլ լուրը տհաճ էր, բայց և այնպես Վարազ իշխա-
նը, ճիշտ է, գունատվեց, բայց բնավ չկորցրեց սառնասր-
տությունը:

— Իսկ հասու եղա՞ր, թե ովքե՞ր են այդ նախարարները:

— Ոչ, տեր իմ: Հարցումիս չուզեցին պատասխանել:

— Այժմ գնացե՛ք և վարը սպասե՛ք իմ կարգադրությանց, —
ասաց նա բանագնաց դպիրին և թիկնապահին, ցանկանալով
երևի մենակության մեջ խորհել անելիքը, բայց հաղիվ նրանք
դուրս էին եկել՝ նորից եկավ կայազորի պետը:

Իմանալով հակառակորդ նախարարների պահանջը՝ նա
զուխն օրորեց:

— Պետք է անհապաղ օգնութուն խնդրել թագավորից,
իշխան, — ասաց նա ձեռքը բռունցք շինելով: — Անհապաղ:

— Սա նույնպես այդ եմ խորհում, Արտակ սիրելի: Պետք
է արագընթաց սուրհանդակներ ուղարկել արքային, և անհա-
պաղ:

Այս ասելով՝ իշխանը ծափ զարկեց:

Ներս մտավ նրա ծերունի սենեկապահը:

— Վոսմ և Արամ թիկնապահներին ուղարկիր ինձ:

Ասաց ու նստեց մագաղաթի կտորի վրա մի քերկտող գրելու:

Նամակը հագիվ էր ավարտել, ներս մտան իշխանի թիկնապահներից երկուսը՝ 20—25 տարեկան առողջ երիտասարդներ, որ ցերեկ թե գիշեր ուղեկցում էին նրան ամեն տեղ: Ներս մտնելով՝ վարժ զինվորների պես ձիգ կանգնեցին իշխանի առաջ, իրենց թուխ աչքերի հրացայտ նայվածքը նրա շուրթերին հառած: Նրանց այդ նայվածքից ու կեցվածքից նկատելի էր, որ սպասում են վտանգավոր հրամանի:

Եվ իշխանը շհապաղեց. ելավ նստած տեղից և կանգնեց թիկնապահներին առաջ:

— Արամ և Վոսմ, հեծեք իսկույն և ճեպով սլացեք մայրաքաղաք, — նա մեկնեց նամակը: — Իս այստեղ գրել եմ ամենը, բայց ասեմ նաև ձեզ, որ նամակս կորցնելու դեպքում, հայտնեք բանավոր: Այսպես կհայտնեք արքային, որ թշնամի նախարարները պաշարել են Ավանը և պահանջում են իրենց ժառանգից, որոնք փախել ապաստանել են քաղաքում... Գնացեք իսկույն, քանի դեռ իսպառ չեն պաշարել քաղաքը: Միով բանիվ՝ անցեք այնպիսի ճանապարհով, որ շկարենան կալանեն ձեզ: Ապա շմոռանաք հայտնել, որ ինձ պատասխանի համար տվել են կես օր ժամանակ: Հայտնեցեք, որ օգնութուն եմ խնդրում շուտափույթ: Մաղթում եմ հաջողութուն:

Երբ սուրհանդակները դուրս եկան թափով, իշխանը մտեցավ կայազորի պետին:

— Այժմ, Արտակ սիրելի, իբրև զորական, ասա՛ ի՞նչ անենք պիտի վտանգը կանխելու համար: Ինքնին պարզ է, ես առանց թագավորի կամքի և հրամանի չեմ անի ոչինչ: Պիտի մերժեմ նոցա պահանջը...

— Անշուշտ, իշխան, — խոսեց վերջապես կայազորի պետը հուզումի՞ց, թե անակնկալ վտանգից կարմրած: — Անշուշտ. համաձայնել չենք կարող նոցա պահանջին: Չենք կարող թույլ տալ, որ գան, թեկուզ նախարարներ, և մարդ պահանջեն արքայի քաղաքից: Որքան էլ սակավամարդ է

կայազորս՝ պիտի ընդդիմանամ, պիտի արգելեմ ներս գալու
Դա իմ պարտքս է:

— Իսկ ռենեօս պաշար զինական:

— Կայազորս ապահովված է անշուշտ: Սակայն հարց-
նում ես ինչո՞ւ, տեր Գնունի:

— Խորհում եմ, որ հնարավոր է մերժում ստանալով նա-
խահարձակ լինեն նոքա: Ուստի լավագույնս է նախօրոք
զենքի պաշարը բաժանել բնակիչներին, անշուշտ նոցա, ով-
քեր ի վիճակի են զենք ի գործ դնելու: Եվ նոքա կկովեն
կատաղի, վասնզի այստեղ ապաստանել են ոչ նրա համար,
որ դյուրությամբ անձնատուր լինեն նախկին տերերին: Ո՛չ,
նոքա անձնատուր չեն լինի: Երբե՛ք... Պետք է զենք տալ
նոցա. կարողներին մանավանդ, քանզի կայազորը սակավա-
մարդ է: Նոքա զորավիգ կլինեն քեզ և կայազորին:

— Խորհուրդդ բարի է, իշխան. սակայն զենք բաժանելը
կլինի իզուր, եթե զենք ստացողները չունենան փորձ, զե-
կավարներ: Կա՞ն այդպիսիք:

Իշխանը դժվարացավ հաստատական պատասխան տուլ և
միայն շուրթերը սեղմեց մտահոգ:

— Համենայն դեպս՝ մենք ևս լինենք պատրաստ և անենք
ի՛նչ կարող ենք, մինչև կհասնեն զնդերը արքունի: Թերևս
բանակցելով կարողանանք ժամանակ շահել թեկուզ մի օր...
Ես կխորհեմ այդ մասին: Իսկ դու,— նա խոսքը չավարտած,
հլավ տեղից կայազորի պետին ճանապարհ դնելու,— դու
արա անհրաժեշտը՝ աղետը առժամ կանխելու...

Կայազորի պետը նոր էր դուրս եկել և ձի նստել, երբ Վա-
րազ իշխանը հուզված ձայներ լսեց.

— Իշխա՛նը, իշխա՛նը...

— Իշխանը կուզենք,— լսվում էին ներքևից՝ տան առ-
ջևից:

Երբ իշխանը դուրս եկավ պատշգամ և տեսավ մի քանի
տասնյակ երիտասարդներ, որոնց հայացքները նրան թվա-
ցին շանթ ու կրակ: Մեկը նրանցից, իշխանին տեսնելով,
առաջ եկաւ. և ձեռքը բարձրացրեց:

Իշխանը ճանաչեց նրան. Թորգոմն էր:

— Եհրիր, տեր իշխան,— առաջ նա:— Մենք փախուսք

մեր տերերից, և դու ապաստան տվիր մեզ. այժմ իրաւունջ տուր խոսելու:

— Խոսիր, տղաս,— իրավունք տվեց իշխանը:

— Իմացանք, որ մեր հին տերեր եկել պահանջում են մեզ: Ի՞նչ է կամքդ, իշխան: Հանձնե՞ս պիտի մեզ...

Վերջին բառերն արտասանվեցին այնպիսի ողբերգական ու վճռական ձայնով, որ Գնունի իշխանը զգացվեց և պարտք համարեց ասել անմիջապես.

— Ձեզ հանձնել նոցա՞... Ո՛ր, զավակներս: Երբե՞ք: Ես այդօրինակ որոշում չունեմ բնավ: Եղեք հանգիստ և ոչ մեկդ մի ենթարկվեք խուճապի...

— Իսկ մենք, տեր շահապ, անձնատուր շինք լինի երբերք,— խոսեց նորից Քորգոմը:— Հրամայիր՝ տան մեզ զենք, որ պաշտպանենք քաղաքը և մեր անձը:

Այս ասելիս թե՛ Քորգոմը և թե՛ նրա հետ եկած բոլոր երիտասարդները իրենց սրված հայացքները հառել էին Գնունի իշխանի երեսը, սպասելով նրա խոսքին, որը թվում էր պիտի փրկեր կամ կործաներ իրենց: Առանձնապես հրաբորբ էր Քորգոմի հայացքը... Իշխանը լիովին հասկանում էր նրանց տազնապը. հասկանում էր, որ իր մի խոսքից է կախված նրանց հանգստութլունը, ուստի և ասաց այդ խոսքը.

— Գնացեք կայազորի սլետի մոտ, զավակներս. ամենրայնա ձեզ կտա ձեր ցանկացածը: Արդեն իսկ կարգադրված է:

Չարմանալի է մարդը. իշխանի հանգիստ ասված այդ մի բանի բառը այլափոխեցին նրանց, և նրանք կարծես փրկութլուն ստացան. մոայլ դեմքերն աշխուժացան, արնամած հայացքները պայծառացան. իրար հրհրելով շրջվեցին ու դիմեցին զեպի կայազորի գորանոցը:

Իշխանը տխրամած նայեց նրանց հետևից և մտածեց ակամա. «Թայց կարո՞ղ են արդյոք սաշտպանել իրենց, առանց զորքի»...

Նոր էին հեռացել հրիտասարդները, երբ մոտիկ փողոցից լսվեց ճիչ, աղմուկ և փոքր անց, այս անգամ իշխանի տան առաջը բռնեց կանանց, երեխաների ու ծերերի խայտաբղետ բազմութլունը. կանայք խոսում էին բոունցքնի բարձրացրած, ճշում մազախոփվ, անիծում: Դրա հետ միասին լսվում էին «վայ»-եր, նախատինք ու հայհոյանք:

— Թող որքան կուզեն պահանջեն... Չե՛նք ի գնա... Թո՛ղ իրենք գնան սատանի ծոցը...

Ու լսվում էին դարձյալ խառնաձայն ճիշեր, ծղրտոցներ, զայրագին աղաղակներ... Ինչպես երևում էր դպիր Դավիթի լուրը մի քանի վայրկյանում տարածվել էր արդեն քաղաքում:

Որքան անակնկալ էր նախարարական զորքի գալն ու պահանջը, նույնքան մեծ էր վախն ու տագնապը և նախկին տերերի ձեռքը շրնկնելու կամքը, նույնիսկ ցասումը: Դրանից էր, որ շուտ-շուտ լսվում էր.

— Չենք ի գնա... Երբե՛ք... Իշխան կառավարիչը չի հանձնի մեզի...

Բոլորը գիտեին, արդեն իսկ լսել էին, որ կառավարիչը կեսօրին պատասխան պիտի տա եկողներին: Պիտի համաձայնի կամ մերժի: Դրանից էր, որ երբ իշխան Գնունին նորից ելավ տան քարե պատշգամբ, բոլորը գրեթե ճշացին.

— Չհանձնեք մեզի, իշխան. շտաբ մեզ արնախումների կտանջեն, կսպանեն մեզի...

Իշխան Գնունին, որ ինքը պակաս տագնապած չէր, երբ վերևից նայեց կանանց ու երեխաների այդ լարված, գրգռված, վշտից ու հուզմունքից աղավաղված դեմքերին, լիովին հասկացավ նրանց: Հասկացավ ու ջանաց հանգստացնել.

— Եղեք հանգիստ: Ոչ մեկիդ չեմ հանձնի ձեր կատաղի թշնամիներին: Իսկ արքայի քաղաքը չի կարող մտնել ոչ մի նախարար: Գնացեք ձեր տները և ով զենք ունի՝ թող առնի: Եվ երբ հրաման լինի պաշտպանվելու՝ պաշտպանվենք, մինչև կհասնի զորքը արքունի:

— Ճշմարի՞տ ես, իշխան... Այո՞... Երգվիր, որ այդպես է...

Այս հարցումներից իշխանը նորից զգաց, թե ո՛րքան խոր է նրանց երկյուղը, սարսափը վտանգի հանդեպ:

— Երգվում եմ նախահայրերիս գերեզմանով, — ասաց Գնունին ձեռքերը տարածելով ու ապա կրծքին դնելով, և դու ազդեց գրգռված բազմության վրա:

Ու ցլվեցին կարծես հուսադրված, բայց տակավին հուզված և կառավարիչ իշխանի խոսքերը լուրովի կրկնելով.

— Տեսա՛ր: Երգվում է, որ չի հանձնի...

— Ինչո՞ւ պիտի հանձնիւ Իրավունք շունի հանձնելու Եթե հանձնի՝ թագաւորը կպատժի...

Վտանգը, առջևում կանգնած մոտալուտ վտանգը մոռացնել էր տվել բոլոր աշխատանքները. քաղաքում կանգ էր առել ամեն ինչ. և ո՞վ կարող էր աշխատանքի ձեռնարկել այն պահին, երբ թշնամին մեծ զորքով պաշարել էր քաղաքը. տնեյում նույնպես մարդիկ, կանայք չէին կարողանում ուշինչ անել. ամեն գործ մնացել էր երեսի վրա: Քաղաքը նման էր ահաբեկված փեթակի. բնակիչները, բոլորն իրար անցած, սպասում էին, թե ի՞նչ է լինելու Դրան ավելացավ տավառի բառաչը, ձիերի խրխինջը, ոչխարների մայունը... Ոչ ոք իր անասունը դաշտ չէր տարել, և սոված-ծարավ կենդանիները անհանգիստ ձայներ էին արձակում բակերում, և դա ավելացնում էր խուճապը: Բնակիչների մի մասը, առանձնապես կանայք, երեսաներ բարձրացել էին տների տափակ կտուրները, ծառերը կամ այլ բարձրություններ և այնտեղից դիտում էին, թե ի՞նչ են անում եկողները, որոնց չգիտեին ի՞նչ անուն տալ— թշնամի՞ էին, պահանջատե՞ր, թե այլ բան... Նրանց հեծյալ խմբերը քաղաքից հեռու շարունակ շարժվում էին այս-այն կողմ. թվում էր՝ ուսումնասիրում թե դասավորվում են՝ քաղաքը ամեն կողմից պաշարելու:

Դիտելով նրանց սպառնական այդ շարժումը՝ կանայք ցատումով մուր էին տալիս նրանց և անիծում.

— Մահ տարաժամ դա ձեզ...

— Դժոխքի բաժին դառնաք...

Թորգոմի մայրը մի խումբ կանանց մեջ կանգնած նույնպես ձեռքերը պարզում էր դեպի երկինք և կրկնում.

— Բարեւական կրակը ձեզ վրա...

Պառավի մոտ կանգնած էին հարևանուհիներ, դրանց թվում և Վարդանի ու Հովսեփի կանայք, նաև Վարդանի Հուսիկը: Մինչ ամենքը խոսում էին հուզված, իսկ Թորգոմի մայրը անիծում էր եկողներին, եկավ Մինան հոր հետ, վախից նա դողում էր ողջ մարմնով, իսկ աչքերը, ինչպես տինդով հիվանդի աչքեր, խաղում էին կոպերի մեջ: Միշտ ամոթխած ու զուսպ՝ այս անգամ նա մոտեցավ պառավին և հարցրեց այլայլումից շոտագունելով.

— Մամո, հիկել են մեզ տանելո՞ւ,— և դեռ պատասխան

չստացած՝ շարունակեցի։— Ո՞ւր է Քորգոմը, ի՞նչ է ասում Քորգոմը. կտանե՞ն մեզ։

— Եկողները ցավս տանեն։ Մի՛ վախիր, զավակս։ Եահայ իշխանը չի թողնի։ Մենք հիմա թագավորի մարդիկ ենք։

— Բայց լա՞վ չէ, մամո, թողնենք-հեռանանք. քունի շուտ է,— շարունակեց Մինան ուշք չդարձնելով պտուպէ խոսքերէն։— Գիանք մոտիկ շեները։

— Ինչո՞ւ, աղջիկս,— գարմաշցավ պառավը։— Թողնենք մեյ նոր տուն հեռանա՞նք։

— Հեռանալ վաղածամ է,— խոսակցությանը միջամտեց ծերունին։— Սպասելիք տեսնենք. շահայ իշխանը չի թողնի, որ արքայի մարդոց տանեն պատժեն։ Զի թողնի օտար մարդիկ մտնեն թագավորի քաղաք։

— Իսկ եթե մտնե՞ն,— հուզվեց Վարդանի կինը։

— Զեն մտնի,— պնդեց ծերունին։— Սա թագավորի քաղաք է։ Զեն համարձակվի։

— Իսկ եթե համարձակվեն ու մտնե՞ն,— կրկնեց Վարդանի կինը։

— Եթե համարձակվեն,— տնքաց ծերունին,— ամենքս կկռվենք, ամենքս...

Վարդանի տղան՝ Հուսիկը, որ լսում էր այս զրոյցը, միջամտեց հանկարծ.

— Եթե գան՝ ես թուր ունեմ,— ասաց ու շքացավ իսկույն։

Ու փոքր հետո, երբ մեծերը դեռ շարունակում էին խոսել վարձատր վտանգի մասին, նա վերադարձավ արծաթակոթ մի թուր ձեռքին։ Մայրը նկատելով այդ՝ բարկացավ.

— Այդ ինչո՞ւ բերիր։

— Ա՛յ նրանց համար,— Հուսիկը ձեռքը մեկնեց դեպի թշնամին։

Մայրն ավելի բարկացավ.

— Տար դիր յուր տեղ։

— Ինչո՞ւ, մամո։ Տի տամ պապոյին...

Եվ մինչ մայրը կարգելեր՝ Հուսիկը վազեց այն ուղղությամբ, ուր երևում էին երկու բարդի։ Նրան մատնացույց էին արել, որ այդտեղ՝ մի տան բակում հայրը դարան է մտել ընկերների հետ։

— Տեսա՞ր դորան,— ուզեց բարկանալ մայրը, բայց իմա-

նալով գնում է հոր մոտ, զսպեց իրեն և ասաց միայն.— Հուսիկ, տուր հորդ ու եկ շուտով:

Հուսիկը լսեց մոր խոսքը, թե ոչ, վազեց առանց ետ նայելու:

Եվ փոքր անց նա արդեն հոր մոտ էր՝ քաղաքածայրի մի տան բակում, ուր հավաքված էին աղեղնավոր ու նիզակավոր մարդիկ: Այդ բոլորի մեջ նա իսկույն ճանաչեց հորը, որ նույնպես աղեղ ուներ ուսը գցած: Ծանաչեց ու վազեց դեպի նա:

— Պապո, թուրը բերի,— ասաց և ուրախ-ուրախ մեկնեց այն հորը:

Մարդիկ ժպտացին, ժպտաց և հայրը. նա թուրը առավ որդու ձեռքից, դրա հետ միասին նրա թիկունքը ծեծելով, որ նշան էր հավանության ու խրախուսանքի: Բայց իսկույն էլ ավելացրեց.

— Գնա մամոյիդ, ու թուրը տար. ես ունեմ, ա՛յ, նետաղեղ...

Այս ասելով՝ նա թուրը տվեց որդուն, բայց Հուսիկն ուսը թափ տվեց միայն, որ նշանակում էր, թե գնալ չի ուզում:

— Գնա՛, գնա՛,— կրկնեց հայրը,— մամոն մենակ է:

— Ես կուզեմ մնամ քեզ մոտ...

* * *

Այս ամենի հետ միաժամանակ քաղաքի տարբեր թաղերում ու տներում տիրում էր ավելի մեծ իրարանցում. տղամարդիկ, հատկապես երիտասարդները, դեսուզեն՝ ընկած, հանում էին երկաթե գործիքներ՝ լինկեր, բահեր, մուրճեր ու կացիներն և դնում պատրաստ, կամ՝ հապ-շտապ հագուստ էին փոխում. լավի փոխարեն հագնում էին հասարակ լաթեր՝ հարկադրաբար վատ գործի գնացողների նման... Կային մարդիկ էլ, դրանց հետ և Թորգոմը, փողոցից փողոց, տնից տուն անցնելով հորդորում էին ամենքին՝ չվախենալ և պատրաստ լինել:

— Առեք ինչ կարող եք. սուր, քար, երկաթ ու շխնայեք ոչ մեկին, եթե գան, եթե փորձեն հարձակվել...

Ինքը Թորգոմն արդեն կայազորի պետից իր թաղամասի

տղամարդկանց համար ստացել էր հարյուր նիզակ, հիսուն նետ-աղեղ և քսան դաշույն՝ Քայց որովհետև դա քիչ էր, այդ իսկ պատճառով նա, խումբը թողած, շրջում-հորդորում էր, որ յուրաքանչյուր մարդ իր տնից վերցնի ինչ կարող է։
Նույնը անում էին և ուրիշները այլ թաղամասերում։

Սակայն ամեն տեղ՝ յուրաքանչյուր թաղում թե՛ Քուղզուր, թե՛ մյուսները նկատում էին տարօրինակ մի երևույթ. բնակիչներից նրանք, ովքեր փախել էին իրենց տներներից, հուզված էին, վախի ու տագնապի մեջ և միաժամանակ զայրուցած։ Իսկ մյուսները... այն բնակիչները, որ տեղափոխված կամ եկած էին արքունի շենքերից ու կալվածներից, հանգիստ էին գրեթե, և այդ շէնք թաքցնում, ասելով, թե եկողներն իրենց համար չեն եկել, հետևաբար իրենց չեն վնասի, ուստի և հարկ չեն տեսնում զինվելու, թեպետև իշխանը կարգադրել է, որ ամենքը պատրաստ լինեն և զենք առնեն։

— Զենք առնելու կարիք չկա... Մենք տիրափախ չենք... նախարարները տիրափախ են ուզում...

— Իզո՞ր խոսքեր։ Եկողները չեն հարցնի տիրափախ և ոչ տիրափախ. նոքա թշնամի են մեր քաղաքին. նոքա որձակու՛որ կանեն ամենքին... Ուշաբերվեցեք։

Քաղաքացիների մի մասի այս կարգի խոսքերը ու տրամադրությունը հասնում էին կառավարիչ իշխանին. նա գիտեր նույնիսկ ավելին, ու միջոցներ էր խորհում, թե ինչպես ներշնչի ամենքին վտանգի մեծությունը և դրան դիմադրավելու անհրաժեշտությունը, երբ կայազորի պետը եկավ և, նժույզից իջնելով հայտնեց իշխանին, թե պահեստի զենքը բաժանել է արդեն քաղաքի բնակիչներին, թե իր զինվորները պատրաստ են արդեն, թեև մերայինները առավել քիչ են եկողներից... Ապա նա հետաքրքրվեց.

— Քո պատասխանը, տեր Գնունի, լինելու է նո՞ւյնը։

— Նույնը, նույնը, մերժո՞ւմ,— ասաց իշխանը կտրուկ։

— Եվ կարծյոք մտեցե՞լ է արդեն պատասխանի ժամը։

— Այո. այժմ իսկ ուղարկում եմ քանազնացիներ, որ հայտնեն մերժումս և արքայի անունով պահանջեն՝ հեռանալ։

Կացությունը կայազորի պետին թվում էր ավելի քան ծանր։ Ինքը թեև քաղաքի ծայրում դիրքեր էր ուղղել և իր զինվորներին ու զինված քաղաքացիներին խմբերին կարգադ-

րել էր բռնել այդ դիրքերը, այսուամենայնիվ կարծում էր, որ իր ուժերը սակավ են: Ընդհարվելու դեպքում փրկվել կարող էին, եթե միայն շուտ հասնեին արքունիքի գնդերը: Դիմագրավել կարելի էր մեկ օր, երկու օր, այնուհետև կացութունը դնալով կդառնար ավելի դժվարին: Իսկ եթե իշխանը կարողանար բանակցութունները ձգձգելով ժամանակ շահել—այն ժամ գուցե...

Այս ամենը խորհելով՝ կայազորի պետը դիմեց իշխան Վարադին.

— Տե՛ր Գնունի, լավագույնս շէ՛ր լինի արդյոք, եթե նորից ժամանակ խնդրեիր պատասխանիդ համար՝ մեկ-երկու օր, թեկուզ մեկ օր... Իսկ այդպես՝ բացարձակ մերժումով թերևս զայրանան ու...

Վարազը գանգուր գլուխն օրորեց.

— Ո՛չ, սիրելի զորապետս, ո՛չ: Ժամանակ խնդրելը և առհասարակ խնդրելը համարվում է և կհամարվի նշան տկարության, և հակառակորդը կդառնա ավելի հանդուգն: Նորահետ պետք է խոսել խստիվ... և, վերջապես, ո՛վ են, ո՞ր նոցա հետ խոսեմ խնդրանքի լեզվով. դա մինչև իսկ կլինի նվաստացում արքայի իշխանության համար, նրա պատվի: համար, գահի համար... Ո՛չ, զորապետ:

Կառավարիչ իշխանը իր դպիրին նախապատրաստել էր արդեն, թե ինչ պատասխան տանի եկողներին: Ուստի և, երբ կայազորի պետը ավարտեց ասելիքը քաղաքապահ զորքի և զինված քաղաքացիների մասին, նա կանչեց դպիր Գավիթին. և երբ սա ներս մտավ զգետները փոխած, զոտեպնդված և, ձի նստելու համար ոտքերին երկար, մինչև սրունքները հասնող պատիչներ հագած, իշխանը հարցրեց.

— Պատրա՞ստ ես:

— Հրամանքդ, տեր:

— Ուրեմն կրկնիր ի՛նչ պիտի ասես:

— Ե՛մ տերը, — սկսեց դպիրը ձգվելով ու բռռերը շեշտելով, — քաղաքիս կառավարիչ Գնունյաց իշխան Վարազը մերժում է ձեր պահանջը, ուստի չի դարձնի և ոչ մի փախուստական... քանզի քաղաքիս բնակիչները արքայիս հպատակներն են և... արքան է նոցա տերը»...

Այստեղ դպիրը հասարակեց շփոթված. և իշխանը մտաւ թարձրացրեց.

— «Նոցա կյանքի և մահու իրավունքը պատկանում է արքային»,— ասաց նա դժգոհ:— Կրկնի՛ր... կլինես համարձակ և շտախլվես բնավ:

— Հսում եմ, իշխան: «Նոցա կյանքի և մահու իրավունքը պատկանում է արքային»,— կրկնեց դպիրը կարմրելով ու շարունակեց. «Միաժամանակ իմ տերը՝ քաղաքիս կառավարիչ Վարազ իշխանը պահանջում է Արշակ արքայի անունով, որ վերցնեք պաշարումը և հեռանաք իսկույն»:

Մինչև վերջին բառն արտասանելը՝ դպիրը: Յվում էր, ծանր բեռի տակ: Վերջացնելով՝ նա սրբոց քրտինքը և թեթևության խոր շունչ փառեց:

— Բարի,— գոհ մնաց իշխանը:— Այժմ կարող ես շեկնել: Հետո առ և թիկնապահ Բենին: Կխոսես շեշտ համարձակությամբ:

Փոքր անց, երբ դպիր Դավիթը ձի հեծնելով ճանապարհ ընկավ դեպի պաշարողները, փողոցներն ու կտուրները նորից լցվեցին կանանցով, երեխաներով, իսկ տղամարդիկ, մասնավորապես երիտասարդները, ստացած զենքերն առած, շտապեցին դեպի քաղաքաժայրերը՝ նախապես նշված դիրքերը: Կայազորի պետը նույնպես հեծնելով նժույզը, սրարշավ գնաց իր զինվորների մոտ՝ նրանց հետ լինելու և անհրաժեշտ կարգադրություններ անելու համար: Նա բացահայտ դժգոհ էր իշխանից, որ չսեց ժամանակ շահելու իր խորհուրդը և կտրուկ մերժումի պատասխան ուղարկեց. ինքը գտնում էր, որ դա սխալ էր և դրա հետևանքը կլիներ միայն հարձակում:

«Խիզախությունը գովելի է, երբ բխում է ուժից»,— մտածում էր նա:

Իշխանի այդ պատասխանի մասին բոլորովին այլ կարծիքներ ունեին փողոցներում ու կտուրների հավաքված բազմությունները. նրանք իմացել էին, որ կառավարիչ իշխանը մերժողական պատասխան է տվել և այժմ խոսում էին հուզված:

Մի տեղ ասում էին.

— Ա՛յ, կլսեն ու կհեռանան:

— Այո, շին համարձակվի գալ արքայի դեմ, նրա քաղաքի դեմ:

— Սակայն արքան այստեղ չէ, որ վախենան:

— Ճշմարիտ է, թագավորն այստեղ չէ. սակայն չէ՞ քաղաքը թագավորինն է, և շահապ իշխանը թագավորի կարգածը:

Խոսում էին և ակնդետ լարված հետևում բանագնաց դպրի շեկ ձիուն, որը գնում էր ոչ սրարշավ, ոչ վարգուլ, այլ հանգիստ, ասես խնդրի լրջությունը գիտակցելով ոտքերը փոխում էր դանդաղ, թերևս արժանապատվությունը պահելով:

Եկողներն իրենց ձիերով կանգնել էին քաղաքից մի նետընկեց հեռավորության վրա, այնպես որ նրանք երևում էին ոչ միայն իրենց երիվարներով, երևում էին անգամ նրանց նիզակներն ու աղեղները, և այժմ ավելի, քան առավոտը, որովհետև կեսօր էր, և արևն արդեն բավական բարձրացել էր կապույտ երկնակամարում և առատ լույսեր էր թափում ամեն կողմ. այդ ճառագայթների տակ փայլփրում ու ցուրբեր էին արձակում նրանց գեները, ձիերի սարքերը: Այժմ ավելի պարզ երևում էր, որ նրանք շրջապատել էին քաղաքի մեծ մասը ու հաճախ մի խմբից մյուսն էին անցնում զինված հեծվորներ, շգիտես ինչո՞ւ և ի՞նչ նպատակով, բայց թվում էր կարևոր հանձնարարություններով, մի ինչ-որ բան նախապատրաստելու համար:

Եվ որքան մոտենում էր բանագնաց դպիրը՝ այնքան նւրանց շարքերում նշմարվում էր անհանգստություն: Նկատելի էր, որ նրանք ևս հետաքրքիր են իմանալու, թե ի՞նչ պատասխան է բերում բանագնացը քաղաքի իշխանության կողմից:

Երբ Դավիթ դպիրն ու թիկնապահ Բենը իրենց նժույզներով մոտեցան բավականաչափ — պաշարողների բազմամարդ մի խմբից երկու ձիավոր զատվեցին և եկան ընդառաջ: Չգիտես ինչո՞ւ, իրար դեմ եկող ձիերը վրնջացին մեկեկ և այդ վրնջյունը հնչեց սպասողությունից լուծ քաղաքում՝ ումանց համար բարեգուշակ, այլոց համար՝ շարագուշակ:

Ընդառաջ եկողները, դպիրին մոտենալով, ձիերով բռնե-

ցին նրա երկու կողմը և տարան առաջ, ըստ երևույթիս իրենց մեծի մոտ:

Հետաքրքրութունն ու լարումը մեծացավ կտուրներէ վրա և փողոցներում:

— Եկա՛ն առաջ... Տարա՛ն,— լսվում էին տարբեր կողմերից:— Ի՛նչ պիտի անեն... Ի՛նչ պիտի ասեն...

Ու խոսքերին հետևում էին հառաչանքներ:

Նույնպիսի լարված, բայց զուսպ հետաքրքրութուն էին ապրում նաև կայազորի այն զինվորները, որ քաղաքածայրի շենքերի պատերի տակ շարված սևեռուն հետևում էին դպիր-բանագնացին, ինչպես և այն երիտասարդները, որոնք նոր ստացած նիզակները, սրերը, նետ-աղեղները ձեռքերին պահել էին միմյանց մոտ շարված տների պատերի տակ:

Այդ պահին թերևս ամենածանր ապրումների մեջ էր Դավիթ դպիրն ինքը. նա չգիտեր ինչպե՛ս կրնդունեն իրեն և իր տարած պատասխանը, և արդյոք կհարգե՞ն իր անձը, որպես բանագնացի. կթողնե՞ն արդյոք վերադառնա քաղաք և շե՛ն վնասի, ինչպես հաճախ վնասում կամ պարզապես սպանում են բանագնացներին: Այսուամենայնիվ, պետք է արդար լինել և ասել, որ դպիրն առայժմ ջանում էր պահպանել սուր-նասրտութուն և արժանապատվութուն: Դեմքին պատշաճ լրջութուն աված՝ նա ձին վարում էր ուղեկցողների արանքում և ավելորդ էր համարում հարցնել, թե ո՞ւր են տանում իրեն: Պարզ էր՝ պիտի տանեին իրենց մեծի մոտ:

Եվ իսկապես, երբ նրանք անցան սպառազեն մարդկանց շարքը, զիմավորողները Դավիթին տարան դեպի մի ճերմակ վրան, որի առջև նստած էր հիսունն անց մի մռայլագեմ իշխան՝ սաղավարտով, ռազմի հագուստով, որի գոտուց կախված էին մի փոքր դաշույն և մի թուր, երկուսն էր արծաթիսժ պատյանների մեջ: Դավիթը դրան շէր ճանաչում, անգամ էր տեսել առաջին գալուն, ուստի և, երբ մոտեցան, ինքը յարևեց նրան միայն զիսի շարժումով, առանց ձիուց իջնլու:

— Ո՞ր ես դու,— հարցրեց մռայլ մեծավորը:

— Իշխան Վարազ Գնունու բանագնացը:

— Պաշտո՞նդ, Անո՞նդ:

— Պաշտոնս՝ դպիր, անունս՝ Դավիթ:

— Խոսի՛ր։

Եվ դպիրը ձիուց իջնելով հայտնեց իր տիրոջ պատասխանը։

— Իմ տերը՝ քաղաքի կառավարիչ իշխան Վարազ Գնունին, մերժում է ձեր պահանջը։ Նա չի վերադարձնի ոչ մի փախստական, վասնզի քաղաքս ապաստանած յուրաքանչյուր ոք արքայի ծառան է և հպատակը... Նոցա կյանքի և մահու իրավունքը պատկանում է մեր ամենքիս տեր Արշակ արքային...

Այստեղ Դավիթ դպիրը հանկարծ կանգ առավ. նա մոռացավ պատվիրած խոսքի շարունակությունը և ջանաց հիշել, բայց այդ իսկ ժամանակ մեկը նկատեց.

— Բանագնաց, վեր առ գդակդ։ Դու խոսում ես իշխան Կամսարականի հետ։

Ասելով Կամսարականի անունը՝ դպիրը աչքերը շոնց մի պահ, նայեց իրեն հարցաքննողին, բայց և իսկույն հիշեց իշխանի պատվերը՝ խոսել համարձակ շեշտով, ու շարունակեց.

— Այո, իմ իշխան տերը նաև առաջարկում է՝ ամենքիս տեր և հրամայող Արշակ թագավորի անունով— վերցնել քաղաքի պաշարումը և հեռանալ...

Նրան լսողը իրոք ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ Կամսարական իշխանն ինքը՝ շրջապատված իր նման սպառազեն նախարարներով, որոնց նույնպես շէր ճանաչում դպիրը։ Դրանց մնջ էին ծոաքիթ ծեր Վահևունին, որ շուտ-շուտ խեթում էր դպիրի վրա, Բասենի Մանեճը, Կարուց Զաքարեն, Վարձա Ապահունին և ուրիշներ։ Կամսարականը դպիրին լսում էր խոժոռած, և հագիվ նա ավարտել էր՝ մոլտաց.

— Քո տերը ոչ թե իշխան է, այլ ստրուկ հիմար։ Մենք շենք պահանջում թագավորի մարդոց, այլ մեր ծառաներին, որ փախել են գաղտագողի։ Եվ քանզի քո իշխանդ չի ըմբռնում այս՝ նա հիմար է երիցս և անճարակ ողբալի։

— Իմ տերն իշխան է և մեծն Գնունյաց տոհմից,— վերավորվեց Դավիթը։

— Իշխան՝ սակայն հիմար,— կրկնեց Կամսարականը թունոս։

Լուսթյուն իջավ։ Այդ ժամանակ ծոաքիթ ծեր Վահևունին, որ կանգնած էր Կամսարականի մոտ, հարցրեց.

— Բանագնաց, կարո՞ղ ես ասել, թե ո՞րքան քնակիչ ու զորք ունի քո տիրոջ քաղաքը:

Դպիրը հասկացավ, թե ինչո՞ւ են հարցնում այդ, ուստի մեծ թիվ ասաց.

— Քսանից ավելի հազար...

Միծաղեցին: Եվ ծռաքիթը նորից ասաց.

— Դու հավերին ու ոչխարներին նույնպե՞ս հաշվեցիր: Այդպե՞ս է խրատել առաքողդ՝ իշխանը ավանակ:

Դավիթը դարձյալ վիրավորվեց, բայց լռեց, զննաբար նայելով Կամսարականին և նրան շրջապատող զինավառ իշխաններին, սեպուհներին: Բայց ավելի սաղավարտագլուխ մտայլ Կամսարականին, որ դժգոհ աչքերը հածում էր տարածուխյան մեջ: Նա իսկապես համոզված էր նախօրոք, որ ոչ փախածները կհոծարեն կամուջին վերադառնալ իրենց տերերի մոտ, ոչ էլ քաղաքի իշխանությունը կցանկանա վերադարձնել նրանց:

— Եվ այլ կերպ չէի սպասում,— ասաց նա տեղից թափով ելնելով:— Քանզի չեն հանձնում կամավ, կտանենք զինու լորությամբ:

Այս ասելով՝ նա գլուխը շրջեց աջ-ձախ, ասես ստուգում էր շրջապատողներին, ու անսպասելի գոռաց փոխված ձայնով.

— Գրոհե՛լ անհապաղ...

Բանագնաց դպիրը գունատվեց և ասաց շփոթված.

— Ես ուրեմն կարող եմ վերադառնալ,— նա ուզեց զնալ դեպի ձին, բայց Կամսարականը կտրեց.

— Ոչ, բանագնաց, դու կմնաս, որպես... որպես պատանդ,— և Կամսարականը անխոս նշան արավ, որ դպիրին և նրա հետ եկած թիկնապահին տանեն վրանների հետև:

«Կորանք-կործանվանք»,— մտածեց դպիրը, բայց ուղեկից թիկնապահին ասաց միայն.

— Գնանք սպասենք...

Թե ինչի՞ պիտի սպասեր՝ ինքն էլ չգիտեր: Բայց երբ նրանց, անջատելով իրենց ձիերից, տարան հեռու մի վրան և ասացին «մտեք ներս»— Դավիթը տեսավ այդ վրանի շուրջը խմբված ձիեր և զինված իշխաններ ու սեպուհներ, որ խոսում էին վրդով և այնքան զայրացած, որ անգամ ուշք չդարձ-

րին իր վրա: Մտնելով վրան՝ Գավիթը նստեց ծանր հառա-
չանքը զսպած, որ ուղեկից թիկնապահը իրեն վախկոտ չհա-
մարի: Վրանի շուրջը խոսում էին դարձյալ. Գավիթն ակամա
ականջ դրեց, կռահելով, որ նրանց զրույցը վերաբերում է
անշուշտ քաղաքին, իրենց ծառաներին և իրենց անելիքին:
Եվ նա չէր սխալվում. մեկն իրոք ասում էր.

— Նար իշխանը սաստիկս բարկացած է Գաբեղենից Սա-
հակի վրա, որ շուղարկեց ո՛չ զորք և ո՛չ եկամ վինջը:

— Եվ ի՞նչ կարևոր էր նրա գալը առանց զորքի, — խայ-
թեց մի ուրիշը: — Անշուշտ խրախճանի մեջ մոռացել է իր
պարտքը:

— Ոչ, հիշել է վախը, — հեզնեց առաջին խոսողը, — և կե-
րուխումը գերադասել է մահից: Չէ՞ որ ինքն է ասել, թե
«կյանքը տրված է վայելքի համար և ոչ կովի»:

— Եվ այդ վայելքի համար կվայելի իր պատիժը: Նար իշ-
խանը չի ների նրբեք, — ասաց երկրորդ խոսողը: — Ու չպետք
է ներել: Երբե՛ք: Ինչպես չպետք է ներել և Անգեղա իշխանի-
կին, որ կայվածների կառավարումը հանձնելով քրոջն ու քե-
ռայրին, փախել է Վաղարշապատ:

— Ստորնությո՛ւն, դավաճանությո՛ւն, — բացականչեցին
մի քանի ձայներ ջղագրգիռ: — Նա՛ ևս կստանա արժանի պա-
տիժը:

Գպիրը լսում էր և զարմանում. այդ ամենը, ինչ ասում
էին, նորություն էր իր համար, ուստի և նա, մոռացած իր վի-
ճակը, նույնիսկ իր անձը և թիկնապահի ներկայությունը, հա-
փըշտակված հետևում էր նրանց զրույցին: Իսկ խմբված իշ-
խաններն ու սեպուհները շարունակում էին խոսել դարձյալ
զայրացած ինչ-որ պարտազանց իշխանների մասին: Ասում
էին, թե իշխան Կամսարականը եկել է հինգ որդիների և
եղբայրների հետ, մեծ թիվ զորքով, իսկ նրանք (մյուս իշ-
խանները) ուղարկել են միայն սակավաթիվ մարտիկներ...

— Իսկ Մերուժանը, որ խոստացել է Վասպուրականից
օգնություն, կատարե՞լ է արդյոք իր խոստումը, — հարցրեց
մեկը:

— Մասամբ նորին, — պատասխանեց մի ուրիշը: — Բայց
մինչև նոր օգնությունը՝ մենք գրոհենք քաղաքի վրա և տա-
նենք մեր փախստականներին:

— Այո, մինչև վերջին մարդը,— համաձայնեց մի սուր ձայն:

Իսկ մի ուրիշը ավելացրեց.

— Եվ դա պետք է անել անհապաղ, այլապես Արշակը կիմանա և կփութա արքունի զորքով:

— Իսկ մինչ այդ կարող են և դիմագրավ լինել: Չէ՞ կայազոր կա քաղաքում:

— Աննշան, որին կարելի է ընկճել իսկույն և... տանել գերի:

Այստեղ դպիրը շհամբերեց և բռնեց իր թիկնապահի ձեռքը:

— Հսո՞ւմ ես, Բեն, Բենիամին,— շշնջաց նա:— Ուրեմն մեզ պիտի տանեն գերի... Մեր կին, մեր երեխաներ... Մի՞թե սակայն թագավորը շիհասանի օգնության,— ասաց նա քիչ լռելուց հետո դարձյալ շշուկով և ինքը սիրտ տվեց իրեն:— Ո՛րչ: Հուսով եմ արքան կհասնի և կփրկի ամենքիս... Խնայիր, տեր,— խաշականքեց նա:— Սրանք, Բեն, ճշմարիտ է, շատվոր են, բայց Վարազ իշխանը շի թողնի և, վերջապես, միթե տիրափախներն իրենք կհամաձայնե՞ն կամավ...

Լավ իմանալով դրանցից շատերի փախուստի պատմությունը և տրամադրությունը՝ դպիրը համոզված էր, որ տիրափախները երբեք անձնատուր չեն լինի, հետևաբար և կոհվր կարող է երկարել... Եվ եթե մի կողմից դպիր Դավիթին հետաքրքրում էր, թե ի՞նչ է լինելու, մյուս կողմից՝ իրեն զգում էր անսովոր ծանր կացության մեջ:

«Եթե պարտվեն սոքա՝ կսատակեն ինձ, կսատակեն անտարակույս»,— մտածում էր նա հուսատ և զարմանում, թե ինչո՞ւ Վարազ իշխանը իրեն գցեց այս փորձանքի մեջ: Մտածում էր և միաժամանակ հիշում կնոջը, աղջիկներին, պատկերացնելով, որ նրանք հիմա սրտի հատնումով սպասում են իր վերադարձին: Բայց ինքը կվերադառնա՞ արդյոք:

Այս մտքից արցունքի երկու կաթիլ ընկան ծեղ դպիրի աչքերից և զլորվեցին այտերն ի վայր...

«Բայց ոչ. նրանք չեն համարձակվի... Թագավորը կհասնի շուտով և կպատժի անիրավներին»,— սիրտ տվեց նա իրեն և աշխուժացավ նկատելի:

Վերջը քաղաքի դիտարաններից և մանավանդ կտուրներից
տեսան, թե ինչպես դպիր Դավթին և նրա թիկնապահին տա-
րան մի կողմի վրա՝ շատերն ինքնաբեր «ախ» քաշեցին և
կռահեցին; որ Վարազ իշխանի խոսքը մերժեցին... այսինքն՝
պաշարումը չեն վերցնելու և չեն հեռանալու:

Առաջինը այդ հասկացավ, իհարկե, Վարազ իշխանն ին-
քը, որ այս տեսարանը դիտում էր իր երկհարկանի տան պա-
տըշգամից: Նա հասկացավ և այն, թե ինչու բանազնացի հետ
խոսող սաղավարտակրի մոտից ձիավորներ սլացան դեպի
տարբեր կողմեր: Դրանք անշուշտ իրենց պետի հրամանն
էին տանում քաղաքի շուրջը ցրված հեծյալներին: Վարազը
կարծում էր, որ դա հարձակվելու հրաման է, այլապես իր
բանազնացին թույլ կտային վերադառնալ: Տարբեր ուղղու-
թյամբ սուրացող այդ հեծյալների հետ միաժամանակ Վարազը
նկատեց նաև իր դեմը կանգնած զինված հեծյալների
իրարանցում. լսեց խուլ ձայներ, աղաղակներ, որ նույնպես
թվացին գրոհի նշան:

Շուտով դա հաստատվեց և ուսումի փողերի տևական ձայ-
ներով, որ սաես պատահտում էին խաղաղ օդը: Եվ այդ ձայ-
ները, որ թվացին շարագուշակ, վախ ազդեցին Վարազ իշ-
խանին և նա մտածեց, թե ո՞րքան մեծ սխալ էր պարսպի
կառուցումն ուղացնելը:

Բայց մտածելու ժամանակ չէր այլևս. պետք էր այնպես
անել, որ նախարարական այդ հեծյալ գնդերը քաղաք չմըտ-
նեն. պետք էր դիմագրավել մինչև հասներ արքունի բանակը
և պատժեր ստահակներին: Եվ այդպես էլ կարգադրեց.

— Հայտնեցեք կայազորի պետին և մյուս կողմնապահ-
ներին, որ շասանն բնավ և դիմագրավ չինեն. շուտով ար-
քունի զորքը ամենայն փութով կգա մեզ օգնության, — ասաց
նա իր տան առջև կանգնած զինված երիտասարդներին՝
առերևույթ խրոխտ, բայց իրոք բեկված ձայնով:

Երբ հրամանը լսող այդ երիտասարդները ճարպիկ ոստ-
յուններով թռան իրենց նժույզների մեջքը և սուրացին դեպի
քաղաքի ծայրամասերը, Վարազն ինքը ևս, հեծնելով իր
պատրաստ ձին, մի թիկնապահի հետ սլացավ այն կողմը,
ուր, նրա կարծիքով, պետք չէին կայազորի պետը:

Նախարարական գործերն իրենց գրոհն սկսեցին բոլոր կողմերից միաժամանակ: Նրանք գալիս էին մեծ արագութեամբ. կեսօրվա պայծառ արևի տակ փայլատակում էին ոմանց սաղավարտները, ոմանց զրահները, մյուսների՝ շերտկապրած սրերը:

Քաղաքում մեծ տագնապի ու զայրույթի մեջ էին առավելապես նրանք, ովքեր փախել էին իրենց տներրից. մնացած բնակիչները, թեև հուզված, որ անսպասելի թշնամի է ելել և գրոհում է քաղաքի վրա, չէին կարծում, թե եկողները անձնապես վնասեն իրենց: Չէ՞ որ իրենք չէին փախել նախարարական կալվածներից, այլ եկել էին արքունի շեներից, քաղաքներից, եկել էին քաղաքի կառուցման համար: Իսկ եկողները պահանջում էին իրենց ծառաներին, միայն տիրափախ ծառաներին:

— Երբ քաղաք մտնեն՝ պիտի ջոկեն միայն ու միայն իրենց փախածներին,— ասում էր մեկը,— մեզ հետ շունեն ոչինչ:

— Այդպե՞ս է,— տարակուսում էր հարևանը:— Թվում է ինձ, որ դիմադրելու հետևանքով ամենքիս կհամարեն թշնամի և կառնեն սրի բերան:

— Եվ դիմադրելն ուրեմն իզո՞ւր է:

— Այդ պետք է խորհեր վարազ իշխանն ինքը:

— Ուրեմն աղետը կհասնի և մե՞զ:

— Անշուշտ և անխուսափ...

Մինչ այդ նախարարական հեծյալ խմբերը առաջ էին գալիս հետզհետե աճող թափով՝ նիզակներն առաջ պարզած, աղեղները լարած և մի աղմուկ-աղաղակով, որ լցնում էր օդը՝ սու-ո՛ւ-ո՛ւ... Ձայներ, որ քաղաքը չէր լսել հիմնադրումից ի վեր: Անսովոր ձայներ, որոնց վրա շներն սկսեցին հաշել բոլոր թաղերում, բոլոր ձևերով: Թե այդ կանչերը և թե հաշոցները իրենց վայրի աղմուկով ու ահաբեր շեշտով սարսուռ էին ազդում. ահաբեկում էին առանձնապես կանանց, երեխաներին, որոնք այնուամենայնիվ դեռ բոլորովին չէին հեռանում կտուրներից ու փողոցներից: Հետաքրքրութունը, թե ի՞նչ է լինելու, նրանց բեռեղ էր իրենց տեղերում: Շատերը կարծես անձնամոռ վիճակի մեջ էին:

Ավելի լարված էին սակայն դարան մտած մարդիկ: Իսկ

դարանը մեկը շէր և ոչ էլ երկուսը: Կայազորի պետը, որքան այդ հնարավոր էր եղել կարճ ժամանակում, իր զինվորներին և զենք ստացած կամ ունեցող քաղաքացիներին ցրել-դասսավորել էր նախարարական զինված ուժերի դիմաց՝ քաղսփի ծայրատների բակերում, իրարից բավական հեռու, և յուրաքանչյուր պաշտպանական խմբակի մոտ կարգել էր մեկ-երկու զինվոր, որ պիտի խրախուսեին անփորձ պաշտպաններին և առաջին օրինակը տալին իրենք՝ եկողներին նետահարելով: Բացի նետ-աղեղից, նա յուրաքանչյուրին հանձնել էր և նիզակ՝ շատ մոտեցած թշնամուն նիզակահարելու: Քորզոմը, օրինակ, նիզակից բացի, ուներ և նետ-աղեղ. նա շփտես որտեղից գտել էր մի սաղավարտ և մի օղազրահ լանջապահ: Նրա մարդիկ նույնպես հագնված էին սովորականից տարբեր. մինչև սրունքները ամրացրել էին պատիշներով, իսկ հագուստները ոմանք գոտեպնդել էին պարաններով, ոմանք կաշեփոկներով: Մեծ մասը կրում էին սովորական զենքեր՝ նետ-աղեղ կամ նիզակ, բայց կային մարդիկ, որ պինված էին միայն կացիներով կամ ծանրագլուխ փայտերով, որոնք նման էին գուրգի:

Սվ ահա որքան նախարարական հեծյալները մոտենում էին խառնաձայն աղմուկով, դարանամուտներն այնքան ավելի անհամբեր էին դառնում. գլուխները թաքստոցներից հանելով նայում էին պրկած ծնոտներով ու շանթող հայացքներով, տեսնելու, թե ո՛ւր է հասել թշնամին: Քորզոմն արդեն կորցրել էր սառնարտությունն ու հանգիստը. նա իր դարանից շուտ-շուտ քարե սանդուղով քարձրանում էր վեր, և գլուխը տան կտուրից փոքր-ինչ վեր բռնած, դիտում եկողներին և նորից իջնում, երբ նկատում էր, որ իր խմբի մարդիկ—վախի՞ց, թե ինչից— թողնելով իրենց նշանակված տեղերը, մոտենում էին իրար կամ փորձում նույնպես բարձրանալ: Այդ նկատելով՝ Քորզոմը գոռում էր.

— Ամենքը յուրյանց տեղը...

Դրանք քսան հոգի էին՝ բոլորն էլ նախարարական կալվածներից փախածներ, բոլորն էլ գրեթե երիտասարդ, բացի Քորզոմի ընկերներ Վարդանից ու Հովսեփից և մի ծերունուց, որ, ականջը դրսի ձայներին, հանդիստ սպասում էր նիզակը պատրաստ բռնած: Լսելով Քորզոմի ձայնը՝ երիտասարդներն

սթափվում էին և կրկին գրավում իրենց՝ նախապես որոշած տեղերը:

Իսկ նախարարական հեծյալ խմբերը շարունակում էին առաջանալ՝ այժմ արդեն ձիերը շափ գցած, սրերը մերկացրած. ի տես այդ բանի՝ բոլոր դարանամուտները ցանկանում էին մի բան՝ նետահարել եկողներին, կանգնեցնել նրանց հանդուգն, սպառնալից արշավը և սպասում էին հրամանի, ղեկավարի հրամանին...

Ու շփտես եղա՛վ այդ հրամանը, թե ոչ — քաղաքից դիտողները և ինքը Վարազ իշխանը նկատեցին, որ մեծ ճանապարհով սրարշավ եկող հեծվորների ձիերից ընկան մեկ-երկուսը, նրանց հետ և մի հեծվոր... Քաղաքում ուրախության աղաղակ բարձրացավ. «Ընկա՛վ, ընկա՛վ»... Եվ այնուհետև կամ հեծվոր էր ընկնում, կամ ձի՝ հեծվորի հետ միասին: Պատահում էր, որ ձին, տարված իր և ընկերների թափից, ընկած հեծվորին, ոտն ասպանդակի մեջ, քարշ տալով բերում էր առաջ... լինում էր և այն, որ հեծվորը վիրավորվելով կանգնեցնում էր ձին և խանգարում ընկերների առաջացումը:

Նախարարական խմբերն սկզբում նետեր չէին արձակում. թվում էր նրանք մի նպատակ ունեն միայն՝ գրոհել արագ և հասնել քաղաք: Սակայն հանդիպելով նետաձգության և մանավանդ տեսնելով, որ այդ նետերից ընկնում են իրենց ընկերները, իրենք ևս սկսեցին նետեր արձակել... նժույգները կանգնեցնում էին մի պահ, աղեղները լարում, նետը առձակում և նորից առաջանում. ու որքան մոտենում էին՝ նետաձգությունը սաստկանում էր երկու կողմից. նետերը գնում էին իրար հակառակ ուղղությամբ՝ ձգված, կտրտված լարերի նման, առաջացնելով օդում ինչ-որ դզզոց, որ նման էր մեղունների, ավելի շուտ՝ շնաճանճերի բզզոցի:

Այդ նետաձգությունից ընկնում էին ավելի առաջիկները, որովհետև քաղաքի պաշտպանները պարզապես թաքնված էին և նետեր արձակում էին իրենց դարաններից. իսկ գրոհողները թե շատ էին և թե նետերից թաքնվել չէին կարող իրենց մեծաթափ վազքի պատճառով, մանավանդ որ առաջանում էին ոչ թե ցրիվ, այլ խիտ խմբերով, ուստի և պաշտպանների սլաքները քիչ էին վրիպում: Եվ քանի մոտենում էին, այն-

քան ավելի շատ մարդ էր ընկնում եկողներից, իսկ քաղաքում ավելանում էին ուրախ և գոհունակ ձայներ.

— Նորի՛ց ընկան... ընկա՛ն...

— Կրկի՛ն, կրկի՛ն,— տարածվում էր կտուրների վրա, ապա դրան հետևում էր և խրախուսանքը:— Զա՛րկ, զա՛րկ...

Բայց, պետք է ասել, եկողները այդ անկումներից, աղմուկներից ու կանչներից չէին շփոթվում. շարունակում էին առաջանալ կատաղի, ընկածների վրայից ձիերը թոցնէլով, երբեմն և նրանց ոտնակոխ անելով: Իսկ դարանածները, այդ տեսնելով, լարվում էին ավելի և նետեր արձակում անընդմեջ:

Եկողները տեսնելով այդ անսպասելի ու համառ նետաձրգոթյունը սկսեցին աղաղակել քաղաքի տարբեր կողմերում, ինչ-որ բաներ ասել բարձրաձայն, և այդ ամենից ջոկվում էին միայն հետևյալ խոսքերը.

— Հսեցեք և իմացեք. մենք բնիկներին չե՛նք վնասելու, չե՛նք վնասելու... Մենք պահանջում ենք տիրափախներին միայն, տիրափախներին... Թող տիրափախները գան առաջ...

— Եկողը՝ կներվի, չեկողը՝ կպատժվի...

Կանչում էին և հետն էլ առաջանում պահանջատիրոջ համարձակությունք, մերկ սրերը սպառնալից շողացնելով:

Իսկ նրանց կոչին՝ քաղաքից պատասխանում էին տղամարդիկ նետերով, կանայք անեծքով ու մուր տալով.

— Մահը գա ձեզ. անօրեն անաստվածներ...

Ու բարձրաձայն, երբեմն գոռալով, շմտածելով իրենց խոսքը նրանց կհասնի՞ թե ոչ: Խրախուսում էին դիմադրող հարազատներին, քաղաքացիներին.

— Զա՛րկ հեթանոս շներին... Զա՛րկ...

Եվ երբ նկատում էին, որ եկողներից ընկնում են նետահար, նրանց թվում էր, որ այդ լինում է իրենց խրախուսանքի շնորհիվ, ուստի և բռունցքները գոհունակ զարկում էին իրենց կրծքերին և կրկնում. «Զա՛րկ, զա՛րկ»... կամ՝ կտուրից հող վերցնելով, նետում էին վեր.

— Հողս ի ձեր գլուխ, անիրավներ...

Մի ուրիշը, լսելով որ եկողները պահանջում են տիրափախներին, ձայնը բարձրացնում էր, որ խոսքը տեղ հասնի.

— Չենք ի գա... չենք ի գա... կմեռնենք չենք ի գա... Մեկ չենք, որ առնեք տանեք... Հազար ենք, հազար...

Իսկ քաղաքի մերթ այս, մերթ այն ծայրամասում երևում և իսկույն անհետանում էին նժույզ նստած Վարազ իշխանը իր թիկնապահներով կամ կայազորի պետը՝ իր մեկ-երկու հետևորդներով: Նրանք ջանում էին հասնել ամեն տեղ և խրախուսել քաղաքի պաշտպաններին.

— Տոկացե՛ք, տոկացե՛ք... արքունի զորքը կհասնի շուտով...

Վարազ իշխանի հանգիստ դեմքը այլագունել էր, ճակատը ծածկվել խոր կնճիռներով, գանգուրները քրտինքից սևացել էին և իջել-նստել օձիքին: Դեմքին երևում էին միայն աչքերը, և բիբերը լարված էին այնպես, որ նա առջևը ոչինչ չէր տեսնում, այլ դիտում էր թշնամու շարժումը միայն, և, տեսնելով, թե դիմադրողներն իրենց թաքստոցներից ի՛նչպես են եկողներին տապալում նետահար՝ նրան թվում էր, թե հնարավոր կլինի նրանց պահել-կանգնեցնել մինչև արքունի զորքի գալը: Իսկ նրանք, առանց կանգի ու դադարի, գրոհում էին քաղաքի վրա՝ գրեթե բոլոր կողմերից, թողած միայն սարի լանջը, ուր դժվար էր շարժվել, մանավանդ ձիերի համար: Նրանք գալիս էին թափով, մոլեգնած՝ ակներև նպատակ ունենալով մեկեն քաղաքը մտնել մի քանի կետից:

Բայց դա դյուրին գործ չէր, որովհետև քաղաքի պաշտպանները, որքան էլ փոքրաթիվ, դժվարացնում էին նրանց առաջացումը՝ այժմ արդեն ոչ թե նետերով, այլև դարաններից դուրս եկածները նիզակներով, քարերով և գուրզանման փայտերով, որ նետում էին մոտեցող ձիերի ու հեծվորների գլխին: Ոմանք քարեր նետում էին կտուրներից՝ պարսատիկներով... Այս բանում աչքի էր ընկնում հատկապես մի կին, որ կանոնավոր քարեր էր արձակում իր պարսատիկից և հետև էլ կրկնում.

— Առե՛ք, անօրեններ... Առե՛ք, քարասատակ ու քարատակ լինեք...

Սակայն այդ ամենը՝ աղմուկը, իրարանցումը, եկողների գրոհը, դիմադրողների հայհոյանքը, քաղաքացիների տագնապալի կանչերը իրենց գագաթնակետին հասան իրիկնադեմին, երբ արևը թեքվում էր դեպ իր մուտքը: Նախարարական

հեծյալները քանում էին, ինչպես էլ լինի, մութն ընկնելուց առաջ մտնել քաղաք, իսկ պաշտպանները ճիգ էին թափում՝ շթողնել, գործադրելով նրանց դեմ նետ, սուր, նիզակ ու քար: Գիմագրավելու այս գործում առանձնապես աչքի էին ընկնում կայազորի զինվորները իրենց վարժ նետաձգությամբ, տեգի ու նիզակի ճկուն գործածումով, երբ քաղաքի այս-այն ծայրում դուրս էին գալիս իրենց դարանից՝ միահատուկ բացականշելով. «Զարկ, զարկ»... Նրանց միանում էին քաղաքացիներ՝ քար ու փայտ նետելով: Թշնամու թափով եկող ձիերը վրնջում էին, հեծվորներն ընկնում նիզակների, քարերի հսուժածից, քաղաքի պաշտպանները նույնպես վիրավորվում էին կամ ընկնում նետից կամ տեգից, բայց ողջ մնացածները չէին ընկրկում, և նրանց օգնության էին գալիս ուրիշները. իսկ կանայք, տեսնելով մեկն ընկավ, գոգները քար լցրած, ճիշով վազում էին կովի վայրը՝ թշնամուն հարվածելու, յուրայիններին սիրտ տալու:

Ու շարունակվեց այսպես մինչև իրիկնածամ, իսկ երբ օրը մթնեց, կռիվը դադարեց երկու կողմից էլ, և դա եղավ ինքնաբեր, քանի որ իրար տեսնել դժվար էր և յուրայինին կարելի է շփոթել թշնամու հետ: Առաջինը ետ քաշվեցին գրոհող զորքերը, որից հետո քաղաքի պաշտպանները նորից մտան իրենց դարանները: Կռիվը թեև դադարեց, բայց կողմերը հանգիստ չէին: Գիշերը մարդ չքնեց ո՛չ քաղաքում, ո՛չ թշնամու բանակում. այնտեղ երևում էին խարույկանման կրակներ, անցնում էին ստվերներ, լսվում էին ձիերի վրընջյուն ու դոփյուն: Իսկ այստեղ՝ քաղաքում շարժում էր.— ընկածներին տանում էին դիրքերից, վիրավորվածներին տեղափոխում էին տները, իսկ կանայք խմբերով շտապում էին իրենց կովոդ-հարազատների մոտ՝ տեսնելու, թե չե՞ն վնասվել արդյոք կամ ինչի՞ կարիք են զգում. շատերը նաև ուտելիք էին տանում պաշտպանների համար: Մյուսների հետ Թորգոմի մայրը նույնպես հաց ու կերակուր տարավ որդուն և արցունքն աչքերին խնդրեց զգույշ լինել:

— Ես զգույշ եմ, մարե, դու Մինային պահիր, չվախենա:

— Դու կաց հանգիստ. Մինան մեր տուն է հոր հետ. չեմ թողնի գնա ուրիշ մի տեղ,— հանգստացնում էր որդուն պա-

դավը, թեև ինքը տազնապի մեջ էր, որ եթե Քորգոմը մինչև հիմա չի վնասվել, վաղը՝ օ՛վ գիտի...

Իսկ վարդանի կինը, որ պառուզի հետ հաց էր բերել ամուսնուն, իրեն ուտում էր. ուզում էր փախած Հուսիկին տանել տուն՝ չէր լինում: Նա ցերեկը եկել էր հոր մոտ և չէր վերադարձել, իսկ այժմ քնել էր բազի մի անկյունում՝ շոր խոտորի վրա, թուրը թևի տակ: Երեկոյան հայրը, նրա ընկերները որքան համոզել էին գնալ տուն՝ չէր համաձայնել: Հիմա էլ մայրը շարունակ փորձում էր արթնացնել նրան և տանել հետը՝ չէր հաջողվում:

— Ես կուզեմ մնամ պապոյի մոտ,— թափահարում էր նա ոտները առանց աչքերը բացելու և ճորից կծկվում խոտի վրա:

Տեսնելով ապարդյուն են անցնում իր ջանքերը՝ խեղճ մայրը խոտով ծածկեց տղային: և ապա խնդրեց ամուսնուն ու ընկերներին, առանձնապես Քորգոմին (որպես այդ խմբի ղեկավարի), որ Հուսիկին «աշքաթող» շանեն:

— Գնա, քուրս, գնա հանգիստ, կպահենք,— ասաց Քորգոմը: Ասաց, բայց ինքն էլ հանգիստ չէր: Շարունակ մտածում էր վաղվա մասին, երբ կռիվը պիտի նորոգեր, և Մինայի մասին... Որքան էլ վստահ էր, որ մայրը սիրով կկատարի իր հանձնարարությունը, բայց և այնպես մտածում էր, թե Մինան պիտի վախենա այս բոլորից: Միառժամ մտածելով՝ Քորգոմը հանկարծ վեր թռավ և ասաց ընկերներին.

— Քուն շինեք, ես հիմա...

Ասաց ու արագ գնաց դեպի մուրը: Ոչ ոք չիմացավ ո՛ւր է գնում և ինչի՛:

Մի քանի րոպե անց նա իր տանն էր: Չնայած կեսգիշեր էր արդեն, բայց տանը բոլորը արթուն էին՝ թե մայրը և թե Մինան ու նրա հայրը: Երեքն էլ նստել էին ձեթի ճրագի շուրջը և տխրել անխոս: Երբ Քորգոմը ներս մտավ զրահներ հագած, սաղավարտը դրած, երեքն էլ վախեցան, կարծելով եկողներից է, բայց մայրը ճանաչեց իսկույն:

— Վա՛յ, Քորգոմս,— զարմացավ նա:

— Եկա դանակս առնելու,— ասաց Քորգոմը, կարծես գալն արդարացնելու համար, և, հին հագուստների մեջ ինչ-որ փնտրելուց հետո, Մինային կանչեց դուրս:— Ե՛կ ասեմ...

Եվ առաջինը իհրքը հլաՎ դուրս: Սերունիները հասկացան, որ նա ուզում է Մինայի հետ խոսել առանձին, և խանդաղանքի պես մի բան երևաց նրանց հրեսին:

Երբ Մինան դուրս եկավ մութ բակը՝ Թորգոմը բռնեց նրա ձեռքերը:

— Մինա, եկա ասեմ, որ չվախենա՛ս: Մենք նրանց շենք թողնի քաղաք...

— Իսկ քեզ շեն... շե՞ն վնասի,— հարցրեց Մինան դժվարութլամբ:

— Վնասե՛լ: Եղիր հանգիստ: Ա՛յ ինչ եմ հագել,— Թորգոմը ցույց տվեց հագի զրահները և սաղավարտը:— Չե՛ն վնասի, շէ՛: Գու մարբին, պապոյին լսով նայի, ու մի վախենա:

— Չէ՛, ես կվախենամ,— ասաց Մինան բեկված ձայնով և գլխով հենվեց Թորգոմի ուսին:

— Կվախենա՛ս... Ասացի՛ վախենալու շէ: Մենք քրանց շենք թողնի քաղաք: Շուտով թագավորի ղորքը կգա՛ ամենքը կփախչեն... ամենքը...

Եվ որովհետև Մինան գլուխը շէր բարձրացնում և լալիս էր, Թորգոմը բռնեց նրա թևերը և համբուրեց նրա ճակատը: Աղջիկը, կարծես դրան էր սպասում, գլուխը բարձրացրեց հանկարծ ու, ձեռքերը տարածելով, գրկեց Թորգոմի պարանոցը: Գրկեց ու համբուրեց:

— Որ կասես՝ շեմ վախենա: Բայց, ա՛յ, նայի, քեզ չվրնասեն:

— Գու կաց հանգիստ:

Ու փոքր անչ Թորգոմը նորից ընկերների մոտ էր:

Բայց այդ գիշեր ավելի անհանգիստ էր Վարազ իշխանն ինքը: Իր հոգնած նժույգի վրա, միայն մի թիկնապահի հետ, նա եղավ պաշտպանական բոլոր կետերում և հուսադրեց, խրախուսեց ամենքին:

— Եղևք միշտ արի: Պաշտպանեցեք քաղաքս և պատիվը՝ ձեր: Պաշտպանեցե՛ք... մեր տեր՝ Արշակ թագա՛վարը շի մոռանա ձեր ծառայութլունը: Տոկանք սակավ մի և արքունի բանակը վաղը կգա մեզ օգնութլան:

Նրա ձայնը խզվել էր շի արհեստիս անքնութլանով: Թե շատ

կարգադրութիւններ անելուց, խոսու՞մ էր դժվարութեամբ, բայց սրտանց ու կորովաշեշտ: Իսկ պաշտպանները պատառսխանում էին երդումի պես.

— Պիտի կռվենք մինչև վերջին շունչ...

Իշխանի պես այդ գիշեր պաշտպանական բոլոր կետերը հերթով այցելեց և կայազորի պետը. նա ևս, իր զոհունակութիւնը հայտնելով պաշտպաններին, ամեն տեղ անում էր միևնույն կարգադրութիւնը.

— Գերաններով պատեցեք փողոցների յուտքը, որ վաղը թշնամին անառգել շտտնի քաղաք... Ու հակատեցե՛ք պաղարյուն... առանց շփոթի, մինչև արքունի գորթը կգա ռզնութեան...

Իմ այդ հեռանկարը, որ առջունի գորթը շուտով կգա օգնութեան թե սիրտ էլ տալիս պաշտպաններին և թե ոգևորում, ուստի և նրանք արթուն աչքով հսկում էին թշնամուն, ականջով ոպասում հեռավոր ձայների, թե չի՞ գալիս առողջ օգնութեան բանակը:

Գիշերը մութն էր, բայց երկինքը լի ոսկեցուլուն աստղերով, ու դրանից այնպիսի պայծառութիւն կար վերևում, որ թվում էր ամենը հրաց է, և այդ պայծառութիւնն ուտնդծված է մարդու հաճար... Միաժամանակ թվում էր, որ ամենքն այս գիշեր կգգան, թե ո՞րքան: քստմնելի գործ է կռիվը և այլևս չեն կրկնի այդ վայրձնութիւնը:

Բայց առավոտյան աղբամուղջին, լույսը դեռ չբացված, կռիվը վերսկսվեց:

Վարազ իշխանը, որ ամբողջ գիշեր շէր քնել և զրահի մեջ շրջել էր բոլոր մարտական կիտերը: յուսաստղը երևալուն պես հասավ կայազորի պետին՝ քաղաքի հարավային մասում և կարգադրեց.

— Սկսեք, զորապետ: Նետահարեք, քանի ընած են անշարժ:

Նախարարական զորախմբերը թեև մութի պատճառով երևում էին զանգվածային ձևով և դուրին չէր նշան բռնել, բայց իշխան Վարազը, անհամբեր, ցանկանում էր ժամ առաջ շախջախել թշնամուն՝ և վանել: Պատասխանատուութիւնը թագավորի առաջ, քաղաքի բնակչութեան առաջ՝ նրա: Թելադրում էին գործադրել բոլոր միջոցները՝ քաղաքը պաշտ-

պանել թշնամու ներխուժումից և հեռացնել նրան, որ արքունական զորքը գար և տեսներ ամեն ինչ վերջացած: Բայց որովհետև իր կովոդ ուժերը սակավաթիվ էին և անվարժ՝ կամենում էր հաղթիչ հնարագիտությամբ, հանկարծակի հարձակումով: Նրա հրամանը թեպետև հաճելի չէր կայազորի պետին, բայց և այնպես նա շուգեց հակաճառել. անմիջապես զինվորներ ուղարկեց դարաններում ցրված զորամասերին ու խմբերին հայտնելու, որ դուրս գան և սկսեն նետաձգությունը:

— Եվ թող ոչ մի նեւ: շանցնի ապարդյուն...

Զինվորները նրա հրամանը տարան քաղաքի տարբեր կողմերում դարանած մարտիկներին, և շատ շանցած, առավոտյան աղշամուղջի մեջ, նետերը բնից թռած թռչունների նման օդը պատռելով սլացան դեպի պաշարողները, և դա նրանց մեջ առաջ բերեց ահագին իրարանցում ու աղմուկ, որի մեջ կար և վիրավորների հեծեծանք, և վրժի զայրույթով լցված հայհոյանք, և գրոհելու, կոտորելու հրաման: Օդը մեկեն թնդաց կողմերի խառնաձայն կանչերից ու աղաղակներից:

— Իժի ծնունդնե՛ր...

— Նզովից արմատնե՛ր...

— Մա՛հ անխնա... Զա՛րկ անխափան, անվրե՛պ...

Ու կռիվն սկսվեց նոր կատաղությամբ: Խավարը դարձնում էր այն ավելի ահավոր. առաջին իսկ նետերից պաշարողները վեր թռան ու իրար անցան քաղաքացիների հանդրգնություն վրա կատաղած ու ահագին աղմուկով առաջ խոյացան իրենց նժույգներով: Մութի մեջ սսեւ թևավոր քաջքեր էին սլանում իրար հետևից. լսվում էր միաժամանակ թե ոտնատրոփ, թե վրնջումն ու փնյոց: Լսվում էր, որ նրանց հրամայում և խրախուսում էին ինչ-որ ձայներ: Ավելի համարձակները, ընկերներից զատվելով, սուաչ էին նետվում և ուրվականի պեւ: յլանում ղեպի պաշտպանները: Բայց այդպիսիները իսկույն գետին էին տապալվում քաղաքին շմոտեցած՝ դարաններից արձակված նետերից, որոնք ուղարկվում էին միշտ անզուսպ քացականչություններով. «Զա՛րկ, զա՛րկ»:

Ու մութի մեջ զարկում էին իրար՝ գրեթե շտեսնելով միմյանց: Զարկում էին կարծես ստվերների: Եվ որովհետև հեծ-

Վորենքը գալիս էին զեպի քաղաք՝ պաշտպանները ջանում էին կտրել քաղաքը խուժել ցանկացողների առաջը, երբեմն դուրս նետվելով թաքստոցներից, իրենց ապահով անկյուններից:

Եվ սա տեեց բավական երկար, մինչև լույսն ու մութը բաժանվեցին իրարից: Իսկ երբ ալոտտ լույս եղավ՝ հակառակորդ հեծվորենքն սկսեցին գալ-մտնել պաշտպանության կետերը, տների բակերը կամ, գերտնափակի վրայից թռչելով, մտնել փողոցները...

Այն, ինչ սպասում էր Վարազ իշխանը, թե թշնամին, հանկարծակի հարձակումից շփոթված, կնահանջի՝ շեղ-սվ: Ընդհակառակը. այդ հարձակումից ասես զայրացած, գրոհեցին ամեն կողմից: Եվ, լույսը բացվելուն պես, մի ժամվա մեջ ամեն ինչ խառնվեց իրար. սպառնալից գոռոցների հոտ սրեր էին շողում, ձիեր էին դոփում և ընկնում...

Գլխավոր փողոցի պաշտպանները մի տեղ ընկեվեցին հանկարծ և սկսեցին ետ քաշվել կովելով. մի այլ տեղ նահանջեցին հակառակորդի գերազանց ուժից նեղված, և նախարարական հեծյալները ներս խուժեցին քաղաք: Եվ այստեղ ահա իր գագաթնակետին հասավ քաղաքացիների բարկությունն ու ցասումը: Երբ խուժողները սուր հանած գալիս էին առաջ՝ կտուրները բարձրացած կին, մարդ զարկում էին նրանց այդ տեղերում կուտակած քարերով, փայտի կտորներով: Ոմանք նույնիսկ քիվերից քարեր էին սլոկում և նետում նրանց վրա: Չկար այլևս մեկը, որ մնար իր տանը, իր բակում. ամենքը նորից թափվեցին փողոցները, բարձրացան կտուրները, այնտեղից կովողների մոտ. բայց երեկվա պես չէին գոհանում միայն դիտելով ու անիծելով: Լինելով անզեն՝ նրանք էլ քարերը դարձրին զենք, ու ամեն մի նետված քարի հետ գոռում էին.

— Ա՛ն, իժի՛ ծնունդ...

Թորգոմն իր իմբով դիմադրում էր երկար ժամանակ. նրանք իրենց նպաստավոր դարանից արձակած նետհրով սապալեցին շատ ձիեր ու հեծվորենք, բայց եկողների բազմության առաջ, մանավանդ գերի ընկնելու երկյուղից, ետ քաշվեցին տների արանքով, այնպիսի տեղերով, որ եկողները բնավ չէին կարող հետևել նրանց: Գրանց հետ էր և Վարդանի որդին՝ փոքրիկ Հուսիկը, փաթաթած թուրը ձեռքին:

Երբ ետ էին գնում՝ Քորգոմը հանկարծ նկատեց, որ քա՛ճ դաքի մի ծայրում ծուխ բարձրացավ բոցերի հետ, և նրա գլխում կայծակեց մի տխուր կասկած, թե թշնամին արդեն մտել է Ավան և վառել է պատահած եղեգնի կիտուկները:

Կռիվն իսկապես գնում էր քաղաքի մեջ. թշնամին մի քանի կողմից արդեն խուժել էր ներս: Շուտով լուր տարածվեց, թե Վարազ իշխանը սպանվել է նետահար:

— Անե՛ծք,— գոռաց մեկը:

Եվ դա նոր զայրույթ վառեց սրտերում, ու կռիվը տաքացավ: Հատկապես կռվող քաղաքացիները դիմադրում էին և շուտ-շուտ նայում վերի ճանապարհին, թե չի՞ երևում արդյոք արքունի բանակը...

Իսկ նախարարական զորքերը, կռվով առաջ գալով, կանչում էին շարունակ.

— Բնիկնե՛ր քաղաքի, մենք չենք կռվում ձեր դեմ... Մենք եկել ենք տիրափախների՛ն տանելու, տիրափախների՛ն...

— Թող տիրափախները անձնատուր լինեն... Կամովին եկողը՝ կազատվի, չեկողը՝ կպատժվի... դիմադիր մի՛ լինեք... Հանձնեցեք տիրափախներին, և կռիվը կառնի դադար...

ԳՆՈՒՆ ՋՈՐՐՈՐԴ

Ջարմանալի են կյանքի հակադրությունները:

Այն իսկ օրը, երբ նախարարական հեծյալները, դիմադրությունից կատաղած մտան Արշակավան, այդ նույն պահին քաղաքամայր Վաղարշապատը հանգիստ էր. նրա երեք գոտիներում էլ կյանքն ընթանում էր իր սովորական հունով: Պարսպից դուրս ապրող այգեգործները պատրաստվում էին այգեկութի. կթոցներ էին նորոգում, հնձաններ էին մաքրում, ոմանք անխոս ստուգում էին թփիւրը, խյմարելով բարձրացնում պառկած կամ շափից ավելի կախ ընկած որթերը, որ ողկույզները անարև լմնան և շուտ հասնեն... Կային և մարդիկ, որ դեղձեր էին հավաքում ծղոտից շինած սալակներում, հենակներ էին դնում դեղնափայլ սերկևիլներով, կարմիր նուներով ծանրաբեռ ծառերի ճղների տակ:

Իսկ պարսպից ներս՝ արհեստավորներն ու առևտրական-

ները կատարում էին իրենց ամենօրյա աշխատանքը. բրուտները կավե ամաններ էին հղկում ու շարում արհեստանոցների առաջ. պղնձագործները խլացուցիչ աղմուկով կոում էին կաթսաներ ու պնակներ... Ճոները, կոշկակարները, պարանագործները, համեմատագործները և մյուս արհեստի մարդիկ ինքնամփոփ անում էին այն, ինչ անում էին միշտ՝ տարիներ շարունակ: Նեղլիկ փողոցներով, անցորդներին դիպչելով, անցնում էին բեռնված ավանակներ, ջորիներ և բոժոժների կարկառով ուղտեր, որոնք իրենց երկարավիզ գուլխներով ասես իշխում էին ամեն ինչի և արհամարհում ամենքին:

Ու այս ամենից օղբ լցվել էր անասելի ժխտրով:

Սակայն, դրան հակառակ, միջնաբերդը խաղաղ էր, ինչպես միշտ. դրսից՝ նրա պարիսպներից չէր թափանցում ոչ մի աղմուկ. լսվում էր միայն ավազանը թափվող ջրերի ձայնը և շարքով շինված աղբյուրների խոխոջը, որ թվում էր անտես աղջիկներ են քրքրում հովասուն ծառերի տակ, և այդ քրքիչն ասես զովություն էր տարածում պալատական պաշտիզում՝ նրա ուղիների վրա, նրա ծառերի մեջ, ուր անեղիվույթ թռչուններ ինչ-որ երգեր էին ուրրում ուրախ-ղվարթ, կարծես ջրերի ձայնին արձագանք տալով:

Սաստիկ շոգի պատճառով պալատականների մեծ մասը գնացել էին իրենց զով կալվածները: Պալատում մնացել էին միայն Հայր-Մարդպետը, Հագարապետ Գնունին և Հավնունին:

Թագավորը, նախաճաշը նոր ավարտած, պատրաստվում էր որսի գնալու: Քսանից ավելի խայտաբղետ որսաշներ, երկու շնապահ և երկու խուճապարար (որոնց դերը որսը տեղահանելն էր և դեպի որսորդները քշելը) կանգնած էին միջնաբերդի մեծ մուտքի առաջ, որը կոչվում էր Տրդատա դուռ: Իսկ թագավորի ուղեկիցները՝ որսընկերներն ու թիկնապահները, որսորդական լրիվ հանդերձանքով ու զենքերով, այսինքն՝ երկարավուն նիզակներով, նետ-աղեղով ու կարճ դաշույններով, պալատի աստիճանների առաջ սպասում էին թագավորի դուրս գալուն, որպեսզի ձիեր հծնեն... ձիեր, որոնց ձիապանները վաղուց ախոռից հանել էին, թամբել և այժմ սանձերից բռնած հեռվում պտտում էին ետ-առաջ:

— Գիշերը մնա՞ք սլիտի, Մանասպ իշխան:

— Անշուշտ, հոգիս, անշուշտ,— պատասխանեց Հավնունյաց իշխանը բարեհոգի ձայնով և խոշոր ճեքմակող ու կախավող բեղերի ծայրերը շտկելով:— Շատոնց արքան չի եղել որսի. կամենում է գեթ երեք օրով հեռանալ մայրաքաղաքի տափց...

— Եվ ո՞ւր պիտի մեկնենք, իշխան:

— Հավանաբար Վարաժնունյաց անտառները, տղաս. որսն այնտեղ առատ է ավելի:

Այդ միջոցին որսաշները հանկարծ, բուրբ գրեթե միասին բարձրացրին այնպիսի հաշ ու կլանշ, ասես մեկը մտրակով դաղեց նրանց:

Խոսակիցները տագնապով նայեցին այն կողմ և տեսան մի այլագունած հեծվոր, որ ձիավազ գալով՝ մեկնե թռավ ցած ու վազեց առաջ, այնտեղ, ուր խմբված էին զրուցողները:

— Ո՞ւր է արքան,— հեաց նա քրտնամխած:

— Ո՞վ ես դու, տղաս,— հետաքրքրվեց Հավնունին:

— Սուրհանդակ, Արշակավանից,— հազիվ շնչելով ասաց նա:

— Եվ ի՞նչ լուր ես բերել այդպես...

— Քաղաքը պաշարված է... տարե՛ք ինձ արքայի մոտ...

— Պաշարվա՞ծ,— աչքերը չռեց Հավնունի իշխանը:— Մի վայրկյան, տղաս,— և նա արտորանքով բարձրացավ աստիճանները:

Չանցավ իրոք մի վայրկյան՝ փոշեթաթավ ու քրտնողող սուրհանդակը տարվեց թագավորի մոտ: Արշակն ընդունեց նրան որսորդական կիպ հագուստներ և երկարաճիտ մույկեր հագած: Երբ սուրհանդակը հեալով նամակը տվեց նրան, ապա, երեսի քրտինքը թեքով սրբելով, պատմեց, թե նախարարական գնդերը, Արշակավանը պաշարելով, պահանջում են իրենց ծառաներին— թագավորը գունատվեց, ձեռի մտրակը նետեց մի կողմ և, ներքին շուրթը դնելով ատամների տակ, կարդաց Վարազ Գնունու նամակը:

— Այդպե՛ս,— տեքաց նա նամակը ավարտելով ու հիշեց անմիջապես ամենը, ինչ լսել էր վերջին ամիսներին և կարևորութուն չէր տվել. այն, որ դժգոհ նախարարները, կամսարական նար իշխանի գլխավորութամբ ու ներշնչումով,

պատրաստվում են իր Ավանի գեմ, նպատակ ունենալով տանել իրենց փախած ծառաներին: Լսելով այդ, Արշակը չէր հավատում սակայն, թե նրանք կհամարձակվեն մի այդպիսի քայլի. այսուամենայնիվ, նրանց այդ կիրքը սանձելու համար մի տարի առաջ մի փոքր զորամաս էր ուղարկել նոր քաղաքը՝ թե կարգ պահպանելու և թե պաշտպանելու ի դեպ որևէ անակնկալի: Ու դրա հետ միասին պատվիրել էր թե քաղաքի կառավարչին և թե զորամասի պետին.

— Եթե լինի փորձ այգպիսի՝ շինայել ոչ ոքի. սատակել անխնա...

Ու պատկերացրել էր, որ եթե նախարարները հանդգնեն մի օր այգպիսի բան անել՝ դա կանեն հավանաբար շնչին ուժերով, ուստի և դժուրով կարելի է ընկճել նրանց: Այժմ սակայն զարմացած էր. որքա՞ն մարդ են բերել արդյոք, որ կարողացել են պաշարել քաղաքը և սպառնալ նրան:

— Ե՞րբ ելար քաղաքից, — հարցրեց նա սուրհանդակին մի վայրկյան խորհելուց հետո:

— Երեկ առավոտյան, արքա:

— Մեծաթի՞վ է պաշարող զորքը:

— Այո, արքա:

— Ե՞րբ երևացին դոքա:

— Երեկ լուսաբացին, արքա, — պատասխանեց երիտասարդ սուրհանդակը քնատ, շաղված աչքերով: Մտնելով սրահ՝ նա զգում էր կարծես իր աչքերի վիճակը և կոպերը թարթում էր հաճախ: Թվում էր՝ ամաշում է նայել թագավորին, և այդ իսկ պատճառով նա Արշակին թվաց շփոթված ու անտեղյակ մեկը, ուստի և հարցուփորձում էր ավելի, քան պետք էր.

— Նորա ավելի՞ են, քան կայազորը:

— Այո, արքա: Թերևս հինգ անգամ:

— Եվ քաղաքը պաշարել են լրի՞վ:

— Բացի յեռնակողմից, արքա:

Արշակի սպիտակուցեները խաղացին դեմքին. նա թողեց հարցուփորձը և, միայն քթով շնչելով ու, առանց սուրհանդակին արձակելու, դարձավ անշարժ կեանքի սեռեկապետին.

— Կանչիր Զարեհ Ամատունուն, — ասաց նա խուլ, հեռ-

ցող ձայնով:— Իսկ դու ազատ ես,— դարձավ սուրհանդակին:

Մի քանի վայրկյանից մտավ մի երիտասարդ՝ հոռոմայեցու նման ածիլված դեմքով, թուխ, գանգրացող մազերով, գլխի շուրջ բոլորը ոսկեգույն ժապավեն կապած, որպես տոմի պատիվ. Ջարեհ Ամատունին էր. լինելով սպարապետի օգնականը, փոխարինում էր Վասակին, որն այժմ գտնվում էր իր հեռու կալվածում՝ Տայքի Երախանի ուստանում:

Ներս մտնելով՝ նա գլուխն իջեցրեց և կանգնեց ձիգ:

— Հրամայեցիր զալ, արքա:

— Այո, սեպուհ: Անմիջապես, առանց վայրկյան իսկ հապաղելու, ական թոթափել Ավան ուղարկիր Վաղարշապատի կայազորը: Նույնպես և Արագածոտնում ամառող վաշտերը շտապեն Ավան, և ինքդ աճապարիք այնտեղ ամենայն փութով:

Եվ որովհետև երիտասարդ զորականը լսում էր ու լռում, Արշակը բարկացավ.

— Սակայն շես հարցնում ինչո՞ւ:

— Իրազեկ եմ, արքա... իմացա փոքր առաջ:

Երիտասարդը նորից գլուխ իջեցրեց, որ հեռանա, և այն է երկու քայլ էր արել, Արշակը կանչեց.

— Հետդ առ ուտեստի մեծ պաշար, նաև զենք՝ Ավանի ժողովրդյան բաժանելու համար:

— Հրամանդ, արքա:

— Հիշիր և այս, որ պետք է լինես անխնա: Չնեբել ոչ մի ստամբակի: Սրահար ու նետահար անել ամենքին, որ հավետ մոռանան խռովությունը արքունիքի դեմ: Հայտնի դորքին և ժողովրդյան, որ ես նույնպես գալիս եմ օգնություն:

Երիտասարդ զորականի դուրս գնալուց հետո Արշակը կարգադրեց սենեկապետ Ծզնիկին՝ պատրաստել անհրաժեշտը մեկնելու համար:

— Հայտնիք նաև դրանիկ գնդի պետին՝ Խորխոռունի Վահանին, որ կազմ-պատրաստ լինի երեկոյան դեմ մեկնելու:

Հազիվ արտասանել էր այս՝ այլայլված ներս մտավ Փառանձեմ թագուհին:

— Իմացա, ողջը իմացա... Ուրեմն դու ևս մեկնո՞ւմ ես, արքա,— ասաց նա հուղված,— և ահա հկա ասելու, որ լինես աններող...

Նրա գեղեցիկ աչքերը կրակ էին ցայտում. ասես եռում էր ներսը: Մերթ կարմրում էր, մերթ գունատվում:

— Կամենն՛ում են ավերել հայոց բերդը... Օղի՛ր անխնա: — Եվ այլ կերպ չեմ լինի, միայն անխնա, — գրեթե մռնչաց Արշակը:

Այդ պահին հայտնեցին, որ եկել է Վարազ իշխանի երկրորդ սուրհանդակը, որ ետ էր մնացել ձիու ոտքը վնասվելու պատճառով: Գրան ևս լսելով՝ Արշակը կրկնեց առավել քարկացայտ.

— Շտապե՛լ և փրկել Ավանը...

Երկու ժամ հետո մայրաքաղաքի հեծյալ կայազորը, իբր հրամանատարի առաջնորդությամբ, անցավ Տափերական կամուրջը: Նույն օրը իրիկնադեմին ճանապարհ ընկավ և թագավորը իր թիկնապահ գնդով: Նա մոռաց էր, խոսք չէր փոխանակում և ոչ մեկի հետ. սև նժույզը վարում էր լարված, սանձը ձեռներում պրկած, և ձին գնում էր փնչոցով, երկար վիզը այս-այն կողմ թեքելով. թվում էր հեծվորի տրամադրությունը վարակել էր նրան: Արշակը թիկնոցով էր, որը, արագ ընթացքից, երբեմն ուռչում կամ ծածանում էր ձիու վրա, երբեմն կպչում մարմնին: Նա գնում էր դրանիկ գնդի առջևից, նույնիսկ գնդի պետ Խորխոռունուց առաջ ընկած: Ակներև մտահույզ էր, ասես ոչ ոքի չէր ուզում տեսնել. մյուս կողմից՝ անհամբերությունը կարծես նրան մղում էր առաջ: Եվ գնում էր այնպես արագ, որ շուտով հասավ մայրաքաղաքի հեծյալ կայադորին, որին միացել էր արյեն Սուրմարի՛ր հետևակի գունդը: Եվ հեծյալ ու հետևակ իրար խառնված բռնեք էին: ամայի ճանապարհը, որ մի քարքարոտ զառիվեր էր. լսվում էր մերթ ձիերի համաչափ ոտնատրոփ, մերթ գենքիզրահի շաչուն, մերթ սմբակների պայտերի զարկ, որ կայծեր էին հանում քարերից:

Քանի դեռ լույս էր և ճանապարհը տակավին լայն՝ գնում էին արագ: Սակայն, երբ մութն ընկավ և սկսվեց նեղ վերելքը՝ դանդաղեց ոչ միայն հետևակի, այլև հեծյալների ընթացքը: Վերելքը դժվարացավ հատկապես ձիերի համար. նրանք գայթում էին, ձգվում, և հեծվորները հազիվ էին պահում նրանց մեջքերի վրա: Ծանապարհը գնալով դառնում էր ավելի դառիվեր և ավելի քարոտ. այժմ տեղ-տեղ գնում էին

ժայռերի միջով: Որքան հրամանատարները շտապեցնում էին՝ վերելքն այնքան դժվարանում էր կարծես:

Այն դեպքերում, երբ թագավորն ինքը մասնակցում է երթին, մեծանում է հրամանատարների հոգսը. նրանք, բացի հրամանից, շնչ համարձակվում ասել-խոսել: Զինվորները սակայն, ինչպիսի պայմաններում էլ լինեն, առիթ ե հնար են գտնում խոսելու, թեկուզ կիսաձայն, կցկուռու: Եվ Արշակը, գնալով երբեմն նրանց միջով կամ նրանց կողքից, հաճախ լսում էր զուսպ խոսակցության բեկորներ. «Ինչո՞ւ ենք շտապում այսպես»,— հարցնում էր մի զինվոր:— «Քշնամի՞ է եկել քաղաքի վրա, պարսի՞կ է, ի՞նչ»... — «Ասել չեմ կարող,— պատասխանեց երեկ առաջին զինվորը:— Տեր սեպուհը շտապ ոչինչ»... «Իսկ ես կարծում եմ՝ մեծ է վտանգը,— լավեց մի այլ զուսպ ձայն:— Եթե մեծ շլինե՞ր՝ թագավորը չէ՞ր միանա մեզի»...

«Տրամաբանում է ճշմարիտ»,— մտածեց Արշակը նժույզը խթանելով: Թեև նա չէր հազել երթերի ժամանակ սովորական զգեստները (արծաթագօծ գրահներ և դրանց վրա հովազի կամ վագրի մորթի, որ նրան անմիջապես տարբերում էր մյուսներից), և հագուստով պարզ էր՝ գորավարի պես, բայց և այնպես զինվորները ճանաչեցին նրան ձիուց և թիկնապահներից, ու խոսակցության այդ պահին մեկը, ձայնը ճնշելով, սաստեց խոսողներին.

— Լո՛ւտ, լո՛ւտ, թագավորը...

Արշակը, ձին ասպանդակելով, անցավ այդ վաշտի կողքով և ոչինչ շսեց այլևս: Որքան էլ վերելքը դժվարին էր, ճանապարհը անհարթ՝ նա այնուամենայնիվ շտապում էր շուտ հասնել և տեսնել ի՞նչ է կատարվում իր քաղաքում, ովքե՞ր են եկել նրա վրա... Թագավորից ետ չէր մնում իհարկե և նրա թիկնապահ գունդը, որի պես խորխուռունին շարունակ խրախուսում էր.

— Երա՛գ, երա՛գ...

Բայց որքան էլ ցանկային գնալ արագ՝ երկու օրվա ճանապարհը չէին կարող կտրել մի գիշերում, մանավանդ որ մութը դժվարացնում էր վերելքը: Զիմացան ինչպես երեկոն միտնեց արագ, և այժմ սակավ աստղերով երկինքը կախվիլ էր մռայլ, լեռնային ուղին հազիվ էր նշմարվում այդ մութի

՝մեջ, ավելի ճիշտ՝ ձիերը գտնում էին այն քնազյուղի և գնում խոր փնչոցով, սմբակների ու լկամների ձայներ հանելով, ու գիշերը թվում էր ձիերի երթով լցված, իսկ ճանապարհը անվերջ, անվախճան...

Որբան էին անցել՝ ոչ ոք ասել չէր կարող, երբ հորիսոտուհին մութի մեջ առջևում նկատեց սև կերպարանքներ: Մի չլոթը էլ առաջ գնալով՝ նա ձին կանգնեցրեց և ասաց.

— Սակա՞վ մի սպասենք, արքա:

— Շոգնե՞լ ես արդեն:

— Ոչ, արքա, երևում են կերպարանքներ կասկածելի:

— Ուրեմն և պետք է պարզել ովքեր են,— ասաց Արշակը, աչքերով մութը խուզարկելով:

Ու մի քանի վայրկյան հետո նրանք տեսան կանանց, մարդկանց ու երեխաների մի մեծ խումբ:

— Ովքե՞ր եք,— հարցրեց հորիսոտուհին ձայնին խստություն տված:

Եկողները, որ վախից կանգ էին առել, պատասխան չտրվին. և այն ժամանակ միայն, երբ դրանիկ գնդի պետը կըրկենց իր հարցումը, առջևից լավեց մի կերկիր ձայն.

— Փախուկներ ենք, տեր:

— Որտեղի՞ց,— հարցրեց արդեն Արշակն ինքը անհամբեր:

— Արշակավանի՞ց,— լավեց այս անգամ ծերունական խզված մի ձայն:

Արշակի շունչն արագացավ, փոխվեց հեքի:

— Արշակավանի՞ց... Իսկ ի՞նչ է կատարվում այնտեղ:

— Կո՛ւ՛վ, թրաշոգո՛ւմ, հրդե՛հ...

— Կո՛ւ՛վն սկսվա՞ծ է,— բռնկեց Արշակը մի տյնպիսի տիրական զայրույթով, որ կարող էր մատնել նրա ուլ լինելը, բայց ոչ ոք չձանաչեց նրան, և նա շարունակեց.— իսկ կայազորը, բնակիչները կո՛ւ՛մ են արդյոք:

— Կո՛ւ՛մ են, տեր, բայց... թշնամին շատվորիկ է, ա՛՛նքըրը զենքով, բնակիչները՝ անպեն:

— Իսկ ի՞նչ է անում կառավարիչը:

— Կառավարում է, տեր:

— Կայազորի պե՞տը:

— Նույնպես:

«Ուրեմն դեռ ամեն ինչ կորած չէ», — մտածեց Արշակը և, շգիտես ինչու, ձիու սանձը քաշեց և աչքերը դարձրեց փախրստականներից: Չնայած մութն էր, բայց նա պարզապես խուսափում էր նայել իր հիմնած քաղաքից փախած, այդ վախվորած մարդկանց, որոնց հասած աղետի պատճառը համարում էր իրեն, իր անհոգությունը, որ արհամարհել էր զգուշացումները նախարարների թշնամական պատրաստության մասին: Թեև լուրերը նրան թվում էին չափազանցրած, սակայն փախստականները կասկած չէին թողնում: Նա չկամեցավ այլևս հարցուփորձել. մտրակեց նժույգը և սուրայ առաջ... Թվում էր՝ ցանկանում է մի երկու թոփոքով անշահանել և կանխել աղետը:

Բայց Արշակավան հասնելու համար տակավին պետք է զնային ամբողջ գիշեր և ավելի, երկա՛ր, երկա՛ր... Եվ կհասնեի՞ն արդյոք օգնության, ինչպես և լինե՞ր պետք էր շտապե՛լ, շտապե՛լ...

— Հայտնիր ամենրին՝ հեծելազորին և հետևակին, որ աճապարեն, — ասաց Արշակը դրանիկ զնդի պետին ու ինքը սուրաց առաջ:

Գունդը հետևեց նրան՝ հորխոռունու առաջնորդությամբ:

Գարձյալ մութն էր. աստղերը երկնքում առկայծում էին ժլատ ցոլքերով, չկարողանալով իրենց լույսը հասցնել երկրին և նվազ շափով անգամ լուսավորել ճանապարհը. ու այս պարագան կրկնապատկում էր Արշակի անհանգստությունը, և ոչ միայն նրա, այլև գորբի:

Անցնելով ևս մի փոքր տարածություն՝ նրանք հանդիպեցին փախստականների նոր խմբերի, որոնք առաջինների սսածներին ավելացրին առավել տազնապալի լուրեր, թե՛ կրոփն արդեն քաղաքի մեջ է. թշնամին կոտորում է բնակիչներին, հրդեհում է տները...

— Իսկ ի՞նչ է անում կառավարիչը:

— Սպանված է, տեր:

— Կայազորի սլե՞տը:

— Վիրավոր է...

«Պետք է շտապել, շտապել»...

Բայց գիշերը դարձյալ թվում էր անվերջ, անվախճան:

— Ե՞րբ է վերջապես բացվելու լույսը, — ասում էր եր-

բեմն այս, երբեմն մյուս զինվորը: Թվում էր ամենքը մտածում էին այդ մասին, ու լույսն ասես բերելու էր հանգստություն:

Մի քանի ժամ մութի մեջ գնալուց հետո բացվեց վերջապես լեռների առավոտը. մի կողմից սարերի զազաթները լուսավորվում էին, մյուս կողմը տակավին մնում մթամած, իսկ ձորերը լիքն էին մուժով, մշուշով, որոնց մեջ չէին երևում անգամ գյուղերը, անտառները... Այնտեղ՝ ներքևում քնած էր ամեն ինչ, իսկ լեռների վրա բացվում էր լույսը, Զիբրն այդ զգալով վրնչացին տարբեր կողմերից և քայլերը արագացրին, մտածելով երևի հասնում են գնալիք տեղը, ուր պիտի հանգստանան: Չնայած ամենքը հոգնած էին անքնությունից ու ճանապարհի դժվարություններից, բայց թվաց լույսը եռանդ ու աշխույժ ներարկեց թե մարդկանց և թե ձիերին: Հետևանքն արգեն մնացել էր ետ, հեծելագորը արագացրեց ընթացքը, իսկ Արշակն իր թիկնապահ գնդով սլանում էր արդեն առջևից: Նրան թվում էր, թե լոկ իր երևալը կարող է վախ ազդել թշնամիներին և քաղաքը փրկել: Պետք է շտապել, շտապել... — մտածում էր դարձյալ Արշակը ու դարձյալ սլանում ձիու սանձը թողած: Երբեմն միայն ետ էր նայում, ասես ստուգելու, թե որտեղ է գորքը. հետևում է իրեն, թե կանգ է առել սարալանջին: Իր գնդից մի քանի հողի միշտ ուղեկցում էին նրան, որ մենակ չմնա: Այդ ուղեկիցներից մեկը, իհարկե, Խորխոռունին էր, որ ձին վարում էր թագավորի նժույզին գրեթե զուգահեռ, բայց չէր համարձակվում ասել մի խոսք, թե իրենք հեռանում են գնդից և թե դա այնքան էլ ցանկալի չէ այս ամայի վայրում: Իսկ Արշակը, ձին վարելով, մտածում էր միայն, որ պետք է շտապել, շտապել...

«Չե՛մ ների ոչ մեկին: Երբե՛ք», — մտածում էր նա նժույզի վրա առաջ թեքված, հայացքը հեռուները, ցանկանալով կարծես, որ առաջինն ինքը տեսնի, թե ի՛նչ է կատարվում իր Ավանում:

Վերջապես այդ օրը՝ այն ժամին, եբ արևը թեքվում էր դեպի մուտքը, նրա առջև պարզվեց մի օտարոտի տեսարան. այնտեղ, ուր լեռների հարթ գոգավորությունն մեջ Ավանը միշտ երևում էր շարքեր կազմած տներով, ծառերով, բլուրին բազ-

մած եկեղեցիով, այդ տարածութիւնը հիմա ճածկված էր ծխով, որի միջից երբեմն-երբեմն բարձրանում էին բոցեր՝ հրեղեն սյուների նման:

«Հավանաբար մարտը շարունակվում է քաղաքում»,— մտածեց Արշակը և ձին կանգնեցրեց, որ ավելի լավ տեսնի: Քայց որքան էլ լարում էր տեսողութիւնը՝ թե քաղաքում և թե նրանից դուրս մարդ չէր նկատում: Անասուններ էին մի-այն հրեւում հեռու դաշտում և լեռնալանջերին... Քայց երբ, փոքր-ինչ առաջանալով, հայացքն ուղղեց քաղաքի արեւմտ-յան կողմը՝ տեսավ մարդկային մի մեծ զանգված, որ շարժվում էր դեպի ձորահովիտը:

— Դիտիր, Վահան սեպուհ, և տես ի՞նչ է այն,— մատնացույց արավ Արշակը մտքը կանգնած թիկնապահ զնդի պետին:

— Զինված խմբեր են, արքա,— ասաց խորխոռունին աչքերը կկոցելով:— Հեծյալ, հետևակ գնում են խառնված... Ո՛չ, ներիր, արքա: Հեծյալները կարծոք տանում են անզեն մարդիկ... երևում են և կանայք:

Արշակը ամեն ինչ հասկացավ կարծես, և առաջին բանը, որ զգաց՝ ծանր վիրավորանքի զգացումն էր. մի իսումբ ամբարիշտ նախարարներ եկել հրդեհել են իր հիմնած քաղաքը և ժողովրդին տանում են գերի... Քաղաքը, որ շենացրել էր արհեստներով ու առևտրով՝ մատնել են հրի ու սրի... և ինքը հիմա այդ պետք է թողնի՞ անպատիժ:

Շուրթերը կրծելով նայեց նա հեռացող բազմութեան, նայեց երկար, նայեց ուշադիր, ու այդժամ ինքն ևս նկատեց, որ իրոք հեծյալները շրջապատած տանում էին հետևակ մարդիկ... կանանց և տղամարդկանց. տանում էին, ինչպես ոչխարի հոտի...

Արշակը թերևս ևրկար նայեւ այդ տեսարանին ու քաղաքին, եթե հանկարծ նրան շսթափեցներ ձիերի հախուռն մի ոտնատրոփ: Նա վրդով ետ նայեց: Սակայն նկատելով եկողը արքունական առաջին հեծելագունդն է՝ սպարապետի օգնական Զարեհ Ամատունու առաջնորդութեամբ, հրամայեց, առանց Զարեհի ողջույնին սլատասխանելու.

— Նայիր, տեր Ամատունի,— և Արշակը ձեռքը մեկնեց դեպի հեռացող մարդկային զանգվածը:— Ահա քաղաքի թըշ-

նամինները: Բնակիչներին վարում են գերի: Հասիր և սրատիր ամենքին... սակայն այնպես, որ գիրիները մնան անվնաս... Իսկ հեծյալների մի այլ խումբ թող շտապի հրդեհը մարելու...

Հեծելազորի մեծ մասը, կարկտաձայն սմբակահարելով լեռնային քարքարոտ ճանապարհը, սուրաց դիպի ձորահովիտը: Արշակը առժամ, ձիու վրա անշարժ հետևեց հովիտն իջնող հեծյալների ընթացքին, և երբ նրանք ցած իջնելով, աներևութացան, նա շարժեց նժույզը և դարձավ դրանիկ զընդի պետին.

— Իսկ մենք գնանք Ավան:

Խորխորունին հետևեց նրան զինվորների մի խմբով:

Երբ թագավորը դրանց հետ մոտեցավ քաղաքին, ծուխը տակավին տարածվում էր նրա վրա. դեռ հեռվից զգացվում էր հեղձուցիչ խանձահոտ, իսկ երբ մտան առաջին պատահած փողոցը, Արշակը նկատեց դիակներ, որ ընկած էին գետնին՝ փռչիների մեջ, տները առաջ, պատերի տակ... Կային թե՛ տղամարդիկ, թե՛ կանայք. ոմանց կողքին ընկած էր նիզակ, ոմանց կողքին՝ մի երկար փայտ, իսկ մեծ մասամբ անգեն էին՝ հագուստների վրա և կողքի գետնին լերդացած արյուն. մի կին՝ ձեռքին քար սեղմած, մի ուրիշ կին՝ տղամարդու թևը գրկած... Պատահում էին այրված տներ, մխացող եղեգներ ու գերաններ... Ծխահոտն առհասարակ բռնել էր ամբողջ քաղաքը և ամեն քայլափոխին երևում էին դարձյալ դիակներ... և վախեցած կանայք, մարդիկ, որ դուրս էին գալիս ինչ-որ անկյուններից, թաքստոցներից:

Երևում էր, որ մարդիկ կուլել, պաշտպանել էին քաղաքը ինչով կարողացել էին և ընկել էին կամ վախից թաքնվել:

— Ստահակնե՛ր, — դուրս թռավ Արշակի բերանից:

Առաջ գնալով նա տեսավ դարձյալ տներ, որ այրվում էին: Հրդեհը հավանաբար սկսվել էր եղեգնյա պահեստներից ու մառաններից. ինչ կար յուրաքանչյուր տան մոտ, և դրանցից երևի բռնկել էին ծածրի հղեգներն ու գերանները: Այրվող տների մոտ հանդիպում էին կանայք, երեխաներ, որ ընակարաններից դուրս էին քաշում գորգեր, հագուստներ, կալոցներ և տնային մանր իրեր: Ծվ ամեն տեղ, ամեն փուլացում դարձյալ հանդիպում էին դիակներ ու նվացող վիրա-

վորները Առանձնապես ժանր ազդեց Արշակի և նրա հետևող-
ների վրա մի տեսարան. երկու հոգի ժողովի եկած քաշում
էին մեկի թիկունքը խրված նետը, և նա ճշում էր աղի-աղծր-
սաձայն.

— Թողե՛ք, թողե՛ք... մի շարժեք...

Վիրավորը կին էր:

Արշակն շտապեց հեռանալ այդ տեսարանից և շլուխ մա-
նավանդ վիրավորի ճիշտ: Դա նրան թվաց նախատինքի պես
մի բան:

«Ո՛ր, բնավ չեմ ների...», — մտածում էր նա և առաջ գնա-
լով հիշում, թե ո՛րքան հանգիստ ու գեղեցիկ էր Ավանը ի
վերջին այցին, և որքա՛ն մարդ կար, որ նայում էին ամեն
կողմից՝ բակերից, կտուրներից... Ո՛ւր են այժմ. թաքնվա՞ծ
են, սպանվա՞ծ, թե գերեզմարված... Ինչո՞ւ այսքան սակավ է
մարդը, ինչո՞ւ ամայի են փողոցները և երևում են միայն
դիակներ, դիակներ՝ հագուստներով ընկած կողքի, ընկած
երեսն ի վայր, ընկած մեջքի վրա... Մի տեղ, երբ Արշակը իր
հեծյալ թիկնապահներով թեթվեց նոր փողոց՝ այդտեղ մա-
ղիկ, կանայք, երեխաներ, նրան նկատելով, թողին վիրավոր-
ներին ու փախան ահարեկ:

Այս տեսնելով՝ թագավորի թիկնապահներից մեկը առաջ
անցավ ձիավազ և կանչեց.

— Մի՛ վախեք, մի՛ վախեք, թագավորն է, թշնամի չէ...

Այս ձայնի վրա մագախոտի ու հագուստը պատռտած մի
պառավ ելավ փողոցում ընկած դիակի մոտից և սև, մրտո
ձևաքերը բարձրացրեց վեր. նրա երեսը նույնպես սևացած էր
մրից և այդ սևության մեջ նրա աչքերը փայլում էին արտա-
կարգ փայլով: Մի սլահ հայելով թագավորին՝ նա ճշաց հան-
կարծ.

— Արշակ թագավոր, Արշակ թագավոր, ինչո՞ւ դարձար
մեր մահվան պատճառ: Ինչո՞ւ բերիր մեզ այստեղ և չեկար
օգնության: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

Արշակը շկարողացավ ասել գեթ մի բառ: Պառավի խոս-
քերից նա ավելի սուսայվեց և ձին շրջեց հակառակ կողմը
գնալու: Եթե մեկն այդ պահին ուշադիր նայեր նրան՝ կտես-
նիր, որ նրա աչքերը մեղապարտի հայացք ունեն, իսկ ձև-
քերը, որ պրկել էին ձիու սանձը, դողում էին նկատելի:

«Ո՛ր, շեմ ների... Յուրաքանչյուրը կատանա իր մահացու պատիժը, յուրաքանչյուրը»,— ասաց նա մտքում և հուզված խթանեց ձին այլ փողոց անցնելու։ Հազիվ մտել էր այդ նոր փողոցը՝ նկատեց, որ մի այլ պառավ եղեգներից խարույկ էր վառել և նրա բոցերի վրա բռնել էր փայտե մի խաչ։ Դա այնքան տարօրինակ էր, որ Արշակը մոտեցավ հետաքրքրված։

— Ի՞նչ ես անում, մայր,— կանգնեցրեց նա ձին։

— Թող այրվի՛ մոխիր դառնա ձեր խաչը... Ձեր նոր աստվածը սուտ է իր խաչով... Այնքան աղոթեցի կանգնած, աղոթեցի ծնրադիր՝ չօգնե՛ց, չօգնե՛ց։ Երկու որդուս սպանեցին, երեքին տարան գերի... Այրեմ, որ նորից գան հին աստվածները, հին աստվածները, որ միշտ օգնելու փրկել են մարդոց ցավից, մահից... Եկեղեցի օծեցիք, որ մեզ պաշտպանի... Քանդեք՝ ավելորդ է, անգոր...

— Դարձյալ որդեկորույս է,— շնչաց թիկնապահներից մեկը։— Ցնորել է։

— Ոչ, ցնորած չէ։ Հուսախաբ է թե՛ աստծուց, թե՛ ինձնից,— ասաց Արշակը՝ նորից հեռանալով։

Քաղաքից դուրս գալով՝ Արշակը երկար ժամանակ լուռ էր և մթնած։ Սպասում էր, թե ի՞նչ լուր կբերեն նախարարական գորբերին հետապնդող իր գնդից, որպեսզի որոշեր անելիքը։ Նա սպասում էր և համոզված էր, որ իր գունդը պիտի ջախջախեր նրանց, և գերիներին ազատելով բերեր քաղաք։ Կցանկար միայն, որ գերիների հետ կալանած բերեին և հանդուգն նախարարներին, այն մարդկանց, որ պատճառ էին դարձել քաղաքի այս ծանր աղետին... Ա՛խ, բերեին մի...

Արշակի սպասումը երկար շտկեց։ Շուտով իրար հետևից ձորահովտից բարձրացան մեկ-երկու հեծվոր, որ գալիս էին սակայն տարօրինակ խուճապած ընթացքով... Թագավորի թիկնապահներից մի քանիսը, դրանց հետ և Վահան հորխոռունին, եկողների տեսքից ու ընթացքից կոահելով ինչ-որ, գնացին ընդառաջ։ Եվ եկողները, առանց հարցումի սպասելու, հայտնեցին տխուր.

— Մերայինները սլարտվում են...

— Նրանք բազում են, մեր ձիերը հոգնած...

Եկողներից մեկը Զարեհ Ամատունու օգնակ։սնն էր՝ Ան-

գեղաց իշխանիկը: Երբ նա այլայլված, ամոթահար զեկուցեց իրենց վիճակը՝ սպիտակուցները փայլեցին Արշակի երեսին, և նա հրամայեց.

— Տար երկրորդ գունդը: Գերիներին ազատեք, ստամբակներին կալանեք:

Այդ պահին իրոք աղմկալի ոտնատրոփով մոտենում էր հեծյալ երկրորդ գունդը: Դա հազիվ էր հասել և փորձում էր կանգ առնել, Անգեղաց իշխանիկը հրամայեց.

— Հետևել ինձ, — ու ինքը ձին դարձրեց դեպի ձորը:

Եվ նոր եկած, հոգնած հեծելագունդը քառատրոփ հետևեց նրան:

Ճանապարհը Արշակավանից իջնում էր ձորամեջ և գնում դեպի Բագրևանդ. գնում էր կեռամաններով կամ մերթ բարձրանում բլուրները, մերթ իջնում, և միառժամանակ երևում էր, թե ինչպես մի մեծ բազմություն՝ Վ գնում այդ անհարթ ճանապարհով: Մայր մտնող արևը փայլեցնում էր նիզակներ ու տեգեր, և միևնույն ժամանակ ոսկեվորում փոշու ամպերն այդ ճանապարհի վրա: Սրատես զինվորները տեսնում էին թե՛ նիզակավոր հեծյալներ և թե՛ անզեն ու հետևակ բազմություններ: Իսկ դրանց զուգահեռ սարերի լանջերով գնում էին ինչ-որ հետևակ խմբեր՝ նույնպես նիզակավորված... Այնհարցին, թե ովքեր էին դրանք, նոր հայտնված բնակիչներից մեկը բացատրեց, թե ձորով գնացողները նախարարական հեծյալներ են, որ գերեվարում են քաղաքի բնակիչներին, իսկ սարալանջերով գնացողները այդ գերիների ազատ հարազատներն են, որ ցանկանում են երևի տեսնել, թե ո՞ր են տանում գերիներին կամ... մտադիր են գուցե հարձակումով ազատել նրանց...

Երբ Զարեհի օգնական Անգեղաց իշխանիկը երկրորդ գունդը առաջնորդեց դեպի իշխող բլուրը՝ Արշակը նժույգի վրայից հրամայեց խստաձայն.

— Օ՛ն, հառա՛ջ...

Եվ գունդը, որքան էլ հոգնած, սուրաց առաջ դեպի ձորահովիտը, թվում էր, թե նախարարական ուժերը, տեսնելով այդ նոր հեծվորներին, պիտի հեռանային խուճապած, բայց նրանք շարսեցին: Ընդհակառակը. գերի տանող խմբերը, նկատելով նոր արշավող արքունական հեծվորիներին, նախ

կանգ առան, ապա ձիերի գլուխը շրջեցին ետ մի ակնհայտ նպատակով՝ եկողներին դիմադրելու... Դրա հետ միաժամանակ նկատվեց մի այլ բան. սարալանջերով գնացողները, տեսնելով արքունական այրուծին, սկսեցին իջնել արքունի զորքին միանալու նրանց առաջնորդում էր սաղավարտով և զրահ հագած մեկը, որ երկարավուն մի նիզակ ուներ ձեռքին:

Արշակ թագավորը, որ թիկնապահներով շրջապատված, մի բլրի վրայից, իր սև նժուլգի վրա արձանացած, ակնդեռ հետևում էր այս ամենին, զարմացավ, որ հեռացող այդ զորամասը սարալանջից իջավ և միացավ իր զորքին: Նրա թուխ դեմքը կծկվում էր շուտ-շուտ, իսկ աչքերի սպիտակուցները խաղում էին շարունակ: Արշակն սպասում էր, թե իր հեծյալները առաջին իսկ հարձակումով կրնկճեն նախարարական ուժերը, կազատեն գերիներին և կկալանհեն ապստամբ նախարարներին կամ... կհալածեն նրանց մինչև իրենց կալվածները ու... այնժամ ինքը դատաստան կտեսնի նրանց հետ:

Բայց հակառակորդը անձնատուր չէր լինում. նա դիմադրում էր կատաղի և գետին տապալում արքունի զինվորներին: Շուտով նետաձգություն սկսվեց երկու կողմից, և ձորահովիտը լցվեց խուլական աղմուկով՝ մարդկային ահավոր կանչերով, գնդերի նշկահումով և ձիերի վրնջյունով:

Բախումը կատաղի էր. հակառակորդները, մի նետընկեց տարածություն իրարից հեռու, ձիերի վրայից անընդհատ նետեր էին արձակում միմյանց դեմ և ահեղաձայն խրատուսում յուրայիններին.

— Զա՛րկ, զա՛րկ...

Տեսնում էր այս Արշակը հեռվից, լսում էր աղմկալի ձայներ և ատամները սեղմում այնպես, որ մկանները խաղում էին երեսին: Նա կուզեր բարձրաձայն հրամայել, որ շվախենան և առաջ գնան իր զինվորները և շխնային ոչ ոքի. բայց զսպում էր իրեն, սպասելով, թե ահա ուր որ է կկատարվի իր ցանկությունը...

Սակայն հակառակորդը տեղի չէր տալիս: Ընդհակառակը, նոր ուժեր, նոր խմբեր էին վերադառնում ճանապարհից և մասնակցում դիմադրության:

Միառժամ նայեց Արշակը լարված, դեմքն ու ձեռները

պրկած, հետո նրա անհանգստութիւնն ասես անցավ տակի
նծույգին. կենդանին սկսեց ոտքերը վեր ու վար անել, գլու-
խը թեքել, վիզը ոլորել այս-այն կողմ ու ձգվել առաջ: Դա
կարծես խթանեց Արշակի կամքը. նա ասպանդակները սեղ-
մեց ձիու կողերին, և նծույգը բլուրից սուրաց ներքև. նրա հետ
և թիկնապահներն ձիերը:

Կողմերի բախումն ընդունում էր վտանգավոր կերպա-
րանք. նրանք բլուրներից ու ճանապարհից տարածվում էին
դեպի հովիտը:

— Ուղարկել սուրհանդակ, որ հետևակը գա օգնութեան,
և անմիջապէ՛ս— հրամայեց Արշակը հենց ընթացքի մի-
ջոցին:

Բայց կռիվը մի օրում չվերջացավ, ինչպես սպասում էր
Արշակ թագավորը: Այնքան էլ դյուրին գործ չէր ընկճել ա-
պրտամբ նախարարներին: Հետևյալ օրը կռիվը տեղափոխ-
վեց Կոգովիտ և դարձավ ավելի կատաղի...

* * *

Կոգովիտ...

Մեծ չէ Հայոց Աշխարհիս այս հովիտը, որ հնուց ի վեր
եղել է մեծամեծ կռիւների ու բախումների ասպարեզ հայերի
և օտար նվաճողների միջև: Ամենից ավելի հայերն այստեղ
բախվում էին պարսիկների հետ, երբ նրանք, սահմանը
խախտելով, խուժում էին հայոց երկիրը: Թշնամուն դիմադ-
րելու առաջին վայրերից մեկը միշտ լինում էր Կոգովիտը,
որի հին անունն իսկապես Կոգի հովիտ էր: Նրա միջով հո-
սում է համեստ Ձկնգետը, որ գալիս է Ձկնալճից. իսկ նրա
երկու կողմը երկինք են խոյանում կապտածեռ լեռնհր՝ սև-
պացած կատարներով, որոնց գլխին ձյուն անգամ չի նըս-
տում—այնքան սուր են և ուղղահայաց այդ կատարները:
Դրանցից մեկը կոչվում է Եղջերք, որի գլխին ցցված ժայռե-
րը նման են իրոք եղջյուրների:

Հովիտը թեև բարեբեր չէր, բայց ուներ շատ գյուղեր,
որոնք ապրում էին սակավաբեր հողերի եկամուտով և այն
բարիքով, որ տալիս էին նրանց հովտի շուրջը, լեռների փե-
շերին եղած լճերը. մեկը դրանցից կոչվում է Կարմիր լիճ,

Մյուսը՝ Սպիտակ լիճ, երրորդը՝ Անհատակ լիճ, իսկ չորրորդը՝ Սագաց լիճ:

Գյուղերն այստեղ իրարից հեռու չէին. նրանց միմյանցից բաժանում էր հազիվ կես փարսաղ կամ ավելի քիչ տարածություն: Գետի աջ կողմը Մարդուցանն էր, նրանից քիչ հեռու՝ Գարակը, ապա գալիս էին Արանցը և մյուսները: Իսկ գետի մյուս կողմը Սարակն էր՝ ուռիների մեջ կորած, ապա Քեփերվիզը, որ միայն բարդիներ ուներ և վիթխարի ընկուզենիներ: Սրա այն կողմը երևում էր Քոնդրակը, որ իր անունն ստացել էր Քոնդրակ սարից, այն սարից, որ տասը քսան տարին մեկ արթնանում էր քնից և ձուխ ու գուլլուշի արձակում, ինչպես մոլի ծխող մի հսկա, որ ծխում է արթնանալուն պես:

Նշանավոր էր այստեղ և Գարոնք ամրոցը, որ պատկանում էր Բագրատունի իշխաններին: Այս բերդի բարձունքից նայելիս առաջին պահ երևում էր արծաթափայլ Չկնգետը, ապա նրա երկու եզերքին շարված, ծառերով քողարկված գյուղերը՝ իրենց արտերով ու բանջարանոցներով, որոնց վրա միշտ արև կար և խաղաղություն: Այդ գյուղերի անդսրը վրդովվում էր միայն այն ժամանակ, երբ պարսիկները խուժում էին հովիտը:

Այժմ սակայն դրանք բոլորը տազնապի մեջ էին, առանձնապես Քիր և Արանց շեները:

Հայոց նավասարդ ամիսն էր. տաք պայծառ օրեր էին, զով գիշերներ, այեծածան, հասունացող արտերը օրեօր սպիտակում էին, և ինչպես ամբողջ հովտում, այնպես էլ Քիր և Արանց շեներում սպասում էին, թե արտերը կհասնեն շուտով և քաղը կսկսեն. ու աղոթում էին, որ տերը խնայի իրենց և ցանքերը գերծ պահի կարկուտից ու այլ աղևաններից... Եվ որովհետև կոզեյիների ապրուստը հացահատիկն էր ու բանջարեղենը, ուստի և նրանք իրենց ցանքերը մշակում էին մեծ խնամքով. դաշտերում երևում էին տղամարդիկ միշտ թաշ բահերով և կանայք ու աղջիկներ՝ գունջզգուն հագուստներով, և ամեն կողմից լսվում էր երգ, ծիծաղ:

Այժմ սակայն մի շուբաթ էր ամեն աշխատանք դադարել էր հովտում:

Մի շարք էր հայերը կոչում էին հայերի դեմ. թագավորական գնդերը՝ նախարարական զորքերի դեմ:

Առաջին օրը մարտն ահավոր էր, արյունահեղ, երկու կողմից եղան շատ զոհեր: Այժմ նույնպես կոչում էին կառավարիչ ու մոլեգին. մերթ մի կողմն էր առաջ գնում, մերթ՝ մյուս: Ծթի կողմերից մեկն ընկճվում էր, նահանջում էր արտերը տրորելով, իսկ հակառակորդը քառատրոփ հետևում էր նրան, շնայելով ոչ արտի, ոչ բանջարանոցի: Յուրաքանչյուր կողմ ցանկանում էր մի բան՝ ընկճել, վնասել հակառակորդին. արտերը մինչև իսկ տհաճութուն էին պատճառում նրանց, խանգարում էին, որովհետև ձիերի ոտները խրվում էին փափուկ սևահողի մեջ:

Շինականները սարսափի մեջ էին. դա համարում էին աստծու պատիժ և ահեղ կարկուտ... Կարկուտը մի օր է խրփում, իսկ այս կռիվները՝ թվում էր վերջ շունեն: Կար ավելի վատթարը. թե նահանջողները և թե հետապնդողները երբեմն դալիս անցնում էին գյուղի միջով և այդ ժամանակ շինականները, ձիու ոտքի տակ շրնկնելու համար և, պատահաբար, նետահար լինելու երկյուղից, թաքնվում էին, ուր կարող էին, բայց և ուրախանում էին, որ հեռացան: Թվում էր՝ գնացին ընդմիջտ և իրենք կազատվեն... Սակայն չէր անցնում մի ժամ, երկու ժամ նորից ձիերի ոտնատրոփ. հետապնդողները կրկին ետ էին դառնում հետապնդված ու կամ դիրք մտնում գյուղում, կամ ձիերը կանգնեցնում՝ եկողներին դիմագրավելու: Ու բախումն սկսվում էր նորից՝ բարձր աղաղակներով ու կանչերով: Կողմերը զինված էին միևնույն զենքերով՝ նետաաղեղ և նիզակ: Երբ շատ մոտենում էին իրար՝ նետի փոխարեն գործի էին գնում նիզակները, ապա, մի քանի դիակ ու վիրավոր թողնելով, կրկին հեռանում, մտնում էին արտերը՝ հարմար տեղ բռնելու:

Այսպես էր լինում ցերեկը: Իսկ գիշերը, երբ կռիվը դադարում էր մութի պատճառով, շնի մոտ կամ շնի մեջ գրտնըվող զինվորները—լինեին արքունական, թի նախարարական—տնետուն ընկած պահանջում էին հաց, կերակուր, կաթ կամ անասուն: Այս տեսնելով՝ շինականները ոչ միայն իրենք էին թաքնվում, թաքցնում էին թե հաց, թե ցորեն և թե ամեն ուտելիք: Օ՛, եթե հնար լիներ թաքցնել և խոտը... Զինվոր-

եերը, առանց արեւորի հարցնելու, բարձրանում էին դեզերի գլուխը և խոտը թափում ձիերի տուփ, կամ՝ պարզապես ձիերը բերում-կանգնեցնում էին դեզերի առջև, և նրանք շորս կողմից դձգն այնպես էին կրծում, որ նա կամ փլվում էր փորը թափված, կամ նմանում էր հսկայական սունկի:

Երեք օր առաջ կռիվը Արանց գյուղի մոտ էր. երեկ սահայն արքունահան զորքերը, նեղելով նախարարական ուժերին, հասել էին Քիր գյուղին, և այժմ կռիվը ծավալվում էր նրա դաշտում...

Արքունական գունդը կանգնած էր գետեզերքից դեպի սարի ստորոտին ընկած տարածութեան վրա, արտերից փոշրինչ հեռու, մի բաց տեղ, որ իրոք հնձած խոտի խոզաններ էին, իսկ նախարարական զորքերը բռնել էին գյուղի առջևը, ուր արտերը վերջանում՝ սկսվում էին բանջարանոցներն ու կայատեղերը:

Քաղաքի վրանը խփել էին Քոնդրակի լանջին, որտեղից հրնում էր գրեթե ամբողջ հովիտը՝ իր շենքերով, ծառաստաններով և միակ գետով, որ ոլորվում էր շենքերի մոտով, գետը թվում էր առասպելական մի օձ վիթխարի, որ արծաթյա մեջքը փայլեցնելով, սողում է առաջ, մի զոհ գտնելու: Կռիւ առաջին օրը Արշակն ինքը կիպ հագնված, առանց սոլորական թիկնոցի, գորքին միացած, խրախուսում էր նրան. «Չխնայել, հոտորել տիրաննեզ ասիրատեներին»... Այժմ սահայն, գորավարների խնդրանքով, մնում էր մարտից հեռու. իրեն միայն, մարտին նայելու համար, կանգնում էր կամ վրանի առաջ, կամ՝ իր սե նժույզը նստած, առաջ էր գնում բավական տեղ, որ գինվորները տեսնեն իրեն և խիզախեն... Նայում էր և հաճախ նեղսրտում, որ իր վաշտերը շեն կարողանում հաղթել հակառակորդին: Իսկ գիշերը բարկությունն ու զայրույթը չէին թողնում նրան քնելու: Այդ պահերին հաճախ հիշում էր Փառանձեմին ու մտածում, թե ի՞նչ լուր կարող էր ուղարկել նրան:

Պատահում էր երբեմն կանչում էր Եզր դպրին, որ նամակ թելադրի Փառանձեմին, բայց ձեռքը թափ էր տալիս միշտ. «վաղը»... Եվ այդ վաղերը կրկնվում էին, քանի որ չկար տակավին ուրախառիթ մի բան, որ հայտնեք թագուհուն... Այնինչ Արշակը կարծում էր մինչ այդ, թե ինքը մի

քանի օրում կրնկճի և գերի կառնի ապստամբ նախարարներին և կռիվներք կվեբջանան: Բայց դրանք շարունակվում էին դեռ և ոչ ոք չէր կարող ասել, թե ի՞նչ կլինի վաղը...

Սանր հոգեկան վիճակի մեջ էին և զինվորները: Ցերեկները կռվում էին, գիշերները օրվա հագուստով, զրահներով մեկնվում գետնին հանգստանալու. բայց օրվա տպավորությունները երկար ժամանակ թույլ չէին տալիս ննջելու: Վերև աստղազարդ երկինքն էր, շուրջը մերկ լեռները, դեմը՝ հակառակորդը... և յուրաքանչյուր զինվոր մտածում էր, թե ի՞նչ կլինի արդյոք վաղը. ինքը ո՞ղջ կմնա արդյոք, թե կընկնի վիրավոր կամ անշունչ, ինչպես շատերն էին ընկել այսօր, երեկ, մյուս օրը... Իսկ բոլորը երազում էին, թե ե՞րբ պիտի վերջանա այս անակնկալ, տարօրինակ կռիվը, ուր հայը կռվում է հայի դեմ...

Մարտերը վարում էր Ջարեհ Ամատունին՝ իր օգնական Անգեղաց իշխանիկի հետ, որ ամիսներ առաջ, իշխանածողովից անմիջապես հետո փախել էր թագավորի մոտ և հայտնել նրան նախարարների խորհուրդը: Երկուսն էլ հագնում էին զրահներ, որ ասես շինված էին ձկնաթեփերից, իսկ սաղավարտները միակտուր պողպատից էին: Ամեն երեկո, դադարից հետո, հարյուրապետները գալիս էին Ջարեհի մոտ՝ հրահանգներ ստանալու. թե ի՞նչ պետք է անել վաղը: Դրանից հետո Ջարեհը օգնականի հետ գնում էր թագավորի մոտ վաղվա անելիքի ծրագրով: Միասին միջոցներ ու հնարներ էին խորհում վաղը գործադրելու, որ ընկճեն հակառակորդին: Խորհում էին ռազմական ամեն կարգի խորամանկություններ, բայց Արշակը դարձյալ հրամայում էր միևնույնը.

— Ինչպես կամենաս, միայն սրատիր և գերիր շարագործներին...

Եվ Ջարեհ Ամատունին, որքան ներում էին իր երիտասարդական փորձն ու խելքը, գնդի կռիվը վարում էր եռանդով, բայց հակառակորդը համառ էր. եթե երբեմն տեղի էր տալիս, մեկ-երկու էլ ինքն էր անցնում գրոհի՝ նետերի տարափ թափելով և ձիերը սրընթաց քշելով հասունացող արտերի միջով, ինչ շինականներին պատճառում էր անասելի վիշտ ու տխրություն:

— Անօրեն անասովածներ,— մրմնջում էին նրանք:

— Կոիվ ունեն՝ կովեն իրարու հետ, ի՞նչ կուզեն մեզնից:

— Բավական չէ տանում են հաց, խոտ, տրորում են և հասուկ արտեր: Ցասո՞ւմ է աստվածային:

Գյուղում կային արագիլներ, որ բներ ունեին բարձր ծառերի ճղների արանքում. նետաձգության ժամանակ բնի մեջ մի ոտի կանգնած նայում էին կովին և երբեմն կափ-կափում: Նրանց այդ կափ-կափը թե շինականներին և թե կրովողներին թվում էին մերթ դժգոհություն, մերթ նախատինք, մանավանդ, երբ նրանք այդ կափ-կափով բնից հեռանում էին ձիավազ արշավի կամ նետաձգության ժամանակ: Վերջերս մեկը դրանցից սպանվել էր Թիր գյուղում, և շինականները իրենց բարեկամ թռչնի այդ սպանությունը համարում էին չարագուշակ:

— Անե՛ժք է գալու և աղետ...

Դրանից հետո, երբ ամեն անգամ կոիվն սկսվում էր, այսինքն, երբ ճանապարհներին լսվում էին ձիերի դոփյուն, կովողների աղաղակներ՝ շինականներին թվում էր, թե ելկիրը շարժվում է, թվում էր Թոնդրակ լեռը նորից սկսել է գործել... Այդ ձայներից գյուղի շներն սկսում էին հաչել, բարձրացնելով մի անասելի իրարանցում ու վլլուկ: Դա ավելի էր ազդում շինականների վրա, և նրանք չէին կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ պատուհաս է դա. երկնային ցասում չէ՞ արդյոք... Եթե կապույտ երկնքից կարկուտ տեղարձայնքան չէին զարմանաւ:— Հայր հայու դե՞մ... Պարսիկը հասկանալի է. բայց հայր հայու դե՞մ...

Շինականների սիրտը ճմլվում էր մանավանդ արտերի ոտնահարումը տեսնելով, և նրանք հաճախ հարցնում էին իրար.

— Ծ՞րբ են հեռանալու, աստված... ե՞րբ...

Նույնը հարցնում էին երկու կողմի զինվորներին: Զինվորները չգիտնին ի՞նչ պատասխանել. նրանք էլ ցավում էին տրորվող արտերի համար, սակայն ոչինչ անել չէին կարող:

— Անհայտ է... Սպասենք տեսնենք...

Եվ իրոք, տպավորությունն այնպես էր, թե սպասում են կարևոր մի բանի. բանակատեղից շարունակ դետեր էին գնում այս-այն կողմ՝ ձիով թե հետևակ. երկար, ուշիուշով նայում էին ու վերադառնում: Երբեմն էլ այս կամ այն կողմից մեկ-

երկու զինվոր բարձրանում էին սարր և նույնպես դիտում հեռունները: Բնչ էին փնտրում՝ շինականները դժվարանում էին գուշակել:

Բայց հանելուկը շուտով պարզվեց:

Կողմերից յուրաքանչյուրը սպասում էր օգնության, և ո՛ր կողմը օգնություն էր ստանում՝ նեղում էր մյուսին:

Շինականների նման արքունի զինվորներն իրենք էլ տարակույսի մեջ էին, թե ինչո՞ւ է ձգձգվում կռիվը, ինչո՞ւ թագավորը միանգամից մեծ ուժեր չի բերում և խորտակում նախարարներին. չէ՞ որ նրանք մեծ բանակ չունեն, ինչպե՞ս են դիմանում... Այս մասին առանձնապես խոսում էին քաղաքի այն տղամարդ բնակիչները, որ միացել էին արքունական զորքին, և մանավանդ Թորգոմը: Սա զարմանում էր, որ թագավորը հանդուրժում է այդ վիճակը. ինքը միշտ ամենազոր էր կարծել թագավորին, բայց ահա... ինչո՞ւ չի կարողանում հաղթել նախարարներին. ի՞նչն է խանգարում, — մտածում էր Թորգոմը տարակուսով:

Բայց այստեղ ընթերցողը կհարցնի, թե այդ Թորգոմն ինչպես հայտնվեց արքունի բանակում:

Ընթերցողը երևի կհիշի, որ հրե արքունական զորքը հասավ քաղաք՝ շատերը նկատեցին, որ ձորաճամփով հեռացող, գերիններ տանող զորքերին զուգահեռ սարի վերին լանջով գնում էր զինված մարդկանց մի մեծ խումբ, որը երբ տեսավ արքունի զորքին, իջավ իսկույն մի սաղավարտով մարդու առաջնորդությանը: Այդ սաղավարտով մարդը Թորգոմն էր: Խումբը իջավ, միացավ արքունի զորքին և անմիջապես սկսեց կռվել թշնամու դեմ: Թորգոմի հետ էին և շատ տիրապետներ, նաև իր ընկերներ Նովսեփն ու Վարդանը և սրա Հուսիկը, որ, ինչպես գիտեք, քաղաքի կռիվն սկսելու պահից հոր մոտ էր: Այս Հուսիկը... որքա՛ն հոգս պատճառեց նա հորն ու նրա ընկերներին իր կամակորույթյամբ... Մոր հետ շգնաց, բայց երբ հայրը և ընկերները, զգալով մոտալուտ վտանգը, ուզեցին վերջապես ճամփել տուն, փողոցը փակվեց, այսինքն՝ նախադարձական հեծվորները խուժեցին փողոց և հայրն այլևս չթողեց նրան, վախենալով, որ ձիու տակ կրնկնի կամ պարզապես նետահար կլինի մի տեղ... և Հուսիկը մնաց՝ թուրք ձեռքին... Միառժամ մնաց այդպես, հետո թուրք փաթաթեց մի լաթով, որ

եկողները շխլեն հանկարծ: Իմ այնուհետև էլ չկարողացա՞մ գնալ տուն. ո՛ր կողմը նայում էր՝ կռիվ էր, աղմուկ, հայհոյանք... Ու հետևում էր միայն հորը. ուր գնում էին հայրն ու ընկերները՝ գնում էր և ինքը:

Այստեղ էլ ահա հոր մոտ էր: Վարդանի համար նա մի ծանր, մշտական հոգս էր. ամեն անգամ կռվի գնալուց առաջ նրան հանձնարարում էր մեկին, որ նայի և շփոզնի հեռանալու: Բայց պետք է ասել, որ նրա մասին հոգում էին հոր շափթե Շովսեփը և թե՛ մանավանդ Թորգոմը, որ հաց, ուտելիք էր բերում նրան և միշտ զգուշացնում, որ երբեք առաջ չգնա, այլ մնա վրանների մոտ և սպասի իրենց:

— Հապա թո՛ւրս,— հարցնում էր Հուսիկը մտահոգ:

Նա այդ ասում էր հորը. նրան թվում էր, որ եթի իր թուրը տանեն՝ ավելի շատ թշնամի կսպանեն և կհաղթեն: Բայց հայրը միշտ մերժում էր. «Քո թուրն էստեղ սլետք չի: Պահիր դեռ, դրա ժամանակը գա»... Հուսիկը տխրում էր, որ թուրը պետք չի գալիս: Հապա էլ ինչո՞ւ բերավ... Իսկ Թորգոմն ասում էր.

— Թուրդ պահիր փաթաթած: Չբացես: Եթե հարցնեն՝ ի՞նչ է. կասես՝ իմն է, Թորգոմինը:

Հուսիկը լսում էր և մնում նշված տեղում նստած, երբ հայրը, Թորգոմը և ընկերները գնում էին թշնամուն քշելու:

Սկզբում թե Թորգոմը և թե Հովսեփն ու Վարդանը ձի չունեին, կռվում էին հետիոտն, երբեմն սողեսող: Բայց մի քանի օր հետո նրան և ընկերներին տվին վիրավոր և սպանված զինվորների ձիերը, և այնուհետև նրանց էլ հրաման էին տալիս և ուղարկում այս-այն կողմ, ինչպես իսկական զինվորի:

Այժմ Թորգոմն այն շէր, ինչ կռից առաջ. նիհարել էր, մազակալել ու սևացել. շաբաթներով զրահ, սաղավարտ շէր հանում. քնում էր ինչպես պատահում էր. նա երբեք զինվոր չէր եղել, բայց վերջին տաար օրվա կռիվների մեջ ընտելացել էր նետաձգության և, ընկերների ասելով, զարկում էր անվրնայ: Նա աղեղը լարում էր միշտ ատամները սեղմած և նետն արձակում միայն այն ժամ, երբ համոզվում էր, թե՛ անպայման կզարկի: Նա իր բարկությունն ու զայրույթը ար-

տահաշյուտում էր նետ արձակելով, որի ժամանակ և հայհոյում էր, ցանկանալով զարկել գեթ մի նախարարի, մի որևէ նախարարի, որ, ինչպես ինքն էր ասում, «սիրտը հովանա», որովհետև, ինչպես ամենքը, ինքն ևս նրանց էր համարում աղետի պատճառ: Փախուստից հետո ծանր աշխատանքով գլուխ էր բերել մի տուն և հազիվ պիտի ապրեին հանգիստ—այդ նախարարները տակնուվրա արին ամեն ինչ: Եվ նա գրեթե ամեն ժամ հիշում էր քաղաքում սպանվածներին և ապա մորը, Մինային, սրա հորը, մտածելով, թե արդյոք ո՞ւր կլինեն նրանք այժմ—մնացի՞ն քաղաքում, փախա՞ն մի կողմի վրա, թե նախարարական զորքերը տարան գերի...

Թորգոմը հաճախ էր մտածում այդ մասին, որովհետև քաղաքից մեկ-մեկ եկողները բերում էին ամեն տեսակ լուրեր. ոմանք ասում էին, թե արքունի զինվորները արդեն, բնակիչների հետ հանգցրել են հրդեհները, ոմանք էլ թե՛ շատ ընտանիքներ հենց կովի ընթացքում քաղաքից հեռացել են շենքերը, հեռանում են և հիմա: Իսկ ոմանց, ասում էին, տարել են գերի: Թորգոմը մի քանի անգամ հետաքրքրվեց յուրայիններով: Եկողներից ոչ մեկը նրանց չէր տեսել, և Թորգոմը մտառանջության մեջ էր: Պետք էր իմանալ, թե ո՞ւր են հարազատները, ի՞նչ են անում, ունե՞ն մի կտոր հաց: Գուցեն իր նոր տունը նույնպես հրդեհել են, և նրանք մնաղել են անօթևան...

Այս հարցերն այնպես էին տանջում Թորգոմին, որ մի անգամ հարցրեց Վարդանին.

— Մերոնք ինչպես կլինեն, չգնա՞նք տեսությալ:...

Եվ Վարդանը պատասխանեց.

— Ինքս կուզեի, բայց վաղը իցե վերջանա...

Եվ Թորգոմը չգնաց, սպասելով, թե կռիվը կվերջանա այսօր-վաղը և բոլորը կվերադառնան միասին:

Սակայն Թորգոմը երկար չէր կարողանում մտածել այդ մասին. թվում էր՝ ինչ-որ մի բան բռնում էր կոկորդը և նա դրանից ազատվելու համար վերցնում էր նետ-աղեղը. վրչտը կարծես ցրվում էր նետաձգումով. թվում էր՝ միայն վրեժ-խորհրդովունն է ուժ տալիս նրան և պահում:

Ընկերները թեև զինվոր չէին, բայց անում ու կատարում էին այն ամենը, ինչ անում էին արքունական վաշտերի զին-

վորները. նրանց հետ գնում էին կովի, նրանց հետ մասնակցում էին կերակուր պատրաստելուն, նրանց հետ պահակություն էին անում, ջուր էին կրում կամ ձիերը տանում շրելու:

Եվ ահա Թորգոմը նշանակված էր գիշերապահ: Ինչպես մյուս պահակները, այնպես էլ ինքը պետք է հսկեր քնած զինվորների շարքերը և միաժամանակ նայեր թշնամու կողմը և այնտեղ որևէ շարժում տեսնելիս՝ իմացնել իրենց գլխավորին:

Մեղմ գիշեր էր. երկինքը ծածկված էր մթին ամպերով: Մի հիսուն-վաթսուն քայլի վրա շէր երևում ոչինչ. գալիս էր միայն գետի զով ձայնը և շների դժգոհ հաչը: Երբեմն էլ հասած արտերն էին սվավում ու շրշում, որ սպիտակին էին տալիս մի որոշ տարածություն, ապա գնում-ձուլվում մութին: Երբեմն, երբ հովից չէին օրորվում, թվում էին մեծ, փոված խսիրներ: Ցերեկները հաճախ լորերը թռչում էին դրանց միջից—ֆլոռո—ու գնում-թաքնվում, կամ լսվում էին մորեխների ձայն, իսկ գիշերը, ինչպես հիմա, ծղրիղեբրի Բայց այդ բոլորի վրա կարծես իշխում էր հեռու Ջկնդետի խուլ, միապաղաղ շառաչը:

Ինչպես միշտ մենակության պահերին՝ այս գիշեր էլ հազար ու մի մտքեր էին անցնում Թորգոմի գլխով. հիշելով մորը, Մինային և նրա հորը՝ ցավում էր, որ քաղաքից հեռանալիս մի պահ, գեթ մի վայրկյան չգնաց նրանց տեսնելու, խորհուրդներ տալու, թե ի՞նչ անեն, ուր գնան կամ ուր պահվեն: Բայց այդ մտքերի հետ միաժամանակ իսկույն էլ հիշում էր, որ տուն գնալ բնավ չէր կարող. հարձակումը կատարվեց այնպես անսպաս, որ ժամանակ չեղավ՝ մեկն իր ցանկությունը կատարի...

Մտածում էր Թորգոմը և գնում գալիս մի գծով, որի աջ կողմը արտերն էին, մյուս կողմը՝ քնած զինվորները մի տասը-քսան քայլ հեռու: Քայլում էր Թորգոմը դա՛ դաղ, հասնում էր մի կետի և վերադառնում, բայց շարունակ նայում շուրջը: Ընդ որ պահն էր գիշերվա՝ նա չէր կարող իմանալ, բայց մի դարձի հանկարծ արտերի սպիտակության մեջ նկատեց մի ինչ-որ սև բան (կամ, ինչպես նրա մայրն էր ասում, մի սևիք), որ գյուղի կողմից, արտերի արանքով շարժվում էր իր կողմը: Ի՞նչ էր կամ ո՞վ էր՝ դժվար էր որոշել:

Թորգոմը կանգ առավ և տեսողութիւնը լարեց:

Սևիբը՝ ստվերը եկավ, եկավ և, մեկնել կռահալով, անհայտացավ արտի մեջ:

«Լրտե՞ս է, թե անասուն»,— մտածեց Թորգոմը և տատանվեց՝ հայտնի՞ հարյուրապետին, թե սպասի ավելի լավ ստուգելու:

Ու սպասեց նայվածքը միշտ այն տեղը, ուր անհայտացավ ստվերը: Միտածամ ուշինչ չէր երևում և նա անհամբեր էր. բայց քանի մի վայրկյան հետո կրկին նկատեց, որ սևիբը շարժվում է արտում, ոչ թե առաջվա պես կանգնած, այլ կռանում է, բարձրանում...

Տարօրինակ էր Թորգոմը մի քանի զգուշ քայլ արավ այն կողմը և նորից կանգ առավ, աչքը շահագնեւելով այն տեղից: Զարմանալի՞ բան. ստվերը, այժմ արդեն կարճացած, կռանում-բարձրանում էր դարձյալ: Այս անգամ Թորգոմը նրա շարժումներից հասկացավ, որ դա մարդ է... բայց թե ի՞նչ էր անում՝ պարզել դժվար էր. ուստի և հետաքրքրութիւնից մըղվեց առաջ: Բայց մեծ զգուշությամբ: Բավական մոտենալով՝ լսեց մի ծանոթ ձայն և հասկացավ, մարդը մանգաղով հրնձում էր արտը...

Այս տեսնելով՝ Թորգոմը թեև փոքր-ինչ հանգստացավ (ուրեմն թշնամու հետախույզ չէր), բայց և այնպես առաջ գնաց, գնաց այնքան, որ համարյա մոտեցավ:

Մարդը վախից կանգնեց, բայց ձայն չհանեց:

— Ո՞վ ես, ի՞նչ ես անում,— հարցրեց Թորգոմը, չգիտես ինչու, շշուկով, այնպես, ինչպես խոսում են քնածի մոտ:

Եվ որովհետև մարդը լռեց, չգիտես անակնկալի եկած, թիչուզեց պատասխանել, ուստի Թորգոմը հարցրեց.

— Գողանո՞ւմ ես:

— Ինչո՞ւ գողանամ,— խոսեց վերջապես մարդը բեկված ձայնով:— Արտս է, եղբայր: Հնձում եմ, որ շտրորեն երիվարները:

Թորգոմի լարվածութիւնն անցավ անմիջապես: Ավելին. նա զգացվեց, զգացվեց այն աստիճան, որ անհրաժեշտ համարեց մի բան ասել շինականին.

— Հնձի՛ր, հնձի՛ր... բայց կամաց...

Թե ինչո՞ւ «կամաց», ինքն էլ չբացատրեց, սակայն նայե-

լով, թե ինչպե՞ս է նա մանգաղը արագ, բայց զգուշութեամբ տանում-բերում՝ նորից հարցրեց.

— Շատ վո՞ր ես:

— Տասվերկու շունչ:

Թորգոմը լռեց. նայեց շուրջը, ապա ինքն էլ կուացավ ու սկսեց ցորենը արմատահան անել և դարսել իրար վրա: Նա օգնում էր շինականին և հետն էլ հարցնում, թե որքա՞ն ցանք ունի, որքա՞ն անասուն: Շինականի կարճ պատասխաններից պարզվեց, որ դա նրա միակ արտն է և, որ մի օր առաջ նրա երինջը մորթել էին արքունի զինվորները: Պատասխանելով Թորգոմի հարցումներին՝ շինականը հետաքրքրվեց իր հերթին.

— Ե՞րբ պիտի վերջանա այս կոխվը, զինվոր եղբայր:

— Երբ որ նախարարների զորքերը ջարդվեն, — պատասխանեց Թորգոմը:

— Բայց կջարդվե՞ն որ...

— Կջարդվեն...

— Բայց չէ՞ որ նրանք էլ հայ են:

— Հայ են, բայց վատ, անիրավ:

Դա ականերև անհասկանալի թվաց շինականին, ուստի և նա լռեց ու շարունակեց քաղել՝ մանգաղը համաշափ ետ ու առաջ տանելով:

Միտածամ նրան օգնելով՝ Թորգոմը վերադարձավ իր տեղը. և մինչև լուսաբաց նա շոջում էր ու նայում շինականի կողմը. կարծես հսկում էր, որ մեկը չխանգարի նրան:

Պետք է ասել, որ թե՛ Թորգոմը, և թե՛ զինվորներից շատերը այդ օրերին իղճում էին շինականներին, որ ընկել էին երկու կովոդ բանակների մեջ և վնասվում էին շարունակ: Մի քանի օր առաջ նախարարական զորքերին հետապնդելիս, Թորգոմը գյուղի եղբին տեսավ մի պառավ գեղջկուհի, որ ծնկներին զարկելով յաց էր լինում կովի դիակի մոտ և հետն էլ անիծում սպանողին. չգիտես դիտմամբ, թե պատահաբար արձակած նետը գետին է տապալել կովին:

— Ինչո՞ւ զինվորներին կանիծես, մամ, — ասաց Թորգոմը, — նախարար իշխաններին անիծի, որ կուիվ հկան քաղաքի վրա:

Պառավը հառուչեց:

— Օ՛ր, իշխա՛ն, թագավո՛ր. ամենքը մահ ու պատուհամ մեզի: Աստծու նզովքը ամենուն գլխին...

Կոռովիտի շինականներն արդեն գիտեին, թե ինչպես նախարարական գործերը կոխվ էին գնացել Արշակայանի վրա, ինչպես են ավերել այն և թե ինչպես հիմա թագավորը կամենում է վրեժխնդիր լինել: Բայց քանի օր էր ո՛չ այս կողմն էր հաղթում, ո՛չ այն: Նրանք մտածում էին, որ լավ կլիներ շուտով մի կողմը հաղթեր—այն ժամանակ պատերազմը կվերջանար և իրենք կազատվեին դրա նեղութլուններից, և նրանց համար միևնույն էր, թե ով կհաղթի, կարևորն այն էր, որ կոխվը վերջանար և իրենք հավաքեին բերքը, ազատվեին կովոդ կողմերին հաց, պարեն տալուց, նաև շարունակական վախից: Նրանց համար ծանր էր մանավանդ այն, որ կովոդները—քա՛նի որ ձիերն ազատ արածել չէին կարող—պահանջում էին խոտ, վարսակ ու գարի:

— Ո՛ւր է, որտեղի՞ց... Գարի, վարսակ լինի՝ կուտենք մենք,— ասում էին շինականները:

Բայց ո՞վ էր լսում. Մտնում էին տները և հաց, դարի ու վարսակ փնտրում թե մառաններում, թե բնակարաններում և թե՛ անգամ գոմերում: Եվ գտածը տանում էին, շնայելով տիրոջ աղերսանքին: Իսկ եթե չէին գտնում՝ պահանջում էին հաշտնել, թե որտե՞ղ են հորել:

Ու շինականներն աշխատում էին թաքնվել, որպեսզի կրավողները ոչ կեր պահանջեն և ոչ հանձնարարութլուն անեն:

— Տե՛ր, դու փրկե՛ս, ազատե՛ս...

* * *

Կովի վեցերորդ թե յոթերորդ օրը թագավորի վրանն եկավ Գարոնք ամրոցի տեր Բագրատունի Սահակ իշխանը՝ մի երկու թիկնապահով և ներկայացավ թագավորին:

— Ես, արքա, եկիլ եմ աղերսանոք խնդրելու, որ ողորմածարար, դադարեցնես սույն կոխվը եղբայրասպան և խաղաղութլուն շնորհես երկրիս:

Թագավորն անխոս նայեց Գարոնքի տիրոջը, որ բոլոր Բագրատունիների նման մեծամարմին էր ու բարետես, և հարցրեց.

— Եվ ինչո՞ւ այդ շեւ խնդրում Կամսարական շքին և մյուսներին:

— Այստեղ գալուց առաջ, արքա, խնդրել եմ նոցա: Եվ նոքա պատասխանեցին. «Եթե թագավորը հոժարի՝ մենք ևս վար կդնենք մեր զենքերը»:

— Այդպե՞ս... — Արշակի սպիտակուցները փայլատակեցին:

Բագրատունի իշխանը ոտքի վրա, նստելու հրավերի և պատասխանի սպասելով, միաժամանակ ակնապիշ նայում էր թագավորի դեմքի վրա կատարվող փոփոխութիւններին:

— Իսկ դու որքա՞ն զորք ունես, իշխան, — ասաց թագավորը մի փոքր լռելուց հետո:

Հարցն անսպասելի էր:

— Իմ զո՞ւրքը: Իմ զորքս կարի փոքրաքանակ է, արքա, — պատասխանեց Բագրատունի իշխանը տարակուսով:

— Որքան և լինի, իշխան: Ժողովիր զորութիւնդ ողջ և եկ հարվածիր ստահակներին, ու կլինի այն, ինչ ցանկանում ես՝ խաղաղութիւն:

Բագրատունին նորից անակնկալի եկավ:

— Ե՞ւ ևս մասնակցեմ, արքա, եղբայրասպան կովին, — կարմրեց նա:

— Ապստամբները եղբայրներ չեն, իշխա՞ն: Նրանք խառնակիչներ են, երկրի հանգիստը խռովողներ, ուստի և դու, մասնակցելով կօզնես ինձ, երկրին և խաղաղության: Իսկ եթե չհոժարիս՝ այնժամ քեզ ևս կհամարեմ ապստամբ և նոցա գործակից:

Այս անգամ իշխանը զունատվեց:

— Բագրատունիները միշտ հավատարիմ են եղել գահին, արքա, — ծանր արտաբերեց նա:

— Ահա և առիթ հավատարմութիւնդ ապացուցելու: Ես կսպասեմ, իշխան, — և թագավորը զրույցը վերջացրած համարելով դարձավ սենեկապահին: — Ուղեկցիր իշխանին:

Բագրատունին վրանից դուրս եկավ սփրթնած ու շփոթված. նրա խոշոր մարմինը փոքրացել էր ասես, իսկ դեմքին կարդացվում էին տխուր մտքեր և հիասթափութիւն. — Ի՞նչ էր սպասում և ինչ ստացվեց: Այժմ ինչպե՞ս կատարեր թագավորի հրամանը...

Իսկ Արշակը վրանում մտածում էր, թե ամրոցատեր իշխանը կկատարի՞ արդյոք իր կամքը՝ կուղարկի՞ արդյոք գեթ մի հարյուրյակ... Արշակն ինքը ցանկանում էր շուտ ավարտել ակամա պատերազմը. բայց քանի որ հակառակորդը տեղի չէր տալիս, պետք էր շարունակել և ընկճել նրան, որպեսզի արագորեն կառուցի իր բերդը և նորոգի քաղաքը: Ցավում էր, որ չկա փորձառու վարազ իշխանը, որպեսզի պատվով գլուխ բերեր իր ծրագիրը: Սակայն կռիվները գնալով ոչ թե մեղմանում, այլ դառնում էին կատաղի. Արշակն իր գործի մարդկային կորուստները լրացնում էր նոր ապսպրած վաշտերով, իսկ ապստամբ նախարարների թիվը մնում էր կարծես միշտ միևնույնը: Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս էին լրացնում իրենց կորուստները՝ Արշակը դժվարանում էր հասկանալ: Նա գիտեր, որ նախարարների զինյալ ուժերի թիվը մեծ չէր, բայց այս տասը օրվա մեջ ասես չէր պակասում թնավ, և նա ենթադրում էր, որ նրանք ևս օգնություն են ստանում, բայց թե որտեղի՞ց՝ անհայտ էր:

Սակայն նույն օրը երեկոյան այդ հանելուկը պարզեց մի երիտասարդ, որին գերել էին այսօր նախարարական զորքերի հետ ընդհարվելիս: Այդ զորքերին հետապնդելիս Քորգոմը մի գլուղում դրան բռնեց այն ժամանակ, երբ նրա ոտքը մնացել էր ձիու տակ: Քորգոմը հանել էր նրան և քերել հրամանատար Ջարեհ Ամատունու մոտ: Թագավորի պահանջով նրան հարցաքննեցին իր ներկայությամբ: Դա մի թխադեմ, միջահասակ, հագիվ 20—22 տարեկան երիտասարդ էր, որ այժմ կաղում էր ոտքի ցավից: Մինչև թագավորի մոտ բերելը համարձակ նայում էր ամեն կողմ. բայց երբ մտավ վրան ու տեսավ թագավորին, այլև՛ ամաչում էր գլուխը բարձրացնել. պատասխանում էր օտարոտի վախով և շարունակ աչքի պոչով շուրջը նայելով:

Ջարեհ Ամատունու այն հարցին, թե ո՞ր նախարարությունից է, նա, առանց գլուխը բարձրացնելու, պատասխանեց.

— Վահևունի:

— Քանի՞ օր է գործի մեջ ես:

— Քսան:

— Մինչ այդ ո՞ւր էիր:

— Կաշխատեի իշխանի կալվածում. հունձ, կալ, այգի...

— Եվ ինչո՞ւ եկար բանակ։
— Իշխանս հրամայեց, որ նետ-աղեղ սովրենք ու մեր
մարդոց ազատենք քաղաքից։

Այստեղ Արշակը ձեռը բարձրացրեց, և Ամատունին ընդ-
հատեց իր մանր հարցուհորձը։

— Տղաս, կարո՞ղ ես ասել, թե որքա՞ն է ձեր զորաց թի-
վը,— հարցրեց Արշակը խոժոռած։

Երիտասարդը, թեև գլխիկոր, զգաց, որ խոսում է թագա-
վորը և շփոթվեց։ Նորից աչքի պոշերով նայեց շուրջը և ասաց.

— Ջրուցում են՝ երկու հազարից ավելի, արքա։

— Սակայն ինչպե՞ս։ Այսքան կորուստներից հետո մնում
է նույնքա՞ն։

— Նույնքան չէ, արքա. այժմ շատ է ավելի։

— Դու ինձ ճշմարիտը խոսիր,— մատով սպառնաց թա-
գավորը։

Գերի երիտասարդն իրեն չկորցրեց.

— Սուտ խոսել քեզ, արքա, ես չեմ համարձակվի։

— Ինչպե՞ս. ինչպե՞ս կարող է նոցա զորքը այժմ լինել
ավելի, քան առաջ։

— Քանզի գալիս է օգնություն։

— Օգնություն՞ն... և որտեղի՞ց։

— Տարոնից և Վասսուրականից, արքա։

Լուսթյուն։

— Իսկ իշխան Մերուժանն այստե՞ղ է, ձեր վրանների
տակ։

— Ո՛չ, արքա։

— Կարո՞ղ ես ասել ո՞ւր է։

— Ո՛չ, արքա։ Նա օգնություն է ուղարկում միայն, բայց
իրեն չեմ տեսած։ Ջրուցում են, որ չի եկած։

— Դու ճշմարիտն ասա,— նորից սպառնաց Արշակը ցու-
ցամատով։— Եթե թաքցնես՝ կպատժես չարաչար։

Գերին չգիտեր։ Բայց Արշակ թագավորի կասկածները հաս-
տատվեցին։ Ուրեմն Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամի-
կոնյանը օգնում են ապստամբներին։ Չէ՞ որ նրանք նույնպես
դժգոհ են իրենից... Լսելով գերու խոստովանությունը՝ Ար-
շակն զգաց, որ սկսված կռիվը շուտ չի վերջանա. քանի որ
դրան սատար են լինում ահա Վասսուրականի հարուստ տե-

ըր և Տարոնի իշխանը: Իսկ ինքը ցանկանում էր պատերազմը ավարտել արագ, պատժել անհնազանդներին և սկսել քաղաքի նորագումը, դրա հետ և նրա բերդապարսպի կառուցումը: Ի՞նչ պետք է անել այժմ նախարարների ապստամբությանը վերջ տալու համար. սահմաններից կանչել իր զինական ուժերը, թե...

Եվ նույն օրը, առանց հետաձգելու, խորհրդակցեց Ջարեհ Ամատունու հետ:

Ու որոշեցին բերել նոր զորավաշտեր և ավարտել իզուր տևող մարտերը:

— Հույժ ցանկալի է, արքա,— ուրախացավ Ամատունին: Հազիվ նա և սենեկապետ Եզնիկը դուրս էին եկել վրանից, թագավորը նրանց հետևից նայելով նկատեց, որ մի խումբ շինականներ իսկույն շրջապատեցին Ամատունուն և Եզնիկին և սկսեցին խոսել ձեռք ու ոտք շարժելով:

«Ովքե՞ր են և ի՞նչ են ցանկանում»,— մտածեց Արշակը այդ տարօրինակ տեսարանից զարմացած: Եվ քիչ հետո, երբ Եզնիկը ներս մտավ, նա հետաքրքրվեց.

— Ովքե՞ր են այն մարդիկ:

— Շինականներ, արքա, թիւր և Արանց գյուղերից եկած: Կամենում են՝ լսես իրենց խնդրանքը:

— Իսկ ի՞նչ է նոցա խնդրանքը:

Սենեկապետը պատմեց քմծիծաղ:

Արշակը խոժոռեց:

— Կոիվը տեղափոխել... թողնել իրենց դաշտե՞րը,— կրկնեց թագավորը պնդելով փնջացնելով, որ նշան էր պարզ բարկության:— Հայտնիւր նոցա, որ այս դաշտերն իրենցը չեն, այլ արքայինը նախ և առաջ... Անմիտնե՞ր: Ես տակավին չեմ ընկճել ստահակներին... Ես...

Եվ նա, խոսքը չբացրած, հրամայեց.

— Թող բնավ չզան այդ խնդրանքով... Հեռանամ՝ սինլըքորներին չպատժած:

Սենեկապետը խոնարհում արավ և դուրս գնաց:

Եվ փոքր անց Արշակը վրանից նկատեց, թե ինչպես շինականները վերադառնում էին տրտում քայլերով:

Արշակը դառը քմծիծաղով տարուբերեց գլուխը:

— Խնդրում են՝ դադարեցնեմ պատերազմը և հեռանամ:

իրենց դաշտերից... Նոքա բերում են նորանոր ուժեր, իսկ
ես՝ դադարեցնե՛մ...

Արշակը նախարարներին ընկճելը համարում էր գահի հե-
ղինակութեան և արժանապատվութեան խնդիր, և օր ու գիշեր
հնարներ էր մտածում շուտով հաղթական լինելու։ Ու ներուստ
որոշել էր անգամ՝ չվերադառնալ մայրաքաղաք, մինչև շխոր-
տակի ապստամբներին, նա ցավում էր միայն, որ Կոզովիտի
լեռնաշղթան թույլ չէր տալիս անցնել հակառակորդի թի-
կունքը կամ որևէ թևը, ինչ որ, թվում էր նրան, հնարավորու-
թյուն կտար իրեն դյուրութեամբ ընկճելու թշնամուն, կտրե-
լով միաժամանակ նրա ստանալիք օգնության և պարենի ճա-
նապարհները։ Այսուամենայնիվ՝ պետք էր շտապել և խոր-
տակիչ հարվածներ հասցնել, ուստի և նույն օրը երկկոյան
նա ասաց Ջարեհ Ամատունուն.

— Ես ցանկանում եմ, տեր Ամատունի, որպեսզի վաշ-
տերն ստանալուն պես խորտակիչ մի հարված հասցնես սին-
լըքորներին։

— Պիտի ջանամ, արքա,— թեթևակի խոնարհում արավ
սպարապետի օգնականը։— Դա նաև իմ փափագս է, եթե նե-
րի մեր զորութիւնը։

— Մաղթում եմ կամք և կորով։

Մյուս օրը, լույսը հազիվ բացված, արքունական հեծելա-
զորը՝ նոր եկած վաշտերով, նետ-աղեղով ու նիզակներով
զինված, սուրաց դեպի հակառակորդը, որ բանակել էր Թիլ
և Արանց գյուղերի արանքում։

Թշնամին, ինչպես երևաց, անպատրաստ չէր. նկատելով
արքունական այրուծին՝ նրանք իսկույն ձիեր հեծան և սկսե-
ցին նետերով դիմավորել գրոհի եկողներին...

Արքունական այրուծին գնում էր թեև խմբված, բայց
սրընթաց. տեսնելով սակայն դեմից եկող նետերի տարափը՝
դանդաղեցրեց ընթացքը, ցրիվ եկավ և նույնպես պատրաստ-
վեց նետաձգության։ Հակառակորդը կանգնած էր երկու գյու-
ղի միջև տարածվող այգիների մոտ. ուզած ժամին կարող էր
թաքնվել և նետեր արձակել ծառերի հետևից։ Այդ իսկ պատ-
ճառով պետք էր նրան գրավել բաց-ազատ վայր և հարվա-
ծել... Ուստի և Ջարեհ Ամատունին հրամայեց հարյուրապետ-

ներին՝ գնալ ևս մի փոքր առաջ և ապա նահանջ կեղծել դեպի գետը, ուր կար մի այդպիսի արձակ տարածութիւն:

Գունդն այդպես էլ արավ. առաջ գնաց նետերը պատրաստ, ոմանք նույնիսկ նետեր արձակելով: Տեսնելով սակայն թշնամին իրեն դիմադրում էր տարերային նետաձգութեամբ՝ խուճապած թեքվեց դեպի գետափը:

Խորամանկութունը հաջողվեց. նախարարական հեծյալները սլացան առաջ: Եվ երբ նրանք բավական առաջ էին եկել ծառաստանի եզրից՝ Ջարեհ Ամատունին հրամայեց՝ կանգ առնել և հարվածել հակառակորդին:

Ու հասած արտերի եզերքին կանգնած արքունի այրուձին սկսեց գործադրել իր հրամանատարի կարգադրութիւնը՝ անընդմեջ նետեր թողնել դեպի նախարարական հեծյալները:

Սրանք պատասխանեցին նույն կերպ...

Եվ նորից սկսեցին ետ-առաջ գնալ և տրորել արտերը:

Եվ դա կրկնվեց մի քանի անգամ:

Ու մի պահ էլ, երբ կողմերը ձիեր հեծած նետեր էին այրձակում իրար դեմ, Թորգոմը նկատեց մի զարմանալի պատկեր— մի մեծ խումբ շինականներ, որոնց մեջ երևում էին մարդ, կին, անգամ փոքրահասակ տղաներ՝ գերանդիներ, մանգաղներ ու փոցխեր առած դուրս եկան գյուղից մի օտարօրինակ հանդարտ ու վճռական թափորով...

Այդ զարմացրեց ոչ միայն Թորգոմին, այլ գրեթե բոլորին, ովքեր տեսան այդ թափորը:

«Ո՛ր են գնում»,— կարծես հարցնում էր յուրաքանչյուրը.— «Կովելո՞ւ... և արդյո՞ք ո՞ւմ կողմը»...

Բայց, ինչպես երևաց, շինականները որևէ մեկին օգնելու ցանկութիւն չունեին. չէր երևում, որ նրանք գնում են այս կամ այն կողմը: Նրանք գալիս էին դեպի արտերը...

Եկան նույն ընթացքով, նույն հաստատուն ու վճռական քայլերով, և երբ արդեն մոտեցել էին արտերին՝ նրանք կանգ առան ու բաժանվեցին անհավասար խմբերի: Բաժանվեցին ու բոլորը մեկեն սկսեցին հնձել՝ գերանդավորները կանգնած, մանգաղավորները ծունկերը ծալած...

Տղամարդիկ հնձում էին, իսկ կանայք, փոքր տղաները կա՛մ փոցխում էին, կա՛մ հնձածը կեմով կապում՝ խուրձեր անում:

Կովոդ կողմերը մի պահ, թերեւ զարմանքից, դադարեցրին նետաձգությունը: Բայց փոքր անց մի քանի տեղ վերսկսվեց այն նոր մոլուցքով:

Շինականները ուշք չդարձրին դրան. նրանք շարունակեցին իրենց գործը. և շնայած նետերը տհաճ սուլլերով սլանում էին նրանց գլխավերևից՝ դաշտի մի կողմից մյուսը, բայց նրանք հնձում էին, հնձում և խորձեք կապում...:

Կովոդները ետ-առաջ էին գնում, աղաղակում, հայհոյում միմյանց՝ նետեր արձակելով, բայց շինականները հնձում էին, հնձում անդադար...:

Թվում էր՝ արհամարհում են թե՛ կովոդներին և թե՛ նրանց նետերը:

Փոքր անց շինականների այդ համարձակ խմբին հետևեցին և ուրիշ նոր խմբեր, և դաշտը լցվեց հնձվորներով: Աշնանացանը հասել-թափվում էր. պետք էր հնձել...:

Այժմ, ի տես այս պատկերի, կովոդները կանգ առան:

ԳՐՈՒՄ ՅԻՆԳԵՐՈՐԴ

Պատերազմներ շատ էին եղել Հայոց Աշխարհում, բայց ոչ մեկը նման չէր այս պատերազմին, ուր նախարարները սուր էին բարձրացրել թագավորի դեմ, թագավորը՝ նախարարներին:

Պատերազմ... Ասում են՝ ամենից արագ տարածվում է արյան հոտը: Եվ դա ճշմարիտ է: Անգամ եզները, երբ մի տեղից անցնելիս տեսնում են իրենց նմանի արյունը, վախվորած հափաքվում են իրար գլխի ու հոտոտում այն. հոտոտում են ու փշաքաղվում հետզհետե. աչքները կլորանում են և հայացքները լարվում այնպես՝ թվում է ահա խելագարվեն պիտի և մոլեգնեն... Բայց նրանք միայն գոռում են զարհուրած և գլուխներն իջեցրած ետ-ետ գնում ու փախչում... այնպես է արյան տեսքը, գուցե և հոտը ցնցում նրանց:

Այո՛, ոչ մի բան այնպես չի տարածվում, ինչպես մարդասպանության լուրը: Առավել ևս հավաքական մարդասպանության՝ պատերազմի լուրը:

Այդպես և Կոգովիտում ծավալվող կոիվների լուրը մեկ-

երկառ օրվա մեջ տարածվեց երկրում, Ամենուր խոսում էին, թե նախարարներն արդեն հրդեհել են Արշակավանը և Արշակ թագավորն ինքը, զորքի գլուխ անցած, կռվում էր ապստամբներին դեմ: Եվ լուրը յուրաքանչյուր վայր հասնում էր յուրատեսակ գունավորումով. մի տեղ խոսում էին, թե քաղաքի ավերումից հետո թագավորը հասել և կոտորել է բոլոր ապստամբներին, մի այլ տեղ պատմում էին, որպես ստույգ լուր, թե նախարարները ունեն մեծ զորք, ուստի և «սաստիկս» նեղում են արքունի բանակին, և թե Արշակ թագավորն ինքը արդեն գերի է ընկել ապստամբների ձեռքը:

Այսպիսի լուրեր էին շրջում թե՛ գավառներում, թե՛ մայրաքաղաքում: Գավառներում շատ նախարարներ ուրախ էին, որ կործանվել է «գողերի, փախստականների որջը», իսկ մայրաքաղաքում ցավում էին, որ ավերվել է նոր քաղաքը:

Այդ լուրերը հասել էին և պալատ: Հայր-Մարդպետը շրջում էր բոլոր միջանցքներում և ականջ դնում բոլոր դռների մոտ... Նա գոհ էր, որ նախարարները հարձակվել են Ավանի վրա. թո՛ղ խրատեն Արշակին, որպեսզի հարգի նախարարների իրավունքը: Բայց Ավան մեկնելիս Արշակին խորհուրդ տվեց՝ շինայել մեկին... Այնուհետև շփտեց ի՞նչ է կատարվում. լուրեր շունեք, ուստի շարունակ ուզում էր մի բան իմանալ: Կասկածելով, որ լուրեր կան և իրեն չեն հայտնում, նա ամբողջ օրը կանգնում էր բոլոր դռների առաջ և ամենքին, անգամ ծառաներին ու նաժիշտներին հարցնում. «Ի՞նչ նոր»...

Այս լուրերը հասել էին և Փառանձեմ թագուհուն. և նա թեև չէր հավատում այդ ամենին, բայց զարմանում էր, որ յոթ-ութ օր էր ահա թագավորը չէր ուղարկում գեթ մի սուրհանդակ: Եթե իրոք սուտ են այդ ամենը՝ ինչո՞ւ է թագավորը լռում. չէ՞ նա միշտ ուշադիր է դեպ ինքը, որևէ վայր մեկնելիս՝ լուրեր է հղում կանոնավորապես, թե ի՞նչ արեց, կամ ի՞նչ է մտադիր: Այժմ սակայն ոչ մի լուր, և Փառանձեմը տագնապի մեջ էր. մերթ որոշում էր սուրհանդակ ուղարկել՝ պարզելու, թե ի՞նչ է կատարվում, բայց և միշտ մտածում էր, թե վաղը հավանաբար կգա թագավորի լրաբերը... և այդպիսի ամեն օր: Սակայն կոհվր, որ սկզբում թվում էր նրան մեկերկու օրվա խնդիր, երկարում էր և քանի որ ինքը լուր չունեք, Փառանձեմն ընկնում էր կասկածների մեջ այն աստի-

ճան, որ ջանում էր նաժիշտների և մյուս սպասավորների դեմքից կռահել մի բան. գուցե և կա վատ մի լուր՝ թաքցնում են իրենից... Սակայն նա իր տազնապը, իր մտքերը պահում էր իր մեջ և միայն օրը երկու անգամ հարցնում էր Գնունի հազարապետին.

— Արքայից ի՞նչ լուր, իշխան:

— Տակավին ոչ մի, թագուհի:

— Մանր կացության մեջ չէ՞ արդյոք:

— Հագիվ, թագուհի, Երկրորդ գունդը գնաց օգնության: Բայց թագուհու տարակույսներն ու կասկածները դրանով չէին փարատվում: Ծվ ահա, երբ տազնապները սաստկացան, նա մի առավոտ կանչեց ժերունի հազարապետին.

— Հայրս հեռու է, իշխան, դու եղիր ինձ հայր և խորհրդատու բարեկամ. լավագույն չէ՞ արդյոք, որ արքան վերջ տա այս կռվին: Ըշմարիտ է, նա զայրացած է նախարարաց դեմ, ~~և~~ իրավացի Գիտեմ, որ նա անտարակույս ի վիճակի է ընկճելու նոցա խռովությունը, սակայն մեր երկպառակ վիճակից կփութան օգտվել մեր աշխարհի թշնամիները: Կարելի՞ է միթե թույլ տալ, իշխան, որ շարունակվի այս ներքին արյունահղությունը... Ես կուզեի թագավորը հաշտվեր, որպեսզի կարողանար կառուցել իր բերդը:

— Այո, թագուհի: Այս պատերազմը կարող է միայն ուրախացնել մեր թշնամիներին, և որքան շուտ ավարտենք՝ այնքան լավ: Մեր աշխարհը, որ ամուր չէ հզոր հարևանների հանդեպ, կտկարանա ավելի և... այն, ինչ արքայի ցանկությունն է՝ զորացնել հայրենին, կտուժի առավել. կկորցնենք օտարին դիմագրավելու ամեն ուժ ու կորով:

Փառանձեմը հիշում էր— Վասակ սպարապետը, որ այժմ հանգստանում էր իր Երախանի կալվածում, նույն կարծիքի էր մի տարի առաջ, երբ նախարարներն սպառնում էին իրենց նամակում ապստամբել, իսկ թագավորը մտածում էր պատժել նրանց: Ինքը Փառանձեմը համամիտ չէր թագավորին. վախենում էր դրանից ծագեն անախորժ բարդություններ. բայց երբ լուր եկավ, թե նախարարները հարձակվել են Արշակունի վրա, նա ևս ցանկացավ, որ Արշակը պատժի նրանց, և սաստկապես: Փառանձեմը մտածում էր, որ պետություն գործած ղեկավարի դեմ և նրա քաղաքի դեմ գործած ոճիրը

չէր կարելի թողնել անպատիժ, և եթե թագավորը տեղի տար. կվաստակեր երկչուտի համբավ: Դա ոչ միայն գահի, այլև անվան, պատվի և հեղինակութեան հարց էր: Այժմ ասկայն, երբ պատժելու գործը վեր էր ածվել պատերազմի, և այդ պատերազմը կարող էր շարունակվել՝ դա Փառանձեմին թվում էր վտանգավոր.— հանկարծ թագավորը պարտվի... Շապուհը կօգտվի դրանից և կխուսի երկիր... ուստի գերադասելի չէ՞ հաշտվել:

Այս մտքերն էին, որ Փառանձեմին հարկազրեցին կանչել հազարապետին և հայտնել նրան իր երկյուղը:

— Այն ժամանակ, իշխան, թագավորն իրավացի էր. եթե չգնար՝ կհամարեն թույլ ու վախկոտ. նույնը կլինեք, եթե առաջարկեր հաշտութուն: Բայց հիմա, երբ նա զորքով դուրս է եկել խռովարարներին պատժելու, այժմ արդեն հաշտութեան միջնորդութունը չէր նսեմացնի արքային: Հակառակորդները դա չեն համարի թուլութուն:

— Ինքս, թագուհի, խորհում եմ նույնը:

— Սակայն, իշխան, մինչև մենք խորհենք, ժամանակը կանցնի: Պետք է անել այդ փութով, անհապաղ. Եվ պետք է խորհել, թե ո՞վ կարող է լինել միջնորդ հաշտութեան: Ո՞վ կարող է արդյոք համոզել արքային և նախարարներին, Ցավում եմ, որ սպարապետը բացակա է, Նա միայն ի վիճակի կլիներ համոզել արքային: Մինչև սակայն կանչենք նորա՞ն իր հետև Տայքից, դա կպահանջի երկար ժամանակ:

— Իրավացի ես, թագուհի: Իցե գտնենք մեկը,— ասաց ժերունի հազարապետը:

Միտոժամ խորհելուց հետո նրանք գտան, որ այդ նպատակի համար միակ մարդը Ներսես կաթողիկոսն էր, որ համարվում էր Հայոց Աշխարհի գերագույն դատավորը և որը թե՛ հեղինակութուն ուներ նախարարների մոտ և թե՛ համոզելու ունակութուն:

— Սակայն քահանայապետը կհամաձայնի՞ արդյոք,— տարակույս հայտնեց ժերունի հազարապետը:— Չէ՞ նա վրշտացած է արքայից...

Ասաց Գնունին, բայց խոսքը դեռ չավարտած, զղջաց իսկույն. զգաց, որ այդ հիշեցումն ավելորդ էր, որովհետև ներսեսը վշտացած էր, թե ինչո՞ւ թագավորն ամուսնացել էր

Փառանձեմի հետ, Գնելի ալրու հետ, անտեսելով Հարազատի հանգամանքը: Կարիք կա՞ր հիշեցնելու այդ... Բայց մինչ Հազարապետը կուղղեր իր սխալը՝ Փառանձեմը հետաքրքրվեց.

— Իսկ վշտացած է ինչո՞ւ: Վերջին այցելությունի՞ց, երբ արքան մերժեց նրա միջնորդությունը՝ մարդատղողվի հրովարտակը ետ վերցնելու...

Հազարապետը ժողացել էր ներսեսի վերջին այցելությունը, ուստի և ուրախ եղավ, որ Փառանձեմը հիշեցրեց, որով և ինքն ազատվեց բացատրություն տալու դժվարությունից:

— Այո, թագուհիս, այո... Ես նկատի ունեի այդ իսկ հանգամանքը:

Եվ այնուհետև միառժամ նրանք խոսում էին, թե ինչպես խնդրեն կամ համոզեն կաթողիկոսին, որ նա հանձն առնի այդ առաքելությունը: Գտնում էին, որ դա մինչև իսկ նրա պարտքն է որպես հոգևոր հովիտի, որպես քրիստոնեական քահանայապետի: Սակայն ինչպե՞ս առել նրան և արտե՞ղ... Թագուհին ցանկություն հայտնեց, որ ինքն այցելի նրան և պարզի իր խնդրանքը. դա կշոյեք ժերաճու ինքնասիրությունը, և նա կմոռանար արքայից ստացած վիճակորանքը:

— Ո՛չ, թագուհիս, — առարկեց Հազարապետը, — պատշաճ չէ, որ ինքդ գնաս առ ոտս ներսեսի:

— Մի՞թե, իշխան, շեմ կարող այցել նրան որպես հոգևոր պետի:

— Կարգ չէ, թագուհի: Լազագույնս է ներսեսին հրավիրել պալատ:

Փառանձեմը համաձայնեց: Բայց հանձն կառնի՞ արդյոք արքայի վիրավորանքից հետո, — մտքում կրկնեց նա հազարապետի խոսքը:

Կոզովիտի պատերազմի լուրերը հասել էին և ներսես կաթողիկոսին. նա ևս դա համարում էր եղբայրասպանություն. բայց միաժամուսնակ մտածում էր. «Թո՞ղ, թո՞ղ պատժվի Արշակը ի՛ր: ձեռնարկի համար, ի՛ր փառասիրության համար... խորհրդատու: եղա, որ ես վերցնի իր կործանաբար հրովարտակը՝ շանասաց... և այժմ թող վայելի իր վարմունքի պտուղները»:

Այսօր էլ ահա, երբ նա վերադարձավ ցերեկվա ժամերգությունից՝ դպիր Փավստոսը հայտնեց.

— Ուրախ լուրեր, քահանայապետ:

— Զրուցիր:

— Արշակ թագավորը նորից պարտվում է նախարար-ներին:

— Եվ ինչո՞ւ դա ուրախացնում է քեզ:

— Քանզի անիրավ էր հույժ:

Ներսեսը լռեց. շուգեց հայտնել իր վերաբերումը, ապա, փոքր անց միայն, նկատեց.

— Վայել չէ մեզ՝ հոգևորներին, ուրախանալ մարդասպա-նությամբ:

Փավստոսն անհարմար զգաց, բայց, դա սքողելու համար կարծես, հայտնեց, թե հեռվից եկած երեք շինական և մի քահանա շտապ խնդրում են Վեհհի տեսությունը՝ հույժ կարևոր մի հայտնություն համար. ժամը թեև հարմար չէր և նա ցանկություն ուներ ընկողմանելու երկար ոտքի կանգնելուց հետո, բայց և այնպես հոժարեց ընդունել, վասնզի արտաքո կարգի այցելությունը հետաքրքրեց նրան:

— Հրավիրի՛ր,— պատվիրեց:

Եվ փոքր հետո ներս մտան իրոք երեք շինական և մի քահանա գլուղական. շինականները ճերմակած մազերով և հնամաշ կարճ կապաներով էին, իսկ քահանան մացառանը-ման անխնամ մորուքով և ծնկներից ներքև իջնող վերարկուով: Ներս մտնելով՝ շրուր միասին գլուխ իջեցրին խոնարհ, ապա հերթով, ընդունված կարգով, մոտեցան կաթողիկոսի աջն առնելու: Իսկ սենեկապետ Փավստոս դպիրը ցույց տվեց նրանց երկար բազմոցը և աթոռները:

Երբ այցելուները տեղավորվեցին, Ներսեսը խոշոր թափանցող աչքերով նայեց քահանային և շինականներին. երեքն էլ ամոթխած էին այնչափ, որ չէին համարձակվում խոսել:

— Անշուշտ բարի՞ է ձեր այցելությունը,— հետաքրքրվեց Ներսեսը նրանց խոսելու համարձակություն ներշնչելու ակընհայտ ցանկությամբ:

— Այո, քահանայապետ,— խոսեց առաջինը քահանան:— Եթե կհրամայես, կպատմենք վիշտը ժողովրդյան, որ եղավ կարկուտ անսպաս և աղետ ահավոր:

Քահանայի խոսքերը կարծես տարակույս բերին կաթողիկոսին, և նա նշան արավ խոսելու:

— Մենք, տեր քահանայապետ,— սկսեց քահանան ող-
ջագին ձայնով,— գալիս ենք Կոզովիտ գավառից դժբախտ:
Գալիս ենք արյան և աղետի վայրից:

— Կամենում ես ասել ուզումի վայրից,— պարզեց կա-
թողիկոսը:

— Հրամանքդ, հայր քահանայապետ: Գալիս ենք եղբայ-
րասպան պատերազմի վայրից,— և քահանան համեստորեն
հագաց, երևի ազատ խոսելու համար:— Շաբաթից ավելի
գավառս դարձել է ձիերի սմբակների կոխան: Ավերվում են
արտեր, ցանքեր, այգիներ և մեկը չի գթում մեզ...

— Այո, տեր մեր,— խոսեց տարեց ծերունին, որի մո-
րուքն ավելի ճերմակ էր և կնճիւններն ավելի առատ:— Այո,
տրորում են մեր հացը, մորթում մեր անասունը... այդ իսկ
պատճառով եկել ենք Վեհիդ: Օգնի՛ր մեզ, հայր հոգևոր,
փրկիր մեզ:

Վերջին խոսքի վրա մյուս երկու ծերունիները ձայնակցե-
ցին նրան, ասես պայմանավորված.

— Օգնի՛ր, հայր հոգևոր...

Եվ երեքը միասին ծունկի եկան, նրանց օրինակին հետևեց
և քահանան:

— Մենք գնացինք թագավորին՝ շնորհունեց... գնացինք
իշխաններին՝ շնորհուն: Ողորմի՛ր, տեր հոգևոր. համոզիր թա-
գավորին...

Դրանք թիր և Արանց գյուղերի պատվիրակներն էին:

Երբ նրանք նկարագրեցին իրենց վիճակը և լոռեցին աղեր-
սալի հայացքները խոնարհած, ներսեսը մտածումների մեջ
ընկավ: Նա լսել էր թագավորի և նախարարների ընդհարում-
ների մասին, բայց չէր իմացել, որ դրանից վնասվում են շե-
ները, նրանց դաշտերը, և այդ ամենը Արշակի պատճառով,
նրա քաղաքի պատճառով... Այժմ սակայն, լսելով շինա-
կանների և քահանայի աղերսանքը, մտածեց, թե ահա պա-
տեհ առիթ՝ ցույց տալու ժողովրդին, թե թագավորն ու նա-
խարարները շեն, որ հոգում են ժողովրդի ցավը, այլ եկեղե-
ցին. ուստի և կարելի էր մի անգամ ևս գնալ Արշակի մոտ և
համոզել, որ վերջ տա եղբայրասպան պատերազմին: Եվ եթե
թագավորը չլսի իսկ, ժողովուրդը կտեսնի և կզգա իր հոգա-

ցողութիւնը: Բայց արժե՞ տաժանքով ճանապարհ կտրել և գնալ լսել Արշակի բիրտ խոսքերը:

Մտածելով այս ամենը՝ նա ասաց.

— Ես, զավակներս, կխորհեմ այս մասին: Իսկ դուք գնացեք խաղաղությամբ...

— Խաղաղութիւն սպասում ենք Վեհիգ միջնորդութիւնից: Երբ նրանք դուրս էին գալիս տրտում՝ մեկն ասաց.

— Թագավորը շուգեց լսել, իշխանները՝ վանեցին, քահանայապետը մերժեց... Հիմա ո՞րի դիմենք...

Շինականների և քահանայի գնալուց հետո ներսեսը դպիր Փավստոսին հրամայեց կանչել Խադ եպիսկոպոսին, որը մի երկու շաբաթ էր ինչ եկել էր վանք և օրը մեկ անգամ տեսնելու: Էր իր Վեհիգ հետ և զրուցում: Այսօր արդեն կաթողիկոսը կամենում էր զրուցել Կոզովիտի դեպքերի մասին և իմանալ նրա կարծիքը, մանավանդ որ Խաղը այդ զավառի եպիսկոպոսն էր միաժամանակ:

Եկավ Խաղը՝ ձիգ ու լրջադեմ և, կաթողիկոսի հրավերով, նստեց երկար պարեգոտի առաջի փեշերը ծնկների վրա հավաքելով: Երբ ներսեսը հայտնեց, թե ո՞վքեր էին եկել և ի՞նչ էին խնդրում՝ Խաղը ժպտաց քմծիծաղ:

— Ամենը Արշակ թագավորի շարութեան հետևանքը: Տիրափախ ծառաները Արշակավանում պատժեցին աստուծով, սակայն Արշակի գոռոզութեան եղջյուրները շեն ջարդված տակավին: Նա համառում է և, բացի այն, որ կամենում է վրեժխնդիր լինել ըմբոստ նախարարաց, ցանկանում է տիրանալ նաև նոցա կավածներին հարուստ, մանավանդ Արտագերս և այլ ամրոցներին:

— Իրագեկ եմ, հայր սրբազան, իրագեկ եմ, — ընդմիջեց ներսեսը իր տեղապահին, որից մի քանի անգամ լսել էր այդ ամենը: — Այժմ ցանկալի է ինձ խորհուրդը քո, թե ինչպե՞ս դադարեցնենք կռիվը այս եղբայրաշինչ:

— Դադարեցնել կարելի է և հնարավոր, Վեհից սուրբ, եթե միայն Արշակը ամբարտավան անսա մեր խոսքը բարեմիտ:

— Այո՞, — ծոր տվեց ներսեսը դժկամ: — Գոռոզ է և կամակոր. չի կամենում լսել որևէ խորհուրդ, մանավանդ հոգևոր հայրերից:

— Զի կամենում ե ահավասիկ պատժվում է շարաշար, ու պիտի պատժվի հավիտյան,— շարախնդաց խաղը:— Ավանը կործանվեց բարեբախտաբար... Եվ համարձակվում էին՝ կանչել ինձ, որ օժեմ այդ անիծյալ քաղաքի եկեղեցին, և ահավասիկ սուտ այդ եկեղեցին ևս...

— Թո՛ղ այդ, հայր սրբազան,— նորից ընդմիջեց Ներսեսը:— Թո՛ղ և տուր ինձ մի խորհուրդ բանական:

— Ինչպիսի խորհուրդ և կամենամ տալ, հայրդ Վեհ, կմնա անիրագործելի: Իմ խորհուրդս՝ չգնալ բնավ առ ոտս թագավորի, և թող նախարարք խորտակեն նորան և նորագահը, քանի ատում է նա մեզ՝ Քրիստոսի խոնարհ ծառաներիս. քանզի մոռացել է սուրբ պատվիրաններն աստուծու՝ նա, որ հանցապարտներով լցրեց իր պիղծ քաղաքը և խրախուսեց մոլությունը, թող պատժվի իր հանցանքի համեմատ: Այդ աստված է պատժում նորան նախարարաց ձեռքով:

Խաղը խոսում էր այնպես կրքոտ, որ Ներսեսն ստիպված եղավ շափավորել նրան:

— Հանգստացիր, հայր սրբազան, և խորհիր, որ եղբայրասպան շարաղետ կովից այս վնասվում է մեր հոտը անմեղ, որ պարզևում է մեր հացը հանապազօրյա:

Խաղն ակներև սթափվեց այդ խոսքերից: Նա մտածեց մի փոքր և ասաց.

— Ճշմարիտ է. մեր հացը և սնունդը հանապազօրյա...

— Ահավասիկ և ինքս, խաղ սրբազան, խորհում եմ, որ մեր եկեղեցին չի կարող լինել անտարբեր իր հոտի ծանր կացության այս օրերին:

— Ի՞նչ կարող ենք անել սակայն:

— Այն, որ միջնորդ լինենք առաջի թագավորի և նախարարաց:

— Ո՛չ, տեր քահանայապետ, ես բնավ չէի կամենա զնալ Արշակ թագավորի մոտ. նա արժանի չէ, որ խոսեմ նորահետ,— ընդմիջեց խաղը, կարծելով, թե կաթողիկոսը կամենում է ուղարկել իրեն այդ առաքելությամբ:

— Հանգիստ, տեր սրբազան,— ասաց Ներսեսը:— Այդ ծանրագին պարտքը չեմ հանձնի քեզ, վասնզի, գիտեմ, դուրսբորբ ես: Ուստի և կամենում եմ ինքս լինել միջնորդ հաշտության, և ահա կուզեի լսել խորհուրդդ:

— Միջամտությունդ իզուր կլինի, քահանայապետ,— գլուխը տարուբերեց Խաղըր։— Արշակը չի անսա քեզ և, շանսալով հանդերձ, կվիրավորի Վեհիդ անվայել խոսքերով...

Երբ, այս կարճ գրույցից հետո, Խաղըր հեռացավ՝ ներսեսը մտածումների մեջ ընկավ. Խաղի վերջին խոսքերը հիշեցրին նրան իր վերջին տեսակցությունը Արշակի հետ, Այո, նա վիրավորեց իր անձը և կարող է նորից վիրավորել։ Բայց ինչպե՞ս փրկել նախարարներին նրա վրեժխնդրությունից... Ներսեսը կասկածում էր և գլուխն օրորում։ Կտրել երկա՛ր ճանապարհ և ենթարկվել թագավորի արհամարհանքին, կամ լսել նրա մերժումը— հաճելի չէր բնավ։ Եվ այս տխուր հեռանկարը կասեց նրա կամքը։ Նա գերադաս համարեց չգրնալ... Հեռո՛ւ Արշակ թագավորից։ Թո՛ղ Արշակը հնձի այն, ինչ ցաննել է...

Այս խոհերի մեջ էր կաթողիկոսը, երբ Փավստոս դպիրը ներս մտավ շտապ և հայտնեց այլայլված.

— Քահանայապետ, սուրհանդակ Փառանձեմ թագուհուց։

— Թագուհո՞ւց, — զարմացավ Ներսեսը։ — Եվ ինչո՞ւ համար։

— Թագուհին խնդրում է Վեհիդ այցը պալատ...

Ներսեսի զարմանքն ավելացավ։ Դա անսպասելի էր. վաղուց նրան չէին հրավիրած պալատ, ուստի և թվաց արտակարգ ու խորհրդավոր։ Հրավեր՝ այն էլ թագուհո՞ւց... անսպասելի էր ավելի ևս։ Այն օրից, երբ թագավորը սառն ընդունելության արժանացրեց իրեն և մերժեց իր առաքելությունը, որ կատարել էր իշխան Կամսարականի ցանկությամ, Ներսեսը հաստատ որոշում ուներ՝ այլևս ոտք չդնել պալատ. սակայն այժմ, նկատ առնելով, որ հրավերը գալիս է թագուհուց և ռույժ կարևոր խնդրո համար», գնաց Միջնաբերդ՝ միայն չորս եպիսկոպոսի և դպիր Փավստոսի ուղեկցությամբ։

Տրդատա Դուռն առաջ նրան դիմավորեց հազարապետ Գնունին մի քանի պալատականներով և առաջնորդեց թագուհու հարկարածինը։

Երբ կաթողիկոսը մտավ պալատի գունազարդ և գորգապատ ընդունարանը և ընդունված կարգով խաշակնքեց չորս անկյունները և դահլիճի մեջտեղում կանգնած թագուհուն, Փառանձեմը, պարզ հագնված, առանց թագի և ծիրանիի ա-

ուաջ եկավ հարգալիր, առավ նրա աջը, ներողամտութուն խնդրելով, որ անհանգստացրել է նրան:

— Սակայն, տեր հոգևոր, կա հույժ կարևոր մի խնդիր, որ հարկադրեց ինձ այդպես վարվելու:

— Սիրով կլսեմ, թագուհի,— ասաց Ներսեսը հետաքրքրված, նա Փառանձեմին տեսել էր քսան տարի առաջ՝ Շահապիվանում, երբ նա փոթորկի պես խուժեց եկեղեցի՝ ամուսնու համար օգնություն խնդրելու... և իսկին բլուրի վրա, երբ նա սգում էր արդեն Գնելի դիակի առաջ: Ներսեսին թվում էր, թե Փառանձեմը քիչ է փոխվել. այժմ նրա դեմքը վշտահար չէր այն ժամանակվա պես, բայց մտահոգ էր և լուրջ: Այնուամենայնիվ դա չէր աղարտում նրա գեղեցկությունը: Նույնն էին բարձրաթառ հոնքերը և ցուուն աչքերը, որոնց մեջ ներսեսն զգաց հատուկ Ֆարգանքի արտահայտություն:

«Լավ է, որ Արշակի նման անբարեհամբույր չէ»,— մտածեց կաթողիկոսը տեղավորվելով:

Երբ երկուսն էլ նստել էին արդեն դեմ-դիմաց, Գնունին մնաց կանգնած: Փառանձեմը, առանց թաքցնելու և առանց ավելորդ խորհրդավորության, հայտնեց իր ցավը կատարվող արյունահեղության մասին, ասելով, թե թագավորը, հարկավ, իրավացի է ապստամբներին պատժելու իր ցանկության մեջ, բայց եղբայրասպան կոիվը անշափ վնաս կբերի երկրին:

— Ուստի և, տեր հոգևոր, խնդրում եմ՝ լինես միջնորդ հաշտության:

Փառանձեմը շասաց, թե քանի օր է ինքը տագնապի մեջ խորհրդակցում է հազարապետի հետ և գիշերները չի քնում՝ երկյուղից, թե թագավորը կպարտվի, թե միակ ելքը թուգավորի համար այդ ծանր վիճակից կարող է լինել հաշտությունը... բայց այս ամենի փոխարեն նա ավելացրեց միայն.

— Ներքին կոիվները, բահանայապետ, կարող են շահավետ լինել մեր թշնամիներին միայն: Այնպե՞ս է: Այժմ, որպես հոգևոր պետ, քո պարտքն է հաշտություն խոսել կողմերին և խաղաղություն վերահաստատել երկրում...— Այս խոսքերի վրա նա թուուցիկ մի հայացք գցեց Ներսեսի երեսը՝ ստուգելու իր խոսքերի տպավորությունը, և ապա շարունակեց.— Դու, բահանայապետ, շես ցանկա անշուշտ, որ եղբայրասպան կոիվը շարունակվի և թշնամին, օգտվելով դրա-

նից, խուժի մեր երկիրը, ավերի մեր քաղաքներն ու եկեղեցիները... Հարկավ, արքան վաղ-ուշ կրնկճի խառնակիչներին, և խիստ, սակայն ծանր է ինձ տեսնել եղբայրասպան պատերազմը... Արա՛հ հնարավորը, քահանայապետ...

Ներսեսը գոհ եղավ, նրա ինքնասիրությունը շոյվեց պարզապես, որ թագուհին և արքունիքը զգացել են իր կարիքը, իր ուժն ու հեղինակությունը, և միայն Արշակն է, որ անտեսում է իրեն... Ու թեև ներուստ համաձայն ու գոհ, այնուամենայնիվ ասաց.

— Ես հար-հանապազ հաշտություն և խաղաղություն եմ քարոզում, թագուհի. Տարի առաջ ես անձամբ գալով զուշացրի արքային, որ նախարարաց թշնամության հետևանքը կլինի շարադետ, և արքան շանսաց ինձ: Եվ ահավասիկ...— Ներսեսը լռեց մի պահ, թվում էր խորհում է արված առաջարկի մասին:— Կինել միջնորդ հաշտության, — արտասանեց նա մտահոգ:— Վաղուց, թագուհի, ինքս խորհել եմ այդ մասին: Եղբայրասպան կռիվը վայել չէ քրիստոնեից: Պետք է անշուշտ հաշտություն շուտափույթ՝ ավելի ծանր աղետներ կանխելու համար: Այո, թշնամիք կարող են ուրախ լինել միայն... Սակայն ունեմ տարակույս մեծ. արդյոք կհոժարի՞ արքան լսել ինձ կամ հաճո կլինի՞ առաքելությունս նորան:

— Անտարակույս, քահանայապետ...— թագուհու ձայնի մեջ վախ կար, թե ներսեսը հրաժարվի հանկարծ:

Նույնը զգաց հազարապետը և վրա բերավ անմիջապես,

— Հույժ ցանկալի է առաքելությունդ, քահանայապետ:

Ներսեսը խորհեց գլխահակ և ապա ասաց.

— Եթե իմանալի արքայի տրամադրությունը՝ ես սիրով կմեկնեի, թագուհի. սակայն երկյուղս փորձ ունի... Արդյոք կրնդունի՞ ինձ արքան:

— Վստահ եմ, քահանայապետ, — ասաց Փառանձեմը համուկեր շեշտով:

Ներսեսը, որքան էլ ներուստ գոհ էր այդ առաքելության առաջարկով, այնուամենայնիվ որոշակի պատասխան չտվեց:

— Ես կխորհեմ, թագուհի, և կջանամ անել կարելին...

Երբ նա տեսակցությունը վերջացրած դուրս էր գալիս պալատից, նրան դարձյալ զբաղեցնում էր իր տարակույսը, թե Արշակը իսկապես կրնդունի՞ իր միջնորդությունը...

Ամառային արև օրեր էին Կոզովիտում. երկնի անսահման ջինջ կապույտը արևալույսով ողողված՝ թվում էր տիեզերական հավերժական անդորր և դիտողին համակում էր ապրելու բուռն տենչ, կյանքը հավիտենաբար վայելելու ցանկություն:

Քայց Կոզովիտում, այդ անդորր ու վեհ երկնքի տակ, հայոց բանականները տակավին կովում էին իրար դեմ, կովում մի զարմանալի մոլուցքով, և որքան շատ էին սպանում ու վիրավորում միմյանց, այնքան ավելի էին գազազում ու լըցվում վրեժի զգացումներով և այնքան ավելի էին տրորում ցանքերը և նեղում շինականներին:

Ութերորդ օրն էր Եկոիվը շարունակվում էր առաջվա պես, երբ հանկարծ, մի պայծառ կեսօրի, հովտում՝ կովող կողմերի միջև հայտնվեց սևահանդերձ մարդկանց մի հեծյալ խումբ, որ գալիս էր դեպ արքունական բանակը: Դրանց երեւումը մի պահ կողմերին պատճառեց այնպիսի զարմանք, որ շատ ղինվորներ դադարեցրին նետաձգությունը և ուզեցին իմանալ՝ ովքե՞ր են, ինչո՞ւ են գալիս կամ ո՞ւր են գնում— երևույթն այնքա՞ն անսովոր էր:

Արքունի բանակից մի զորական նժույզի վրա գնաց ընդառաջ՝ ձեռքը օդում շարժելով, որ կանգ առնեն, որ վտանգավոր է... Քայց եկողները կանգ չառան և շարունակեցին առաջանալ հանգիստ, նույնիսկ հանդիսավոր ընթացքով: Այդ ժամանակ զորականը ձին խթանեց ու սլացավ նրանց դեմ:

— Տեր հոգևորներ, կանգ առեք, — գոռաց նա մոտենալով: — Զգուշացե՛ք: Նետաձգություն է:

— Նետերը շին վնասի աստժո սպասավորներին, — ասաց առջևից եկող ճերմակմորուս հոգևորականը: — Առաջնորդիր մեզ, որդյակ, արքայի վրանը:

Այս խոսքերն ասվեցին այնպիսի շեշտով ու ներշնչող ձայնով, որ զորականը ենթարկվեց ակամա. առաջնորդեց: Այս հանգամանքը ևս առաջ բերեց նոր զարմանք կովող կողմերում և նետաձգությունը ինքնաբեր դադարեց շատ կետերում: Հոգևորականները, որ թվով յոթ հոգի էին, ձիերը քշե-

ցին արագ, դադարի մեջ տեսնելով հարգանք դեպի իրենց անձը:

— Որտե՞ղ է արքան,— հարցրեց դարձյալ առջևից գնացող հոգևորականը զորականին, որ ձին հարգալիբ քշում էր նրա կողքից:

Ջորականը ցույց տվեց կարմիր մի վրան լեռան լանջին, ուր կային նաև ուրիշ վրաններ, Կարմիր վրանը մյուսներից զատվում էր իր մեծությամբ և իշխող դիրք ունեւ հովտի վրա: Նայելով դրան՝ հոգևորականները արագացրին ձիերը:

Առջևից գնացողը ներսես կաթողիկոսն էր: Երկար տատանվելուց հետո նա եկել էր կողմերին հաշտություն խոսելու: Երեքօրյա ճանապարհից հետո նա երեք եպիսկոպոսով և երեք վարդապետով (որոնցից մեկը իր դպիր Փափստոսն էր) հասել էր վերջապես պատերազմի՝ վայրը: Ջորականը թեև չէր ճանաչում, բայց զգալով, որ դա՛ կարևոր անձնավորություն է, անխոս առաջնորդում էր նրան դեպի թագավորի վրանը, որ բավական հեռու էր ռազմի դաշտից. առաջնորդում էր հետաքրքրությունն ու զարմանքը դեմքին: Երբ փոքր անց մոտեցան վրանին, նույն հետաքրքրությունն ու զարմանքը երևաց նաև պահակների դեմքին, որոնցից յուրաքանչյուրն ասես ուզում էր իմանալ, թե ո՞վ են և ինչի՞ են եկել, իսկ պահակապետը վազեց սենեկապետ Եզնիկի մոտ, սա՛ թագավորի վրանը:

Որքան էլ հազը ապարդյուն համարեց կաթողիկոսի առաքելությունը հաշտության, ներսեսն այնուամենայնիվ վճռեց գալ ռազմի դաշտ. մտածելով, որ եթե իր՝ հաշտության միջնորդ լինելու մերժումը իմացվեր, անախորժ կլինեւ ժողովրդին. մյուս կողմից, եթե կոխվը շարունակվեր, նախարարները կարող էին տուժել. պետք էր փրկել նրանց: Ճշմարիտն ասած՝ ներսեսը կուզեւ, որ Արշակը չի քիչ պարտվեր— դա թերևս մեղմեր նրա խիստ բնույթը. բայց երկչու ունեւ, թե նախարարները պարտվեն և Արշակն ավելի գոռոզանա... Խորհելով այս՝ նա միաժամանակ գտնում էր, որ հաշտարար միջամտությունը և երկրում խաղաղություն հաստատելը կբարձրացներ անշուշտ իր հեղինակությունը և ամենքը կտեսնեին ու կհամոզվեին, որ ինքն է՛ միայն, որ հոգում է ժողովրդի մասին, այլ ոչ թե թագավորն ու իշխանները:

Երբ կաթողիկոսն իջավ ձիուց, Փավստոս դպիրն շատուցե-
հանձնել նրան արծաթյա խաչագլուխ գավազանը (որ բեր-
էր ինքը կարմիր լաթով փաթաթած) և ուղղել նրա պարեզո-
տի փեշերը, որ տորովել էին թամբի վրա: Սենեկապետը վրա-
նից դուրս գալով հրավիրեց անխոս. և երբ կաթողիկոսը, իր
ուղեկիցներին դուրսը թողնելով, մենակ մտավ վրան, Արշա-
կը միայն գոտեպնդած կապայով նստած էր գահավորակին
և բոլոր նշաններից երևում էր, որ հուզված է (սև աչքերը
խաղում էին տենդագին), սակայն զսպում էր իրեն. կոխվը
երկարում էր, և իր գնդերը շունեին սպասված հաջողությու-
նը. գուցե և նրա համար տհաճ էր, որ կաթողիկոսն իրեն
տեսնո՞ւմ էր այդ վիճակում:

Արշակի տրամադրությունն այնպիսին էր, որ նա գուցե և
չընդուներ Ներսեսին, սակայն այդպես վարվել զորքի առաջ
կլիներ շատ անհարմար:

Բայց, պետք է ասել և այս, որ կաթողիկոսի ժամանումը
լսելով նա իսկույն կռահեց նրա գալու նպատակը և առա-
ջին միտքը, որ ունեցավ, այն էր, թե նախարարների դրու-
թյունը վատ է անկասկած...

— Ողջույն և օրհնություն արքային,— ասաց Ներսեսը
հազիվ ներս մտած և գավազանակիր ձեռքով խաչակնքեց
թագավորին ու վրանի ներսը, ուր Արշակից բացի չկար մեկը:

Արշակը հազիվ գլուխը շարժեց ի պատասխան:

— Գալուստդ, անշուշտ, բարի է, քահանայապետ,— աս-
աց ծանրորեն կաթողիկոսին նայելով:

Իմանալով թագավորը ձևականություն չի սիրում, Ներսեսն
սկսեց անմիջապես:

— Որպես քրիստոնեից հովվապետ, արքա, եկել եմ
պարտքս կատարելու և, հուսամ, խոսքս շես համարի ան-
խորհուրդ:

— Խոսիր, տեր հոգևոր:

— Իբրև երկրիս հոգևոր պետ, արքա, ես չեմ կարող սա-
ռը սրտով և անթաց աչոք դիտել Հայոց Աշխարհի երկպա-
ռակումը և իմ հոտի արյունահեղ ինքնահոշոտումը:

Այս անգամ Արշակը հոնքերի տակից նայեց Ներսեսի
նիշնչված դեմքին և մտածեց. «Ձի փոխվել բնավ»: Իսկ ներ-

սեսին թվում էր, որ Արշակը փոխվել է. աշքերի տակ սե գծեր կային և անքնության բացահայտ նշաններ:

— Ուրեմն, տեր հոգևոր,— չհամբերեց Արշակը,— կամենում ես, որ ներեմ ստամբակների ոճիրը, այն, որ նոքա ավերեցին մի ողջ քաղաք և սրածեցին նորա բնակիչներին:

— Արքա, այդ նոցա չի ների ո՛չ տերն մեր աստված, ո՛չ ժողովուրդը հայոց: Սակայն մի՞թե մեղավոր են մյուսները՝ շինականները և այն մարդիկ, որ կռիվ են ելած ոչ թե կամավ, այլ մտրակի հրամանով:

Արշակը ընթերը սեղմեց քթարմատին և ընդմիջեց.

— Քահանայապետ, դու եկել ես ինձ խրատ կարգալու՛ւ: Մի՞թե ես կռիվ եմ վարում շինականների դեմ և ոչ ստամբակ նախարարների: Մի՞թե անհայտձէ քեզ վարմունքը նոցա,— և Արշակը գլուխն օրորեց:

Նա ոչ միայն կոահում, այլև զգում էր, որ կաթողիկոսը եկել է հաշտության առաջարկով: Ինքը, ճշմարիտ է, որոշել էր սաստիկ պատժել նախարարներին, բայց տեսնելով կռիվը երկարում է և կարող է արատ բերել իր անվան՝ կցանկար հաշտվել, բայց ձևացավ բարկացած.

— Ծս, քահանայապետ, մի՞թե միջամտում եմ քո եկեղեցու գործերին: Ո՛չ երբեք: Ծս թույլ եմ տալիս քեզ անել և կատարել ի՛նչ ցանկանում ես: Այդպես և ինքդ թույլ տուր ինձ՝ անել այն, ինչ ես եմ ցանկանում Հայոց Աշխարհի համար:

Ներսեսի դեմքի արտահայտությունը փոխվեց:

— Ծս, արքա, ինձ իրավունք չեմ համարում արգելել քեզ այն, ինչ ցանկանում ես,— խոսեց նա փոքր-ինչ վիրավորված:— Սակայն իմ հոգին խռոված է, որ իմ հոտը՝ ժողովուրդը հայոց, երկու բանակի բաժանված, սրածուժ են միմյանց:

— Խաղաղությունը, հարկավ, բարիք է, քահանայապետ. դա ցանկալի է միշտ և հավիտյան: Սակայն խաղաղությամբ ես չեմ կարող պատժել խռովարարներին,— ասաց Արշակը շարունակ նայելով կաթողիկոսին:— Եվ մի՞թե դու կներես քեզ դեմընթաց եպիսկոպոսների կամ վարդապետների: Չե՛ս ների բնավ: Իսկ ինչո՞ւ կամենում ես, որ ես ներեմ և չպատժեմ:

— Բայց, արքա, մի քանի հանցավորի փոխարեն տուժում են շատերը և իզուր ճակատում միմյանց դեմ: Յս զանցառու եպիսկոպոս պատժելու համար բանակ չեմ հանում նորա դեմ: Հրամանագրում եմ ապաշխարություն, և ամեն ինչ ավարտված է սրանով, ինչ և թելագրում է եկեղեցու սուրբ կարգը:

— Այդպես, — և քմծիծաղը ծոցց Արշակի շուրթերը: — Այո, քո եպիսկոպոսները բանակ չեն հանում քո դեմ, խեղ իմ նախաբարնե՞րք... և դա եկել էս ասելու, որ ներս՞ող լինեմ: Երբե՞ք: Նոցա ապանելու փոխարեն՝ եկել գթություն էս հայցում:

— Ո՛չ, արքա, ես գթություն չեմ հայցում: Յանկանում եմ միայն, որ եղբայրասպանությունը դադարի:

— Սղբայրասպանությունը ես չեմ սկսել, անք քահանայապետ:

Այստեղ հզավ մի պահ, որ ներսեսն ուղեց հիշեցնել թագավորին, թե ժամանակին արհամարհեցիր իմ զգուշացումը և ահա եղա՞վ ցավալին, բայց և անմիջապես զգաց, որ դա կարող է իզուր հարուցել նրա բարկությունը և ձախողել իր առաքելությունը, ուստի և բարվոք համարեց նկատել:

— Խաղաղությունն է մայր բարյաց, արքա:

Արշակը նորից՝ այս խոսքերից զգաց, որ նախաբարների վիճակը ծանր է հավանաբար, ուստի և, կամենալով փրկվել պատժից, կաթողիկոսին ուղարկել են միջնորդ. և նա ուղեց պարզել այդ:

— Սակայն ինչո՞ւ, անք հագևոր, հաշտության քո առաջարկով չես գնում նախաբարներին:

«Եթե ասի՝ եղել է նախաբարաց մոռ, ուրեմն ուղարկված է նոցա կողմից», — մտածեց Արշակը, բայց ներսեսը վրա բերավ հանգիստ.

— Արքա, ես գերադասեցի սաանալ նախ քո համաձայնությունը, քանզի երկրիս տերը դո՞ւ ես. քո ձեռքին է ներելու և պատժելու իրավունքը...

Արշակը իրեն շոյված զգաց, բայց և այնպես խիստ ձևացավ:

— Ուստի և պետք է նզովես սինյոքոսների վարմունքը, — ասաց նա դարձյալ կաթողիկոսին փորձելու համար:

Բայց ներսեր նորից ելք գտաւք

— Արքա, նզովել միշտ կարելի է. դրանով հաշտության և խաղաղության շնք հասնի այժմ:

Արշակն ինքն զգում էր արդեն, որ կոիվներից օգուտ չունի ո՛չ ինքը, ո՛չ երկիրը. զգում էր, որ հարեանները կուրախանան անշուշտ, որ Հայոց Աշխարհը տկարանում է, ուստի և կցանկանան, որ կոիվը երկարի ավելի և մի օր ներս խուժեն անարգել և կատարեն այն, ինչ ապստամբ նախարարներն են ցանկանում... Զգալով այս նա միաժամանակ մտածում էր, որ կովից ոչինչ շահելով հանդերձ, իր քաղաքը կմնա առանց վերականգնելու. ու գտնում էր, որ հաշտությունը առավել շահավետ է իրեն... Բայց միանգամից համաձայնեւք՝ կհամարվեր թուլության նշան:

— Մ՛շ, տեր հոգևոր, ես պետք է պատժեմ եղեռնագործներին: Եթե իմ զինյալ ուժերս չքավեն՝ ես զորք կբերեմ վրաց երկրից, — ավելացրեց նա՝ ձեռքը բռունցք շինելով և աչքերը փայլեցնելով:

— Սակայն, արքա, գու որ կամենում ես հզորացնել Հայոց Աշխարհը, որպեսզի նա թշնամու առաջ չլինի թույլ ու տկար, շե՛ս խորհում արդյոք, որ ներքին կոիվն այս տկարացնում է քեզ... Զէ՞ որ, արքա, այս կովի մեջ դու չես պատժում սճիր նյութողին, այլ բո ժողովրդյան, որ պետք է պաշտպանի քեզ և երկիրը մեր դրսի թշնամուց:

«Ճշմարիտ է ասում, — մտածեց Արշակը: — Ըմբռնում է անիրավը, խելացի է: Ասում է թյն, ինչ ես եմ մտածում: Այո, սինը որդեկը շնե պատժվում, տուժում են անմեղները»: Մտածելով նա կարժես սթափվեց և հարցրեց.

— Եվ ուրեմն ի՞նչ է առաքելությանդ նպատակը, քահանայապետ:

— Հաշտություն, արքա...

Արշակը լռեց մի վայրկյան՝ գլուխն իջեցնելով, ապա մեկեն բարձրացրեց այն:

— Ես վճռել էի շարաշար պատժել նոցա, — խոսեց նա խստաձայն, — և դարձնել փոշի: Սակայն, քանզի ժամանել ես, չէի ցանկա մերժել քեզ: Զիջանում եմ բո աղերսին: Թող զենքը վար դնեն և գաղտնով խոտտովանեն իրենց հանցանքը. ապա և հանձնատու լինեն, որ հետագան իրենց ավերածը:

— Արքայալուսինի կլինի հաշտութիւնից հետո, — ասաց Ներսեսը և մտածեց: «Փառք աստուծո, կոպիտ խոսքեր շատաց այս անգամս»...

— Եվ որպէսզի, — շարունակեց Արշակը, — չկրկնվեն վարմունքներ սուլեանման՝ կցանկանայի, որ այդ հաշտութիւնը կատարվի հատուկ պարտավորիչ մի հանդիսով: Թող ամենքը ժողովվեն մի վայր և երգվեն սուրբ խաչի առջև, որ այսուհետ կլինեն հնազանդ, և դու, քահանայապետ, կօրհնես այդ հաշտութիւնը...

Արշակը դարձյալ լռեց մի փոքր, ապա շարունակեց.

— Այս կարի անհրաժեշտ է, որ հաշտութիւնը լինի անքակտելի: Այլապես վատահ շեմ նոցա խոսքին:

— Անտարակույս, արքա, այդպես և կլինի, — համաձայնեց Ներսեսը:

: — Եվ ուրե՛մն...

— Այժմ թույլատրիր, արքա, սուլն այս առաքելութիւնը մեկնել նախարարաց մոտ:

Ներսեսի գնալուց հետո Արշակը մտածում էր, թե նախարարները կհավատա՞ն իր խոսքին և կհամաձայնե՞ն արդյոք հաշտութեան, քանզի պիտի զգան, որ կատարել են շարագործութիւն աննորոգ... Մյուս կողմից նրան թվում էր, որ եթե շարունակի կռիվը, նրանք կմիանան ավելի, անգամ կարող են դիմել օտարի օգնութեան, բայց իր մեծահոգութիւնը կթուլացնի նրանց:

Մինչ թագավորն ու Ներսեսը խոսում էին վրանում, արքունի զինվորները տարբեր տեղեր խմբված նայում էին վրանի կողմը. բոլորը հետաքրքիր էին, թե ինչու է եկել կաթողիկոսը, և կարծում էին, որ նրա գալը անտարակույս կապ պիտի ունենա հաշտութեան հետ: Բայց հաշտութիւն կարո՞ղ է լինել, երբ թագավորն ու նախարարները այնքան թշնամացած են... Քաղաքացիները, հատկապես տիրապիւնները, որ կռվելով հասել էին այդտեղ և դադարների ժամանակ միշտ հավաքվում էին և զրուցում, այսօր մանավանդ հետաքրքրված էին կաթողիկոսի ժամանումով: Մի խումբ զինվորներ, դրանց մեջ նաև Թորգոմը և իր ընկերները չովսեփ՝ ու վարդանը, սարի ստորոտում կանգնած խոսում էին այդ մասին:

— Ինչպե՞ս կարող են հաշտվել, երբ հարձակվել են թագավորի քաղաքի վրա, — ասում էր Թորգոմը, — այնքան մարդ են սպանել, ա՛յնքան տուն են վառել... Վարազ իշխանին սպանեցին... Ո՛չ, կվախենան, շեն հաշտվի...

— Եվ, թագավորն էլ չի ների նրանց և չի հաշտվի, մինչև չսպառփի, — համաձայնում էր Հովսեփը: Իսկ զինվորներից մեկ-երկուսը գտնում էին, որ եթե չհաշտվեն, ավելի վատ կլինի. նորից մարդիկ կսպանվեն, նորից շեներ կավերվեն...

— Չհաշտվեն՝ մենք էլ կսպանվենք մի օր: Չէ, լավ է հաշտվեն՝ գնանք ամենքս մեր տուն, մեր հարազատներին...

Թորգոմը լսում էր և, բարկությունը զսպած, նայում էր հաշտություն ցանկացողներին, իսկ երբ խոսողն ավարտեց ասելիքը, նա չհամբերեց.

— Հաշտվել առանց մեղավորներին պատժելու... Ինչպե՞ս կարելի է... Թագավորը ների՞՞ իր քաղաքը ավերողներին...

— Չի՛ ների... Բայց եթե կաթողիկոսը պահանջի՝ թագավորն ի՞նչ կարող է անել:

— Էհ, կաթողիկոսը թագավորից մե՞ծ է, որ պահանջի...

— Հապա ի՞նչ, — միջամտեց մի այլ զինվոր: — Չէ՞ որ թագավորին կաթողիկոսն է օծում, — ասաց նա բանագետի լրջությամբ:

— Այդպե՞ս է, — զարմացավ Հովսեփը: Նրա հետ զարմացան և ուրիշները: Իսկ Թորգոմը լռեց դժգոհ: Նրան հայտնի չէր այդ պարագան, ուստի և վշտացավ: — Ուրեմն քաղաքն ավերող նախարարները պիտի մնան անպատի՛ժ, և թագավորը պիտի ների՞ նրանց, — խորհրդածում էր նա մտահույզ: — Եթե ների, ուրեմն թագավորը վախկոտ է...

Այստեղ նրանց զրույցն ընդհատվեց, որովհետև այդ պահին կաթողիկոսը դուրս եկավ թագավորի վրանից և արքայի անենկապետի ու պահակապետի ուղեկցությամբ գնաց դեպ իրեն սպասող հոգևորականները, որ ձիերից իջած և մի տեղ խմբված զրուցում էին հանդարտ:

Կաթողիկոսին տեսնելով՝ զինվորները ջանացին հեռվից հեռու նրա դեմքից կռահել մի բան. եթե ուրախ լինե՞ր՝ ուրեմն հաշտություն կլիներ. եթե տխուր՝ ոչինչ, կոհվը պիտի շարու-

նակվեր... Քայց որքան էլ նայեցին, քահանայապետի դեմքից ոչինչ գուշակել չկարողացան, մանավանդ որ նա երկար շմբուց այդտեղ. անմիջապես ձի հեծնելով շտապեց դեպի նախարարների բանակը: Նրան ուղեկցում էին դարձյալ իր շքախումբը կազմող երեք եպիսկոպոսը և երեք վարդապետը: Ներսեսը մի երկու խոսքով միայն հայտնեց նրանց իր բանակցութեան արդյունքը, այն, որ առել է արքայի համաձայնութունը հաշտութուն խոսելու... ուստի և սրանք գոհ էին, որ իրենց քահանայապետի առաքելութունը հաջողվում է:

— Դժվարինը արքային համոզելն էր,— ասում էր նա ճանապարհին իր եպիսկոպոսներին:— Նախարարաց համոզելը կլինի առավել դյուրին:

Ներսեսը լիովին վստահ էր, որ հաջողութուն կունենա և նախարարների մոտ: Եթե կարողացավ համոզել Արշակի նման համառ մարդուն, կհամոզի և նախարարներին: Բավական է սպառնա «հավուր դատաստանով», նրանք տեղի կտան անտարակույս,— մտածում էր նա:— Վերջապես նրանք ևս կարիք են զգում այժմ հանգստի և խաղաղութեան. չի կարող պատերազմը տևել անվերջ... Տեղի կտան, եթե մանավանդ ինքը երաշխավորի նրանց անվտանգութունը հաշտութունից հետո...

Երկու հակառակորդ բանակները իրարից բաժանողը մի ժամվա ճանապարհ էր, երբեմն—որոշ տեղեր—մի նետընկեց տարածություն: Երբ նախարարական բանակից նկատեցին դեպի իրենց գնացող հոգևորականներին, նվազած նետաձգութունը իսպառ դադարեց: Այդտեղ մեկի փոխարեն եկան երկու հեծյալ և հետաքրքրվեցին, թե ուր են գնում... Իմանալով եկողը կաթողիկոսն է և կամենում է տեսնել իշխան Կամսարականին՝ նրանք իջան նժույզներից և գլուխները խոնարհեցին, ապա առաջնորդեցին նրան Կամսարականի վրանը, որն իր մեծութեամբ պակաս չէր թագավորի վրանից: Դա նույնպես գտնվում էր կովի դաշտից հեռու, Արանց գլուղի վերևը, իշխող մի սարալանջի, որտեղից, ինչպես և թագավորի վրանից, երևում էր ամբողջ հովիտը՝ իր շեներով, ցանքերով ու միակ գետով:

Իշխանի վրանը գնալու համար պետք էր անցնել Արանց

գյուղի միջով: Երբ շինականները տեսան հոգևորականների հեծյալ խումբը, մեծ ու փոքր դուրս թափվեցին նրանց նայելու. «Ինչի՞ են եկել, ո՞ւր են գնում»,— ասես հարցնում էին նրանց հայացքները: Իսկ առաջնորդող հեծյալներից լեկը կես ճանապարհից սլացավ դեպի իշխանի վրանը:

Եկողներին նկատելով՝ իր վրանից դուրս եկավ ինքը Կամսարականը՝ ուզմի կիպ հագուստներով և երկար, մինչև ծնկները հասնող մույկերով, սաղավարտը գլխին, Կաթողիկոսին ճանաչելով՝ նա սաղավարտը վերցրեց, խոնարհումով համբուրեց նրա աջը, ապա օգնեց ձիուց իջնելու: Նույնն արին և նրա մոտ գտնվող նախարարները, որոնք դուրս էին եկել վրանից: Իրենց ձիերից իջան նաև եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, իսկ դպիր Փավստոսը, ինչպես թագավորի վրանի մոտ, այնպես էլ այստեղ, նախ գավազանը տվեց կաթողիկոսին, ապա շտկեց նրա փեղերը:

Ներսեսը մի հայացքով նկատեց, որ Կամսարականի տեսլան ավելի խոժոռ էր, քան անցյալ տարի՝ Գառնի եկած ժամանակ: Նա մինչև իսկ զրահներ էր հագել վերնոցի տակ: Այդպես զրահների մեջ էին և նրա վրանից դուրս եկողները:

— Ահա, տեր հոգևոր, ուր հասցրեց Արշակի համառությունը,— խոսեց Կամսարականը վրդով:— Ծա զգուշացրի հրովարտակի հետևանքներից, վկա ես ինքդ, քահանայապետ: Բայց նա արհամարհեց և շարունակեց հրապուրել մեր ծառաներին...

Մինչ Կամսարականը խոսելով հրավիրում էր կաթողիկոսին և հարգանքով նստեցնում նրան վրանի բազմոցին, մյուս նախարարներն ու զորականները մոտեցան-խմբվեցին վրանի մոտքի առաջ: Նրանց հետաքրքրությունը գրգռում էր մանավանդ այն հանգամանքը, որ քահանայապետը գալիս էր թագավորի մոտից: Ինչո՞ւ էր եկել արդյոք, ի՞նչ լուր էր բերել, ի՞նչ էր խոսել թագավորի հետ կամ ի՞նչ էր ասել թագավորը,— կարդացվում էր բոլորի դեմքին:

Այս ընդհանուր հետաքրքրությունը նկատելով՝ Կամսարականը հարցրեց.

— Հայր հոգևոր, իմ բարեկամներս կարո՞ղ են ներկա լինել մեր զրույցին:

— Կարող են ամենեքայան,— թույլատրեց Ներսեսը:— Ես գաղտնիքներ չեմ խոսելու, տեր Կամսարական:

Այսքանը բավական եղավ. անմիջապես: իրար հետևից ներս մտան Վահևունյաց Վահե իշխանը՝ իր ծուռ քթով ու խուզարկու աչքերով, Համունի իշխան Գանիելը, որ եղբոր մահից հետո ինքն էր համարվում տոհմի տանուտերը, Բասենի Մանեհը, Վանանդի տերը և մյուսները:

— Ժամանումս բարենպատակ է, իշխան,— սկսեց Ներսեսը խոշոր թափանցող աչքերով հավաքվածներին զննելով և նրանց հարցասեր հայացքները տեսնելով:— Իբրև քրիստոնեից հովիվ՝ եկել եմ ձեզ հաշտութուն խոսելու և, հուսով եմ, որ կանսաք ձեր քահանայապետի խոսքը:

Ներսեսն այստեղ խոսում էր ավելի ազատ, քան թագավորի մոտ. խոսում էր հեղինակավոր շեշտով, իբրև մեծ և հրամայող, որին տհաճ է այն, ինչ կատարվում է, ինչ անպատվաբեր, անվայել է քրիստոնյաներին:

— Հաշտությո՛ւն: Յանկալի, բայց ուշացած ցանկություն,— ասաց Կամսարականը:— Ի՞նչ պայմանով սակայն, տեր հոգևոր,— հետաքրքրվեց նա փոքր լռելուց հետո, հարգալից ուշադրությամբ նայելով կաթողիկոսի հոգնած, խորշումած դեմքին:

— Պայմանը, իշխան սիրելի, կլինի այն, որ դու և զինակիցներդ թողություն խնդրեք արքայից՝ քաղաքը վնասելու համար և հայտնեք հնազանդություն:

Կամսարականն ուշադիր նայեց նախ կաթողիկոսին, ապա իր զինակիցներին. սրանք ամենքը լուռ էին, բայց մտահույզ: Կամսարականն ասես հասկացավ նրանց և ասաց առվայրկյան լռելուց հետո, կարծես փորձելու համար:

— Իսկ խորքում խաբեություն չկա՞, տեր հոգևոր:

Ներսեսը գլուխ բարձրացրեց:

— Երբեք, իշխան, չեմ եղել ես խաբեության գործիք, և չեմ լինի ցմահ,— ասաց նա գրեթե վիրավորված:— Մի՞թե Կամսարականաց տերը այդպես է ճանաչում իր քահանայապետին:

— Լիովին հավատում եմ քեզ, հայրապետ,— ասես արդարանալ ուզեց Կամսարականը,— սակայն Արշակն ինքը...

Այս անգամ ներսեսը հերթով նայեց գորգին նստած իշխաններին և ասաց հանդիսավոր շեշտով .

— Ես արքայական խօսք եմ առել, տեր Կամսարական, և երաշխավոր եմ: Ահեղ դատաստանին պարտական կլինի, եթե...

— Իսկ ճշմարիտ է, քահանայապետ, որ Արշակը վրացական զնդեր է բերում մեր դեմ: Եթե այդպես է՝ մենք վար շենք դնի մեր զենքը:

Ներսեսը քաղաքագետ էր և հոգեբան. գիտեր ո՛րտեղ ի՛նչ պիտի ասի:

— Այո, լսել եմ, որ եթե կռիվը շարունակվի, մտադիր է բերել զնդեր վրացական...

Ու շարունակեց այս ոգով: Ինքը արքային համոզել է արդեն, որ ներքին կռիվները կվնասեն երկուստեք, ուստի պետք է մեծահոգի լինի և այլն:

Ներսեսը ոգևորված էր իր առաքելությամբ. եղբայրասպան սրերը զնել պատյան—կա՞ր գրանից ավելի մեծ, քրիստոսավայել գործ,— մասածում էր նա,— մի գործ, որ կրարձրացնեի իբ անունը «յաշու ժողովրդյան»: Եվ մինչ նա խոսում էր՝ Կամսարականն ու իր համախոհները անխոռ հետևում էին նրա խոսքին, իսկ երբ նա վերջացրեց, ամենքը գրեթե միաժամանակ նայեցին իրենց առաջնորդ Կամսարականին, ասես դեմքից գուլակելու նրա միտքը, իրենք ևս, մտքերի մեջ խորասուլյզ, թվում էր կշռադատում էին կաթողիկոսի առաջարկը, թե լավ կլինե՞ր արդյոք ընդունել այն... մանավանդ որ կաթողիկոսն ասաց և այն, թե նախարարները շպուտք է մոռանան, որ թագավորն ավելի զորք ունի, քան իրենք, ավելի փորձ կովողներ, քան իրենք. որ Արշակն ի վիճակի է անգամ զորագնդեր բերելու Վրաց աշխարհից...

Կաթողիկոսի խոսքից հետո լուռությամբ իջավ. այժմ յուրաքանչյուրը խորհում էր մեկուսի և երբեմն նայում հարևանին: Ինքը Կամսարականը մի քանի վայրկյան շոշափեց մորուքը մտածումների մեջ և, ասես անհարմար լուռությամբ վերջ տալու համար, հարցրից.

— Իսկ այսուհետ Արշակը չի՞ պահանջի մեր բերդերը, մեր մարդերը:

Իսկ ծեր Վահևունին վրա բերավ ծուռ քիթը հեզանքից ավելի ծռելով.

— Ու նորից չի՞ փորձի կարճել մեր իրավունքները...

Այս հարցումները բացին մյուսների բերանը, և իրար հետևից խոսեցին բոլորը՝ իրենց իրավունքների, կալվածների, ծառաների անձեռնմխելիության մասին... Ներսեսը թեև այս հարցերի մասին չէր խոսել թագավորի հետ, բայց անհրաժեշտ համարեց ասել.— Ես անշուշտ եմ, որ արքան այսուհետև բնավ չի լինի խիստ, քանզի հաշտություն՝ նշանակում է՝ մոռանալ հինն ու հին պահանջները և խորհել արդարն ու ցանկալին:

Նորից լուծյուն իջավ. թվում էր՝ մարդիկ ասելիք շունեին կամ չգիտեին ինչպես ասեն, և առաջինը դարձյալ կամսարականը եղավ, որ անսպասելի ելնելով տեղից, ասաց.

— Քահանայապետ, դու հանգիստ առ սուրբ հայրերի հետ՝ մենք շուտով կբերենք քեզ մեր պատասխանը:

Նոր էր կամսարականը դուրս գնացել, երբ վրան մտան կաթողիկոսի ուղեկից եպիսկոպոսներն ու վարդապետները: Նրանց համար բերին ուտելիքներ՝ սկուտեղների վրա շարած:

Մինչ հոգնած եկեղեցականները անխոս ճաշակում էին բերածը, նախարարները հեռու մի վրանում քննում էին հաշտության խնդիրը. նրանց ձայները, թեև խուլ ու կցկտուր, հասնում էին երբեմն ճաշողներին, բայց թե ի՞նչ էին խոսում՝ հնարավոր չէր ջոկել ոչինչ... Նախարարների խորհրդակցությունը իրոք երկար շտկեց. շուտով եկավ կամսարականը Վահևունի իշխանի հետ և հայտնեց յուրաքանչյուր բառը շեշտելով.

— Տեր հոգևոր, մենք պատրաստ ենք հաշտության, միայն թե թագավորի խոսքը լինի աներեր:

— Այո՛, — ավելացրեց Վահևունին մեծաշեշտ:

Ներսեսը բարձրացրեց աջը.

— Վստահեցեք ձեր հոգևոր տիրոջը: Եթե շունեհայի երաշխիք հաստատուն, չէի միջամտի բնավ: Պայմանների մասին՝ հետո:

— Սակայն, քահանայապետ, — խոսեց նորից Վահևունին, — նախ մի պայման: Եթե ինքդ մասնակից լինես՝ կհո-

ժարենք գալ և հաշտութիւն խոսել Արշակի հետ: Այլապես՝ կմերժենք: Արշակը մեզ չի լսի և...

— Երկյուզդ իզուր է, իշխան, Ես կներկայեմ բանակցութեանը և թույլ չեմ տա անարդար գործ...

Հոգևոր պետի խոսքը Հայոց Աշխարհում թե օրենք էր, թե երաշխիք, մանավանդ, երբ ասում էր, թե ինքը պատասխանատու է ժողովի մարդկան և աստուծոյ:

Այս խոսքերից հետո Կամսարականն ու Վահուհին գլուխ իջեցրին կաթողիկոսի առաջ, և նա աջով խաչակնքեց նրանց:

Իսկ մի ժամ հետո ներսեսը իր շքախմբով, նրանց հետ և Կամսարականի բանազնաց իշխանը՝ Կարուց նախարար Զաքարեն, հասան թագավորի վրանը և հայտնեցին, թե հակառակորդ նախարարները վար են դնում իրենց զենքը և համաձայն են հաշտութեան:

Արշակը խոժոռ նայեց կաթողիկոսից հետո այս փոսքն ասող բանազնաց իշխանին և ասաց.

— Բարի է: Ընդունում եմ պարտազանցներիդ հնազանդութիւնը և նույնպես դադարեցնում մարտը:

Նա ցանկացավ ավելացնել, թե հաշտութեան նախապայմանն է, որ նախարարները գան ներում խնդրեն և հանձնառու լինեն քաղաքը վերակառուցելու: Բայց զսպից իրեն և դարձավ թիկնապահ՝ անպուհներից մեկին.

— Հրամայիր՝ թող շեփորեն զինադադար...

Զինվորի համար աշխարհում չկա երևի ավելի հաճելի և ավելի երջանիկ պահ, քան զինադադարի շեփորը. ինչպիսի՞ հույզեր, հույսեր ու երազներ են զարթնում նրանց հոգում...

Երբ արքայական բանակում հնչեց առաջին շեփորը և նրան արձագանքեց նախարարների բանակից նույնպիսի մի տևական ձայն, զինվորները նետեցին իրենց աղեղներն ու նիզակները, օր ու գիշեր իրենց հոգնեցնող այդ զենքերը, ու փարվեցին իրար, փարվեցին իրենց ձիերին՝ այնպիսի գորովով, ասես հանդիպել էին երկար անջատումից հետո: Ապա, շգիտես ինչպես, այդ երեկո, ի նշան զինադադարի, երկու հակառակորդ բանակում էլ, ինքնաբեր, առանց հրամանատարների թույլտվութեան, մի քանի կետերում միաժամանակ վառվեցին փառույցներ, որ ոսկեղեն բոցերով փրատում էին

մութը և լուսավորում խավար գիշերը: Խարույկների հետ միասին երկու բանակում ևս բարձրացան երգի ու նվագի ձայներ, որ լցնում էին հովիտն ու միջոցը և կենդանացնում գիշերը: Թվում էր հեթանոսական մի գիշերատոնն է կատարվում Կոգի հովտում:

Զինադադարի լուրը շեփորի ձայնով հասավ և գյուղերը ու ամենքին համակեց ցնծություն. մոտիկ Արանց շենու՛մ կին, մարդ, երեխա բարձրանում էին կտուրները և դիտում խարույկները... Իսկ թե ի՞նչ էր կատարվում մյուս շեներում՝ չէր երևում ոչինչ. բայց շուտով դա հայտնի դարձավ նրանով, որ շինականները ոչխարներ բերին խարույկների մոտ:

— Զեզ ընծա, եղբայրներ... նգո՛վք պատերազմին...

Այդ գիշեր բոլորի հետ միասին, գուցե բոլորից ավելի ուրախ էր Վարդանի Ղուսիկը: Նա խանդավառ նայում էր գիշերի մեջ վառվող խարույկներին և շուտ-շուտ քաշում հոր փեշը.

— Պապո, էլ կռիվ չի՞ լինի:

— Չէ, տղաս, վերջացավ:

— Հիմա կերթա՞նք մամոյի մոտ:

— Հապա՛. պիտի գնանք մեր տուն՝ մամոյի մոտ:

Ասում էր Վարդանը, բայց ինքն էլ չգիտեր, թե հիմա ո՞ւր կլինի «մամոն» — քաղաքո՛ւմ՝ իրենց նոր տանը՞, թե... Վարդանը լսել էր, որ շատ ընտանիքներ տարվել են գերի, շատերը գերի ընկնելու վախից թողել-հեռացել էին քաղաքից, իսկ ոմանք սպանվել էին կռվի միջոցին՝ այն իսկ ժամանակ, երբ կռիվը փոխադրվել էր քաղաքի մեջ, որ կանայք նույնպես կռվում էին եկվորների դեմ՝ կտուրներից, պատերի հետևից քարեր նետելով...

Ուրախ էր և Թորոզմը, բայց միայն նրա համար, որ վաղը, մյուս օրը կերթա քաղաք և կպարզի, թե ո՞ւր են յուրայինները: Վարդանի պես նա ևս չգիտեր ո՞ւր կլինեն նրանք. քաղաքո՛ւմ արդյոք, հեռացե՞լ են, գուցեև տարվել գերի: Բայց սխուր էր, որ նախարարները մնացին անպատիժ. գոնե մեկը նրանցից ընկներ նետահար: Նա այդպես էլ ասո՞ւմ էր ընկերներին.

— Ափսո՛ս, թագավորը պետք է պատժեր քաղաքն ավերող շարերին: Ափսո՛ս...

— Հազար անգամ,— ասաց Նովսեփը:— Թագավորը նըրանց պիտի կախեր քաղաքի մեջտեղ, որ ամենքը տեսնեն, թե ո՞վքեր են Արշակազան ավերողները...

Բանակում, բացի Թորգոմից ու ընկերներից, կային և շատ ավանցիներ, որ կովելով եկել-մնացել էին զորքի մեջ: Նրանք ևս գոհ չէին, որ թագավորը հաշտվել է նախարարների հետ: Ուրեմն ներսում է թագավորը նրանց արածները. բացատրել չէին կարողանում, թե ինչու՞ Մի՞թե թագավորի ուժն է պակաս, թե՞...

Այս ծանր մտքերի մեջ Թորգոմին ուրախացնում էր միայն մի բան, այն, որ քաղաքի կովի ժամանակ թե՛ ինքը, թե՛ ընկերները ողջ մնացին և գերի չընկան, այլապես ի՞նչ կլիներ իրենց ընտանիքների վիճակը... Ի՞նչ պիտի աներ մայրը առանց իրեն. ի՞նչ պիտի աներ Մինան ծեր հոր հետ... Իսկ երբ այս մտածումներից սթափվում էր՝ նա հարցնում էր ինքն իրեն. «Բայց արդյոք որտե՞ղ են հիմա»...

Չորքի ուրախ աղաղակները հասնում էին Արշակ թագավորի վրանը. վարագույրը ետ քաշած մուտքից նա տեսնում էր ոսկեցուլուն բոցերով խարույկները, որ տատանում էին մուխը. լսում էր իրար ընդմիջող և գիշերը պատառը երգերն ու նվագները, բայց նրա դեմքի և ոչ մի մկանը ուրախություն չէր արտահայտում: Ընդհակառակը. նա լարված էր, մինչև իսկ մռայլ: Նրան զբաղեցնում էին ծանր մտքեր, Հակառակորդները թեև ներում էին խնդրում և հնազանդություն հայտնում, բայց նրա բարկությունն ու զայրույթը չէր գոհանում դրանով:— Եթե նրանք ժամանակին չկատարեցին իր պահանջները՝ բերդեր ու զինվոր տալու— դա սովորական էր և հասկանալի, ուստի և քիչ էր վրդովում: Սակայն այս, որ նրանք ավերել են տարիների ջանքով կառուցած քաղաքի թաղերը, գրա ցավը փոխվում էր զայրույթի: Թվում էր նրան, թե խորտակել են իր պետության հիմքը, երկիրն ամրացնելու իր բոլոր երազները...

Ո՞վ հղացավ արդյոք իր քաղաքն ավերելու, հրդեհելու միտքը. կամսարական Նա՞րը, թե ուրիշ մեկը... Այս հարցույթը նա չէր կարող անել որևէ մեկի. այս մասին չէր կարող խոսել որևէ մեկի հետ... Բայց մտքերը տանջում էին նրան

թե՛ վրանում և թե՛ այն ժամանակ, երբ դուրս էր գալիս վրանից: Լավ էր, այո, որ չսեց կաթողիկոսի խորհուրդը և դադարեցրեց կռիվը. բայց Ավա՛նը, բայց ապագա բե՛րդը... Ո՛վ պիտի հատուցի իր կորուստը... Ինքը, այո, շուգեց հանցապարտների պատճառով կոտորել զինվոր ու ժողովուրդ, բայց քաղաքն ավերողները մի՞թե պիտի միան անպատիժ... Ճշմարիտ է, ինքը անձնապես պարտված չէ աշխարհի առաջ. ինքը մեծահոգի եղավ... Բայց քաղա՛քը, բե՛րդը...

Ու խորհեց Արշակը երկար, խորհեց մինչև գիշեր, խորհեց մինչև լուսաբաց, իսկ առավոտյան սենեկապահ Եզնիկին հրամայեց հրավիրել կաթողիկոսին իր վրանը: Եվ երբ նա եկավ՝ թագավորը նստեցրեց նրան իր դիմաց և ասաց.

— Տեր քահանայապետ, մենք վար գրի՛ք մեր զենքերը և վերջ դրի՛նք կռիվն եղբայրասպան: Սակայն, խորհում եմ, որպեսզի մեր հաշտությունը լինի կատարյալ և տևական, լավագույնս է, որ մենք՝ ես և ինձնից դժգոհ նախարարները ժողովվենք ի մի և անձամբ-անձին խոսելով զանք մի իրավասոհության, որ հաշտ լինենք ընդմիշտ և, նախնայաց օրինակով մեր հաշտությունը կնքենք երդումով, որպեսզի նոքա լինեն թագավորին հնազանդ, իսկ թագավորը՝ նոցա հովանավոր հայր:

— Իրավացի ես, արքա, — համաձայնեց ներսեսը: — Ինքս այլ կերպ չեմ խորհում: Անտարակույտ, որպեսզի հաշտությունը լինի կատարյալ՝ պետք է հանդիպել, երդվել սուրբ խաշով և...

— Եվ որպեսզի, տեր հոգևոր, — ընդմիջեց Արշակը, — մեր հաշտությունը իրոք ծառայի իր նպատակին, երեկվան մեր գրույցից հետո ես խորհեցի, որ լավագույնս կլիներ, որ թե՛ կամսարական իշխանը և թե՛ մյուս նախարարները հաշտություն կնքելու փան իրենց որդիներով, տոհմակիցներով, որպեսզի նրանք ևս ընդունեն երդումը և երդմնազանց չլինեն երրեք:

— Բարի է, արքա, — կրկին համաձայնեց կաթողիկոսը:

— Այդպես, — գրույցը փակեց Արշակը: — Հաշտություն խոսելու համար կարող ենք հանդիպել տասը օր հետո:

Կաթողիկոսը համաձայնեց և նույն օրը եպիսկոպոսներով

վերադարձավ իր նստավայրը, Եվ տեղ հասնելու գիշերն իսկ նրա դպիր Փավստոսը գրեց իր մատյանում.

«Տերն մեր Քահանայապետ Մեծն Ներսես հաշտություն խոսեց Արշակ արքային և նախարարաց մերոց, և ամենեքայն սուրը դրին ի պատյան և եղավ ցնծություն մեծ: Աղոթենք և հուսանք, որ տևական ու մշտնջենական լինի խաղաղությունը Աշխարհիս Հայոց»...

Ջինադադարից հետո ամենքն սկսեցին ցրվել. թագավորն իր մայրաքաղաքը, նախարարները՝ իրենց ոստանները: Նրանց հետ և իրենց զորքերը: Իսկ այն քաղաքացիները, որ միացել էին արքունի զորքին, խմբերով վերադարձան քաղաք, այնտեղ շտապեցին նաև Թորգոմն ու ընկերները:

Կովի ժամանակ նրանց տվել էին ընկած զինվորների ձիեր: Երբ պատրաստվում էին մեկնելու, հարյուրապետից հարցրին, թե ո՞ւմ պետք է հանձնեն ձիերը: Հրամանատարը պատասխանեց.

— Տարեք ձեզ: Դուք արժանի եք այդ ձիերին...

Եվ նրանք դարձան ձիու տեր:

Մեկնելիս Վարդանը Հուսիկին նստեցրեց իր ձիու գավա-
կին և պատվիրեց, որ շընկնելու համար գրկի իր մեջքը:

— Գնանք ուտենք մամոյի եփած կերակուր,— ասաց Հու-
սիկը, երբ արդեն ճանապարհ էին ընկել:

«Բայց մամոն արդյոք կլինի՞ այնտեղ»,— մտածեց վար-
դանը տարակուսով:

Նույնպիսի տարակուսի մեջ էին և Թորգոմն ու Հովսեփը:

* * *

Ջինադադարից երեք օր հետո հեռավոր Տայքի իր ոստա-
նից եկավ Վասակ սպարապետը և նույն օրը ներկայացավ
թագավորին, որը նույնպես նոր էր վերադարձել մայրաքա-
ղաք:

— Ինչպիսի՞ աղետ, արքա,— ասաց նա հուզված,— և ո՞վ
նյութեց այս ամենը:

Արշակը շուրթերը սեղմած նայեց իր կարճահասակ, բայց
լիբրկ մարմնով սպարապետին և ասաց.

— Հավանաբար բացակայութիւնդ, սպարապետ, ոգի տվեց ապիրատներին և նոքա կամեցան վրեժխնդիր լինել ինձնից:

Վասակը զարմացած աչքերը սևեռեց թագավորի երեսը:

— Ուրեմն, արքա, մեղավորը ե՞ս եմ իմ բացակայութեամբս:

— Ամենևին, սպարապետ, կամիմ ասել, որ քո Երկյուղից սինլքորները չէին համարձակվում անել մի ինչ, բայց հեռացար՝ հանդգնեցին և սուր բարձրացրին Ավանիս վրա:

Արշակի խոսքերը թեև շոյեցին սպարապետի ինքնասիրութիւնը, բայց և այնպես թագավորի բացատրութիւնը չզոհացրեց նրան:

— Ես միշտ խնդրում էի, արքա, որ խստութիւնը կունենա ծանր հետևանքներ...

Թագավորն աչքերը ոլորեց մի երկու անգամ և ապա ասաց հանգիստ.

— Եթե նոքա, սպարապետ, շհարձակվեին Ավանիս վրա՝ մի՞թե ես կցանկանայի սուր վերցնել նոցա պատժելու: Սակայն դա անցավ և այլևս չի կրկնվի, քանզի մենք հաշտված ենք արդեն...

Արշակի շուրթերի անկյուններում խաղաց հագիվ նշմարելի մի հեզանք:

— Գոհանանք, արքա, որ վերջացավ այդպես: Կարող էր լինել վատթարը... Այո, արդեն իսկ լսած եմ, տակավին ճանապարհիս, որ հանցավորները պիտի գան հաշտութեան և հնազանդութեան: Դա խելամտութիւն է:

— Անտարակույս,— համաձայնեց թագավորը և, ասես չկամենալով զրույցը շարունակել այդ խնդրի շուրջը, հետաքրքրվեց սպարապետի առողջութեամբ, ապա ցանկացավ պարզել՝ մնալո՞ւ է նա մայրաքաղաքում, թե նորից պիտի մեկնի իր ոստանը:

— Պիտի մնամ, արքա, որպեսզի չկրկնվեն նման ընդհարումներ անցանկալի, որ վնաս բերելով երկրիս, բարոյալքքում են նաև զորքը,— ասաց սպարապետը վշտաշեշտ:

— Շուտամ՝ չի կրկնվի, սպարապետ, Եղիր վստահ. ուստի կարող ես կրկին մեկնել հանգստի: Առողջութիւնդ թանկ է ինձ...

Սպարապետին տարօրինակ թվաց, որ արքան շուգեց ոչ մանր պատմել կովից, ոչ էլ հարցնել իր կարծիքը հաշտության պայմանների մասին, այլ միայն հոգում է իր հանգիստը: Չէ՞ր կամենում, որ ինքը մնա և մասնակցի հաշտության, թե սխալ հասկացավ, գուցեև թվաց իրեն, ուստի և հանգիստ առաց.

— Կուզեի մնալ հաշտության հանդիսին, արքա:

Արշակը զննարար նայեց սպարապետին:

— Ազատ ես և զնալ, Մամիկոնեից տեր: Պարտադիր չէ, որ ներկա լինես, գրկելով քեզ հանգստից:

Վասակը գարծյալ զարմացավ, որ թագավորը չի հրավիրում իրեն ներկա գտնվելու մի այդպիսի կարեւոր հանդիսի, ինչպիսին հաշտության ծեսը պիտի լիներ իր և նախարարների միջև: Վասակին թվում էր, որ ինքը անհրաժեշտաբար պիտի վկա լիներ այդ ծեսին, սակայն ինչո՞ւ թագավորը կարեւոր չէր համարում... Դա թեև տարօրինակ թվաց Վասակին, բայց շատաց ոչինչ... ու միայն աջը բարձրացրեց զինվորականին հատուկ ձևով և՝

— Ողջ լեր, արքա,— ասելով՝ վիրավորված դուրս եկավ գահասարահից, մտքում որոշելով այնուամենայնիվ զնալ ներկայանալ հաշտության ծեսին և շնորհավորելու:

ԳՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Այս գրույցից յոթ օր հետո Երասխաձորի հին ճանապարհով խումբ-խումբ հեծյալներ, աշնան փոշոտ գետինը դոփելով, գնում էին դեպի հայոց հնագույն մայրաքաղաքը՝ Արմավիր, հատկապես դեպի նրա լքված պալատը, որ գտնվում էր սոսիների հին անտառում և շրջապատված էր հնածև, տեղտեղ քարերն ու աղյուսները թափած պարսպով: Հեծվորների մեջ կային թե տարեց, թե երիտասարդ մարդիկ՝ իշխանների, սեպուհների ու թիկնապահների: Բոլորը ուժակորով նծույզների վրա, բոլորը շքեղ հագնված, բայց լրջադեմ... Հագուստները տոնական էր, իրենք՝ մտահոգ:

Սոսիների այդ հին անտառում, համատարած կանաչության մեջ կային արդեն վաղ աշնան գույներ՝ դեղին, նարինջ

ու բաց կարմիր տերևներ: Կային այդտեղ և շատ թռչուններ, որ խմբերով ու մեծակ երգում էին անտես, տերևների մեջ թաքնված, բայց զրանք այլևս չունեին գարնան երգերի գոհունակ ու տևական զեղզեղանքը: Կրանք կարճ, տենդային ձայնարկումներ էին, գուցեև մոտալուտ հրածեշտի հնչյուններ, որոնց մեջ ե՛ տխրություն կար, և՛ թախիծ, ինչպես ծառերի դեղնած տերևների մեջ:

Հին պալատը, որի պատերն անձրևներից ծեփաթափ էին ու խիմած, պատուհանները ուարդոստայն կապած և միշտ անբնակ ու ամայի, սովորաբար պահպանվում էր մեկ-երկու պահակով, այսօր սակայն արտակարգ կենդանություն կար նրա առաջ, նրա շուրջը: Կային ծառայության պատրաստ սպասավորներ, որ եկողներին ընդունում էին հարգանքով: Այս բանում ավելի հոգածու էր նրանց ավագը, կամ, ինչպես իրենք էին ասում, արարողապետը, ծաղկած մուրուքով մի հսկա, որ անձայն, միայն աչքով-հոնքով կարգադրություններ էր անում շարունակ, Այն ժամանակ, երբ սպասավորները հյուրերի թիկնապահների օգնությամբ նրանց ձիերը առնում-տանում էին պալատից հեռու գտնվող արքունի ախոռը, արարողապետը հյուրերին առաջնորդում էր պալատ, որի ընդարձակ սրահներում պատերի երկարությամբ գրված էին գորգածածկ բազմոցներ, իսկ հատակին փռված գորգերի վրա՝ պեռ-պեռ գույնի խոշոր բարձեր, որոնք փոխարինում էին նստարանների: Սրահներում կային և փայտե նստարաններ ու սեղաններ, բայց ավելի աչքի էին ընկնում գորգերն ու բարձերը:

Ներս մտնելով՝ հյուրերը հանում էին ճանապարհին փոշոտված վերնոցները և տեղավորվում բազմոցների ու բարձերի վրա՝ հոգնությունից հանգիստ առնելու: Կային և այնպիսիներ, որ միառժամ քայլում էին սրահի երկարությամբ՝ ձիու վրա անշարժ պահած ստրուները բացելու և իրենց կարգի բերելու:

Հեծվորները գալիս էին հեռվից, և բոլորն էլ թվում էին հոգնած ու ինչ-որ սևեռուն մտքերով տարված: Սպասավորները թեև շատերին նոր էին տեսնում, բայց արդեն գիտեին, թե ովքե՛ր են և ինչի՛ են գալիս: Նրանց ասել էին, թե զրանք այն ապստամբ նախարարներն են, որ հարձակվել էին Ար-

շակավանի վրա և կովել թագավորի դեմ. այժմ թագավորի և Ներսես կաթողիկոսի հրավերով գալիս էին հաշտության, ավելի շուտ՝ փոխադարձ երդման ծիսակարգ կատարելու:

Գալիս էին ոմանք որդիների հետ, ոմանք՝ թիկնապահներով, բայց ամենքը միատեսակ լուրջ ու հետաքրքիր նայվածքներով:

Նկողններից առաջինը Կամսարական Նար իշխանն էր՝ իր հինգ եղբոր և շորս որդիների հետ: Նա արդեն ներսը դիտում էր պալատի հին կահերն ու խոնացած որմնակարները, որոնք ներկայացնում էին բացառապես որսի տեսարաններ և ինչ-որ ծառեր. դիտում էր մաշված քանդակները, որոնք հիշեցնում էին խաղող, նուռ և սերկևիլ... Նար իշխանը թեև հանգիստ էր առերևույթ և լայնաբաց աչքերով նայում էր պատերին, բայց ներքուստ թվում էր լարված. նրան զբաղեցնում էր առաջիկա հաշտության խնդիրը.— Ինչպե՞ս պիտի լիներ դա. ի՞նչ պայմաններ կառաջարկի թագավորը, և արդյոք ընդունելի՞ կլինեն դրանք, թե ոչ... Նա դժվարանում էր պատկերացնել հաշտության պայմաններն իր բոլոր մանրամասներով, ուստի և մտահոգ էր. սակայն այն հանգամանքը, որ հաշտության միջնորդը կաթողիկոսն էր, Նար իշխանը կարծում էր, թե Ներսեսն իր միջամտությամբ կգտներ եզր հաշտության... Նար իշխանն ինքը թերևս չհավատար թագավորի հաշտության առաջարկին, բայց քանի որ այդ առաջարկը եկավ Ներսեսից, նա չէր կարող մերժել: Ճշմարիտն ասած՝ Նար իշխանին երկյուղ ազդեց Ներսեսի այն խոսքը, թե արքան կամենում է անգամ վրաց զորք կանչել և կռիվն ավարտել կարճ միջոցում... Այս հեռանկարը Նար իշխանին թելադրեց այն միտքը, թե այդ պարագային ինքն ու իր կողմնակիցները չեն կարող դիմագրավել, և ամեն ինչ կարող է կորչել, ուստի և լավագույնը կլինի հաշտվել առանց մեծ կորուստների: Այս հարցում նրան համամիտ եղան համախոս նախարարները:

Հաշտության այս առաջարկի մասին Կամսարականը կարևոր շհամարեց հայտնել Մերուժանին, լավ իմանալով, որ նա պիտի պահանջեր շարունակել կռիվը, այնինչ ինքն իր զինակիցներով այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու, քանզի:

ունեցել էին շատ կորուստներ թե՛ ինքք և թե՛ բարեկամ նախարարները՝ Վահևունին, Բասենի տերը, Վանանդի իշխանը և մյուսները:

Այս ամենից հետո լավ էր իհարկե. պատվավոր մի հաշտութիւն, ինչ երաշխավորում էր քահանայապետը: Բայց այժմ դրան համաձայն կլինե՞ր արդո՞ք Արշակ թագավորը... Այդ հարցում, իշխանին թվում էր, վճռական դեր պիտի կատարեր դարձյալ կաթողիկոսը, որպէս հաշտարար և դատավոր, որի խոսքը պարտաւորիչ պիտի լիներ կողմերի համար, մանավանդ նա ինքք պիտի կատարեր հաշտութիւն ծեսը... Այո, ամեն ինչ լինելու էր նրա ներկայութեամբ ու մասնակցութեամբ: Իսկ եթէ թագավորն առաջադրի ծանր, աննպաստ պայմաններ, — շարունակում էր մտածել նա իշխանը, — այդ դեպքում ինքք կարող է հրաժարվել, պարզապէս շնորհունել անպատվաբեր հաշտութիւն և նորից զինակիցների հետ վերադառնալ իր ոստանը և անգամ, եթէ հարկը պահանջի, շարունակել կռիվը և նոր օգնութիւն խնդրել Մերուժանից:

Երկրորդ կողմը եղավ Բասենի տեր Մանեճը՝ իր միակ որդու հետ. իսկ երրորդը՝ Վահևունյաց իշխան Վահեն՝ իր երկու որդու և մի քանի թիկնապահի հետ: Ներս մտնելով և, ծուռ քիթը մի կողմի վրա բռնած, նա անմիջապէս մոտեցավ Վամսարականին և սկսեց, առանց ողջույնի, ասես ընդհատված մի զրույց.

— Ի՞նչ ես խորհում, իշխան, Արշակի հաշտութիւնը կլինի տևակա՞ն, թէ առժամյա:

Բարձրահասակ նաբ իշխանը վերելից նայեց իր կարճ բարեկամին.

— Գուշակել դժվար է, տեր Վահևունի, — խոսեց նա մտախոհ: — Այդ կպարզեն մեզ արքայի պայմանները:

— Անշուշտ, — վրա բերավ Վահևունին: — Բայց և այնպէս, — շարունակեց նա անհանգիստ, — եթէ Արշակը պահանջի, որպէսզի վերականգնենք իր քաղաքի ավերածը՝ համաձայնե՞նք պիտի:

— Երբե՞ք, — կտրեց Վամսարականը:

— Ես ևս, իշխան, չեմ համաձայնի երբեք: Նմանապէս և մյուս նախարարները: Երբե՞ք:

Նա շունչ առավ մի վայրկյան և նորից դիմեց Կամսարականին.

— Իսկ եթե պահանջի վերադարձնել գերիներին՝ մեր ծառաներին, համաձայնե՞նք պիտի:

— Երբե՛ք, — նորից կտրեց Կամսարականը: — Մենք գնալով գնացինք այդ ավանի դեմ՝ մեր ծառաներին վերադարձնելու: և ոչ թե նորեն թագավորին հանձնելու համար: Երբե՛ք...

Բայց Կամսարական իշխանին թվում էր, որ Արշակ թագավորը չի առաջադրի այդօրինակ խիստ պահանջներ, և եթե շտապադրի՝ կհաշտվեն անշուշտ և ամեն ինչ կլինի հինը, նախկինը. առաջվա պես կվճարեն վաղուց ի վեր սահմանված հարկը արքունի, տասանորդը, կտան հեծյալներ արքունի գործի համար և... վերջ:

Մտածում էր Կամսարականը թե զրուցելու պահին, թե որմնանկարներին նայելիս. մտածում էր և անհամբեր սպասում ետ մնացած, ուշացող գինակիցներին, թագավորին ու կաթողիկոսին:

Վերջին եկողները եղան վանանդի Զաքարեն և մյուս նախարարները իրենց որդիների և դարձյալ սակավաթիվ թիկնապահների հետ:

Պալատի հյուրընկալ սպասավորներն անընդհատ ելումուտ էին անում և օգնում եկողներին, ցույց տալով, թե ո՛ր կարելի է նստել-հանգստանալ, կամ՝ բացատրելով թե պալատի ո՛ր սրահը ինչ է եղել: Այդ բանում առավել հոգածու էր դարձյալ արարողպետը, որ պատրաստակամ կատարում էր հյուրերի մեն մի ցանկությունը: Հյուրերի այն հարցին, թե ե՞րբ կժամանեն արքան ու կաթողիկոսը՝ նա պատասխանում էր խոնարհումով.

— Շուտով, տեր... Հավանաբար շուտով:

— Կժամանի թագուհի՞ն ևս:

— Հավանաբար, — նորից գլուխ էր խոնարհում արարողպետ հսկան, խնդրելով առայժմ հանգիստ առնել ճանապարհի հոգնությունից, ավելացնելով, թե բացի թագավորից ու կաթողիկոսից, կժամանեն նաև պալատականներ, ավագներ. զուցի հազարապետ Գնունին, թագադիր ասպետ Սմբատ Բագրատունին և ուրիշները:

Եվ, իրոք, հեծյալներ գալիս էին ոչ միայն Ծրասխաձորի

կեղմից, այլև՝ Վաղարշապատից: Գալիս էին թե՛ խմբերով, թե՛ միայնակ: Բայց դրանց մեջ առայժմ չէին երևում ոչ պալատականներ և ոչ ավագներ:

— Հաշտության խոսք պիտի ասի թագավորը, թե որն է պալատական, — հարցրեց նախարարների հետ եկած սեպուհներից մեկը:

— Ստույգ ասել չեմ կարող, — պատասխանեց արարողապետը: — Գուցե հազարապետը կամ քահանայապետը:

Ասելով այս՝ նախարար և սեպուհ հյուրերը նայեցին իրար, ապա, միմյանց մոտենալով, սկսեցին զրուցել շուկով. ավելի լավ է հաշտության բանակցությունը վարեր մի պալատական, քան թագավորն ինքը... ծանր կլինեի բանակցել նրա հետ... Բոլորին հետաքրքրում էին հաշտության պայմանները. ինչպիսի՞ն կլինեն... ու դրա համար հաճախ դիմում էին նար իշխանին, և նա ոմանց պատասխանում էր նույնը, ինչ ասել էր Վահեուհուն, իսկ ընդհանրապես ուսերը շարժում էր հանդիստ:

— Սպասենք... Պայմանը հաշտության կլինի ընդունելի՝ կընդունենք, կլինի մերժելի՝ կմերժենք...

Վերջապես հասավ այն ժամը, երբ թագավորը սլոտի գարնրան սպասողները հեռվում տեսան հեծյալ մի զորամաս՝ նետերով, նիղակներով և սրերով զինված:

— Գրանիկ գունդն է, դրանիկ գունդը, — լավեցին մի քանի ձայներ:

Հյուրերը նույնպես եկողներին ընդունեցին որպես թագավորի թիկնապահ գունդ, որի մի մասը սովորաբար գնում էր առջևից: Բայց այդ զորամասը, պարիսպներից ներս մտնելով, շկանգնեց մի տեղ, այլ ցրվեց և շրջապատեց պալատի մեծ շենքը, իսկ հեծյալների մի մեծ խումբ ձիերից իջնելով եկավ կանգնեց պալատի մուտքի առաջ: Ինչպես բոլորը, դրանք ևս զինված էին: Թվում էր, որ սրանք նույնպես սպասում էին թագավորին և նրա շքախմբին:

Բայց նրանք տակավին չէին երևում, իսկ մուտքը պահող զինվորները միառժամ մնացին անշարժ, ապա, երբ հազթամարմին մեկը, ըստ երևույթին նրանց հրամանատարը, մտնեցավ և շնչաց ինչ-որ, նրանք երկ-երկու հանգիստ մտան պալատ և ապա սրերը հանեցին մեկեն:

Հյուրերից ոմանց թվաց, թե դա արվում է ի պատիւ թագաւորի գալստյան, բայց երիտասարդ սեպուհներին մեկը գոռաց հանկարծ.

— Դա՛վ, դա՛վ... — ու վազեց դեպի իշխան Կամսարականը, որն այդ պահին ներսի սրահներից մեկում նստած էր բարձի: — Պաշտպանվիր, հայր: Դա՛վ է նյութված...

Հյուրերից միայն Կամսարականը սուր ուներ: Չնայած տարիքին ու լեցուն մարմնին՝ նա խսկուն վեր թռավ տեղից և թափով գնաց դեպի մուտքից առաջացող սրավոր զինվորները:

— Չմոտենա՛լ, — գոռաց նա ահարկու ձայնով:

Եվ խրոխտ ու ահագին, սուրը հարվածի պատրաստ՝ կանգնեց սուսերամերկ զինվորների առաջ: Նրա դեմքն այլափոխվել էր, աչքերում խաղում էին դաժանափայլ կայծեր:

Եվ պարզվեց անսպասելի մի տեսարան:

Հարձակման պատրաստվող զինվորները կանգ առան այդ հուժկու, բարկացայտ աչքերով, ահագին կուրծքը ելևէջող տղամարդու առջև, շհամարձակվելով մոտենալ և սուր բարձրացնել նրա վրա: Բայց դա տեղեց միայն մի պահ, մի վայրկյան: Շուտով սակայն, երբ զինվորների հետևից լսվեց՝ «մահ տիրադավներին, զարկ տիրադավներին» — կատարվեց օտարոտի մի բան. սրերի փոխարեն, սուսերամերկ զինվորների արանքով դեպի Կամսարականը մեկնվեցին տասից ավելի նիզակներ և ամեն կողմից շամփրեցին իշխանին... Երբ նա ընկավ՝ սրահում բարձրացավ անասելի աղմուկ, որի մեջ հագիվ ջոկվում էին հատ-հատ բառեր.

— Դա՛վ, դա՛վ... Օգնեցե՛ք... Ո՞ւր են թիկնապահները...

Հյուր եկած Կամսարականները, առաջինը, անզեն նետվեցին հարձակվողների վրա. փորձեցին խլել նրանց սրերը: Նրանցից մեկը վերջից ընկած իշխանի տապալված թուրը և սկսեց ճռճել այն իր առջև, շթողնելով մեկը մոտենա իրեն: Իսկ մյուսները՝ իշխաններ, սեպուհներ պաշտպանվում էին ինչով կարող էին. մեկը փայտե աթոռ էր բարձրացնում հարձակվողի դեմ, մյուսը՝ բարձ, երրորդը՝ կանգնում կամ թաքնվում էր սեղանի հետև, որ սուրը շհասնի իրեն... Մյուսները փախչում էին կից սրահները և դուռը դնում... մի երկուսը կամենում էին բարձրունալ պատուհանները՝ դուրս նետվելու և

թիկնապահներին, օգնութեան կանչելու Քայց լուսամուտները փակ էին... Սրավորները հասնում էին ամենքի հետևից և հարվածում անխնա... Միայն հոր սուրն առած Կամսարական երիտասարդն էր, որ չէր ընկճվում տակավին. նա, գրեթե պայթող աչքերով, երկար սուրը տարուբերում էր իր առջև ու հարվածում յուրաքանչյուր մոտեցողի... Եվ իրարանցման աղմուկը, հարձակվողների գոռոցը և անզեն պաշտպանվողների ձիւն ու աղաղակը, որ լցրել էին սրահները, լսվում էին և դրսում... Թե որքա՛ն տևեց այս ամենը՝ պարզել դժվար էր, բայց մի պահի հանկարծ մուտքից լսվեց մի ասեղ ձայն.

— Դադարեցնե՛լ...

Չայնը որոտագին էր և ահարկու իր ելևէջներով:

Զինվորները կանգ առան ու ետ նայեցին մի մարդու պես,՝ և ճանաչեցին Վասակ սպարապետին, որը մերկ սուրը բարձր բռնած՝ կանգնել էր պալատի շեմքին որպես զայրագնած մի աստված:

Ոչ ոք չիմացավ, թե որտեղի՞ց հայտնվեց նա. ոչ ոք նրան չէր սպասում, Քայց, ինչպես հետո պարզվեց, նա եկել էր ինքնաբեր, հետաքրքրութունից մղված, իմանալով, որ այդ օրը Արմավիրի պալատն են հրավիրված ապստամբ նախարարները՝ հաշտութեան գործով, Վասակը նախ զայրացավ, որ թագավորն իրեն չհրավիրեց այդ ծեսին, ապա որոշեց գնալ ներկա լինել, քանի որ դա և՛ հետաքրքրում էր, և՛ իրեն պարտավոր էր զգում տեղյակ լինել, թե ի՞նչ է կատարվել և հիմա ինչպե՞ս են հաշտվելու: Երկու թիկնապահով հասնելով Արմավիրի պալատը՝ նա աղեկտուր ձայնի լսեց ու, իրեն նժույգից ցած նետելով, վազեց առաջ... և այն, ինչ տեսավ, կարկամեց նրան. մի վայրկյանում նա գունատվեց, շառագունեց, մթնեց, և ապա, սուրը հանելով, գոռաց...

Երբ նրա ձայնի վրա ամեն ինչ դադարեց՝ նա մտալ ներս և առաջին իսկ սրահում տեսավ տղամարդկանց դիակներ՝ ընկած երեսն ի վայր կամ մեջքի, իրենց արյան մեջ... Սպասույետը ճանաչեց միայն Կամսարական նար իշխանի դին, որ փոխած էր սրահի մեջտեղը՝ ձեռքերը տարածած, ոտքերը շռած, իշխանական իր ամբողջ հանդերձանքով. բաց էր միայն ալեխառն մազերով գլուխը, իսկ գլխարկն ընկած էր նրեք կանդուն հետու:

Տեսնելով այդ դիակները՝ սպարապետը նորից գոռաց.
— Ո՞վ է համարձակվել... Մ'ընդ է արքան...

Կանգ առած զինվորները ետ-ետ զնացին դեպի պատերը, սրերը ետևները թաքցնելով, իսկ մեկը, որ նրանց պետն էր, նետվեց դուրս այնպես, որ սպարապետն իրեն չնկատի: Ե՛լ սպարապետն իրոք չնկատեց, որովհետև նայում էր ընկածներին մի խռովքով, որին քիչ է անվանել զայրույթ: Անցնելով սրահից սրահ, մեռածների ու մահամերձների կողքով՝ Վասակը վերջին սրահում մի սեղանի հետև տեսավ աշքերը լայն բացած և ատամները սեղմած մի երիտասարդի, որ մերկ սուրը բռնել էր զլիսից վեր՝ հարվածելու պատրաստ: Սպարապետին տեսնելով՝ նա պոռաց.

— Ամո՛թ, սպարապետ. ամո՛թ այս ստոր դավի համար: Սպարապետը գունատվեց, բայց չվիրավորվեց. ընդհակառակը, երիտասարդի համարձակութունը վարմացրեց նրան և ասես գրավեց:

— Մի վախեցիր, երիտասարդ,— առաջ զնաց Վասակը սուրն իջեցրած:— Ոչ ոք չի համարձակվի մոտենալ քեզ:

— Եվ թող մոտենա՛ դավն ու ոճիրը լրացնելու: Եվ թույլնդ տված լինիք դուք...

— Հանգստացի՛ր, երիտասարդ, հանգստացի՛ր,— ձայնին ավելի մեղմութուն տալով մոտեցավ Վասակը:— Ենորհիբ ինձ անունդ:

— Անո՛նես... Ի՛նչ կարևոր է քեզ անունս,— ջղածովեց երիտասարդի դեմքը:

— Եղիր ապահով, որդիս. դու փրկված ես...

— Քո փրկութունը, սպարապետ, պետք չէ ինձ՝ ծնողիս, հարազատներիս սպանելուց հետո: Հրամայիր՝ սպանեն և ինձ, կամ ինքդ սպանիր ոճիրդ կատարյալ դարձնելու համար: Նրան պատասխանելու փոխարեն՝ Վասակը կարգադրեց թիկնապահներին.

— Երիտասարդ սեպուհին տարեք իմ տունս...

Կարգադրեց ու ինքն շտապեց դուրս՝ թագավորի մոտ գնալու:

Վաղարշապատի պալատը խաղաղ էր: Թագավորը, որ այդ պահին զրուցում էր Բագրատունի Սմբատ ասպետի և Հայր-

Մարդպետի հետ, սպարապետի անակնկալ մուտքն ընդունեց զարմացած: Իսկ Վասակը գեռ շեմքից պոռաց ամեն պատշաճավորութիւն մոռացած.

— Ի՛նչ արիր, արքա՛, Այս ի՛նչ արիր... Հավիտենական արատ բերիր քե՛զ և մե՛զ:

Արշակը, որ սովոր չէր այդպիսի խոսքերի և այդ ձևով ասված, այլագունած նայեց սպարապետի հուզված դեմքին և ակամա ուղղվեց կանգնած տեղում.

— Ես, սպարապետ, այլ կերպ չէի կարող,— ասաց նա սառը ձայնով:— Այս էր պահանջում Հայոց Աշխարհի հանդրատութիւնը: Այդպես:

Վասակի հուզված դեմքին գծագրվեց բացահայտ տարակուսանք:

— Մի զարմանար, սպարապետ սիրելի: Դու իրազեկ շես նոցա եղեռնագործութիւնց: Լսած ես, որ Ավանս ավերելուց հետո ես կամեցա իստիվ պատժել նոցա՝ զենքով ելան դեմս. և մենք ճակատեցինք օրերով... ասպ քահանայապետի միջնորդութիւնք ցանկացան հաշտվել. ես հոժարեցի, իորհելով, որ կստիպեմ նոցա՝ նորոգել իրենց ավերած Ավանը... Սակայն նոքա եղան ուխտադրուժ ու նենգ. ծածուկ կոտորեցին գերի վարած հարչուրավոր մարդիկ, դրանց մեջ նաև Ավանիս շահապ Վարազ իշխանի որդոց, և այդ տակավին ավագներից չգիտի ոչ ոք... Ես կամեցա մեր առաջին տեսութիւնը այս ամենը պատմել քեզ և հարցնել խորհուրդդ, սակայն կամեցա միաժամանակ, որ ինքդ հեռու լինես այս տեղերից... Ու ես իմ զայրույթը պահեցի ցայսօր...

Հազիվ թագավորն ասել էր այս խոսքերը՝ գահասրահի դուռը նորից բացվեց աղմուկով և հևասպառ ներս մտավ... ոչ թե մտավ, այլ ներս խուժեց ներսես կաթողիկոսը՝ խաշագլուխ գավազանը ձեռքին:

— Նզո՛վք, արքա... Եթե պիտի կատարելի որհրք այս զարհուրելի, ինչո՞ւ ինձ ես դարձրիր հանցապարտ առաջի մարդուց և աստժու... Ըվ մի՞թե, որպես միջնորդ ու հաշտարար, այս էի ցանկանում ես... մի՞թե...

Ներսեսը հևում էր. նրա ելևէջող կրծքի հետ դողում էր թե ձեռքի գավազանը և թե աղեբեկ մորուսը. կանոնավոր գեմբը

շառագունել էր, իսկ խոշոր աչքերը բորբոքվել, ասես հուր էին ցայտում թավ հոնքերի տակից:

— Նղո՛վք,— շարունակեց նա թեթև շունչ առնելուց հետո:— Ինչո՞ւ դարձա մեղսակից ակամա: Ոճիրն այս, արքա, պիտի ծանրանա ոչ միայն քո, այլև իմ գլխին: Նղո՛վք... Կամսարականաց արյո՛ւնը...

Բագրատունին գլուխն իջեցրած չէր նայում ոչ կաթողիկոսին, ոչ թագավորին. Վասակ սպարապետը նայում էր մոռյլած, իսկ Հայր-Մարդպետը, հետաքրքրությունը զսպած, անմազ կոպերով աչքերը դարձնելով, ուզում էր հասկանալ կատարվածը:

Արշակը լարված և զուսպ լսեց Ներսեսին, և երբ սա կանգ առավ մի վայրկյան, ասաց.

— Հանգստացի՛ր, քահանայապետ, հանգստացի՛ր,— և Արշակը մի քայլ արավ դեպի կաթողիկոսը:— Եվ մի՞թե դու, տեր հոգևոր, հակառակ ես մեր երկրի ապահովության ու խաղաղության: Անտարակույս ոչ, թող ուրեմն մեռանի մի տոհմ, երկու տոհմ, երեք տոհմ դավաճանների, որպեսզի երկիրը շմեռանի, որպեսզի երկիրը հայրենի մնա ողջ... Խառնակիչների ազդեցությունը, անիշխանության խորտակումը Հայոց Աշխարհին կբերի խաղաղություն, հետևաբար՝ ապահովություն և հզորություն...

Կաթողիկոսը չզիտես լսում էր, թե ոչ, բայց տակավին հետո էր գայրույթից: Նա գիտեր, որ այսօր Կամսարականը և համախոհ իշխանները եկել են հաշտության, ուստի և, որոշած կարգի համաձայն, ինքն ևս, որպես միջնորդ, որպես հաշտարար, իր հպիսկոսյոսների և վարդապետների ուղեկցությամբ շտապել էր Արմավիր՝ խաշով, երդումով և օրհնության մեջ հաշտությունը կնքելու և հանդիպել էր...

Ու այժմ գայրույթից խոսք չէր գտնում ասելու. նրա ձեռքերն ու մորուքը շարունակում էին դողալ, թագավորի խոսքից հետո նա իր հրաբորբ աչքերով մի բոսյե նայեց Արշակին, ապա ծանր գավազանը հանկարծ դարկեց հատակին և գոռաց ձայնի ամբողջ թափով.

— Նղո՛վք...

Թվաց, որ նա իր ծայր վրդովմունքը, դժգոհությունն ու

ցատումը դրեց այդ մի հատիկ բառի մեջ և դուրս նեւովեց գա-
հասարհից, ինչպես հալածանքից փախչող ոգի:

Լուսթյուն իջավ, ծանր, ճնշող մի լուսթյուն, որի մեջ իրենց
անհարմար էին զգում Բագրատունին, Հայր-Մարտիկանն ու
Վասակը. չգիտեին պարզապես ի՞նչ անել և ի՞նչ խոսել, Իսկ
Արշակն սկսեց երթեկեկել՝ մեծ քայլեր անելով, առանց մե-
կին նայելու. նույնիսկ թվում էր՝ նայում է, բայց չի տեսնում:

Պալատականները փորձով գիտեին, որ երբ թագավորը
լուում է և չի նայում մարդկանց երեսին՝ նրան պետք է թող-
նել մենակ... Առաջինը հեռացավ Հայր-Մարտիկանը, հետո
սպարապետն ու Բագրատունին դուրս եկան անձայն քայլե-
րով:

Նրանք տակավին ներսես կաթողիկոսի նզովքի տպավոր-
ության տակ էին և դժվարանում էին խոսել, Երևույթն այն-
քան արտակարգ էր, որ նրանք չէին կարող թափանցել նրա
շարժառիթների խորքը և չգիտեին կարծես ո՞ւմ դատապար-
տեն, ո՞ւմ արդարացնեն... Վասակը միայն, հիշելով պատմու-
թյունը, ասաց.

— Այսպես վարվեց նաև խոսրով թագավորը Սլկունինե-
րի հետ:

Ու ոչինչ չխոսեցին այլևս:

Այդ իսկ պահին, երբ երեք նշանավոր պալատականները
հեռացան անխոս, Արշակը մենակ մնալով դանդաղ անցավ
իր առանձնարանը և մեկեն ծունկի եկավ հատակին:

Փոքր անց, երբ Փառանձեմ թագուհին, կաթողիկոսի անա-
կընկալ գալով ու գնալով հետաքրքրված մտավ ամուսնու
առանձնարանը, տեսավ Արշակը ծնկաչոք, ձեռքերն իրար
միացրած, աղոթում է պատից կախված խաչի առաջ:

— Արքա, ի՞նչ է այս... Դու աղոթո՞ւմ ես և... արտաս-
վում....

— Այո, Փառանձեմ, — խոսեց Արշակը մի խուլ օտարա-
ցած ձայնով: — Աղոթիր և դու, Փառանձեմ, աղոթիր ի՞նչ հա-
մար... Քահանայապետը նզովեց ինձ խաչով... Բայց ես ոճ-
րապարտ չեմ, Փառանձեմ... Ես, այո, գործեցի մեծ մեղք,
բայց... ոչ ինձ համար, այլ Հայոց Աշխարհի ապահովության
համար... Ոճրապարտ է նա՛, ով պառակտում է երկիրը, ո՞վ
քանդում է մեր ապահովության բերդը...

— Իմացա, արբա, իմացա,— խոսեց Փառանձեմը նույն-
պես բեկված:— Սուր վերցնողները՝ արով էլ ընկան: Դա
աստժու պատիժն էր անշուշտ, որ կատարվեց... Սակայն ին-
չո՞ւ արտաբեկվել այդպես... Չէ՞ պետք է դու նորից կառու-
ցես բո բերդը...

— Այո, իմ բերդը... Հայոց բերդը...

Մինչ պայատում այս խոսակցությունն էր տեղի ունենում
ամուսինների միջև, այդ նույն ժամին կաթողիկոսի առաջին
դպիր Փավստոս վարդապետն իր խցում, ձիթաճրագի լույսով
գրում էր իր մագաղաթյա մատյանում.

«Արքայն Արշակ գործեց ոճիր մեծ. ազգատեց-կոտորեց
տոհմը կամասրականաց և այլ խոհակից նախարարների, և
տեր քահանայապետն մեր՝ մեծն Ներսես նզովեց նորան»...

* * *

Իսկ ի՞նչ եղավ քաղաքը. ի՞նչ եղան նրա բնակիչները,
հատկապես տիրափախները...

Չկա կյանքում թերևս ավելի ծանր բան, քան հարազատի
կորուստը, մանավանդ անստույգ կորուստը: Երբ հարազատը
գերեզման է իջնում՝ մարդ կսկիծի հետ միասին զգում է և
այն, որ նա ունի հավիտենական մի օթևան: Իսկ երբ հարա-
զատը կորչում է անհետ և չգիտես ո՞ւր է հանգչում կամ ո՞ւր
է դեգերում՝ դա ծանր է տասնապատիկ:

Այս ծանր վիճակի մեջ էին Քորգոմն ու ընկերները:

Արևատաք կեսօր էր Կոգովիտի այն մասում, ուր կռիվներ
չէին եղել: Երեք ընկերները ձիերը հեծած գնում էին գյու-
ղամիջյան մի փոշոտ ճանապարհով: Երեքն էլ նիհարած, մա-
զակալած և տխուր: Նրանց ձիերը գնում էին մեկը մյուսի հե-
տևից՝ քրտինքը վրաները սառած և փնչացնում հաճախ, որ
նշան էր ծայր հոգնածություն: Իրենք՝ ընկերները նույնպես
հոգնած էին այնքան, որ չէին խոսում, գուցեև սպառել էին
խոսելու ամեն նյութ: Բայց գնում էին՝ շարունակ նայելով ճա-
նապարհի հեռուն և շրջապատի լեռներին: Մյուսներից ավելի
մոռյված էր թվում Քորգոմը, չգիտես նրա՞ համար, որ ավելի
զգայուն էր, թե նրա համար, որ անհամբեր էր:

Երբ այդպես անխոս գնացին բավական՝ մեկեն կանգ

ժողովուրդը, հասնել էին մի տեղ, որ ճանապարհորդը, ճյուղավորվելու վրա, գնում էր երեք ուղղությամբ:

— Հիմա ո՞ր կողմը գնանք, — հարցրեց թորգոմը վարանած:

Ընկերներն իսկույն շարժվեցան պատասխանելու:

— Սպասենք մեկր պատահի՝ իմանանք ո՞ւր են տանում էս ճամփաները, — ասաց Հովսեփը ձեռքը իջնելով:

— Սպասենք, — համաձայնեցին ընկերները և հույնպես իջան ձեռքից, որ հանգիստ տան թե՛ իրենց, թե՛ կենդանիներին: Վայրը մանավանդ տրամադրում էր հանգստի — գիտափ, ուռիներ, ուռիների տակ ստվերներ և կանաչ սիզախտ:

Բայց հազիվ նստել էին, երանց բախտից երևաց մի շինական՝ մազախոփով մի ժարդ, ուսերից կապած հորթի մի փոստ, որի մեջ լցրել էր ինչ-որ բան: Կանգ առած ձիավորներին տեսնելով՝ նա ևս կանգ առավ ու բարևեց:

— Ո՞ր շենից ես, եղբայր, — հարցրեց թորգոմը բարևախոսքից հետո:

— Էն վերի շենից, — եղավ պատասխանը և, շինականը մատնացույց արած մոտիկ լնոր, ուր արահետանձան ճանապարհը կնիմաններով բարձրանում էր քարամայրի միջով:

— Ձեր շենում կա՞ն քաղաքից փախուկներ, — հետաքրքրվեց թորգոմը:

— Ամեն տուն, — ծոր տվեց շինականը: — Սպասում են խաղաղի, որ դառնան քաղաք:

— Տղամարդ են, կինձարդ:

— Երկուսից էլ... բայց ավելի կինձարդ, երեխաներ:

Ընկերները կուզեին հարցնել իրենց ընտանիքների մասին, իմանալ նրանց վիճակը... բայց խեղճ շինականը որտեղի՞ց պիտի ճանաչեր: Իրա փոխարեն նրանք հարցրին մյուս ճանապարհների մասին, թե ո՞րը ո՞ւր է տանում... Պարզվեց, որ դրանք հույնպես տանում էին լեռնային շեները, բայց թե այն տեղերում կայի՞ն արդյոք փախածներ՝ շինականը չգիտեր: Մակայն ենթադրում էր, որ կլինեն անշուշտ:

— Իսկ դուք քաղաքից կուզաք, — իր հերթին հետաքրքրվեց շինականը: — Կոխվը վերջացա՞վ:

— Վերջացավ:

— Փառք աստծո, — խաշակնքեց շինականը: — Իսկ դուք

շեններն ինչի՞ կերթաք, Կերևի կփնտրեք ձեր ընտանիքները
Դրական պատասխան ստանալով՝ նա ավելացրեց.

— Գնացեք, գնացեք, իցե մեր շենեն են: Մեր շեն փա-
խուկներ շատ կան:

Շինականի գնալուց հետո ընկերները նորից ձիերը հեծան
և բռնեցին գյուղի ճանապարհը, որը մերթ երևում էր շիկա-
վուն շերտի պես, մերթ թաքնվում լեռնաբլուրների կամ ժայ-
ռերի ետև... Ընկերները թեև հոգնած, բայց շտապում էին,
որպեսզի մուժը չկոխած հասնեն գյուղ:

Քանի օր էր նրանք այդպես որոնում էին իրենց ընտանիք-
ները. որոնում էին քաղաքում, գյուղերում, ամենուր, ամեն
օր... Կարծես մի ճակատագիր նրանց ստիպում էր լինել միշտ
ճանապարհների: Մենք դեռ այս պատմության սկզբում
նրանց հանդիպեցինք անտառում, մի դժվար ճանապարհի,
երբ, ընտանիքներն առած, փախչում էին տերերից՝ ազատ
ապրելու հույսով... Նրանք նորից ճանապարհ ընկած գնում
էին տխուր-մտահոգ՝ այժմ արդեն կորած հարազատներին
գտնելու հույսով: Եվ հիմա, ընտանիքների փոխարեն նրանց
հետ էր միայն Վարդանի Հուսիկը, որ նստել էր հոր ետևը՝
ձիու գավակին և զույգ ձեռքերով պինդ գրկել էր նրա մեջքը:
Ճշմարիտ է, նրանք հիմա ձիեր ունեին և իրենց որոնումները
կատարում էին ձիեր հեծած, բայց դա բնավ չէր մեղմում ըն-
կերների վիշտը, նրանց անստույգ կորստի գիտակցությունը,
մանավանդ երբ Հուսիկը շարունակ կրկնում էր.

— Պապո, հիմա ո՞ւր կլինի մամոն...

Ձինադադարից հետո քաղաք գնալով՝ նրանք հույս ունեին,
թե իրենց ընտանիքները կովի միջոցին թաքնված կլինեն հարե-
վանների մոտ, ինչպես խորհուրդ էին տվել իրենք: Բայց երբ
Թորգոմն ու ընկերները հասան քաղաք, ձիերը կանգնեցրին
զարմացած. դեռ հեռվից երևում էին այրված տներ, մյուտ
պատեր, փլած տանիքներ: Իսկ երբ մտան փողոցները՝ նկա-
տեցին, որ տների մեծ մասի եղեղները, փայտե մասերը այրվել
էին իսպառ և կանգուն մնացել էին քարե պատերը, սյուները...
Այրվել էին կարասիներ՝ թախտեր, նստարաններ, փովածքներ:
Տեղ-տեղ փլված պատերի միջից և կրակի վրա բաց դռներից
ներսը երևում էին պղնձե և փայտե ամաններ դարակներին
շարված... Բայց տեր չկար: Ամեն ինչ թվում էր հոշոտված ու

լքված... Առհասարակ բնակիչներ քիչ էին երևում. երևացողներն էլ վախվորած էին. թվում էին ծեծված, բաղցած—այնքան նիհարած էին ու սրտաբեկ, ինչպես լինում են մեծ աղետից փրկվածները: Թորգոմն ու ընկերները—ոչ մեկը—չէին կարողանում ասել մի բառ... Հասկանում էին ի՛նչ է կատարվել, ու խոսքը թվում էր ավելորդ: Բայց Հուսիկը դարձյալ չհամբերեց և հարցրեց մի քանի անգամ.

— Պապո, էս ինչո՞ւ էսպես...

— Գնանք, — ասաց հայրը առանց բացատրության:

Առաջանալով՝ յուրաքանչյուրը մտածում էր իր տան մասին: Հասնելով վերջապես իրենց տներին՝ նրանք նորից կանգ առան: Տանիքները տեղ-տեղ այրված էին, պատերը թեև կանգուն, բայց վնասված, Առաջինը, Թորգոմը թռավ ձիուց և վազեց իր բակը. տան դուռը փակ էր և... մայրը չկար: Իրերն իրենց տեղն էին, բայց մա՛յրը... Նա արագ անցավ Հովսեփի տունը. մի վայրկյան կարծեց, թե մայրն անցել է այնտեղ... Հովսեփը ինքը շվար կանգնել էր սենյակի մեջ-տեղը... Այստեղ էլ իրերը տեղն էին... կինը չկար... Քիչ հետո երկուսով անցան Վարդանի տունը: Բակը շատած՝ լսեցին Հուսիկի ձայնը, որ հարցնում էր.

— Պապո, հապա մամոն ո՞ւր է...

Հայրը չգիտեր ի՛նչ պատասխաներ... այստեղ էլ իրերն իրենց տեղն էին, բայց մարդ չկար ո՛չ գուրսը, ո՛չ ներսը: Եվ ընկերները բավական ժամանակ մնացին անխոս, մինչև երկվաց հարևաններից մեկը և պատմեց, թե ի՛նչ էր անցել-դարձել, թե ի՛նչպես եկողները կովից հետո մտել էին քաղաք և տիրափախներ ջոկել ու տարել:

— Ո՞ւր, — կտրեց Թորգոմը անհամբեր:

— Ո՞ւր պիտի. գերի, — վրա բերավ հարևանը:

Պարզ էր. ուրեմն տարվող գերիների մեջ են եղել նաև իրենց հարազատները, և իրենք այդ շեն իմացել:

— Դու քո աչքով տեսա՞ր, որ տարան մերայնոց, — հնչեց Թորգոմի ընկճված ձայնը:

— Ո՛չ. էդ ասել չեմ կարող, Իմ աչքով չեմ տեսած: Բայց տարան շատերին: Տարան մեծ խմբերով... այնպես էր՝ մարդու աչքեր մթնեկ էին. ծանոթ-անծանոթ չէիր ջոկի...

Այնուհետև ծանր սրտով քաղաքում շրջելով՝ տեսան շատ

տներ քանդված, այրված. եղեգները կտուրներից կիսավառ կախված, գուները կոտորված, փողոցները տակնուվրա... Մամնր էր... Բայց ավելի ծանր էր, երբ նրանք յուրայիններին շփոթան և ոչ մի տեղ... Որնչ բան իմանալու համար ընկերները եղան քաղաքի բոլոր թաղերում, բայց մարդիկ դժվարանում էին ասել, թե ով ո՛ւր է գնացել կամ ում ի՛նչ է պատահել: Ոմանք ասում էին, թե շատերը կարողացել են փախչել-ապաստանել դյուղերում, բայց եղել են և այնպիսիները, որ ընկել են թշնամու ձեռքը և տարվել գերի... Այնպես որ քաղաքում թորգոմն ու ընկերները չկարողացան պարզել, թե ո՛ւր կլինեն իրենց հարազատները... Սարով անցել էին Սուրմարի՝ մայրաքաղաք գնալու, թե գերի տարվածների մեջ էին: Կային մարդիկ էլ, որ պնդում էին, թե շատերը գնացել էին Դարոնք ամրոցը՝ Բագրատունի իշխանին ապավինելու, և մատնացույց էին անում, թե փախչողները ո՛ր կողմով էին գնում... Ընկերները, լինելով կովի մեջ, իրենք գյուղերը փախչողների շէին տեսել, բայց հեռվից նկատել էին գերի տարվողներին, նկատել էին, թե ինչպես կին, մարդ, երեխա իրար խառնած և նիզակավորներով շրջապատած, փոշեմած ճանապարհներով քշում էին նախարարների կավածների կողմը:

Ընկերները մի երկու օր մնացին քաղաքում, հարցուփորձ արին շատերին, բայց երբ ոչինչ պարզել չկարողացան, գերապաս համարեցին ժեկնել մոտիկ շեները, մտածելով, թե գուցե այդ շեներում լինեն... Չնայած գինադադար էր, բայց նախարարների կավածները գնալ վտանգավոր էր. իրենց ևս, որպես տիրափախների, կարող էին կալանել և պահել... Ուստի որոշեցին յուրայիններին փնտրել առայժմ մոտիկ շեներում: Երբ ճանապարհ ընկան՝ Հուսիկը հարցրեց.

— Ո՞ւր կերթանք, պապո:

— Մամոն գնացել է շեն. գնանք բերելու, — եղավ վարդանի պատասխանը:

Եվ ահա տասը օր էր նրանք փնտրում էին իրենց ընտանիքները: Եղել էին հինգ-վեց գյուղում, և ամեն տեղ հանդիպել էին տիրափախ ընտանիքների. ամենքն սպասում էին վերջնական խաղաղության, որ վերադառնան քաղաք: Հարցուփորձը այս շեներում նույնպես քիչ բան էր պարզել կամ գրկ-

Թե ոչինչ չէր պարզել: Մի տեղ հանդիպեցին մոտիկ մի հարևանի՝ պատշար Պետրոսին և արախացան, որ նրանից կիմանան մի բան: Բայց նա ևս ոչինչ չգիտեր ստույգ:

— Սկիզբը՝ ամենքին տեսանք, ամենքը և ձերայիները իրենց տների առաջ էին, — սկսեց նա: — Բայց երբ շարք մը տավ քաղաք՝ էլ շիմացա, ով ի՞նչ եղավ: Մենք ելանք-եկանք էս շեն ու մնացինք:

Մի այլ շենում փախածները հայտնեցին.

— Մենք քաղաքից ելանք՝ թշնամին փակեց ճանապարհը:

— Ո՞ր ճանապարհը՝ Մասյա՞ց, թե Դարոնքի:

— Դարոնքի: Մասյացը վաղուց փակուի էր, որ մեկը լուր չտանի թագավորին:

Ընկերներն այս հարցուփորձն անում էին Հուսիկին թողնելով ձիերի մոտ, կամ՝ այդ մի տեղ, որ երեխան շտի ամենինչ և շտիսի: Բայց որովհետև նա գիտեր, թե հարևանները որոնում են իրենց տնեցիներին, իսկ հայրը՝ իր մորն ու քրոջը, այդ գրույցներից հետո հարցնում էր միշտ.

— Մամոն էստեղ է՞լ շի եկել:

— Չէ, մամոն գնացել է ուրիշ շեն, ավելի լավ շեն, — մխիթարում էր Վարդանը նրան:

Բայց Հուսիկը շարունակում էր հետաքրքրվել.

— Հապա որ մեր տուն վառուկ է, պապո, մենք մամոյին ո՞ւր տանենք պիտի...

Հայրը չգիտեր ինչ պատասխանել և միայն ասում էր.

— Քնանք մամոյի մոտ՝ կխոսենք:

Մի ուրիշ շենում, որ գտնվում էր Գարոնք ամրոցի մոտ, ընկերները դարձյալ հանդիպեցին ծանոթներին, դրանց հետ և դարբին Գավթին, որ այդտեղ էլ երկաթե գործիքներ էր շինում բացօթյա քուրայի վրա...

Ջրույցից պարզվեց, որ նա, որպես տիրափախ, քաղաքում կռվել է երկար ժամանակ, բայց երբ թշնամին մտել է ներս և սկսել տիրափախներ փնտրել, ինքը թողել է փախել՝ նրանցից մեկի ձին հեծնելով:

— Չկամեցա տանեն գերի: Պիտի ծեծեին և պատժելու համար լծեին եզան հետ: Երբ տեսա ջոկում էին տիրափախներին՝ ես հո՛ւ... թո՞ւ ձիու մեջքը:

— Ինչպե՞ս էին իմանում ո՞վ է տիրափախ, ո՞վ տեղացի, — ընդմիջեց Թորգոմը:

— Կար որ ճանաչում էին, կար որ ուրիշն էր ասում, — տխրությամբ գլուխը շարժեց դարբինը:— Բայց կային էլ, որ երբ հարցնում էին «որտեղացի՞ ես» — վախից շին կարողանում սուտ խոսել...

Երբ եկողների հարցումները վերջացան, փախածների բազմությունը ավելի շրջապատեց նրանց.

— Իսկ դուք կովից հետո եղա՞ք քաղաքում:

Երբ լսեցին «այո»՝ հարցումները տեղացին տարափի պես.

— Շա՞տ տուն է այրվել... Որքա՞ն մարդ է տարվել գերի...

— Մեր տունն ինչպե՞ս է... Երբ հաշտություն կլինի՞ կարո՞ղ ենք վերադառնալ... Հիմա էլ կարելի՞ է...

— Այո, հարկավ:

— Բայց եթե նախարարները նորից տիրափախ պահանջե՞ն:

— Չենք ի գնա... Թագավորը չի տա...

— Իսկ եթե համաձայնի և տա՞...

— Չենք գնա... Չենք գնա... Կմնանք էստեղ՝ շեններում...

Չկար մեկը, որ ցանկանար գնալ նախկին տիրոջ մոտ, որովհետև դա ամենքին թվում էր մահվան հավասար... Բոլորն էլ թե՛ այս, թե՛ մյուս շեններում սպասողական վիճակի մեջ էին, երազում էին, որ շուտ հաշտություն լինի և ամենքը վերադառնան իրենց տները, բայց և ամենքը միաժամանակ այն երկյուղն ունեին, թե հանկարծ նախարարները հաշտության պայման զնեն թագավորի առաջ, որպեսզի նա վերադարձնի բոլոր տիրափախներին:

Այգ երկյուղն ունեին նաև Թորգոմն ու ընկերները. բայց առաջ ու առաջ նրանց հետաքրքրում էր, թե ո՞ւր են իրենց ընտանիքները՝ թաքնված են որևէ տեղ, թե հանդիսել են ծանր մի աղետի: Նրանք գերադաս կհամարեին գտնել նրանց, թեկուզ ուշ, միայն թե ողջ լինեին և ոչ գերի տարված: Գերի՞... այս հեռանկարը սարսափ էր բերում նրանց: Գերի — դա նշանակում էր, որ շարաշար, դաժանաբար կտանջեին նրանց...

Այս ծանր կասկածները առավել տաղնապում էին Թորգոմին. նա մտածում էր, որ գերի տարվելու դեպքում մորը, Մինային և նրա հորը կտանջեն ավելի, մանավանդ, եթե իմանան, որ Համունի իշխանը սպանվել է յո՞ր ձեռքով... Թորգոմը,

մի քանի գյուղերում լինելուց հետո, ասանելով չի պարզվում յուրայինների ո՛ւր լինելը, ծանր ապրումների մեջ էր. երբեք նրա մտքով չէր անցել, թե մի օր կստեղծվի այնպիսի վիճակ, որ ինքը կորցնի հարազատներին, իր նշանածին, որին այնքան դժվարությամբ բերել-հասցրել էր քաղաք և երկու օրից պիտի պսակվեր հետը... Որքան էլ սակայն ծանր էր այդ ամենը, բայց, չգիտես ինչու, հույսը չէր կորցնում:

Նույն դրության մեջ էին ընկերները: Այդ վիճակում նրանք, ճիշտ է, իրար մխիթարել չէին կարող, բայց ջանում էին սիրտ տալ թե՛ յուրաքանչյուրն իրեն և թե՛ միմյանց.

— էհ, էս շենում չեղան, իցե լինեն մյուսում: Սրանք, որ փախել են այստեղ՝ մերոնք չէին մնա... Նրանք էլ կերևի գնացել են ապահով մի տեղ...

Այսպես, երբ մի շենում հուսահատվում էին, հույսները դնում էին մյուս շենի վրա ու ճանապարհ էին ընկնում տխուր խորհրդածելով.

— Նախարարներից փախանք, թագավորն էլ չպաշտպանեց...

— Մեզ չէ, պաշտպաներ գեթ իր քաղաքը...

Երբեմն էլ, տխուր մտքերից կարծես. ձայնաբեկ, փորձում էին զվարթ երևալ կամ կատակել: Չարմանալի է, թե ինչպես է լինում, որ մարդը նեղ, տխուր վիճակում էլ իր մեջ ուժ է գտնում կատակելու, հեգնելու... Ինչպես գիտենք, Թորգոմի հարսանիքը պետք է լիներ երկու օրից, և թե կոխվե չսկսվեր: Կնքահայրը լինելու էր Վարդանը, ծախսարարը՝ Շովսեփը: Այս մասին նրանք խոսում էին ավելի այն ժամանակ երբ նկատում էին Թորգոմի տխրությունը:

— Է՛, Թորգոմ, Բորգոմ. քանի կամեցար պսակվել՝ փորձանք եկավ: Հիմա Մինային գտնենք՝ պսակենք իսկույն, որ էլ փորձանք չպատահի... Համաձա՞յն ես:

— Համաձայն եմ, — սթափվում էր Թորգոմը: — Միայն թե շուտ գտնենք:

Այժմ էլ, շինականին հանդիպելուց հետո, տխրակատակ վեր կացան և ձիեր հեծնելով բռնեցին լեռնային գյուղի ճանապարհը. ի՛նչ իմանաս, գուցե հենց այդտեղ են իրենց հարազատները... Բայց հաղիվ անցել էին մի փոքր տարածություն՝ նկատեցին մի ձիավոր, որ սրընթաց գալիս էր դեպ

թյունը, որին նրանք չհավատացին սկզբում և խոսել իսկ շուրջին, բայց հետո նրանց համակեց մի անզուսպ ուրախություն, այն աստիճան, որ առժամ մոռացան իրենց հարազատներին:

— Արժանի՛ են, արժանի՛, — առաջինը խոսեց Հովսեփը, որ սակավախոս մարդ էր ընկերների մեջ: — Մեզ որ հասցրին էստեղ, թող ամենքը կոտորվեն էդպես:

— Հիմա էլ կռիվ չեն անի, — հեգնեց Վարդանը ակներև բավականությամբ:

Թորգոմը լուռ էր. նա ներուստ ուրախ էր լսածից, բայց միաժամանակ ափսոսանքի պես մի բան էր զգում, որ ինքն այնտեղ չի եղել և իր աչքով չի տեսել այդ... Վերջապես նա ևս չկարողացավ զսպել իր ուրախությունը և բացականչեց. — Ա՛խ, էնտեղ լինելի՛նք... — Ասաց գլուխը տարուբերելով, ապա, փոքր լռելով, ավելացրեց: — Չգնա՞նք մի տեսնելու...

— Չէ, Թորգոմ, գտնենք մերայիններին՝ հետո, — ասաց Վարդանը: — Իցե հիվանդ, քաղցած սպասում են մեզ:

— Հա, մամոյիս գտնենք՝ հետո, — խոսեց Հասիկը հանկարծ, որ մինչ այդ լսում էր մեծերի արտակարգ զրույցը: — Մամոյիս գտնենք...

Դա սթափեցրեց ընկերներին:

— Իրավ, իրավ, — համաձայնեց Թորգոմը: — Նախ գրտնենք մերայնոց, ապա հանգիստ երթանք իմանալու:

Եվ նրանք, երիտասարդ ձիավորին հրածեշտ տալով, շարունակեցին իրենց ճանապարհը դեպի լեռնային գյուղը: Որքան էլ հսգնած՝ գնում էին աշխույժ, իսկ նրանց դեմքի տրտուրությունը, զարմանալի բան, չբացել էր աննկատելի. լսած լուրը, թվում էր, ուժ էր տվել նրանց և վստահություն, թե կգտնեն յուրայիններին՝ գուցե և մոտիկ շենքերում... Իսկ եթե շենքերում չգտնեն՝ կերթան սպանված նախարարների կավածները... Այնտեղեքում հիմա վտանգավոր չի լինի...

Մտածելով յուրայինների մասին, Թորգոմը երբեմն զգչում էր, որ վերջին անգամ մորն ու Մինային պատվիրել էր ուրիշ տեղ շփնալ, այլ թաքնվել քաղաքում՝ հարևանների մոտ, հուսալի մի տեղ: Եթե այդ շասեր, գուցե նրանք ևս փախած լինեին մյուսների հետ, և հիմա կարող էր գտնել գյուղերում... Բայց մյուս կողմից էլ մտածում էր, թե ինչպե՞ս պառավ մո-

ըր, Մինայի հորը խորհուրդ տար փախչել, երբ նրանք այդ անել չէին կարող... Գոնն ինքն այդպես էր կարծում: Սակայն ասհր կարող էր ուժ տալ, ստիպել նրանց և նրանք գնային մյուսների հետ:

— Հիմա որ Մինային գտանք, Թորգոմ, էլ չենք սպասելու: Պսակելու ենք իսկույն, որ նոր փորձանք չգա,— Թորգոմի մտքի թելը կտրեց Վարդանը, ձին նրա կողքից քշելով:

— Թող կամքդ լինի, միայն թե գտնենք,— համաձայնեց Թորգոմը:

— Է՛, որ գտնենք՝ ո՞ւր գնանք պիտի,— հետաքրքրվեց սակավախոս Հովսեփը:

— Ո՞ւր... Պիտի գնանք, իհարկե, քաղաք, էլ ինչ խոսք,— ասաց Վարդանը:

— Բայց չէ՞ մեր տներ այրուկ են,— հնչեց նորից Հովսեփի ընկճված ձայնը:

— Նորեն կշինենք,— վրա բերավ Թորգոմը:

— Իսկ քաղա՞քը...

Դա լուրջ, ծանր խնդիր էր, և ընկերները մտածումների մեջ ընկան: Ի՛նչ իմանաս, քաղաքը կշինվի՞ նորից, թե կմնա այդպես: Շատերը մեռան, կորան կամ ցրվեցին ամեն կողմ, արդյոք նորից կվերադառնա՞ն քաղաքը նորոգելու, շինելու:

— Եթե թագավորը որձակոտոր է արել թշնամիներին, ուրեմն իր քաղաքը չի թողնի ավեր,— խոսեց Վարդանը:— Նորեն կշինի, էլ խանգարիչներ չեն լինի...

Թորգոմն էլ այդպես էր կարծում, բայց չէր խոսում: Միայն քիչ հետո, երբ ընկերները լռել էին, նա նկատեց.

— Մերայնոց գտնենք, հետո՝ տուն, քաղաք...

Ընկերները լռեցին. ճշմարիտ էր՝ նախ պետք էր գտնել կորած հարավատներին...

ԳՐՈՒԽ ՅՈՐԹԵՐՈՐԴ

Այդ օրերին քաղաքի վերաշինության մասին էր մտածում նաև Արշակ թագավորը:

Արմավիրի դեպքից հաղիվ մի ամիս ունց նա իր առանձնարանում՝ մի խոշոր բավկաթոռի մեջ նստած, լսում էր

Ղայր-Մարդպետին, որ երկար հորդածալ թիկնոցն ուսերին, ծաղկատար անմազ դեմքին բացառիկ լրջութուն տված, ասում էր կանգնած.

— Ես, արքա, խորամուխ եղա, որ վարքը նոցա կարի վտանգավոր էր, ուստի և արժանի արդար պատժիդ:

Թագավորը լսում էր և երբեմն հոնքերի տակից նայում նրան, սպասելով կարծես, թե ի՞նչ կարևոր մի բան կասի այնուհետև: Իսկ Ղայր-Մարդպետը, գրեթե գողունի, կկոցած աչքերի միջից նայում էր թագավորին և շարունակում.

— Հոգ չէ, արքա, որ սպարապետը դժգոհեց, Բագրատունի ասպետը վշտացավ: Կանցնի ամենը և կմոռացվի: Կգա օրը, իրենք ևս կդատապարտեն ստամբակ վարմունքը նոցա: Հոգ չէ նաև, որ քահանայապետը սրտնեղեց: Այլ կերպ չէր կարող, վասնզի երաշխավոր էր եղած նոցա... Քահանայապետը, ցավոք, չի թափանցում մեր վիճակի խորքը: Նա հոգում է միայն փր եկեղեցու շահը... Սակայն, դու եղար իրավացի, արքա, և այսուհետ կլինես առավել իրավացի, եթե բարեկամ մնաս պարսից...

Մինչ այս Արշակը լսում էր հանգիստ, առանց որևէ շարժում անելու, բայց վերջին պարսից բառը լսելով՝ նա դեմքը խոժոռեց և աչքերը հառեց ներքինու ծաղկատար հրեսու:

— Թող այդ պարսից բարեկամութունը, տեր Մարդպետ: Առավել օգտակար կլինեիր ասեիր, թե ինչպե՞ս վերականգնեմ իմ Ավանս: Կարո՞ղ ես օգնել ինձ... քո խորհրդով հարկավ:

Ղայր-Մարդպետը շուրթերը ծամծամեց: Ավանը հրբեք նրա սրտովը չէր եղել և այժմ էլ խորհուրդ տալ դժվարանում էր, ուստի ասաց.

— Քո իմաստութունդ, արքա, այդ կիմանա առավել...

«Աղվես,— մտածեց Արշակը,— միշտ խուսափում է խոսք ասել Ավանիս մասին. վախենում է մարդեր պահանջեմ իր կալվածներից և ցանկանում է ամեն գնով բարեկամ մնանք պարսից, որպեսզի իր մեծ կալվածները մնան անվնաս»...

Նախարարների դեպքից հետո Արշակին շարունակ զբաղեցնում էր մի սևեռուն միտք՝ վերականգնել Ավանը, ամենից առաջ շինելով նրա պարիսպները: Եթե Ավանը հենց սկզբից ունենար պարիսպ, երբեք չէր վնասվի... նախարարները մո-

տենալ շէին համարձակվի... Այժմ պետք է սկսել պարիսպնե-
րից: Եվ այդ անելու համար անհրաժեշտ պիտի լիներ նորից
հավաքել մեծ թվով գործավորներ ու մշակներ երկրի բոլոր
կողմերից, նաև Կամսարականի և մյուսների ծառաներին: Ու
շինել արագ... Այո, վերականգնել ի հեճուկս թշնամիների...
Իսկ Հայր-Մարդպետը խուսափում է խոսել... Արշակը նրան
վանչել էր խոսելու նաև Մերութանի մասին, թե ի՞նչ պատիժ
տալ «այդ շարամիտ ստամբակին», սակայն քանի որ Մարդ-
պետը խուսափեց Ավանի մասին խոսել, դա տհաճ եղավ
Արշակին, և նա շուզեց շարունակել:

Պետք է ասել նաև, որ ապստամբ նախարարների կոտորա-
ծից հետո Արշակը մտածում էր, թե այսուհետ հանգստություն
կտիրի իր երկրում, մյուս նախարարները այլևս չեն համար-
ձակվի խոսել ու գործել իր դեմ, իր գահի դեմ, և ինքը կվերա-
կանգնի Ավանը՝ այժմ արդեն ներհակ նախարարների մարդ-
կանցով... միայն թե կարողանա կալանել և պատժել Մերու-
թանին և Տարոնի տեր Վահան Մամիկոնյանին, որ շարունակ
չարիք են խորհում իր դեմ... Արշակին թվում էր, թե նրանց,
մանավանդ Մերութանին պատժելուց հետո միայն կլինի խա-
ղաղություն և ներքին ապահովություն, ինչ և անհրաժեշտ է
Ավանը վերականգնելու, և բերդն ավարտելու համար:

— Բերդը, այո, ավարտել բերդը...

Այդ օրերին էր ահա, այսինքն՝ դեպքից հազիվ մի ամիս
անցած, երբ հատուկ սուրհանդակներ Բյուզանդիայից միջնա-
բերդ բերին երկու նամակ. մեկը Անդոք իշխանից էր՝ ուղղված
Արշակին, մյուսը Պապից՝ մորը:

Անդոք իշխանը իր երկար նամակում գոհունակություն էր
հայտնում, որ Արշակը պատժել է խռովարարներին, այլա-
պես «նոքա պիտի խանգարեին երկրի կարգն ու կառավարու-
մը, հարուցանելով շարունակական խռչ ու արգելք»: Ցավելով
էր գրում Ավանի վնասների մասին և հույս էր հայտնում, որ
այսուհետ, իսառնակիչների վերացումով, երկիրը խաղաղե-
լով, հնարավոր է և պետք է վերականգնել այդ «կարեւոր» քաղաքը պարսից ճանապարհին՝ իր բերդով: Իշխանն
իր նամակում խորհուրդ էր տալիս թագավոր-փեսային՝ զո-
րացնել բանակը, միաբանել «մնացյալ նախարարաց, վասնդի
ունես հարևաններ, իսկ հարևանը երբեք բարեկամ չի լինում»...

«Զորացրու քահակդ, որ զորացնես երկիրը հայրենի», — կրկնել էր իշխանը նամակի վերջում:

Նամակը հաճելի եղավ Արշակին. դա նրան ուրախացրեց նաև, որ իշխան-աներոջ ասելով՝ բյուզանդական արքունիքը նույնպես գոհ էր, որ Արշակը վերացրել է «պարսկաժեստ նախարարաց», և դա գնահատում էին որպես բյուզանդական բարեկամության ապացույց... Գոհ է մնացել անգամ Վաղես կայսրը...

Իսկ երիտասարդ Պապը գրում էր թագուհի-մորը, թե ինքը Անդոբ իշխանի՝ պապիկի հոգացողությունը շարունակում է ուսանել գիտություններ հույն իմաստասերներից, որոնց ճամարանները հաճախում է կանոնավորապես և սիրով, վասնզի գրավիչ են նոցա տված գիտանքը՝ երկրի և տիեզերքի մասին... Պապը գրում էր, որ այդ ճամբարանները հաճախում են նաև տարբեր երկրներից եկած արքայազուն և իշխանազուն պատանիներ, որոնց շատերի հետ բարեկամացել է արդեն, նույնիսկ այն աստիճան, որ միասին մակույկով գնում են ծովի հեռուներում զբոսնելու... Այնուհետև գրում էր, թե կարոտ է ամենքին ու երկրին, պապ ավելացրել էր, որ կազդույր է... և մորը թվում էր, թե այդ մի հատիկ բառով Պապը կամեցել է ասել, թե իր առողջական վիճակը կատարյալ է:

Դա հարկավ ուրախացնում էր Փառանձեմին, սակայն նամակի մեջ նրան անհանգստացրեց մի հանգամանք, ոչ միայն անհանգստացրեց, այլև համակեց մեծ երկյուղով. Պապը մակույկով գնում է զբոսնելու... Ժովի հեռուներում... Որպիսի՞ վտանգավոր ձեռնարկություն... Ո՞վ է նրան թույլատրել այդ անելու. և ինչո՞ւ պապիկը՝ իշխան Անդոբը, չի արգելում այդ, — մտածում էր Փառանձեմը տագնապած: — Ծովը հանդարտ, անշարժ ցամաք չէ. ծովը անկայուն է և դավաճան... Ինչպե՞ս Պապը չի հասկանում այդ...

Մտածելով՝ Փառանձեմի տագնապը հասավ այն աստիճանին, որ նա խորհեց նամակ գրել հորը, որպեսզի խստիվ արգելի Պապին «ծովային զբոսանքներ» կատարելու, մանավանդ փոքր չէ, այլ խելահաս, այժմ արդեն անգամ կնոջ, երեխայի տեր... Եվ անհանգստությունից Փառանձեմը գնաց իսկույն ամուսնու մոտ և նամակը տվեց նրան կարդալու:

— Ահա վասիկ, տես, Պապը գրում է, թե ծովում զբոսանքներ է կատարում: Կարելի՞ է միթե... Որքա՛ն զգուշացրել եմ... Մինչև այժմ չէր գրում այսօրինակ բաներ...

— Չէր գրում հավանաբար, քանի դեռ վարժ չէր թիավարութեան, — նկատեց Արշակը:

— Այդ ինձ չի մխիթարում, արքա, Պետք է գրենք, որ հեռու մնա վտանգից...

Փառանձեմի ձայնի մեջ տագնապից բացի, կար աղերսագին մի բան:

Ամուսինները նորից ու նորից կարդացին նամակները: Փառանձեմը, բացի «ծովային զբոսանք»-ի երկյուղից, ուրախ էր նախ, որ հարազատները երկար ընդմիջումից հետո, նամակ էին գրել, և երկրորդ՝ առողջ էին: Արշակը, սակայն, որքան էլ նամակներից գոհ, այսուամենայնիվ առանձին ուրախություն չէր արտահայտում և, եթե երբեմնակի նրա աչքերում շողում էր այդ ուրախությունը, դրա տակ միշտ նկատվում էր մի ներքին ծանր մտահոգություն: Այդ մայրությունը Փառանձեմը նկատում էր վաղուց, ապստամբ նախաբարների սպանությունից հետո, և չէր կարողանում պարզել, թե ի՞նչ մտքեր են զբաղեցնում նրան կամ որտեղի՞ց է այդ թախիծը:

— Արքա, դու խորհում ես անվերջ և ինձ առաջվա պես մասնակից չես անում խոհերիդ, — ասաց Փառանձեմը, երբ ավարտեցին իրենց զրույցը նամակների շուրջը: — Ի՞նչն է արդյոք տխրությունդ պատճառը: Ինչո՞ւ չես վստահում հայտնել ինձ... Մի՞թե քս անկարող եմ որևէ կերպ օգնել քեզ, արքա... Թշնամիներից չկան այլևս. դու նորից կարող ես կառուցել քո Ավանը, քո բերդը... Ուրե՛մն...

— Այո, Փառանձեմ, ես նորից կկառուցեմ իմ Ավանը, իմ բերդը, — ծանր սկսեց Արշակը: — Սակայն խորհում եմ, թե ինչո՞ւ ավագներից ոմանք հեռացան մայրաքաղաքից: Մի՞թե նոքա ևս դատապարտում են ինձ ներսեսի նման: Մի՞թե կարծում են, թե այդ ամենը ես կատարեցի անձիս համար...

Ի դեպ. ներսես կաթողիկոսը, որ նզովելով հեռուցավ պալատից, մի քանի օր հետո մեկնեց Բյուզանդիա՝ եկեղեցական կարևոր մի ժողովի մասնակցելու: Կատարվածից բարկացած էր այնքան, որ անզամ հարկ չէր համարել արքունիքին

հայտնել իր մեկնումը: Արշակը վշտացավ այդ անտեսումից, բայց... ահա Անդոք իշխանը գրում էր, թե կայսրը հույն եպիսկոպոսների հետ նրան ևս աքսորել է ինչ-որ կղզի...

— Նրանք անշուշտ սխալվում են, արքա,— ասաց Փառանձեմը շեշտով,— թե՛ Սմբատ ասպետը և թե՛ մյուսները: Իսկ Վասակ սպարապետը, ճշմարիտ է, թեպետև հավան չէ Կամսարականների կոտորածին, բայց երբեք չի լքի քեզ... և այդպես մյուսները: Նոքա մնում են պալատում և կատարում են իրենց պարտքը: Հայր-Մարդպետն անգամ, թեև պարսկասեր, լսել եմ, դժգոհ չէ բնավ... Իսկ Գնունի եղբայրները՝ Գավիթը և Զենոնը նվիրված են քեզ. լիովին ըմբռնել են, որ դու կատարեցիր ոչ քեզ համար, այլ երկրի ապահովության: Հետևաբար պատճառ չունես, արքա, սրտաբեկություն:

— Ունեմ, Փառանձեմ, ունեմ և լուրջ առավել, քան կարող ես կարծել,— խոսեց Արշակը այս անգամ ձայնը փոխելով և ծայր մտահոգ եղանակով:— Տասը օր առաջ լուր առա, որ Մերուծանը և Վահան Մամիկոնյանը, լսելով ապստամբների պատիժը, դիմել են փախուստի... Այն մարդը, որ հրահրում ու բորբոքում էր նախարարների թշնամանքը իմ դեմ, ապաստանել է Տիգրոն:

— Առավել լավ,— աշխուժացավ թագուհին:— Թշնամիդ հեռացել է երկրից և այսուհետ չի իսառնակի ուրիշներին, չի վնասի երկրին ու քեզ:

Արշակի շուրթերին երևաց մի կոտրված ժպիտ:

— Ո՛չ, թագուհիս, նա այնտեղից կխառնակի ավելի, Կուզեի, որ մնար իր ոստանում և ես նրան պատժեի այնպես, որ հավետ մոռանար իր տոհմը և իր բանսարկու բնույթը: Ծճմարիտ է, Փառանձեմ, ես ընկճեցի նախարարաց սլառակտոց ոգին, և հուսով եմ, այժմ երկիրը կամրանա անարգել: Բնավ երկյուղ չունեմ, որ Սպանդարատ Կամսարականը ընտանյո՞ւն անցել է Բյուզանդիա. նա վտանգավոր չէ այնքան, որքան Մերուծանը դավասեր: Սա, որ միշտ օգնող զորք է տվել ապստամբներին և շար մտքեր թելադրել նոցա, նույնը կարող է անել այժմ՝ հեռվից: Իմացիր, Փառանձեմ, քանի ասլուրում է այդ դիվածին հոգին, նա հանգիստ չի թողնի մեզ...

— Նա փախել է անշուշտ վախից, արքա, — ասաց Փա-

ուանձեմը,— ուստի հազիվ թե ի վիճակի լինի նոր դասեր լարելու ԹՎում է ինձ՝ դա ժանր խոհերի առիթ շպետք է դառնա քեզ համար։ Թերութանն այլևս տնվնա է, և լավագույն է մենք զբաղվենք մեր այլ հոգսերով...

Փառանձեմը ցանկանում էր ամեն կերպ ցրել ամուսնու տիրությունը, ուստի և հիշեցրեց, որ պետք է գրեթե Բյուզանդիոնից ստացված նամակների պատասխանք, ու խնքը շատով գուրա եկավ որդուն զգուշացնող նամակ գրեթե...

Եսկ Արշակը դարձյալ մնաց իր ստորերի հետ՝ հակառակ կերպ նախարարների փախուստը ընդու օրից՝ նա շարունակ մտածում էր նրանց կաշանելու մասին։ Մակայն ինչպե՞ս գլուխ բերել այդ և ի՞նչ հնարով— այս էր կարևորը։ Արշակը զգում էր, որ Մերութանը պարսից արքունիքում անշուշտ դավեր է նյութելու իր դեմ, ուստի և պետք էր կանխել...

Ապստամբ նախարարների կոտորածից անցեր էր գրեթե մի ամիս և երկիրը ոչ թե այդ օրվանից, այլ գիտադարձից սկսած խաղաղ էր արգեն։ Ամենքը, զինվոր թե շինական, արհեստավոր թե քաղաքացի, գոհ էին, որ պատերազմը վերջացավ։ Նրանք քնավ սրտի մոտ շքնգունեցին, որ թագավորը պատժեց նախարարներին։ Նրանց համար կարևորը խաղաղությունն էր, ավելի շուտ այն, որ այժմ անխափան կարագ էին զբաղվել իրենց գործերով։ Շինականները՝ վարեք, ցանեք և հնձել հանգիստ։ Թող բերքի մի մասը տանեն նախարարները, եկեղեցին, արքունիքը, միայն թե պատերազմ չեղնի... Ահա ինչու գոհ էին, որ պատերազմ չկա։ Շինականները մինչ այդ զիտեին, որ թշնամի լինում էր օտարը, պատերազմ սկսում է օտարը, բայց ներսի թշնամությունը, ներքին պատերազմը նոր էր ամենքի համար և... ծանր ու անհասկանալի։ Արշակին պատմել էին, թե ժողովուրդի մեջ նախարարների սպանություն մասին ասում էին. «Թող տատակեն... Իրենք եղան պատճառ, որ արյուն թափվեց»։ Ուստի և դատապարտում էին։

— Նզովք պատերազմին... Աստված հեռու պահի մեր որդոց ու թոռներաց,— ասում էին շատերը խաշակնքիով։

Ոչ միայն շինականները, ամենքը կարծում էին, թե պատերազմը վերջացավ և այսուհետև կլինի խաղաղություն, իսկ Արշակը գտնում էր, թե Հայոց Աշխարհի խաղաղությունը տևական կարող է համարվել այն օրից, երբ արժանի պատիժը

կտա Մերուժանին և նրա բարեկամ Մամիկոնեից իշխան Վահանին, որ նույնպես զորք էր ունէլ Արշակաւանի դեմ և նույնպես փախել-ապաստանել է Իրան: Արշակը փորձով համոզւեց, որ երկրին այնքան շի վնասում օտարի հարձակումը, որքան ներքին կռիւլը, ուստի ցանկանալով ցանկանում էր արմատախիլ անել այդ աղետի հնարավորութիւնը: Մտածելով, որ ներհակ նախարարները, լինեն երկրում թե երկրից դուրս, միշտ վնասելու են իրեն և երկրին, գտնում էր, թե ի՞նչ գնով էլ լինի, պետք է վերացնել «մեքենայոգ շարին», Մերուժանին:

Արշակը Անգեղաց իշխանիկի պատմածներից գիտեր արդեն, որ գթգոհ նախարարներին զորավիգ էր լինում Մերուժանը և որ սրա հրամաններն են ոգևորում նրանց: Տակաւին Կոզովիտի կռիւնների օրերին, երբ իմացաւ, որ Մերուժանը զինական ուժ է ուղարկում ապստամբներին օգնութեան, — մտածեց, որ իր գլխավոր թշնամին նա է՝ Մերուժանը. պետք է ուրեմն կալանել նրան և պատժել ավելի խիստ, քան պատժեց մյուսներին: Ու Արշակին այնպես էր թվում, թե մինչև չպատժի Մերուժանին, շի կարող հանգիստ ձեռնամուխ լինել Ավանի և բերդի կառուցման: Պետք էր նախ պատժել շարին, ապա ոկսել Ավանի վերականգնումը...

Այո, նա կշինի նորից իր Ավանը՝ ավելի շքեղ, ավելի ամուր, որ նա դառնա իրոք անխորտակ բերդ, որպեսզի պաշտպանի Հայոց Աշխարհը ամեն արհավիրքից, որպեսզի ոչ մի պարսիկ չհամարձակվի ոտ դնել երկիրը հայոց:

Արշակին այժմ զբաղեցնում էին երկու խնդիր. պատժել Մերուժանին և նորոգել քաղաքը, որից հետո, նրան թվում էր, խաղաղութիւնը կթագավորի իր երկրում:

Բայց եզան նոր և ավելի ծանր դեպքեր...

* * *

Այս խոհերի մեջ էր Արշակ թագավորը, երբ մի օր սահմանից լուր եկաւ, թե Իրանից՝ արքայից արքա Շապուհի կողմից մի պատգամավորութիւն է գալիս Վաղարշապատ:

Ըտրն անահնկաւ էր, հետևարար առաջ բերեց մեծ հետաքրքրութիւն. թե՛ թագավորը և թե՛ ամեն ոք, ով լսեց, տաբակուսում էին, թե ի՞նչ նպատակով կամ ի՞նչ առարելութեամբ

է գալիս այդ դեպքանությունը. նոր պատերա՞զմ է պատրաստում Շապուհը և դաշնակի՞ց է փնտրում, թե կա այլ մի բան... Համենայն դեպս, մինչև կպարզվեր այդ ամենը, պետք էր կատարել ընդունված կարգը. և Արշակը Հայր-Մարդպետին կարգադրեց, որ հրկու հոգի առնելով գնա եկողներին ընդառաջ և ընդունի պատվով:

Եվ երկու օր հետո, իրոք, այդ դեպքանությունը եկավ և տեղավորվեց միջնաբերդի հյուրատանը: Եկողներից մեկը Շապուհի պալատականներից էր, մյուսները ազնվականներ էին: Բոլորը երկար սրածայր գդակներ ունեին՝ գառան գանգրամաղ մորթուց կարած և բրդյա լայն, հորդածալ թիկնոցներ: Մորուքները միատեսակ սև էին և ձիգ սեպածև: Դրանց ուղեկցում էր մի ամբողջ թիկնապահ գունդ՝ զինված նետ-աղեղով ու տեգերով: Զինվորներն ունեին թաղիքե կավագույն բղուղածև գլխարկներ:

Դեսպանությունը, արքունի հյուրատանը հանգիստ առնելուց հետո, երկրորդ օրը ներկայացավ պալատ: Ընդունելությանը նախապես հավաքվել էր հայոց ավագանին. այդտեղ էր սրահայաց վասակ սպարապետը, լուրջ ու ծանրախոհ հազարապետ Դավիթ Գնունին, նրա եղբորորդի Աննոն Գնունին, եգիտասարդ, բայց ճերմակահեր Ադամ Գնթունին, Ռշտունյաց երկալահասակ Մեհենդակ իշխանը, որ մի գլխով բարձր էր բոլորից, լիբրչապես ծաղկավեր դեմքով ներքինի Հայր-Մարդպետը և ուրիշներ:

Արշակը նստել էր գահին. նրա կողքին՝ մի աստիճան ցածր տեղ էր բռնել թագուհին, ապա ավագները կարգով՝ իրենց դիրքի և աստիճանի համեմատ: Չնայած Արշակը հունական լեզվի չափ գիտեր և պարսկերեն, բայց և այնպես հրավիրել էին երկու թարգման հայ իշխաններից, որ հարկ եղած դեպքում օգնեն հասկանալու պարսից պատգամավորների ասածները, որովհետև պարսից պաշտոնական անձինք երբեմն սիրում էին խոսել հին ու խրթին ոճերով:

Երբ ամենքն արդեն հավաքվել և տեղ էին բռնել գահասըր-րահում՝ պալատի արարողապետը ներս գալով հայտարարեց.

— Պարսից Շապուհ արքայից արքայի բանագնացներ՝

իշխան Դեն-Միր, իշխան Միր-Մուշկ, իշխան Վեր-Շաբան, արքայից արքայի դպիր Սուր-Սուրի, զորավար Զահարի:

— Հրավիրիր,— կարգադրեց Արշակը բնագոյաբար ուղղղվելով գահի վրա և արքայական գավազանը բռնելով այնպես, որ նրա ոսկեդունդ գլուխը վրայի արծվաբանդակով սեւանվի պարզորոշ:

Պարսիկները ներս մտան հանդարտ, դանդաղաբայլ, որ նշան էր հարգանքի, իրարից մեկ-երկու քայլ հեռավորությամբ, ինչ նրանք համարում էին կիրթ պատշաճավորություն: Ներս եկան, իրենց սովորության համաձայն, երկար գդակները դրած, ուսներին երկարաքղանց մետաքս թիկնոցներ առած, մորուքները անուշահոտ փայլուն յուղով օծած: Այս ամենը նրանց նմանեցնում էր միմյանց, եթե շիիներ տարիքի և հասակների տարբերությունը:

Ներս մտնելով, նրանց գլխավորը, որ գալիս էր առջևից և որն ամենից երկարն էր ու տարիքովը, գլուխ իջեցրեց կուրծքն առաջ թեքելով. նրան հետևեցին մյուսները՝ նույն խոնարհումները կատարելով: Ապա առաջնորդը, խոնարհած գլուխը հանդարտ բարձրացնելով, ասաց հանգիստ, բայց շեշտով.

— Ողջո՛ւյն և արեշատությո՛ւն հայոց արքային մեծ:

Այս ասելով՝ նա նորից գլուխ իջեցրեց և, կրկին դանդաղորհն բարձրացնելով, շարունակեց հանդարտ.

— Իմ արեգնափայլ տերը՝ արյաց արքայից արքա, վսեմաշուք և աստվածընտիր Շապուհը մեծ՝ ողջունում է քեզ, արքա հայոց, և ցանկանում է բարեբաստիկ ու խաղաղ կյանք քեզ և քո երկրին: Նույնը ցանկանում է նաև քո բարեազնիվ թագուհուն, թագաժառանգին և արքունիքին...

Այս խոսքերի հետ նա շրջվեց աջ ու ձախ գլխի խոնարհումով, որ նշանակում էր, թե ողջունում է բոլորին և նորից կանգնեց ձգված:

— Միաժամանակ իմ մեծափառ տերը պատվիրել է ինձ՝ խնդրել նաև, որ ընդունես իր եղբայրական ու հայրական բարեկամության հավաստին և բարեմաղթություններ բարօջ կյանքի և երջանկության համար...

Վերջացնելով իր խոսքը՝ նա նորից մի վարժ խոնարհում արավ, որից հետո Արշակը, գավազանը ամուր բռնած, ոտրի

կանգնեց: Նրա հետ ոտքի կանգնեցին և բարբ ավագները: Նստած մնաց միայն Փառանձեմ թագուհին:

— Արքայից արքայի աղջուկներին և բարեմաղթութիւնաց համար մեր շնորհակալութիւնը եղբայրական,— խոսեց Արշակը պարսկերեն. հարգանքի համար բառերը ձգելով. ծոր տալով, ինչպես ընդունված էր պարսիկներին մոտ:— Նույն օարիքները աստղածային ցանկանալով Երանի և Աներանի հզոր արքային, կիսնդրեի, տեր դեսպան, եղբայրական ողջունըս և բարեկամութիւնս հաղաստին մատուցանես քո աստվածային տիրոջը:

Արշակի համառոտ խոսքերից հետո պարսից դեսպանները—հինգն էլ—խոնարհում արին միասին: Ապա, երբ ուղղվել էին, նրանց առաջնորդը ետ նայեց. նրա այդ ակնարկից՝ ծայրում կանգնած, տարիքով բոլորից փոքր գեսալանը դուրս գնաց և, մի բուպե անց, հետք բերալ երկու նոր պարսիկ՝ ոտից զլուխ կապույտ հագած: Գրանք բռնել էին մի-մի արծաթ սկուտեղ՝ վրաները ինչ-որ բաներ դարսած և ամենը մետաքս քողերով ծածկած:

— Թույլատրիր, արքա բարի,— խոսեց գլխավոր դեսպանը, ձեռքը դեպ սկուտեղները մեկնելով.— մատուցանել քեզ արքայից արքայի եղբայրական սիրտ նվերները...

Ու, բանալով առաջին սկուտեղի քողը, մատնացուցց արած ոսկեգօծ գինու մի գամ՝ թաշի պարանոցով, որի կողքին շարված էին նույնպիսի ոսկեգօծ գամաթներ: Ապա արծաթ գաշույն՝ ոսկե կոթով, և սակե գոտի՝ թանկարժեք քարերով իլուզած:

Ապա դեսպանը երկրորդ սկուտեղը իր ձեռքն առնելով, հարգալիք քայլերով մատնացալ թագուհուն և, նուրբ խոնարհումով, դրեց նրա առջև ու քողը վերցրեց.— սկուտեղի մեջ փայլում էին ոսկի և արծաթ զարդեր՝ պես-պես փուխի քարերով, որ շողում էին աննախտիզ, շլացուցիչ ցոլքերով: Կային այդտեղ գոհարազարդ բազպաններ, ադամանակալուս, զրմբուխտաքար մատանիներ, կարմիր, դեղին ու սև սաթի շարեր և մանյակներ, ականջի ու գլխի զարդեր...

Նվերները մատուցելուց հետո գեսպանութիւնաց գլխավորն անցալ այնուհետև իր առաքելութիւն բուն նպատակին:

— Այժմ, Հայոց Աշխարհի մեծ արքա, թույլատրիր ծառայիդ՝ կատարել իրեն հանձնարարված պարտքը:

— Խոսիր, դեսպանդ արքայից արքայի, — ասաց Արշակը, լարված սպասելով այն կարևորին ու էականին, ինչ հետաքրքրում էր իրեն դեսպանության եկած օրից:

Եվ դեսպանը, կրկին ականածալից խոնարհում անելով, սկըսեց.

— Իմ ողորմած տերը՝ արքայից արքա և աստվածորդի Շապուհը մեծ, հղելով քեզ, արքա Հայոց, իր ողջույնները հայրական, միաժամանակ խնդրում է քեզ՝ շնորհ բերել իր մայրաքաղաքը՝ Տիզրոն, երկու հարևան երկրների հասարակաց օգուտի մասին բարեկամաբար խոսելու, և ուղարկել է ահավասիկ... իր կնքած հրավերը...

Այստեղ դեսպանը, խոսքն ընդհատելով, թագավորին մատուցեց մի նամակ և արծաթյա մի տուփ, որի մեջ ազ էր՝ կնքած առլուծաբանդակ մատանիով:

«Ի՞նչ է նշանակում այս», — մտածեց Արշակը և, ձեռքը երկարելով, ընդունեց կնքած ազի տուփը:

Կնքած ազը զրադաշտականի համար համարվում էր երդման ամենաբարձր ու նվիրական ձևը: Արշակը, որ միշտ կասկածով էր վերաբերվում Շապուհին, համարելով նրան խորամանկ ու խարդախ, կնքած ազը տեսնելով՝ զգաց, որ հրավերն իրոք անկեղծ է և կարևոր դործի համար:

— Սիրով ընդունում եմ արքայից արքայի նվերները, հարգո դեսպան, և հայտնում եմ շնորհակալությունս, — ասաց Արշակը: — Ինչ կվերաբերի արքայից արքայի հրավերին՝ ես պիտի խորհեմ տակավին, թե ե՞րբ կներեն երկրիս գործերը և ե՞րբ ի վիճակի կլինեմ ընդունելու մեծ արքայի հաճելի հրավերը... և ի՞մ պատասխանը դու կստանաս երկու օրից, — ասաց ըստ դարձյալ պարսկերենի: — Իսկ առայժմ կցանկայի, որ հանդիստ թոնքը Երկար ճանապարհի խոնջենքից, իբրև հյուրեր թանկագին:

Դեսպանները գլուխ իջեցրին և նույն կարգով ու նույն քայլերով պատշաճավորության դուրս եկան գահասրահից:

Արշակը ելավ գահից:

Ընդունելությունը վերջացավ: Հայոց ավազները նույնպես հերթով դուրս եկան գահասրահից, կարծես խորհելով, թե

ի՞նչ է նշանակում այդ հրավերը և ի՞նչ պիտի լինի նումակում:

Նույն մտքերն էին զբաղեցնում նաև Արշակին: Երբ գահաթրահում այլևս ոչ ոք շմնաց՝ նա բացեց Շապուհի նամակը և կարդաց:

«Ծս արքայից արքա, արանց և անարանց երկրների տեր, աստղերի ընկեր, արեդակի և լուսնի եղբայր Շապուհս՝ հղում եմ հայոց արքա Արշակին, իմ որդուն, ողջուն:

Ուրախ եմ և հավան միանգամայն, որ պատժել ես անհնազանդ ծառաներիդ, որոնք նկրտում էին խախտել իրավունքներդ և հանգիստդ արքայական: Այո, պատժել պետք է քստագույնս, երբ մի ծառա, թեկուզև իշխան, հանդգնում է ելանել իր տիրոջ՝ իր թագավորի դեմ»...

Ապա Շապուհը ցանկություն էր հայտնում, թե կուզեր շուտափույթ հանդիպել և խոսել երկու հարևան երկրների բախտի ու ապագայի մասին, որից հետո շարունակում էր.

«Այնուհետև թող լինի մեր մեջ սեր, խաղաղություն ու բարեկամություն: Իսկ մենք լինենք հայր և որդի»:

Սրան հետևում էին հրավերի խոսքերը, գրեթե այն ամենը, ինչ ասաց դեսպանության գլխավորը:

Կարդաց Արշակը և ուրախացավ: Այն, ինչ ցավ ու վերք էր նրա սրտում մինչ այդ՝ այժմ դարձավ իրագործելի հույս: Առաջին միտքը, որ ունեցավ Արշակը նամակն ընթերցելիս, այն էր, թե ահա լավ առիթ Մերուծանին և Վահան Մամիկոնյանին ձեռք գցելու և պատժելու: Հնարը գտնվեց վերջապես... Հիմա նրանք այլևս չեն կարող խուսափել իրենից: Բավական է ինքը համաձայնի գնալ և պահանջել նրանց— Շապուհը չի մերժի երբեք: Հանուն բարեկամության նա հանցագործին անմիջապես կհանձնի իրեն, մանավանդ որ Շապուհըն ինքն ևս զայրույթով է խոսում ապստամբների մասին:

Ծշմարիտն ասած, Արշակը Իրան գնալու ցանկություն չուներ բնավ, ոչ էլ նպատակ կամ հույս Շապուհի հետ բարեկամանալու, բայց երբ նա կնքած աղ է ուղարկել—կռահեց, որ Շապուհն իրոք բարեկամանալու կարիք է զգում, մանավանդ նախարարների պարտությունից հետո: Այո, աշխարհում հարգում են ուժը,— մտածում էր Արշակը,— և Շապուհն այժմ, նախարարների պատժից հետո, անշուշտ զգացել է իր ուժը,

ուստի և հրավիրում է բարեկամանալու... Եվ ինքը, ինչու չէ, կերթա, որպես ապստամբ նախարարներին հաղթող. կերթա, հատկապես Մերուժանի համար. նրան առնելու և բերելու համար... Բերի, որ այստեղ պատժի ամենքի առաջ... Ի խրատ և ի ցույց ամբարտավան նախարարների:

Եվ Արշակը դարձյալ վստահ էր, որ Շապուհը սիրով կհանձնի նրան, որպեսզի Հայոց Աշխարհի բարեկամութունն իր հետ լինի ամուր:

Այո, Մերուժանը, միայն Մերուժանը...

* * *

Շապուհի դեսպանությունը մեծ հետաքրքրություն առաջ բերեց թե՛ պալատում և թե՛ մայրաքաղաքում. ամենքը խոսում էին նրանց բերած մեծագին նվերների և մանավանդ անակրնկալ հրավերի մասին: Ինչո՞ւ է արդյոք հրավիրում Շապուհը, ի՞նչ կարևոր տեսակցություն է դա, որ հրավիրելու համար ուղարկել է մի այդպիսի մեծ դեսպանություն, Ի՞նչ է նշանակում այդ. մի՞թե Իրանը պատերազմի վտանգ է զգում, և արդյոք բյուզանդացիներին՞, թե քաշանների կողմից... Երկար խորհելով՝ ամենքը գալիս էին մի եզրակացության, որ, այո, միայն պատերազմի վտանգը կարող էր Շապուհին ստիպել կնեած աղ ուղարկել հրավերի համար, այլապես նա հազիվ թե դիմեր այդ միջոցին:

— Պետք է խորամուտ լինել, — ասում էր Հայր-Մարդպետը: — Արքայից արքան կամենում է բարեկամություն հաստատել մեզ հետ, և դա օգտակար է հույժ:

Ոչ միայն պալատականները, ինքն Արշակը ևս մտածում էր այդպես. միայն պատերազմի մոտալուտ վտանգի դեպքում Շապուհը կարող էր ուղարկել այդքան առատ նվերներ և... կնքած աղ՝ լիակատար անկեղծության ապացույց: Անշուշտ, դարձյալ պատերազմի վտանգն է, որ հարկադրել է նրան՝ սպարապետ Վասակին նույնպես հրավիրել Տիզբոն...

Եվ այդ հրավերը Աթշակին հպարտություն էր պատճառում. ուրեմն Շապուհն զգում է հայոց օգնության կարիքը և ցանկանում է բարեկամանալ իրեն, և այդ իսկ պատճառով հրավի-

րում է հատուկ բարձր պալատականի միջոցով, այսինքն մեծ հարգանքով:

Երեկոյան Արշակը ավագներին հրավիրեց խորհրդի, ու ինչնհրաժեշտ էր համարում կարդալ Շապուհի նամակը և իմանալ նրանց կարծիքը: Եկան Վասակ սպարապետը, Հայր-Մարդպետը, Գնունինները, Մեհենդահ իշխանը, մինչև իսկ դրանիկ գնդի պետ Վահան Խորխոռունին: Երբ ամենքը հավաքվել էին գահասարհում և նստել իրենց բարձերին՝ Արշակը եկավ գլխաբաց, վրան միայն թիկնոց, որ ճարմանդել էր անրակի վրա: Ավագները ոտքի կանգնեցին և գլուխ իջեցրին: Երբ Արշակը նստեց գահին՝ նրանք նույնպես գրավեցին իրենց տեղերը:

Խորհրդակցութունն սկսվեց Շապուհի նամակի ընթերցումով, որից հետո Արշակը հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ են մտածում ավագները Շապուհի այդ հրավերի մասին:

Առաջինը խոսեց Հայր-Մարդպետը:

— Արքայից արքայի հրավերը պատե՛հ և երջանիկ առիթ է, արքա, մեր և պարսից բարեկամութունը ամրապնդելու Հրավերը հույժ բարեկամական է, արքա: Ապացույց՝ կնքած այլը: Պետք է խորամուտ լինել...

«Հայր-Մարդպետը դարձյալ խորհում է իր կալվածների ապահովութան մասին».— մտածեց Արշակը, նայելով նրա բազմածալ պարսկական թիկնոցին, որի փեշերը ծածկույթի պես բռնել էին նրա բարձի շուրջը:

— Հրավերը, անտարակույս, հապուկից է,— խոսեց հազարապետ Գնունին:— Սակայն հրավերի առիթը և նպատակը պարզ չէ, արքա: Որքան և խորհում եմ՝ հասու չեմ լինում, թե ի՞նչը կարող էր ստիպել Շապուհին հապճեպ հրավիրել քեզ տեսակցության, Արդյոք պատերա՞զմ է սպասում Բյուզանդիայից, թե այլ մի երկրի կողմից, ուստի և կամենում է պահովել իրեն հայոց բարեկամութուն՞մբ, թե... Որքան իրազևիկ եմ սակայն՝ Բյուզանդիան առայժմ չունի նպատակ պարսից դեմ ելանելու: Թեքև այգորինակ մի վտանգ սպառնում է Քուշանաց աշխարհից... Համենայն դեպս, արքա, խորհում եմ, որ լավագույնս՝ Հայոց Աշխարհը մնա շեղոք... Ի դեպս, իհարկև, պատերազմի,— շեշտեց նա վերջին բառերը:

— Առավել ցանկալի չէ՞ արդյոք, տեր հազարապետ, դառ-

նալ բարեկամ և ընդմիշտ ապահովել մեզ պարսից յլտանգից, — ընդհատեց Հայր-Մարդպետը:

— Իսկ պարսից բարեկամ չէ՞ր նշանակի՞ Բյուզանդիայի թշնամի, — լսվեց սպարապետի հեզնական հարցումը:

Հայր-Մարդպետը շփոթվեց.

— Հարկավ: Սակայն առավել ցանկալի պիտի համարենք բարեկամանալ պարսից, քան հռոմաց, վասնզի...

Արշակին հաճույք էր պատճառում Հայր-Մարդպետի ճիգը, որի նպատակը պարսից սահմանի երկարությամբ ընկած իր կալվածների ապահովությունն էր, և դա այնքան թափանցիկ էր, որ հասկանում էին ամենքը: Ասենք պալատում ոչ միայն թագավորը, այլև շատերը գիտեին, որ երբ Հայր-Մարդպետը լսում էր, թե հայ և պարսից հարաբերությունները կարող էին վատանալ, մտածում էր առաջին հերթին, թե պարսիկը կմտնի իր կալվածները, պետք է ուրեմն կանխել հարաբերությունների վատթարացումը:

— Քո ցանկությունը հայտնի է ինձ, Հայր-Մարդպետ, — նորից խոսեց ծեր հազարապետը: — Բարեկամություն հարելանիների հետ ցանկալի է հանապազ: Սակայն խորհում եմ, որ մեր աշխարհի համար գերադասելի է մնալ շեղոք ըստ ամենայնի:

Լսելով ավագների վեճը՝ Արշակը մտածում էր. «Եթե Շապուհը Մերութանին հանձնի ինձ՝ ես բարեկամություն կխոստանամ նրան: Եթե նա իրոք բարեկամություն է ցանկանում՝ ես կասեմ. — Մեր երկուսիս բարեկամությունը խանգարում են Մերութանի նման մարդիկ, որ հորինածո լուրերով պղտորում են մտքերը. և ահավասիկ, որպեսզի ամրանա մեր բարեկամությունը՝ հանձնիր Մերութանին քանսարկու, և մենք կլինենք բառեկամ...»

Մինչ ավագները վիճում էին վայելչության սահմաններում՝ Արշակը թե՛ լսում էր և թե՛ միաժամանակ խորհում իր մտքերը. բայց երբ խոսել սկսեց Վասակ սպարապետը՝ նա լարվեց և սևեռուն նայեց իր գորավարի պիրկ կազմին ու մանր, բայց սրահայաց աչքերին:

Սպարապետն ասում էր.

— Ճշմարիտ է, Շապուհը նենգ է, նրա ամեն խոսքին դժվար է հավատալ, բայց երբ նա հավաստիացում է տալիս

զրադաշտականի համար նվիրական կնքած աղով՝ մենք այդ հրավերը մերժել չենք կարող հարկավ... Բարեկամությունը, տխարր, լինում է տարբեր. կարելի է լինել և շեղոք բարեկամ և մտերիմ բարեկամ... Մենք կարող ենք լինել շեղոք բարեկամ և չենք պարտավորվի զինակցության...

Խոսեցին ավագները երկար. հիշեցին անցյալի շատ փաստեր պարսից պատմությունից, դավերից, և այնուամենայնիվ դտան, որ հրավերը, մանավանդ կնքած աղով հրավերը, մերժել չի կարելի: Վերջապես, բարեկամությունն ստեղծվում է հանդիպումներով, բանակցությունների և տեսակցությունների միջոցով: Հարևանները հավիտյան թշնամի չպետք է մնան... Ակնարկ եղավ և այն մասին, թե կարելի է անդամ բարեկամ ձևանալ առերես ու հանձն շտոնել և ոչ մի պարտավորություն... Արշակն այդ ամբողջ խորհրդածողովից իմացավ մի հաստատ ցանկություն, թե պետք է զգույշ լինել, շոքսլ խոստումներ չանել և գերադասել Հայոց Աշխարհի շեղոքությունը... Իսկ ընդհանրապես, ավագների մեծ մասը կողմնակից էր գնալուն: Լավ առիթ է հարևանի հետ բարեկամանալու: Ապահով է այն երկիրը, որ բարեկամ է հարևանի հետ:

Նույն կարծիքի էր և ինքը Արշակը, բայց առաջ ու առաջ նրան հետաքրքրում էր Մերուժանը. գնալ և «կապանոք բերել ստամբակին»:

Բայց այդ ամենից հետո թագուհին բացարձակ դեմ ելավ Տիղբոն մեկնելուն: Լսելով ավագների կարծիքը՝ Փառանձևը հուզվեց.

— Ո՛չ, արքա: Մի՛ գնար: Շապուհը խարդախ է: Կարող է կաշկանդել քեզ ծանր պարտավորություններով: Երևի չի մոռացել և քո փոքրիկ օգնությունը բյուզանդացիներին: Հիշի՛ր, ինչպիսի՛ շարունակաբար կործանեց Տիգրանակերտը՝ իշխան-հորս շեղոքության համար... Ո՛չ, արքա...

Արշակը ջանաց բացատրել գնալու կարևորությունը.

— Ճշմարիտ է, Փառանձև, Շապուհը նենգ է, խարդախ, բայց պատերազմի վտանգի հանդեպ՝ պիտի ձգտի բարեկամանալ. մանավանդ ապիրատ հախարարների պատժից հետո՝ այլապես չէր ուղարկի մեզ մեծ դեսպանություն, կնքած աղ և այնքան նվերներ. ինչ ասացույց են նրա անկեղծության:

— Արքա, չեմ կարող ասել ինչն՞, սակայն սիրտս վկայում է, որ շպետք է մեկնել:

— Ո՛չ, Փառանձեմ: Թ՛վում է՝ Շապուհն այժմ Հայոց Աշխարհի բարեկամութեան կարիքը ունի. և ես կամիմ օգտվել այդ առիթից բարեպատեն և ստանալ Մերուժանին անիծյալ, որ այնքան աղետ բերեց մերայնոց և Աշխարհիս Հայոց: Դարձնելով նրան անվնաս՝ գոռզամիտ նախարարները ինքնակամ կզսպեն իրենց, և ես կարող կլինեմ հասնել նպատակիս. քանի՛ տարի է Մերուժանը խոռվում է մեր երկրի խաղաղութունը և խուսափում պատժից: Այժմ, վերջապես, գտնված է նրան կալանելու և պատժելու հնարը: Չպետք է թողնել առիթը...

— Իսկ քաղա՞քը, արքա,— հանկարծ հիշեց Փառանձեմը, մտածելով, որ միայն դա կարող է սթափեցնել Արշակին, որպեսզի նա ետ կանգնի իր մտադրութունից:— Ո՞վ պիտի վերակառուցի քո վնասված քաղաքը: Կարելի՞ է միթե թողնել: ավերակ և... վերջապես, ո՞վ պիտի սկսի հայոց բերդը:

— Մի կարծիր, Փառանձեմ, թե մոռացել եմ քաղաքը: Ես մինչև իսկ խորհում էի, թե անհրաժեշտ չէ՞ արդյոք նոր կառավարիչ կարգել նահատակ վարաղ Գնունու փոխարեն, որպեսզի նա սկսեր աշխատանքը մինչև վերադարձս: Սակայն խորհեցի, որ անփորձ կառավարիչը չի կարող գործել առանց ցուցումների, ուստի և ամենը կսկսեմ վերադարձիս... Դա պիտի լինի իմ միակ հոգսը՝ կառուցել և ավարտել: Բայց նախ անվնաս դարձնենք Մերուժանին...

Փառանձեմը լռում էր և գլուխն օրորում, հետո շհամբերեց և ընդհատեց ամուսնու խոսքը.

— Վախենամ, արքա, Մերուժանի պատճառով վնաս բերես քեզ. ճանապարհը երկար է, վտանգալի... գուցեև ցուրտ:

— Չմեռը տակավին հեռո՞ւ է:

— Այսուամենայնիվ, արքա, ցանկալի է հետաձգելի մեկնումդ գեթ առժամանակ, մինչև կպարզես, թե ի՞նչ նպատակով է կանչում Շապուհը: Եթե մեկնես, առանց հրավերի նպատակը պարզելու, ես տագնապի մեջ պիտի լինեմ շարունակ:

— Ես կուղարկեմ քեզ սուրհանդակներ, Փառանձեմ,— խոստացավ Արշակը քնքշաձայն, ավելացնելով, որ կանայք

միշտ երկնչում են ամեն բանից, լինելով հոգով անարի և վախկոտ:— Արիացի՛ր... Մերուժա՛նը... Մերուժանը...

Երկու օր հետո Արշակը ճանապարհեց Շապուհի դեսպաններին, նախապես ընդունված կարգով պարզեներ բաշխելով նրանց և պատվիրելով հայտնել արքայից արքային, թե ինքն ես կգա շուտով:

Եվ մի շաբաթ անց իրոք թագավորը մեկնեց իր թիկնապահ գնդով, Վասակ սպարապետի ուղեկցությամբ: Պայծառ առավոտ էր. թվում էր արևն իր ամբողջ շողերը թափել է մեկնողների հագուստների և զենքերի վրա. փայլում էին նրանց ոսկեթել բանվածները, պղնձի սաղավարտները, տեգերն ու նիզակները: Պալատական ավազներից շատերը և նախարարներ, նաև Փառանձեմ թագուհին և Վասակի կատրանիդ տիկինը ճանապարհեցին նրանց մինչև Արաքսը: Բոլորը գնում էին նժույզներ հեծած: Հասնելով Տափերական կամուրջին՝ ամենքն իջան ձիերից և սկսեցին հրածեշտի արարողություններ: Մնացողները մաղթում էին ճբարի երթ և բարի վերադարձ: գնացողները «ցանկությունդ ի բարին» ասելով փարվում էին իրար... Թիկնապահ գնդի զինվորները միայն շունեին բարեմաղթող. նրանք տիրուր նայում էին կատարվող տեսարաններին և սպասում, թե ե՞րբ պետք է ճանապարհվեն:

— Արիացե՛ք, և արի՛ կացե՛ք...

— Անհամբեր սուրհանդակի պիտի սպասեմ, — ասաց թագուհին արցունքները սրբելով:

— Բարի է, թագուհիս: Տիղբոն ժամանելուն պես՝ քեզ լուր կբերեն իմ քաջավազ սուրհանդակները:

Ու մեկնողները՝ ամենքը նորից նստեցին նժույզները և սմբակների բազմատրոփով անցան կամուրջը. իսկ մնացողները կանգնեցին այնքան, մինչև որ նրանք թաքնվեցին աչքից: Նրանք գնալու էին ոչ թե նախճվանով, այլ լեռների վրայով պիտի իջնեին Հեր գավառը՝ ճանապարհը կարճելու համար:

* * *

Վերադառնալով մայրաքաղաք՝ Փառանձեմի համար սկսվեցին նոր օրեր, ծանր սպասողության ու տագնապի օրեր:

Ի՞նչ է լինելու, ինչո՞ւ հանկարծ Շապուհը ցանկացավ բարեկամանալ հայոց թագավորի հետ... մտածում էր նա, շրջելով Արշակունիների ընդարձակ պայատում մեն-մենակ՝ իր մրտքերի ու կասկածների հետ: Չնայած հազարապետի կինը՝ պառավ Նանան, սպարապետի Կատրանիդե տիկինը և մյուս պալատական կանայք ամեն օր այցում էին նրան և զրուցում երկար, այնուամենայնիվ նա չէր հանգստանում և դրեթև ամեն օր հետաքրքրվում էր, թե ուղևորներն այժմ ո՞ւր հասած կլինեն արդյոք: Տալիս էին ենթադրական մի տեղի անուն:

— Իսկ քանի՞ օրվա ճանապարհ է մինչև Տիգրոն:

— Տասը, գուցե և տասնուհինգ, նայած ինչ արագությամբ են գնում, թագուհի:

Երբ տասը օրն անցավ՝ Փառանձեմը մտածեց, թե այժմ երեկ հասել են և Շապուհը այսօր կամ վաղը կընդունի Արշակին: Իսկ հետո կգա սուրհանդակը... Չնայած ամեն օր նրա մոտ լինում էին և նրա սպասին էին կանգնում պայատականներն ու նրանց կանայք, բայց և այնպես Փառանձեմը, չգիտես ինչու, փափագում էր՝ «գեթ մի հարազատ լիներ մոտս՝ հայրս, մայրս կամ Պապս, իմ միակը, որ ցանկանում է գալ միայն գարնանը»... Մտածում էր անվերջ և սպասում սուրհանդակի:

Վերջապես քսան օրից և կավ առաջին սուրհանդակը: Դա մի զինվոր էր՝ թագավորի թիկնապահ գնդից: Ներս բերեց նրան Զենոն Գնունին, Զինվորը խնամքով մաքրել էր վրանգլուխը, բայց արևախանձ ու քամահար դեմքը մատնում էր, որ նա երկար ճանապարհ է կտրել, և շնայած իրեն պահում է առույգ, սակայն հոգնած էր իսպառ:

Փառանձեմը սկսեց մանր հարցուփորձել. ինչպե՞ս գնացին առաջին օրը, որտե՞ղ գիշերեցին. ինչպես էր զգում արքան ճանապարհին. շունեցա՞վ հոգնածություն, գլխացավ... Սուրհանդակը նկարագրեց ճանապարհը, իրենց գիշերելու տեղերը և թագավորի ինքնազգացումը...

— Այժմ պատմիր, տղա, ինչպես մտաք Տիգրոն և ինչպե՞ս ընդունեցին թագավորին և ձեզ ամենքիդ: Սիրո՞վ...

Սուրհանդակը ուշիմ երիտասարդ էր. կենդանի նկարագրեց, թե ինչպես պարսից մեծամեծները ձերբով եկել էին

ընդառաջ՝ քաղաքից դուրս. իսկ արքային հատկացրին մի ամբողջ պալատ, ծառաներ, ամեն ինչ...

Այնուհետև Փառանձեմը հետաքրքրվեց, թե արքան կարողացա՞վ արդյոք մաքրվել ճանապարհի փոշուց:

— Այն շենքը, թագուհի, ուր պիտի ապրի արքան, ունի և բաղանիս:

Այնքան մանրամասն էին հարցումները, որ Փառանձեմն ինքն էլ հոգնեց, սուրհանդակն էլ:

— Մնացյալի մասին, տղաս, կհարցնեմ վաղը:

— Հրամանքդ, թագուհի:

Երբ սուրհանդակը պատրաստվում էր դուրս գալ՝ թագուհին, նայելով զինվորի ոտքերին, կարգադրեց, որ նրան տան նոր հանդերձանք և մի զույգ մույկեր:

Սուրհանդակի գալուց անցավ հազիվ մի շաբաթ՝ Տիզբոնից նորից դեսպան եկավ՝ այս անգամ թագուհու մոտ, հայտնելով, թե արքայից արքա Շապուհը սիրով իր արքունիքն է հրավիրում հայոց տիկնոջը և ավագներին՝ պարսից մեծ տոնին մասնակցելու:

Պարսից դեսպանի հետ Շապուհն ուղարկել էր և մի հայ իշխանի: Սա պատմում էր, թե Շապուհը մեծ պատիվների է արժանացնում Արշակ թագավորին, խոստանում է նրան հողեր և պատիվներ... բայց ցանկանում է ահա, որպեսզի թագուհին, նաև նշանավոր ավագները հայոց, նույնպես ներկա լինեն պարսից աշխարհի մեծ տոնին...

Ընդունելով պարսից նոր դեսպանին և լսելով նրա հրավերը, թագուհին արեց մի քանի զուսպ հարցումներ.

— Սակայն ինչո՞ւ այդ հրավերը շեղավ իմ թագավոր ամուսնու հրավերի հետ: Այն ժամանակ ես և իմ ավագները թերևս ի վիճակի լինեինք գալու:

— Մեր լուսաճառագ տերը այնքան ուրախ է իր և հայոց արքայի բանակցությանց արդյունքով, որ կամենում է նշանավորել այն պարսից մեծ տոնի օրը՝ նրկու արքունյաց մեծերի մասնակցությամբ:

Փառանձեմը հոնքերն ու շուրթերը սեղմեց միաժամանակ և ասաց միայն.

— Թարի է: Դուք հանգիստ առեք, մենք կխորհենք անհրա-
ժեշտը:

Թագուհին խորհելու կարիք չունեիր. նրա ժխտական կար-
ծիքը հայտնի էր ավագներին: Այսուամենայնիվ ինքը կանչեց
նրանց պարսից հրավերի վրա խորհելու. և ավագների մեծ
մասը դեմ եղավ հրավերն ընդունելուն. ի՞նչ կարիք կա տա-
ժանելի ճանապարհորդություն կատարել: Տիգրոն գնալու՝ մի
ինչ-որ հանդեսի համար, թեկուզև դա լինի արտաքո կարգի:
Միայն Հայր-Մարդպետն էր, որ, ինչպես թագավորի հրավերի
ժամանակ, այնպես էլ հիմա պնդում էր, թե հանուն բարեկա-
մության և ապահովության շահեք է մերժել և ոչ մի հրավերու
Ձենոն Գնունին, նկատելով Հայր-Մարդպետի եռանդուն
պաշտպանությունը, առաջարկեց հեգնանքով.

— Ուղարկենք Հայր-Մարդպետին:

Ներքինին չվիրավորվեց.

— Եթե ինձ ևս լինեիր հրավեր՝ չէի մերժի: Պատրաստ եմ
հայրենի երկրիս բարօրության համար:

Փառանձեմը խոսեց վերջում.

— Մենք,— ասաց,— չենք կարող մեր աշխարհը թողնել
անտեր: Ես լավ ոչինչ չեմ տեսնում այդ հրավերի մեջ: Եթե
բանակցություններն ունեցել են լավ արդյունք, թող այդ տո-
նեն իրենք՝ արքաները, Վասակ սպարապետը և մյուսները:
Ձկա հրամայական կարիք և ստիպողական անհրաժեշտություն
հանձն առնել տաժանելի ուղևորություն: Թվում է կարելի է
գոհանալ միայն շնորհակալությամբ... Ես գոնե չեմ կարող
հավատալ այն մարդուն, որ խաբեց իմ իշխան-հորս:

Սրանով վերջացավ հրավերի քննարկումը:

Հետեյաչ օրը հազարապետ Դավիթ Գնունին, պարսից դես-
պտներն պալատ հրավիրելով, հայտնեց թագուհու մերժողա-
կան պատասխանը, բայց այնպիսի խոսքերով ու եղանակով,
որ անվայել լիվար. տկար է թագուհին և այլն... Ու քանի որ
Թագուհին տկար է, մյուսները նույնպես չեն կարող բացակա-
յել պալատից...

Իսկ Փառանձեմը պարսից դեսպանին ուղեկցող հայ իշ-
խանի հետ հղեց մի նամակ թագավոր-ամուսնուն, զգուշորեն
գրելով, որ իր գալը Տիգրոն աննպատակահարմար է և ինքը

Թող շտապի վերադառնալ... Նամակը հղեց հատկապես այն նպատակով, որ Արշակը չկարծի, թե ինքն իրոք տկար է և իզուր շմտահոգվի...

* * *

Այդ օրից անցավ բազմական ժամանակ և ահա մի առավոտ ծեր Գնունին եկավ Թագուհու հարկաբաժինը սովորականից ավելի դանդաղ քայլերով և, գլուխ իրեցնելով, հառաչեց.

— Դու, Թագուհիս, գուարն ես մեր կորովի Անդոք իշխանի, երգախ հայրդ ամեն աղետի ու գոթախտության տուկացել է քաջարար...

— Տեր հազարապետ, խոսքիդ եղանակը օտարոտի է ինձ ևս սիր պարզ և մեկին:

Իրոք, հազարապետի ձայնը բեկված էր անչափ:

— Հրամանդ, Թագուհի. կջանամ լինել ավելի պարզ, — շարունակեց Դավիթ իշխանը նույն ձայնով: — Միայն կխբնդրեի, որ դու, Թագուհիս, զինվես կորովով մեծ:

Փառանձեմը լարվեց ավելի և շամբերեց.

— Քո դեմքից և խոսքիդ եղանակից, իշխան, զգում եմ, որ դու ինձ աղետ ես գուժելու:

— Այո՛, Թագուհիս, — նոր խոնարհում արավ ծերունին: — Ինձ դժբախտ դեր է վիճակվել այսօր գուժկան լինելու:

— Խոսիր, տեր հազարապետ: Իսկարող եմ լսել: Պատահել է հորս մի բան:

— Ո՛չ, Թագուհիս. նա ողջ-առողջ է:

Փառանձեմի դեմքը գունափոխվեց վայրկենապես:

— Գուցե որդո՛ւս՝ Պապին: Սովային...

— Ո՛չ, Թագուհիս: Ո՛չ:

— Հապա այլ ի՞նչ աղետ:

— Արիացիր, Թագուհիս, և լսիր. մեր արքան և սպարապետը զոհ են դարձել մեծ խարդավանքի, — ծերունու ձայնը բեկվեց ավելի, և նա, չգիտես ինչու, հապաղեց շարունակել:

— Եվ ի՞նչ աղետ է բերել Շապուհը նոցա, — ձեռները պրկեց Թագուհին:

— Ոգեպնդվիր, Թագուհիս: Մեծ խարդախք բանտարկել է նոցա:

Թագուհին նորից գունափոխվեց. նրա կուրծքն սկսեց իշ-
նիլ-բարձրանալ: Նա ձեռքը դրավ սրտին և լռեց գլխիկոր...
Անցան վայրկյաններ, շատ վայրկյաններ, երբ նա, վերջա-
պես, գլուխ քարձրացրեց ընդոստ.

— Մենք խաբվեցինք, իշխան, խաբվեցինք շարաչալու:
Ինչպե՛ս մոռացանք, որ Շապուհը շարաբարո է և նենգ: Խաբ-
վեցինք կնքած աղին. իսկ նա ուխտագրութ՝ ոտնահարեց իր
սրբությունը նվիրական: Խաբվեցինք...

Փռանձեմը նորից լռեց միտոժամ, ապա հարցրեց.

— Իսկ ո՞վ է բերել այդ գույժը, իշխան:

— Սուրհանդակը, թագուհիս:

— Ի՞նչ սուրհանդակ է դա:

— Մեր արքայի թիկնապահ սեպուհներից մեկը: Փախել
է ծայտյալ:

— Հրամայիր, իշխան, կանչեն նորան: Կցանկանայի լսել
անձամբ:

Մի քանի վայրկյան հետո սուրհանդակը, որ իրոք արքայի
թիկնապահ սեպուհներից էր, թագուհու առջև կանգնած պատ-
մում էր թագավորի և սպարապետի բանտարկությունը: Պատ-
մեց նախ, թե ինչպե՛ս էին տեղ հասել և թե ինչպիսի՛ պատ-
վով էին ընդունել թագավորին ու Վասակ սպարապետին:

— Առաջին օրերը.— շարունակեց սեպուհը.— Շապուհը
մեծ հարգանք ուներ թագավորի հանդեպ, այնքան մեծ, որ մի
անգամ, երբ Շապուհի ախոռապետը իբ լեզվով վիրավորիչ
խոսք էր ասել մեր արքայի հասցեին, և Վասակ սպարապետը
կտրել էր այդ ախոռապետի գլուխը— Շապուհը գովեց սպա-
րապետի վարմունքը: Սակայն... Երկու օր հետո հրամայեց
բանտել թե՛ սպարապետին և թե՛ թագավորին:

— Պատճա՞ռը.— չհամբերեց Փռանձեմը:

— Պատճառը, թագուհիս, ինչպես լսեցի, այս է. Շապու-
հը բարկացել է և ասել, «Բավական չէ բացահայտ ու ծածուկ
օգնում ես բյուզանդացիներին, այժմ էլ բերդե՞ր ես շինում
սահմանիս մոտ, որ քո բարեկամ բյուզանդացիներին մոտեց-
նես իմ երկրին»... Բարկացել է և հրամայել. «Շղթայել զոցոս,
թող թագավոր ու սպարապետ գնան միասին բերդեր շինեն
Անհուշ բերդում»...

Թագուհին գլուխն իջեցրեց և նորից լոց բավական ժամանակ:

— Իսկ ի՞նչ եղան արքայից շքախմբի անդամները և դրանիկ գունդը:

— Նույնպես կալանված են:

— Իսկ դու մնացիր ազա՞տ, և ինչպե՞ս:

— Ես, Թագուհի, պետիս կարգադրությամբ գնացել էի շուկա, — և թիկնապահ սեպուհը պատմեց, թե ինչպես շուկայից դարձին հայտնում են իրեն, որ հայոց գունդը գինաթափել են և բանտարկել:

— Թագավորի բանտարկությունից հետո՞, թե առաջ, — հետաքրքրվեց Փառանձեմը:

— Առաջ, Թագուհի: Նույն օրը, բայց առաջ:

Այնուհետև երիտասարդ սեպուհը պատմեց, թե ինչպես ինքը անմիջապես կես ճանապարհից հեռացել է գնդի բնակած շենքից և գնացել մի հայ ընտանիք, զգեստափոխվել և պահվել այնտեղ: Ապա երկու օր հետո իմացել է նաև թագավորի և սպարապետի բանտարկությունը: Դրանից հետո պարսկի կերպ մտած շտապել է հայրենիք՝ աղետը հայտնելու:

— Ամենը պարզ է, — հառաչեց Փառանձեմը մի երկու վայրկյան անխոս խորհելուց հետո: — Ազատ ես, տղաս:

Փախած սեպուհը պատմեց միայն իր լսածը: Նա չգիտեր սակայն, թե իրոք ինչ էր անցել-դարձել պարսից արքունիքում, և չէր կարող իմանալ հարկավ:

Իսկ այնտեղ, այդ ամենից զատ, տեղի էր ունեցել հետևյալը, ինչպես պարզվեց հետո կամ, լավ է ասել, ինչպես պատմեցին ականատեսները:

Այնժամ, երբ Շապուհը հայտնում է Արշակ թագավորին իր դատապարտության խոսքը, պարսից պալատականների հետ ներկա է լինում և Մերուժան Արծրունին, որ Շապուհից հետո դառնում է Արշակին.

— Կամենո՞ւմ էիր ոչնչացնել նախարարներին...

— Տիրադա՛վ, — ասում է Արշակը: — Կստանա՛ս պատիժդ:

— Ի՛նքդ ստացար արդեն:

— Մատնությամբդ, սողուն և վաճառված հոգի:

Մերուժանը գլուխն իջեցնում է, ապա՝

— Ոչ թե մատնությամբս, այլ ջանքերովս:

Շապուհը և պարսից մեծամեծները լուում են նրանց իոսակցությունը, նկատում են Մերուժանի այլայլումը, բայց ոչինչ չեն հասկանում, որովհետև նրանք խոսում էին հայերեն:

Դրանից հետո շղթայում են Արշակ թագավորի և Վասակ սպարապետի ձեռքերը և տանում նիզակազեն զինվորներով շրջապատված:

Նրանց տանում են Անհուշ բերդը, ուր մտնողը մնում է ընդմիշտ:

Այսպես վերջացավ Շապուհի հրավերը:

Իսկ ի՞նչ եղավ այնուհետև...

Շապուհը կարծում էր, թե հայոց թագավորին բանտարկելով՝ կընկճի հրկիրը... և, կարծում եք, թագավորի բանտարկության մը Հայոց Աշխարհը գլուխ իջեցրեց սյարսից արքայի առաջ և նա կարողացավ իրագործել իր վաղեմի նպատակը՝ Հայաստանը դարձնել իր նահանգներից մեկը:

Ոչ. Շապուհն իզուր էր կարծում, թե Հայոց Աշխարհը միայն թագավորն է և սպարապետը. կար հայ ժողովուրդը, կար հայոց զորքը, կային բազում անձնվեր մարդիկ: Երբ թագավորի և ժողովրդի սիրելի վասակ սպարապետի բանտարկության լուրը տարածվեց երկրում— դա առաջ բերեց տագնապ ու ցասում, և ավելի ցասում, քան տագնապ: Պարսից արքայի ստոր խաբհությունը ամենուր և ամեն լսողի մեջ հարուցում էր զզվանք ու զայրույթ: Միաժամանակ լսողն զգում էր վրեժի պահանջ և հայհոյում ակամա.

— Իժի ծնո՛ւնդ... Աղ ու հաց պղծող ավազա՛կ...

Եվ իրենց վիշտը արտահայտելու համար բոունցք էին թափ տալիս անտես, իր հեռու Տիգրոնում նստած Շապուհի հասցեին:

Իսկ Փառանձեմ թագուհին, լսելով երկրին հասած աղետը՝ թագավոր-ամուսնու և սպարապետի բանտարկությունը, զգաց ծանր վերահաս վտանգ, զգաց դրա հետ միաժամանակ, որ երկրի կառավարման բարդ հոգսը ծանրանում է իր ուսերին: Զղաց ու մեռակություն մեջ արտասվեց մի պահ, ապա, սթափվելով, ելավ ոտքի:

— Իլուր շէր սիրտս գուշակում շարք... Ուրեմն անբարո Շապուհը արշավանք է պատրաստում մեր դեմ... Ուրեմն կամեցավ գլխատել մեզ, որ դուրսով տիրի մեր մարմնին:

Խորհելով ու շրջելով միտածամ՝ նա կարգադրեց.

— Կանչեցեք Վասակ սպարապետի որդուն:

Չանցավ մի քանի վայրկյան՝ եկավ Մուշեղը՝ հոր նման ձիգ ու պիրկ, կլոր, սև կորովի աչքերով և տխրութեան կնիքը դեմքին:

Փառանձեմը հասկացավ, որ նա տեղյակ է աղետին:

— Եվ այսպես, սիրելիդ իմ Մուշեղ,— հառաչեց թագուհին,— ինչպես ես, այնպես էլ դու կորցրել ես քո մեծ հարազատին՝ ես իմ թագավորին, դու՝ քաջարժիվ հորդ: Մեծ է մեր կորուստը և անհուն մեր վիշտը, զավակս... Բայց մենք ժամանակ չունենք այժմ մեր վիշտը սգալու, քանզի մեր աշխարհի գլխին կախված է մեծ արհավիրք: Տոկա՛, որդիս, և Շապուհի այս դավը ստոր թող սիրտդ լեցնի մեծ վրեժով, ինչպես լիքն է և իմ սիրտը: Սակայն ես կին եմ և անկարող զենք առնելու, ինչպես և անկարող եմ զորավարելու... Իսկ դու, իբրև մարտիկ և Մամիկոնյան, հղիք անխնա մեր ոխերիմ թշնամու հանդեպ:

Մուշեղը խոնարհեց գլուխը:

— Այնուհետև, սիրելիդ իմ,— շարունակեց թագուհին հուզված,— նշանակում եմ քեզ հայոց զորքերի սպարապետ՝ քաջակորով հորդ փոխարեն, և լիահույս եմ, որ կպաշտպանում ցայդ ու ցերեկ: Ես խրազեկ եմ, որ դուք սիրում է քեզ և դու՛ զորքին: Պահիր բանակը մեր կազմ ու պատրաստ և ամբողջու սահմանները հայրենի: Շապուհն անտարակույս գալու է մեզ վրա...

Թագուհու ասածները նորութուն չէին Մուշեղի համար. երիտասարդ զորավարը որքան տխրել էր՝ նույնքան և լցվել էր զայրութեամբ: Նե՛նզ Շապուհ, նե՛նզ և ցածոգի՛... Մուշեղը չգիտեր թագավորի՞ն մեղադրի, թե հորը, որ միշտ զգաստ էր և շէր խաբվում մարզկանց խոսքերից... Բայց այս անգամ հղավ դուրսահավատ. «Երկունս էլ խաբվեցի՞ն կնքած աղից», մտածում էր նա. սակայն շէր կամենում խորանալ առանձնապես, որովհետև իմաստ չէր տեսնում վշտով տարվելու... գի-

տեք: որ վշտով ոչինչ ուզեիլ չէք կարելի... նա... ևս... այն կարծիքն էր կազմել արդեն, թե Շապուհն այժմ չի հապաղի ներխուժել Հայոց Աշխարհը, ու կշտապի, քանի դեռ ձմեռը չի եկել... Ուրեմն պետք է լինել կազմ ու սլատրաստ:

— Այո, լինենք պատրաստ. պատրաստ ամեն պատահարի, — կրկնեց թագուհին և, հաջողութուն մաղթելով, արձակեց Մուշեղին:

Պատրաստ ամեն պատահարի... թագուհու այս մտահոգութունը համակել էր թե՛ պալատի ալագներին և թե՛ զորավարներին: Փառանձեմի ցանկությունը նույն օրը եղավ ալագների խորհուրդ, սուրհանգակներ ուղարկվեցին գավառները՝ իմացնելու աղետը և... զգուշացնելու վտանգից, իսկ զորականները մեկնեցին զորածոդով անելու: զինագործները կարգադրություն ստացան՝ պատրաստելու ամեն տեսակի զենքեր՝ նիզակներ, տեգեր, աշտեններ, նետ-աղեղ և զրահներ:

Անելով այս կարգադրությունները՝ Փառանձեմը մյուս օրը, մազերը հավաքած սաղավարտանման խույրի մեջ, գնաց մայրաքաղաքի զորակայանը, ստուգեց զորքի վիճակը, թիվը, խրախուսեց զինվորներին, իսկ պետերին խնդրեց «պատրաստ լինել ամեն պատահարի»... Թագուհուն ուղեկցում էին երկու պաշտակալ և Արշակ թագավորի թիկնապահ-սենեկապահ Եզնիկ իշխանը, որ միշտ երկյուղի մեջ էր, թե հանկարծ թագուհին ձիուց շքնկնի, շիտ անախորժ խոսքեր կամ... Ի՛նչ իմանաս:

Պալատ վերադառնալով՝ Փառանձեմը կարգադրեց, որ վաղն իսկ թագավորական և արքունի զանձորը, նաև ամեն թանկարժեք բան, տեղափոխեն Արտագերս կամ թաքցնեն ապահով տեղեր...:

Նույնպիսի անհանգստություն էր համակել նաև հազարապետ Գնունուն, թեև շատ ծեր, բայց այդ օրերին առույգացել էր և, իր հերթին, եղբորորդու՝ Զենուն Գնունու օգնությամբ, կարգադրություններ էր անում, որ արքունի համբարականոցների և պահեստների պաշարները կրեն Արտագերս, իսկ շինականներին պարտավորեցնում էր, որ հորեն հացահատիկն ու ընդեղենը, և, հարկը պահանջած դեպքում, իրենց անասուններով հեռանան լեռնափոփառները... Մերունին այդ կարգադրություններն անում էր կորովի Ծառանդով, հապճեպ, մեծ

վտանգի երկյուղով, բայց և այնպես ամեն անգամ, թագուհուն ներկայանալիս, հանգստացնում էր նքան.

— Իցե և շպատահի ոչինչ, թագուհիս: Իցե և շքան... Բայց պարտավոր ենք լինել զգույշ և ամեն բանի պատրաստ:

Փառանձեմն զգում էր, որ ծերունին այդ ասում է՝ իրեն սիրտ տալու համար, այսուամենայնիվ նկատում էր.

— Այո, իշխան. անենք ամենը, որպեսզի հետո չզղջանք: Ես պատասխան եմ տալու երկրի և թագաժառանգ որդուս առաջ: Ես չէի կամենա, որ Շապուհը պղծի մեր երկիրը... Կենենք պատրաստ: Շապուհի արարքը մի պարզ դիտավորություն ունի՝ հարձակում և նվաճում: Դատելով իմ լսածներից՝ նա փորձեց տկարացնել մեզ նախարարների միջոցով՝ չհաջողվեց: Այժմ իր մայրաքաղաքում ապաստան է տվել Մերուժանին և Վահան Մամիկոնյանին... Նրանք են, անշուշտ, հրահրել ապստամբ նախարարների հարձակումը Ավանի վրա: ու այժմ ևս նրանք կամենում են Շապուհին բերել մեր երկիրը...

Փառանձեմը հազարապետի հետ խոսում էր այնպես, ինչպես դուստրը հոր հետ՝ պարզ և անկեղծ:

— Այո՛, Շապուհը խաբեց, տեր Գնունի: Բայց խաբեությունը քաջություն չէ: Եթե նա քաջ էր՝ թող ճակատեր և ոչ թե խաբեությամբ կանչեր ու բանտարկեղ... Մենք խաբվեցինք՝ ազնվորեն հավատալով նրա կնքած աղին: Բայց նա ոտքի տակ տվեց զրադաշտականի այդ սրբությունն անգամ: Այժմ գոնե շխարվենք... Թող գա Շապուհը. եթե մենք հա... թենք՝ դա կլինի փառք և պատիվ մեզ համար, և Շապուհը հաղթված կլինի մի կնոջից: Իսկ եթե հաղթի ինքը՝ նա հաղթած կլինի մի կնոջ. և դա չի լինի մեծ քաջություն...

Փառանձեմը լռեց ծանր խոհերի մեջ, ապա, գլուխը բարձրացնելով, շարունակեց ավելի հանգիստ.

— Տեր Գնունի, վտանգը մեծ է. պետք է կանչել բոլոր ազնիվ նախարարներին. թող գան և պաշտպանեն երկիրը հայրենի... Կանչիր և Սմբատ ասպետին:

Այս զգուշավոր նախապատրաստության մեջ Վաղարշապատում շարունակ լուրեր էին առնում պարսից երկրից, թե Շապուհը Արշակ թագավորի դեմ զայրացած է եղել նախ, որ հայոց թագավորը չէր օգնել իրեն բյուզանդացիների դեմ,

այլ, ընդհակառակը, թույլ էր տվել, որ հոռոմներն անցնեն
Հայաստանի հողով... Առավել զայրացած էր, որ Արշակը,
ընկճելով դժգոհ պարսկասեր նախարարներին, ամրացնում
էր Հայոց Աշխարհը, կամենում էր լինել մեծ, երկիրը դարձնել
անառիկ... Պատմում էին, որ Շապուհը մտածում էր, թե այդ
ամենի հետևանքը կլիներ ուժեղ Հայաստան, և դա կարող էր
մեծ գլխացավանք պատճառել իրեն... այնինչ նրան ցանկալի
էր, որ հայ երկիրը մնա խառնակ, անիշխանություն մեջ, նա-
խարարները լինեն թագավորից անկախ... Ուստի և ամենեց
վտանգավորը Արշակ թագավորն ինքն է, որ կամենում է այդ
ցրված, անկախ ուժերը միաբուխելով՝ ենթարկել իրեն և
ստեղծել մեծ բանակ... Փախածները պատմում էին, թե Շա-
պուհը զայրացած է, որ սահմանին մոտ քաղաք հիմնելուց
զատ՝ Արշակը հիմք է դնում մի նոր բերդի... Կարելի՞ էր թույլ
տալ մի այդպիսի բան պարսից սահմանին մոտիկ...

Այսպես էին բացատրում Շապուհի վարմունքը ավագնե-
րից ոմանք և հատկապես հազարապետ Գնունին:

— Խարդախ, խարդախ աղվի՛ս, — կրկնում էր ծիրունին
սբ. սմով թյամբ: — Եվ ինչպե՛ս մենք խաբվեցինք: — ասում էր
նա երբեմն թուգուհուն: — Գու, թագուհի, իրավացի էիր: Ար-
քան շպետք է զնար:

Իսկ թագուհին պատասխանում էր.

— Կանայք, տեր Գնունի, բազում ինդիլներ թերևս չեն
ըմբռնում լիովին, բայց նախազգացումը նոցա հաճախ չի
խաբում: Այժմ պետք է ի մի բերենք մեր ուժերը և երկիրը
փրկենք բորենուց: Պետք է ամրացնենք բերդերը, հետևենք, որ
դավաճանություն չլինի: Շապուհը կարող է կաշառել նախա-
րարներից ոմանց սուտ խոստումներով և ոսկով:

Փառանձիմն այս ամենը Գնունուհի ասում էր առանձին,
այնպես որ Հայր-Մարդպետը շոտ ոչինչ, այլապես նա երկ-
յուղ ուներ, թե այդ մոլի պարսկասերը կարող է փաթցնել
շատ բան: Այդ էր պատճառը, որ վերջերս թագուհին հսկողու-
թյուն էր սահմանել նրա վրա, մանավանդ այն օրից հետո,
երբ ներքինին թույլտվություն խնդրեց՝ մի ամսով իր կալ-
վածները մեկնելու: Փառանձիմը մերժեց շատ պատվավոր
ձևով.

— Քո ներկայությունը, քո փորձ խելքը, Հայր-Մարդպետ,

հույժ անհրաժեշտ է այս ծանր օրերին: Մնա՛ և զգնի՛ր մեզ...

Հայր-Մարդպետք լռել էր և գլուխն իջեցրել, որովհետև պնդել, անգամ կրկնել ընդունված չէր: Սակայն, հարկ եղած դեպքում, նա չէր թաքցնում իր պարսկասիրությունը և ասում էր.— Քաղուհի, շպետք է գրգռել Շապուհին, այլ հարկ է լեզու գտնել: Ու եթե պատահի դա պատերազմով, լավագույնը կլինի բանագնաց ուղարկել հաշտության խոսքով, որպեսզի կանխենք պատերազմը:

Փառանձեմը լռում էր, մտածելով, որ խորամանկ պարսկասերը կամենում է երեխ ատանց կովի, ատանց դիմադրության ենթարկվեն Շապուհին, որպեսզի նա իրեն զգա լիիշխան տեր... Քաղուհին նրա հետ երկար խոսելու օչ ցանկություն ուներ, ոչ ժամանակ:

Իրոք, նա շարունակ զբաղված էր, առավոտից երեկո: Նրա և Մուշեղի կարգադրությամբ զորքի մի մասը գնաց հայ և պարսից սահմաններում ամրանալու: Մի քանի հեծյալ գնդեր գնացին բռնելու այն ճանապարհը, որ Միջագետքից, Տիգրիսի հովտով, մտնում էր Հայաստան, իսկ մյուս հեծյալ գնդերը նոր սպարապետ Մուշեղի առաջնորդությամբ մեկնեցին Հեռ և Զարեվանդ գավառները, սրտեղից սովորաբար երկիր էին խուժում պարսիկները:

Ու մի երկու շաբաթ ամեն ինչ թվում էր հանգիստ: Սակայն հրորոգ շաբաթվա առաջին իսկ օրը Մուշեղից սուրհանգակ եկավ, թե պարսից զորքը, գլուխ ունենալով Շապուհին, գալիս է դեպի Հեր գավառը: Նրբ այդ իմացվեց՝ տագնապը համակեց ամենքին, սրա հետև և դիմադրավելու վճռականությունը:

— Ի զե՛ն, ի զե՛ն,— կանչում էին մունետիկները մայրաքաղաքի փողոցներում:— Գալիս է պարսիկը, գալիս է թըշնամին ոխակալ...

Այս կարգադրել էր թաղուհին, չկամենալով մայրաքաղաքի բնակիչներից և առհասարակ ժողովրդից ծածուկ պահել ոչինչ: Թող իմանան և իրենք ևս միջոցներ խորհեն ինքնապաշտպանության: Նա կարգադրել էր նմանապես, որ ցանկացողները, հատկապես զենքի անընդունակ մարդիկ, կարող են քաշվել լեռնագավառները... Երկու օր էր մունետիկները

հայտարարում էին թագուհու կարգադրությունները, իսկ ինքը Փառանձեմը, նորից մի սև նժույգ հեծած, երկու պալատականի ուղեկցությամբ օրը մի անգամ գնում էր դիտելու քաղաքում և քաղաքից դուրս գտնվող զինագործարանները, քաղաքապահ զորքը, պահեստները... Այդ այցելությունների հետևանքը եղավ այն, որ մի օր էլ նա կարգադրեց, թե բոլոր զինագործները, դարբինները, արհեստավորները տեղափոխվեն Արտագերս բերդը: Այնտեղ տանեն նաև բոլոր պահեստները:

— Տանե՛լ Արտագերս, դեպի՛ Արտագերս,— կրկնում էր նա միշտ լարված ու հուզված ձայնով:

Ոչ միայն Փառանձեմին, ամենքին նույնպես Արտագերսը թվում էր փրկարար մի վայր: Չէ՞ որ այդ բերդը մեծ էր և ամուր, ու միշտ էլ եղև է անառիկ... Եվ այդ օրերին մայրաքաղաքի գրեթե բոլոր փողոցներում ամենից ավելի լսվում էր երկու բառ.

— Դեպի Արտագե՛րս... դեպի Արտագե՛րս...

Ու մի քանի օր շարունակ սայլեր, ձիեր, ուղտեր ու ջորիներ անվերջ շարքերով բեռներ էին կրում դեպի Արշարունիք, այնտեղից՝ Արտագերս և Կապույտ բերդերը: Ու ամբողջ ճանապարհը՝ մայրաքաղաքից մինչև Արտագերս, Արաքսի երկարությամբ, բռնված էր այդ սայլերով ու անասուններով և այն հատուկ մարդկանցով, որ հսկում էին այդ մթերքների և թանկարժեք իրերի փոխադրության վրա: Իսկ Արտագերսում բերդապետը այդ ամենը ստանում ու տեղավորում էր հատուկ պահոցներում, որոնց տեղը միայն ինքը գիտեր և իր բերդակալները:

Այս փոխադրումները տեեցին մոտ երկու շաբաթ, և երկու շաբաթ շարունակ Փառանձեմը հետևում էր ամենին, հետաքրքրվելով, թե ի՞նչ է արված և ի՞նչ է մնում: Պատահում էր կանչում էր որևէ պալատականի (ամենից շատ Զենոն Գնունուն) և ուլարկում ստուգելու, թե կատարվա՞ծ է այսպիսի կամ ուղարկում էր բերդը, տեսնելու, թե ի՞նչ պակասներ ունի այն, որպեսզի զոռչացնեն բերդապետին՝ բերդը անմիջապես կարգի բերելու... Ոչ միայն տեղափոխությունը, այլև պալատում ծագող, ստացվող բազում խնդիրներ զբաղեցնում էին Փառանձեմին, և այս բոլորի համար ամենքը դիմում էին

նրան, և նա պարտավոր էր դառնալ պատասխանել, խորհուրդներ տալ կամ հրամաններ, ու միաժամանակ զարմանում էր, թե ի՞նչպես է կարողանում այդ...

Ամբողջ ցերեկը նա կարփադրություններ էր անում, գնում այս-այն կողմ, իսկ գիշերը քաշվում էր իր ննջարանը: Այստեղ երկար ու մենակ խորհելուց հետո նա ծունկի էր գալիս և օրորվում ձեռք ճակատին:

— Որքա՞ն ժանր է մարդոց ուղարկել մահու դեմ... Տեր ամենազոր, տո՛ւր ինձ ուժ և կարողություն մինչև Պապիս վերադարձը տոկալու: Այնուհետև երկիրն ու գահը տիրոջը հանձնելով, ես կերթամ մեղքերս քավելու...

Երկար աղոթում ու աղերսում էր վերին զորության, բայց, այնտեղից պատասխան չստանալով, կրկնում էր.

— Այո, ես կին եմ մեղապարտ և ուժով տկար, սակայն մայր եմ՝ սիրով զորավոր... և թող այս սերը զորավիգ լինի ինձ թշնամու դեմ...

Նա աղոթում էր, որ Հայոց Աշխարհը զերծ մնա աղետից և վերահաս փորձանքից ելնի անվնաս:

Երբեմն նա կանչում էր ծերունի հազարապետին և ստում.

— Օգնիր ինձ, իշխան, երկիրը փրկելու: Եղիր ինձ հայր և տուր ինձ խորհուրդներ բարի, որ հետևորդները չնզովեն ինձ, թե ես, թագավորի բանտարկումից հետո, շարեցի ոչինչ... Ո՛չ, իշխան, ես կզանամ մինչև մահ, մինչև նահատակություն և թո՛ղ հուսահատությունը երբեք լքում չբերի հոգուս...

Ջենրի, մթերքի և արքունի գանձերի փոխադրումից հետո Արտագերս տեղափոխվեցին նաև պալատական, ազնվական ու շինական շատ ընտանիքներ, ապա զորքը, միայն քաղաքապահ հետևակը, որ լրացնի բերդականների թիվը և օգնի նրանց վտանգի ժամին: Իսկ քաղաքապահ հեծելազորը գնաց դեպի սահմանը:

Այս ամենից հետո Փառանձեմն արավ իր վերջին կարգադրությունը, որ Հայր-Մարդպետը մնա Վաղարշապատի և Դվինի պալատները պահելու, որպես արքունի կալվածների և պալատների կառավարիչ: Բայց նրա հետ մնալ ցանկացավ և հազարապետ Դավիթ Գնունին՝ ծերությունը պատճառ բերելով: Թագուհին որքան էլ չէր ուզում այդ, բայց ստիպված եղավ համաձայնել:

— Հուսամ, իշխան, թշնամին կխնայի ժերությունդ: Պահիր արքայական տները՝ մինչև... (նա ուզում էր ասել «մինչև որդուս գալուստը», բայց զսպեց իրեն): Թաքցրու ինչ հնարավոր է, և հետևիր, որ այդ ներքինին շանի անվայել գործեր... Այստեղ թագուհին նորից լռեց և սևեռուեց, մտածկոտ նայեց ժեր հաղարապետին:

— Բայց իրոք ցանկանո՞ւմ ես մնալ, տեր Գնունի:

Եվ երբ ժերունին գլխով արավ, թե իր վճիռն անխախտ է, թե երկիրը չի կարող թողնել անտեր, Փառանձեմը, մոռանալով թագուհու իր հանգամանքը, փարվեց նրան:

— Իշխան, դու եղել ես ինձ հայր... ինձ գովարին է բաժանվել քեզնից... Բայց կուզեի, որ զնա Պվին: Եթե թշնամին գա, մինչև այնտեղ հասնելը կատաղությունը կիջնի և քեզ... չեն զնասի: Գուցե... հրաշք պատահի՞ չգան...

Այս կարճ խոսակցություն միջոցին երկուսի աչքերն էլ լցվեցին արցունքով: Սակայն Փառանձեմը սթափվեց շուտով:

— Այժմ դեպի Արտագերս...

Երբ նա հեծավ իր սև նժույզը և իթանեց, թիկնապահները հետևեցին նրան: Դրանց մեջ էր և Եղնիկ իշխանը՝ թագավորի սենեկապետը:

* * *

Այդ իսկ պահին, երբ մայրաքաղաքում տազնապալի իրարանցում էր, երբ մի կողմից քնոնաբարձ սայլերի շարան էր դուրս գալիս քաղաքից, մյուս կողմից, ընտանիքներ էին հեռանում դեպի Արագած կամ ձի ու ջորի վարձած շտապում էին Կոտայք, Գառնի, — այդ ժամին քաղաքի մի այլ ժայրից վաղարշապատ մասն երեք ձիավոր, երեքն էլ նիհար, արևահար դեմքերով, հոգնած ու տխուր: Տերերի նման հոգնած էին և ձիերը: Դրանցից մեկի մեջքին նստած էին մի տղամարդ և մի փոքրիկ տղա, որ հետաքրքիր, զարմացած աչքերով նայում էր շուրջը՝ տներին, մարդկանց: Երբ մի քիչ առաջ գնացին՝ տղան հարցրեց առջևը նստողին.

— Պապո, թագավորն էստե՞ղ է ասրում, — ասաց նա զարմացած:

— Էստեղ, էստեղ...

— Էս աղմուկի մե՞ջ:

— Չէ, իր միջնաբերդում: Էնտեզ աղմուկ չկա:

— Իսկ ինչո՞ւ բալորը կշտապեն Էստեզ,— շարունակեց տղան:

Այդ շարժումը աչ միայն տղային էր հետաքրքրում, այլև իրենց՝ ձիավորներին, որ Թորգոմն ա ընկերներն էին:

Փոքր էլ առաջ գնալով՝ Թորգոմը կանգնեցրեց այծեր զոռ մի ժերունու:

— Պապօ, էս ի՞նչ է, մարգիկ ո՞ւր են շաապոռն ախպես սալներով, բեռներով...—

— Ո՞ւր,— տարակուսով կանդ առավ ժերունին:— Մի՞թե չգիտես... Գալիս է պարսիկը:

— Պարսի՞կը,— բացականչեցին երեք ընկերները միասին:

— Իսկ ի՞նչ է անում թագավորը,— հարցրեց Թորգոմն առանձին:

— Թագավո՞րք.— պարմացավ ժերունին իր հերթին:— Չե՞ք լսել միթե՞, որ պարսից Շապուհը հյաբ կանչեց մի ամիս առաջ ու... դանտեց:

Թորգոմն ա ընկերները լսել էին թագավորի գնալը, բայց չէին իմացել, որ նա կայանված է այնտեղ...—

Ընկերները տխուր նայեցին իրար և այնպես անխոս ու տեսարար, որ նշանակում էր, թե ի՞նչ պետք է անել հիմա, ո՞ւր պետք է գնալ... Նրանց պարզապես համակեց մի ծանր մտահոգություն:

Սակայն որտեղի՞ց էին գալիս նրանք և ո՞ւր էին գնում:

Իրա սրտամուխունը երկուր չէ: Յուրայիններին քաղաքում չգտնելով, ձիեր հեծած գնում էին շենից շեն՝ իրենց ընտանիքները փնտրելու, կարծելով, որ նրանք քաղաքի մյուս բնակիչների հետ ապաստանած կլինեն մոտիկ գյուղերում: Ծիշտ է, այդ շենհրում նրանք տեսան շատ համաքաղաքացիներ, բայց չգտան իրենց հարազատներին: Հարցուփորձից շատ հակասական պատասխաններ էին ստանում մինչև այն օրը, երբ իմացան նախարարների կոտորածի լուրը: Դա նրանց սփոփեց առժամ, որ պատժվել են աղետի պատճառ նախարարները. բայց և այնպես հարազատների կորստի վիշտը իրենց սրտամ, շարունակեցին արտել նրանց ամեն տեղ: Սակայն չգտնելով՝ մտածեցին գնալ Կամասրականի կավածնի-

լը, ուր տարված գերիները կարող էին արձակված լինել տերերի կոտորածից հետո. բայց իմանալով, որ իրենց քաղաքացիներից ոմանք գնացել են դեպի Սուրմարի, ընկերները Բարդողյան լեռներն անցնելով իջան Արաքսի ափը: Այստեղ էլ նրանց շփոթեցրեց ուղղվեցին Վաղարշապատ, լսելով, որ շատ արշակավանցիներ ապաստանել են մայրաքաղաքում...

Եվ ահա եկել էին. բայց քաղաքի իրարանցումը և խուճապը մեծ անակնկալ եղավ, իսկ լսածները հանկարծակիի բերին նրանց.— Թագավորը բանտված է Պարսկաստանում, պարսիկը գալիս է կռիվ...

— Ահա նորից ի՞նչ արին նախարարները,— ասաց Թորդոմն ընկերներին, չիմանալով իսկապես ինչ է անցել-դարձել: Այժմ նրա համար այն ամենը, ինչ վատ էր, թվում էր նախարարների գործ:

Մի փոքր էլ առաջ գնալով՝ ընկերները տեսան նոր սայլախմբեր, ուղտախմբեր ու ջորեխմբեր, որ պարաններով կապված իրեր ու մթերքներ էին տանում մայրաքաղաքից դուրս: Հետո պատահեցին նոր ընտանիքներ, որ կապոցներով դուրս էին գալիս տներից և շտապեցնում իրար.

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ, ամենքը գնացին...

Իսկ մունետիկները դարձյալ, քաղաքի տարբեր մասերում, կանչում էին շարագուշակ.

— Գալի՛ս է պարսիկը... Գալի՛ս է պարսիկը... Թագուհու հրամանն է՝ տղամարդը զենք առնի, իսկ ապրանքը և անասունը հեռացնի մայր քաղաքից...

Ընկերներին թվաց վտանգն ավելի մոտ, քան կարծում էին:

— Ո՞վ հիմա մեզ կտա զենք,— ասաց Թորդոմը:

— Իսկ մեր ընտանի՞ք...

Ու բոլորին համակեց մի ծանր տարակույս:

Մայրաքաղաքի բնակիչները շարունակում էին հեռանալ հապճեսալ, ու մի բանի օրից քաղաքը դատարկվեց գրեթե. մնացին միայն ծերունիները, որ տեղներից շարժվեցին՝ ճանապարհների ղեկավարության պատճառով. և մնացին ծերունիների իրավունքով, համոզված, որ թշնամին ձեռք չի տա իրենց: Իսկ երիտասարդությունը, ծերերի կարծիքով, պետք

է հեռանար, որովհետև պատերազմը, ամենից առաջ, երիտասարդների թշնամին է:

Տեսնելով, որ ամենքը հեռանում են քաղաքից՝ Քորգոմն ու ընկերները նույնպես ճանապարհ ընկան արդեն զորքի հետ, որ գնում էր թագուհու կառքի առջևից ու հետևից... Իսկ թագուհու հետ գնում էր կանանց մի մեծ խումբ, որոնց մեջ էր հազարապետ Գնունու նանա տիկինը և Վասակ սպարապետի Կատրանիդե իշխանուհին, որ մտահոգ էր շարունակ որդու համար, թե ինչպե՞ս պիտի կատարի սպարապետի պաշտոնը հորից հետո, որ ամոթով շմնա, այն էլ այս վրտանգալից օրերին, և արդյոք մյուս հրամանատարները կօգնե՞ն նրան, շե՞ն դավաճանի նախանձից, որ այդքան երիտասարդ հասակում դարձել է սպարապետ: Ինքը Մուշեղն այդ պահին հեռու էր մայրաքաղաքից. նա, թագուհու հրամանով, ամրացնում էր սահմանները, և դրանից ավելի էր մեծանում մոր տագնապը.— Ա՛խ, Մուշեղս կարողանա առնել հոր վրեժը և անվնաս մնալ այս կովում,— մտածում էր նա: Մյուս կանայք նույնպես տագնապած էին. նրանցից յուրաքանչյուրը նույնպես ուներ իր ծանր հոգսերն ու խոհերը, բայց ոչ մեկը չէր ասում ոչինչ, չէր տրտնջում, լավ իմանալով, որ բոլորը վիճակակից են և բոլորի ուղին մեկ է.

— Գեպի Արտագերս...

Արտագերս... Արտագերս... Վաղուց ի վեր Հայոց Աշխարհում Արտագերսը համարվում էր ամրակուռ և անմատչելի բերդ. և, իրոք, շատ անգամ մեծ վտանգների ժամանակ նա կատարել էր փրկարար դեր թե որպես ամրոց, թե որպես թաքստոց, թե Կամսարտեան իշխաններին պատկանելուց առաջ, թե նրանց օրով: Իսկ այժմ նա արքունի բերդ էր՝ նախարարների կոտորածից հետո: Արտագերսը գտնվում էր Երասխաձորում, Արաքսի ձախ ափին՝ մի սարալանջի լայն գոգավորութան վրա, որն ամբողջ բռնված էր շենքերով, այսինքն՝ եռաշարք ատամնավոր պարիսպներով, որոնք բոլոր կողմերի վրա ունեին աշտարականման կլոր բուրգեր: Բերդի երեք կողմը բնական և արհեստական ուղղահայաց լանջեր էին. ներքևը՝ Արաքսի խորաձորը, որի անդնդում ջրերը հավիտենական կռվի մեջ էին քարե պատնեշների դեմ, և որտեղում էին անվերջ, թե նեղվում են, խեղդվում, թե կռիվը չի

վերջացած: Բերդից վար և նրա շուրջըրուրը պղնձագույն ժայռեր էին, ժայռաբեկորներ կամ սովորական քարեր, անգամ քարասարեր և նրանց վրա ու նրանց միջև մացառուներ ու փշոտ թփեր, և ամբողջ սարն ընդհանրապես ծածկված էր մացառուտներով ու թփուտներով, որոնց մտտենալ կարող էին միայն այժմերը:

Իսկ բերդից վեր բարձրանում էր մի սար, որի գլխին տարին բոլոր ամպ էր նստում կամ մառախուղ: Արտագերսը այս կողմից նույնպես անառիկ էր. բերդից կարելի էր բարձրանալ այդ լեռը, բայց այնտեղից իջնել բերդը՝ հնարավոր չէր, որովհետև բարձրացողը կարող էր գտնել մի արահետ, մի կածան, իսկ վերևից՝ երբեք... Զինվորները գիտեին, որ այդ սարի այն կողմը Վանանդն է: Բերդականները երբեմն բարձրանում էին այդ սարը և դիտում, թե ի՞նչ է երևում հեռուներում: Այնտեղից տեսնում էին Հայոց Աշխարհի բոլոր լեռները ձյունապատ գագաթներով: Երևում էին նաև այդ սարերի միջև ընկած ձորերը, ձորահովիտները... Բերդն ուներ երկու գետնուղի. մեկը քարե աստիճաններով իջնում էր մինչև Արաքսը՝ գլխավորապես ջրի համար. մյուսը՝ երկարը, դուրս էր գալիս մի ծածկված տեղ, ուր ոչ ոք չէր կարող տեսնել ո՛չ բերդը մտնող և ո՛չ այնտեղից ելնող սուրհանդակին: Ինչպես երևում է, բերդը կառուցել էին շատ հեռատես և հմուտ մարդիկ. նա ուներ երեք գոտի, ինչ նրան տալիս էր երեքհարկանի վիթխարի շենքի նմանութուն: Ամբողջ մեծ սարաբլուրը— ստորոտից մինչև վեր— ուներ երեք հարկ պարիսպներ, որոնք թվում էին գոտիներ, ըստ որում առաջին գոտին ուներ կրկնակի պարիսպ, մյուսները՝ մեկական. և յուրաքանչյուր գոտում կային բնակարաններ: Առաջին պարսպի ներսը զինվորների օթևաններ էին թե պատերի և թե աշտարակների մեջ. երկրորդ պարսպի ներսը և հենց պարիսպների մեջ էլ բնակարաններ էին և այնքա՛ն շատ, որ տեղավորում էին մեծ թվով զորք ու ժողովուրդ: Այդտեղ կային և ամեն տեսակ պահեստներ ու գործի տներ, ինչպես, օրինակ՝ զինագործարաններ, թոնրատներ և ալրատուն՝ բազմաթիվ երկանքներով, որպեսզի երկար պաշարումի օրերին մարդիկ ի վիճակի լինեն պատրաստել իրենց համար անհրաժեշտը և հոգան իրենց պետքերը... Երկրորդ և երրորդ գոտիներում նույնպես կային

շատ բնակարաններ. երկրորդում ապրում էին քաղաքային ընտանիքներ, իսկ երրորդում՝ ամենավերը՝ իշխանական գերդաստաններ և Փառանձեմ թագուհին... Խոսում էին, որ բերդը տեղավորում էր տասը հազար զորք և նույնքան այլ կարգի մարդիկ: Դրա համար թե արքունիքը, թե քաղաքացիները և թե մոտիկ գյուղերի շինականները շտապում էին ապաստանել այնտեղ, ու երկրի բոլոր կողմերից ամենից ավելի լսվում էին.

— Դեպի՛ Արտագերս... Դեպի՛ Արտագերս...

* * *

Հայոց լեռներում նավասարդին առդեն աշնան քամիներ են փչում: Այդ քամիներն ավելի սաստիկ են լինում Արտագերսում: Գալիս էին դրանք չգփտես հարևան ձյունակատար լեռների՞ց, թե բարձրանում էին Արաքսի հոսանքից, որ սրընթաց իջնում էր վերից և որոտում բերդից ներքև՝ անդընդախոր կիրճում:

Այդ քամիները դադարում էին միայն առավոտյան, և այդ պահին Փառանձեմ թագուհին, ամբողջովին սևեր հագած, առանց որևէ զարդի, դուրս էր գալիս բերդի վերին գոտու իր օթևանից և, ուղեկցութեամբ պալատական երկու տիկնոջ ու Եզնիկ իշխանի, անցնելով բերդի հրապարակը, բարձրանում էր նրա ձորահայաց պարիսպը, որտեղից երևում էր Արաքսի ամբողջ հովիտը մինչև Ավագն Մասիս: Գետը իր ժայռեղեն պատյանից դուրս գալով, օձագալար ոլորվում էր այդ հովտում, և նրա շուրջը տարածվում էին տակավին կանաչ մարգագետիններ, շեկ շամբուտներ, լքված շեներ՝ իրենց դեղնող այգիներով և մի ամալուծյուն, որ առաջացել էր պարսիկների ներխուժման երկյուղից:

Նայում էր Փառանձեմը այդ ամենին, նայում էր լուռ ու տխուր, ապա, զուսպ հառաչելով, կարգադրում էր կանչել բերդապետին:

Այօր էլ նա, իր սովորական դիտումները վատարելով, սասց.

— Կանչեցեք բերդապետին:

Փոքր անց եկավ բերդապետը՝ միջին տարիքի, միջին հա-

սակի մի մարդ, որի լեռնային օդից ու քամիներից կարծրացած թուխ դեմքի վրա աչքերը ցուում էին սրահայաց նայվածքներով: Երեսին ուներ նաև մի նշան, որ հազարի մեջ գատում էր նրան. ինչ-որ մարտի մեջ, տարիներ թառաջ, նետը քերծել էր նրա աջ այտը և, ականջի բլթակը ճեղքելով, բաժանել այն երկու մասի... և այս պարագան նրան տալիս էր խիզախ մարդու տեսք: Բայց, չգիտես ինչո՞ւ, լեռնային այդ մարտիկը կրում էր երկար մազեր, որոնք գանգուրներով բոլորում էին նրա գլուխը սաղավարտի տակից: Նա երկար մուշկերով էր և պիրկ գոտեպնդված: Մոտեցավ անբաժան սուրը կողքին և գլուխ իջեցրեց թագուհու առաջ:

— Հրամանիդ, թագուհի:

— Ի՞նչ նոր, բերդապետ: Սուրհանդակները բերե՞լ են կարևոր ինչ:

— Ուշագրավ ոչինչ, թագուհի: Վերջին սուրհանդակը հաստատում է այն, որ պարսից գնդերը մոտեցել են մեր սահմանին և սպարապետին փոխարինող Զարեհ Ամատունին մարտեր է սկսել նրանց դեմ:

— Մեր զոհերը որքա՞ն են,— հետաքրքրվեց Փառանձեմը:

— Աննշան, թագուհի:

Բերդապետ Բաղասը հեռուները դիտող մարդու սովորությամբ աչքերը կծկում էր այնքան, որ բիբերի միջից ասես կայծեր էին երևում, բայց պատասխանելիս, ընդհակառակը, դրանք բանում էր լայնորեն և այդ ժամանակ սև հոնքերը վեր էին գնում և ճակատը փայլում էր իմացականությամբ:

Փառանձեմը նոր հարց չտվեց. նա չէր կամենում ավելորդ հարցեր տալ, գիտեր, թե որևէ կարևոր բան լսելու դեպքում՝ բերդապետը չէր թերանա հայտնելու, քանի որ պատվիրել էր, թե որքան էլ լուրը լինի ծանր, նույնիսկ աղետավոր՝ հայտնի իրեն և շթաքցնի բնավ:

— Հոգացի՞ր, բերդապետ, որ ջուրը միշտ անպակաս լինի:

— Ես հատուկ մարդեր ունեմ, թագուհի, որ զօրու գիշեր հոգում են այդ մասին:

Այդ ճիշտ էր. բերդի ստորերկրյա այն ուղին, որ քարե աստիճաններով իջնում էր գետը, ծառայում էր ջուր մատակարարելուն, ըստ որում ջուրը բարձրացնում էին տիկերով, կժե-

րով: Կար և մի բարակ աղբյուր, որ գալիս էր սարից՝ կազե խողովակներով, գետնի տակով:

Հարցուփորձից հետո բերդապետը ճկուն գլուխ տվեց և հեռացավ՝ կողքից կախած թուրը բռնած:

Յոթերորդ օրն էր ինչ թագուհին ապաստանել էր Արտագերս և ամեն օր, առավոտից երեկո, լարված հետևում էր, թե ի՞նչ է կատարվում բերդից դուրս, մանավանդ անհամբեր էր ռազմի լուրերի սահմանագլխից, որ հայ և պարսից զորքերը սկսել էին ճակատել, առայժմ թեպետ ոչ մեծ շահով և ոչ մեծ տարածություն վրա, բայց տագնապալի նշաններով... Յուրաքանչյուր օր բերդապետի հաղորդումները լսելուց հետո Փառանձեմը տալիս էր նոր հրահանգներ՝ կարգի և զգուշության: Նա իրեն երբեք այնքան պատասխանատու չէր զգացել երկրի և ժողովրդի առաջ, ինչպես հիմա, այստեղ՝ բերդում, ուր, իր կարգադրությամբ հավաքվել էին տասը հազարի շափ կին, մարդ, երեխա և զորք. ուր բոլորն ապրում էին նեղված, ավելի ճիշտը՝ վտանգի երկյուղից տանում էին ամեն տեսակի զրկանքներ...

Բացի զորքից ու շինականներից, որ բռնում էին ամրոցի ստորին գոտին, բերդում ապաստանել էին շատ ազնվականներ՝ նախարարներ ու սեպուհներ իրենց ընտանիքներով: Այստեղ էին նշանավոր Սահակ Սահառունի, Կարեն Պալունի, Խորեն Անձեացի և Մեհենդակ իշխանները, օրիորդներ, տիկիներ, ինչպես նաև իշխանուհին, ինչպես Կատրանիդե իշխանուհին՝ իր Մուշեղի հարս Աշխենի հետ և շատ ուրիշներ: Ու ամենքն այստեղ ավելի, քան մայրաքաղաքում, ցանկանում էին անգամ սպասարկել նրան՝ նրա վիշտը և հոգսերը մեղմելու, սակայն նա հրաժարվում էր այդ ամենից, բավարարվելով մեկ-երկու նաժիշտով, որովհետև նա վշտահար համարում էր ոչ միայն իրեն, այլև ամենքին, որոնց համար պարտավոր էր հոգալ ինքը, քանզի ամենքը ապավինել էին իրեն...

Այո, բոլորը վշտահար էին... Օրինակ, Կատրանիդե տիկինը, որ նույնպես կորցրել էր սպարապետ ամուսնուն, ինչպես և Փառանձեմը՝ իր թագավորին. բայց նրա վիշտը մեղմանում էր նրանով, որ Մուշեղը փոխարինում էր հորը, ինչ

մեծ պատիվ էր համարում որդու համար: Սակայն նրա սիրտը տազնապում էր, թե ի՞նչ է սպասում իր Մուշեղին... Ու խոսքով, մտքով աղոթում էր շարունակ, որ տերը փրկի Հայոց Աշխարհը, հայոց բանակը և իր Մուշեղին՝ ամեն շարից ու փորձանքից...

Եվ այդպես վշտահար ու տազնապած էին ամենքը՝ թե կին, թե մարդ. և ով կարող էր անվիշտ լինել այդ օրերին: Թերևս միայն անգիտակից մանուկները:

Բերդում Փառանձեմը դարձել էր անճանաչելի. հազնվում էր հասարակ՝ սև երկար մի պարեզոտ, ու ոչ մի զարդ՝ ոչ վզնոց, ոչ մանյակ, անգամ ոչ մատանի, ոչ ապարանջան. հանել էր անգամ ականջօղերը: Ու այդպես սև երկար զգեստը հագին (որ պնդում էր գոտիով) ներկա էր լինում բերդապետի և զորականների խորհրդաժողովներին, մազերը հավաքած և գլխին պարզապես մի քող գցած: Նրան օրինակելով, գուցե և իրենց վիճակը նկատ առնելով, մյուս իշխանուհիները նույնպես հազնվում էին հասարակ: Ուրիշների հագուստը սակայն աչքի չէր զարնում այնպես, ինչպես թագուհունը: Երբ սա այդ հասարակ հանդերձներով դուրս էր գալիս բերդը շրջելու կամ, ըստ սովորության, բերդի պարսպից հեռունները դիտելու, ճանաչողներն ասում էին.

— Թագուհին գեղեցիկ է տակավին...

Կյանքը Արտագերսում անցնում էր միօրինակ: Տեղափոխվելու և բերդում տեղավորվելու օրից բոլորի սևեռուն հոգսը դարձավ թշնամին, որ արդեն ընդհարումներ էր ունենում հայոց զորքի հետ: Լուրերն առայժմ տխուր չէին, բայց և փայլուն չէին: Մուշեղ սպարապետը և նրա զորականները կարողանում էին դիմագրավել թշնամուն և թույլ չտալ, որ նրանք մտնեն սահմանից ներս. թե ի՞նչ կիսներ հետո՝ ոչ ոք չէր կարող գուշակել: Սակայն ամենքն այնպես էին կարծում, թե դրուժունն այդպես չի մնա, կոհիվները կբորբոքվեն, կծավալվեն անշուշտ, և պարսիկները կջանան առաջանալ... Եղած մանր կոհիվները բերդում գտնվող զորականներն ու պալատականները բացատրում էին նրանով, թե Շապուհը հավանորեն իր ամբողջ զորույթունը տակավին չի բերել սահմանը, այլապես մի քանի օրում կխուժեր ներս... Այդ կարծիքի էին նաև

թե՛ բերդապետը, թե՛ Փառանձեմը և թե՛ նրան շրջապատող-ները:

— Ճշմարիտ է, մեր զորքերն ու զորավարները կռվում են անձնվեր, — ասում էին, — սակայն Շապուհը իր ահագին զորքով կարող է հանդուրժել այդ վիճակը:

Ոչ միայն մեծամեծները, այլև բերդականները և բերդում ապաստանած բոլոր մարդիկ այնպես էին կարծում, թե քանի որ պարսից թագավորը պատերազմ է սկսել՝ նա կանգ չի առնի սահմանի վրա և ներս կխուժի որևէ կողմից: Նրանց հետ անհանգիստ էին նաև զինվորներն ու շինականները: Այդպես և Քորգոմն ու ընկերները, որ բերդում ապրում էին դարձյալ իրար կողքի, նրա առաջին գոտում:

Հիշելով Քորգոմին ու ընկերներին՝ պետք է ասել և այն, թե ինչ կատարվեց նրանց հետ:

Կյանքը, ինչպես երևում է, ամեն տեղ կյանք է և լի է անակնկալներով: Ընդհանուր այդ տխրության ու սուգի մեջ եղան և ուրախալի միջադեպեր. Քորգոմն ու ընկերները գրտան իրենց ընտանիքները: Այո, բերդի տխուր պայմաններում նրանք արժանացան անսպասելի մեծ ուրախության: Բերդ հասնելու երկրորդ օրն իսկ նրանք հանդիպեցին շատ ավանցիների, որոնք Արտագերս էին եկել կամ փախած վայրերից, կամ ուղղակի գերությունից: Առաջին մարդը, որին հանդիպեցին ընկերները, Դավիթ դպիրն էր՝ նիհարած, երկար վիզը բարակած, այծի մորուքը ավելի ճերմակած: Երբ Քորգոմը մոտեցավ նրան, ժերունին բացականչեց.

— Ա՛, դու ևս եկար: Ուրախ եմ, տղաս:

— Բայց դու ինչպե՞ս այստեղ, տեր դպիր, — զարմացած հետաքրքրվեց Քորգոմը:

Դպիրը պատմեց, թե ինչպես իրեն, որպես բանագնացի, շէին թողել վերադառնա. ինչպես էին տարել գերի թիկնապահ Բենի հետ... Պատմելով գլխով անցածը՝ նա շատ ցավեց Վարազ իշխանի համար, ցավեց այրված քաղաքի համար, բայց և շատ ուրախ եղավ, որ Կամսարականը և մյուս նախարարները ստացել էին իրենց շարության պատիժը:

— Ծս ամիս ու կես այս բերդի բնակիչ եմ, — ասաց նա, բացատրելով, թե երբ իրեն շատերի հետ բերին գերի, ամեն-ջին էլ փակեցին այս ամրոցում, օրական մի կտոր հաց տա-

լով։— Ամեն վայրկյան մահու սպառնալից տակ էի և աղոթում էի հարածամ, որ շարերը պատժվեն, մանավանդ երբ հաշտությունից հետո նոքա սրահար արին քաղաքից բերած քանի մի հարյուր գերի այս իսկ ամբողջի մոտ... Եվ գոհանամ, աստված լսեց աղոթքս. նզովից արմատները ստացան իրենց արժանին։ Սուր վերցնողը՝ սրով էլ ընկավ։

— Քեզ հետ շատե՞րը կային, տեր դպիր,— ընդհատեց նրան Քորգոմը։

— Շատե՞րը։ Ամբողջ լիքն էր գերիներով. կին, մարդ, մինչև իսկ երեխա, և ամենքը Արշակավանից։ Բայց բոլորը ազատվեցին անիծյալների սպանությունից հետո...

— Իսկ որտե՞ղ են հիմա դրանք՝ ազատվածները,— Քորգոմի սիրտը զարկում էր կրծքին։

— Ամեն տեղ, տղաս։ Ոմանք գնացին, բայց վտանգը լսելով նորից եկան...

Քորգոմն էլ շհամբերեց. վազեց տեսնելու, թե ովքե՞ր կան Արշակավանի բնակիչներից։ Գուցե և իմանա մի բան մոր, Մինայի, նրա հոր մասին, ընկերների ընտանիքների մասին... Բայց մինչ նա այս-այն կողմ վազելով ծանոթներ կորոներ, նրա ընկեր Վարդանը կանչեց. «Քորգո՞մ, Քորգո՞մ»... Վարդանի ձայնն այնքան զվարթ էր, որ Քորգոմը դրանից նախազգաց մի ուրախություն։

Եվ իրոք. նախազգացումը նրան չէր խաբել։ Հենց այդտեղ՝ բերդի առաջին գոտում Վարդանն ու Հովսեփը գտել էին իրենց կանանց, որոնց մոտ նստած էին և Քորգոմի մայրը, և Մինան... Բայց սրա ծերունի հա՞յրը... չէր երևում։

Դժվարին է նկարագրել այդօրինակ հանդիպումները, երբ գրկախառնումների հետ միաժամանակ արցունք ու ժպիտ խառնվում են իրար, երբ ամբողջական խոսքերին փոխարինում են միայն ձայնարկումներ և ուրախ հառաչներ... Քորգոմի խեղճ մայրը չգիտեր ինչպես արտահայտի իր ուրախությունը. որդու ձեռքերը բռնած՝ նա արտասպում էր և միևնույն ժամանակ ծիծաղում արցունքի միջից.

— Քորգո՞մս, Քորգո՞մս... Կարծում էի չեմ տեսնի երեք... Գոհանա՞մ, գոհանա՞մ... Լա՛վ է, լա՛վ է՝ նորից գտանք իրար,— ասում էր նա մերթ Մինային, մերթ Քորգոմին։— Մոտեցի՞ր, մոտեցի՞ր,— ասում էր Մինային, որ ուրախու-

թյունից շիկնած՝ աչքերը ամոթխած հառել էր գետնին, անելիքը շիմանալով:

Բոլորը՝ Թորգոմի մայրը, ընկերներն ու նրանց կանայք սպասում էին, թե միմյանց կորցրած նշանածներն ինչպե՛ս պիտի հանդիպեն իրար: Ու կատարվեց տարօրինակ մի բան. Մինան, մի քանի քառ առաջ գալով, չճամարձակվելով մյուսներին նման շուրթերը մոտեցնել Թորգոմի շուրթերին՝ ծուկի եկավ և, բռնելով Թորգոմի ձեռքը, համբուրեց այն ու լաց եղավ.— պապոն մեռավ... մեռավ...— Իսկ Թորգոմը անխոս, կարծես նրան մխիթարելու համար, նույնպես կոացավ և Մինային գրկելով բարձրացրեց.— Մենք նրան շենք մոռանա, Մինա...

Բայց հանդիպման ուրախությունն այնքան մեծ էր, որ բոլորը մոռացել էին վտանգը, իրենց վիշտը և այն, թե ո՛ր են գտնվում. խոսում էին բարձր, ուրախության արցունքով, կցկտուր—նույնիսկ տղամարդիկ:

— էլ վե՛րջ: Հիմա որ Թորգոմին ու Մինային պսակենք պիտի,— ասաց Վարդանը երջանիկ մարդու ձայնով:— Պսակենք, որ ազատվենք աղետներից...

Մինչ Վարդանը խոսում էր, նրա շուտիկը փարվել էր մորը և խոսք էլք գտնում կարծես ասելու, ուստի և շարունակ կրրկնում էր.— «Մամո՛, մամո՛»... Նրա կողքին ընկած էր և իր բերած թուրը, որ ամբողջ ճանապարհին շէր թողել ձեռքից: Իսկ մայրն անխոս համբուրում էր նրան և շոյում:

Մի քանի վայրկյանում ընդհանուր զրույցից պարզվեց, որ ամենքը գերվել էին քաղաքից փախչելիս, ճանապարհին: Եվ ծերունին մեռել էր բերդը հասած օրը: Մանր էին անցրել գերության օրերը, իսկ նախարարների սպանությունից հետո եղել էր շվար վիճակ: Հիմա ի՞նչ պիտի անեն՝ մնա՞ն, թե թողնեն փախչեն... Վերջապես որոշում են վերադառնալ քաղաք և քանդված տներում սպասել ամուսիններին, իսկ պառավն ու Մինան՝ փրենց Թորգոմին... Բայց կես ճանապարհին լսելով, որ վտանգ կա և, տեսնելով բոլորը գնում են Արտագերս, իրենք ևս վերադառնում են բերդ, մտածելով, որ իրենց նախկին տանջարանը այժմ կարող է բերել փրկություն:

— Հսպես,— եզրակացրեց իր պատմությունը Թորգոմի մայրը:

Երբ հանդիպման առաջին ժամն անցավ, Վարդանը նորից կրկնեց իր ցանկությունը՝ կես-կատակ, կես-լուրջ ձևով.

— Դե, եկեք պսակենք Թորգոմին, որ էլ փորձանք շպատահի:

Բայց նրա առաջարկը չընդունեցին.

— Դեռ ժամանակ ունե՞նք, տեսնենք...

Առաջին օրերը թե՛ բերդում հավաքված բոլոր մարդիկ ու կանայք և թե՛ Թորգոմն ու ընկերները մեծ հետաքրքրություններ էին դիտում թագուհուն, պալատականներին ու իշխաններին. բայց մի քանի օրվա մեջ նրանք դարձան սովորական. նրանք էլ մարդիկ էին իրենց նման, նույնպես ուտում էին, քնում, խոսում և վախենում...

Սակայն ի՞նչ էլ անում-խոսում էին մարդիկ այդտեղ՝ մի վայրկյան չէին մոռանում պատերազմը և նրա վտանգը ահավոր: Շատերին երբեմն այնպես էր թվում, մանավանդ մռայլ օրերին և մութ գիշերներին, թե թշնամին երևի այսօր-վաղը կպաշարի իրենց, կամ, հանկարծ, երբ առավոտը զարթնեն, թշնամուն կտեսնեն պարիսպների տակ... Սուրհանդակների բերած ամենօրյա լուրերը (թե թշնամին տակավին սահմանը չի անցել, թե Մուշեղը վանում է նրանց) քիչ էին հանգրստացնում: Ընդհակառակը, ամեն օր սպասում էին շարագույժ լուրերի, թե Շապուհն ահա անցել է սահմանը, թե հայոց զորքը նահանջում է արդեն կամ ընկել է գերի: Քանի որ Վասակ սպարապետը չկար՝ ո՞վ պիտի բռներ նրանց առաջը, ո՞վ կարող էր վանել կամ արգելել նրանց առաջացումը... Ավելի հոռետես էին իշխաններն ու նրանց կանայք: Ի՞նչ կարող է անել անփորձ Մուշեղը պարսից ահեղ, անքանակ զորքերի առջև. ուրիշ է, եթե օգնություն խնդրեն բյուզանդական կայսրից: Այո, միայն դրսի օգնությունը կարող է փրկել իրենց...

Բայց այդ ամենի փոխարեն շուտով եկավ մի այնպիսի լուր, որ զարմանքի հետ միասին հպարտություն ներշնչեց ամենքին, և տխուր ժայռեղեն սարալանջին բազմած հին ամրոցը դարձավ ցնծություն տուն:

Երկու-երեք սուրհանդակ իրար հետևից բերին այդ միևնույն ուրախ լուրը, թե Մուշեղը շեր և Զարևանդ գավառների

սահմաններում թշնամուն շարդ տալով վանել է հեռու և ապա, առաջ գնալով, թիկնանց շարժումով գերի է վերցրել Շապուհի կանանոցը:

Շապուհի կանանո՞ցը... Լուրն այնքան արտակարգ էր, որ սկզբում դժվարանում էին հավատալ. սակայն երբ նոր եկող սուրհանդակները կրկնեցին նույնը, ամենքին համակեց անխառն ուրախություն:

— Ապրի՛ Մուշեղը... ապրի՛,— բացականչում էին մարդիկ ինքնաբեր:

Իսկ ծերունիներն ասում էին գոհունակ.

— Իր հոր զավակն է... Թո՛ղ վրեժխնդիր լինի խարդախից. բազուկը դալա՛ր...

— Շապուհն այժմ վզղշա արածը:

— Նա չի տեսել երևի այդպիսի անպատվություն...

Ցնծությունն ու օրհնանքն ընդհանուր էր:

Շուտով սուրհանդակները բերին այդ հաղթության նոր մանրամասնությունները: Հաստատելով Մուշեղի կատարած քաջագործությունը՝ նրանք միաժամանակ պատմեցին, թե Մուշեղն իրոք գերելով Շապուհի կանանոցը՝ նույն օրն ևեթ արձակել է, ասելով, թե՛ «Ինքը չի կովում կանանց դեմ»... Այս պարագան փոքր-ինչ խախտեց ուրախությունը: Ի՞նչ ավելորդ մեծահոգություն, անիմաստ գոռոզություն,— ասում էին մեծերից շատերը: Անգամ Մուշեղի մայրը՝ Կատրանիդե տիկինը, իմանալով այդ և՛ ուրախացավ, և՛ տխրեց: Ուրախացավ, որ որդին հաղթանակ է տարել և վրեժխնդիր է լինում հոր համար, բայց տխրեց, որ որդու վեհանձնությունը առիթ պիտի տա մարդկանց՝ վատարանելու իր Մուշեղին, համարելով նրան գուցե թուլասիրտ կամ ետին մտքերով առաջնորդող, որ արձակել է թշնամու գերի ընկած կանանց... Եվ ո՞ւմ են պետք պարսից արքայի կանայք, որ Մուշեղը գերի պահեր նրանց, կերակրեր և մարդիկ զբաղեցներ նրանց խնամելու համար,— մտածում էր Մամիկոնյան իշխանուհին, ցանկանալով արդարացնել որդու վարմունքը: Բավական է և այդ անպատվությունը, որ հասցրել է Շապուհին... Եվ շնայած Մուշեղն ասել էր, թե ինքը «չի կովում կանանց դեմ, այլ Շապուհի», այնուամենայնիվ բերդում իրոք կային մարդիկ—շատ ազնվականներ և անգամ շինա-

կաններ, որ դատապարտում էին Մուշեղի քայլը, եթե ոչ հրապարակով, գոնե մասնավոր զրույցի մեջ, իրենց մտքում:

— Ինչո՞ւ է արձակել, երբ կարող էր գերի պահել և Շապուհին ստիպել հաշտության, — ասում էր Սահառունի Սահակ իշխանը:

— Սակայն այդ վեհանձնությունը նույնպես կարող է մեղմել Շապուհի սիրտը, — առարկում էր Պալունի իշխանը, և նրան համամիտ էր Անձևաց Խորենը:

— Ոչ, նա պետք է պատանդ պահեր այդ կանանց, որպեսզի Շապուհը գազանային գործեր չկատարեր մեր երկրում, — շարունակում էր Սահառունին, և նրան համամիտ էր Մեհենդակ իշխանը: — Անխոհեմություն է:

Կային մարդիկ էլ, որ պնդում էին, թե Մուշեղը գազանաբարո Շապուհին տվել է զորավարի մարդկայնության, վեհանձնության բարձր օրինակ, և թող դաժան Շապուհն ամաչի՛...:

— Բայց տեսնվա՛ծ է, որ գազանն ամաչի, — դարձյալ առարկում էին մյուսները, ավելորդ, նույնիսկ վնասակար մեծահոգություն, անհեռատեսություն համարելով Մուշեղի վարմունքը:

Ու մի քանի օր շարունակ բերդի բնակիչները այս-այն տեղ խմբված վիճում էին դրա մասին: Ու ամենքն էլ հանգում էին այն մտքին, թե թշնամուն չպետք է խնայել...

Այդ կարծիքի էր և Փառանձեմ թագուհին. սակայն հաղթությունը այնքան մեծ էր թվում նրան, որ չէր կամենում առանձնապես խորհել գերի ընկած և վերադարձրած կանանոցի մասին: Նա մտածում էր, որ Մուշեղը հավանաբար ունեցել է դրա համար լուրջ նկատառումներ, այլապես չէր զիջի... Հաղթության լուրն առնելու առաջին իսկ օրը Փառանձեմը կարգադրեց՝ բերդը զարդարել դրոշներով և գինի բաժանել զորքին, ապա կարգադրեց, որ բերդի եկեղեցում գոհարանական մաղթանք կատարեն վարդապետներն ու քահանաները: Թագուհին այդ մեծ հաղթության մեջ առանձին նշանակություն էր տալիս գերի կանանց ազատելուն...

Բայց որքան էլ Փառանձեմը գոհ էր այդ հաղթությունից, այնուհանդերձ նրան զբաղեցնում էին կարևոր մտքեր. ամենից առաջ նա կարծում էր, որ երկրին տեր է հարկավոր, իսկ

հայոց բանակին լուրջ օգնություն՝ որևէ կողմից, որովհետև հայոց զորությունը նրան թվում էր պակաս Շապուհին դիմագրավելու համար: Ուստի և խորհում էր, որ լավ կլիներ, եթե Պապը լիներ այստեղ, որպես գահաժառանգ կամ որպես թագավոր...

Այս մտքերը Փառանձեմին զբաղեցնում էին աղետի առաջին օրերին, բայց դեպքերը, արագորեն իրար հաջորդող դեպքերը, հնարավորություն չտվին ավելի երկար մտածելու, դրա առավելությունները կշռադատելու... Այժմ սակայն բերդի առանձնության մեջ, երկար անքուն գիշերները նա հանգել էր այն մտքին, թե զորքին, ժողովրդին ոգի և վստահություններ շնչելու համար, մանավանդ օրինական իշխանություն ունենալու համար, անհրաժեշտ էր Պապին բերել Բյուզանդիայից: Թող Շապուհը չկարծի, թե Հայոց Աշխարհը մնացել է անտեր, և ցանկացածը կարող է անել՝ երկիրը նվաճել մի գրոհով, — մտածում էր Փառանձեմը: — Բանտելով Արշակ թագավորին՝ Շապուհը կամեցել էր երկիրը թողնել անգլուխ, որպեսզի դյուրանա նրա նվաճումը... Իսկ եթե գահաժառանգը լինի երկրում, պարսից արքան չի հասնի իր նպատակին: «Պապը, հարկավ, սուրը ձեռքին չի ելնի կովի, — խոսում էր ինքն իր հետ Փառանձեմը, — սակայն լուկ թագաժառանգ անունը կունենա իր ազդեցությունը թե՛ երկրի ներսում և թե՛ դրսում»:

Վերջապես, Փառանձեմը խորհում էր, որ Պապի հետ կգա և իր հայրը՝ Անդոք իշխանը, և իր փորձ խորհուրդներով Վօզնի Պապին և կիսմանա ինչպե՛ս վարվել Շապուհի հետ... Կգա և Բարիկ եղբայրը, որ քաջածանոթ է ռազմի գործին... Եվ նրանք կարող են իրենց հետ բերել բյուզանդական զորք և բյուզանդական հայ նախարարների ուժերը... Այս ամենի մասին Փառանձեմը խորհում էր մեծակ, տակավին ոչ մեկին չվստահելով իր մտքերը: Բայց երբ երեք օր առաջ առավ Մուշեղի հաղթության լուրը, նա ուրախությունից իր մտքերը հայտնեց հազարապետի եղբորորդուն՝ Զենոն Գնունուն և հարցրեց նրա կարծիքը:

— Անշուշտ, թագուհի, — ասաց հանդարտ Զենոնը, — գահաժառանգի ներկայությունը ոգի կտա զորքին և թերևս զսպի պարսից ախորժակը. նոքա կտեսնեն, որ երկիրն անգլուխ չէ

իրոր: Պետք է, այո, բերել գահաժառանգին՝ Պապին, և որքան շուտ՝ այնքան լավ: Նույնպես և բյուզանդական օգնութիւնը...

Նույն խորհուրդը տվեցին թագուհուն նաև Սահառունի Սահակ, Պալունի Կարեն և Անձևաց խորեն ու Մեհենդակ իշխանները:

— Սակայն ո՞վ կարող է գնալ և բերել, թագուհի,— հարցրեց Զենոնը:

— Ես խորհել եմ այդ մասին,— հայտնեց Փառանձեմը՝ նկատելի ոգևորվելով, որ իր միտքը հավանութիւն է գրտնում:— Կալաբուլյն թեկնածուն Մուշեղն է անշուշտ:

Զենոնը զարմացավ.— Մուշեղը...

— Այո, իշխան. ինչո՞ւ զարմացար: Ես Պապին շեմ կարող վստահել ամեն մարդու: Միայն Մուշեղին. և վերջապես Բյուզանդիոնում ճանաչում են նորան որպես Վասակ ապարապետի որդի:

— Բայց մեր սահմանների ապահովութիւնը, թագուհի: Ինչպե՞ս կլինի:

— Նրան կփոխարինի Մուշեղի օգնական Զաբէ Էմատունին: Մինչև Շապուհը կոշտարեւմի վերջին պարտութիւնից և նոր գորք կրերի՝ Մուշեղը կվերադառնա Պապի հետ, բերելով նաև բյուզանդական օգնական զնդեր...

— Թերևս,— ասաց Զենոնը տարակուսով:

Որդուն բերելը տիրական միտք էր դարձել Փառանձեմի մեջ, այնքան տիրական, որ ստիպեց նրան անմիջապես Մուշեղին կանչել Արտազերս: Եվ երբ մի քանի օր հետո երիտասարդ ապարապետը ներկայացավ, թագուհին գրեթե փարվեց նրան և անխոս համբուրեց հերոսի ճակատը:

— Ես գոհ եմ քեզնից, Մուշեղ սիրելի: Գոհ եմ քո հաղթանակից, քո հերոսական գործից: Շնորհակալութիւն քեզ գորբի և ժողովրդի կողմից:

Մուշեղը խոնարհեց գոռու մազերով գլուխը:

— Այժմ նստիր, զավակս: Ես կամենում եմ զրուցել քեզ հետ: Ասեմ ավելի պարզ. կամենում եմ անել քեզ հույժ կարևոր մի հանձնարարութիւն:

Մուշեղը նստեց զինվորական հագուստներով և երկար թուրը մի կողմ պահելով, կարծես այն կարող էր խանգարել խո-

սակցությանը: Եվ Փառանձեմը հայտնեց նրան շաբաթներին իր մտածմունքը և վերջին օրերին իր վճիռը՝ թող Մուշեղը մի քանի հոգու գլուխ անցած գնա Բյուզանդիոն՝ Պապին բերելու, որպեսզի թե՛ պարսիկները, թե՛ բոլոր ազգերը և ժողովուրդը հայոց իմանան, որ գահը թափուր չէ...

— Պապին ներկայությունը հույժ կարևոր է... Ես, Մուշեղ, ուրիշ մեկին չեմ կարող վատահել, թե իմ որդոս-գահաժառանգին ապահով կհասցնի ինձ և հոռոմ զորք կբերի պարսից դեմ: Այդ կարող ես անել միայն դու, Մուշեղ, որպես վասակի որդի, որպես սպարապետ:

Թագուհու առաջարկը հաճո եղավ Մուշեղին, մանավանդ նրա վստահությունը: Ստկայն նա ևս մտածեց՝ ինչպե՞ս թողնել հայոց սահմանների պաշտպանությունը և մեկնել... Բայց թագուհու այն միտքը, թե պետք է նաև օգնություն խնդրել Բյուզանդական իշխանությունից և բերել Բյուզանդիայի սահմաններում ապրող հայ նախարարների ուժերը, դա Մուշեղին թվաց խելացի. նա ինքն ևս պատերազմի առաջին օրից խորհել էր Բյուզանդիայից օգնություն խնդրելու և գահաժառանգին երկիր բերելու մասին, ուստի և հանձն առավ. նա որոշեց՝ գնալ շուտով և արագորեն գլուխ բերել թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը...

Այդ ամենը համարելով հույժ կարևոր և անհետաձգելի՝ Մուշեղը հետևյալ օրն իսկ ճանապարհ ընկավ թիկնապահների մի փոքրիկ խմբով, որոշելով՝ ծովով գնալ, ցամաքով վերադառնալ:

— Մեր փրկությունը, Մուշեղ, բերելու ես դու, — շեշտեց Փառանձեմը հրաժեշտին:

— Եվ շուշացնես, որդիս, այդ փրկությունը, — ասաց Կատրանիդե իշխանուհին գրեթե աղերսաձայն:

Եվ դա բերդի ողջ բնակչության ցանկությունն էր:

Մուշեղի դեսպանության մեջ էր և Զենոն Գնունին: Թագուհին նրան ուղարկում էր Մուշեղին օգնելու, եթե հարկ լիներ: Բայց Զենոնն այնպիսի տեսք ուներ, փարձես արքոր էր գնում...

Այս ամենի հետ պետք է հիշել և այն դեպքը, որ նորութիւնն եղաւ բերդո՞ւմ բնակւո՞ղների համար և այնքան հետաքրքրեց ամենքին:

Մի օր, երբ թագուհին, բերդապետի հետ անցնում էր պարտապի մոտով, լսեց նվագի ձայն, որ գալիս էր բերդի առաջին մասից: Լսեց և կանգ առավ: Բերդում նվա՞գ...:

— Ի՞նչ է նշանակում այս, բերդապետ,— հարցրեց նա զարմացած:

— Այստեղ մի երիտասարդ է պսակվում, թագուհի:

— Պսակվո՞ւմ...

— Այո:

— Դա արդո՞ք բարի նշան չէ՞, բերդապետ:

— Անտարակույս, թագուհի:

Բերդապետն ուզեց մխիթարել Փառանձեմին:

Դա իրոք հարսանիք էր: Քանի օր էր բերդի ընդհանուր ուրախութիւնն անմասն չէին Թորգոմն ու ընկերները. նրանք էլ ցնծում էին հաղթանակի համար, գուշակում, որ պատերազմը շուտով կվերջանա... և այնքան բարձրացավ ընկերների ու նրանց ընտանիքների տրամադրութիւնը, որ Վարդանը նորից կրկնեց իր հին ցանկութիւնը.

— Դե Թորգոմին ամուսնացնենք, որ էլ աղետ չտեսնենք...

Կինում են պահեր, երբ խոսքը, հասարակ խոսքը ունենում է մեծ, համակող ուժ: Այդպես եղավ և այս անգամ: Հաղթանակի ուրախութիւնն այնպես էր տոգորել ամենքին, որ բոլորը համամիտ եղան և Թորգոմին պսակեցին:

Բայց դա սովորական պսակ չէր, այլ արտակարգ մի ծես, որ մնացել էր գուցե հեթանոսական ժամանակներից՝ կրակապաշտութիւնից, թե արեւապաշտութիւնից... Երբ քահանային հայտնեցին, թե կամենում են պսակել մի գույգ—ինքը կհոժարի՞ կատարել այդ ծեսը, նա՝ վաղարշապատցի երեցը— համաձայնեց, և առաջարկեց, որ տղային ու հարսին բերեն բերդի եկեղեցին:

— Ո՛չ, տեր հայր,— ասաց Վարդանը,— ոչ եկեղեցի... Քահանան զարմացավ:

— Հապա ինչպե՞ս:

— Մենք կուզենք պսակել նրանց ակութի վրա:

— Եվ ինչո՞ւ,— հետաքրքրվեց քահանան:

— Որպեսզի պսակը լինի ամուր նախնայաց ձևով, որպեսզի նորապսակները բնավ աղետներ չտեսնեն և վտանգի չհանդիպին...

Քառանան, որ տարեց մեկն էր, ճերմակ մարմերով, գատարեց նրանց կամքը. նորապսակներին կանդնեցրեց տաթոնրի շուրջը և, արծաթ խաչը բարձր բռնած, կատարեց պսակի կարգը: Թոնրասանը հալաքվածները՝ հարազատները, բարեկամները և անժանոթները, հիշելով իրենց վիճակը, լալիս էին ուրախութունից, իսկ վարդանը կատակում էր հարբածի պես.

— Շուտ արա, հայր, որ էլ աղետ չտեսնենք.. Եթե սրանք շուտ պսակվեին, այս փորձանքները չէին լինի...

Երբ քառանան ալարտեց խորհրդավոր արարողութունը, ընկերներն իրենց ընտանիքներով շնորհավորեցին նորապսակներին, իսկ Թորգոմի մայրը համբուրեց նրանց և խաչակնքեց.

— Ամենից առաջ՝ տերը պահի Աշխարհը Հայոց ու ձեզ, զավակներս...— ու լաց եղավ խեղձ պառավը, որ իր աչքով տեսավ, վերջապես, որդու վաղուց փափագած պսակը:

Շուտով հայտնվեցին և նվագածուներ, որ Մուշեղի հաղթության ուրախութունը մ'աջրին նորապսակների հարսանիքին:

Պսակի լուրը վարմանքի հետ միասին ուրախացրեց բերդում ապաստանածներին. ամենքը ներուստ զգացին, որ եթե մարդիկ սյակվում են և ուրախանում, ուրեմն վտանգը մեծ չէ...

Իսկ Փառանձեմ թագուհին մտածեց. ուրեմն՝ ժողովուրդն ընկճված չէ, նա հավատում է հաղթության...

* * *

Մուշեղին Բյուզանդիա ճանապարհելուց հետո Փառանձեմը հատուկ հրամանով Մեհենդակ իշխանին և Խորեն Անձևացուն ուղարկեց պարտից սահմանը՝ Ջարհհ Ամատունուն հայտնելու, որ նա նշանակված է սպարապետ մինչև Մուշեղի վերադարձը և որ իրենք նրան օգնելու են որպես խորհրդատուներ: Իսկ ինքը Փառանձեմը բերդակալին կարգադրեց, որ ջանա շրջապատից նոր պաշարներ բերել բերդը. կարգադրեց

նաև, որ զորքից բացի, մյուսները—բերդ եկած տղամարդիկ՝
իրենց ընտանիքներով,— եթե ցանկանում են ու հնարավորու-
թյուն ունեն և քանի թշնամին չի խուժել երկիրը՝ կարող են
գնալ համեմատաբար ապահով վայրեր՝ Վանանդ, Տաշիրք և
Տայթ:

Փառանձման ինքը որոշել էր մնալ բերդում՝ զորքի հետ,
նրան ոգևորելու և երկրի կենտրոնում լինելու համար: Անելով
իր կարգադրությունը՝ նա մտահոգված էր երկու հարցով.
Նախ, որ բերդականները և նոր եկած զորքը ազատ լինեն
կռվելիս. այսինքն՝ բնակչության ահը, երկյուղը, մի խոսքով՝
տխուր տրամադրությունը չազդի մարտիկների վրա. երկրորդ,
մտածելով, թե պաշարումը (եթե լինի և երկարի) բերդում
կարող է առաջացնել պարենի նեղություն, ուստի և ցանկալի
էր թեթևացնել բերդը: Բայց միևնույն ժամանակ չէր կամե-
նում խիստ լինել և հարկադրել մարդկանց հեռանալու: Այդ
խսկ պատճառով նա կարգադրության ավելացնում էր, թե
ամեն ոք ազատ է մնալու և գնալու ընտրություն կատարե-
լու... Ու եղան ընտանիքներ, շատերը՝ հարյուրավորներ, որոնք
լեռնագավառներում ապրելու ազատությունը գերադասեցին
բերդի վտանգներից և հեռացան հետզհետե, քանի դեռ պար-
սիկը չէր մտել երկիր, քանի դեռ ձմեռը չէր եկել և ճանա-
պարհներն ազատ էին: Սակայն եղան և այնպիսիները, որ
շուղեցին թագուհուն թողնել մենակ, ու մնացին: Գրանք մի
խումբ պալատականներ էին իրենց ընտանիքներով և նախա-
րարներ, որոնց մեջ էին Սահառունի Սահակ մեծ իշխանը,
Պալունի Կարենը, և Հավնունի Մանասպը: Սրանք անհարմար
էին համարում հեռանալ, գուցե և մտածում էին, թե բերդն
անառիկ էր և ավելի ապահով, քան որևէ լեռնագավառ, ուր
թշնամին չէր գնում սովորաբար, բայց այս անգամ կարող էր
հասնել: Հետևաբար՝ մնալով կարելի էր փրկվել...

Մնացողների մեջ էին նաև հազարապետի ընտանիքը՝ Նա-
նա իշխանուհու գլխավորությամբ, Վասակ սպարապետի
Կատրանիդե տիկինը՝ հարսի և թոռների հետ, Գնթունի
Ադամը իր ընտանիքով և այլ ազնվական ծերունիներ, տի-
կիներ ու օրիորդներ, որ ապրում էին բերդի վերին գոտում,
այնտեղ, ուր ապաստանել էր թագուհին: Մնացողների մեծա-
գույն մասը շինականներ էին, որ հույս չունեին. թե հեռունե-

րում ապահով ապաստան գտնեն, կամ՝ այնպիսիները, որ չէին կամենում հեռանալ իրենց նվիրական բնակավայրերից, որոնք գտնվում էին բերդին մոտ շենքերում. և այս շինականները բերդի հերքում, մայրաքաղաքից եկած արհեստավորների հետ, ջանադիր կատարում էին այն բոլոր աշխատանքները, ինչ հրամայում էր բերդապետը: Բերդում մնաց նաև նորապսակ թորգոմը՝ Վարդանի և Հովսեփի հետ: Նրանք ապրում էին բերդի առաջին գոտում. այսինքն՝ առաջին պարսպի ներսը՝ մի-մի փոքրիկ խցում: Հարևան խցերում նույնպես ապրում էին նրանց նման շինականներ, քաղաքացիներ, արհեստավորներ: Նույնպիսի մարդիկ էին ապրում և երկրորդ գոտում. ու այդ բոլորը առավոտից երեկո աշխատում էին պարիսպների վրա. կարգի էին բերում պատերի քանդված տեղերը, բուրգերը, ատամները. ոմանք նորոգում էին բերդի արհեստանոցները, հատկապես դարբնոցները՝ զենք պարաստելու և վնասվածները նորոգելու: Ոմանք կարգի էին բերում երկանքները և թռնառտները, որ պարբերաբար ու անխափան հաց թխեն զորքի ու բնակչության համար: Հարյուրավոր անասուններ էին բերում մորթում բերդից դուրս և նրանց միսը կրում աղ դնում բերդի մառաններում. մոտիկ անտառներից փայտ էին կտրում և ջորիններին ու ձիերին բարձած բերում... Շատ աղ էին կրում նաև մոտիկ կողբա հանքերից: Քանի թշնամին երկիրը չէր մտել՝ ջանում էին որքան կարելի է բերել շատ անհրաժեշտ բաներ, իբրև պաշար, առնվազն մի քանի ամսվա համար:

Ականջը ճեղքված բերդապետը ամբողջ օրը կարգադրությաններ էր անում, հետևում կատարվող աշխատանքներին, մասնավորապես ուշադիր էր պարիսպների նորոգմանը և այն բանին, որ դրսից քար կրին: պարիսպների գլուխը, աշտարակները, բուրգերը և կիտուկներ անեն այնտեղ: Այս աշխատանքները դիտելուց հետո՝ բերդապետը օրը մեկ-երկու անգամ բարձրանում էր բերդի վերին գոտին՝ թագուհուն զեկուցելու օրվա մեջ անցած-դարձածը կամ իմանալու նրա ցանկությունները: Ասենք, Փառանձեմն ինքը օրումեջ կամ օրը մի անգամ իջնում էր կատարվող աշխատանքները տեսնելու՝ բերդապետի կամ նրա մի օգնականի ուղեկցությամբ: Թագուհուն հետևում էր և Ծզնիկ իշխանը՝ միշտ կողքից կա-

խած թուրը բռնած այնպես, որն ասես վտանգի դեպքում պիտի մերկացնեիր իսկույն: Թագուհուն մենակ շթողնելու համար երբեմն նրան ուղեկցում էին մեկ-երկու իշխանուհի:

Դիտելով աշխատանքները՝ Փառանձեմն անում էր հարցումներ, դիտողություններ կամ խրախուսանքի խոսք էր ասում միշտ մտահոգ, միշտ մի ծանր թախիծ դեմքին: Մի անգամ էլ Փառանձեմը վարի պարսպի աշխատանքները դիտելիս նկատեց թուրը ձեռքին մի պատանի: Թագուհին կանգ առավ և նայեց ուշադիր:

— Ո՞վ է այս պատանյակը, — հարցրեց նա հետը քայլող բերդապետին:

Եվ որովհետև ոչ բերդապետը, ոչ էլ ուղեկիցները պատասխանել չկարողացան, ուստի մի երկու քայլ առաջ եկավ Վարդանը:

— Իմ որդիս է, թագուհի, — ասաց նա շառագունելով, որ համարձակվում է խոսել հայոց տիկնոջ հետ: Վարդանը նրան տեսել էր միշտ հեռվից և այժմ շփոթված էր. նայում էր սևազգեստ բարեկազմ թագուհուն և շփտեց, թե ինչ պետք է ասել:

Իսկ Փառանձեմը, նրա շուտիկին տեսնելով, հիշեց Պապին, որին գրեթե այդ հասակում ճամփել էր Բյուզանդիոն և վաղուց չէր տեսել, ուստի կարոտ ու մայրական գորով զգաց:

— Իսկ դու որտեղացի՞ ես, — շարունակեց հետաքրքրվել Փառանձեմը, նայելով Վարդանի մազմազոտ դեմքին ու քրշտած բազուկներին:

— Ես և իմ ընկերները Արշակավանից ենք, թագուհի, — և Վարդանը ցույց տվեց բախտակից ընկերներին՝ շուքսփին ու Թորգոմին, որ նույնպես աշխատում էին այդտեղ և այժմ հետաքրքիր նայում էին թագուհուն:

— Ուրեմն Արշակավանից փրկվածներ կա՞ն...

— Հրամայել ես, թագուհի, — պատասխանեց Վարդանը.

— Մենք կռվելով դուրս եկանք, — նա նորից մատնացույց արավ ընկերներին:

— Իսկ ձեր ընտանիքնե՞րը:

— Տարվեցին գերի...

— Գերի՞... Նզովք նախարարներին... Գերի՞...

— Բայց հետո այստեղ գտանք իրար, թագուհի...

— Իսկ երիտասարդը պսակվեց այստեղ,— խոսեց բերդապահը իր հերթին մատնացույց անելով Թորգոմին, որի պսակին ներկա էր եղել պատահաբար: Թվաց, թե նա այդ շասաց թագուհուն հաճույք պատճառելու համար, իմանալով, որ այդ փաստը կուրախացնի թագուհուն:

— Պսակվողը դո՞ւ ես,— և թագուհին ուշադիր նայեց Թորգոմին:— Ի՞նչը ստիպեց, որ պսակվես բերդում և... թոնրի վրա,— հետաքրքրվեց Փառանձեմը:

Թորգոմը կարմրեց և գլուխն իջեցրեց. նա շիմացավ ի՛նչ պատասխանել և միայն ասաց.

— Մենք կորցրել էինք իրար, թագուհի: Այստեղ գտանք: Եվ վախեցանք նորից կորցնենք...

Փառանձեմի դեմքին ժպիտի պես մի բան երևաց և նա, չգիտես ինչ մտածելով, կրծքից մի ոսկե քորոց հանելով՝ մեկնեց Թորգոմին:

— Քո հարսին, տղաս... գովում եմ...

Փառանձեմը թվում էր խանդաղատած. նա արցունքիերը թաքցնելու համար քայլեց առաջ: Բերդապետը և մյուս ուղեկիցները հարգալիր հետևեցին նրան: Իսկ Թորգոմն ու ընկիրները և մանավանդ պատանի Հուսիկը երկար նայեցին թագուհու հետևից, ապա իրար գալով զննեցին նվերը, հիշելով թագուհու խոսքերը.

— Ասաց «նզովք նախարարներին»... Այո, նզովք, նըզո՛վք... Նրանք ավերեցին մեր տները,— խոսեց սակավախոս Հովսեփը, որ ծանր էր ապրում իր տան ավերումը:

— Եվ ստացան իրենց արժանի պատիժը,— սիրտը հովացրեց Վարդանը:

Խոսեցին ընկերները, հիշելով իրենց փախուստը, իրենց կրած զրկանքները և բոլորը միասին հառաչեցին.

— Այո, նզո՛վք նախարարներին...

— Հիմա էլ հայ նախարարները, Շապուհին միացած, գալիս են թագուհու վրա:

— Նզո՛վք նախարարներին... Նզո՛վք Շապուհին...

Նրանք հառաչեցին ու լռեցին, և փոքր անց, Վարդանը խըղեց լուսթյունը:

— Ի՞նչ ճակատագիր. երեք տարի առաջ փախանք այստեղից, նորից ահա ընկանք այստեղ: Ծշմարիտ է, Կամուս-

բական իշխանները չկան, բայց հիմա էլ պարսիկն է սպառնում մեզ:

Իրոք, վերջին օրերը գալիս էին սպառնալից լուրեր, թե պարսիկները, վերջին պարտութիւններից հետո, ամսի շափ պատրաստվելով և նոր ուժեր հավաքելով, կրկին շարժվում են դեպի հայոց սահմանը: Զարեհ Ամասունին ամեն օր սուրհանդակներ էր ուղարկում՝ հայտնելով պարսիկների առաջացումը, միաժամանակ և այն, թե ի՛նչ պատրաստութիւն է տեսնում ինքը՝ դրա առաջն առնելու: Այս Մուշեղ սպարապետի Բյուզանդիա գնալուց ամիս ու կես հետո էր: Առնելով այդ լուրերը՝ թշնամուն սպասում էին շեր և Զարեանդ գավառների կողմից. սպասում էին, թե Քավրիզում կուտակվող նրանց բանակը կհարձակվի նախ այդ գավառների վրա և ապա կխուժի Հայոց Աշխարհը... Բայց անսպասելի աղետ... Լուր եկավ հարավից, թե Շապուհը մեծ ուժերի գլուխ անցած Տիգրիսի հոսանքն ի վեր բարձրանալով, հասել է արդեն Տարոն: Խոսում էին, որ նրա հետ է և Մերուժան Արծրունին: Ասում էին, որ նա՛ է առաջնորդում պարսից արքային ու նրա զորքը. ավելացնում էին նաև, թե Մերուժանը ցանկութիւն ունի դառնալ թագավոր հայոց և վերականգնել տուժած նախարարների իրավունքները:

— Նզո՛վք Մերուժանին, նզո՛վք, — բացականչեց Փառանձեմը, լսելով նրա անունը: — Դարձյալ այդ շարահողին... Սակայն զինվե՛նք կամքով և կորովով: Բերդապետ, ամրացրու բոլոր մուտքերն ու պարիսպները և գետնուղիով կամ այլ ուղիներով մարդեր ուղարկիր մեզ ավելի ստույգ լուրեր բերելու: Աղոթե՛նք, որ մինչև նոցա հասնելը իմ սպարապետն ու Պապը կգան մեզ օգնութիւն: Անենք այնպես, բերդապետ, որ թշնամին, եթե անգամ պաշարի բերդը՝ վերցնել չկարողանա... մինչև կգան Պապն ու Մուշեղը բյուզանդական զորքով:

Այդ բանում համոզված էին ոչ միայն բերդապետն ու թագուհին, այլև ամենքը:

— Մինչև նոքա հասնեն բերդին՝ Պապն ու Մուշեղը կգան հոռոմ բանակներով, — կրկնում էին թագուհու խոսքերը բերդի բնակիչներից շատերը:

Թեպետև բերդն ամրացրել էին ինչպես պետք էր, բայց բերդապետ Բաղասը կրկին ու կրկին շրջում-դիտում էր պա-

րիսպններն ու բուրգերը, երկաթի գուններն ու փակերը և հրամայում լինել արթուն և զգուշ: Ամենքին ներշնչում էր՝ ինչպես դիմադրել պարսիկներին. նույնը սովորեցնում էր երիտասարդ շինականներին ու արհեստավորներին: Անցնելով մի պահակախմբից մյուսը՝ նա կարգադրում էր.— եթե նկատեք բերդին մոտեցող մի կասկածելի՝ նետահարեք անհապաղ: Զգուշացեք լրտեսներից... Կուտակեցեք նոր քարեր... Պահպանե՛ք բերդը և մեր դրոշը աչքի լույսի պես...

Թորգոմը, որ բնկերների հետ մասնակցում էր այդ աշխատանքներին, բերդապետի խոսքերի վրա զարմացած նայեց նրան: Դրո՞շը... Թորգոմը հասկանում էր, քարերը նրա համար են, որ պարսառիկով ու ձեռքով նետեն թշնամու վրա. հասկանում էր, որ պետք էր պաշտպանել բերդը, բայց դրո՞շը... Դա թշնամու ինչի՞ն է պետք...

Եվ ահա մի անգամ էլ, երբ Թորգոմը նորից լսեց բերդապետի այս կարգադրությունը, հարցրեց կողքի զինվորին.

— Բերդը հասկանալի է, իսկ դրոշն ինչու՞...

— Դրոշը բերդից կաթևոր է, — բացատրեց նրան բերդական զինվորներից մեկը՝ զարմացած, որ դիմացիները չգիտեն այդ հասարակ բանը: — Եթե երկիրը կորցնի իր դրոշը՝ մեծ անպատվություն է. եթե թշնամին առնի դրոշը՝ երկիրը կորավ:

— էդպե՛ս, — ասաց Թորգոմը մտածումների մեջ:

Չնայած պարիսպների վրա և բուրգերի գլխին կիտել էին շատ բռնաքարեր, բայց նորից կրում էին և կույտեր կազմում: Փարերը կրում էին թե՛ զինվորները և թե՛ շինականները: Այդ աշխատանքներին մասնակցում էին նաև շինական կանայք. նրանք պարապ չէին մնում առհասարակ. երկանքով ցորեն էին աղում, հաց էին թխում, կերակուր էին եփում գորբի համար...

Աշխատում էին մարդիկ և դարձյալ սպասում նոր լուրերի:

Եվ մի օր էլ ահա սուրհանդակները լուր բերին, թե պարսիկները Քասենից շարժվում են Արշարունիք, նպատակ ունենալով վերցնել բերդը, քանի դեռ ձմեռը չի եկել: Այդ մտադրությունն իրագործելու համար Շապուհն իր բանակը բերում էր բերդի դեմ, տակավին երկիրը չզրաված:

Սովորաբար արքունի սուրհանդակները միշտ բերում էին

ստուգված լուրեր, սակայն այս վերջին լուրին ամենքը չհավատացին. ո՞վ կարող էր իմանալ Շապուհի մտադրությունը. մի՞թե նա հայտնի կդարձներ իր գաղտնի խորհուրդը...

Բայց դա ճշմարիտ էր. լուրը գալուց մի շաբաթ անց՝ պարսից զորքերը երևացին նախ Կամրջաձորում, ապա բերդի տակ... Բերդականներն ու բերդի բնակիչներն այնքան էին յուրանց մասին, որ արդեն ընտելացել էին այդ վախին— վերևից դիտում էին թշնամու շարժումը, թե ո՞ր է գնալու և ի՞նչ է անելու. հարձակվելու՞ են անմիջապես, թե բանակցություն են սկսելու:

Բայց այդ շարժումը տեղեց մեկ-երկու օր. նրանք եկան ու կուտակվեցին կամուրջի մոտ, ապա, անցնելով, տարածվեցին սարի ստորոտում ու լանջերում: Մեծ մասը սակայն մնաց Արաքսի այն կողմը:

— Պատրաստվում են հարձակման,— ասում էին ոմանք:

— Կարծյութ: Բայց հուսանք, որ բերդի ամրությունը չի թողնի՝ ներս խուժելու:

— Տա՛ ստուգած,— խաշակներում էին մյուսները:

Եվ չնայած այն հաստատ երկյուղին, թե կհարձակվեն անպայման, պարսիկները սակայն երեք կողմից շրջապատեցին բերդը ու մնացին անշարժ: Տպավորությունն այն էր, թե հանգըստանում են հավանաբար, որ հարձակումն սկսեն թարմացած ուժերով՝ բերդը մեկեն գրոհելու և վերցնելու համար: Ու, զարմանալի բան,— պարսիկների անշարժությունն այժմ ավելի էր անհանգստացնում բերդի բնակիչներին, քան շարժումը: Պարիսպների գլխից տեսնում էին, թե ի՞նչ էին անում պարսիկները. առավոտները վրաններից դուրս էին գալիս հանգիստ վացվում, կերակուր էին եփում, դենք էին մաքրում, պահակություն էին անում: Իսկ նրանց ձիերը շարքով կանգնած կեր էին ուտում: Երբեմն էլ ինչ-որ խաղեր էին խաղում այդ զինվորները կամ երեսները դարձնելով դեպի բերդը, բռունցք էին թափ տալիս: Ի՞նչ էին ուզում, ի՞նչ էին մտադիր— դժվար էր իմանալ:

— Պաշարում են թերևս, որ մեր զորությունը չիջնի բերդից,— կարծիք հայտնեց Սահառունի Սահակ իշխանը,— և օգնության չգնա Զարեհին:

— Կամ ցանկանում են պաշարումով ստիպել անձնատուր
չլինելու, — տարակույս հայտնեց Գնթունի իշխանը:

Այսպիսի ենթադրություններ անում էին շատերը, գրեթե
բոլոր բերդեցիները և սպասում: Իսկ բերդապետն այժմ ծանր
հոգսերի մեջ, բերդի ամենօրյա պաշտպանական աշխատանք-
ներից գատ, ջանում էր կապ ունենալ դրսի աշխարհի հետ,
իմանալու ի՞նչ է կատարվում երկրում, որտե՞ղ է գտնվում
Զարեհ Ամատունին ի՞նչ գործով, ո՞ւր մնաց Մուշեղ սպարա-
պետը՝ զալի՞ս է արդյոք և օգնություն բերո՞ւմ է, թե ոչ:
Եվ որովհետև այժմ բերդից դուրս գալ հնարավոր չէր առաջվա
պես, նա բերդի սառերկրյա ճանապարհով մեկ-երկու ճար-
պիկ, փորձված նքիտասաթղներ ուղարկեց թշնամու գորթի
թիվը, նրա շարժվելու ուղղություններն ու նպատակները
պարզելու և առհասարակ երկրի մասին ստույգ լուրեր բերե-
լու... Ու մի՛ քանի՜ օր հետո եկան դրանք և հայտնեցին, թե
պարսիկները գրավել են ամբողջ Աղձնիքը, Տարոնը, Տուրու-
բերանը մինչև Արշարունիք: Պարզվեց նաև, որ սպարապետի
օգնական Զորեհ Ամատունին կովելով նահանջել է սահմանից
և այժմ թշնամուն դիմադրում է Արաքսի ափերին: Սուրհան-
դակները պատմում էին նաև, թե նա մտադիր է, պարտվելու
դեպքում, բարձրանալ Գառնի և ամբանալ նրա բերդում:

— Ահա ինչո՞ւ պաշարող պարսիկները շեն դիմում գրո-
հի, — բացատրեց բերդապետը թագուհուն՝ ամենը պատմելուց
հետո: — Այժմ, թագուհի, կիսնդրեի թույլատրես ինձ՝ հարձակ-
վել նոցա վրա, որպեսզի թեթևացնեմ Զարեհի վիճակը:

— Արա, բերդապետ, ինչ անհրաժեշտ է և հնարավոր, —
ասաց թագուհին: — Սակայն ջանացիր, որ չլինեն անտեղի
կորուստներ: Յուրաքանչյուր զինվոր ապահովություն է մեզ
համար, հետևաբար թանկ...

Փառանձեմը նույնպես մտածում էր, թե ինչպես կարելի
է թեթևացնել Զարեհի նահանջը, և, միառժամ մտածելով,
ասաց.

— Արա նաև հետևյալը, բերդապետ. ստորերկրյա ճանա-
պարհով, սուրհանդակի միջոցով ուղարկիր հրամանա Զարե-
հին, որ նահանջելով գնա ոչ թե Գառնի, այլ Տայք՝ Պապին և
Մուշեղին ընդառաջ և միանա նոցա: Սա առավել ցանկալի է,

քան ամրանալ Գառնիում, ուր հազիվ թե պաշար լինի առատ...

— Հրամայել ես, թագուհի,— խոնարհում արավ բերդապետը և, ետ-ետ գնալով, ելավ դուրս:

Բերդապետը մտածում էր ստորերկրյա անցքով վարժ գինվորներ ուղարկել թշնամու թիկունքը. երբ նրանք կգործեն բերդի վրա. բայց վախճնայով մատնել անցքը, թողեց այդ միտքը և կարգադրեց այլ բան:

Ու այդ օրվանից բերդականները, տարբեր կողմի դռներից դուրս գալով կամ պարզապես փայտե սանդուղներով պարիսպներից իջնելով: Վհեցին նետեր արձակել պաշարողների վրա այնպիսի յոզորից, որ իրենք չէին երևում: Բայց նետերը հասցնում էին թշնամուն: Պարսիկները հանկարծակիի գալով՝ իրենք ևս նետեր էին արձակում, բայց... չգիտեին ո՞ւր, ո՞ր կողմը, ո՞ւմ վրա: Ասենք գիտեին, նետեր արձակողը բերդականներն են, ժայռերի մեջ կամ քարերի ու թփուտների հետև թաքնված,— ուստի և հայհոյում էին և փորձում խմբերով սարը բարձրանալ... Այդ ժամանակ արդեն հաճախանում էին քարերի ու ժայռերի հետևից եկող նետերը. և պարսիկները ետ էին դառնում: ճանապարհին վիրավորներ ու մեռածներ թողնելով... Վերևից բերդականները յոսնում էին, թե ինչպես են վիրավորները սողում: Գախըղներ չհետևից, բայց հաճախ մնում էին կես-ճանապարհին և անշարժանում:

Այսպես բերդի պաշտպանները ցերեկները ծածուկ հարձակվում, անհանգստացնում էին թշնամուն, գիշերները հըսկում, որ նա մութով շքարձրանա վեր:

Սա կրկնվեց մի քանի օր. սակայն պարսիկները դեռ չէին ցանկանում, թե սիրտ չէին անում բարձրանալ վեր, բերդականները տարակույսի մեջ էին:

Բայց մի առավոտ: նկատեցին, որ պարսիկները արտակարգ շարժման մեջ են Արաքսի այն կողմը. վաշտեր էին կազմում և ուղարկում դեպի կամուրջը, դեպի բերդը: Ակնհայտ էր, որ պատրաստվում են գրոհի: Այդ տեսնելով՝ բերդապետն շտապեց թագուհուն հայտնելու, թե ի՞նչ է կատարվում:

Փառանձեմը, որ այդ ձայները առաջինն էր լսել, այժմ իր թիկնապահներով և երկու պալատական տիկնոջ հետ գտնվում էր հարավային պարսպի վրա: Երբ սաղավարտով, զրահա-

վերված բերդապետը մոտեցավ ու գլուխ իշեցրեց՝ նա ասաց,
առանց զեկույցի սպասելու:

— Տեսնում եմ, բերդապետ: Այժմ ի՞նչ ես մտադիր:

— Ես սպասում եմ, թագուհի, որ նոքա մոտենան հոծ
բազմությամբ, որպենզի նոր միայն սկսեմ նետաձգությունը:

— Իսկ եթե մոտենան ավելի՞:

— Այնժամ... ես պարիսպների գլխին ունեմ քարակույ-
տեր: Իսկ ծայրահեղ դեպքում՝ իմ բերդականները կբախվեն
նրանց հետ նիզակներով, եթե փորձեն մոտենալ դռներին:

— Բարի, բերդապետ,— ասաց թագուհին:— Սակայն
բարի ցանկությունները միշտ էլ չեն պսակվում հաջողու-
թյամբ: Իմացիր, բերդապետ, որ զորքի և ժողովրդի կյանքը
քո ձեռքին է: Քո թագուհին խնդրում է քեզ՝ գործ դիր հնար-
ներիդ զգուշաբար և փրկիր քեզ ապավինողներին: Իսկ այժմ
ժողովիր զորքդ, որ օրհնեմ նոցա:

Կես ժամ անց՝ բերդի հրապարակը լիքն էր արդեն հին ու
նոր բնակիչներով: Բերդապահ սաղավարտակիր ու վահանա-
կիր զինվորները բռնել էին հրապարակի կենտրոնը. բոլորն
իրար նման երիտասարդներ. նրանց շրջապատել էին քաղա-
քացիները, շինական տղամարդիկ ու կանայք: Լուսթյուն էր.
դրսից լսվում էին դարձյալ թշնամու վայրենի, խժական ահա-
ղակները և թմբուկների դռինչը: Վայրկյանը ծանր էր: Բոլոր
հայացքները լարված էին ու բորբոք. ամենքը ձիգ էին և
զգաստ, բայց միաժամանակ լուռ ու շնչազուսպ: Սպասում
էին թագուհուն: Եվ նա եկավ, ինչպես միշտ, սևեր հագած:

Նրա երևումով լուսթյունն ավելի խորացավ, իսկ երբ կանգ-
նեց աստիճանների գլխին՝ նրա կուրծքը նկատելի բարձրա-
նում-իջնում էր, բայց հայացքի մեջ կար վճռական մի բան:
Նրա հետ աստիճանների գլուխն եկան Մուշեղ սպարապետի
մայրը՝ Կատրանիդե տիկինը, Նանա իշխանուհին և իշխան-
ներ Սահառունի Սահակը, Հավնունի Մանասայր և Գնթունին:
Սրանք կանգնել էին թագուհուց փոքր-ինչ ետ՝ մի հարդալիք
հեռավորությամբ:

Փառանձեմը, ընդհանուր մի հայացք գցելով հավաքված
խայտաբղետ բազմության վրա, ճերմակ ձեռքը բարձրացրեց,
և խոր լուսթյան մեջ հնչեց նրա հուզված ձայնը.

— Բերդականներ և ժողովուրդ հայոց. ձեզ հետ խոսում է

ձեր դժբախտ թագուհին: Դուք գիտեք, որ իարդախն Շապուհ մտել է մեր երկիրը: Նա կամենում է ամենքիս դարձնել իր ստրուկը, խլել մեր ազատությունը, մեր հավատը, մեր կյանքը: Նա գալիս է մեր բերդի վրա, քաջ իմանալով, որ քանի կանդուն է Արտագեբուր՝ ինքը չի կարող լինել հաղթական...

Փառանձեմը շունչ առավ մի պահ, նրա կուրծքը նորից բարձրանում-իջնում էր:

— Օ՛ն ուրեմն՝ պաշտպանեցեք ձեր բերդը, մեր բերդը, մեր տունը. խորտակեցեք Շապուհի հրոսակներին և վաստակեցեք հալիտենական փառք: Ու եղեք անվախ: Հարվածեցեք որքան կարող եք, և շուտով մեզ օգնության կգան Մուշեղ սպարապետը և գահաժառանգ Պապը: Օ՛ն ուրեմն... Ձեր թագուհին օրհնում է ձեզ...

Այս խոսքերի հետ Փառանձեմը խաչակնքեց զորքին ու ժողովրդին:

— Եվ իմացեք, զավակներս, որ ձեր թագուհին միշտ ձեզ հետ է. յուրաքանչյուրիդ գիպած նետը գիպելու է իմ սրտին, որ ամեն վայրկյան աղոթելու է ձեզ համար... Պաշտպանեցեք Արտագեբուր, և դուք պաշտպանած կլինեք երկիրը հայրենի...

Փառանձեմը նորից խաչակնքեց բազմությանը և... արտասվեց:

Դա չգիտես թուլությունի՞ց էր, թե հուզումից, բայց դրանից մի շարժում, ո՛չ, ալեկոծություն անցավ զորքի և ժողովրդի մեջ: Հուզումն ընդհանուր էր: Եղան և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ, որ արտասվեցին չգիտես Փառանձեմի խոսքի ազդեցությունի՞ց, թե իրենց ծանր վիճակի գիտակցությունից: Գուցեն առողունքը վարակիչ է, ինչպես և ծիծաղը:

Թագուհուց հետո խոսեց բերդապետը, որ միայն հրամայեց.

— Օ՛ն, առա՛ջ... Դեպի՛ պարիսպներն ու բուրգերը...

Եվ մի քանի վայրկյան հետո բերդի ստորին— առաջին գոտու— պարիսպներն ու բուրգերը լցվեցին մարտիկներով, որոնք գինված էին նետաղեղներով, վահաններով ու պարսատիկներով:

Առաջին բանը, որ լսեցին բերդականները խժական աղմուկի հորձանք էր, որ գալիս էր սարի երեք կողմից. մարդ-

կային ահարկու գոռոցները և թմբուկի դռնչուները լցրել էին օդն ու միջոցը անասելի ժխորով... Բերդի երեք կողմից՝ սարի ստորոտից, պարսիկները բարձրանում էին ցրիվ խմբերով, բարձրանում էին բարձրագույն աղաղակներով և թմբուկների խլացուցիչ զարկերով: Երևում էին զինվորներ՝ սաղավարտ դրած, վահան բռնած, ոմանք աշտեններով, ոմանք նիզակներով ու տեգերով զինված:

Բերդում պարիսպ բարձրացողներից առաջինը եղավ բերդապետը. նա ձեռքը ճակատին նայեց երեք կողմից սարը մագլցող պարսից զորքին և, արագ իջնելով, հրամայեց հարյուրապետներին.

— Պատրա՛սու... Սակայն՝ մինչև հրամանս՝ շարձակել և ոչ մի նետ...

Պարսիկները շարունակում էին բարձրանալ նույն աղմուկով: Նրանք տակավին հեռու էին նետընկեց տարածությունից ավելի, և նրանք, ովքեր գալիս էին ճանապարհով, աղմկում էին ահարկու, իսկ նրանք, այսինքն՝ այն խմբերը, ովքեր բարձրանում էին սարի քարքարոտ լանջերով՝ քարերից, մացառներից, երբեմն ժայռերից բռնելով, նրանց ձայնը նվազել էր: Իսկ բերդապահները պարիսպների ու բուրգերի գլխին լարված սայասում էին նրանց մոտենալուն. սպասում էին անձայն, նետերն աղեղների լարին դրած, շատերը մի աչքը խուփ, մեջքով բերդի անամների պատերին հենած: Այնինչ հրահավորված բերդապետը շրջում էր պարսպի վրա և խրատուսում շարքով դարանած զինվորներին ու նրանց հարյուրապետներին.

— Վանեցեք ամեն երկյուղ և, թշնամու մոտենալու պահին, հրամանս լսելուն պես՝ նետահարեք անխնա...

Պարսիկների գրոհող վաշտերից առաջին մոտեցողները եղան ուղիղ ճանապարհով եկողները, և բերդապահների առաջին նետերը, սուպելով ու միմյանց առաջելով դնացին նրանց դեմ:

Ընկավ մեկ... երկու... երեք պարսիկ...

Դա ոգևորեց բերդականներին, և նրանք սաստկացրին նետաձգությունը, որը շուտով դարձավ փոխադարձ՝ հայերը վերևից, ուղիղ նշանով արձակում էին դեպի ներքև, պարսիկները՝ դեպի վեր... Բայց երկուստեք արձակվող նետերը միշտ

չէին հասնում իրենց նպատակին, մտնալանդ պարսի: Ի՞նչ տերը, որ արձակում էին առանց նշանառումի: Հայերի դիրքը նպաստավոր էր, նրանց ոչինչ չէր խանգարում եկողներին տեսնելու, ուտտի և քիչ էին վրիպում: Թայց ամեն նետից մարդ չէր ընկնում հարկավ, որովհետև պարսիկները զրահավոր էին, սաղավարտներ ունեին և վահաններ: Ու թեև ընկնում էին ոմանք, բայց մյուսները շարունակում էին բարձրանալ՝ դարձյալ աղմուկով ու հայհոյանքներով, այժմ արդեն անընդհատ նետեր արձակելով:

Նույնը կատարվում էր բերդի երեք կողմում: Եկողները գոռում էին (երևի խրախուսում էին իրար) և արձակում իրենց նետերը դեպի պարիսպները, իսկ բերդապահները նետահարում էին նրանց անձայն, միևնույն դիրքը պահած:

Աշնան նորածագ արևը առատ ճաճանշներով փայլեցնում էր թե՛ գրոհողների և թե՛ պարիսպների վրա գտնվողների զենքերն ու զրահները. հղկած պղինձն ու երկաթը կուրացուցիչ շողքեր ու ցոլքեր էին արձակում ամեն կողմից և ստեղծում ահարկու, ցասումնալի մթնոլորտ, ինչ թվում էր հրկնային պատիժ:

Երբ սկսվեց ընդհանուր նետածությունը, Փառանձեմը բարձրացավ վերին գոտու պարսպի գլուխը՝ մի այնպիսի կես, որ դիմվորներն ամեն կողմից տեսնեն իրեն և ինքը զինվորներին: Նրան թվում էր, թե այդ պահին ինքն իրավունք չունի ներսը մնալու և պարտավոր է լինել կովողների հետ և խրախուսել նրանց. ուտտի սէազդիստ, սև արձանի նման կանգնել էր նա անխոս և լարված նայում էր երեք կողմից եկող թշնամու զորքին: Այդ կետից երևում էին թե՛ շրջակաները և թե՛ սարալանջերով վեր բարձրացող պարսիկները: Բայց Փառանձեմը հեռուն չէր նայում, այլ միայն վեր բարձրացող զինավառ պարսիկներին, որ հասնելով մի գծի՝ կանգ էին առնում և նետեր արձակում դեպի պարիսպները, դեպի բերդի պաշտպանները: Եվ երբ նկատում էր, որ բերդապահների նետերից ընկավ նրանցից մեկը-մյուսը՝ գոհունակությամբ այն մի բան էր փայլում նրա դեմքին:

— Զոհ՛ւյշ, թաղուհի, թշնամու նետը կարող է հասնել քեզ,— ասում էր Եղնիկ իշխանը՝ Փառանձեմի թիկունքին կանգնած:

Բայց Փառանձեմը, նրա խոսքին անուշադիր, ասես անձնամոռ վիճակում, նայում էր մերթ այս, մերթ մյուս, մերթ երրորդ կողմը և հազիվ էր զսպում իրեն, որ շխրախուսի զինվորներին, իր գոհունակությունը չհայտնի նրանց՝ հաջողակ նետաձգության համար: Բայց դրա փոխարեն աղոթում էր մտքում:

«Տե՛ր, օգնի՛ր Աշխարհիս Հայոց... Օգնի՛ր մեր զորության և փրկի՛ր մեզ ի շարե»...

Նետաձգությունը երկուստեք շարունակվեց մինչև կեսօր, ապա, մի փոքր դադարից հետո՝ մինչև արևամուտը. հայ զինվորները պարիսպների վրա փոխարինում էին հոգնածներին, իսկ պարսիկները, անելով նույնը, համառորեն շարունակում էին նետաձգությունը մեծ բազմությամբ: Բայց երբ արևը խոնարհվեց, նրանք ետ քաշվեցին ամեն կողմից, իրենց հետ տանելով և իրենց վիրավորներին ու սպանվածներին: Նետաձգությունը դադարեց, բայց վտանգը մնաց նույնը: Ամբողջ գիշեր հայ մարտիկները հսկում էին դռների առաջ և պարիսպների գլխին: Չքնեցին, իհարկե, և բերդի բնակիչները, բացի երեխաներից: Ի՞նչ էր լինելու. պարսիկն այնքան շատ, իրենք սակավ... Բերդապետը հանգստացնում էր բոլորին, մանավանդ թագուհուն և իշխաններին, որ ամեն ինչ կարգին է, թե տեղիք չկա երկյուղի, անհանգստության և, վերջապես, պետք է իմանան, որ իրենք գտնվում են անառիվ Արտագերսում, որ հոռոմայեցին անդամ չի կարողացել առնել...

Բերդապետը թեպետև հանգստացնում էր սմենքին, բայց ինքն անհանգիստ էր ներուստ. այդ օրը ստորներկրյա անցքով եկած բանբերները հայտնել էին, թե դուրսը լսել են, որ Շապուհը հրամայել է բերդը վերցնել մինչև ձմեռ... Եվ ահա բերդապետը մտածում էր այդ մասին. եթե դա ճիշտ լիներ՝ պարսիկները ինչով կարող են վերցնել—աղմուկով, սպառնալիքով ու ահաբեկումով—չի հաջողվի: Գուցե զինվորների գերազանց թվով՝ նույնպես չի հաջողվի: Նրանց դիրքն աննպաստ է, իսկ Արտագերսը անառիկ... Նրան անհանգստացնում էր այն ենթադրությունը միայն, որ պաշարումը կարող է երկարել և օգնությունը ուշանալ:

«Շապուհը կարող է կարգադրել,— մտածում էր բերդա-

պետը, — նա կարող է այդպես ցանկալ, բայց... մենք այդ վատուգենք վաղը»...

Եվ մյուս օրը, լույսը բացվելուն պես, բերդում լուր տարածվեց, ոչ միայն լուր, այլ բուրգերի վրա գտնվող պահակները հայտնեցին, թե պարսից զորքն այս անգամ մոտենում է անձայն, սողեսող, դարձյալ երեք կողմից:

Նորից բերդի բնակիչները դուրս թափվեցին խուցերից և պարիսպների գլխից սկսեցին դիտել նրանց առաջացումը: Իրոք, միառժամ նրանք գալիս էին կուզեկուզ, երբեմն փորսող ու անձայն, որպեսզի մի փոքր աննկատելի մնալով՝ հասնակարծակիի բերեն բերդականներին. բայց երբ զգացին, որ նկատվել են, մեկեն սկսեցին հայհոյել աղմկածայն և առաջ խոչանալ անվախ:

Այս սեղամ էլ, ինչպես երեկ, կռիվն սկսվեց նետաձգությամբ: Պարսիկները, մահն արհամարհելով, ամեն կերպ ձգտում էին մոտենալ բերդի դռներին, բայց հանդիպելով նետերի անձրևի և պարսատիկներից արձակվող քարերի կարվուտին, հտ էին դառնում կես ճանապարհից՝ ղարկված, վիրավոր, հաճախ հայհոյելով: Բայց և այնպես չէին դադարեցնում իրենց նետերը: Առաջ էին գալիս զրահված, սաղաւարտ դրած ու սալառնալից կանչերով:

— է՛. արմեններ, եթե կուզեք ողջ մնալ, բացե՛ք դռները, անձնատուր եղեք...

Այդ օրը կռիվն մասնակցում էին դարձյալ թե բերդապահները, թե դինվորները և թե բերդը ապաստանած շատ տղամարդիկ, դրանց հետ նաև Թորգոմն ու ընկերները: Ինչպես Արշակավանի կռիվ ժամանակ, այնպես էլ այստեղ Թորգոմը, չգիտես ինչպես, ձեռք էր բերել զրահներ և սաղաւարտ: Նա ընկերների հետ գտնվում էր հարավային պարսպի վրա և անընդմեջ նետեր էր թողնում դեպի առաջացող պարսիկները. ու գոհ էր, որ իր նետերն ապարդյուն չեն անցնում. և որքան հաջողակ էր լինում արձակած նետը՝ ոգևորվում էր այնքան ավելի: Բայց նա այդ օրը առավել ոգևորվեց, երբ բերդապետը անցնելիս ասաց.

— Նեցցե՛ս, տղա՛ս: Պսակդ վայելես: Զա՛րկ անվերս: Պաշտպանի՛ր բերդը և նորահարսիդ...

Եվ դա խանդավառեց Թորգոմին:

ինչպես երեկ, այնպես էլ այսօր Փառանձեմ թագուհին, վերին պարսպի նույն կետում կանգնած, դիտում էր և մտնովի վրկնում իր սովորական աղոթքը:

— Տո՛ւր, տեր, զորութիւն մարտիկներիս և փրկիր Աշխարհս Հայոց:

Աղոթում էր և գրեթե անշարժ, անթարթ նայում մուգնող նետաձգութեան:

Այդ օրն ևս կռիվը դադարեց երեկոն վրա հասնելուն պես: Հետևյալ օրը առավոտից եղանակն ամպամած էր և ցուրտ. բայց և այնպես, լույսը հազիվ բացված՝ պարսիկները երևացին մեծամեծ խմբերով, և այս անգամ ոչ թե երեկվա պես անձայն, այլ նախորդ օրվա նման խժալուր աղմուկով, թմբուկների խլացուցիչ զոնչոցով, ինչ արդեն վկայում էր նրանց վճռականութիւնը՝ մի գրոհով վերցնել բերդը և... ավարտել պատերազմը: Մահայն այդ օրը նույնպես նման եղավ առաջին օրվան. որքան էլ թշնամին գրոհում էր առաջ անցնելու—բերդականների նետերը, պարսատիկներից ձրգված քարերի տարափը կասեցնում էին ճրանց, վիրավորելով կամ դիտապաստ գետին փռելով: Ընկածներին, նահանջողներին փոխարինելու էին գալիս պարսիկների նոր խմբեր՝ նույն գոչուներով և թմբուկների նույն դռնչով: Իսկ հայերը իրենց նպաստավոր դիրքերում լարում էին խրիսց և սաստկացնում թե՛ նետաձգութիւնը, թե՛ քարաձգութիւնը:

Բայց կեսօրին կռիվը դադարեց անսպասելի, կովոզների կամքից անկախ: Ծանր գորշ ամպերով ծածկված երկնքից սկսեց մեկեն ձյուն տեղալ՝ այնպես խիտ ու մեծափաթիլ, թվում էր երկնքից ճերմակ քող է իջնում և սքողում պարսիկներին: Ձյունը կամաց-կամաց լոնցրեց բոլոր ձայները և ընդհատեց նետաձգութիւնը:

Պարսիկներն իջան բերդասարի լանջերից և այլևս չկրկնեցին իրենց գրոհը:

— Ձյունը փրկեց մեզ,— ասաց Փառանձեմը շրջապատողներին, դրանց թվում և բերդապետին, որ եկել էր նրա կարգադրութիւնը խնդրելու, թե ի՞նչ կհրամայի անել այսուհետև:

— Ես վստահ եմ, բերդապետ, որ պարսիկը հիմա չի բարձրանա մեր բերդը: Ասում են՝ նա ցրտից ու ձյունից վախենում է այնպես, ինչպես կրակից: Այսուամենայնիվ,

եղիր միշտ աշալուրջ և կրկին մարդ ուղարկիր ներքնուղիով՝ լուր առնելու, թե ի՞նչ է անում պարսիկը և ի՞նչ են խստում Պապի և Մուշեղի գալստյան մասին...

Այո, այժմ ավելի քան երբևէ Փառանձեմին անհանգրստացնում էր որդու և սպարապետի ուշացումը. գիտեր արդեն, որ Մուշեղը հասել է Բյուզանդիա, բայց ուշանում էր, քանի որ բյուզանդացիների գլուխը խառն էր պատերազմով: Ընդունել էին հարգանքով, սակայն խորհուրդ էին տվել սպասել մի փոքր. ավարտվում է պատերազմը հյուսիսային ցեղերի դեմ, որից հետո կարող են օգնել Արմենիային. և ահա երկու-երեք ամիս էր Մուշեղն սպասում էր: Գուցեև դուրս էր եկել Բյուզանդիայից, բայց Փառանձեմը լուր չունեւր ամսից ավելի, և այս հանգամանքը մտատանջում էր նրան, և նա օր ու գիշեր մի միտք էր փայփայում, տիրակաճ մի միտք՝ կարողանա պահել բերդն ու երկիրը մինչև որդու վերադարձը: Այժմ Փառանձեմի կյանքի միակ նպատակն այդ էր. թող գա Պապը, ինքը Հայոց Աշխարհն ու գահը հանձնի նրան, այնուհետև ինչ կուզի լինի չը հետ, միայն որդին մնա անվնաս Հայոց Աշխարհի հետ միասին... Ուրեմն պետք էր տոկալ... մինչև գան, որպեսզի, պարսիկներին վանելուց հետո, Պապը կառուցի հոր բերդը՝ հայոց բերդը... Ինչպես Արշակին, այնպես էլ Փառանձեմին թվում էր, թե մինչև շկառուցվի այդ բերդը, և իր ձեռքը շառնի մյուս բերդերը՝ Հայոց Աշխարհը չի կարող դիմագրավել աղետները և պահպանել իր գոյութունը:

Եվ ահա թեև ձմեռ էր և ճանապարհները փակ, նա օրեցօր սրտի աճող տագնապով սպասում էր լուրերի, թե ե՞րբ վերջապես կգան Պապն ու Մուշեղը: Բռնե՞լ են արդյոք վերադարձի ճանապարհը, և որտե՞ղ կլինեն այժմ, եթե գալիս են... և բերո՞ւմ են արդյոք օգնութուն... Փառանձեմը բացատրել չէր կարողանում նրանց ուշացումը, ուստի և տանջվում էր կասկածների մեջ: Նրա պես տանջվում էր և Կատրանիդե տիկինը՝ հարսի հետ:

— Բախտ էր, թագուհիս, ձյուն տեղաց և պարսիկը հեռացավ բերդից, — ասում էր նա Փառանձեմին: — Զմեռը ժամանակ կտա, որ գահաժառանգն ու Մուշեղս գան և հռոմ զորքի օգնությամբ փրկեն մեզ:

— Այո, իշխանուհի,— համաձայնում էր Փառանձեմը.— նրանք կգան և կփրկեն մեզ: Մեծ է իմ հույսը:

— Հավատանք և հուսանք...

Ու երկու մայրեր սպասում էին իրենց որդիներին, սպասում էին ինչպես փրկության, նրանց հետ և բերդի ողջ գործը ու բնակչությունը:

* * *

Չմեռն իրոք փրկեց բերդում ապաստանածներին, բայց թե որքա՞ն ժամանակով՝ ոչ ոք չէր կարող ասել: Ումանք կարծում էին, թե մինչև գարուն, իսկ գարնանը կարող էր լինել նոր հարձակում... Սակայն բերդի բնակչության մեծ մասը այն կարծիքի էր, թե մինչև պարսիկները կձեռնարկեին նոր գրոհի՝ Պապն ու Մուշեղը կգային մեծ բա՛նակով և կվանեին նրանց Հայոց Աշխարհից: Բայց և այնպես ամենքն ուրախ էին, որ ձմեռն սկսվեց, և ուրախանում էին ամեն անգամ, երբ նորից ձյուն էր տեղում, որովհետև որքան ձյուն շատ էր գալիս և ձմեռը սաստկանում էր, պարսիկն այնքան ցած էր իջնում. այժմ վրաններում բնակվել չէին կարող, իսկ սարյ ստորոտում այնրան գյուղեր ու տներ չկային, որ տեղավորեին իրենց գորքը և, ստիպված քաշվում էին հեռու շեները և այնտեղից հսկում, որ բերդականները չիջնեն-փախչեն, կամ՝ պաշար առնեն գյուղերից:

Բայց պարսիկները չգիտեին երևի, որ բերդը պաշարներ ունի և բերդականները կապ էին պահում դրսի աշխարհի հետ ստորերկրյա ճանապարհով: Թեև մեծ դժվարությամբ, բայց և այնպես Փառանձեմն այդ ճանապարհով ապահով տեղ պահելու ուղարկեց արքունական գանձի մի մասը. այդ ճանապարհով ելումուս էին անում նրա սուրհանդակները և լուրեր բերում դրսի աշխարհից...

Սակայն որքան էլ բերդում ապաստանողները մտածում էին, որ ձմեռը փրկեց իրենց, բայց և այնպես նեղվում էին միօրինակ փակ կյանքից և իրենց անստույգ վիճակից. Երբ ձյունը գալիս էր բերդի գլխին և սքողում շրջապատը, բերդի նոր բնակիչներին (ոչ բերդապահներին) թվում էր, թե ճերմակ ամառությամբ մեջ կանգնած է մխայն իրենց բերդը, թե իրենք հավիտյան կտրված են աշխարհից, և աշխարհը մոռացել է

իրենց: Այդ զգացումը խորանում էր մանավանդ այն ժամանակ, երբ մառախուղը, լեռնային թանձր մառախուղը շաբաթներով պարուրում էր բերդը, ծածկելով անգամ պարիսպներն ու բուրգերը: Իսկ երբ երկինքը պարզվում էր, ճերմակ շրջապատն առաջացնում էր ամայության մի այնպիսի զգացում, որ թվում էր, թե աշխարհում ամեն ինչ սառել-մեռել ու մնացել է միայն բերդը: Իսկ երբ պարզկա օրերին ծուխ էր բարձրանում մի տեղից՝ ուրախությունը համակում էր բոլորին:

— Չէ՛, շենքերում դեռ մարդիկ կա՛ն. պարսիկը բուրդին չի վնասել...

Իսյց այդ ուրախության հետ միասին նրանց սիրտը սողոսկում էր մի կասկած, թե դրանք գուցե հայ շինականների օջախի ծխերը շեն, այլ երկիրը խուժած պարսից զինվորներն են տեղավորվել հայ շենքերում... հավանաբար, բնակիչներին կոտորելուց կամ վտարելուց հետո գրնվել են նրանց տները, ուտում են նրանց պաշարը և վառում նրանց այգիների ծառերը: Ու այս մտքերից բերդը ապաստանողներին պաշարում էր երբեմն մի այնպիսի հուսահատիչ տխրություն, որ նրանք հառաչում էին ակամա. մի՞թե այլևս չկան շեն ու շինական. մի՞թե ամեն ինչ կորավ... Ու կարոտով սպասում էին գարնան, որ կարողանան պարզել, թե իրոք ի՛նչ է մնացել Հայոց Աշխարհում...

Բերդի միօրինակ փակ կյանքը, միօրինակ հացն ու կերակուրները, միօրինակ հանդիպումները, խոսքերը, հույսերը մարդկանց հոգիները համակում էին թախիծով ու ձանձրույթով: Կռիվը, որքան էլ ծանր ու տհաճ, այսուամենայնիվ կյանք էր, իսկ սյարապությունը ամայության մեջ՝ նման էր մեռելության:

Որքան էլ երիտասարդները երբեմն դահուկներով, կամ ինչպես շինականներն էին ասում, սահուկներով դուրս էին գալիս բերդից, իհարկե բերդապետի թույլտվությամբ, և զրուսանքի իջնում մինչև սարի փեշերը, ապա վերադառնում սահուկներն առած. որքան էլ գնում էին բերդից դուրս եղած թփերը և թփանման կարճ ծառերը հանում էին արմատներով և, որպես վառելիք, տանում բերդը և անում ուրիշ այսօրինակ բաներ, այնուամենայնիվ թվում էր, թե սյարապ են, և այդ

պարապուժյունը նրանց հոգիները լցնում էր ատելության ու վրեժի զգացմունքներով, մի զգացմունք, որը երբ համակում է մարդուն, դարձնում է նրան անհամբեր: Նրանք հուզվում, անհամբեր էին դառնում մանավանդ, երբ բերդի պարիսպներից հաճախ նկատում էին, թե ինչպես պարսից զինվորները անասուններ էին բերում իրենց բանակատեղը և, մորթելով, ձողերից կախում խորովելու... Այդ նրա համար, որ վիշտ պատճառեն պաշարվածներին, թե ահա դուք մնացել եք քաղցած, իսկ մենք վայելում ենք ձեր ունեցածը... Խելք ունե՞ք՝ անձնատուր եղեք... Երբեմն ձեռքով էին անում շարախինդ, թե՛ եկեք կերեք: Իսկ հաճախ սպառնում էին՝ գետի լայն կողմից բռունցք թափ տալով, կամ, պաշարվածներին ավելի տանջելու համար, կտրում էին այգիների պտղատու ծառերը, և խարույկ վառում բերդի հանդիպակաց դաշտում, Արաքսի մյուս ափին և իրենք պարում կրակի շուրջը...

Այս ամենը տեսնելով բերդում գտնվողներից մեկը կամ մյուսը բացականչում էր.

— Ախ, ե՞րբ պիտի գարունը գա:

Գարնանն սպասում էին ամենքը, և այդ սպասումը նման շէր այն սովորական սպասումին, երբ մարդ ցանկանում է ազատվել ձմռան կաշկանկումներից, սևական ցրտից, կարոտում է կանաչի, զրոսանքի և տաք օրերի: Այստեղ բերդում գարնանն սպասում էին իբրև փրկության ու ազատության... Սպասում էին, որ գարնան հետ սպարապետն ու թագաժառանգը կգան ուժեղ մի բանակով, կվանեն պարսիկներին և կազատեն իրենց ու Աշխարհը Հայրց:

Բայց օրերն ու ամիսները գլորվում էին դանդաղ, գիշերները դեռ երկար էին, ցերեկները կարճ, հաճախ մառախլապատ:

— Ահ, երբ պիտի գարուն գա, որ Մուշեղը հասնի մեզ, — հառաչում էին հաճախ բերդի բնակիչները:

Վերջապես, օրերն սկսեցին տաքանալ, փչեցին ջերմաշունչ քամիներ, և ձյուններն սկսեցին հալվել. նախ ներքևի դաշտերում և արեգունի լանջերում հողն սկսեց սևանալ տեղտեղ, հետզհետե երևացին շեններ, մարդիկ, անասուններ... Բացվեցին ճանապարհները, և այդ ճանապարհների վրա երե-

վացին պարսիկները, որ խմբերով, նիզակներն արևի տակ փայլեցնելով, մի գյուղից գնում էին մյուսը:

Սակայն Մուշեղից լուր չկար տակավին: Եղած լուրերն այն էին, թե պարսիկները բռնել են Բյուզանդիայից եկող բոլոր ճանապարհները՝ Եփրատի ափերից սկսած, որպեսզի բյուզանդացիք չգան հայերին օգնության:

Փառանձեմը ծանր ապրումների մեջ էր. այն, ինչ սպասում էր մեծ հույսերով, շիրականացավ: Պապն ու Մուշեղը ուշացան իրենց բանակներով, և պարսիկները նորից վերսկսեցին գրոհները: Նախ երևացին անորրիկ խմբեր, կարծես ստուգելու համար, թե արդյոք բերդում մարդ կա՞, թե ոչ. կամ՝ որքա՞ն... Այս ստուգումը կատարվեց մի քանի անգամ, որից հետո երևացին պարսից զինված, զրահված զորքերը բերդի ստորոտներում, ու նորից սկսվեցին հին ձևի կռիվները...

Ինչպես աշնանը, այնպես էլ հիմա երկու կողմից համարյա ամբողջ օրը նետեր էին արձակում միմյանց դեմ և հայհոյում իրար, իսկ արևը մտնելիս՝ դադարում էր ամեն ինչ՝ պարսիկներն իջնում էին ցած՝ իրենց վրանները, բերդցիք մնում էին բերդում և պատրաստություն տեսնում վաղվա համար:

Սակայն օրերը տաքանալու հետ տաքացան և կռիվները. պարսիկները նորից աղմուկով, թմբուկով անվախ գալիս էին պարիսպների վրա, բայց հանդիպելով բերդականների մահահամուռ նետաձգության ու պարսաքարերին՝ ետ էին դառնում դիակներ ու վիրավորներ թողնելով:

Շուտով սակայն պարսիկները համոզվելով, որ կովի այդ ձևը արդյունք չի տալիս, բացի կորուստներից, փոխեցին նրա եղանակները: Մի քանի օրվա դադարից հետո՝ նրանք հայ շինականներին քշում էին դեպի բերդը, իրենք թաքնվում նրանց հետև, որպեսզի հայերը կոտորեն հայերին: Կամ՝ հայ շինականներին հազցնում էին պարսից զինվորների հագուստներ և նորից քշում դեպի բերդը...

Բայց մեկ-երկու օրից բարձրօրոտաբար, բերդատանների համար պարզվեց և այդ խորամանկությունը. նրանք հասկացան իրոք, որ անգն են կողները հայերն են՝ պարսից շորեր հագած, ու այնուհետև նետեր արձակում էին դարձյալ նրանց

Նետևից եկող պարսիկներին վրա, որոնք սովորաբար գինված էին լինում նետ-աղեղով, տեղերով ու սրերով:

Եվ այս միատեսակ, միօրինակ բախումները տևեցին շարքաներ, ամիսներ՝ մի կամ մի քանի օրվա ընդմիջումներով: Շայերը գիտեին, որ լույսը բացվելուն պես պարսիկները պիտի բարձրանան սարը, ուստի և թեթևակի գինված խմբերով դուրս էին գալիս բերդի երկու դռներից և գործադրում շայաստանի կովի հնագույն զենքերից մեկը. վերևից քարեր էին պտորում ներքև: Այդ անուս էին նաև այն պատճառով, որովհետև պարսիկները բարձրանում էին մեծ մասամբ կուղեկուղ կամ փորտող, իսկ պառկած մարդուն: Նետը չէր դիպում, այն էլ վերևից ներքև, կամ դիպում էր հազվադեպ: Երկրորդ կար ավելի լուրջ հանգամանք. բերդակառններն աշխատում էին խնայել, տնտեսել նետերը, քանի որ պաշարը շատ չէր և դրսից բերել չէին կարող. ուստի և, եթե թշնամուն է կարելի էր վնասել քարով, ավելորդ էր նետեր վատնել: Ու, պետք է ասել, գլորած քարերով քիչ մարդ չէր սպանվում պարսիկներից: Իսկ Արտագերսի յարալանջերը միայն քարեր ունեին, և հայ մարտիկները դժգոհ չէին այդ քարերից:

Պարսիկները տեսնելով իրենց ապարդյուն զոհերը՝ երբեմն, հայերին խաբելու համար, դիմում էին նոր խորամանկութուններին. երկու-երեք շրջով, երբեմն մի շարքով դադարեցնում էին գրոհները: Նույնիսկ վերցնում էին պաշարումը. ստեղծելով այն երևույթը, թե հեռացան հուսահատված, որպեսզի հայերը խաբվելով՝ իջնեն բերդից, և իրենք գերեն նրանց և հանկարծակի հարձակումով խուժեն բերդը: Բայց բերդապետը հասկանում էր խորամանկութունը, բերդի բնակիչները նույնպես դյուրությամբ չէին հավատում դրան. ստուգում էին և զգուշանում ավելի:

Ու ինչպես կյանքը բերդում, այնպես էլ կռիվները թըշնամու դեմ անցնում էին միատեսակ, միօրինակ: Ինչպես բերդապահներն իրենց գործն էին անում, այնպես էլ Փառանձեմը, կովի պահերին, կանգնում էր բերդի վերին պարսպի գլխին՝ իր սովորական տեղը կամ բարձրանում նրա բուրգերից մեկը և դիտում մարտը: Եվ ամեն անգամ նրա երևումը շրջամբի կանանց հետ ոգևորում էր մարտիկներին. նրանք կովում էին ավելի կատաղի: Երիտասարդ ռազմիկներն ասես

կամենում էին մխիթարել այդ սգավոր կնոջը և հուսադրել, թե քանի իրենք կան՝ թույլ չեն տա պարսիկը որևէ կերպ անարգի նրա՛ն, նրան, որ շէր կամեցել, ազատվելու համար, հնոսուալ երկրից, այլ ապավինել էր իրենց և բնորոշ՝ երկիրը փրկելու հույսով։ Զինվորները նրան նայում էին ոչ իբրև թագուհու, այլ մի խիզախ կնոջ, որ իրենց հետ միասին տանջվում էր հայրենի երկիրը թշնամուց ազատելու համար։

Վերջին ամիսներին Փառանձեմը տանջված տեսք օձներ նիհարել էր, գունատվել, բայց պահպանել էր խառն աչքերի հուրը և խրոխտ կեցվածքը։ Ոչ ոք, անգամ մտտիկները, չգիտեին, թե ի՞նչ ծանր մտքեր ու ապրումներ է ունենում նա։ Բայց այն հանգամանքը, որ նրա սպասած օգնությունը հոգսերը շարդարացան՝ հասկանալի էր դարձնում նրա վիշտը։

Եվ, իրոք, Փառանձեմն այժմ ծանր մտատանջություն և ծանր վշտի մեջ էր. ի՞նչ եղավ, ո՞ւր մնաց Մուշեղը։ Ի՞նչ եղավ Պապը... Մի՞թե ճանապարհներն այնքան փակ են, որ երկուսով չեն կարողանում գեթ մի լուր ուղարկել իրեն։ Վատ նախազգացումները թույլ չէին տալիս նրան քնելու, և նա երբեմն զղջում էր, որ Մուշեղին ուղարկեց Բյուզանդիա... Փառանձեմը սակայն ջանում էր իր վշտերը և իր խոհերը թաքցնել ամենրից և մարդկանց երևալ հույսերով ու հավատով լի, նույնիսկ խրոխտ։ Սակայն որքան էլ ջանում էր դուրսը երևալ զվարթ ու պայծառ, այսուամենայնիվ մարդիկ նրա աչքերում նկատում էին նրա ներսը կատարված փոփոխությունները, նկատում էին, որ նա տանջվում է... Բայց չգիտեին որոշ նրա վշտի խորությունը, ինչպես չգիտեին նաև, որ ամեն անգամ ուրախ և խրոխտ երևալուց հետո, երբ քաշվում է իր օթևանը՝ նա աղոթում էր, որ երկինքը գթա և աղետներթ հեռացնի Հայոց Աշխարհից, որ որդին ու սպարապետը անվնաս հասնեն երկիր, որպեսզի վանեն թշնամուն և փրկություն բերեն իրենց և ժողովրդին հայոց։

— Տե՛ր, որ կաս երկնքում, տուր զորություն և լեր օգնական վանելու աղետը, — աղոթում էր նա ծնկաչոք ու բազկատարած։ — Գուցե ևս մի կին եմ մեղավոր ու անարժան, գթա գեթ անմեղներին ու արդարներին, որ տանջվում են այստեղ...

Եվ ահա մի օր, հոգեկան տանջանքների մի այդպիսի

պահի, բերդապետը մտավ նրա օթևանը և ուրախ դեմքով հայտնեց, թե Մուշեղն ու Պապը երկու ամիս առաջ զուրս են եկել Բյուզանդիայից, և Մուշեղն այժմ զորք է հավաքում բյուզանդական հայ նախարարներից: Հայտնեց նաև, թե Մուշեղի և Պապի զորքին միացել են Կամսարական Սպանդարտը, Սմբատ Բագրատունին և այլ նախարարներ:

Իերդապետին այդ լուրը բերել էին նրա հեռազնաց սուրհանդակները ստորերկրյա հանապարհով, սուրհանդակներ, որոնց նա համարում էր կորած, որովհետև գնացել էին մի երկու ամիս առաջ:

Այս լուրերն այնպիսի ուրախութուն պատճառեցին Փառանձեմին, որ նա խկույն կանչեց Կատրանիդե տիկնոջը, փաբվեց նրան և լաց եղավ:

— Նոանք գալիս են, իշխանուհի: Մուշեղն ու Պապը... Այժմ վատահ եմ, կփրկվենք... Աւրենք այնքան, որ երկիրը հանձնեմ Պապիս... որպեսզի գոնե նա՛ շննի հոր բերդը... հայոց բերդը... Տոկա՛նք, իշխանուհի, տոկա՛նք, մինչև նոցա գալը...

— Այո, թագուհիս, այո... — և վշտահար իշխանուհին նույնպես լաց եղավ ուրախութունից:

— Բայց լացի ժամանակ չէ, բերդապետ սիրելի. ուրախության օր է այսօր, — փոքր անց սթափվեց Փառանձեմը արցունքը սրբելով: — Հայտնիր անմիջապես զորքին և ժողովրդյան, որ Պապն ու Մուշեղը գալիս են մեղ օգնության: Հայտնիր, որ սուրհանդակները բերին մեզ ուրախ լուրեր... և սպարզատորիք լրաբերներին...

Փառանձեմը գիտեր, որ այդ լուրը նույնրան պիտի ուրախացնի զորքին ու ժողովրդին, որքան և իռնի: Նույնը հասկանում էր հարկավ և բերդապետը. ուստի և, շնայած այդ իսկ սպահին բերդականները կռվում էին պարսից դեմ, բերդապետըն ինքը բարձրացավ երկրորդ գոտու պարսպի գլուխը և հայտարարեց, բառերը հատ-հատ շեշտելով:

— Զինվորներ իմ քաջարժիվ. զարկեցե՛ք համարձակ: Զարկեցե՛ք համարձակ: Մեզ օգնության են գալիս Մուշեղ սպարապետը նոր զորքով և թաղածառահ: Պապը՝ բյուզանդական բանակով... օգնության...

Նոր լուրը հասավ կռվողներին՝ ամեն կողմից լսվեցին

ուրախության աղաղակներ. «Ապրի՛... Ասրի՛...»: Ծվ գարուանալի բան. այդ ուրախ կանչերը լսելով՝ պարսիկները կարծես շփոթվեցին. նրանք մի պահ դադարեցրին նետաձգությունը, շիմանալով ինչ պատահեց... Իսկ հայ բերդապահները նոր, եռապատկված աշխուժով վերսկսեցին նետաձգությունը շփոթված պարսիկների դեմ:

Այդ օրվանից Փառանձեմի դեմքի լարումն ու գունատությունը անցավ. նա նորից զվարթացավ, նույնիսկ պայծառացավ: Այժմ պարսպի կամ բուրգի գլխին կանգնում էր ավելի խրոխտ և ոչ թե անխոս, ինչպես առաջ, այլ կրկնում էր երբեմն լայն պարսպի վրա շրջելով.

— Տոկացե՛ք, զավակներս, տոկացեք... Շուտով Մուշեղն ու Պապը կգան մեզ օգնության:

Բերդապետը, որ այդպիսի դեպքում հարգանքով հետեւում էր թագուհուն, զգուշացնում էր շարունակ.

— Պարսից նետերը, թագուհի, հասնում են պարիսպներին: Աղաչում եմ:

Նույնը կրկնում էր Եղնիկ իշխանը՝ պատանու պես կարմրելով:

Բայց թագուհին ամեն օր գրեթե անում էր նույնը.

— Տոկա՛նք, զավակներս, տոկա՛նք ևս մի քանի օր...

Գարնանից արդեն հազարդակցությունը կանոնավորվել էր դրսի հետ, գեանուղիով ելումուտ անող սուրհանդակներն այժմ հնարավորություն էին ունենում ավելի շատ տեղեր լինելու և ավելի շատ լուրեր բերելու: Ծվ ահա մի օր նրանք լուր բերին, թե բերդը պաշարող պարսից զորքը այժմ ղեկավարում է Զիկ զորավարը՝ Մերուժան Արծրունուհետ միասին:

Դա, պետք է ասած, առանձին տպավորություն չթողեց բերդականների վրա, բայց երբ շաբաթներ անց, քաղի ժամանակը արդեն լսեցին, թե պարսից արքա Շապուհն ինքը գտնվում է Արտագերսի մոտ՝ դա ամենքին թվաց շարագուշակ: Ուրեմն պարսիկները մեծ կարևորություն են տալիս բերդին, բանբերները հայտնում են, որ արքայից արքա Շապուհը զայրացել է, որ տասներեք ամիս իր զորքը չի կարողանում վերցնել բերդը, ուստի մտադիր է ինչը անձամբ ղեկավարել գրոհները բերդի դեմ:

— Անպատվութիւն և ամոթ,— ասել է Շապուհը իր գորավարներին,— որ չեք կարողանում հաղթել մի կնոջ...

Փառանձեմը լսելով, որ Շապուհն ինքն է ղեկավարելու կռիվը բերդի դեմ, բերդապետին և իշխաններին հրավիրեց իր մոտ: Պարզելով դրութիւնը՝ թագուհին կամեցավ իմանալ, թե ի՞նչ խորհուրդ կտան այսուհետև բերդը պաշտպանելու համար: Բերդապետը, Սահառունի և Գնթունի իշխանները կողմնակից էին շարունակելու ինքնապաշտպանութիւնը՝ մինչև Մուշեղը կգար օգնութեան, իսկ մյուս երկու իշխանը՝ Պալունի Կարենը և Հավնունին, առաջարկեցին «հաշտութիւն խոսել Շապուհի հետ» քանի շուտ է, այլապես՝ հետեանքները կլինեն ծանր, քանզի բերդի պաշարներն սպառվում են, մարդիկ ապրում են արդեն կիսաքաղց վիճակ»...

— Լավագույնս է հաշտութիւն, թագուհի,— կրկնեցին նրանք:

Փառանձեմը մերժեց.

— Բնավ,— ասաց:— Ես Շապուհի երեսն անգամ շեմ ցանկանա տեսնել: Շուտով կգա որդիս, կգա իմ սպարապետը, կգա հայրս, և մենք կհաղթենք: Հայոց Աշխարհը պարտք է դնում վրաս՝ կռվել մինչև վերջը...

Օրեր անց նույն առաջարկով եկավ Հայր-Մարդպետը: Եղավ նա նժույգ նստած, երկարաքղանց պարսկական թիկնոցով, երկու հայ թիկնապահի ուղեկցությամբ: Որպեսզի բերդապահները տեսնեն եկողի ո՛վ լինելը և նետեր շարձակեն իր վրա՝ նրա թիկնապահներից մեկը բարձր բռնած բերում էր հայոց արքայական դրոշը... Եղավ մի պահ, որ մարդիկ մտածեցին, թե հայոց դրոշը կարող է լինել նոր խորամանկութիւն, բայց շուտով սրատես բերդապետը ճանաչեց նրան՝ և թույլատրեց առաջ գալ:

Հայոց դրոշը հուզեց ամենքին: Ուրեմն պարսիկները և Շապուհն ինքը շեն արհամարհում հայոց դրոշը և, հավանաբար, կարևոր մի առաջարկով է, որ նշանավոր պալատական Հայր-Մարդպետին ուղարկում են բերդ:

Հայր-Մարդպետի գալը տեսնելով՝ բերդի քնակ/լնները՝ կին, մարդ, երեխա, խմբվել էին պարիսպների վրա, նրա գալը համարելով բարեգուշակ մի ինչ...

Հայր-Մարդպետը, բերդը մտնելուն պես, իջավ նժույգից՝
և անմիջապես բարձրացավ բերդի վերին գոտին՝ թագուհուն
ներկայանալու։ Փառանձեմն ընդունեց նրան իր փոքրիկ սեն-
յակում։ Հայր-Մարդպետը ներս մտավ ծանրագին խոնար-
հումներով, ծաղկավեր անմազ դեմքը շուրջը դարձնելով,
ասես ստուգելու համար, թե չկա՞ մեկը, որ վկա լինի իրենց
զրույցին։

— Ընդունիր դետնամած ողջույններս, թագուհի։

— Զգում եմ, տեր Մարդպետ, որ դու առաքված ես մեր
ոխերիմ Շապուհի կողմից, — խոսեց Փառանձեմը առանց
ձեռնախոսքի, որևէ գոհունակություն չհայտնելով նրա
գալու առթիվ։ — Խոսի՛ր։ Ի՞նչ լուր, ի՞նչ առաջարկ ես բերել
ինձ։

— Ես, թագուհիս, եկել եմ խնդրելու, որ վերջ տանք ար-
յունահեղությունների և հաշտության ձեռք մեկնենք իրարու։ Այս
նաև Շապուհի ցանկությունն է։

— Վե՛րջ տա՞նք։ Մե՞նք, թե նոքա։

— Եվ մենք, և նոքա, թագուհի։ Առավել շուտ՝ մենք, քան-
զի հաղթել չենք կարող։ Թի՛վ կա ավագին, թի՛վ չկա Շապուհի
չորքին։ Եթե դու, Բագուհի, դադարեցնես կոնվեր՝ Շապուհը
կլինի ողորմած. այլպես՝ քարը չի թողնի քարի վրա։ Եթե
մանավանդ, — շարունակեց Հայր-Մարդպետը մի աչքով,
ասես գողունի նայելով Փառանձեմին, — եթե մանավանդ
լինենք խոհեմ և թողնենք մեր բյուզանդասիրությունը, կա-
զատվենք բազում շարիքներից ու աղետներից։ Այո՛, Շապուհը
պատվիրել է ինձ ասել, որ եթե թագուհին անձնատուր կլինի
կամավ՛ կլինեմ կարի բարեհաճ. բանտից կարձակեմ Արշակ
թագավորին և Վասակ սպարապետին։ Խորհի՛ր, թագուհիս։
քո խոսքից է կախված Հայոց Աշխարհի փրկությունը և մեր
արքայի ազատությունը։

Փառանձեմը լսում է շուրթերը սեղմած, հրացայտ աչքերը
մի կետի հառած, և երբ Հայր-Մարդպետն ավարտեց՝ նա
ուղիղ նայեց պալատի կառավարչի ծաղկատար դեմքին և,
պատասխանի փոխարեն, հարցրեց բարկությունը զսպած.

— Իսկ ի՞նչ լուր ունես զահաժառանգից և Մուշեղ սպարա-
պետից, տեր Մարդպետ։

— Եվ ոչ մի լուր, թագուհիս։ Ես ոչի՛նչ չեմ լսած։

Փառանձեմը այս անգամ սևեռուն և անթարթ նայեց Հայր-Մարդպետի ոչ թե դեմքին, այլ նրա դեղնափայլ աչքերին:

— Ոչի՞նչ,— Փառանձեմը գլուխը տարուբերեց հանդիմանանքով:— Եվ դու ինչպե՞ս ես համարձակվում ինձ՝ արյունարբու Շապուհին անձնատուր լինելու առաջարկ անել: Զգիտե՞ս միթե, որ Պապն ու Մուշեղը գալիս են բանակով և շուտով կհասնեն մեզ օգնությամբ:

— Արդյո՞ք,— ուսերը վեր բաշեց Հայր-Մարդպետը թերահավատ:

— Կասկածո՞ւմ ես:

— Առայժմ... վստահ չեմ, թագուհի:

— Ո՞չ, հիմացիր ուրեմն: Շուտով որդիս, հայրս և իմ սպարապետը կգան ինձ օգնության: Ծս հավաստի և ստույգ լուր ունեմ, որ նոքա մոտենում են արդեն Կարին քաղաքին:

Հայր-Մարդպետը գլուխը թևեց թերահավատ շարժումով: Մարդպետի գլխի թեքումը նշանակում էր, թե նա կասկածում է Պապի գալուն, և այդ վրդովեց թագուհուն:

— Ինչպե՞ս: Դու չե՞ս հավատում:

— Կուզեի հավատալ, թագուհի, սակայն...

— Սակայն կամենում ես ստել, տիրադավ: Վասնզի հոգիդ ծախել ես Շապուհին: Հիշո՞ւմ ես՝ ինձ ես խորհուրդ էիր տալիս, որ ընդունեմ Շապուհի հրավերը և գնամ բանտվեմ թագավորի հետ, այո՞: Պնդում էիր, թե հանուն բարեկամության չպետք է մերժել Շապուհի հրավերը: Ի՞նչ եղավ այս, ստոր տիրադավ... Այժմ էլ կամենում ես մատնել ինձ ոճրար Շապուհի ձեռքը...

— Վերավորանքը ինձ ցավ է: Թագուհի, բայց ինչ լինելու է՝ պիտի լինի: Անխուսափելին պիտի կատարվի: Համաձայնիր հաշտության...

— Փակիր պիղծ բերանդ, անկող մարգարե: Չա՛ր է քո սիրտը և միտքդ թունոտ, կոտած հոգի: Հեռու այստեղից և ոչ ոք թող չլսի քեզ: Քո կերպարանքդ իսկ կարող է թունավորել իմ մարտիկների միտքը: Գնա՛, գնա՛ հայտնիր Շապուհիդ, որ ես նորան համարում եմ խարդախ, խաբեբա և մերժում եմ բոլոր առաջարկները նորա:

Արդյոք հոր՝ Անդոք իշխանի, անպիշող ոգի՞ն էր նրա մեջ, որ չէր ուզում տեսնել պարսկասեր մեկը և յուրաքանչյուր

պարսկասերի համարում էր դավաճան ու թշնամի. ու հաճախ կրկնում էր հոր նման. «Հայրենիքին դավաճանողը արժանի չէ գթության, իսկ պարսիկին ծառայողը՝ առավել»... Քերևս այդ էր պատճառը, որ նա՝ Փառանձեմը, նախատինքներով դուրս արավ պալատի կառավարչին.

— Հեռացի՛ր իսկույն, շարի ծնունդ...

Եվ Հայր-Մարդպետը ելավ քրթմնջալով.

— Կզղջա՛ս, դուստրդ գոռոզ Անդոքի... Կզղջա՛ս, բայց արդեն կլինի ուշ:

Հայր-Մարդպետի գնալուց հետո Փառանձեմը սպասում էր, թե իր մերժումից Շապուհն անշուշտ պիտի սաստկացնի գրոհը, ուստի և հրամայեց, որ բերդպետը զորքը հավաքի ամրոցի հրապարակում: Նա ցանկանում էր խոսել զորքի հետ. թո՛ղ ամենքն իմանան իրենց վիճակը... Ու, փոքր անց, երբ բերդպահ զորքը, նրա հետ և բերդում ապաստանած ժողովուրդը հավաքվել էր ներքին գոտու լայն հրապարակում, վերևից իջավ Փառանձեմը սովորականի պես սևահանդերձ. ինչպես միշտ՝ նրան ուղեկցում էին մի քանի իշխաններ ու տիկիներ: Հասնելով քարն սանդուղի վերջին աստիճաններին՝ նա կանգ առավ այդ բարձրության վրա և նայեց խոնված բազմության: Նրա հետև կանգ առան և նրա ուղեկիցները: Ամենքն սպասում էին, թե ի՛նչ է ասելու թագուհին: Բայց նա իսկույն շսկեց. մի առվայրկյան տխուր նայեց հավաքվածներին, ասես ստուգելու, թե բոլորը ներկա՞ են արդյոք, ապա ասաց հանդարտ.

— Սիրելիներ, պարսից արքան, խարդախն Շապուհ, Հայր-Մարդպետի բերանով առաջարկում է մեզ՝ հաշտություն. դա նշանակում է, որ մենք անձնատուր լինենք գալլի ողորմածությունը: Ծա որոշել եմ անձնատուր շինել...

— Ծրբե՛ք, երբե՛ք, — լսվեցին բազմաթիվ ձայներ: — Դա խարեություն է, մի նոր դավ...

— Ծշմարիտ է, մեր պաշարները պակաս են. դուք ստանում եք ավելի քիչ հաց և սնունդ, այսուհետ՝ թերևս դոքա պակաս են ավելի. այսուամենայնիվ դիմագրավենք թշնամուն այնքան, մինչև սպարապետն ու թագաժառանգը հասնեն մեզ օգնության:

— Առավել լավ է՝ մնալ քաղցած, քան լինել անձնատուր,— բացականչեց մեկը՝ սուր հուզումնալի ձայնով:

Իսկ մի քանի այլ ձայներ տարբեր կողմերից.

— Դիմագրավե՛լ... կովե՛լ մինչև վերջը...

Չայները շատացան ու խառնվեցին իրար: Բոլորի միջից գարձայ ջոկվում էին երկու բառ.

«Կովե՛լ... Դիմագրավե՛լ...»:

Երկու օր հետո իրոք սկսվեց պարսից նոր գրուր: Երկու կողմն էլ կովում էին կատաղի... Պարսից կողմից գալիս էին նորանոր ուժեր, ընկածներին փոխարինում էին ուրիշները, իսկ բերդապահներին օգնում էին բերդում ապաստանած շինականները, ընկածների և վիրավորների զբաղնեղը հագած, սաղավարտներ դրած... Բայց շկար այլևս այնքան նետ, որ գործադրեն առատորեն, և ոչ իսկ պարսատիկի այնքան քար... Հավաքված բոլոր քարերը համարյա ծառայել էին իրենց նպատակին. ասեմք լինեին էլ՝ այժմ մարդիկ շունեին այնքան ուժ, որ դրանք պարսատիկներով նետեին թշնամու վրա: Թե՛ մարտիկները և թե՛ բերդում ապաստանածները՝ ամենքը սնվում էին շատ սակավ: Պակասել էր պարենի պաշարը, որ նախապատրաստված էր միայն հինգ-վեց, ամենաշատը յոթ ամսվա համար, իսկ այժմ արդեն տասներեքերորդ ամիսն էր, և պաշարը, որքան էլ բաժանում էին փոքրիկ շափերով, սպառվելու մոտ էր:

Ամենքը գիտեին իրենց ծանր կացությունը, բայց հույսը, կյանքի այդ հզոր նեցուկը պահում էր նրանց: Ամենքը հավատում էին, թե շուտով կգա Մուշեղը և կփրկի իրենց թշնամուց ու սովից... Եվ քանի ամիս էր ահա սպասում էին նրան, բայց նա, չգիտես ինչու, ուշանում էր, և պաշարները պակասում էին հետզհետե: Այժմ բերդապահներին տալիս էին օրական մի քանի բուռ բոված ցորեն կամ փոխինձ կտավատի ձեթով շաղախած: Ավելի պակաս ստանում էին բնակիչները:

Այո, սովի ուրվակասնր կանգնած էր բշտրի առաջ: Փառանձևմը և բերդապետն ու իշխանները մտածում էին, թե կովեն որքան հնարավոր է, ապա, եթե մինչ այդ օգնություն չհասնի, այն ժամանակ կամաց-կամաց, թեթև խմբերով, կհեռու-

նան ստորերկրյա ճանապարհով, որը ամենքին թվում էր «Փրկութեան դուռ», ինչպես ասում էր Սահառունի Սահակ իշխանը: Բայց... պատմենք ինչպես պետք է:

Վերջերս, Հայր-Մարդպետի գնալուց հետո, Փառանձեմը գիշերները հաճախ պառկում էր առանց հանվելու և ժամանակ առ ժամանակ դուրս էր գալիս քարե պատշգամբ՝ դիտելու, թե ի՞նչ է կատարվում բերդում, նրա շուրջը, կամ երբեմն, վրան մի ծածկոց առած, իջնում էր բերդի առաջին գոտին՝ բերդապահներին ստուգելու, և երբ տեսնում էր, որ նրանք ննջում են պատերի վրա, իսկ պահակները արթուն հսկում են բուրգերի գլխին, նրա սիրտը ջերմանում էր երախտագիտության զգացմունքներից. որքա՞ն պարտաճանաչ են այդ հասարակ, ուսմիկ մարդիկ...

Այդ շրջագայության միջոցին բերդապահները նկատում էին նրան, թե ոչ, մեկը սակայն չէր մոտենում հարցնելու, թե ո՞վ է կամ ո՞ւմ է փնտրում արդյոք... Գուցեև ճանաչում էին և լուում: Բայց ահա մի գիշեր նա հանդիպեց բերդապետին, որ նույնպես մենակ, զրահներ հագած գնում էր դեպի պարիսպները: Հանդիպեցին քարե աստիճանների վրա, երբ թագուհին բարձրանում էր վեր, բերդապետն իջնում էր ցած:

— Թագուհի՛,— կանգ առավ բերդապետը զարմացած:

— Ծն եմ, բերդապետ: Քնել չկարողացա, ~~եզ...~~ շրջելու: Իսկ ո՞ւր ես շտապում ինքդ:

— Դիտելու և հսկելու...

Բերդապետի ձայնը բեկված էր: Փառանձեմը այդ եկտոնելով հարցրեց.

— Դու անհանգիստ ես, բերդապետ: Ի՞նչ է պատահել... Բերդապետը հառաչեց.

— Տխուր լուր, թագուհի:

— Պատմիր,— և Փառանձեմը լարվեց լսելու:

Ու բերդապետը պատմեց մի իրոք շատ տխուր լուր. մի ժամ առաջ նրա սուրհանդակները վերադարձել էին և հայտնել, թե պարսիկները գտել են բերդի ստորերկրյա ուղին և պահակներ դրել մուտքի առաջ:

Փառանձեմի ծնկները դողացին, բայց նա շուգեց զգացնել տալ իր վախը, այլ միայն մտածեց, թե ո՞վ կարող էր

արդյոք մատնել անցքի տեղը և նրա կասկածները կանգ առան
'Հայր-Մարգարեի վրա:

— Վրեժխնդիր եղավ կուտածը...

Փառանձեմը միշտ մտածել էր, թե վերջին ժամին, երբ
այլևս օգնություն չհասնեն և դիմադրելը դառնար անկարելի,
կարող էր բերդականներին ճանապարհել այդտեղից և ինքն
էլ բերդապետի հետ դուրս գալ այդ անցքով և գնալ Վանանդ,
ապա անցնել ապահով Տայք: Մինչ այժմ նա այդ անել չէր
ուզում, չկամենալով հեռանալ երկրի կենտրոնից, ցանկանա-
լով որդուն և Մուշեղին սպասել բերդում, լինել զորքի հետ,
որպեսզի նրանք շթերանան պաշտպանության գործում... Սա-
կայն այժմ լսածը տակնիվեր էր անում նրա ծրագիրը. թշնա-
մին հայտարարել է ներքին անցքը...

— Եվ դա լիովին ստո՞ւյգ է, բերդապետ,— հարցրեց Փա-
ռանձեմը:

— Լիովին, թագուհի:

— Մենք ուրեմն կտրվեցինք դրսի աշխարհից,— գլուխը
կախեց Փառանձեմը: — Այլևս լուր չենք առնի Մուշեղից, Պա-
պից... Բայց և անձնատուր չենք լինի,— գլուխը բարձրացրեց
նա: — Պաշտպանվենք և սպասենք: Զէ՞ նոքա հասել են արդեն
կարին... Կուզեի միայն, բերդապետ, որ անցքը փակվելու
մասին չիմանա ոչ ոք: Թող բերդում չլինի հուսահատություն
ու լքում: Ազատ ես:

Սակայն բերդապետը մնաց կանգնած: Փառանձեմը դրա-
նից կռահեց ասես մի բան և հարցրեց.

— Ունե՞ս ինչ ասելու, բերդապետ:

— Այո, թագուհի. եթե թուլատրես. ունեմ խոնարհ մի
խնդիր առ քեզ:

— Խոսի՛ր:

— Համարձակվում եմ խնդրել, թագուհի, որ հեռանաս
բերդից... քանզի վտանգը վերահաս է, և մենք երկար դիմա-
գրավել չենք կարող... — Նա լռեց մի վայրկյան և ապա շա-
րունակեց եռանդով: — Ես վստահելի և քաջակորով մարդոց
հետ քեզ կբարձրացնեմ լեռը, որտեղից նոքա քեզ կտանեն
Վանանդ, ապա Տայք:

Փառանձեմը լսում էր շուրթերը սեղմած և, երբ բերդապե-
տը վերջացրեց, ասաց.

— Բշ, բերդապետ, Ես կամեամ Ես ձեզ հետ կլինեմ մինչև վերջը: Ես այստեղ պիտի սպասեմ իմ Պապին... Ես չեմ լքի իմ զինվորներին... Եվ վերջապես, Շապուհը չի կարող տանել ինձ գերի...

Բերդապետը աշխատեցնայնիմ կամենում էր նորից ասել ինչ-որ բան, բայց Փառանձեմը թարձրացրից իր փոքրիկ ձեռքը, որ նշանակում էր. «Այլևս ոչ մի խոսք»...

Բերդապետը խոնարհում արավ ն, թույլտվություն խնդրելով, հեռացավ:

~ Փնտրված հաճախանում և սաստկանում էին պարսիկների գրոհները. նրանք շարունակ բերում էին նոր փորձեր, որոնց պետերը անվերջ հրամայում էին. «Առա՛ջ, անվախ առաջ»... Այժմ նրանք հասնում էին արդեն բերդի պարիսպներին: Բայց որքան էլ սովոր նեղում էր ու սնունդը գնալով նվազում, զինվորները և շինականները չէին դադարում կռվելուց... Անում էին, որքան ներքում էին իրենց ուժերը, անում էին հանգստանալով... Պատահում էր, որ նրանք, առանց վիրավորվելու, ընկնում էին և կողքի ընկերը ուժ չէր ունենում նրան բարձրացնելու: Պատահում էր նեղ-աղեղ առած ելնում էին պարիսպը կամ թուրքը՝ թշնամուն նետահարելու ցատուժով, սակայն ընկնում էին կես-ճանապարհին... Վերցնում էին քարեր, որ հանեն պարսպի զուխը, բայց, սանդուղք բարձրանալ չկարողանալով, ընկնում էին աստիճանների վրա... Նրանց էր հարմարում այն հին խոսքը, թե հոգին հոժար էր, մարմինը տկար... Քաղցը չյուծել էր ամենքին... Շառերը մեռնում էին անխոս, անտրտունք...

Զրահված բերդապետը երբեմն պարիսպների վրա կարգադրություն անելիս նկատում էր զինվորների վիճակը, բայց անզոր էր օգնել մեկին կամ մյուսին: Ես ևս, թագուհու նրման, կարծել էր, թե հրեք-չորս ամսում պաշարումը կվերջանա և պարսիկները ետ կքաշվեն կամ պաշարումը ապարդյուն համարելով, կամ դրսից եկող օգնության հետևանքով: Բայց տասներեք ամիս էր արդեն պաշարումն ու գրոհները շարունակում էին հեազհետե սաստկացող մոլորություններով, իսկ սպասված օգնությունը չկար ու չկար:— Ինչո՞ւ էին ուշանում սպարապետն ու Պապը: Մի՞թե չգիտե-

ին, որ պարսից ուժերը շատ են և նրանց գրոհները անվերջ ետ մղել հնարավոր չէր, թեկուզև բերդից: Սթե նրանք հասել են Կարին՝ ինչո՞ւ են հապաղում... Զո՞րք են հաժարում արդյոք, թե առաջանում են պարսից հետ ճակատելով... Գուցե ե կան ա՞յլ պատճառներ... Բերդապետը դժվարանում էր գուշակել և տանջվում էր տարակուսանքի մեջ:

Փառանձեմը նույնպես Մուշեղի և Պապի ուշացումը բացատրում էր նրանով, որ նրանք առաջանում են երևի պարսիկների հետ ժանր մարտեր մղելով, այլապես ինչո՞ւ պետք է ուշանալին... «Տո՛ւր, տեր, նոցա զորութիւնն, որ հաղթեն և հասնեն մեզ», — աղոթում էր նա հաճախ: Իսկ վերջին մի քանի օրը, երբ սովն ու հիվանդությունը աչքա՛ն զոհեր էին տանում, նա ավելի էր մտածում որդու և Մուշեղի մասին. արդյոք կարողացե՞լ են կազմել զինական մեծ ուժ, որ ճակատեն պարսից զորութեան դեմ. արդյոք բյուզանդացիք տվե՞լ են նրանց բավականաչափ օգնական զորք, թե ստիպված են պարսից դեմ կռվել սակավ մարդկանցով... Փառանձեմը մտածում էր երկար և այնպես, որ հետո վախենում էր փր մտքերից. շինե՞՞ Պապը հանկարծ այդ կռիվների մեջ անզգուշաբաբ առաջ ընկնի և փորձանք բերի իրեն. վիրավորվի կամ: աստված ազատի, գերի ընկնի...

«Դա սարսափելի կլիներ, — մտածում էր Փառանձեմը: — Թո՛ղ ինձ օգնության չհասնի: միայն թե մնա անփորձ... Իսկ եթե պատահի մի բան՝ դա կլինի հայ գահի, հայ պետության խորտակումը, այն, ինչ ցանկանում է Շապուհը: Դա կլինի Հայոց Աշխարհի ամենածանր օրը... Երբ Փառանձեմը մտածում էր իբրև մայր՝ մոռանում էր ամեն ինչ՝ թե՛ բերդը, թե՛ պարսից պաշարումը և թե՛ իրենց ինքնապաշտպանությունը: Քայց երբ սթափվում էր և կամ լսում էր պարսից գրոհող զորքերի աղաղակները և բերդականների հայերեն խրախուսական կանչերը՝ նա իրեն համարում էր եսամուլ, թուլամորթ և անմիջապես դուրս էր վազում առանձնարանից, գնում բերդի սակավաթիվ պաշտպաններին խրախուսելու.

— Տոկացե՛ք, զավակներս, տոկացե՛ք ևս մի փոքր...

Բերդապահ զինվորները, որոնց թիվը օրեցօր նվազում էր սովից, որոնք նիհարել և հյուժվել էին սաստիկ, այնքան էլ զստահ չէին, թե օգնությունն իրոք կհասնի. և կռվում էին

մի աղոտ հույսով, թե գուցե հրաշք պատահի, գուցե պարսիկները վերցնեն պաշարումը և հեռանան մի այլ պատերազմի պատճառով...

Սակայն պարսիկները, ինչպես երևում էր, հեռանալու միտք չունեին. թվում էր՝ նրանք տեղյակ էին (կարող էին և պարզ նկատել), որ բերդի պաշտպանների թիվը նվազել է, որ բերդեցիների պաշարը սպառվում էր և բերդի ներսում սով է, քուտի և օրեցօր սաստկացնում էին իրենց հարձակումները, իսկ վերջին երկու օրը նրանք պարզապես վիստում էին բերդի պարիսպների տակ: Բերդապետը և բերդապահները ենթադրում էին, թե նրանք անցք են որոնում պատերի մեջ կամ մի ճեղք, որ քանդեն լայնացնեն՝ ներս թափանցելու համար: Բայց բերդականները, որքան էլ թվով քիչ, ջանադիր հետևում էին նրանց և թույլ չէին տալիս որևէ գործ անելու՝ պատ քանդելու կամ վեր մագլցելու, որի համար և նրանք բերում էին փայտե ելարաններ: Այդպիսի փորձ փորձողներին բերդապահները զարկում էին քարերով, ոչ թե այն բռնաքարերով, որ նետում էին այարսատիկներով, այլ խոշոր քարերով, որ մեկի գլխին ընկնելիս, տապալում էր գետին, ըստ որում քար գլորողը ինքն էլ ընկնում էր ուժաթափ կամ պարսից մի նիտից:

Բերդապահների դիրքը թեև հնարավորություն էր տալիս նրանց այդ անելու, բայց այնքան սակավ էին նրանք և այնպես թուլացած որ չէին կարող հասնել ամեն տեղ, ուստի և պարսիկ զինվորները հանկարծ այս-այն կողմից, վահանները գլուխների վրա բռնած, վազեվազ գալիս թաքնվում էին պատերի տակ և սկսում ինչ-որ... Սկզբում նրանք գործի գալիս էին միայն ցերեկը, հետո սկսեցին գալ և գիշերները, և մի առավոտ այսպիսիները տեսան, ավելի շուտ լսեցին, որ պարսիկները ելարաններ ու ինչ-որ գործիքներ բերած, փորձում էին քանդել պարսիկները և խորտակել երկաթե դռները... Դա բերդականների մեջ հարուցեց մեծ տագնապ: Բերդապետ Բաղասը չրահները հագին, սաղավարտը գլխին բարձրացրավ պարիսպը և կարգապահը զինվորներին՝ քարահար անել պարիսպների տակ և դարպասների մոտ գործողներին... Բայց պարսիկները հիմա այնքան շատ էին, որ նրանց ոչնչացնել կամ վանել հնարավոր չէր ոչ նետերով և

ու մանավանդ քարերով: Ասենք, երբեմն վանում էին մի սեղից, սրանք գրոհում էին մի այլ տեղի վրա. մի կողմում արգելում էին քանդել պարիսպը, գնում քանդում էին մի ուրիշ կողմում...

Բաղաս բերդապետը, տեսնելով այլևս հնար չկա պաշտպանվելու, հայտնեց այդ մասին թագուհուն:

— Ծս այդ նկատում եմ,— ասաց Փառանձեմը.— Դադարեցրեք դիմադրությունը, և ինչ լինելու է՝ թող լինի: Միայն կխնդրեի, բերդապետ, որ փրկես մարդոց, եթե կարող ես, որքա՛ն կարող ես: Փախցրու նոցա որևէ կողմի վրա: Զրուցում էիր, որ գիշերը հնարավոր է սարը բարձրանալ և փրկվել, իջնել գետնուղիով Արաքսի ափը... Արա՛ ինչ հնարավոր է...

Ասաց Փառանձեմը և, ինչպես միշտ, սեազգեստ ու խըրոխտ ելավ դուրս, բերդապետին թվաց, թե գալու է սովորական տեղում կանգնելու, բայց այս անգամ նա իջավ և կանգնեց առաջին պարսպի գլխին, այնտեղ, ուր դարպասներն էին, այն դարպասը, որ պարսիկները կամենում էին խորտակել: Սահառունի Սահակը և մյուս իշխանները փորձեցին ետ պահել թագուհուն, լիթոնեի, որ գնա վտանգի առաջ, բայց Փառանձեմը շլեց... Գնաց, և ակամա նրան հետևեցին նույն Սահառունի Սահակ իշխանը և սենեկապետ Ծղնիկը:

Ծրբ պարսիկները նկատեցին այդ սեազգեստ կնոջն այդքան մոտ ու անգն՝ ամենքը կանգ առան, ասես ապշած թե հմայված և ուզեցին իմանալ կարծես, թե ի՛նչ է ասելու նա: Սակայն Փառանձեմը շխոսեց անմիջապես. միառժամ մնաց ուղիղ կանգնած, ապա անխոս նայելով պարսպի տակ և դարպասի առաջ խոնված պարսիկ զրահավորված զինվորներին, որ վայրագ նայվածքներ ունեին և մազմազոտ արևախանձ տեմբեր, նա աչք բարձրացրեց հանդարտ:

Լռություն իջավ, և այդ լռության մեջ հնչեց Փառանձեմի ձայնը.

— Պարսիկ զինվորներ, ասացեք ինձ՝ ո՞վ է ձեր մեծը:

— Պետություն պաշտպան զորավար Զիկը,— պատասխանեց մի ձայն:

— Թող առաջ գա, եթե այստեղ է:

Անցավ մի փոքր ժամանակ և կարժիր նժույգի վրա, երկու հեծյալ թիկնապահներով, առաջ եկավ դեղին պղնձաձուլլ սա-

զավարտով ու ամբողջովին զրահների մեջ կարած մի զորական և կանգնեց ձիգ:

Փառանձեմը վերևից նայեց նրան և, առանց դեմքի մկանը շարժելու, ասաց.

— Քեզ հետ, զորավար, խոսում է հայոց տիկինը: Ի՞նչ ես կամենում:

— Անձնատվության, հայոց տիկին, և բերդի հանձնում:

— Անձնատվություն... Ես անձնատուր կլինեմ, զորավար, և իմ բերդը կհանձնեմ այնժամ, եթե չիս վնասի իմ գինւորներին և եթե բերդը ապաստանած մարդոց կթողնեա ազատ: Մահը սարսափելի չէ ոչ ինձ և ոչ իմ բարեբի համար, և մենք կշարունակենք կռվել մինչև վերջին մարդը: Բայց եթե խոստանում ես՝ ազատ արձակել ամենքին, ես անձնատուր կլինեմ միայն այս պայմանով: Եվ դրա համար պետք է տառ ինձ երկու օր ժամանակ:

— Ես, տիկին հայոց, արքայից արքայի անունից խոստանում եմ քեզ այդ ազատությունը, — ասաց Զիկ զորավարը, ջանալով ասպետի լեզվով խոսել հայոց թագուհու հետ:

— Եվ դադարեցնում կաիվը. — վրա բերավ թագուհին:

— Միանգամայն, հայոց տիկին...

Զիկ զորավարի խոսքերից և խոսելու եղանակից զգացվում էր նրա ուրախությունը, որ բերդի գոռոզ տիրուհուն ստիպեց վերջապես անձնատուր լինելու: Նա մինչև իսկ ցնծության մեջ էր թվում: Իսկ Փառանձեմը ներուստ գահ էր, որ երկու օր գինադադար է շահել. իսկ երկու օրում ինչե՞ր ասես չի կարող անել...

Եվ արավ. առաջին գործը եզավ այն, որ անմիջապես կանչեց բերդապետին և կարգադրեց, որ թաքցնի ու փախցնի ինչ կարող է... Ու բերդապետը իր հավատարիմներով թաքցրեց ամենից առաջ արքունական գանձից հետո մնացած այլ թանկարժեք իրեր այնպիսի տեղեր, որ միայն ինքը գիտեր: Կայա ստորերկրյա ճանապարհով Արաքսի ափը ճամփեց շատ երիտասարդների, սրանք գետի խորածորի ժայռերին քավելով կամ պարզապես առափնյա ժայռերը բռնած, նկատվելու երկյուղը միշտ սրտերում, պիտի հեռանալին պարսից պաշարող զորքի շրջանից և թաքնվեին հետու շեներում: Ուրիշ երիտասարդներ և բերդապետներ, մուլը կոխելուն պես, բարձրացան

Վանանդի սարը՝ պարսպի մի գագառնի անցքով, որի կողմը պաշարող պարսիկներ շկային: Այս անցքով բերդից դուրս եկան և սարը բարձրացան նաև Թորգոմն ու իր ընկերները...

Բարձրացան... Բայց ինչպե՞ս:

Երբ տարածվեց, թե թագուհին երկու օր ժամանակ է պահանջել բերդը հանձնելու համար՝ ոչ ոք չհավատաց, թե պարսիկը հավատարիմ կամ նա իր խոսքին և ազատ կթողնի բերդում ապաստանած մարդկանց... Ուստի և բերդապետից մինչև վերջին զինվորը մտածում էին, թե ինչպես անեն, որ պարսիկների ձեռքը չընկնի ո՛չ մարդ, ո՛չ թանկարժեք մի իր...

Այդ մասին էին մտածում և Թորգոմն ու իր ընկերները: Երբ բերդապետից իմացան, թե ցանկացողը կարող է դուրս դալ Արաքսի անցքով կամ բարձրանալ սարը, — նրանք որոշեցին՝ բարձրանալ սարը այն տեղերով, որ արդեն պարզել էին ցերեկով: Ճիշտ է, դա շատ դժվար էր, բայց ուներ այն առավելությունը, որ բարձրացողը կլիներ ապահով:

«Սակայն պետք էր բարձրանալ անձայն», — զգուշացրել էին նրանց: «Եթե պարսիկը ձայն լսի, մութի մեջ էլ նետեր կարձակի»...

Եվ երբ նրանք այս խոսքերից հետո խցերից դուրս եկան և նկատեցին մթնած երկինքը, ուր չէր հրեում ոչ աստղ և լուսնի ոչ մի ցուլք, դա նրանք թվաց բարեգուշակ. պարսիկը բարձրացողին չէր նկատի... Սակայն բարձրանալու համար անհրաժեշտ էր գեթ մի շող... Չկային և մարդկային ձայներ. լսվում էր միայն Արաքսի միօրինակ շառաչը իր անդնդից... Բայց երբ երկու բալլ արին ճանապարհ ընկնելու՝ Թորգոմը չքացավ հանկարծ:

— Թորգոմը... ո՞ւր մնաց Թորգոմը, — հարցրեց Վարդանը Մինային:

— Չկա՞ միթե, — զարմացած կանգ առավ Մինան:

Սկսեցին փնտրել, կանչել... Չկար: Հովսեփը զնաց խուցը — գուցե բա՛ն է մոռացել, ետ է դարձել վերցնելու: Չկար: Ձայն տվին՝ պատասխան չեղավ... Ջարմանքը համակեց ամենքին: Մինան սկսեց լալ. այսքան դժվար ճանապարհ են զնայու... հանկարծ շկա: Ջարմանքը փոխվում էր անհանգստու՞թյան, երբ ինչպես զնացել էր, այնպես էլ անսպասելի երևաց Թորգոմը:

— Բերի՛,— ասաց նա հեալով:

— Բա՞ն էիր մոռացել:

— Այո, բերի՛...

— Ի՞նչը:

— Դրոշը...

Այդ ժամանակ միայն նկատեցին, որ նրա թևի տակ մի երկար ձող կար և ձողի վրա ինչ-որ բան:

— Բերդապե՞տը տվեց:

— Ոչ. ինքս վերցրի:

— Ինչո՞ւ:

— Որ չընկնի պարսիկի ձեռք...

Հասկացան. ու, առանց ժամանակ կորցնելու, բերդի վերին գաղտուկ անցքից ելնելով, բարձրացան սարը... Կարի՞ք կա ասելու, որ վերելքը ծանր էր, դժվար, մանավանդ կանանց համար: Բարձրանում էին խարխափելով, գետինը շոշափելով, քարեր բռնելով, համարյա չորեքթաթ: Հուժժ էին, ջանալով ձայն չհանել, շտնքալ անգամ... Մի տեղ միայն Թորգոմը Մինայի ձեռքից քաշելով ասաց ձայնը խեղդված.— «Չվախնաս, հասնենք սարի գլուխը՝ փրկված ենք»... Իսկ մի այլ տեղ, երբ կանոց առան շունչ առնելու, նա ձեռքը դրեց Հուսիկի ուսին և բերանը մոտեցրեց նրա ականջին.— «Չվախնաս, եթե մինչև իսկ պարսիկ պատահի և մենք կուլենք, դու կառնես այս դրոշը և կթաքնվես մի տեղ ու... ոչ մեկին չհանձնես՝ մինչև չպամեր զորքը հայոց...»:

— Հապա թո՞ւրս,— ասաց Հուսիկը և ցույց տվեց փաթափած թուրը:

— Թրիդ հետ կպահես և այս դրոշը...

Ամենը կարգադրելուց հետո բերդապետը բարձրացավ թագուհու մոտ:

Հայտնելով ինչ է արված՝ նա ասաց.

— Հերթը հիմա քոնն է, թագուհի: Այս գիշեր ես քեզ պետք է տանեմ Վանանդ, ապահով մի վայր:

— Ոչ, բերդապետ. դու փրկիր ու՛մ կարող ևս, իսկ մենք կհեռանանք վերջինը՝ եկող գիշեր...

— Հրամայել ես, թագուհի,— խոնարհում արավ բերդապետը.— Ուրեմն պատրաստ եղեք երկրորդ գիշերվա համար:

Եվ նա հեռացավ: Փառանձեմը շքեց մինչև լույս, մինչև առավոտ:

Իսկ առավոտը հազիվ բացված՝ պարսից զորավարը մի իուժմբ թիկնապահհներով մտավ Փառանձեմի սենյակը և հայտնեց նրան, որ նա գերված է:

Փառանձեմը անխոս նայեց Ջիկ զորավարին և ապասաց.

— Դու, զորավար, տվեցիր ինձ երկու օր ժամանակ: Ինչո՞ւ խախտեցիր մեր պայմանը:

— Հարկազրված, հայոց արկին: Երկու օրը շոսյուլուլյուն է:

Փառանձեմը նորից զննեց Ջիկ զորավարին.

— Ես, հարկավ, քեզնից ազնվություն չէի կարող սպասել, Շապուհի զորավար:

— Այդ թողնենք, հայոց տիկին: Ես եկել եմ հայանելու, որ արքայից արքան սպասում է քեզ իր վտանում: Հագիր զգեստներդ արքայական և զնանք ներկայանալու Ես կսպասեմ դուրսը:

— Մնա, զորավար, և սոսա ինձ. ինչո՞ւ ես կամենում: որ ես հագնվեմ իբրև թագուհի. չէ՞ որ ինձ համարում ես գերի,— և Փառանձեմը հպարտ նայեց նրան:— Ես նոր ոչինչ չեմ հագնի: Կգամ այնպես, ինչպես կամ:

— Սակայն հարմար չէ այդպես սևահանդերձ ներկայանալ արքային,— շփոթվեց զորավարը:— Նա չի հաժաատա, որ դու... թագուհին ես հայոց:

Փառանձեմը դառը քմծիծաղով.

— Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, թե ես կամենում եմ ներկայանալ քո արքային... ու զարդարվեմ դրա համար:

— Իայց դա անկարելի է, թագուհի: Դու պետք է ներկայանաս արքայից արքային: Նա հրամայել է, որ քեզ տանեմ մոտը:

Փառանձեմը սևեռուն նայեց պարսից զորավարին և մեկեն ոտքի ելավ:

— Կարո՞ղ ես տանել... Ես կուզեի գեթ մի անգամ հանդիպել քո արքային:

Եվ դուրս եկավ արագ: Նրան կամեցան միանալ տիկիններ և տղամարդիկ, որոնց մեջ էին Կատրանիդե և Նանա իշ-

խանութիւնները, Սահառունի, Հավնունի և Գնթունի իշխանները, բայց պարսից զորավարը ձեռքի հրամայող մի շարժումով կանգնեցրեց նրանց.

— Գուք, իբրև գերի, պիտի մնաք այստեղ ցնոր կարգադրութիւն...

Ու բոլորը կանգ առան, բացի Արշակ թագավորի սենեկապետ Եզնիկից, որ զատվեց իշխանների խմբից և հեռվից հետեեց թագուհուն:

Փառանձեմը բերդից իջավ Զիկ զորավարի հետ, պարսից սպաներով շրջապատված: Նրան տանում էին դեպի դաշտը, ուր երևում էին պարսից զորքեր ու վրաններ և դրանցից առանձնացած մի մեծ վրան՝ գլխին առյուծանիշ պարսից դրոշը: Այդ վրանի շուրջը, մանավանդ առջևը, կանգնած էին տեգավոր զինվորներ ու սրավոր սպաներ: Ճանապարհին ոչ ոք չէր խոսում, սակայն, երբ մոտենում էին այդ մեծ վրանին, զորավարն ասաց.

— Ահա և արքայից արքայի վրանը:

Փառանձեմի շնչառութիւնը արագացավ և նա աչքերը փակեց ակամա. ուրիմն ինքը պիտի տեսնի ատելի Շապուհին, այն մարդուն, որ այնքան աղետ ու ավեր բերեց հայոց...

Մինչ Փառանձեմին խնամքով շրջապատած, կմտտեցնեին Շապուհի վրանին—պարսից արքան ինքը դուրս եկավ՝ ոսկի և արծաթ թելերով բանված թիկնոցը: Վրան, գույնզգույն քարերով դարդարուն թագը գլխին և ոսկեգլուխ ու երկար մի գավազան ձեռքին: Նրա դեմքի մաշկը նման էր հարած և ապա արևի տակ շորացած կաշվի, ուր կնճիոներն ակոսներ էին գծել ամեն ուղղութեամբ և խորացել ու անշարժացել: Ծրք հայոց սեազգեստ թագուհուն մոտեցրիւ ու կանգնեցրին նրա առաջ, Շապուհը շարախինդ ու ինքնագոհ նայեց հայոց թագուհուն, ապա զայրացած՝ Արտագերսին, որից վեր, շատ վեր այդ պահին, հայոց բարձր լեռներն ի վեր բարձրանում էին գիշերը բերդից դուրս եկած հայ զինվորների ու շինականների խմբերը:

Նրանք տանում էին հայոց դրոշը...

Շապուհի հետ այն կողմը նայեցին նրա շքախմբի մարդիկ ու զորականները: Բարձրացող արևի ճառագայթներից

հնաացող գինեվորներին զենքերը հուճկաբար հանում էին, իսկ դրոշը փողփողում էր լեռնային հովից:

Շապուհի կնճռապատ, կուշ եկած աչքերը կայծեցին շարախնդությամբ:

— Անգամ կին, — լսվեց կոհնչի նման մի ձայն, Շապուհի ձայնը: — Ազատե՛լ ես... Ես նրանց ևս կտանեմ գերի...

Այս սպառնալիքով նա առաջ եկավ մոայլված.

— Չկամեցար գալ Տիգրոն պատվով, ահա եկար որպես գերի՝ և ստրու՛կ:

— Գերի՛ և ստրու՛կ. — Փառանձեմը գլուխը բարձրացրեց թափով: — Հայոց թագուհին երբեք չի լինի ստրուկ, մանավանդ Անդոք իշխանի դուստրը:

Անդոք իշխանի անունը ծամստոնեց Շապուհի անշարժ դեմքը:

— Անդո՛ք, — արտասանեց Շապուհն այնպես, թվաց, թե մոնչաց: — Քո և այգ պիզժ հորդ արարքների համար այժմ կհատուցես ինքդ: անառա՛կ...

Այս խոսքերի վրա կատարվեց անսպասելի մի բան. շքր-չապատողները չիմացան ինչպես հայոց ընկճված թագուհին ցատկեց հանկարծ, ինչպես վիրավոր հովազն է ցատկում, և Շապուհի դեմքին շառաչեց մի ապտակ.

— Ա՛ռ, լիրբդ զքեզ և խարբրա, — լսվեց Փառանձեմի ձայնը: — Կոչվում ես արքա և շես կարող վայելուչ խոսել մի կնոջ հետ: Իմացի՛ր, որ քեզ ապտակում է քո ատելի Անդոք իշխանի գուսարը...

Եվ այս խոսքերի հետ նա թքեց Շապուհի երեսին:

Այդ հանդգնությունը անակնկալ էր այնքան, որ Շապուհն առաջին ակնթարթին շփոթվեց, ձեռն ակամա տարավ երեսը և ապա գոռաց կատարվածից հանկարծակիի եկա՞ զարավարներին.

— Յի՛ց հանել անառակին... Յի՛ց հանել...

Նրա զրահավոր, սուսերակիր թիկնապահները վրա թափվեցին ամեն կողմից և բռնեցին հայոց թագուհու ձեռքերը: Ու այդպես բռնած-կաշկանդած հեռացրին նրան իրենց արջայից ու տարան...

Մի փոքր տարածություն գնալով՝ Փառանձեմը սթափվեց և սուսազ իրեն բռնողներին.

— Թողեք ինձ: Ես կարող եմ քայլել առանց ձեր օգնութեան:

Նրա ձայնը դեռ հուզումնալի էր և խրոխտ, և դա կարծես ազդեց: Շապուհի թիկնապահ սպանները թողին նրան, և Նա դրանց հսկողությունը քայլեց քարքարոտ ճանապարհով: Այդ ժամանակ Եզնիկ իշխանը, որ հեռվանց ակնդետ նայում էր, թե ո՞ւր են տանում թագուհուն, զգուշորեն հետևեց սարալանջով:

Ուր կեռմաններով լեռնային ուղին իջնում էր դեպի Արաքսը: Պարսիկները հայոց թագուհուն անարգելու համար տանում էին նրան ոտքով և դիտմամբ արագ, որ տանջեն: Փոքր անց՝ նրանց ճանապարհն արդեն գնում էր անդնդահուն գետի եզերքով: Փառանձեմը հեռում էր և շուտ-շուտ կանգ առնում՝ շունչ առնելու: Եվ մի տեղ էլ, երբ նա կանգ առավ, շունչ քաշեց ու ասաց.

— Պարսից սպաներ, իմ զորավարը գերեց ձեր արքայի կանանց և ազատ վերադարձրեց Տիզրոն: Ես ձեզանից այդպիսի բան չեմ խնդրում. բայց թույլ տվեք մահից առաջ աղոթել այստեղ:

— Աղոթի՛ր, — համաձայնեց սպաներից մեկը, որ ինքն ևս հոգնած լինելով ուզում էր հանգստանալ:

Եվ Փառանձեմն անմիջապես ծունկի եկավ՝ երեսը դեպի անդունդը:

Պարսից սպաները մնացին նրա երկու կողմը, բայց երեսները դարձրին, որ շխանգարեն: Փառանձեմն աղոթում էր ինչոր խոսքեր մըմնջալով, բայց մեկեն նա ելավ, թափ առավ և... պարսիկները միայն լսեցին.

— Հայոց թագուհին ձեզ չի լինի գերի...

Սպաները զարմացած ետ նայեցին նույն ակնթարթին և տեսան, թե ինչպես գերի թագուհին թևերը պարզած՝ մի վիթխարի սև թռչունի նման գահավիժեց անդունդը:

* * *

Իսկ ո՞ւր մնացին սպարապետն ու թագածառանգը...

Բերդի անկումից և Փառանձեմի նահատակությունից երևր օր հետո Արշարունիք մտան հայոց զորքերը, որոնց առաջնոր-

դում էին Մուշեղ սպարապետը և թագաժառանգ Պապը։
Թեթև ընդհարումից հետո պարսից բանակը խուճապահար
հեռացավ Արտագերսից, առանց կովի բռնվելու։

Իսկ ի՞նչ եղավ հայոց բերդը։

Պարսիկները նահանջի ճանապարհին իրենց ողջ կատա-
ղությունը թափեցին Արշակավանի վրա և ավերեցին այն
հիմնահատակ։

Եվ այդ օրվանից հայոց բերդը մնաց անավարտ...

Ստ. Զորյանի երկերի տասներկուհատորյակի յոթերորդ հատորում զետեղված է հեղինակի պատմական եռասյատումի առաջին գիրքը՝ «Հայոց բերդը» վեպը:

ՀԱՅՈՑ ԲԵՐԴԸ

Կրել է 1949—1954 թթ.: Հեղինակը ինքը չի նշել այս վեպի գրության թվականը. սակայն ըստ հավաստի տվյալների վեպը գրվել է նշված տարիներին: Սակայն մինչև հրատարակության հանձնելը (1959 թ.) գրողը շարունակել է աշխատանքը երկի վրա:

Վեպը առաջին ձևագրերում կոչվել է «Փառանձեմ»: Քե երբ է գրողը մտահղացել այդ վեպը, ստույգ ասել դժվար է: Աշխատանքի ընթացքում գրողը այդ վեպի սկզբնական կառուցվածքի մեջ մի քանի փոփոխություններ է կատարում, և վեպը վերանվանում է՝ «Հայոց բերդը»:

Առաջին անգամ վեպը հրատարակվել է. Երևան, Հայպետհրատ, 1959 թ.: Այնուհետև՝ գրողի տասնհատորյակ, հատոր VI, 1962 թ.: Վեպը արտասույվել է սփյուռքահայ մի քանի պարբերականներում:

«Հայոց բերդի» վերջին հրատարակության մեջ (տասնհատորյակ հ. VI) Ստ. Զորյանը արել է մի շարք շտկումներ: Ներկա հրատարակությունը լույս է տեսնում այդ ուղղումներով:

Պատմական թեմատիկան Ստ. Զորյանին հետաքրքրել է 20-ական թվերի սկզբներից, և այդ ժամանակ նա գրել է իր «Հռոմեական» շարքը¹:

Ստ. Զորյանը, «Ինքնակենսագրական նոթերում» խոսելով հայոց պատմության թեմաներով իր երկերի մասին, գրում է. «Ե՛մ հետաքրքրությունը և իմ սերը դեպի մեր պատմությունը ինձ մղեց դեպի պատմական

¹ Տե՛ս սույն կրկ. ժող., հ. III, էջ 5, 570:

թեմատիկան... Ինձ միշտ դարձացրել և հիացրել են այն հերոսական ջանքերը, որ գործադրել են մեր պապերը՝ Լրկիրն ու ժողովուրդը օտար նվաճումից ազատ պահելու՝:

Հայ ժողովրդի պատմության նկատմամբ գրողի հետաքրքրության մասին են ասում նաև նրա մի քանի հոդվածները՝ «Մատենագրարանը», «Եռհեր մեր էպոսի մասին» և այլն:

Ստ. Զորյանը իր նոթերում գրում է. «Պատմության մեջ ես պոու, լսում եմ ժողովրդի ուրախութան և տխրության արձագանքը. և հաճախ հոգիս համակվում է այդ տրամադրություններով, ու ես կարծես փոխադրվում եմ պատմական այս-այն միջավայր: Եվ ամեն ինչ առես կենդանանում է իմ առաջ»:

Գրողի հայոց պատմության նյութով առաջին երկը «Մեր Բագրատունի»³ ծավալուն պատմվածքն է, որի առաջին տարբերակը լույս տեսավ 1940 թ.:

Այնուհետև, 1944 թ. հրատարակվում է Ստ. Զորյանի «Պապ թագավորը»⁴, որը գրողի առաջին պատմական վեպն է:

1949 թ. Ստ. Զորյանը սկսում է գրել «Հայոց բերդը», նյութ վերցնելով «Պապ թագավոր» վեպում պատկերված ժամանակաշրջանին նախորդող տասնամյակների պատմական անցքերից:

1952 թ. գրողը նախանշումներ է անում իր երրորդ պատմավեպի՝ «Վարազդատի»⁵ համար, այս անգամ նյութ անելով Պոպ թագավորի ժամանակաշրջանին հաջորդող պատմական իրադարձություններից: Վեպը ավարտվեց 1965 թ. և լույս տեսավ 1967 թ.:

Այսպիսով Ստ. Զորյանի երեք պատմավեպերը՝ «Հայոց բերդը», «Պապ թագավորը», «Վարազդատը» ժամանակագրորեն շարունակում են իրար և կազմում են հուպատում, որի նյութը Հայաստանի IV դարի երկրորդ կեսի իրադարձություններն են: Հեղինակը մտադիր է եղել հուպատումին ես տալ «Հայոց բերդը» խորագիրը:

«Վարազդատ» վեպը ավարտելուց հետո Ստ. Զորյանը 1965 թ. մի գրույցի ժամանակ ասել է, որ իրեն այժմ զբաղեցնում է «Վարազդատ» վեպում նկարագրված ժամանակների հաջորդ տարիների իրադարձությունները, Մեսրոպ Մաշտոցի գործը՝ հայոց գրերի գյուտը ու նրա նշանակությունը, և հաջանաբար իր հաջորդ երկը լինի այդ թեմայով:

Ք տարբերություն Ստ. Զորյանի երկերի սույն տասներկուհատորյակի մյուս երկերի ծանոթագրությունների, ներկա հատորում զետեղված «Հայոց բերդի» ծանոթագրությունները կազմված են «Պապ թագավորի» հեղինակային ծանոթագրությունների սկզբանքով, հուպատումի ծանոթագրություններում միօրինակություն պահելու նպատակով: Բացասությունները

¹ Սույն երկ. ժող. հ. 1, էջ 23:

² » » » հ. XI:

³ » » » հ. հ. IX:

⁴ » » » հ. VIII:

⁵ » » » հ. IX:

տրվում են ոչ թե ըստ էջերի, այլ այբբենական կարգով, առանց էջերը նշելու:

Սանթթագրվող այն անունները, երևութներն ու դեպքերը, որոնք ընդհանուր են «Պապ թագավորի» և «Հայոց բերդի» համար, վերջված են «Պապ թագավորի» հեղինակային ծանոթագրություններից: Դրանք նշվում են աստղանիշով:

«Հայոց բերդի» սույն ծանոթագրությունները (ինչպես «Պապ թագավորի» նախորդ հրատարակությունների ծանոթագրությունները) խմբագրել է Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանը:

Ազատ (Գառնի) — գետ այժմյան Արովյանի և Արտաշատի շրջաններում, Արաքսի ձախ վտակը: Կազմավորվում է Գողթ և Ոսկեջուր գետերի միախառնումից:

Աղյաճար — կղզի Վանա լճի հարավ-արևելյան մասում: Բարձրությունը՝ 1662—1912 մմ: Տարածությունը՝ մոտ 0,7 կմ², հեռավորությունը ամենամոտ ցամաքից 3—3,5 կմ:

Ալիովիտ — գավառ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում, Վանա լճի հյուսիսային ափին: Գավառի անունով լիճը կոչվել է նաև «Աղի լիճ»: Այստեղ էին բնակվում Արշակունի սեպուհները. այս պատճառով գավառը կոչվել է «Սեպուհահան» կամ «Վասպուրահան» (Վասպուրահան անունը ավելի ուշ տարածվել է ամբողջ նահանգի վրա): Արշակունի սեպուհներին էր հատկացված նաև Հաշտյանք և Առքերանի գավառները:

* Աղձնիք — պատմական Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը, որ կառավարվում էր բղջիխի միջոցով: Կոչվում էր նաև Արձն, իսկ օտարազգի մատենագիրներից՝ Արզանեն, երբեմն էլ հայերը կոչել են «կողմն Ասորեստանի», Ասորեստանին սահմանակից լինելու համար: Ուներ տասը գավառ, որոնք համապատասխանում են այժմյան Սասուն, Սղերգ, Բաղշ և այլ վիճակներին: Բղջիխանիստն էր Արզան (այժմ Խարզան քաղաք):

* Սյրաբատ — Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգներից մեծագույնը: Արշակունիների ժամանակ Այրարատ հասկացվում էր Երասխի հովիտը (Այրարատյան դաշտ), Ախուրյան գետախառնուրդից սկսած մինչև Արփա գետը և Արագածից մինչև Մասիսները և Հայկական պարը: Հայկական թագավորության կենտրոնավայրը: Այստեղ են եղել հայոց իրար փոխարինող մայրաքաղաքները՝ Արմավիր, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Գլին և այժմ Երևան:

Անգեղ տուն — գավառ և նախարարություն Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում, այժմ Դիարբեքիր վիլայեթի Ակլ կամ էջիլ գավառի տեղում: Կենտրոնն էր Անգղ բերդաքաղաքը, որի ավերակները գտնվում են Դիարբեքիրից հյուսիս, Տիգրիսի վերին հոսանքի աջ ափին:

Աշտիշատի ժողով — Աշտիշատ՝ ավաւն Մեծ Հայքի Տարոն նահանգում, Արածանի գետի աջ ափին Այստեղ 356 թ. կայացել է կանոնադիր ժողով. ներսես Ա կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ, եպիսկոպոսների և ավագ իշխանների մասնակցութեամբ: Ժողովը ընդունել է կանոնական որոշումներ Երկրում տարբեր խավերի միջև լարված հարաբերութիւնները մեղմելու նպատակով ժողովը իշխողներից պահանջում էր լավամտրել աշխատավոր խավերի վրա դրվող հարկը, իսկ ժառանգորդի պատվիրում էր հնազանդ լինել տերերին: Ժողովը արգելում է հեթանոսական որոշ սովորութիւններ՝ ազգականների ամուսնութիւնը, բազմակնութիւնը և այլն:

Ապսեմուցի — հայ նախարարական տոհմ Ապահունիք գավառում, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում: Տարածվում էր Բագրիվանդ գավառից հարավ, Արածանի գետի վերին ավազանում, Մանազկերտ քաղաքից արևելք:

Առքերանի — գավառ Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում: Առքերանի գավառը Աղիովիտ և Հաշտյանք գավառների հետ հատկացվել են Արշակունի տոհմի սեպուհներին, բացի թագաժառանգից, որ մնում էր արքունի ոստանում:

* Արագածոտն — գավառ Այրարատ նահանգում. տարածվում էր Արագած լեռան հարավային և արևելյան փեշերին: Դրա մեջ էին մտնում Թալին, Աշնակ, Օշական, Բյուրական, Աշտարակ և այլ բնակավայրերը:

* Արախ կամ Երասխ — Հայաստանի մեծ գետերից մեկը, որ սկիզբ է առնում Կարինից հարավ-արևելք գտնվող Բյուրականյան (Բին-գյուլ) լեռներից:

* Արծրունի — հնագույն նախարարական նշանավոր տոհմերից մեկը Հայաստանում: Վասպուրականի մեծ մասը պատկանում էր այդ տոհմին, որ օտար նվաճողների ձեռնտվութեամբ միշտ ձգտում էր թագավորութեան, որին և հասավ մասամբ: 908 թվականին իշխան Գագիկ Արծրունին ճարպկութեամբ և քաղաքական ոչ պատվաբեր խաղով հիմք դրեց Վասպուրականի հակական թագավորութեան՝ Վան քաղաքում: Արաբները, ապա Բյուզանդիան, հայոց ուժերը զլատելու համար աշակցում էին նրան: Բայց այդ թագավորութիւնը երկար շտեմեց: 1021 թ. Սենեբերիմ Արծրունի թագավորն ստիպված եղավ թողնել իբր երկիրը Բյուզանդիային և տեղափոխվել Փոքր Հայք, Սեբաստիան գարձնելով իր մայրաքաղաքը:

* Արծրունի Մերուժան — Արծրունի տոհմի նախարար: Ապստամբաց Արշակ Բ. թագավորի դեմ, լցանկանալով ենթարկվել նրան, որ ձգտում էր թուլացնել նախարարների իշխանութիւնը և դրանց բոլորին ենթարկել: Կենտրոնական իշխանութեան նախարարական մի քանի մեծ տներ ղեմ կանգնեցին թագավորին, կովեցին, ընկան, բայց Մերուժանը փախավ-գնաց պարսից արքունիք և ուրացավ անգամ քրիստոնեութիւնը ու, պարսից

բանակի գլուխ անցած, եկավ իր երկրի վրա. ավերեց շատ քաղաքներ ու աշխատեց քրիստոնեությունը վերացնել Հայաստանից՝ հայ հոգևորականներին արտրելով, եկեղեցիներում ատրուշաններ կանգնելով և քրիստոնեական գրքերը վառելով: Զգտում էր Շապուհի ձեռնադրությամբ դառնալ թագավոր: Սպանվեց Զիրավի ճակատամարտում՝ Սմբատ Բագրատունու ձեռքով:

Արմավիր— Մեծ Հայքի թագավորության հնագույն մայրաքաղաքը: Ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Արգիշտիխեխիխե Այժմ՝ գյուղ նույն անունով, Հեկտեմբերյանի շրջանում:

* **Արմենիա**— Թե՛ հնում, Թե՛ այժմ օտար ազգերը այս տնունն են տարիս Հայաստանին:

* **Արշակ Բ.** — հայոց թագավոր (345—367 թթ.) Արշակունի դինաստիայից. ձգտել է ստեղծել կենտրոնափոխ Վժիշ իշխանություն և նախարարներին ենթարկել իրեն: Այդ նպատակով էլ հիմնում է Արշակավան ազատ քաղաքը, որտեղ կառուցվել էին ապրել անգամ հանցագործները, նախարարների մոտից փախչողները: Գծգո՛հ նախարարները փախան Պարսկաստան, լավ համարելով ենթարկվել Շապուհին, քան իրենց արքային, որ ձգտում է թուլացնել նրանց իշխանությունը: Նախարարների ամբաստանությունը՝ Շապուհը խաթուրությամբ կանչեց Արշակին և բանտարկեց Անհուշ բերդում, ուր և նա անձնասպան եղավ:

* **Արշակավան**— ազատ քաղաք Այրարատ նահանգի Կոզովիտ գավառում. հիմնեց Արշակ Բ. նախարարների իշխանությունը թուլացնելու համար, արտոնություններ տալով այստեղ ապրողներին. նախարարներից փախչող հպատակներին: Ազատ քաղաքը փախչողների թվին ըստ երևույթին շատ մեծ էր և զա վնասում էր նախարարներին, այդ պատճառով և արյունահեղ կոիվներ ժողովրդի թափարկումի և նախարարների միջև, որոնք իրենց ղորքերով հարձակվեցին քաղաքի վրա՝ կոտորեցին մոտ 20 հազար բնակիչ և քաղաքը կործանեցին հիմնահատակ:

* **Արշակունի** — թագավորական դինաստիա Հայաստանում, Պարթև Արշակունիների մի ճյուղը: Մեր թվ. 64 թ. հաստատվեցին Հայաստանում, հաճախ Տրդատ I-ի:

Արշակունիները, ինչպես և Արտաշեսյան դինաստիայի հայկական պետությունը պաշտոնապես կոչվել է Մեծ Հայք: Այն ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տարածքը: Մեծ Հայքի թագավորության սկիզբը գրեց Արտաշես Ա-ը (189—160 թթ. ժ.թ.ա.): Թագավորությունը ժյազգային ճանաչում ունեցավ 65 թ. ճ.թ.ա.: Մեծ Հայքի թագավորությունը 385 թ. բաժանվեց Սասանյան Իրանի և Թյուզանդիայի միջև:

Արշակունիների իշխանությունը վերջացավ 428 թ., այդ տան վերջին՝ Արտաշիր (Արտաշես) թագավորով, որից հետո Հայաստանն ընկավ Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի և ապա՝ արաբների իշխանության նստի:

Արտաշեսյան և Արշակունի դինաստիաների թագավորները կոչվում էին Մեծ թագավոր Մեծ Հայքի կամ Մեծ արքա Մեծ Հայքի:

• Արշարունիք — Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը, որ բռնում էր Երասխաձորի ձախ մասը (այժմյան Կաղզվանից հյուսիս) և պատկանում էր Կամսարական նախարարներին: Այս գավառի մեջ էր գտնվում նրանց ոստանը՝ Նրվանդաշատ քաղաքը: Այս գավառում հայտնի էին նաև Նրվանդակերտ, Արտագերս ու Կապույտ բերդերը:

• Արտագերս — նշանավոր ամրագույն բերդ: Գտնվում էր Կամսարական նախարարներին: Մեր թվարկ. 3 թվին հռոմայեցիք պաշարեցին այս բերդը և Ղարողացան վերջնել: Պաշարման ժամանակ վերազորվեց օգոստոս կայսեր թոռ Գայոս Կեսարը և մեռավ: IV դարում, Շապուհի արշավանքի միջոցին, Փառանձեմ թագուհին արքայական գանձը և 17 հազար ույր ու կին վերցրած ամրացավ այս բերդում և 13 ամիս կովեց պարսից զեմ: Բայց սովը և հիվանդությունները ընկճեցին բերդականներին, և բերդն ընկավ պարսից ձեռքը:

Արտաշատ — Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաք: Գտնվել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ոստան Հայոց գավառում (այժմյան Արտաշատ շրջկենտրոնից 10 կմ հարավ-արևմուտք): Քաղաքի արվարձաններում է եղել Խոր-Վիրապ վանքը:

• Բագրատունիք — հնագույն նախարարական տոհմերից մեկը, որ Արշակունի թագավորների օրով (64—428 թթ.) խոշոր դեր էին խաղում արքունիքում: Նրանց շնորհված էր թագավորների գլխին (գահ բարձրահալիս) թագ դնելու իրավունք, և այդ պատճառով նրանք կոչվում էին «թագադիր ասպետներ»: Բագրատունիները եղել են և թագավորի առաջին խորհրդականները: Գահնամակում նախարարական տոհմերի մեջ նրանք բռնում են երկրորդ տեղը: Արշակունիների իշխանության անկումից հետո (428 թ.), երբ Հայաստանն ընկավ նախ պարսից, ապա՝ արաբների իշխանության ներքո, Բագրատունիները շորս դարձին ավելի, անընդհատ, մեծ գոհեր առնով, ձգտում էին վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը, ձգտում էին թագավորական իշխանության, որը և, վերջապես, ձեռք բերին IX դարի կեսին: Մի փոքր ուշ նրանց մի ճյուղը թագավորեց և վրաստանում:

• Բագրևանդ — Այրարատ նահանգի հարավային գավառներից մեկը, ամենից ընդարձակը, որին համապատասխանում է այժմյան Ալաշկերտի հովիտը: Բաժանված է երկու դաշտագետինների — արևելյանը՝ Զիրավի դաշտ, որի միջով հոսում է Արածանին: Բագրևանդը հաճախ է հիշվում հայոց պատմության մեջ, որովհետև եղել է քաղաքական և պատմական շատ դեպքերի թատերաբեմ:

Բարգոլյան լեռներ (Բարգալի լեռներ) — Հավական պար լեռնաշղթա՝ Քայի եզրով: Այսօր էլ Հայկական պարի Սինահ գագաթից, ձգվում է

Հյուսիս-արևելք և վերջանում Սուրմալուի գավառում (հենում՝ Ծակատք գավառ), Կողբ ավանի մոտ Բարդոզ (Քաթյալթու) կոնաձև գագաթով:

• Բասեն — Այրարատյան նահանգի ընդարձակ գավառներից մեկը, որ բաժանված էր երկու գավառների՝ Վերին և Ստորին Բասեն: Վերջինս կոչվում էր նաև Անփայտ Բասեն կամ Վանանդ:

• Բղնչխ — այսպես էին կոչվում Հին Հայաստանի այն նախարարները, որ Հայաստանի շորս սահմանամերձ նահանգները (Գուգարք, Աղձնիք, Սոփք, Նոշիրական) կառավարում էին մյուս նախարարներից ավելի մեծ իրավունքներով և միաժամանակ համարվում էին փոխարքաներ:

Բորբորիտների և Մծղեն աղանդները — Հայաստանում, IV դարում, առաջ են գալիս քրիստոնեական եկեղեցու պաշտոնապես ընդունված կանոնների: Ըննադատող նոր ուղղություններ և՛ հոսանքներ, որոնց պաշտոնական եկեղեցին համարում էր «աղանդներ»՝ Աղանդավորները պահանջում էին վերադառնալ քրիստոնեական վաղ ժամանակաշրջանի համայնքներին: Այսպիսով, բողբոթում էին երկրում եղած խավերի անհավասարության դեմ:

IV դարում Փոքր Հայրում ծագած մծղեն և բորբորիտ աղանդները մխտում էին եկեղեցին, որև իբրև թե հետամուտ է մարդկանց «ուղիղ ճանապարհի» բերելու. բայց փաստորեն նպաստում է հավերժացնելու գյուղացիների կախյալ վիճակը հողատերերից: Մծղենականները պնդում էին, թե մարդը ինքը, առանց եկեղեցու, պետք է ուղիղ ճանապարհով գնալ նրանք քարոզում էին, թե բոլոյ մարդիկ բնությամբ հավասար են և հավաւոր են ձեւում, իսկ տոհմական անհավասարությունը և շահագործումը ծագել է մարդկանց շարությունից, որ հատուկ է հարուստներին և իշխանավորներին:

Չարությանը և կեղեքմանը վերջ տալու համար նրանք առաջարկում էին ստեղծել իրավահավասար համայնքներ: Ուստի քարոզում էին ծառաներին փախչել իրենց տերերից և համախմբվել համայնքների մեջ: Նրանց ստեղծած համայնքներում մասնավոր սեփականությունը համարվում էր աննեբրիի մեղք: Հարուստները կարող էին այդ համայնքների անդամ դառնալ՝ իրենց ունեցվածքը համայնքին բաժանելուց հետո միայն:

Մծղենականների և բորբորիտների շարժումը Փոքր Հայքից, IV—V դարերում, տարածվեց նաև Մեծ Հայքում:

Մեսաղյան աղանդը, որ տարածված էր Հռոմեական կայսրության մեջ, Հայաստանում տարածվել է մծղեն անունով: Գա մեսաղյան անվանման տառադարձված ձևն է:

• Գաբեղյան (Գաբեղյաններ) — նախարարական տոհմերից մեկը, որի ուստան էր Այրարատ նահանգի Գաբեղյանք գավառը (այժմ կաղզվանի շրջան): Ըստ բանասեր Ղուկաս Ինճիճյանի, Գաբեղյան տոհմը գոյություն

է ունեցել մինչև XII դարը, ապա գաղթել է Լեհաստան և իբր լեհական Սապեգա իշխանները դրա շահավիղներն են:

Գահնամակ— հայոց արքունիքում իշխանների կամ նախարարների տեղերի, գահերի կամ պատվաստիճանների հաստատված ցուցակ, կարգ, որ եղել է հնագույն ժամանակներից: Նախարարի կամ իշխանի գահը որոշվել է նրա ռազմական, տնտեսական հզորութեամբ, ինչպես և ավանդական սովորույթով: Նախարարների գահերը եղել են կայուն և ժառանգական:

* **Գառնի**— Կոտայք գավառի հնագույն բերդերից մեկը, ներկայիս նույնանուն գյուղի մոտ, Երևանից 24 կիլոմետր արևելք: Մեր թվ. I դարում բերդը վերակառուցեց և բարեկարգեց Տրդատ Ա-ը: Այստեղ կար և դղյակ: Ծառայում էր իբրև թագավորական ամառանոց: Այստեղ է գտնվում հռչակավոր տաճարը՝ «Սարավոյթ Տրդատա»:

Գեել — Արշակունի սեպուհ, Արշակ Բ-ի եղբոր՝ Տրդատի որդին: Պատանդ է ուղարկվել Բյուզանդիա: Արշակ Բ-ի ժամանակ ազատվելով, վերադարձել է Հայաստան, հյուպատոսական պատվով, 351 թ.: Ամուսնացել է Անդոկ Սյունու դստեր՝ Փառանձեմի հետ: Եղել է հմուտ ռազմագետ և այդ պատճառով՝ շատ նախարարներ իրենց որդիներին տվել են նրան՝ զինավարժությունը տիրապետելու համար: Զարախոսությունը Տիրիթի, որ սիրահարվելով Փառանձեմին, ուզում էր տիրանալ նրան, սպանվել է:

* **Գնունի** — նախարարական տուն, տվել է մի շարք պետական գործիչներ և զորավարներ: Կալվածներ ունեին Տուրուբերան նահանգի Աղիոփտ գավառում, Վանա լճից հյուսիս:

* **Գարուլն** կամ **Գարոն** — նշանավոր բերդ Այրարատ նահանգի Կոզովիտ գավառում: Պատմության մեջ հիշվում է իբրև հզոր ամրոց և արքայական դանձատեղի, ապա՝ իբրև Բագրատունյաց պայազատների ոստան: Վերջին անգամ այդ բերդը հիշվում է Թոմա Մեծոփեցու պատմության մեջ: 15-րդ դարից կրում է Բայազիդ անունը:

* **Եփրատ** — Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի դիտավոր գետերից մեկը: Եփրատը միջին հոսանքներից սկսած ամենահին ժամանակներից եղել է նավարկելի, ինչպես հիշում են Հերոդոտ, Պլինիոս և Ստրաբոն:

* **Զարեվանդ** (Զարավանդ) — քաղաք և գավառ Մեծ Հայքի Պարսկահայր նահանգում. այժմ՝ Զեյրավանդա գյուղ խոյից հյուսիս:

Թոնդրակ — լեռնազանգված Հայկական լեռնաշխարհում, Աբղաջի դաշտի և Կոզովիտի միջև, Մաղկանց (Այաղաղ) լեռներից հյուսիս-արևելք: Գագաթային մասը սարավանդ է (բարձրությունը՝ 2900—3200 մ.) և որի (3548 մ) և Թոնդրակ (3913 մ) կոնաձև գագաթներով:

* **Կամսարական** — նախարարական մեծ տոհմ. սրանց էին պատկանում Արշարունիք և Եփրակ գավառները իրենց քաղաքներով ու բնիկներով:

Հատկապես կարևոր է հիշատակել նրվանդաշատ քաղաքը: Այս տոհմը տվել է եշանավոր հայրենասեր գործիչներ:

Կամսարակաճ Ներոն — Կամսարական տոհմի նախարար: Մտնակցել է Արշակ Բ-ի գեմ հայ նախարարների խոտվությանը և Արշակավան քաղաքի կործանմանը, որի համար ներսեհը և բազմաթիվ Կամսարականներ սպանվե: Էն Արշակ Բ-ի հրամանով: Իսկ նրանց կալվածքները միացվում են արքունի տիրույթներին:

* Կամրգաճո — Հաշակավոր մենաստան Արշարունիք զավառի մեջ՝ այժմյան Կաղզվանի ժողովրդը:

Կանգուն — երկարության լափ, որ կիրավել է անցյալում: Տարբեր վայրերում ունեցել է տարբեր լափեր: Հին Հայաստանում եղել է կանգունի երեք լափ՝ 47,4 սմ, 51,8 սմ և 52,5 սմ:

Կապոյտ բերդ — բերդ Արտագևրսից հարավ-արևելք, IV դ. պատկանել է Կամսարական նախարարական տոհմին:

Կավաշ (Կուաշ) — բնակավայր Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառում, այժմ Կոշ գյուղը Աշտարակի շրջանում:

Կոզովիտ — գավառ Մեծ Հայրի Այրարատ նահանգում: Կենտրոնն է եղել Գարունք կամ Գարունք ամրոցը: Այժմ՝ Հին Բայազետ:

Հաղամակեհտ — Արծրունի նախարարական տոհմի ոստանը: Այժմ Բաշկայի գյուղ Աղբակ Մեծ գավառում:

Հալունից գավառ (Հալոյան) — գավառ Մեծ Հայրի Սոփք նահանգում: Այժմ Ճալաղչուր: Ընդգրկել է արևմտյան Տիգրիսի հյուսիս-արևելյան ակունքների շրջանը և Արածանի գետի միջին հոսանքի հովիտները: Ինչպես Աղիովիտ և Առբերանի գավառները, սա ևս հատկացված է եղել Արշակունի տոհմի սեպուհներին:

* Հավնունի — նախարարական տոհմ, որի ներկայացուցիչները հսկում էին Բագրևանդից գեղի արևմուտք Հավնունիք և Բասեն գավառները տանող լեռնային անցուղիները:

* Հեր — գավառ Մեծ Հայրի Պարսկահայր նահանգում: Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս: Հետագայում եռյ գավառ: Կենտրոնն է եղել Հեր քաղաքը: IV դարում Խորխոռունիների Մաղխազունիք տոհմի՝ Մախազեհի կենտրոնը:

Հուսիկ կարողիկոս — Հուսիկ Ա Պարթև (295—347), Հայոց կաթողիկոս 341 թվականից: Տիրան թագավորին հանդիմանելու համար, վերջինիս հրամանով, ժահակով ձեռնի ին (բրածեծ է արվել) և սպանել:

Ակնկոյն (Ձկնագետ) — գետ Հայկական լեռնաշխարհում. սկիզբ է առնում Գալլառու լեռից, Բայազետից հյուսիս ժտնում է Փոքր լճակների և ճահիճների համակարգի մեջ (պատմ. Կոզովիտի Եամբ), ապա միանում է Տղմուտի և Թափվում Արաքսը: Պատմական անվանումը՝ Առուն. այժմ՝ Զուխուր գետ:

• **Մամիկոնյանք** — նախարարական մեծ, ազդեցիկ տոհմ: Մամիկոնյանների ժառանգական պատիվն էր սպարապետ հայոց գործակալությունը: Տոհմը տվել է նշանավոր ռազմիկներ և սպարապետներ, ինչպես՝ Վաչե, Արտավազ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուկ, Մեծն Վարդան, Մեծն Վահան և այլն: Արշակունի թագավորների օրով և հետագայում կատարում էին առաջնակարգ դեր, որպես սպարապետներ, մարզպաններ, հայոց իշխաններ: Նրանց ժառանգական կալվածն էր Տայք իհանսը՝ իր էրախանի ոստանով և Իշխանաց գյուղով: Հարավային Հայաստանում նրանց էր պատկանում Տարոն գավառը՝ իշխանանիստ Ողական ամրոցով:

• **Մամիկոնյան Մուշեղ** — նշանավոր և ազդեցիկ սպարապետ Պապ թագավորի օրով:

• **Մարզպետ** — Վասպուրական նահանգում ապրող Մարդ ցեղի պետի տոհմական տիտղոսը: Արշակունյաց արքունիքում խաղում էին մեծ դեր, ունենալով «մարդպետություն» պատիվը, որպես արքունի կալվածների և թագավորի կանանցի կառավարիչներ: Սրանց ոստանը գտնվում էր Մարգաստան գավառում (Վանից դեպի հյուսիս-արևելք):

Մեսալյաններ և բորբորիտներ — տե՛ս բորբորիտների և մծղեն աղանդներ:

Մծղեն աղանդ — տե՛ս բորբորիտների և մծղեն աղանդներ:

• **Նախարար** — հնում և միջին դարերում այսպես էին կոչվում Հայաստանի խոշոր ֆեոդալները, թագավորի վասալները: Ժառանգաբար տիրում էին ընդարձակ կալվածների: Մասնակցում էին թագավորի խորհրդին և, բոստ ավագության աստիճանի, նստում էին նրա կողքին: Պարտավոր էին թագավորին տալ զորք, գլխավորապես հեծելազոր: Խոշորագույնները սրանցից՝ «ավագ նախարարները» ինքնիշխան էին և հաճախ շեղվում են թարկվել կենտրոնական, այսինքն՝ թագավորի իշխանության, նույնիսկ պատերազմների ժամանակ, և այսպիսով թուլանում էր երկրի ինքնապաշտպանությունը: Պատահում էր նաև, երբ փորձ էր լինում նրանց կենտրոնական իշխանության ենթարկելու, ինչպես այդ արին Տիրան և Արշակ Բ. թագավորները, նրանք այստամբում էին կամ անցնում հարևան պետությունների Պարսկաստանի կամ Բյուզանդիայի կողմը և այդտեղից թշնամության հրահրում իրենց թագավորի ու երկրի դեմ:

• **Նահապետ կամ տանուտեր** — այսպես էր կոչվում նախարարական տան ավագը: Մեպուհները տոհմի կրտսեր անդամներն էին:

Նավասարդ ամիս — Հայկական հին տոմարի առաջին ամիսը: Անշարժ տոմարով համընկնում է հուլյան տոմարի հուլիս ամսին:

Նավասարդյան տոնը — Նոր տարվա տոնախմբություններ: Տոնախմբություններին լինում էին նավասարդյան խաղեր կամ օլիմպիական խաղեր:

* Նևրես Ա. Մեծ — կաթողիկոս (351—373 թթ.): Նշանավոր հոգևոր և քաղաքական գործիչ: ոչ բոլոր դեպքերում համամիտ էր Արշակ Բ.-ի կենտրոնացման քաղաքականության:

Եսեապիվան — Այրարատ նահանգի Սաղկոտն գավառի կենտրոն, Եփրատ-Արածանի գետի ափունքների մոտ: Հեթանոսական Հայաստանի սրբավայրերից մեկը: Արշակունիներն այստեղ հրավիրում էին աշխարհաժողովներ: Այստեղ էր կատարվում նավասարդյան տոնը:

* Շապուհ II — Իրանի արքայից արքա, որ կոչվում է «երկարակյաց», երկար ժամանակ (309—380 թթ.) թագավորելու համար: Մի շարք անգամներ կոչվել է Բյուզանդիայի դեմ և հաղթել է Նուրիանոս Ուրացոյ կայսեր Կատողի կոիվներ է վարել Հայաստանի դեմ՝ նրան նվաճելու և իրեն ենթարկելու: Փառվորով և շատ նախարարների խոստումներ անելով՝ կամենում էր քանդել հայ երկրի միաբանությունը, և որոշ չափով հասավ իր նպատակին Արշակ Բ. թագավորի օրով, նախարարներից ոմանց հանելով նրա դեմ, ապա ինքը դրանց օգնության գալով: Ցանկանում էր ամեն գնով Հայաստանը հանել Բյուզանդիայի ազդեցությունից և քաղաքականապես ու կրոնապես ենթարկել իրեն:

* Շիրակ — Հին Հայաստանի Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը: Սկզբում պատկանում էր Կամսարական նախարարներին, հետագայում՝ VIII դարի վերջում զենեցին Բագրատունիները, որ թագավորելով՝ իրենց իշխանությունը կենտրոնը դարձրին Նախ Բագարան և Երազգավորք (Շիրակյան) բերդերը: ապա՝ Անի քաղաքը:

* Ողական — Մամիկոնյան նախարարների տոհմական ուսումը Տարոնում: Այժմ՝ Աղկան՝ Արածանիի ձախ ափին:

* Ոսուսն — այսպես էին կոչվում Արշակունի թագավորներին պատկանող հողերն ու քաղաքները: Թագավորության անկումից հետո այդպես կոչվեցին առանձին նախարարների նստավայրերը:

* Պատ — նշանավոր հայոց թագավոր (369—374 թթ.) Արշակունյաց յինաստիայից: Դահ բարձրացավ 22—23 տարեկան հասակում: Վարում էր հայ պետականության ուժեղացման և կենտրոնացման քաղաքականություն, ու այդ նպատակով ավելացրեց զորքի, հատկապես՝ հեծելազորի բիվր, գրավեց եկեղեցական հողերի մեծ մասը, արգելեց եկեղեցուն տրվող տուրքերը, փակեց շատ վանքեր ու անապատներ, և կարգադրեց, որ աշխատունակ կրոնավորները աշխատեն: Արգելեց եկեղեցականներին

մասնակցել պետական գործերին, Միաժամանակ հայ եկեղեցին ազատեց բյուզանդական եկեղեցու կախումից և դարձրեց ինքնուրույն: Այս բարենորոգումները Պապը կատարում էր այն նպատակով, որ ուժեղացնի պետական իշխանությունը Հայաստանում, որ սա ի վիճակի լինի իր անկախությունը պահելու:

* Ռշտունի — նախարարական տոհմ Վասպուրական նահանգի Ռշտունիք գավառում: Ռշտունիքը եղել է Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին:

* Սահառունի — նախարարական տուն Հին Հայաստանում: Այս տոհմից առավել հայտնի է Դավիթ Սահառունին, որ կառուցել է Մրենի տաճարը VII դարում:

* Սևպուն — այսպես էին կոչվում նախարարական տոհմի ոչ ավագ անդամները, իշխանների որդիները: Սևպունների հողաբաժինները կոչվում էին «սեպհական»:

* Սյունիք կամ Միսական — Հին Հայաստանի նահանգներից մեկը, որի մեջ էին մտնում այժմյան Հեռնային Ղարաբաղի մասերը, Զանգեզուրը և Սևանա լճի ավազանը: Սյունյաց ոստանն էր անմատչելի Բաղարբերդ ամրոցը (այժմ Բաղարբերդ): Սյունյաց նախարարական տունը թե՛ հնում, թե՛ միջնադարում մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի քաղաքական կյանքում, հաճախ ձգտելով նաև արքայական գահի: 963—1170 թթ. կազմում էր առանձին թագավորություն, որ կոչվում էր Բաղաց կամ Կապանի թագավորություն: Մայրաքաղաքն էր Կասյանը, այժմյան Ղափանը:

* Սպարապետ — այսպես էր կոչվում հնում հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատարը: Վաղուց ի վեր այդ պաշտոնը ժառանգաբար պատկանում էր Մամիկոնյան տոհմին, որ տվեց շատ նշանավոր սպարապետներ: Սպարապետներ տվել են երբեմն նաև Բագրատունի, Գնունի, Սահառունի, Ռշտունի և այլ նախարարական տները:

Սուրմարի կամ սուրբ Մարի — ամրոց Արաքս գետի աջ ափին, այժմ Սուրմարյու գյուղը:

Վահևունի — նախարարական տոհմ Տուրուբերյան նահանգի Տարոն գավառում. այժմյան Մանազկերտի մոտ:

* Վաղարշապատ կամ Վարդգեսավան — Հայաստանի հին մայրաքաղաքներից մեկը: Հայոց Վաղարշ I թագավորը (117—140 թթ.) Արտաշատից այստեղ փոխադրեց իր արքունիքը: 301 թ., երբ քրիստոնեությունը Մեծ Հայքի թագավորության պաշտոնական կրոն հռչակվեց, Վաղարշապատը դարձավ հայոց կաթողիկոսների գահանիստ: Այժմ էջմիածին քաղաքը:

Վաճանդ — գաղափար Այրարատ նահանգում. Ախուրյան գետի հովտում: Միջին դարերում կենտրոնը եղել է Կարս քաղաքը: Սկսած XI դ. գաղափարը կոչվել է Կարս:

* Վասպուրական — պատմական Հայաստանի հարավային նահանգը Վան քաղաքով: Եղել է Արծրունի և Մարզպետական նախարարական տոհմերի սեփականությունը: X դարում դարձավ Արծրունյաց թագավորության հիմնական տերիտորիան:

Վարձնունիք — գաղափար Այրարատ նահանգում. գրավում էր այժմյան Հրազդանի, Սևանի, Գրիշանի և Կարմիրի շրջանների մասերը ընդգրկող տարածքը: Արշակունիների ժամանակ այս գաղափարը եղել է արքունի որսատեղի. ժամանակի ընթացքում դարձել է Վարձնունի նախարարության ժառանգական սեփականությունը:

Վարդավառի տուն — հեթանոսության ժամանակ՝ ծաղկի տուն: Հետադայում՝ Քրիստոսի սլաժառակերպության կամ այլակերպության տուն: Տոնի ժամանակ շուր հն ցանում միմյանց վրա:

* Տայֆ — Հին Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգներից մեկը: Մամիկոնյան տան ժառանգական կալվածքն էր, որի կենտրոնն էր Իշխանաց գյուղը: VIII դարից Բագրատունյաց տան սեփականությունը: Վտանգների ժամանակ հայ թագավորները հաճախ ապաստանել են այդտեղ և, լեռնոտ, անմատչելի վայրի շնորհիվ, թույլ չեն տվել թշնամուն առաջ գնալու: Տայֆը բռնում էր Ճորոխ գետի միջին հոսանքի ավազանը:

Տայֆի երախանի բերդ (Էրախանի բերդ) — Մամիկոնյանների ոստանը Տայֆում. այժմ Իրխան գյուղ Տայֆում, Ճորոխ գետի ափին:

Տաշիր — գաղափար Գուգարաց բլեշխության մեջ: Տաշիր գաղափարը համապատասխանում է այժմյան Ատեփանավանի, Կալինինոյի շրջաններին և Ալավերդու շրջանի հարավային մասին:

* Տարոն — նշանավոր գաղափար Տուրուբերան նահանգում՝ Վանա լճից արևմուտք: Այժմյան Մշո գաղափար՝ Մեղրագետի հովտը: Հայկական հին ազնվականության համաձայն՝ եղել է հայ ժողովրդի օրրանը: Հայկի առաջին բնակավայրը:

Տափերական կավուրջ — Այս կավուրջը եղել է Արաքս գետի վրա, Խոր-Վիրապի մոտ: Հնագույն ժամանակներից «Արքայական պողոտան» սկսվել է Արտաշատից, անցել է Տափերական կամուրջով և հասել մինչև Տիրգրանական:

Տիգրան Մեծ — Իրբալից արքա (93-56 թթ.) Մեծ Հայրի թագավորության:

* Տիգրանակերտ — Հին հայկական քաղաք, որ հիմնել է Տիգրան Մեծը մ. թ. ա. 77 թ.: Գտնվում էր Տիգրիս գետի հյուսիսակողմը, այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում: Եղել է հարուստ, բարեկարգ քաղաք: Բազմիցս ենթարկվել է պարսիկների և հռոմայացիների հարձակումներին ու ավերածություն: Միջին դարերում կոչվում էր նաև նեփոկերս կամ Մարտիրոսպոլիս — Մարտիրոսաց քաղաք. արարները կոչում էին Միափարիկին:

* Տիգրան — Պարթևական և Սասանյան Իրանի մայրաքաղաքը. գտնվում էր Տիգրիսի ձախ ափին, Բաղդադից ոչ հեռու:

* Տիրան — հայոց թագավոր (338—345 թթ.): Սկզբում ուներ սասանյան օրիննաացիա, հետագայում փոխում է իր քաղաքական գիծը և որդեգրում է ժյուզանդական օրիննաացիա, որի համար և Շապուհը, խաթուրթյամբ հյուր կանչելով, կուրացրեց նրան:

Տիրիթ — Արշակունի սպուհ, Արշակ Բ-ի ավագ հղորդ՝ Արտաշեսի որդին: Պատանդ է ուղարկվել Բյուզանդիա: Վերադարձել է Հայաստան 351 թ.: Սիրահարվել է հորեղբոր որդու՝ Գնեյի կնոջը՝ Փառանձեմին, և նրան տիրանալու համար չարախոսություններ սպանել է տվել Գնեյին: Ըմբոստացել է Արշակ թագավորի դեմ և նրա հրամանով սպանվել:

* Տրդատ Գ Մեծ — հայոց թագավոր (274—330 թթ.). սրա օրով Հայաստանն ընդունեց քրիստոնեություն, և այդ առթիվ նա մեծամեծ կալվածներ ու արտոնություններ տվեց եկեղեցուն ու վանքերին:

Տաւրութեան (Տալութեան) — Մեծ Հայքի նահանգներից մեկը, որ այդ նահանգի հիմնական զավառի՝ Տարոնի անունով կոչվում էր նաև գեոգրաֆիկ Տարանոյ: Այժմ՝ Մուշ, Բուլանջի, Խնուս երկրամասերը:

Փառանձեմ — հայոց թագուհի, Անդոկ Սյունու դուստրը: Գնել Արշակունու կինը: Գնեյի սպանությունից հետո Արշակ Բ-ը ամուսնանում է Փառանձեմի հետ: Արշակ թագավորի գերությունից հետո Փառանձեմ թագուհին Արուսագբա ամրոցում 13 ամիս դիմադրում է պարսկական զորքերին, բայց ստիպված անձնատուր է լինում և տարվելով Պարսկաստան սպանվում է:

Փարսաղ — երկարություն չափ, որ կիրառվել է անցյալում. հավասար է՝ 5004,3 մետրի կամ 3 մղոնի:

Քալանաց աշխարհ — Միջին Ասիայում, այժմյան Տաջիկստանի տեղում եղել է քաղանների հզոր թագավորությունը, որտեղ իշխել է Արշակունիների քաղանական ճյուղը: Երբեմն քաղանների պետությունը Մեծ Հայքի հետ միացած պայթարում են Սասանյան Իրանի դեմ:

Փլվմպիա — հայոց թագուհի Արշակ Բ-ի կինը: 360 թ. Արշակ Բ-ի և Կոստանդինոս II կայսեր միջև դիվանագիտական բանակցություններից հե-

տո վերականգնվում են հայ-հոմեական հարաբերությունները: Եվ կայսրը, բացի տարբեր ընծաներից և շնորհներից, Արշակ թագավորին կին է տալիս իր մահացած եղբոր՝ Կոստասի նախկին նշանածին՝ Օլիմպիային, որը գառնում է հայոց թագուհի, տիկնանց տիկին:

Ստ. Զորյանի «Հայոց բերդը» վեպի մասին հրատարակվել են մի շարք հոդվածներ.— Վ. Մկրտչյան, Ստ. Զորյանի նոր պատմավեպը (սովետական Հայաստան, 1960, № 45, 24):— Լ. Հալսվեղյան, «Հայոց բերդը», (Երևան, 1960, № 56,6):— Մ. Մկրչյան, «Հայոց բերդը», (Գրական թերթ), 1960, № 13, 25.):— Խ. Աբելյան, «Հայոց բերդը» («Կոմունիստ», Երևան, № 137, 10. դեկտեմբեր):— Խ. Սարգսյան, Ստեփան Զորյան (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1960, № 3, էջ 78—84): Նույնը, տես նաև դեկտեմբեր — Խ. Саркисян, «Тропами жизни и литературы», Ереван, «Айастан». 1974):— էդ. Քուլչյան, Ստեփան Զորյանի նոր վեպը (էդ. Թոփչյան, «Ժողովրդայնություն և ռեսուլթ», Երևան, 1980, էջ 327—331):— Վ. Երիցյան, «Հայոց բերդը» («Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1960, 3):— Գ. Բաղդասարյան, Ստ. Զորյանի պատմավեպերի գեղարվեստական առանձնահատկություններ (Գրական Աղբյուրներ, 1967, էջ 102—105):— Նույնը, Բյուզանդիայի զավթողական քաղաքականության քննադատությունը Ստ. Զորյանի պատմական վեպերում (Խ. Արովյանի անվ. հայկ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատություններ, հայ գրականության բաժին. № 1, Երևան, 1968):— Վ. Նալբանդյան, Գրողը և պատմությունը: Պատմական վեպի մի քանի հարցեր և Ստ. Զորյանի պատմա-գեղարվեստական կոնցեպցիան (սովետական գրականություն, 1968, № 6):— Նույնը, Զորբորդ դարի հայ իրականությունը և Ստ. Զորյանի պատմավեպերը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1968, № 2, էջ 57—80):— Նույնը, Զորյան-պատմափյառանի գեղարվեստական վարպետության մի քանի հարցեր (սկրաբեր, ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1968, № 7, էջ 15—32):— Ս. Աղաբաբյան, Ստ. Զորյանի պատմավեպերը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, № 2, էջ 77—80) և այլն:

Հայ արդի գրականության և Ստ. Զորյանի ստեղծագործության վերաբերյալ գրքերում խոսվում է «Հայոց բերդը» վեպի մասին, հատկացված են նրան առանձին բաժիններ. կան ուսումնասիրություններ, որոնց նյութը գրողի պատմական վեպերն են — Սովետահայ գրականության պատմություն, Երկու հատորով, Երևան, 1961, 1965:— Ս. Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, Երևան, 1967:— Լո. Փամբազյան, Սովետահայ գրականության պատմություն, Երևան, 1980:— Ս. Աղաբաբյան, Ստեփան Զորյան,

Երևան, 1976:— 2. Մկրտչյան, Ստեփան Զորյան, Երևան, 1977:— Վ. Նալբանդյան, Գրողը և պատմությունը, Երևան, 1970:— Վ. Նալբանդյան, Զորրորդ դարի Հայաստանը հայ հին պատմագրության մեջ և Ստեփան Զորյանի պատմական վեպերը (դոկտորական դիսերտացիայի ավտոգրաֆիկա, Երևան, 1968 թ., ռուսերեն): Գ. Բաղդասարյան, Ստ. Զորյանի պատմական եռապատումը (թեկնածուական դիսերտացիայի ավտոգրաֆիկա, Երևան, 1969, ռուսերեն) և այլն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԲԵՄԻՆԸ

Մ ա ս ն ա ռ ա ղ ի ն

Գլուխ առաջին	. . . . .	7
» երկրորդ	. . . . .	21
» երրորդ	. . . . .	36
» չորրորդ	. . . . .	59
» հինգերորդ	. . . . .	61
» վեցերորդ	. . . . .	73
» յոթերորդ	. . . . .	88

Մ ա ս ն ե ռ կ ռ ո ղ

Գլուխ առաջին	. . . . .	91
» երկրորդ	. . . . .	113
» երրորդ	. . . . .	131
» չորրորդ	. . . . .	158
» հինգերորդ	. . . . .	174
» վեցերորդ	. . . . .	203

Մ ա ս ն ե ռ ռ ո ղ

Գլուխ առաջին	. . . . .	258
» երկրորդ	. . . . .	291
» երրորդ	. . . . .	320
» չորրորդ	. . . . .	356
» հինգերորդ	. . . . .	391
» վեցերորդ	. . . . .	422
» յոթերորդ	. . . . .	444

Վ ե ռ ղ ա ր ա ն 470

Մ ա ն ռ ար գ ու ղ յ ո ն ն եր 542

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

Երկերի ժողովածու 12 հատորով

VII հատոր

СТЕФАН ЗОРЬЯН

Собрание сочинений

в 12 томах

Том VII

(на армянском языке)

Издательство «Советакан ցրոք»

Ереван—1982

Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մուրադյան
Նկարիչներ՝ Հ. Ա. Մամյան, Ռ. Ս. Զուլհալյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճանճապանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Ստեփանյան

ИБ 3557

Հանձնված է շարվածքի 31. 03. 82: Ստորագրված է
տպագրության 13. 07. 82: Ֆորմատ $84 \times 108^{1/32}$: Քուլթ'
տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր, 29,4 ստում. տպ. մամ., 25,8
հրատ. մամ. + 1 ներդիր: Տպագր. քան.՝ 20000: Պատ-
վեր 439: Գինը՝ 2 ռ. 60 կոպ.

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—2,
Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул.
Теряна, 91.

ՀՄՄՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի
տեսության գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան,
Երևան, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по де-
лам издательств. полиграфии и книжной торгов-
ли, Ереван, ул. Алавердяна, 65.